

96 248

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

स्मृतितत्त्वद्वितीयभागस्य सूचीपत्रम् ।

विषय	पृष्ठायां	विषय	पृष्ठायां
एकादशीतत्त्वम् ।		उद्वाहृतत्त्वम् ।	
अथैकादशीव्रतं	२	अथोद्वाह निष्ययः	१०६
अथ कलत्राधिकारः	३	अथ संचेपः	११७
अथैकादशीव्रतं	१७	अथ कन्यादानाधिकारः	१२६
अथ ब्रह्मिण्याह विषयः	१८	व्रततत्त्वम् ।	
अथोपवाससमन्वयः	१९	अथ व्रतानुष्ठानं	१५१
अथैकादशीभोजननिन्दा	२३	अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः	१५३
अथैकादश्युपवासधिकारिणः	३५	अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः	१५६
अथ पूर्णतिथिलक्षणं	४१	अथ व्रतप्रयोगः	१६०
अथ पूजेकादश्युपवासः	४१	दायतत्त्वम् ।	
अथ त्रिम्बकैकादशी	४३	अथ दायभागः	१६१
अथ दशमीविज्ञैकादशी	४५	अथ पितृकृत विभागः	१६५
तत्रसंचेपः	५५	अथोपरते पितरि भ्रातृणां विभागः	१६८
अथ दशमी नियमाः	५५	अथ विभागानधिकारिणः	१७२
अथैकादशी नियमाः	५६	अथ विभाज्याविभाज्ये	१७३
अथ विष्णुपूजन विधिः	५८	अथ व्रतविभागसन्देह निष्ययः	१७८
अथ द्वादशी नियमाः	७७	अथ चिरप्रोषितागतस्य वश्यस्य	
अथ जलाशयोत्सर्गः	८५	विभागः	१८०
अथ रजःस्नाना सूतकिनीव्रतं	८६	अथ विभागकाले निजुतस्य पश्चादत-	
अथोपवासानुकल्पः	८७	गतस्य विभागः	१८१
अथोद्वाह व्यवस्था	८८	अथ स्त्रीधनं	१८४
अथैकभक्तं	९२	अथ स्त्रीधनाधिकारिणः	१८५
अथ नक्तव्रतं	९३	अथापुत्रधनाधिकारिणः	१८८
अथ द्विविधव्रतं	९४	व्यवहारतत्त्वम् ।	
अथ पुत्रादि प्रतिनिधिः	९५	अथ व्यवहार दर्शनं	१९७
अथ पारण नियमः	१००	अथ व्यवहार पाद निष्ययः	२०३
अथ भैमी	१०१	अथ भाषा पादः	२०३
अथ शयनादिकालः	१०१	अथोत्तर पादः	२०५

विषय	
अथ क्रिया पादः	२१०
अथ लिखित	२२०
अथ मुक्तिः	२२२
अथ मुक्तिसत्त्वापवादः	२२७
अथ मुक्तिः	२२७
अथ प्रपञ्चः	२२७
अथ निर्णयः	२२८

०. शुद्धितत्त्वम् ।

अथ सङ्गानुगमन	२३४
तदर्थं प्रयोगः	२४२
अथाशौच सङ्गरः	२४४
अथ गर्भसावाशौचं	२६०
अथ स्नानशौचं	२६२
अथ बाह्याशौचं	२६५
अथ समुवादाशौचं	२७२
अथ अवदेष्टाशौच	२७४
अथ सपिण्डाशौचं	२७६
अथ मृत्युविशेषाशौचं	२८३
अथ सद्यः शौचं	२८८
अथ श्वानुगमनाशौचं	२८९
अथ द्रव्यपादः	२८५
अथ सुसूक्ष्मतत्त्वानि	२८८
अथाख्यलाभि पञ्चनरदाहः	३०८
अशोदकादिदान	३११
अथ शोकापभोदनाद	३१८
अथ अपाण्डादिकादिदानं	३२१
अथाशौचान्न द्वितीयादनञ्जयं	३३७
अथ दानं	३४५
अथ उपासकं विचारः	३७२
अथ प्रेताक्रियाविचारः	३८२
अथ सापेक्षादि विचारः	३८५

पृष्ठांश

विषय	
अथाशौच संक्षेपः	४०१
अथ विदेहाख्याशौचं	४०२
अथ गर्भसावाशौचं	४०३
अथ स्नानशौच	४०३
अथ बाह्याशौचं	४०३
अथ सपिण्डाशौचं	४०४
अथासपिण्डाशौचं	४०५
अथ मृत्युविशेषाशौचं	४०५
अथ श्वानुगमनाशौचं	४०६
अथान्येष्टपद्धतिः	४०७

वास्तुयागतत्त्वम् ।

वास्तुशोधन प्रकारः	४१२
वास्तुपरीक्षानन्तर वास्तुदोषोपशमन	
प्रकारः	४२१

कथ्यतत्त्वम् ।

अथश्राद्धं	४२८
एकादशीव्रतम्	४२८
ज्योतिषकृत्यं	४३०
आरण्यावष्टी	४३०
दशहरा	४३१
महालक्ष्मी	४३१
दशह्वं	४३२
आषाढकृत्यं	४३४
महोदशश्राद्धं	४३४
आतमोत्सवत	४३४
विष्णोः श्रयनं	४३६
श्रावणकृत्यं	४३७
भाद्रकृत्यं	४३८
शरीः पार्श्वपरिवर्तनं	४४२
सिंहाके अशुभोपश्रद्धमन्त्राव	
विचारः	४४२

विवरण	पृष्ठायां	विवरण	पृष्ठायां
अनसप्तत	४४३	प्रयोगः	४७२
अनसप्ततार्थदानं	४४३	विद्यारंभः	४७५
आश्विनकृतम्	४४४	संस्कारम्	४७६
दुर्गाष्टकः	४४४	प्रवेशविधिः	४७८
श्रीजागरकृतम्	४४५	कविकर्म	४७८
कार्तिककृतम्	४४७	बीजवपनं	४८०
मृतचतुर्दशी	४५०	आयुष्केदनं	४८१
दीपान्वितानावला	४५१	आयुस्त्रापनं	४८१
मृतप्रतिपत्	४५२	अदभूतशान्तिः	४८२
आष्टमि	४५३	यजुर्वेदियाहृतस्त्वम् ।	
विष्णुत्थानं	४५४	पार्वणश्राद्ध प्रमाणं	४८३
मार्गशीर्षकृतम्	"	एकीद्विष्टं	४८५
पौषकृतम्	४५५	सपिण्डीकरणं	४८६
माघकृतम्	"	सांवत्सरिकश्राद्धं	४८७
रटनीचतुर्दशी	४५७	आभ्युदयिकश्राद्धं	४८७
श्रीपञ्चमी	"	देवप्रतिष्ठातस्त्वम् ।	
माघमसमी	४५८	देवप्रतिष्ठा	५०२
विधानसप्तमीव्रतं	"	प्रतिष्ठितमूर्त्ती कदाचित् पूजा-	
आरोग्यमसमी	४६०	भावे प्रतीकारः	५११
मीषाष्टमी	४६१	असुखस्य श्रमं प्रतीकारः	५१२
फाल्गुनकृतम्	"	जलाशयोत्सर्गतस्त्वम् ।	
शिवरात्रिव्रतं	"	जलाशय दाने फलं	५१४
चैत्रकृतम्	४६२	तडागप्रतिष्ठाकाश नियमः	५१६
वारुणादि	"	छन्दोगव्रतोत्सर्गतस्त्वम् ।	
अशोकाष्टमी	४६३	व्रतोत्सर्गे	५२८
श्रीरामनवमी	४६४	प्रेत व्रतोत्सर्गे व्रतभावः	५३२
मदनत्रयोदशी	४६५	व्रतलक्षणं	५३२
मदनचतुर्दशी	४६६	आयुस्त्रासीविधानं	५३८
मङ्गलार्थाष्टकापूजा	"	अरुखासीपरिमाणं	५४०
रोगशान्तिः	४६८	सूक्ष्मपरिमाणकथनं	५५१
मन्त्रतिथिकृतम्	"	सामपरिभाषा	५५३
शुक्लाष्टमीपूजा	४७१		

विषय	पृष्ठांश
चातुर्वर्ण्यसूत्रम्	५५३
त्रैविध्यविचारतत्त्वम् ।	
पुरुषोत्तमदर्शनविधानादि	५६४
एकान्तदानसूत्रम्	५७३
दिव्यतत्त्वम् ।	
दिव्यानि	५७४
दिव्यदेवाः	५७६
दिव्यकाशाः	५७६
दिव्यविद्येवाधिकारिणः	५७७
द्रव्यसंस्कारा दिव्यविद्येवः	५८०
षटोपासविधिः	५८१
षट्शरीरविधिः	५८२
तत् प्रयोगः	५८१
अष्टशरीरा	५८४
तत् प्रयोगः	५८८
सद्व्यवस्था	५८८
तत् प्रयोगः	६०२
विषयविधिः	६०३
कीलविधिः	६०४
तत्पुत्रविधिः	६०६
तत्पुत्रविधिः	६०७
क्रावविधिः	६०८
धर्मराजविधिः	६०९
तत् प्रयोगः	६११
अष्टविधिः	६११
अष्टप्रतिष्ठादितत्त्वम् ।	
अष्टप्रतिष्ठा	६१३

विषय	पृष्ठांश
तत् प्रतिष्ठाप्रमाणं	६१८
द्वैतसमदानसदानानि	६२७
विषयसमदानसदानानि	६२८
सूक्ष्मसूक्ष्मविचारतत्त्वम् ।	
सूक्ष्मविचारणं	६२९
चतुर्वर्ण्यसूत्रम्	६३४
यजुर्वेदविद्योक्ततत्त्वम् ।	
यजुर्वेदविद्योक्तम्	६३६
विद्योक्तविधानं	६३६
दीक्षातत्त्वम् ।	
दीक्षाकालसूत्रम्	६४३
तत् प्रयोगः	६४३
दुर्गाष्टमपद्धतिः ।	
नवम्यादिकल्पः	६५८
वीथनम्	६६१
प्रतिष्ठादिकल्पः	६६३
वृष्ट्यादिकल्पः	६६३
सप्तम्यादिकल्पः	६६४
सप्तमीकृतम्	६६५
महाष्टमीपूजा	६७२
आषाढपूजा	६७६
शुक्लपूजा	६८१
नवमीकृतम्	६८२
दशमीकृतम्	६८२

एकादशीतत्त्वम् ।

प्रणस्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरम् । सुनीन्द्राणां
‘स्मृतेस्तत्त्वं’ वक्ति श्रीरघुनन्दनः । अन्नानतिमिरध्वंसिहरिपाद-
नखत्विषम् । नत्वा वच्मि तत्र तत्त्वमेकादशीव्रतादिषु । एका-
दशीव्रतं तत्र कलञ्चन्यायनिर्णयः । पुण्यकाले तु संक्रान्ते-
र्विधिवत्प्रतिषेधनम् । व्रतस्य लक्षणं तत्र ग्रहसम्भारजनं तथा ।
वैदिके कर्ममात्रे च नारायणनमिस्मृती । विष्णुनामादिसाङ्गार्थं
तथाच्छिद्रावधारणम् । श्रीं तत्सदितिनिर्देशः कर्मणां प्राग्भवेत्
व्रतम् । कङ्कल्पविषयो नित्यं काम्यञ्चैकादशीव्रतम् । वृद्धि-
श्राद्धस्य विषय उपवाससमन्वयः । दयादिलक्षणांन्यत्र व्रते
गन्धादिवर्जनम् । ऋतो व्रते स्त्रीगामित्वं श्राद्धाहे न च तद्भ-
वेत् । चतुर्थाहपरित्यागः प्रैशस्तसुतकाङ्क्षिणः । एकादशी-
भोजने तु निन्दानित्यत्वसाधकम् । नित्यं सदादिविश्वजिद-
यावज्जीवनयौ तथा । अशक्तौ मनसा कर्मनित्यात् पापक्षया-
दिकम् । एकादशीव्रतफलं रात्रिसवनयस्तथा । न्यायः संयोग-
पार्थक्यं वृद्धिश्राद्धस्य नित्यता । एकस्य नित्यकाम्यत्वे योषित्-
श्राद्धविवेचनम् । ‘अपिण्डकमघाश्राद्धात् पक्षश्राद्धान्तरं न च ।
पार्वणासनदानादौ ये चात्रत्वेति निर्णयः । पर्युदासस्तथा
सायमुषाद्यघटिकास्तथा । उपवासाधिकारी च कृष्णया-
मधिकारिता । वैष्णवानां सपुच्छाणां तत्र वैष्णवलक्षणम् ।
नित्योपवासे रज्यादिदोषाभाव उपोषणम् । सप्तवारैश्वयाघ्रेयः
पितृशेष उपोषणे । पूर्णतिथिस्वरूपञ्च पूर्णैकादशिका तथा ।

त्रिसृशैकादशी चैव दशम्या संयुता सदा । नोपोष्या ताम्
 संक्षेपोदशमी नियमास्तथा । एकादश्याञ्च सङ्कल्पः श्रीशपूजा-
 विवेचनम् । षट्त्रिंशदुपचारादिजपपर्वनिरूपणम् । द्वादशी-
 नियमस्तद्वदुपवाससमर्पणम् । पारणायास्तथा कालः सङ्कटे
 जलपारणम् । तुलसीमहिमा तच्च तथा रुद्राक्षधारणम् ।
 स्वदत्तदेवनैवेद्याद्युपयोगः स्त्रियास्तथा । आद्वपिण्डादनन्तत्र
 कूपादित्यागयागता । त्यक्तुस्ततोपयोगश्च रजः सुतकिनोर्व्रतम् ।
 उपवासानुकल्पश्च तथैवोहव्यवस्थितिः । एकभक्तं तथा नक्तं
 हविष्यद्रव्यनिर्णयः । स्विन्नधान्यस्य भक्षत्वं प्रातिनिध्यविवे-
 चनम् । चान्द्रायणादौ ग्रामानां परिसंख्याव्यवस्थितिः । पार-
 णानियमः पान्त्वपामनशनाशनम् । व्यवस्था शयनादीनां
 संकथ्यन्ते जगत्पतेः ।

अथ एकादशीव्रतम् । तत्र वराहपुराणम् । 'एकादश्यां
 निराहारी यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने । शक्ते वा यदि वा क्षणे
 तद्व्रतं वैष्णवं महत्' । महत्त्वमाह । 'यदीच्छेद्द्विष्णुना वासं
 पुत्रसप्तदमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' ।
 एतद्विद्वन् सुघोराणि हन्ति पापानि पार्थिव । योग्यहीत्वा
 व्रतं मोहादेकादशीदिने नरः । न समापयते तस्य गतिः
 पापीयसी भवेत्' । अत्र 'एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनो-
 षिणः' । इति भविष्यपुराणे उपवासपदान्निराहारपदं नैका-
 दशीकालमात्राभोजनपरम् । किन्तु तदयुक्ताहोरात्राभोजन-
 परम् । तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । न च वैपरीत्यम् । उप-
 वासपदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । निराहार-
 पदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेषतात्-
 पर्यकत्वात् । तथाच कात्यायनः । 'नित्योपवासी यो मर्त्यः
 सायं प्रातर्भुजिक्तियाम् । सत्यजन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरि-

वासरे' । सायं प्रातरिति रात्रिदिवोपलक्षणम् । 'सुनिभिर्द्विर-
शनमुक्तं' विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । *अहनि च तथा
तमस्त्रिन्वां सार्द्धं प्रहरयामान्तः' इति कन्दोगपरिशिष्टैकवाक्य-
त्वात् । अतएव खण्डतिथेरप्यहोरात्रत्वकीर्तनम् अहोरात्र-
साध्यकर्माङ्गत्वार्थम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । 'सा तिथिस्तद-
होरात्रं यस्यामभ्युदितोरविः । तथा कर्माणि कुर्वीत द्वास-
ह्वी न कारणम् । सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितोरविः ।
तथा कर्माणि कुर्वीत द्वासह्वी न कारणम् । शुक्लपक्षे तिथि-
र्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्या-
मस्तमितोरविः' । तच्च तिथ्यान्तरसहायभावं विना प्रायो न
सम्भवति अतएव गृह्यपरिशिष्टे युग्मान्नीत्यभिधाय तिथ्यो-
र्युग्मं महाफलमित्युक्तम् अस्य प्रयोजनन्तु तिथेः खण्डविशेष-
नियमनम् । स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनु-
प्रवेशेन होरात्रसाध्योपवासाद्याचरणञ्च । एवञ्च प्रातःकाले
तत्तिथ्यलाभे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः अहोरात्राभोजनरूपस्य
तस्य प्रातरारम्भाहंत्वात् । संवत्सरप्रदीपेऽपि 'प्रातःसन्ध्यां ततः
कृत्वा सङ्कल्पं वुध आचरेत्' इत्युक्तम् । अत्र च कर्मण स्तावद-
पूर्वजनकत्वेन प्राधान्यम् । तिथ्यादेर्गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्व-
माह गर्गः । 'तिथिनक्षत्रवारादिसाधनं पुण्यपापयोः । प्रधान-
गुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते जमाः' इति प्रधानस्य कर्मणो-
गुणभावेनाङ्गत्वेन । एवञ्च निराहारपदस्योपवासपरत्वेन कल-
ञ्जाधिकरणन्यायान्नैकादशीक्षणमतिवाह्य भोजनम् । किन्त्वे-
कादश्यामिति विहितैकादशीयुक्ताहोरात्रपरम् ।

अथ कलञ्जाधिकरणम् । तत्र श्रुतिः । 'न कलञ्जं
भक्षयेत्' इति कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमित्यर्थः ।
तत्र कालविशेषानुपादानान्निषिध्यमान क्रियायां प्रवृत्ति-

मतो निषेधविधावधिकाराद्यावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्तिः । न हि कलञ्जभक्षणायतः कुतश्चित् कारणादि-
 वृत्तस्य निषेधानुपालनं सकृद्वृत्तिमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न
 पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारि-
 विशेषणं यदा यदा भवति तदा तदा एव निषेधविधिरपि तं
 निवर्त्तयति । न हि कलञ्जस्य भक्षणमुपक्रम्य यावत् कालं
 तद्वृत्तयति । अतस्तदितरकाले निवृत्तिः सिद्धेवेति भवति
 विफलोविधिः । ननु नासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः ।
 सत्यं प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्स्यन् प्रागभाव एव प्रवृत्ति-
 निराकरणात् साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते । न तु प्रवृत्तिरपि
 साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमतएव निषेधविधा-
 वधिकारः । यत्तु 'मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा ।
 यदनागतभावस्य वर्जनं तद्विवर्त्तनं' इति । अत्रापिशब्देन
 अप्रवृत्तमात्रसमुच्चयान्न विरोधः भूतचेष्टावत इति । 'भूतं क्षमादौ
 पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं विषृच्यते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये
 देवयोन्यन्तरे तुना इति मेदिन्युक्तेः । भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टाव च
 इत्यर्थः । ततश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्य-
 त्वेनोपदिश्यते । प्रागभावश्चानादिसंसर्गाभावमात्रपरः स च
 अप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिद्धत्येव । तस्मात्
 सकृत्क्रियापर्यवसायित्वे विफलोविधिः । कादाचित्काकर-
 णस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत् साध्य-
 तथा प्रवृत्तिमत्कर्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्राननुष्ठानाधीनसिद्ध-
 त्वान्निषेधनियोगानामिति कर्त्तव्यता काङ्क्षाविरहात् अतएव
 शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्मान्निषेधविधिषु काकवन्तोदेव-
 दत्तस्य गृहा इत्यादिवत्तदस्यत्वं नाधिकारिविशेषणीभूताया
 प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुन-

निमित्तान्तरवन्न सक्तदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः । नैमित्तिक-
 आद्यादावभावाद्यावच्छिन्नजीवनस्याधिकारिविशेषणस्यैकत्वात्
 सक्तकरणेनैव शास्त्रस्य सफलकत्वं नैकामावास्यायामेव पुनः
 पुनः क्रियया तथात्वं विधिगौरवापत्तेः । न हि तत्र सक्तत्-
 करणमेव शास्त्रं विना सिध्यति । अतएव स्मृतिः । 'यथा-
 ष्टेनाष्टिकं कर्म मासेनैव च मासिकम् । न्यूनाधिकं न
 कर्त्तव्यं नचैकत्र क्रियाद्वयम्' । एकस्याः क्रियाया एकदा
 वारद्वयविधानं न युक्तमिति हलायुधः । 'अमावास्याभेदे
 पुनस्तदवच्छिन्न जीवनभेदादधिकारावहत्या शास्त्रार्थोऽप्यावर्त्तते
 इत्येतत् न्यायमूलमेव व्याख्यातवचनद्वयं जीमूतवाहनेन
 लिखितं यथा । 'निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।
 तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिनिषेधः कालमात्रके । तिथीनां पूज्यता
 नाम कर्मानुष्ठानतो मता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्र-
 मपेक्षते' । पूज्ये युग्मादिनेति शेषः । कालमाधवीये ह्रस्व-
 गर्गः । 'निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः । विधिः
 पूज्य तिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके । तिथीनां पूज्यता
 नाम कर्मानुष्ठानतो मता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्र-
 मपेक्षते' । रविसंक्रान्तौ तु तदुपलक्षितपुण्यकाल एव ग्राह्यो-
 विधिवन्निषेधेऽपि । कालान्तरकल्पने गौरवावचनाभावाच्च ।
 संक्रान्त्युपवासस्य व्रतत्वेन भावरूपत्वात्तद्वटितत्वाद्वा उभय-
 थापि तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिरित्यनेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्र-
 कर्त्तव्यता एवमेव गुरुचरणाः । प्रत्युत एकस्मिन् काले विधेय-
 प्रतिषेध्ययोः पुण्यपापयोः प्रतिपादकं कामधेनुनैयतकालिकक-
 ल्पतरुक्त्य-चिन्तामणिहेमाद्रिवाचस्पतिमिश्रधृतदेवीपुराणम् ।
 'अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः । सान्निध्यन्तु भवे-
 तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः । व्यवहारो भवेत्लोके चन्द्रसूर्यापि-

लक्षितः । काले विकल्पते सर्वे ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पुण्य-
पापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति । एकधापि कृतं तस्मिन्
कोटि कोटिगुणं भवेत् । धर्मादिवर्धते ह्यायूराज्यं पुत्र-
सुखादि च । अधर्माद्वाधिशोकादिविषुवायनसन्निधौ । विषु-
वेषु च यद्दत्तं जप्तं भवति चाक्षयम् । एवं विष्णुपदे चैव
षडशीतिमुखेषु च । भोगोभ्यासिः सूक्ष्मसंक्रमणकालसन्नि-
धाने पुण्यतमत्वमिति यावदिति कल्पतरुः । वस्तुतस्तु
भुज्यत इति भोगोभोग्यः रविसंक्रमणे । अतीतानागतः
कालोभोग्यस्तन्निमित्तपुण्यपापजननयोग्य इति यावत् । अत-
एव 'पुण्यपापविभागेन फलमित्युपसङ्गतम्' । यत्तु 'अर्ध-
रात्र व्यतीते तु संक्रान्तियदहर्भवेत् । पूर्वं व्रतादिकं कुर्यात्
परिद्युः स्नानदानयोः' इति तत् 'उपोष्येव च संक्रान्त्यां स्नात्वा
योऽभ्यर्चयेद्देविम् । स्नातः पञ्चोपचारेण सकामफलमाप्नुयात् ।
इति भीमपराक्रमौयैकवाक्यतया परादिवसेयस्नानदाननिमि-
त्तकं प्राग्दिनोपवाससमयरूपव्रतादिपरम् । अन्यथा प्रागुक्त-
विरोधापत्तेः । स कालः कियानिश्चाह । नाद्यः पञ्चदशति
उभयतः पञ्चदशदण्डपुण्यत्वं दिवा विष्णुपदीविषयमिति
तिथितत्त्वे वक्ष्यते । सान्निध्यमित्यादिना तस्यैव कालस्य
स्तुतिः । विकल्पते स्वभावात् प्रच्यवते । देवी संक्रान्ति-
कालस्वरूप संक्रान्त्युपक्रमं देवीपुराण एव । 'समायनमृत-
र्मासः पक्षोद्वह्य क्रमेण तु । स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता
विभो' इत्यभिधानात् । 'कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदा
यिनी' इति मार्कण्डेयपुराणाच्च । तस्मादमावास्यायां ह्ये-
तमपि न क्लिप्त्यादित्यादेर्निषेधविधित्वेन कलस्त्रभक्षणन्याया
यावत् कालभावित्वं निराहारस्य तु वैधोपवासरूपत्वात् ब्र-
ह्मरूपत्वाच्च न तदवसरः तयोर्भावघटितत्वात् ।

अथ व्रतलक्षणम् । दीर्घकालानुपालनीयः सङ्कल्पोव्रत-
मिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः । स्वकर्तव्य विषयो-
नियतः सङ्कल्पोव्रतमिति श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः ।
सङ्कल्पश्च भावे मयेतत् कर्तव्यमेव निषेधे न कर्तव्यमिति
ज्ञानविशेषः अतएव सङ्कल्पः कर्ममानसमित्याभिधानिकाः ।
वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराहपुराणवचनेनैकादशुपवासस्य व्रतत्वाभि-
धानात् । 'एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन
चैकेन पादकच्छ उदाहृतः' । इत्यादि याज्ञावल्क्याद्युक्तेषु,
एकभक्तनक्तायाचितभोजनोपवासादिषु पादकच्छादित्वाभि-
धानाच्च न सङ्कल्पोव्रतं किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तत्कर्मैव व्रत-
मिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः । 'सङ्कल्प-
मूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतानियमधर्माश्च
सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः' । अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं
साध्यते इत्येवं विषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधनतया
अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुर्वीत इत्येवं
यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतानियमरूपा धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्य-
माणाः । सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्ते
इति कुल्लूकभट्टः । सङ्कल्पमाह वराहपुराणम् । 'प्रातःसङ्कल्प-
येद्दिनानुपवासव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्णे पितृ-
कालौ हि तौ स्मृतौ' सङ्कल्पो व्रतस्यारम्भ इत्युक्तं राघवभट्ट-
धृतोविष्णुः । 'व्रतयज्ञविवाहेषु आह्ने होमेऽर्चने जपे । आरब्धे
सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् । आरम्भोवरणं यज्ञे
सङ्कल्पोव्रतजापयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ आह्ने पाक-
परिष्क्रिया । निमन्त्रणन्तु वा आह्ने प्रारम्भः स्यादिति
श्रुतिः' । पाकपरिष्क्रियेति साग्नेर्दर्शश्राद्धविषयं तत्रैव तस्या-
न्यत्र विधानेन तदग्निपाकस्यासाधारणत्वात् । सङ्कल्पः

विधानन्तु संवत्सरप्रदीपे । 'प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं
 बुधं आधरेत्' । शान्तिपर्वणि 'गृहीत्वौङ्म्वरं पात्रं वारिपूर्ण-
 मुदङ्मुखः । उपवासन्तु गृहीयाद्यद्वा सङ्कल्पयेद्बुधः । देवता-
 स्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिद्धाति । अन्यथा तु वृथा
 मर्त्याः क्षिप्यन्ति स्वल्पबुद्धयः' । यद्वेति पक्षान्तरम् । तेन
 ताम्रपात्राभावे सङ्कल्पमात्रं कल्पतरो तु यद्वेति नक्तादिब्रत-
 परम् । तदयुक्तं तत्पदाध्याहारापत्तेः । यत्सङ्कल्पयेत्तद्गृही-
 . यादित्यनेनैवोपपत्तौ वाकारोपवासपदवैयर्थ्यापत्तेश्च । तथाच
 कालमाधवीये वराहपुराणं गृहीत्वौङ्म्वरं पात्रं वारिपूर्ण-
 मुदङ्मुखः । उपवासन्तु गृहीयात् यद्वा वार्येव धारयेत्' ।
 यद्यपि व्रतं शास्त्रविहितानियम इति यथा अत्र्याहभोजौ
 अर्थित्वात् प्रवृत्तौ नियम इति सति भाजने अत्र्याहमेव भुङ्क्ते
 इति वैयाकरणाः 'तथा नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासार्ह-
 पुण्यकम्' इत्याभिधानिकाः । शास्त्रविहितोनियमोव्रतमिति
 तच्च उपवासार्हलक्षणमित्यर्थः । तथापि तन्मात्रं व्रतमिति
 न वाच्यम् ऋतुकालाभिगामोऽस्यर्हत्यादावतिव्याप्तेः । गृहीत-
 व्रताकरणे दोषमाह कागलेयः । 'पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाच-
 रेत् काममोहितः । जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव
 जायते । द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः । द्वाद-
 शाब्दं व्रतं चीर्णं निष्फलं तस्य जायते' इति नारदीयवचनात्
 द्वादश्यां विशेषोऽपि । प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणं 'लोभा-
 न्नोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा भवेत् । उपवासत्रयं
 कुर्यात् कुर्याद्वा केशमुण्डनम् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुन-
 रेव व्रती भवेत् । वा शब्दः समुच्चये तेन मुण्डनञ्च कर्त्त-
 व्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रमादस्य सकृत्कृतत्वे प्रति-
 प्रसूते देवलः । 'सर्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशसनम्' ।

भ्रततन्त्रानि कथ्यन्ते सक्तदेतानि शास्त्रतः । इति कर्त्तव्य-
 तायां स एव । 'अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः ।
 सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् । ब्रह्मचर्यं तथा
 सत्यं शौचं मामिषवर्जनम् । व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति
 निश्चयः । प्रातः व्रतमाचरेदित्यन्वयः । प्रधानपदार्थान्वयस्या-
 भ्यर्हितत्वात् । प्रातःसङ्कल्पयेदिति वचनैकवाक्यत्वाच्च । अभुक्त्वा
 आहारमित्यर्थात् पूर्वदिने एकभक्तत्वमायाति । नन्वाहारस्य
 रागप्राप्तत्वात् अनुपादेयतया उद्देश्यस्य एकत्वसंख्यायाः
 सम्मार्जनन्यायेनाविवक्षितत्वं युक्तमिति । स च न्यायस्तृतीया-
 ध्याये निरूपितः । यथा ज्योतिष्टोमे । कुशपवित्रेण ग्रहं समा-
 र्ष्टीति श्रूयते तत्र संशयः किमेकग्रहस्य सम्मार्जनमुत ग्रहेर्जुहो-
 तीति वाक्येन प्राप्तानां दशग्रहाणां तदर्थं किमुद्देश्यगता
 संख्या विवक्षिता नवेति । यथा पशुना यजेतेत्यत्र एकवचन-
 श्रुतिवत्त्वादुपादेयपशुगता संख्या विवक्षिता तथैव ग्रहमित्येक-
 वचनश्रुतिवत्त्वादुद्देश्यगतापि संख्या विवक्षिता भवितुमर्ह-
 तीति । तस्मदेकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्जने प्राप्ते सिद्धान्त्यति
 पशोर्वाक्यान्तरेणाप्राप्तत्वादनैनैव वाक्येन यागसम्बन्धावगमाद्-
 यागं प्रति पशोर्गुणीभावात् यावद्गुणं प्रधानस्य प्रवृत्त्यभावात्
 कियता पशुनेत्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्व-
 संख्या संवध्यत इत्युपादेयगतायाः संख्याया विवक्षितत्वं युक्तं
 ग्रहाणान्तु वाक्यान्तरेण यागसम्बन्धावगमात् सम्मार्जनवाक्ये
 द्वितीयाश्रुत्या सम्मार्जनं प्रतिग्रहस्य प्राधान्यावगमात् यावत्
 प्रधानं गुणस्य सम्मार्जनस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तोग्रहाः सम्मा-
 र्जनीया इत्याकाङ्क्षायामनुपादेयग्रहगता संख्या न विवक्षितेति
 माधवाचार्यः । उत्तरमीमांसायां कल्पतरुस्तु किञ्चिद्विधतुं
 सिद्धवन्निर्देश्यत्वम् उद्देश्यत्वम् अनुष्ठेयत्वेन निर्देश्यत्वमुपा-

देयत्वम् उद्देश्यगतसंख्याया अविवक्षायां ग्रहे सम्प्रार्थीत्यत्र
 उद्देश्यग्रहस्याविवक्षा स्यात् साम्यात् । तथाच चमसादेरपि
 सम्मार्जनप्रसङ्गः सचायुक्तः चमसाधिकरणे हि प्रकृतयागसम्ब-
 न्धिसोमपात्रत्वाविशेषेण ग्रहपदस्य चोपलक्षणार्थत्वेन चम-
 सानामपि सम्मार्जनमाशङ्क्य सिद्धान्तितं 'अनुवाद्यमनुज्ञा-
 तु न विधेयमुदीरयेत् । न ह्यलव्यास्पदं किञ्चित् कुत्रचित्
 प्रतिष्ठति' इति न्यायेन केवलं सम्मार्गविध्ययोग्यत्वादुद्देश्येन
 भाव्यम् । तच्च ग्रहशब्देन समर्पितं न च चमसलक्षणार्थ-
 ग्रहशब्दः । ग्रहयागावान्तरापूर्वसाधनस्यान्तरङ्गस्य तेन लक्ष्य-
 माणत्वात् । अन्यथा तदसाधनस्यापि ग्रहस्य सम्मार्गः प्रस-
 ज्येत व्रीहियवयोस्त्ववान्तरापूर्वभेदाभावात् व्रीहिन् प्रोक्ष-
 तीत्यत्र व्रीहिशब्दो यवोपलक्षणार्थ इति उक्तं ततश्च ग्रहेषु एव
 सम्मार्ग इति । ननु यदि ग्रह उद्देश्यत्वेन विधिपरिगृहीत-
 इति तदेकत्वमपि पञ्चकत्ववादिभिरुक्तं स्यात् । मैवं ग्रह-
 गतत्वे कत्वं ग्रहान् प्रत्यवच्छेदकत्वेन रूपेण न विवक्षितं
 युक्ताहि पशुना यजेत इत्यत्र उपादेयविशेषणत्वादिकत्व-
 विवक्षा एकप्रसवतयैकपशुविशष्टयागविधिसम्भवात् । अत्र
 तु ग्रहत्वेकत्वयोः सम्मार्गविधावुद्देश्यमानयोर्गुणानाञ्च पदार्थ-
 त्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादिति न्यायेन परसम्बन्धादेक-
 ग्रहस्यैव उद्देश्यत्वेन पर्यवसानात् प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिः
 स्यात् । ग्रहमेकं सम्प्रार्थीति ततश्च वाक्यभेदः स्यात् अतो-
 ग्रहत्वेन सर्वान् प्रकृताननूद्य सम्मार्गमात्रं विधेयम् एवं
 यच्चोभयं हविरन्विच्छेत् स ऐन्द्रं पञ्चशरावं चरुं निर्वपेत्
 इत्यत्र उभयत्वमविवक्षितं तदुक्तं प्रकृत्यर्थापि खल्वेतदुद्दे-
 शस्य विशेषणम् । संख्यया तुल्यनौतित्वादविवक्षां प्रपद्यते ।
 एवं स्वर्गकाम इत्यत्र पुंस्त्वमविवक्षितम् । अतएवोक्तं 'प्राप्ते

कर्मणि नानेकोविधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते
 बहवोऽप्येकयत्नतः । इति किञ्च सर्वेषामेकसंस्काराकाङ्क्षित-
 त्वेन एकत्वाविवक्षा युक्ता तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीया
 इति एवमभुक्त्वा प्रातराहारमित्यत्राप्येकत्वाविवक्षा अस्तु सत्यम्
 अविशेषिताहार-निवृत्तिपरत्वासम्भवाद्विशेषापेक्षायामेक-वचनं
 नियामकमन्यथानध्यावसायापत्तेः । आङ्घ्रियते इत्याहार-
 मन्नादि ततश्च पूर्वाह्णे एकाहारं भुक्त्वा पराह्णे प्रातःकाले
 कृतस्नानाचमनः । 'सूर्यः सोमो यमः कालः सन्धे भूता-
 न्यहः क्षपा । पवनोदिकपतिभूमिराकाशं खचरामराः ।
 ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिम' इत्यनेन सूर्या-
 दौर्न निवेद्य व्रतं सङ्कल्पयेत् । मैथिलास्तु अद्य भगवन् सूर्य
 भगवत्योदेवता एतद्व्रतमाचरिष्यामीत्यनेन सूर्याय देवता-
 भ्यश्च निवेद्य सङ्कल्पं कुर्यात् अनेकाहसाध्ये तु अद्यारभ्येति-
 विशेष इत्याह । हारौतः पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणा-
 नृताश्लोलादिकमुपवासदिने विवर्जयेत् । कुर्मपुराणे 'वहि-
 र्थामान्यजान् सूतीं पतितञ्च रजस्वलाम् । न सृष्टेर्नाभि-
 भाषेत नैवेत व्रतवासरे' । वौधायन उद्योगपर्व च । 'अष्टौ
 तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च
 गुरोर्वचनमौषधम्' । अतएव फलाहारादावपि मूलजलाद्य-
 विरुद्धम् । ब्राह्मणकाम्यादिषु न न्यूनत्वनियमः । धर्मार्था-
 रथ्यव्रतस्यासमाप्तौ मरणेऽपि तत्फलप्राप्तिमाहाङ्गिराः ।
 'यो यदर्थं चरेद्धर्ममसमाप्य मृतो यदि । स तत्पुण्यफलं
 प्रेत्य प्राप्नुयान्ननुरव्रवीत्' । प्रेत्य परलोके । प्रायश्चित्तविवे-
 कोऽप्येवं वैदिके कर्ममात्रे नारायणस्मरणमस्कारौ आह
 योगि याग्यवल्काः 'ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च
 कर्मसु । प्रायश्चित्त्यपि सर्वस्मात् दुस्ततान्मुच्यते पुमान् । प्रमा-

दात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताङ्गरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः
 संपूर्णं स्वादिति श्रुतिः । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मन्त्रेदेषु
 पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै
 मन्त्रश्च 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव
 चक्षुराततम्' । वामनपुराणे । 'सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेष्वां
 सर्वतोमुखम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत्' ।
 शातातपपराशरी । 'अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षिति-
 देवताः । प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समम्' ।
 क्षितिदेवता विप्राः । अग्निष्टोमफलैरिति स्तुतिः । विष्णुः
 'ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः । ब्राह्मणाभिहितं
 वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित् । यत् ब्राह्मणास्तुष्टतमा
 वदन्ति तद्देवताः कर्मभिराचरन्ति । तुष्टेषु तुष्टाः सततं
 भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः' । तदपि ब्राह्मणाय दक्षि-
 णरूपं किञ्चिद्देवा ग्राह्यम् । तथाच गोविन्दमानसोज्ञासे नार-
 दीयम् । 'सर्वधामप्यलाभेषु यथोक्तकरणं विना । विप्र-
 वाक्यं तथा सुभ्रु व्रतस्योद्यापलक्षणम् । वृथा विप्रवचो यस्तु
 गृह्णाति मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति
 नरकं ध्रुवम्' । उद्यापः प्रतिष्ठा । ब्राह्मणलक्षणमाह पैठौ-
 नसिः 'क्षमा दया दमो दानं धर्मः सत्यं श्रुतं वृणा । विद्या-
 विज्ञानमास्ति कथमेतद् ब्राह्मणलक्षणम्' । श्रुतमर्थावबोधः ।
 अतएव मनुः 'चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्हिजेः । दश-
 लक्षणकोधर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः । धृतिः क्षमा दया स्तेयं
 शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म-
 लक्षणम् । धृतिरिष्टवियोगानिष्टप्राप्तौ चित्तस्थ यथा पूर्व-
 मवस्थानम् । इन्द्रियनिग्रहः अप्रतिषिद्धेऽपि विषयेऽनति-
 प्रसङ्गः । धीर्हिताहितविवेचकशास्त्रार्थज्ञानं विद्या आत्म-

तत्त्वज्ञानम् । सत्ये विशेषमाह गोतमः । 'नानृतवचने
 दोषो जीवनञ्चेत्तदधीनं न तु पापौयमां जीवनमिति' । काशी-
 खण्डश्च 'सर्पिलवणतेलादिक्षये चापि पतिव्रता । पतिं
 नास्तीति न ब्रूयादायादर्थं न योजयेत्' । अयेऽपि घृतं
 वर्धितमित्यादिप्रयोज्यम् । शपथेऽपि मनुः 'कामिनीषु विवा-
 हेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धनं । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति
 पातकम् । इन्धने होमार्थमपहृते ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मण-
 रक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ मिथ्याशपथे पापं नास्तीति कुल्लूक-
 भट्टः । यमः 'न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न खैरवाच्यं न च
 मैथुनार्थं । प्राणान्त्ये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुर-
 पातकानि' । नर्मं क्रोडापरिहास इति यावत् । अतएव
 मिताक्षरायां स्मृतिः । 'गुरुणापि समं ब्रह्मस्य कथेयं कुटिलं
 विना' खैरवाच्यं स्नानार्थपरोक्षाराधं कपटेनान्याभिलापः ।
 अतएव शङ्खः । 'यस्य यस्य तु वर्णस्य वृत्तिच्छेदं समाचरेत् ।
 तस्य तस्य वधः प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत्' । वायुपुराणे ।
 'यदेतद्भविष्यं नाम प्राणान्ते तु वह्निश्चराः । स तस्य हरते
 प्राणान् यो यस्य हरते धनम् । आदित्यपुराणेऽपि । 'षष्टिं
 शर्षसहस्राणि स्वर्गं वमति भूमिदः । उच्छेत्ता चानुमन्ता च
 गान्धेव नरके वसेत्' । महाभारते 'सत्यं भूतहितं प्रोक्तं
 मनसोदमनं दमः । तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं सङ्करवर्जनम् ।
 हन्तोषो विषयत्यागो ह्योरकार्यनिवर्त्तनम् । क्षमादम्बसहिष्णु-
 क्षमार्जवं समचित्तता । ज्ञानं तत्त्वार्थं सख्योऽथ शमश्चित्त-
 शान्तता । दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः' ।
 इन्द्रं शीतोष्णादि । वैदिके कर्मणि प्रथमतः ओं तत्सदिति
 निर्देशोऽपि । तथाच भगवद्गीता । 'ओं तत्सदिति निर्देशो
 ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वैदाश्च यन्नाह

विहिताः पुरा' । श्रीतत्त्वदिति त्रिविधो ब्रह्मणो जगदी-
 श्वरस्य निर्देशोऽभिधानं ब्रह्मविज्ञिषितम् । तत्र तावदो-
 मिति ब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धेः श्रीमिति ब्रह्मणो नाम । पात-
 ज्ञलिरप्याह अस्यैव वाचकः प्रणव इति । अस्य ब्रह्मणः ।
 श्रीकारो भगवान् विष्णुरित्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदेन ।
 तथाच जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वादविदूषां परोक्षत्वाच्च ।
 तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणो नाम । एवं परमाशंसत्त्वसाधुत्वप्रशस्त-
 त्वादिभिः सच्छब्दोऽपि । अतस्तेन त्रिविधनिर्देशेन यद्वा
 यस्यायं त्रिविधो निर्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयो
 निर्मिताः । तथाच 'तस्मात् श्रीमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः-
 क्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां यस्मादेवं
 ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मात् श्रीमित्युदाहृत्य उच्चार्य कृतावेदवा-
 दिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततमङ्गवैकल्येऽपि प्रकर्षण
 वर्तन्ते सगुणा भवन्तीति भगवच्छङ्कराचार्यचरणाः । व्यक्त-
 माह योगियान्नवल्काः । 'यद्यनृचातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं'
 यदयन्नियम् । यदमध्यमशब्दश्च यातयामश्च यद्वेत् । तदो-
 क्तारप्रयुक्तेन सर्वज्ञाविकलं भवेत्' । भगवद्गीतायाम् । 'तदित्य
 नभिसन्धाय यज्ञदानतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधा
 क्रियन्ते मोक्षकारिभिः' । तदिति ब्रह्मणाभिधानमुदाहृत्ये
 त्यनुषङ्गः अनभिसन्धाय कर्मणः फलमिति शेषः । तस्मात्
 फलाभिसम्भानं विना सुमुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमित्यपि बोध्यम्
 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मा
 तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते । यतो विद्यमानजन्मानि उत्कृ-
 चरिते च सदित्येतत् प्रयुज्यते । अतो यज्ञादौ कर्मणि प्रथम
 सच्छब्दः प्रयुज्यत इति । तेनैतादृशेति कर्तव्यताकः सङ्ग
 विषयो व्रतमिति व्रतस्य सङ्गम् । सङ्गस्यविषयस्य व्रतत्वं च

स्मृतिमिश्रोऽप्याह यथाकर्त्तव्यतया सङ्कल्पितं व्रतमिति ।
 अमरसिंहोऽपि उपवासादौ व्रतशब्दसङ्केतमाह 'नियमो व्रत-
 मञ्जौतश्चोपवासादिपुण्यकं तच्च व्रतमुपवासादिलक्षणं पुण्यकं
 पुण्यजनकमित्यर्थः । अत्र च नियमशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः ।
 यत्तु व्रतपदं नियतसङ्कल्पविशेषवाचकमिति प्रायश्चित्तविवेक-
 काङ्क्षितं तदपि नियतः सङ्कल्पविशेषो यत्र द्वादशवार्षिक-
 व्रतादौ तस्य वाचकमित्येतत्परम् । अन्यथा व्रतपदं मरणेऽपि
 अनुना प्रयुक्तं यैर्व्रतैरपोहितेत्युक्ता मरणस्यापि तेनोक्तत्वा-
 दिति व्रतपदं द्वादशवार्षिकादिपरमेवेत्याभ्यां स्ववाक्याभ्यां
 विरुद्धं स्यात् । न च नाष्टदशीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्य
 उपजायत इति न्यायात् सङ्कल्पवाचित्वमिति वाच्यं श्रीदत्ता-
 दौनां मतेऽपि स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति लक्षणे
 स्वकर्त्तव्यविषयस्य तथात्वात् विनिगमकन्तु प्रागुक्तवराहपुराण-
 याज्ञवल्क्यादिवचनम् । एवञ्च सङ्कल्पविषयस्य अनन्तं पूज-
 येष्टारमित्यादौ भावत्वं नेत्तेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ चाभाव-
 रूपत्वम् । ननु तर्हि व्रतस्य कचिदप्यभावरूपत्वान्निषेधः
 कालमात्रके इत्यस्यैव विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवल-
 निषेधविषयकत्वात् अस्य तु सङ्कल्पादौतिकर्त्तव्यतायोगित्वेन
 भावघटितत्वात् तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिरित्यस्यैव विषयत्वमिति ।
 औमूतवाहनेनापि एकादश्यां भोजने दोषं दर्शयन्नुपवासं
 नियमयति । न चायं निषेध इतिकर्त्तव्यताविधानात्
 निषेधे चेतिकर्त्तव्यताविरहादुव्रतपदाप्रयोगाच्चेत्युक्तम् । यत्तु
 निषेधप्रकरणस्य देवलवचने । 'न शङ्केन पिबेत्तोयं न खादेत्
 कूर्मशूकरो । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' इत्यत्र
 नान्यनिषेधे मुख्यत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते न त्वभोजनसङ्कल्प-
 रूपव्रतं लक्षणाप्रसङ्गात् । एकेनैव मत्स्यपुराणकृता 'दशम्यां

नियताहारो मांसमैथुनवर्जितः । एकादश्यां न भुञ्जीत
 पक्षयोरुभयोरपि । इति दशमीनियमपूर्वकं व्रतमभिधाय
 'रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने । न भोक्तव्यं न
 भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हुरिवासरे' इत्यादिविधेरनन्यगतिकतया
 निषेधकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथाच निषिद्धे भोजने दोष-
 श्रवणं निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं न फलश्रुत्या कास्य-
 तथा निरुद्धस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाणमिति तच्चिन्त्यं न
 खलु न शङ्केन पिबेत्तोयमित्यादिभिः प्रतिपक्षनिषेधभावे
 साहचर्येण नैकादशीभोजननिषेधकमात्रमुत्तराहं किं
 'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिधर्माः
 शक्तामेव सदा गृही' इति गोभिलवचने धर्मशब्दमभि-
 व्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया चोपवास-
 विधायकमपि न हि निषिद्धानां ब्रह्मचर्यादीनां त्यागं
 कश्चिद्धर्मा जायते किन्तु भावरूपाङ्गानगृहीतो निषिद्धो ध-
 मवेदिति वैधोपवासे च 'उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्य वामो गु-
 सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः' । इति
 भविष्यपुराणवचनेन भोगमात्रस्यैव वर्जने प्राप्ता वचनान्तर-
 दहोरात्रा भोजनस्यैव पापनिवृत्तिगुणवामयुक्तस्य प्राधान-
 मन्यभोगवर्जनस्याङ्गत्वम् । तथाच 'सूतके स्मृतके चैव प्रण-
 मतसा हरिम् । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवम्
 अथ एकादश्यामुपवाममात्रस्य व्रतत्वमुक्तम् एकादश्यां
 भुञ्जीतेत्यस्य व्रतपरत्वेन नाभोजनपरता तस्याय पूर्वे दूषि-
 त्वात् । ततश्च यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यत्र वच-
 न्तरादुपवामरूपव्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि । व-
 तस्तु वराहपुराणे एकादशीव्रतमन्दशमस्ये न शङ्केन पिबेत्त-
 मिति न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय च

कारणे प्रत्यक्षाय उक्तः । न च पोन्नरुक्त्यभिया तस्य निषेधक-
 त्वमिति वाच्यम् । तथात्वे एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति
 पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीप्सया तस्यैव व्रतस्य
 नित्यत्वख्यापनमिति । अन्यथा निषेधः कालमात्रक इत्यने-
 नैव एकादशीक्षण एव भोजननिषेधः स्यात् । न खादेत्
 कूर्मशूकरावित्यस्य विशेषो बोध्यः । 'चक्राङ्कितस्तु यः कूर्मी
 रोहितः कनकप्रभः । वराहः श्वेतवर्णस्तु अयमेतन्न भक्षयेत्'
 इति समुद्रकरधृतकूर्मपुराणवचनात् । वाक्यावस्थायां चक्रा-
 ङ्कितत्वेन तदानीं कूर्मस्याभक्ष्यत्वम् । अशनन्तीत्यनुवृत्तौ
 हारीतः । महारण्यवासिनश्च वराहान्स्तथेति । एवञ्च विव-
 दन्ते अग्राम्यशूकरांश्चेति वशिष्ठोक्तं श्वेताश्वेतया व्यवस्थितम् ।
 कल्पतरुस्तु । आह्वे नियुक्तायियुक्तयेति । विष्णूपासकस्य
 सर्वथा निषेधः । यथा वाराहे भगवद्वाक्यम् । 'भुक्त्वा वराह-
 मांसन्तु यस्तु मामुपसर्पति । वराहो दशवर्षाणि भूत्वा वै
 चरते वने' । यदपि हरिवासरपदादहोरात्राभोजनप्रतीत-
 निषेधः कालमात्रक इत्यनेनैकादशीक्षणमतिवाह्य भोजन-
 मिति तदपि न किञ्चित् । यतो हरिवासरपदाद्वरितिये-
 कादशेव प्रतीयते । तथाच स्कन्दपुराणं 'प्रतिपद्यभृतयः
 प्रोक्ता उदयादोदयाद्वेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासर-
 वर्जिताः' । भविष्योत्तरं 'हिताय सर्वलोकानां तिथिमेकादशीं
 स्वयम् । निर्ममे स्वशरीरात्तु सेयं वै वैष्णवी तिथिः' ।
 पयवा हरिवासरो द्वादश्याः प्रथमः पादस्तत्र पारणं न
 कुर्यात् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । 'द्वादश्याः प्रथमः पादो
 हरिवासरसंज्ञितः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः' ।
 अथैकादशीव्रतम् । नित्यं काम्यञ्च गोविन्दमानसोक्तास-
 त्प्रमहार्णवयोर्भविष्योत्तरे । 'एकादशीव्रतं नाम नित्यं वा

कास्यमेव वा । कथं वा क्रियते तत् नियमो वात्र कीदृशः ।
 इत्यादि शुद्धिप्रश्नमभिधाय 'अहं ते कथयिष्यामि शृणु
 पाण्डुकुलोद्भव । नित्यमेतद्व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् ।
 वाञ्छद्भिः सर्वदा सद्भिः पुरुषार्थचतुष्टयम् । न भोक्तव्यं न
 भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे' इति श्रीकृष्णवचनमभिहितम् ।
 अत्र नित्यमिति श्रवणात् नित्यत्वं पुरुषार्थचतुष्टयमिति श्रव-
 णात् कास्यत्वञ्च । कलमाधवीये ब्रह्मवैवर्तः । 'इति विज्ञाद्य
 कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्ति-
 वर्जितः । निगृहीतेन्द्रियः शुद्धोऽसहायो विष्णुतत्परः । उपो-
 थ्येकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः' । इदं तु नित्यम् अत-
 एव 'जगद्भक्तदयं नित्ये कास्ये भक्तचतुष्टयम्' इत्युक्तम् । एतच्च
 नित्ये भक्तदयवर्जनशक्तवश्यकत्वायै नित्यं किञ्चिदङ्गहानावधि
 सिद्धिरिति न्यायात् कास्ये तु सर्वशक्त्यधिकरणन्यायात् सर्व-
 ङ्गोपेतस्यैव सत्पूर्णफलत्वेन भक्तचतुष्टयवर्जनमभिहितम् ।
 शक्ती तु कात्यायनः । 'शक्तिसांस्तु नराः कुर्यान्निदम सार्वश-
 षणम्' । कृत्यकल्पलतायां भविष्यपुराणम् । युधिष्ठिर उवाच ।
 'एकादशीव्रतं देव नित्यं वा कास्यमेव वा । तन्मे कथय
 गोविन्द श्रोतुं कीदृहसं भम' । श्रीमद्भगवानुवाच । 'नित्य-
 भेतद्व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् । सर्वाश्रमाणां सामान्यं
 सर्वधर्मेष्वनुत्तमम् । एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपि
 एवञ्चेकादशीव्रतस्य नित्यत्वेऽपि शक्तेन तदङ्गतया संयमपारण-
 नियमोऽवश्यमनुष्ठेयः ।

अथ वृद्धिश्चाहविषयः । ननु व्रतस्य वैदिकत्वेन 'नानिष्टा
 तु पितृन् श्राद्धैः कर्मवैदिकमारमेत्' इति । श्रातातपवचना-
 दारभ्ये कथं न वृद्धिश्चाहम् । उच्यते । नेदं श्राद्धविधायकं
 शीरसात् किन्तु यत्र कर्मणि वचनान्तरप्राप्तं श्राद्धं तच्च पौर्वा-

पर्य्येमात्रविधायकमिति । अथैवं 'नाष्टकासु भवेत् आहं न
 आह्ने आहमिष्यते । न सोष्यन्ती जातकर्म प्रोषितागम-
 कर्मसु' इत्यादिना कृन्दोगपरिशिष्टोक्तनिषेधस्यानुपपत्तिः
 तत्तत्कर्मणि आहविधायकाभावात् । सोष्यन्ती सोष्यन्ती
 होमः । स च शूलायन्तीमासप्रसवां ज्ञात्वा होमः ।
 सुप्रसवे इत्यस्माद्जातोरिति भट्टभाष्यदर्शनादन्त्यादिरयं शब्दः ।
 मैवं तेष्वपि गोभिलेन स्त्रोक्तगृह्यकर्मात्वेन आहविधानात्
 यथा सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तीति । अस्यार्थः सर्वाण्येव वस्त्र-
 माणानि अन्वाहार्यवन्ति अन्वाहार्यं नान्दीमुखआहं दक्षिणा
 च तदुभययुक्तानि । तथाच गृह्यान्तरम् । 'यत् आहं कर्मणा-
 मादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् । आमावस्यं द्वितीयं यदन्वा-
 हार्यं तदुच्यते' । अतएव कृन्दोगपरिशिष्टोक्तता यानि पर्य्यु-
 दस्तानि तानि सर्वाणि गोभिलोक्तानि । अत्र जातकर्मणि
 आहनिषेधात्तत्र तद्विधायकं वचनं शाख्यन्तरीयम् । न चैवं
 सन्ध्यावन्दनादेर्गोभिलोक्तत्वात् तत्र कथं न वृद्धिआहमिति
 वाच्यम् । यस्मादथातो गृह्यकर्माण्युपदेक्ष्याम इत्यादि पुन-
 र्यज्ञविवाहयोथेत्यन्तसूत्ररूपगृह्याद्विन्न एव अथातः सन्ध्यापा-
 सनविधिं वक्ष्याम इत्याद्यमावास्यायां सर्वमित्यन्तग्रन्थः सन्ध्या-
 सपणविधायकः । उभयत्रैव शेषसूत्रे द्विवचनं ग्रन्थसमास्यर्थ-
 मिति तद्भाष्यव्याख्यानम् । एवञ्च गोभिलानुक्तेष्वन्नप्राशना-
 दिषु यद्वृद्धिआहं तन्मलमासतत्त्वे मत्स्यपुराणादिवचनाद्वक्ष्यते ।
 तर्हि न आह्ने आहमिष्यते इति पर्य्युदासानुपपत्तिरिति चेत्
 इत्थं गोभिलगृह्येऽप्यन्वष्टकादिआहविधानात् । तस्मादेका-
 दश्यादिव्रते गोभिलगृह्यानुक्तत्वाद्विशेषवचनाभावाच्च न वृद्धि-
 प्राहमिति । एवमन्यत्रापि सुधीभिर्भाव्यमिति ।

अथोपवाससमन्वयः । भविष्ये । 'उपावृत्तस्य पापेभ्यो

यस्तु वासो गुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः । उपावृत्तस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्माभ्यः । मैत्रि-
 शास्तु । दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्यो रागद्वेषमात्सर्यादि-
 निषिद्धान्धर्मैभ्य इत्यर्थमाहुः । गुणानाह गौतमः । 'दया
 सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्षणम-
 स्पृहा चेति' । दयादिलक्षणाभ्याह ब्रह्मसूतिः । 'परे वा
 बन्धुवर्गे वा मित्रे हेष्टरि वा सदा । आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयै-
 वैषा प्रकीर्त्तिता' । परे उदासीने । आपत्सु रक्षितव्यमिति
 कल्पतरो पाठः आत्मवदिति व्यक्तमाह दत्तः । 'यद्येवात्मा
 परस्तद्ब्रह्मव्यः सुखमिच्छता । सुखदुःखानि तुल्यानि यथा-
 त्मानि तथापरे' । ब्रह्मसूतिः । बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे
 चोत्पादिते क्वचित् । न कुक्ष्यति न वा हन्ति सा जमा परि-
 कीर्त्तिता । न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तीति मन्दगुणानपि ।
 नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता । अभिष्यपरिहारस्तु
 संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकी-
 र्त्तितम् । शरीरं पोष्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं
 तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्यम-
 प्रशस्तविवर्जनम् । एतच्च मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना । अहन्यहनि यत्
 किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम् । यद्योत्पन्नं सन्तोषः
 कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना । परस्मा चिन्तयित्वाद्यं सास्पृहा परि-
 कीर्त्तिता' । देवीपुराणम् । 'तद्व्यानं तज्जपः स्नानं तत् कथा-
 श्रवणादिकम् । उपवासकृतो ह्येते गुणा प्रोक्ता मनोषिभिः'
 सर्वभोगविवर्जितः शास्त्राननुमतनृत्नगौतादिसुखरहितः ।
 अत्र मैथिलाः ब्रह्मशातातपो भोगविशेषान् प्रतिप्रसूते । 'गन्धा-
 लहारवस्तूनि पुष्पमाभ्यानुलेपनम् । उपवासेन दुष्टं त दत्त-

धावनमस्ननम् । गौडीयस्मृतिः । 'उपवासे तथा आद्ये न
 खादेहन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्या सप्तमं
 कुलम्' । तत्र योगीश्वरः । 'तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेहन्त-
 धावनम्' इत्यभिधाय दन्तकाष्ठसंयोगो निषिद्धः तर्पणादिना
 दन्तधावनमिति विरोधं परिजहारेति वदन्तो नञर्थं व्याचक्रुः
 तत्र वृद्धशातातपेन 'मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेहन्तधावनम्' इत्यभिधाय तद्वचना-
 भिधानेन दन्तधावने दोष एवोक्तः । अन्यथा पीनरुक्त्वापत्तेः ।
 'अस्ननं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा । पुण्यके चोपवासे
 च नित्यमेव विवर्जयेत्' इति हरिवंशात् । मिताक्षरायां
 'गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्ज-
 येत् सर्वं यच्चान्यद्वलरागकृतं' इत्यनेनानुलेपनरागकृतिषे-
 धाश्च । अतएव प्रायश्चित्तविवेककृद्भिः सुहृत्समुपवासे न हेतु-
 नेति । जीमूतवाहनेनापि उपवासे चेति पठित्वा चकारा-
 दनुक्तादिष्वपीति व्याख्यातम् । तस्मादन्धेत्यादि सर्वभोगस्यैव
 प्रदर्शकं तेन विलासाद्यै गन्धादिवर्जनं कार्यम् । देवलः
 'उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनैः । अत्यये चास्त्रपाने
 च नोपवासः प्रणश्यति' । उपवासोऽपि नश्येतेति कल्पतरु-
 पाठे अपि नान्यद्व्रतं समुच्चीयत इति विशेषः । अच्चेद्यूतैः ।
 अत्यये नाशे सम्भाव्यमाने । मैथुने विशेषमाह देवलः । 'उप-
 वासे तथा यौनं हन्ति सप्तकुलानि वै । स्त्रीणां संप्रेक्षणात्
 स्पर्शात्ताभिः संकथनादपि । ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारैश्च तु
 सङ्गमात्' संप्रेक्षणात् संकथनादित्यत्र स रागत्वं संशब्दस्यार्थः
 साहचर्यात् स्पर्शोऽपि तथेति प्रायश्चित्तविवेकः । कात्यायनो-
 ऽपि । 'रितःसैकात्मकं भोगमृतेऽप्यत्र क्षयः स्मृतः' । तथाच
 ददः । 'कारणं कौर्त्सनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्गस्यो-

96248

THE RAMAKRISHNA MISHION
 INSTITUTE OF CULTURE
 LIBRARY

ध्वजसायक क्रिया निष्पत्तिरेव च । एतन्मैत्रेयमहाह्वं प्र-
 दन्ति मनीषिणः । अनुरागात् कृतश्चैव ब्रह्मचर्यविरोधकम् ।
 याज्ञवल्क्यः । 'षोडशर्तुर्निशास्त्रीषां तासु युग्मासु संविधीत् ।
 ब्रह्मचार्येव पर्वास्याद्यासतस्रश्च वर्जयेत्' । स्त्रीषां गर्भधारण-
 योस्यावस्थोपलक्षितः कालः ऋतुः । स च रजोदर्शनमारभ्य
 षोडशाहोरात्रालोकः तस्मिन् ऋतौ युग्मासु समासु रात्रि-
 शङ्खणादिवसप्रतिषेधः । संविश्रेत् गच्छेत् पुष्टार्थमेव गच्छन्
 ब्रह्मचारी भवति अतो यत् ब्रह्मचर्यं आद्यादिषु चोदितं तच्च
 गच्छतोऽपि ब्रह्मचर्यस्रवणदोषो नास्ति । किन्तु पर्वास्या-
 द्यासतस्रश्च वर्जयेदिति मिताक्षरा । अत्र आद्यासरे यदभि-
 गमनमुक्तं तदयुक्तं कल्पतरुधृतवचनविरोधात् । यथा आद्या-
 नन्तरं शङ्खलिखितौ । 'ऋतुस्त्रातां तदहोरात्रं परिहरेत् ।
 नास्तैर्वे दिवामैश्वर्यं व्रजेत् स्त्रीवात्यवीर्यांश्च दिवा प्रसूयन्ते
 अल्पायुषस्तस्मादेतत् विवर्जयेत् प्रजाकामः । पितॄणां नोहवै
 तन्तुं विच्छिन्त्यात् प्रयतेताच्छेदाय येनप्रतिष्ठस्तस्मात्
 प्रतिष्ठाकामः प्रजया प्रतिष्ठेतेति' । नो निषेधः । तन्तुं
 सन्तानम् अच्छेदाय अविच्छेदाय सन्तानस्य । येन यस्मा-
 दप्रतिष्ठः प्रजानुत्पत्त्या अप्रतिष्ठः स न पतति तस्मादुत्प-
 त्त्यर्थे यतितव्यम् । विश्वपुराणम् । 'आद्ये नियुक्तो भुक्त्वा वा
 भोजयित्वा नियोज्य च । व्यवयौ रेतसो गर्भं मज्जयत्वात्मनः
 पितॄन्' । शूलपाणिस्तु । ब्रह्मचार्येव भवति ब्रह्मचर्यफलं
 प्राप्नोति । पर्वणि समावास्यादौ वर्जयेत् । तेन ऋतौ सकृद्-
 गमनात् व्रतादिषु न दोषः स्यात् एतच्च पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तम् ।
 तथाच आचारमाधवौ कूर्मपुराणम् । 'ऋतुकालाभिगामो
 स्यादयावत् पुत्रोऽभिजायते । ऋणापकरणार्थं हि पुत्रस्त्रोत्-
 पादनश्रुतिः । चतुर्थार्धवर्जनं प्रशस्तपुत्रार्थं चतुर्थीप्रशस्तुत्तर-

राप्रजानिःश्रेयसार्थमित्यापस्तम्बवचनात् । तदनर्थिनस्तु
।हाभारते। 'ज्ञातां चतुर्थदिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः' ।
।इः । 'शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि' इति ।

अथैकादशीभोजननिन्दा । विष्णुधर्मीसूत्रे । 'एकादस्यां
भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । एकादस्यां हि भुञ्जानो विष्णु-
गोकाक्षुरतो भवेत्' । तथा 'प्रतिप्रासं स भुङ्क्ते तु कित्खिषं
।।नविट्समम् । एकादस्यां द्विजश्रेष्ठ यो भुङ्क्तेऽन्नं द्विजो
।नाक्' । भविष्ये । 'यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादि-
।।नि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे । अर्घं
। केवलं भुङ्क्ते योभुङ्क्ते हरिवासरे । तद्दिने सर्वपापानि
।वन्धन्नाश्रितानि च' । सनत्कुमारः । 'मद्यपानाश्वनिश्रेष्ठ
।।तेव नरकं व्रजेत् । एकादश्यन्नकासस्तु पिष्टमिः सह
।।जति' । अत्र दोषश्रुतेर्नित्यत्वम् । अतएव यदकरणे प्रत्य-
।।यस्तन्नित्यमित्युक्तम् । तथाच 'नित्यं सदा यावदायुर्न कदा-
।।वदतिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोषः श्रुतेरत्याग चोदनात् ।
।।लाश्रुतेर्वीक्षया च तन्नित्यमिति कौर्त्तितम्' इत्यष्टधानित्य-
।।साधकम् । अतएव माधवाचार्येणात्रैवोपवासे सर्वमुदा-
।।तम् । अन्यगौरवभयान्न लिखितम् । यत्तु फलाश्रुतेर्नित्यत्व-
।।भिहितम् । तत् फलाश्रुतौ विश्वजिज्ञायात् स्वर्गः कल्पयत
।।त्यनेन विवक्षमिति । स च न्यायो यथा । विश्वजिता यजेत
।।त्यादिश्रूयते । अत्राश्रुताधिकारं लिङ्गप्रकरणालम्बाधिकार-
।।गोदाहरणम् । निषेधे हि सामर्थ्यात् प्रवृत्तक्रियोऽधिकारी
।।भ्यते । अङ्गविधिषु प्रकरणादिति । न चिन्ताधिकारः ।
।।र्षं सतीह सन्देहः किं नियोज्याध्या क्रियते नवेति । अत्र च
।।किं हारमित्यादौ क्रियया विना कारकाकाङ्क्षायामविरता-
।।रधानापार्थवसानात् युक्तोऽध्याहारः । इह तु विषये कार्य-

स्वाम्बिताभिधानपर्यवसानादग्राह्यप्राप्ते । उच्यते । अत्रा-
 प्यभिधेयापर्यवसानं हाराभिधानापर्यवसानमिव कार्यं हि
 साध्यत्वेन कृतिनिरूप्यं नरव्यापाररूपाकृतिः । सा यथा
 स्वसाध्यधात्वर्थनिरूप्या तथा स्वाश्रयनरनिरूप्या च । तदेवं
 कृतेः कर्त्तापि कार्यस्य कृतिद्वारा स्वसम्बन्धित्वेन निरूपक इति
 तमस्तर्भाव्येव नियोगधीः एवञ्च रथोगच्छतीत्यादावाख्याते
 व्यापारलक्षणा । तदुक्तं भट्टपादेः 'स्त्रीत्वाभावेऽपि अद्यादौ
 टावादिप्रत्ययो यथा । प्रयुज्यते तथाख्यातो यद्वाभावेऽप्य-
 चेतने । वोदृश्वादिगतो यद्वा रथादावुपचर्यया । उपपाद्य-
 प्रयोगोऽत्र मुख्यार्थानुपपत्तितः' न ह्यबोद्धात्मनः कार्येण
 सम्बन्धः स्वतस्तेन सम्बध्यते । स्वसम्बन्धिकार्यबोद्धा च
 नियोज्य इति सोऽध्याहार्य इति स्थिते चिन्ता किं सर्वेषा-
 मधिकार उत एकस्येति अत्राविशेषात् सर्वेषामिति प्राप्ते
 उच्यते । एकेनाकाङ्क्षाशान्तरेकस्येत्येवं स्थिते विचारः किं यस्य
 कस्यचिन्नियोज्यास्वाध्याहार उत स्वर्गकामस्येति तत्राविशेषा-
 दनियमे प्राप्ते । उच्यते । स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्ट-
 त्वदिति जैमिनिसूत्रात् । स्वर्गकाम एवाध्याहार्यः विशेषो
 हि न गम्यते पुरुषाणां सुखाभिलाषित्वात् । दुःखनिवृत्तेरपि
 तत्रैवान्तर्भावात् दुःखनिवृत्तिस्तु न सुखं विना भूता सुषुप्तौ
 सत्यामपि तस्यां सुखजन्मादर्शनात् अनवच्छिन्नसुखस्य स्वर्ग-
 त्वात् तस्य सर्वसुखविशेषान् प्रत्यविशिष्टत्वात् विशेषे माना-
 भावात् स्वर्ग एव नियोज्य विशेषणं स्वादित्युत्तरमौमांसायां
 कल्पततः । यदुक्तं 'यच्च दुःखेन संभिन्नं न च अस्तमनन्तरम् ।
 अभिलाषोपनौतं यत्तत् सुखं स्वःपदास्पदम्' इति । ननु
 क्लान्त्युतिमात्रात् कथं नित्यत्वमिति चेदुच्यते । क्लान्त्युतौ
 नित्यप्रकरणे नित्यत्वं काम्यप्रकरणे काम्यत्वमिति । एवञ्चैकाः

कश्चित्कर्मनिमित्तत्वात् किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि प्रधानोपवासादे-
रावरणं यावज्जीवाधिकरणन्यायात् । स च न्यायो यथा ।
यावज्जीवमग्निहोत्रं शुद्ध्यादिति श्रूयते तत्र किं सर्वाङ्गोप-
सङ्गादेवैवाधिकारः उत यावज्जीवपदेन यावन्ति शक्नोतीत्युप-
सङ्गतं । तदा तदा तावन्निरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नधिकरोति
इति संग्रहः । तत्राद्ये सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधन-
त्वादङ्गवैकल्ये फलानुदयात् सर्वाङ्गोपसंहार इति पूर्वपक्षः
तत्र सिद्धान्तः सायंप्रातर्जुहोतीति श्रुतेः सायंप्रातःकाशा-
वच्छिन्नं जीवनमग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते नत्वङ्गानां
इति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यभावि च न्यथा निमित्तत्वासम्भ-
वात् । अतोऽङ्गवैकल्यपरित्यागेन प्रधानं कर्तव्यम् । तावन्तैव
शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति अतएव नित्यनैमित्तिकाधिकारि-
काधिकारे ओधरस्त्रामिधृता श्रुतिः यथा शक्नुयात्तथा कुर्या-
दिति । बोधायनोऽपि स्मरति । 'यथाकथञ्चिन्नित्यानि शक्य-
स्तु निरूपितः । येन केनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत्'
एवं वस्तु निरूपितं येन स तथा अत्र प्रथमा न लोपयेदित्य-
श्रया प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरनभिहितवत् प्रकाशते
इति न्यायात् अतएवात्यन्ताशक्तौ गीतमः । 'मनसा चैवं सस्य-
प्राहारमनुपालयेदापत् कल्ये' इति तस्मात् सायंप्रातःकाशाव-
च्छिन्नजीवनमात्रेऽग्निहोत्रहोमो विधीयते । योगियाश्र-
मोऽपि । 'सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः ।
प्राङ्मुखः न शीयेत अन्धजन्मगतोऽपि वा' । सर्वावस्थोऽपि
निन्दितवेवाधिकारः । सम्यक्प्रोचाम्यसमर्थ इति कलकतः ।
अन्धजन्मगतप्राङ्मुखः शुद्धौ भवति प्राङ्मुखः शीरक्कयी इति
निरूपणम् । एतच्च सस्ययासमसासमर्थानामन्यादीनामपि
निमित्तं कर्तव्यं सन्ध्याश्रावधिकारः । अतएव केनापि सुनिमा

न तेषामनधिकार उक्तः किन्तु क्वचित् काम्ये सर्वशक्त्यधि-
 करणन्यायार्षेषामनधिकारः । अतएव तिथिविवेके स्वर्गकाम-
 श्रुतेः सामान्यप्रवृत्ताया अपि समर्थनरगोचरोपसंहारे
 अन्धादिपक्षे दर्शयौर्णमासादेर्बाध इत्युक्तमित्यनेन काम्य एव
 दर्शादौ विशेषोऽभिहितः । एवञ्च नित्ये वाक्यान्तरश्रुतस्य
 स्वर्गादेर्न भाव्यत्वम् । सर्वदा तस्येष्टत्वासम्भवात् । तथा हि
 अविवेकिनामेव तदिच्छा विवेकिनां पुनः स्वर्गेऽपि पातभौ-
 त्वात् क्षयिष्णोर्नास्ति निष्कृतिरिति न्यायाद्येयबुद्धिस्ततः
 सर्वावस्था साधारणेच्छागोचरतया उपात्तदुरितक्षय एव
 भाव्यः । यद्यपि 'विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
 अनियन्त्राच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति' । इति याज्ञवल्क्य-
 वचनादकरणभाव्यनिष्ठपरिहारार्थत्वं सम्भवति तथापि तत्त-
 द्विधिवान्वेषु भावना एव विधेयत्वात्तस्याः किङ्केन कथमित्यपे-
 क्षितांशत्रयवत्त्वाद्भावं विना विधिरूपत्वासिद्धेस्तत्कालोना-
 करणप्रत्यवायपरिहारस्य तत्प्रतियोगिनः कदाचिदनुत्पत्त्या
 तदत्यन्ताभावरूपस्य नित्यतया भाव्यत्वायोगाद्विधिप्रत्ययेन
 चेष्टस्यैव भाव्यत्वप्राप्तेर्धात्वर्थादेर्भाव्यत्वायोगादश्रुतफलेषु विश्व-
 जिदादिषु दुरितक्षयस्य दुरितानिष्टत्वोपाधिकेच्छाविषयत्वात्
 तत्स्यागेन निरूपधौच्छाविषयस्वर्गस्यैव भाव्यत्वावधारणेऽपि
 नात्र तथेति कर्तृणां कदाचिद्भगवदनुग्रहाद्वैराग्योत्पत्तौ स्वर्गे-
 ऽप्योच्छानिहृत्तेर्यावज्जीवानुष्ठेयकर्मसु स्वर्गस्य भाव्यत्वानुप-
 पत्त्या सर्वस्य सर्वदेच्छागोचर उपात्तदुरितक्षय एव भाव्यः
 कल्प्यते । धात्वर्थरूपाणि भावनायां केनेत्यपेक्षितकरणत्वे-
 नास्वीयन्ते । 'विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते'
 इति न्यायात् करणस्य कर्तृव्यापारस्यस्येति कर्तृव्याता-
 स्त्रोपकारकव्यापारं विनासम्भवात् । कथमित्यपेक्षितश्रुत्यादि-

समर्पिताङ्गजातान्येव भाव्यं भाषयन्तीति । तत्र पूर्वजन्मा-
 र्जितानामिहापि जन्मनि । 'जनषोडशवर्षेण बाल्ये यत् क्लिष्टं
 कृतम् । पञ्चाद्वर्षप्रवृत्तेन तत्तत्सुपशाम्यति' इति वचनादि-
 प्राप्तानां दुरितानां क्षयः । तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः । 'धर्मो
 विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठ' प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण
 पापमपनुदति धर्मेण सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्वर्मे परमं वदन्ति'
 इति । जाबालभविष्यपुराणे 'क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य
 प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते । नित्य-
 क्रियां तथा चान्ये ह्यनुसङ्गफलां श्रुतिम्' । नित्यक्रियां नित्या
 क्रिया यस्याः तां प्राप्तेति शेषः । फलमिति पाठे ह्यान्द-
 सत्वम् । ततश्च फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः
 फलविशेषः स्यादिति न्यायेन नित्यकर्माणि कथादिषु दृष्ट-
 साधनवत् साधनकर्मानुरूपेण किञ्चित् किञ्चित् कृत्वा दुरि-
 तानि नाशयन्ति अकरणभाविप्रत्ययानुत्पादनाय भवन्ति च ।
 तथाच आपस्तम्बः । प्रयोजयिता चानुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे
 जगन्मरकफलभोक्तारो योभूय आरभते तस्मिन् फले विशेष
 इति । 'एवं फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटम्' इति
 विष्यपुराणीयम् । पापक्षयानुषङ्गिकफलातिरिक्तफलपरम् ।
 तथाच यमः । 'सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।
 अधूतपापास्ते भवन्ति ब्रह्मलोकमनामयम्' । शंसितव्रताः
 दव्रताः । एतेन सङ्गिनामानुषङ्गिकं फलं सुमुक्षूणां मोक्ष
 इति । अन्यथा तेषामनर्थापत्तेः । अन्येषास्त्वन्यथापि । शारी-
 कभाष्ये आपस्तम्बः । आत्मै फलार्थं निर्मिते ह्यायागन्धः'
 अनुत्पद्यते । एवं धर्मं चर्यमाणं अर्था अनुत्पद्यन्त इति ।
 अथसम्पादनेषु अपि यदङ्गं विस्मृतं तस्याप्यशक्यान्तर्भावात्
 ह्यभावेऽपि फलं भवत्येव किन्त्वत्र साङ्गार्थमच्युतस्मरणादिकं

विधेयम् । 'यस्य कृत्वा च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
 न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमुच्यते' इति स्कन्दपुरा-
 णात् । तत्त्वगागरः । 'प्रसङ्गाद्वाद्य दम्भाद्वा लोभाद्वा द्विदशा-
 धिप । एकादशां मनःकृत्वा सर्वदुःखादिमुच्यते' । नार-
 दीयम् । 'व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्तकम्' ।
 सा एकादशी । अन्तकं यमम् । कात्यायनः । 'संसार-
 सागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः । ऐश्वर्यं सन्ततिं स्वर्गं
 मुक्तिं वा यद् यदिच्छति । एकादशां न मुञ्चीत पक्षयो-
 रुभयोरपि' । यत्तु याज्ञवल्क्यटीकायाम् । 'एकादशी द्वादशी
 च तन्नोपोष्य क्रतोः फलम् । अहोरात्रेण चैकेन ब्रह्महत्यां
 व्यपोहति' इति भविष्यपुराणादिफलमर्थवादमात्रं वर्णितं
 तत्र । अधिकारिविशेषणापेक्षया पार्थवादिकफलस्वीकारस्य
 रात्रिसत्राधिकरणन्यायेन कर्तुमुचितत्वात् ब्रह्महत्यादिव्यपो-
 हनस्यापि फलत्वात् ब्रह्महा द्वादशीयुक्तेकादश्यामुपवसिदिति
 विहितम् । ह्येनतमब्रह्मवधविषये रहः प्रायश्चित्तं सम्भवतीति
 अमीमांसकवचनं हेयमिति जीमूतवाहनः । स च न्याय-
 सत्तुर्थाध्याये चिन्तितः यथा । प्रतितिष्ठन्ति हवाय एता
 रात्रौरुपयजन्तीति श्रूयते । तत्र रात्रिशब्देन अथेष प्रायु-
 रथैव ज्योतिरित्यादिवाक्यविहितास्तत्तत्कामका सोमयाग-
 विशेषा उच्यन्ते । अत्र संशयः किमत्र स्वर्ग एवाधिकारि-
 विशेषणमुत प्रतिष्ठेति अत्रैवं काम इत्यश्रवणात् विधिशक्ति-
 लभ्यः स्वर्ग एव विशेषणं सन्देहे हि वाक्यशेषस्वीकारो न
 निश्चये निश्चितश्चेह सर्वाभिलषितः स्वर्गो विधिसामर्थ्यादि-
 योज्य विशेषणम् । या तु प्रतिष्ठाविषया श्रुतिः सा चापि
 लक्षण्याया स्वर्गपरैरकल्प्यते । इहैव जैमिनिसूत्रम् । 'क्रतो
 फलार्थवादमङ्गवत्कार्याजिनिरिति' । यथा प्रजायाद्यहे

फलश्रुतिर्यथादरूपा तथा क्रतौ रात्रिसत्रादौ प्रतिष्ठादि-
श्रुतिम् । फलार्थवादमाह कार्णाजिनिरित्येवं प्राप्ते सिद्धान्त-
सूत्रं फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ अनुमानं स्यादिति । प्रतिष्ठा-
फलस्य निर्देशात्तदेवाधिकारिविशेषणम् । यत्तु विधिशक्त्या
स्वर्ग इति तत्र मुख्यार्थस्तुतिवादोक्तफलात् विधिशक्तौ पर्यवसि-
तायामनुमानिकस्वर्गफलकल्पनानवकाशात् । सर्वथा फला-
श्रुतेरेव स्वर्गानुमानम् । तस्मादाक्षशेषस्त्वमेव फलमिति
फलत्रेयो मुनिराह । ततश्च प्रतिष्ठाकामो वायुना यजेत
इतिष्ठाकामो ज्योतिषा यजेत इत्यादिविधयः कल्प्यन्ते महा-
भारते 'सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायंप्रातश्च मध्यमे । उपवास-
गलं प्रेषोर्वर्ण्यं भक्तचतुष्टयम्' इत्यत्र सायमित्यविवक्षितम् ।
विरुभयत्ववत् भक्तचतुष्टयवर्जनस्यैव विवक्षितत्वात् । अतएव
पराह सायमिति नोक्तं यथा । 'अङ्गोराद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं
ध्यतो हयम् । चतुर्भक्तनिषेधोऽयमुपवासविधिः स्मृतः'
इत्यात्मनिर्णयसूते स्मृतिः । 'नाद्याङ्गत्तद्वयं नित्ये काम्ये
भक्तचतुष्टयम्' । भक्तद्वयवर्जनमशक्तस्य । शक्तस्य तु नित्येऽपि
भक्तचतुष्टयवर्जनम् । 'शक्तिमांस्तु प्रकुर्वीत नियमं सविश्रे-
यम्' इत्युक्तौ नित्यकाम्यत्वेन विशेषाभावात् । पूर्णैकादशी-
वस्थायाम् । 'पूर्णमुपवसेत् कामी निष्कामस्तूत्तरां सदा'
इत्यादिपुराणवचनेन विधानभेदात् कालभेदाच्च । नित्यत्व-
काम्यत्वप्रतिपादकं तत्तद्वचनैरेकादशुपवासस्य नित्यत्वं
काम्यत्वञ्च तत्र कालाभेदस्यैव काम्यकरणे नित्यसिद्धिरित्यु-
क्तम् । ननु काम्यत्वमनित्यत्वम् असति कामे परित्यक्तं शक्य-
मिव तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गी-
करे नित्यानित्यसंयोगविरोधः सैवं संयोगप्रयत्नव्यायात्
च न्यायः स्यादितरे पक्षे बभूविति स्यादितरे वीर्यकामस्य

यूयं कुर्वीतेति श्रूयते । अत्र संशयः किं काम्यस्यैव खादिरता
 नित्येऽपि स्यात् । उत नेति । तत्र फलार्थत्वेनानित्यतया
 नित्यप्रयोगाङ्गता न युक्ता । यत्तु नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं
 तत् काम्यस्यैव पशुबन्धनाश्रयज्ञानार्थम् अतो न नित्ये
 खादिरतेति प्राप्तेराहान्ताय चतुर्थाध्यायसूत्रम् एकस्य तु
 उभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रम्
 एकस्य खादिरस्य क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्ववाक्य-
 द्वयेन क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमाच्च नित्या-
 नित्यसंयोगविरोधः । न च आश्रयज्ञानार्थं नित्यवाक्यं सञ्चि-
 धानादेवाश्रयज्ञाभात् अत उभयार्था खादिरतेति । एवं
 दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य इत्यादावुभयार्थत्वेव दधित्वस्य
 द्वेधा श्रवणात् । ननु विषयी दृष्टान्तः नित्यः खादिरः क्रत्वर्थः
 उपवासेस्तु नित्योऽपि पुरुषार्थः । न हि स क्रत्वर्थः क्रत्वङ्गत्वे
 प्रमाणाभावात् सत्यम् । प्रमाणद्वयस्य हेतुप्रयोजकस्य
 केवलपुरुषार्थोपवासेऽपि सत्त्वादवैषम्यम् । यदि च बुद्ध्या-
 रोहसदृशो दृष्टान्तोऽपेक्षितस्तदा अग्निहोत्रादिदृष्टान्तः ।
 न हि स क्रत्वर्थः किन्तु स्वयमेव क्रतुः पुरुषार्थोऽपि । तथाच
 यावत्स्वीवमग्निहोत्रं जुहोति इति नित्यत्वबोधकम् अग्निहोत्रं
 जुहुयात् स्वर्गकाम इति काम्यत्वबोधकं यस्य पर्णमयी जुह्व-
 रित्वत्र नोभयार्थत्वं द्वेधाश्रवणाभावात् । अतएव नारायणो-
 पाध्यायेन दधिखादिरन्यायेन शिखाबन्धोपवीतधारणयोरुभ-
 यार्थत्वमुक्तम् । कल्पतरुज्ञतापि ब्रह्मचारिकांश्च पञ्चमादिषु
 येषु वर्णेषु नित्योपबन्धः काम्योपबन्धनश्च श्रूयते ते संयोग-
 पृथक्त्वन्यायेन नित्याः काम्याश्च । यथा पैठीनसिः । गर्भ-
 पञ्चमेष्वे ब्राह्मणमुपनयेत् । उपनीय इत्यनुवृत्तौ चाप-
 न्यायोऽपि । 'अथ काम्यानि सप्तमे ब्राह्मणवर्षसकामम् अष्टमे

आयुष्कामं दशमे अर्थाव्यकामम् एकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे
पशुकामम्' इति मनुः । 'ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रश्च
पञ्चमे' इति ब्रह्मवर्चसं वेदाध्ययनं तदर्थज्ञानप्रकर्षकृतं तैजः ।
येषां तु राज्ञो धर्मार्थिनः षष्ठे इत्यादीनां कामनोपनिबन्धेनैव
स्मरणं तेषां काम्यत्वं किन्तु स्वरूपसिद्धेस्तस्मादेवोपनयनरूपः
संस्कारो नित्यः सिद्धः । गोदोहेन प्रणयनसिद्ध्यथा न क्रतूप-
कारार्थं चमसेन पुनः प्रणयनं नापि त्रिवर्षस्योपनयनमाशङ्क-
नीयं पञ्चमादौ तु विशेषोल्लेखेनानुष्ठानाच्चेपस्य सत्त्वात् शरा-
णादिना यथा न प्रणयनमित्युक्तम् अथैवमाभ्युदयिकं आह
नित्यं काम्यञ्च । यथा देवीपुराणम् । 'अष्टकामाध्यभ्युदया-
होर्थयात्रोपपत्तयः । पितृणामतिरेकोऽयं मासिकान्नाध्रुवः
मृतः' । मासिकान्नादमावास्याआह्वात् अयमतिरेकोऽष्टकादि-
हाहकालो ध्रुवः आवश्यकः । त्रिणुः । 'आदित्यसंक्रमणं
षुवद्वयं विशेषेनायनं द्वयं व्यतीपातो जन्मवर्चमभ्युदयश्च ।'
तांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः । आहमेतेषु
इत्तं तदानन्थाय कल्पते' । अभ्युदयो विवाहादिः । तत्र
विवाहान्तसंस्काराङ्गनान्दीमुखआह्वे पितुरधिकारमाह
दोगपरिशिष्टम् । 'स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्
प्रसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोदहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्-
मात्' । सुतसंस्कारकर्मसु सुतसंस्कारजनककर्मसु संस्कार-
हणात् पुत्रस्य विवाहान्तरे पित्रा नाभ्युदयिकं कार्यम् ।
द्येन संस्कारसिद्धौ द्वितीयादेस्तदजनकत्वात् । तथाच
खलायनगृह्यपरिशिष्टं सौमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे । सौमन्तो-
न्नसंस्कार इति श्रुतिः । गर्भपात्रयोरयं गर्भपात्रः
स्य उदरस्थस्य पात्रस्य तदाधारस्य स्त्रियाः इति
मतम् । द्वारौतोऽपि । 'सकृत् कृतसंस्काराः सौम-

भूतेन, द्विजक्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् । अत्र सङ्गतं संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषां संस्काराभिधानेन प्रत्येककृतजातकर्मादिसंस्काराणां सुतरां सङ्गत्वं सङ्गतं कृते कृतः शास्कार्य इति न्यायाच्च । पिण्डानिति आहपरं कन्वापुत्रविवाहेषु इति आहविधायकविष्णुपुराणैकवाक्यत्वात् । तदेकवाक्यतया च सुतपदं कन्वापुत्रपरम् । षड्वहनादित्यत्र अभिविधावाङ् । तदभावेऽपि संस्कार्यक्रमबाधकस्य पितुरभावेऽपि पुनरन्यः संस्कार्यः सपिण्डादिर्वा तत्क्रमात् । 'चित्तकर्म यथानेकेरङ्गेतन्मीक्यते जनेः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्वात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः' । इत्याहिरसोक्तफलभागितया प्रधानस्य संस्कार्यस्य क्रमात्तेषां पितृणां दद्यात् । ततश्च संस्कार्यं पित्रादित्यमातामहादि-
 ज्ञेयैः आहं कुर्यात् । न तु संस्कार्यपितरमादाय तेषां पितुः सम्प्रदानभूतानां पितृनुप्रवेशात् हृदप्रपितामहेतर-
 पञ्चानामिति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यम् । पितृनुप्रवेशेन संस्कार्यस्य पित्रपितामहप्रपितामहानां आहं तन्मातामहपञ्चस्यैव 'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम्' इत्यनेन युक्तत्वात् । न वा तेषां संस्कर्तृपितृणां संस्कार्यपितुः पित्रमथमातामहगणानां वा ग्रहणं तत्क्रमादित्वनुपपत्तेः । आद्ये संस्कर्तृनुपासत्वात् तच्छब्देनानुपस्थितेः द्वितीये तेषा-
 मित्वनेनेव तेषां प्राप्तिश्चात् क्रमादित्वनुवादकतापत्तेः । एवञ्च अभ्युदयमात्रस्य नित्यत्वात् द्वितीयविवाहेऽपि इतराङ्गवत् षोडशभ्युदयिकआहमावश्यकम् । सर्वाण्येवाग्राह्यवन्ती-
 त्यत्र मत्तर्थादेनाविषेवादङ्गत्वप्राप्तेः । न च 'असङ्गतं यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा । प्रतिप्रयोगं नैव स्मुरीतर-
 आहमेव च' इति छन्दोगपरिमिष्टाच्च तन्न हृदिआहमिति

षाण्यम् । तस्यासक्तत्वेन येषां नियतकरणमुक्तम् तत्परत्वाच्चत्वं
नियतपुनःकरणकर्मपरम् । अतएव यानि कर्माणि पुनः
पुनः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं क्रियन्ते वैश्वदेववलिकर्म-
दर्शपौर्णमासआवख्याप्रहायस्यादीनि तेषु प्रथमप्रयोग एव
आहं मातृपूजा चेति परिशिष्टप्रकाशप्रसृतिभिर्नियत पुनः
पुनः कर्मस्वेव विषयो दर्शितः । विष्णुपुराणेऽपि । 'नाम-
कर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा । इत्यत्र बालानामिति
हित्वेन निर्दिष्टम् । अतएव ब्रह्मपुराणम् । विवाहस्य
ऽष्टत्वे आहं हेतुरित्याह । यथा 'नान्दीमुखेभ्यः आहन्तु
पेठभ्यः कार्यसृष्टये । ततो विवाहः कर्त्तव्यः शुद्धः शुभफल-
दः' । अतएव सुखदर्शनाहन्तौ आह्वावृत्तिप्रसङ्गः स्यात्
वेवाहवदिति आहविवेकः । एतेन पुन्रविवाहादौ वृद्धि-
आहं नैमित्तिकमित्युक्तमिति विरस्तम् । 'सपितुः पित्र-
स्थेषु अधिकारो न विद्यते' इति छन्दोगपरिशिष्टेन जीवत्-
प्रत्यक्षस्यावश्यकआहनिषेधेऽपि अङ्गत्वादेव च निषेकादौ
जीवत्पितृकेणापि जीवन्तमतिदद्यादित्यनेन पितामहा-
दीनां वृद्धिआहमावश्यकं क्रियते । जीवत्पितृकादिना क्रिय-
माणे आहं पित्रादिस्थाने पितामहाद्यूहमाह विष्णुधर्मो-
क्तम् । 'येषां आहं पिता दद्यात् तेषामेव स कारयेत् ।
छन्दोऽपि न कर्त्तव्यं तेन आहं नराधिप' । स जीवत्-
प्रत्यक्षः प्रतिनिधिना तु असुकस्य पितुरित्यभिलाषे योज्यं
न्ये तु न तथेति वक्ष्यते । एवञ्च वृद्धिआहं यदर्थं कृतं तत्
कर्म चेत् तद्दिने विघ्नाच्च क्रियते तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि
तद्वृद्धिआहं करणीयं 'प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्ग' तत्
क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नाहङ्गिर्न च तत् क्रिया'
इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् । नान्दीमुखे

छन्दोगैर्योषितां आहं न कर्त्तव्यम् । 'न योषिज्ञाः पृथक् दद्यात् अवसानदिनादृते । स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता' इति छन्दोगपरिशिष्टनिषेधात् । न च अत्र योषिज्ञोऽपृथक्त्वादिति वाच्यम् । तद्यात्वे अवसानदिनादृते इति व्यर्थं स्यात् । तथाहि परिप्राप्ते योषितां आहोऽपृथक्त्वं विधीयते किंवाऽपृथक्त्वविशिष्टं आहं विधीयते । नान्यः अमावास्यादौ योषिदानाप्राप्तौ कथं तदनूयापृथक्त्वमात्र-विधानम् । नान्यः तथापि अवसानदिनादृते इत्यस्य वैयर्थ्य-पत्तेः । अवसानदिने तु 'स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदा-हृतम् । स्मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्यदिहोदितम्' इति मार्कण्डेयपुराणीयेन पृथक्त्वाहप्राप्त्या विशिष्टविधित्वानुप-पत्तेः तस्मादवसानदिनादृते इति वाक्यस्य सार्थकत्वाय पृथक्पदमेवानुवादः । न च वैपरीत्यं तद्यात्वे वाक्यानुवादः स्यात् । अथयपदानुवादे तु विभक्तोर्नानुवादकतेति । एव-मेवेशानाचार्याः । 'यस्मान्माहृत्प्राप्तुं पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहादीनां हृत्तौ आहृत्यं स्मृतम्' इति श्रुतातपवचनात् । 'अन्वष्टकास्त्रष्टकावदग्नौ हुत्वा देवपूर्वं मात्रे पितामह्यै पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा' इति विष्णु-सूत्रात् 'स्मृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तरा क्रिया' । इति विष्णुपुराणात् । तद्वत्त्रष्टकावसानदिननिमित्तकआह्वेषु छन्दो-गोऽवसानदिनव्यतिरेकेण योषिदितरेभ्यो दद्यात् ततश्च योषिदितरेभ्य इति विशेषणसार्थकत्वाय तासां दानाभावे तत्र तद्योषितं कथं तदतिरिक्तपेक्षयामाह स्वभर्त्रिति । ननु अमावास्यादिसामान्यनिमित्तकआह्वे कथं तासां तदतिरिति चेत् 'सपिण्डीकस्मादूहं' यत् पितृभ्यः प्रदीयते । सर्वेष्वं-शरा माता इति धर्मेषु निश्चयः' इति श्रुतातपवचनात् ।

इति । कन्दोगेतरो योषिद्भ्यः पृथक्श्रावं दद्यादिति वाच्यं
 वेधेयप्रागर्थोपपत्तेन स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यो यतस्तृप्ति-
 रेत्यस्यान्वयानुपपत्तेः किन्तु न योषिद्भ्य इत्यस्य योषिदितरेभ्य
 त्वर्थे वृद्ध्यादौ योषिद्व्यं प्रदानकविधीनां कन्दोगेतरपरत्वं
 तीयते यजमानावेक्षितं हविर्जुहोतीत्यनुरोधेन स्वर्गकाम-
 दस्यान्तेतरपरत्ववत् । अथवा न योषिद्भ्य इत्यस्य कन्दोगे-
 रो वृद्ध्यादौ योषिद्भ्यः पृथक्श्रावं दद्यादित्येवार्थः । ततश्च
 वृद्ध्यादौ कन्दोगयोषितां कथं दत्तिरित्याकाङ्क्षासुत्याप्य
 त्तरार्धान्वय इति अन्वष्टकायान्तु साम्नीनामेवाधिकारः ।
 ऋष्यवचने होमत्वादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं तन्नियमार्थम् ।
 चानग्नीनामग्नीकरणहोमे विप्रपाण्यादेर्विधानादत्रापि
 येति वाच्यं प्रकृतीभूत श्राद्धविध्युक्ताधारस्य विकृतीभूत-
 हविर्हिताधारेण बाधात् । शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हि-
 धवत् । न वा लौकिकान्गौ होमः । 'न पैत्रयज्ञियो होमो
 किकान्गौ विधीयते' इति मनुना निषेधात् ब्राह्मणस्य-
 त्प्रोऽप्येवम् ।

अथैकादश्युपवासाधिकारिणः । 'यावन्नोपवसेज्जन्तुः पञ्च-
 भुदिनं शुभम्' इत्यत्र जन्तुपदश्रवणात् 'अष्टाब्दादधिको
 श्रीं ह्यपूर्णशीतिवत्सरः । भुङ्क्ते यो मानवो मोहादेकादश्यं
 प्रापकत्' इति कालमाधवौयधृतनारदवचने मर्त्यमानव-
 योः श्रवणात् मनुष्यमात्रस्याधिकारो न जात्याश्रमविचारः ।
 च 'नित्योपवासी योमर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् ।
 जेष्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे' इति कात्यायन-
 ने मर्त्य इत्यभिधानानन्तरं यद्विप्रपदं तत्तस्याधिक-
 र्थम् । अन्यथा मर्त्यपदवैयर्थ्यापत्तेः । न च 'अनङ्गान्
 पचारी च आहिताग्निस्तथैव च । अश्वस्त एव सिद्धयन्ति

मेधां सिद्धिरनग्नताम् । इति स्मरणात् सन्निवृत्तचारिणी-
 रत्नानधिकार इति वाच्यं हेमाद्रिदृष्टाग्निपुराणवचनेन तयो-
 रप्यधिकारावगमात् यथा 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च समहिताग्नि-
 स्तथैव च । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' ।
 सभर्तृकायास्तु व्रतोपवासादिः पृथङ्निषिद्धो मनुना यथा
 'नास्ति स्त्रीणां पृथक्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं
 श्रुत्यते यत्तु तेन स्वर्गं महीयते । विष्णुनापि 'भर्तुः समान-
 व्रतचारित्वमुक्तं समानव्रतचारित्वं भर्तृव्रताचरणे तदङ्ग-
 कृष्यकारित्वम् । यत्र तु सावित्रीव्रतादौ विशेषविधिस्तत्र
 भर्तृनुज्ञया पृथगपि । यथा शङ्खः । 'कामं भर्तृनुज्ञया
 व्रतोपवासनियमेन्यादौनामभ्यासः' । स्त्रीधर्म इति । यत्तु
 'पत्नी जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुः संहरेत्
 पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्' इति विष्णुक्तं तदननुज्ञातविष-
 यम् । कात्यायनः 'विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशी-
 दिने । तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भ्रूणहत्या दिने दिने' ।
 जौमूतवाहनः । 'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
 वनस्थयतिधर्माऽयं शुकामेव सदा गृही' इति गोभिलवचनात्
 गृहिणः शुकैकादश्यामेवाधिकारः । न च गृहीतरपरत्वे ।
 कृष्णैकादश्याः कथं 'दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्जितः ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' इति विष्णुधर्मोत्तर-
 वचने उभयपक्षीयदशम्यां मांसमैथुनवर्जनमिति वाच्यं वान-
 प्रस्थस्यापि ऋतो मैथुनसम्भवात् अत एव पुराणे ऋषिकुमाराः
 श्रूयन्ते 'पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा' । इति
 मनुवचनाच्च । तस्य मांसभोजनमप्याह कात्यायनः । 'अथ
 वानप्रस्थहैविध्यं पचमानंका अपचमानंकाश्च इत्युपक्रम्य
 क्रियद्गुरौ स्त्रीतो वसितस्याममांसं व्याघ्रवृकक्षेत्रे वृत्तमित्येव-

मादिभिरनौर्वा हतमानौय अपयित्वा सायंप्रातरग्निहोत्रं
 कृत्वा अयत्यतिथिव्रतिभ्यश्च दत्त्वा अथेतरवच्छेषमभ्य इति ।
 मधुमांसवर्जनस्तु वनस्थानाममांसवृत्तीनामित्यादि । तस्मात्
 कथं दशम्यां नियताहार इत्यादिवचनादपुत्रस्य गृहिणोऽप्यु-
 भयेकादश्युपवासव्रतमिति । तथा 'इन्दुचयेऽकंसक्रान्ध्यामेका-
 दश्यां सितेतरैः । उपवासं न कुर्वीत पुत्रबन्धुधनचयात्' इति
 वायुपुराणवचने बन्धुपदश्रवणाच्च । न हि बन्धुशून्यः
 कृषिदगृही पित्रभ्रात्रादिषु बन्धुपददर्शनात् । बन्धुपदस्थाने
 दारैति कश्चित् पाठः । तत्रापि तथैवेति । यत्तु न कुर्यात्
 पुत्रवान् गृहीत्यत्र पुत्रवानिति पदं तत्पुत्रवतामपि वान-
 प्रस्थादीनामपि निषेधार्थमित्याह । हेमाद्रिरपि 'शुक्लमेव
 सदा गृही' इति वचनपर्यालोचनया सकलकृष्णेकादशीषु
 उपवासाभावप्राप्तौ 'शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णेकादशी भवेत्
 सैवोपोष्ठा गृहस्थेन नान्या कृष्णा 'कदाचन' इति ब्रह्मवैवर्त्त-
 वचने शयनबोधनमध्यवर्त्तिकृष्णेकादशीषु उपवासविधानात्
 तासु एव गृहिणोऽधिकारः नान्यत्र प्राप्त्यभावात् सामान्य-
 विशेषयोर्विकल्पासम्भवात् पर्युदास एव तेन शयनबोधनमध्य-
 वर्त्तिकृष्णेकादशीष्वपि गृहस्थस्याधिकारमित्याह । अत्रो-
 च्यते । 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' इति हलायुधहेमाद्रि-
 धृताग्निपुराणवचने गृहस्थमात्रस्य कृष्णेकादश्युपवासप्राप्तौ
 शुक्लमेव सदा गृहीति पुत्रवदगृहविषयम् । तस्यैव
 कृष्णायां निषेधः श्रुतः । तथाच उपवासमधिकृत्य ब्रह्मपुरा-
 णम् । 'एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे यथा । चन्द्र-
 सूर्योपरागे च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही' इति । न च बन्धु-
 मत्स्रवत् पुत्रवत्त्वमपि अप्रयोजकम् । बन्धुपदं दोषकथनानु-

वाद्मात्रे न तु कर्तृविशेषणार्थं न कुर्यात् पुत्रवान् गृहीति
विधिव्राज्ये, पुत्रवानिति तु कर्तृविशेषणमिति विशेषः ।
अतएव मौमांसायाम् । आन्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्य-
मतदर्शनामिति सूत्रेण आन्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात्
कार्यार्थत्वात् अतदर्शनां कार्यप्रतिपादकानामानर्थक्यम-
प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तसूत्राभ्यां विधिना तु
एकवाक्यत्वात् सुत्वर्थत्वेन विधीनां स्युरिति तद्गूतार्थानाञ्च
क्रियार्थत्वेन समाङ्गायादित्येताभ्यां क्वचिद्विधिशक्तिरेवावसी-
दन्ती स्तुत्यादिभिरुक्तभ्यते इति न्यायात् । क्वचिद्गूतार्थानां
सिद्धान्तानां क्रियार्थत्वेन सहैकवाक्यत्वाच्च प्रामाण्यमप्युक्तम् ।
न कुर्यात् पुत्रवान् गृहीति निषेधविधौ पुत्रवत्त्वेनैवाधि-
कारित्वम् । अत्रैव पुत्रवत्त्वनिश्चयानुवादः अतः पुत्रवत् एव
गृहस्यस्य कृष्णायामनधिकारः । अत्रैव शयनबोधनमध्ये
प्रतिप्रसवः । जीमूतवाहनञ्च । 'यदीच्छेद्विष्णुना वासं पुत्र-
सम्पदमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' ।
इति गृहिणो न निषिद्धं काम्यत्वात् । अत्र पुत्रार्थिनः
सकृद्विधानम् । विष्णुसहवासार्थिनस्तु यावत्कीवाचरणम् ।
काम्ये रथ्यादिदोषो नास्ति नित्ये स इत्याह । हेमाद्रिरपि ।
केचित्तु । वैष्णवस्य गृहिणः पुत्रिणो रुक्माङ्गदादेः कृष्णोका-
दशुपवाससम्पन्नात् सर्वेप्राप्तुमभ्यैकादश्यां नित्यव्रतोपवासे-
ऽधिकारः । कृष्णानिषेधस्तु गृहिविषयः काम्य एवेत्याहुः ।
तत्र 'पुत्रवांश्चैव भार्यावान् धर्मयुक्तस्तथैव च । उभयोः
पक्षयोः काम्यं कुर्याच्च वैष्णवं व्रतम्' इति वचनेन काम्य
एवाधिकारी न नित्ये इत्याह । वस्तुतस्तु वैष्णवानां सपुत्राणां
गृहस्थानामपि सर्वाः कृष्णान्नित्या हलायुधहेमाद्रिहृततत्त्व-
प्रवृत्तयः । तद्वयथा । 'यथा यथा तथा कृष्णा यथा

कृष्णां तद्येतेरा । तुल्ये ते मन्यन्ते यस्तु स वैष्णव उच्यते' काल-
माधवीये नारदः । 'नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम्' । अत्र विष्णुपरा-
यणानां पक्षे पक्षे चेति वीक्षया यावत् पक्षैकादश्युपवासस्य
नित्यताप्रतीतिः । औपतिव्यवहारनिर्णयः । 'शुक्ले वा यदि
वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयो-
रुभयोरपि' इति वचनाच्च । नित्यं भक्तिसमायुक्तैरित्यन्तरम् ।
'बभ्रुवश्च सभार्यश्च सजनेर्भक्तिसंयुतैः । एकादश्यामुपवसेत्
पक्षयोरुभयोरपि । ब्रह्महा च सुरापक्ष कृतघ्नो गुरुतत्परः ।
विवेचयति यो मोहादेकादश्यौ सितेतरौ । गृहस्थो ब्रह्मचारी
च आहिताग्निर्यतिस्तथा । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयो-
रुभयोरपि' । इत्येतैर्हलायुधेन^७ तथा व्यवस्थापितत्वात् ।
वैष्णवानां तथा व्यवहाराच्च । मुमुक्षुत्वेन सुतरामिव । तथा
भविष्ये 'शुक्लागृहस्थैः कर्त्तव्या भोगसन्तानवर्हिनी । मुमु-
क्षुभिस्तथा कृष्णा तेन तेनोपदर्शिता' । वाराहेऽपि । यथा
शुक्ला तथा कृष्णा उपोष्या च प्रयत्नतः । शुक्लो भक्तिप्रदा
नित्यं कृष्णा मुक्तिं प्रयच्छति' । द्विजन्मनो विशेषतोऽपि
गोविन्दमानसोक्तासकृत्त्वमहार्णवयोर्भविष्यपुराणम् । 'उभयोः
पक्षयो राज्ञेकादश्यां द्विजन्मवान् । योभुङ्क्ते नीरुजः
सोऽपि प्रेत्य चाण्डालतां व्रजेत्' । एतद्वचनं भविष्यपुराणीय-
मिति कृत्यकल्पलता । सोऽपीत्यत्र सोऽयेति विशेषः । अत्र
कश्चित् । 'आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितैकादशीदिने । व्यती-
पाते कृते आह्वे पुत्री नोपवसेदगृही' इति ब्रह्मपुराणवचना-
देकादश्यां रविवारादावुपवासनिषेधमाह । 'उपवासनिषेधे
तु किञ्चिद्वच्यं प्रकल्पयेत् । उपवासो न दुष्येत उपवासफलं
वमेत्' इति वराहपुराणादनोदनादिकमप्याह । तत्र विष्णु-

धर्मात्तरे । 'एकादश्यां यदा राम आदित्यस्य दिनं भवेत् । उपोषा सा महापुण्या पुत्रपौत्रविवर्धिनी । भृगुभानुदिनो-
पेता सूर्यसंक्रान्तिसंयुता । एकादशी सदोपोषा पुत्रपौत्र-
विवर्धिनी' । इत्यादिवचनेषु एकादश्यां रविवारादौ प्रत्युत
आनुषङ्गिकफलश्रुतेः । न च नित्ये निषेधः काम्ये फलमिति
जीमूतवाहनोक्तं युक्तम् इति वाच्यं सदा पदश्रुतेः । कामित्वा-
कामित्वरूपविशेषाभावात् किन्तु संक्रान्त्यादिषु उपवास-
निषेधस्तु तत्तन्निमित्तोपवासपरः । 'तन्निमित्तोपवासस्य
निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुसङ्गतो याज्ञो यतो नित्यमुपो-
षणम्' इति जैमिनिस्मृतेः । संक्रान्त्यादिनिमित्तकोपवासः
संवर्त्तते । 'अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिस्य विशेषतः ।
एताः प्रशस्तास्तथयो भानुवारस्तथैव च । अत्र स्नानं जपो
होमो देवतानाञ्च पूजनम् । उपवासस्तथादानमेकैकं पावनं
स्मृतम्' । तथा 'उपवासश्च ये कुर्युरादित्यस्य दिने तथा ।
जपन्ति च महाश्वेतां ते लभन्ते यथेष्टितम्' । महाश्वेतामन्त्र-
स्वागमे । 'हामित्युक्ता ततो ह्यौन्तु सकारश्च विसर्गवान् ।
महाश्वेताख्यमन्त्रोऽयं भानोस्त्राक्षर ईरितः' । संवत्सर-
प्रदीपे । 'सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः । सप्तजन्म-
कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति' । कृते आह इति काम्ये ।
नित्ये तु वराहपुराणविष्णुधर्मात्तरकात्यायनाः । 'उपवासो
यदा नित्यः आह नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्या-
दाम्नाय पिष्टसेवितम्' । यस्तु 'रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेका-
दश्यां सितेतरः । पारणजोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही'
इति पारणनिषेधो रविवारसंक्रान्तिप्राप्तोपवासनिषेधवत्
रविवारसंक्रान्तिमात्रप्राप्तपारणपरः । तयोरेव पारणन्तु
प्रगुक्तमनिवारोपवासानन्तरं रविवारे । 'नित्यं ह्यथोरयनयो-

निखं' विबुधतोर्हयोः । चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वेषु ।
अहोरात्रोषितः ज्ञानं दानं होमं तथा जपम् । यः करोति
प्रसन्नात्मा तस्मादप्यक्षयश्च तत्' । इति ब्रह्मपुराणोक्तपूर्व-
दिनोपवासानन्तरं संक्रान्त्यां प्राप्तमिति ।

अथ पूर्णतिथिलक्षणम् । स्कन्दपुराणे । 'प्रतिपत्त्यमृतयः
सर्वा उदयादोदयाद्वेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासर-
वर्जिताः' । हरिवासर एकादशी । अतएव सौरधर्मम् ।
'आदित्योदयवेलायाः प्राञ्चुहर्त्तद्वयान्विता । सैकादशीति
संपूर्णा विद्यास्या परिकीर्त्तिता' । अत्र तिथेरुदयानन्तराव-
स्थितावपि यदुदयात् प्राक् संपूर्णत्वकीर्त्तनं तदुदयानन्तरं
तत्तिथेः सत्त्वेऽपि अशुद्धत्वेन कर्मानर्हत्वादसत्त्वख्यापनाय ।
तथाच कालमाधवोये नारदौघम् 'आदित्योदयवेलाया
आरभ्य षष्टिनाडिका । तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात् सार्व-
तिथ्यो ह्ययं विधिः' । सूर्यसिद्धान्तेऽपि । 'सर्वा ह्येतस्य
तिथय उदयादोदयस्थिता । शुद्धा इति विनिश्चेयाः षष्टि-
र्नाड्यो हि वै तिथिः' । एतस्य रवेः । कालविवेके । षष्टि-
दण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे । अकर्मस्थं तिथिमलं
विद्यादेकादशीं विना' ।

अथ पूर्णैकादश्युपवासः । प्रचेताः । 'पूर्णाप्येकादशी
त्याज्या वर्द्धते हितयं यदि । द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परि-
गृह्यते' । हितयमेकादशीद्वादश्यौ । भृगुः । 'संपूर्णैकादशी
यत्र प्रभाते पुनरेव सा । अत्रोपोष्ठा द्वितीया तु परतो
द्वादशी यदि' । विष्णुधर्मोत्तरे वृहद्विश्वसंहितायाश्च ।
'संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी
तस्मिन् उपवासः कथं भवेत् । उपोष्ये द्वे तिथौ तत्र विष्णु-
प्रीणनतत्परैः' । एवमेव गारुडे । मध्वार्धमेवम् । 'त्रयोदशी

उपःकाशो उपोष्ठा तच्च का भवेत्' इति । अत्र हेतुनिर्णयः ।
 एकादशी हादश्यादभयत्र सर्वेषामुपवासविधानं तत्प्रसङ्ग-
 सहाजविषयम् । एकेनैवोपवासेन फलसिद्धावपर्ययस्य-
 दिति । तत्र एकेनैवोपवासेनेत्यादिस्मोक्तहेतोरैक्यपुरुष-
 प्रभयत्राकाङ्क्षाविरहादयुक्तो विकल्पः तथाच भविष्ये । 'स्मृति-
 शास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति' । एतेन साक्षात्त्व-
 एव स्मृतीनां परस्परान्वयः सूचितः तत्र नैष्ठाविकल्पोऽष्ट-
 दोषभासात् तथाच प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पनात् ।
 तदुज्जीवनहानां प्रत्येभ्यामष्टदोषता ब्रौह्मिभिर्यजेत यवेर्यजेत
 इति श्रूयते । तच्च ब्रौह्मिप्रयोगे प्रतीतयवप्रमाणपरित्यागः
 अप्रतीतयवाप्रामाण्यकल्पनम् इदं तु पूर्वस्मात् पृथक् अन्यथा-
 समुच्चयेऽपि यागसिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पेनोभयः
 शास्त्रार्थः इत्युक्तम् । तथा प्रयोगान्तरे यवे उपादौयमानं
 परित्यक्तयवाप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृतयवाप्रामाण्यहानिरिति
 चत्वारो दोषाः । एवं ब्रौह्मावपि चत्वारः । इत्यष्टौ दोषा
 नैष्ठाविकल्पे । तथाचोक्तम् । 'एवमिष्टोऽष्टदोषोऽपि यद-
 ब्रौह्मियववाक्ययोः । विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न
 विद्यते' । इति । ननु पुरोडाशाय ब्रौह्मियवौ विहितौ तज्ज्ञा-
 म्नेयादिवत् समुच्चयरूपा गतिरस्त्विति चेन्न । प्रकृतकृत-
 साधनौभूतपुरोडाशद्रव्यप्रकृतितया हि परस्परानपेक्षौ ब्रौह्मि-
 यवौ विहितौ शक्नुतचेतौ प्रत्येकं पुरोडाशं सम्पादयितुम् ।
 तत्र यदि मिश्राभ्यां पुरोडाशः सम्पद्येत तदा परस्परानपेक्षे
 ब्रौह्मियवविधादनी उभे शास्त्रे बाध्येतामिति । ननु माभू-
 द्वाक्यद्वयसामर्थ्यात् समुच्चयः । अङ्गसहितप्रधानानुष्ठापेक्ष-
 प्रयोगविधिब्रौह्मियवौ समुच्चेतुमर्हतीति चेन्न । स हि यथा-
 भिहितान्यङ्गानि समीक्ष्य प्रवर्तमानो न एतानि अन्यवति

मिच्छन्ते चान्यथात्वं तेषामिति । ननु मामिच्छेतां ब्रौह्मियवी-
रुभयविध्यनुरोधादेकस्मिन्नेव प्रयोगे ब्रौह्मिरेकं वारं यदै-
रप्यपरवारमिच्छतामिति चेन्न । अङ्गानुरोधेनाश्रुतप्रधाना-
भ्यासस्त्रासुतात्वात् एवञ्च न केवलं ब्रौह्मियवसमुच्चये प्रमाणा-
भावः किन्तु प्रमाणविरोधोऽपि तथाहि पुरोडाशविधाना एव
श्लोषधिद्वये यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्राप्ते ब्रौह्मियोऽपि पक्षे प्राप्ताः
तन्नाप्राप्तांशे प्रापणार्थानिरपेक्षब्रौह्मिभिरन्येति निय-
मनं गमयेत् । एवञ्च तथाच तच्च यवसमुच्चये निरपेक्षब्रौह्मि-
श्रुतिबाधः स्यात् । एवं यवश्रुतेरपि नियमार्थत्वाद्ब्रौह्मिसमुच्चये
तद्बाधः स्यादिति । अतएवोक्तं गतिरन्या न विद्यते । एकार्थ-
तया विविधं कल्प्यत इति विकल्पः । तस्मादष्टदोषभिया
उपोष्ये हे तिथौ इत्यत्र न इच्छाविकल्पः । किन्तु व्यवस्थित-
विकल्पः । अतएव हैतनिर्णये स्कन्दपुराणे । ‘सम्पूर्णैका-
दशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात्
पूर्वामुपवसेदगृही’ । कूर्मपुराणेऽपि । ‘एकादशीप्रवृत्ता
वेच्छुक्ते क्षणे विशेषतः । तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वामुप-
वसेदगृही’ । एकादश्येव प्रकर्षेण वृत्ता परदिने निर्गता न
दशमी नापि द्वादशी चेत्यर्थः । ‘पुनः प्रभातसमये घटिकैका-
यदा भवेत् । तत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा ।
विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत्’ । एतेन पारणदिने
द्वादशीलाभे सर्व एव पूर्णां त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत् इति ।
तदलाभे गृही पूर्वामपरस्तूत्तरां विधवापीति लभ्यते ।

अथ त्रिस्त्रिंशैकादशी । यदा पूर्वदिने दशमी परदिने
वैकादशी स्यात् ततो द्वादशीरात्रिशेषे त्रयोदशी तदा सैव
सर्वैरुपोष्यता । ‘एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
पक्वाः क्रतुशतं पुच्छं त्रयोदश्यान्तु पारणम्’ । इति ह्यसामुक्तं

धृतवचनात् । हेमाद्रिस्तु परिशेषखण्डे स्वान्दम् 'एकादशी कला यत्र द्वादशी च क्षयङ्गता । नक्तं तत्र प्रकुर्वीत गोपवासो गृहान्तमे' । अत्र गोपवासविधायकसामान्यशास्त्रस्य नक्तं विधायकविशेषशास्त्रेण बाधः । एकादशी कलाप्येका द्वादशी यत्र लुप्यते । तत्रोपवासं कुर्वीत निष्कामो विष्णुतत्परः' इत्याह । परवचनपर्यालोचनया नक्तं विधानं कामिनः काम्य व्रतविषयम् । निष्कामस्य नित्योपवासार्थिनो विष्णु-परायणस्य गृहस्थस्याप्युपवास इति तत्त्वम् । अतएव क्लृप्तं भक्तिसमायुक्तैरित्यनेन पक्षे पक्षे नित्यसुपोषणमित्युक्तम् । अतएवात्र द्वादशीहानियुक्ता विद्वाधिकेति विद्वायाः सप्तमे प्रकारे पूर्वाङ्गरूपे सप्तम्यां तु व्यवस्थितिरित्यनेन स्ववाक्येन विश्वरूपेणाप्येवैव व्यवस्थोक्ता । न चात्र 'निष्कामस्तु गृही कुर्यात् उत्तरेकादशीं तथा । सकामस्तु तदा पूर्वां कुर्याद्द्वौधायनो मुनिः' । इति विष्णुरहस्यवाक्यात् सकामेन दशमौ-विद्वा कार्या निष्कामेन द्वादशौयुक्तैकादशीति वाचस्पति-मिश्रोक्ता व्यवस्था युक्ता । पूर्वोपदर्शितानक्तं बोधकवक्ष्यमाण-दशमौविद्वा निन्दावचनविरोधात् । विष्णुरहस्यानार्थत्वस्य दानसागरे अनिरुद्धभट्टेनाभिहितत्वाच्च । यथा लोकप्रसिद्ध-मेतद्विष्णुरहस्यं शिवरहस्यञ्च । इयमिह न परिगृहीतं संग्रहरूपञ्च यत्रतोऽवधार्यन्ति । यत्तु शिवरहस्यमिति कृत्वा तिथिविवेकेऽभिहितं तन्मनिवचनस्वरूपव्याख्यानसंवादाय । अत्रापि विष्णुरहस्यं वक्ष्यमाणशुक्लपक्षीयारुणोदयवेधे वैष्णवा-वैष्णवगृहविधिसंवादायेति । समयप्रदीपोऽपि यत्र पूर्व-दिने दशमौविद्वा परदिने द्वादशीमिश्रा दिनान्तरे च द्वादशी न वर्तते तदा द्वादशीमिश्रैवोपोष्या प्रधानकाकानु-बोधात् । पारणादौ तु द्वादशीबाध एव तन्मूलकमेव गौडीय-

वचन 'द्वादशैकादशीमित्या परतोऽपि न वर्धते । गृहिभि-
र्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः' । एतद्द्विसृष्टि त्रिसृष्टि
च सम्भवत्यविशेषात् ।

अथ दशमीविद्येकादशी । सा च द्वेधा । पूर्वाह्णे दशम्या
उत्तराह्णे द्वादश्या च युता दशम्यनिर्मुक्ता चेति तत्रोभयौ
पूर्वत्र दशमीयुतामनुपोष्य द्वादशीयुतामेकादशीं उत्तरत्र
शुद्धां द्वादशीमुपवसेत् । 'एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः ।
विमित्रां वापि कुर्वीत न दशम्यायुतां क्वचित्' इति वचना-
न्प्रमाणवचनजाताश्च । उत्तरपक्षे विशेषोऽपि वक्ष्यते । यत्तु
शानि दशमीविद्या निन्दाबोधकवचनजातानि तानि उभयतो
धे द्रष्टव्यानि । दशमीमात्रवेधे तु सैवोपोष्या । 'एकादशी
लभ्येत सकला द्वादशी भवेत्' । उपोष्या दशमीविद्या
परिहृत्वा लकोऽग्नवौत्' इति ऋथ्यशृङ्गस्मृतेः । अथे पूर्वान्तु
धारयेदिति विश्वरूपनिबन्धाच्च । न द्वादश्युपवासः प्रमाणा-
त्तावात् । 'एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः' । इत्यस्य
भोजराजाद्यलिखितत्वेनामूलकत्वादिति वर्धमानोपाध्याय-
ाचस्यतिमिश्रमतं तन्न । तदुपजौष्यहरिनाथोपाध्यायेन महा-
नपरिगृहीतत्वेन तद्वचनस्याभिधानात् । न हि भोज-
राजाद्यलिखितमेवाप्रमाणं रामायणादेस्तथात्वापत्तेः । न हि
दशमीविद्येति वचनं भोजराजलिखितम् । तस्मान्नानादेशीय-
ग्रहकारलिखितवचनसंवादादेव प्रामाण्यपरिग्रहः । इति
उपोष्या दशमीविद्येत्यस्य विषय उदयपूर्ववेधो वक्ष्यते न वा
ानासंग्रहधृतनानावचनान्यनादृत्य संग्रहकर्तुर्विश्वरूपस्य
व्याख्यायक्यायुक्ता । तथाच समयप्रदीपे श्रीदत्तोपाध्यायाः
दि तु 'एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः । विमित्रां वा
कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित्' इति गौडीयवचनं प्रमाणं

तदा अनेनेव 'इवे' एकादशीकार्ये द्वादशीविधेर्युक्ते एव
द्वादश्रुतेवासः । न चेदं व्रतान्तरमेव एकादशीसंदंशपाठोत् ।
अथवेत्तनेन पूर्वापेक्षितविधेयः । 'पञ्चहानी स्थिते सोमे
लङ्घयेद्दशमीयुतां' इति वाच्यम् । उदयपूर्वकालीनदशमी-
योगविषयम् । वचनान्तरबलादिति प्रपञ्चितं जितामित्रा-
दिभिरित्याहुः । तथाच कालविवेककृत्यमहार्णवयोर्भविष्य-
पुराणम् । 'एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्द्धयेत् ।
पञ्चहानी स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुताम्' इति । वर्द्धमाने
सोमे शक्तपक्षे । पञ्चहानी स्थिते सोमे क्षणपक्षे । लङ्घयेत्
उपवसेत् । 'पञ्चमार्गस्थिते सोमे कुर्वीत दशमीयुतां' इति
कालमाधवीयपाठे व्यक्त एवार्थः । केचित्तु । 'विहाप्येका-
दशीं याज्ञा परतो द्वादशीं न चेत्' इति 'सुहृत्तं द्वादशीं न
स्यात् त्रयोदश्यां यदा मुने । उपोष्या दशमीविहा सर्वैरेका-
दशी तदा' इति । 'त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशीघटिका-
हयम् । दशम्येकादशी विहा सर्वोपोष्या सदा तिथिः' इति
मत्स्यकूर्मनारदीयवचनेः एवम्भूता दशमीविहोपोष्या त्रयो-
दश्यां द्वादशीनिर्गमे तु सुमुष्टुभिर्द्वादश्रुपोष्या सकामैस्तु
अत्रापि दशमीविहैव । 'शुद्धेव द्वादशीं राजसुपोष्या मोक्ष
काङ्क्षिभिः' । तथा 'निष्कामस्तु गृही कुर्व्यादुत्तरैकादशीं
सदा । सकामस्तु सदा पूर्वामिति बोधायनोऽब्रवीत्
इति विष्णुरहस्यवचनादिति वदन्ति । अत्र विहाप्येका-
दशीत्यादिवचनानां नानादेशीयसंग्रहकारभृतनानावचनेतत्त-
द्वास्यानात् अनुपपदं विषयः स्फुटीभविष्यति । अनार्थविष्णु-
रहस्यवाक्यमपि उत्तरैकादशीमित्यभिधानाशोक्तविषयं किं
वक्ष्यामिदयोदयबोधविषयम् । यदपि 'कुर्व्यादस्तामे संयुक्त
नास्तामिऽपि प्रवेशिनीम् । उपोष्या द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यां

निष्पन्नम् । उदयात् प्राग्दशम्यान्तु शेषः संयोग इत्यन्ते ।
 उपरिष्ठात् प्रवेशस्तु तस्मात्तां परिवर्जयेत्' इति । अनयोः
 मूलत्वेऽपि अत्रात्र त्रयोदश्यां द्वादश्याभ्याम् । संयुक्तां सूर्यो-
 दयात् प्राक् वक्त्रावलोकनसमये दशम्यायुतां षष्टिदश्या-
 त्मेकामेकादशीं कुर्यादित्यर्थः । 'द्वादश्यां पारणालाभे पूर्वैव
 रिगृह्यते' इति प्रचेतो वचनेकवाक्यत्वात् लाभे तु संयुक्ता न
 ाद्या अत्रात्र इति वचनस्वरसात् । पूर्णार्थेकादशी त्याज्या
 त्युनेनैकश्रुतिमूलकत्वाच्च । नालाभेऽपि प्रवेशिनीमिति
 दश्यास्त्रयोदश्यामनिर्गमेऽपीत्यर्थः । यत्र दशमी सूर्यो-
 दयात्परतः परदिने चैकादशी द्वादशी रात्रिशेषे त्रयोदशी
 ति त्रिसृणा तत्र दशमीविद्वाकादशीनिषेधकमिदम् ।
 यमाशयः । 'एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनौषिणः ।
 शोषणाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियं तथा' इति भविष्यपुराण-
 इनात् परदिने द्वादश्यां विष्णुपासनार्थत्वेमेकादश्युपवासस्या-
 ततम् । तच्चोक्तविषये दशमीविद्वाकादश्युपवासमन्तरेण न
 भवति सोऽप्यस्त्वित्याशङ्क्यत्युक्तमुपोष्या द्वादशी तत्रेति ।
 कादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुशतं
 त्रयोदश्यान्तु पारणं' इति वचनात् त्रयोदश्यामिति न तु
 दश्यां विष्णुपूजां कृत्वा । न च एकादश्याः परदिने
 दश्यासम्बन्धे द्वादश्युपोष्या इत्यसङ्गतम् । एकादशीयुक्त-
 दश्या अपि द्वादशीत्वाच्चतेरित्याहुः । तदप्यशङ्केयम् । यतो
 मृतवाहनहस्तायुधप्रभृतिभिस्तद्वचनमभिहितं । यथाश्रुतं
 ाख्यातञ्च । हेमाद्रिमाधवाचार्यप्रभृतिभृतवचनान्तरसंवादि-
 त्वाचारपरिगृहीतञ्च । ततश्च तद्वचनस्यार्थान्तरकल्पनं कल्पन-
 १ । तद्यद्विद्वद्भिः 'एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः ।
 मिश्रं वापि कुर्वीत न दशम्या युतां कचिद्' इत्यभिप्रायः

कुर्यादलाभ इत्यादिवचनद्वयं कौर्म एवाभिहितम् । तत्र
 प्रकृतत्वाच्च दशम्या युतामित्यस्यैवापवादकं विधायकञ्च कुर्या-
 दलाभ इत्यादि । एवञ्च संयुक्तैकादशीकरणविधानादलाभ
 इत्यत्राप्येकादश्या एव परदिनेऽलाभ इति प्रतायते न
 तु त्रयोदश्यां द्वादश्यामलाभे अनुपस्थितेः । यदुक्तं पूर्ण-
 वेत्येकवाक्यत्वं तदपि न भवदुक्तविषये पूर्णत्वायोगात् ।
 तथाच सौरधर्मे । ‘आदित्योदयवेलाया प्राञ्जुर्द्धर्तद्वया-
 न्विता । सैकादशीति संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्त्तिता’
 इत्यनेनैकादशी पूर्णत्वस्य सूर्योदयप्राक्कालीनमुद्धर्तद्वया-
 न्वितत्वेन विशिष्टाभिधानात् । स्कान्देऽपि ‘प्रतिपत्प्रभृ-
 तयः सर्वा उदयादादयाद्वयैः । संपूर्णा इति विख्याता हरि-
 वासरवर्जिताः’ । अतस्तुक्पूर्णाविषये पूर्वाया विद्वत्वात्
 परैकादश्युपोषा । कुर्यादलाभे संयुक्तामित्यनेन द्वादश्या-
 मेकादश्यालाभे संयुक्तां प्रातरर्कानवलोकनसमयविद्वां कुर्यात्
 अर्थाद्द्वादश्यामेकादशीलाभे तादृशविद्वां न कुर्यादित्यवगते-
 स्तत्र परोपोष्येति गम्यते । एतद्विषये ‘षष्टिदण्डात्मिकायाश्च
 तिथेर्निष्क्रमणे परे । अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं
 विना’ इति सङ्गच्छते । तथा कालमाधवीये गारुडम् ।
 ‘आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनादिकाः । संपूर्णैकादशी
 नाम त्याज्या धर्मफलेष्मभिः’ । अत्रापि त्रयोदश्यां द्वादश-
 श्यामे एव परोपोष्येत्यवधेयं न चेत्तत्र पूर्वमुपोष्य परदिने
 एकादशीं द्वादश्याद्यपादमुत्तार्य पारणं कुर्यादिति ‘विद्वान-
 यैकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत्’ इत्यादि प्रागुक्त-
 वचनेभ्यः । अथैवं विहापूर्णयोर्व्यवस्थायामविशेष इति चेत्
 ‘द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते’ इत्यविशेषाद्वैष्णवे-
 नापि पूर्णोपोषा । अरुणोदयविहा तु द्वादशी पारणस्या-

लाभेऽपि वैष्णवेर्नोपोष्या । किन्तु खण्डेकादशुपोष्येति विशेषः । 'दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादक्षुण्णोदयः । नैवोपोष्य' वैष्णवेन तद्दिनेकादशोव्रतम्' इति गारुडे वैष्णवेत्यभिधानात् । तत्रापि कृष्णपक्षेऽक्षुण्णोदयविवेकोपोष्या । श्रुतपक्षे तु न तथेति विशेषः । 'एकादशीं दशायुक्तां वर्धमाने विवर्जयेत् । पक्षहानौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुताम्' इत्येकवाक्यत्वात् एतच्छ्रुतपक्षेकादशीसंवादाय 'निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा । सकामस्तु तदा पूर्वामिति बोधायनोऽब्रवीत्' इति विष्णुरहस्यवाक्यमिति । अथाक्षुण्णोदयविवेकोत्तरैकादशी पूर्णोत्तरैकादशी च द्वादश्यास्त्रयोदश्यामनिर्गमे सर्वैरेव कथं नोपोष्यते । 'एकादशी द्वादशी च परतो द्वादशी न च । तच्च क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम्' इति वचनादिति चेन्न । अस्योदयोपरि विवेकादशी परदिने विषयसम्भवात् नारुणोदयविहा पूर्णाविषयकविशेषवचनबाधकत्वमिति । अस्यभूते तु नालाभेऽपि प्रवेशिनीमित्यनेन अलाभेऽपि परदिने एकादश्यालाभेऽपि सूर्योदयानन्तरवैधमात्रनिषेधः । भवतां मते तु परदिने एकादशीलाभ एवेति सङ्कोचः स्यात् । उपोष्या द्वादशीत्यत्र द्वादशीपदस्य एकादशीयुक्तद्वादशीपरत्वे प्रमाणं नास्ति लक्षणा च स्यात् । किन्तु द्वादशीमथवा पुनरित्यस्य प्रवेशिन्यन्तरिकेवलद्वादशीपरत्वप्रदर्शनार्थम् । नालाभेऽपि प्रवेशिनीमिति । तथा च कालविवेके जीमूतवाहनः । 'एकादशी दशविहा परतोऽपि न वर्धते । गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः' इति भविष्यपुराणीयात् । दशा दशमी । तत्र द्वादशीदिने एकादशीकलार्धमात्रस्याप्यनिर्गमे दशम्या विवेकादशी उपोष्येति प्रचरति शास्त्रार्थः स तु सौरधर्मीत्तरकर्म-

पुराणादिविरुद्धः। तथाच सौरधर्मात्तरे। 'एकादशीमुप-
वसेत् द्वादशीमथवा पुनः। विमिश्रां वा प्रकुर्वीत न दशम्या-
युतां क्वचित्'। कौर्मै। 'एकादश्यामुपवसेत् द्वादशीमथवा
पुनः। विमिश्रां वा प्रकुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित्।
कुर्व्यादलाभे संयुक्तां नालाभेऽपि प्रवेशिनीम्। उपोष्या
द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम्। उदयात् प्राग्दशम्यास्तु
शेषः संयोग इष्यते। उपरिष्ठात् प्रवेशस्तु तस्मात्तां परिवर्ज-
येत्'। अस्वार्थः। द्वादश्यां कलार्हमात्रमप्येकादश्याभ्य-
निर्गमे यदि दशमी उदयं न स्पृशति तदा संयुक्ता उच्यते
सैवोपोष्या। अथोदयं स्पृशति तदा सैव प्रवेशिनीपदवाच्या
तां विहाय द्वादशीमेवोपवसेत्। तदिदमुक्तं नालाभेऽपि
प्रवेशिनीमिति। सौरधर्मात्तरे सूत उवाच। 'कीदृशस्तु
भवेद्देधो योगो विप्रेन्द्र कीदृशः। योगवेधो समाचक्ष्य याभ्यां
दुष्टमुपोषणम्'। व्यास उवाच। 'या तिथिः स्पृशते राजन्
प्रातर्वक्त्रावलोकिनी। स वेध इति विज्ञेयो योगः सूर्योदयी
मतः'। सूर्योदयात् प्राक् अन्योन्यमुखावलोकनयोग्यं प्रातः-
कालं यदि दशमी स्पृशति न तु उदयं स वेध इति परि-
भाषितम्। यस्य कूर्मपुराणवचने शेषः संयुक्त इत्युक्तम्।
यस्य तु उपरिष्ठात् प्रवेशस्त्वित्युक्तम्। सोऽनेन योगः सूर्यो-
दयीमत इत्युक्तम्। परिभाषितत्वादेव अस्य परस्परविरोधो न
वाच्यः। तेन सूर्योदयकाले दशमीस्पृष्टेकादशी न कदाचित्
उपोष्या किन्तु एकादशी निःसरतु न निःसरतु वा द्वादश्वेवो-
पोष्या। यदा तु वक्त्रावलोकनमात्रं स्पृशति दशमी नोदयम्।
परदिने चैकादशी न निःसरति तदा एकादशीं वेधवतीमुप-
वसेत्। एकादशी दशायुक्ता इत्यादि दशमीयुक्तामिति
दशम्याहीत्यादिकामप्यस्मिन् विषये बोधव्यमित्याह क्व कृति-

महार्णवे भोजदेवोऽप्येवमेवं स वचनमाह एवमेव कालकौमुदी
 तस्मात् पूर्वोक्तमाख्यकौर्मनारदीयवचनानां दिग्भोरद्वे समा-
 युक्ते अथेऽहनि तथापरे । उपवासस्तु पूर्वेषुर्नोपवासः परे-
 ऽहनि' इति विष्णुधर्मोत्तरीयस्यापि अरुणोदयविधायामेषा
 व्यवस्था न तु व्यवस्थान्तरम् । जौमूतवाहनादिलिखितकूर्म-
 पुराणसौरधर्मोत्तरविरोधात् एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्ये-
 यानि संवत्सरप्रदीपे हलायुधोऽप्येतन्मतानुसारी सन्निदमुक्त-
 वान् । यथा 'अरुणोदयवेलायां दशमी सङ्गता यदि ।
 उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यान्तु पारणम् । दशमीशेष-
 संयुक्तो यदि स्वादरुणोदयः । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनेका-
 दशीव्रतम्' इत्यादिवचनेषु अरुणशब्द आदित्यवाचको
 बोध्यः । अरुणो भास्करेऽपि स्यादित्यभिधानात् । तस्मा-
 देकादशी त्वाख्या दशमीपलमिश्रिता । उपोष्या द्वादशी
 शुद्धा त्रयोदश्यान्तु पारणम्' इति । यत्तु 'द्वादशद्वादशीर्हन्ति
 त्रयोदश्यान्तु पारणम्' इति तत्परदिने द्वादशीलामे तां त्यक्त्वा
 चारणे बोध्यम् । हेमादिरपि दशमीविधायामुपवासानुवास-
 विधायकानि वचनानि यथाक्रमं सकाममुमुक्षुविषयकाणि ।
 यथा कौर्म । 'द्विष्टशैकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
 तामेवोपवसैन्नर्त्तः सकामो विष्णुतत्परः' । दशमीं द्वादशीञ्च
 धा स्मरति शैकादशी द्विष्टक् सुमन्तुसत्त्वव्रतौ । 'दिनक्षये
 तु शुद्धा च द्वादशी भोजकाङ्क्षिभिः । उपोष्या दशमी विहा
 नोपोष्यैकादशी सदा' । पुत्रवदृष्टहिमव्रेश दशमीविहा
 नोपोष्या शुद्धा द्वादशुपोष्या । यथा पितरमहः । 'एका-
 दशौदिनक्षये उपवासं करोति यः । तस्य पुत्रा विनश्यन्ति
 गन्धर्वा विष्णुहो यथा । दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमी-
 तः । यदीच्छेत् पुत्रपौत्राणाञ्च विं सम्पदमाप्स्यतः । एका-

दश्यां यदा वक्तुं दिनचयतिथिर्भवेत् तत्रोपोषां द्वादशी
 स्नात्तयोदश्यान्तु पारणम्' । व्यासः । 'दशमीमित्रिता पूर्वा
 द्वादशी यदि लुप्यते । एकादश्यां महापात्र उपवासः कथं
 भवेत् । एवैकाद्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः । पार-
 णन्तु त्रयोदश्यां पूजयित्वा जनार्दनम्' । भविष्ये । 'दशमी-
 शेषसंयुक्तो यदि स्वादरुणोदयः । वैष्णवेन न कर्तव्यं तद्दिनैका-
 दशीव्रतम्' । ब्रह्मवैवर्तः । 'चतस्रो घटिका प्रातरुणोदय
 उच्यते । यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाश्वः सदृशः स्मृतः ।
 त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्ताद्यन्तश्चतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे
 सन्ध्ये दिवाद्यन्तसंज्ञिते' । तथा 'नन्दा शरीरं देवस्य भद्रा
 ज्ञात्माक्षयो मतः । तस्मात् सरोरं त्यक्ताङ्गमात्मानमुपवास-
 येत्' । नन्दा एकादशी भद्रा द्वादशी तथा 'वरमेकादशी
 त्याज्या न कार्या दशमी युता' इत्यरुणोदयवेधनिषेध
 वाक्यम् । यदा द्वादश्यां कियन्मात्राप्येकादशी दृश्यते
 तदा पूर्वा त्याज्या काम्येकादशीव्रतविषयम् । 'अरुणोदय
 काले तु दशमी यदि दृश्यते । न तत्रैकादशी त्याज्या धर्म
 कामार्थदायिनी' इति श्रवणादित्याह । पाश्चात्यनिर्णयान्तरं
 भविष्योत्तरीयम् । 'अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते
 सा विहैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणम्' । भविष्यपराशीय
 मेतदिति माधवाचार्यः तत्रैकादश्यादयवेधे तु भागवतेर्नोप-
 वासः कार्यः । सकालः स्कान्दे उक्तः । यथा 'उदयात् प्रा-
 धतस्तु नाडिका अरुणोदयः । तत्र स्नानं प्रशस्तं स्वात्ता-
 पुष्कतमं स्मृतम्' इति कविकान्तसरस्वती विश्वादेशं वेध-
 स्तुदये निषिद्धः 'दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः
 तेन दुष्टं हरिदिनं तद्वत्तमसुराय हि' इति स्मृतेः । अथ द-
 क्षिणासुराय तु इति माधवाचार्यः पठति । काकमाधवी

माधवाख्योऽपि ब्रह्मवैवर्तः । 'कीदृशस्तु भवेद्वेधो योगो
विप्रेरक्ष कीदृशः । योगवेधौ समाचक्ष्वा याभ्यां दृष्टमुपोषणम् ।
चतस्रो घटिका प्रातरर्णोदयनिश्चयः । चतुष्टयविभागोऽत्र
वेधादीनां क्लृप्तोदितः । अर्णोदयवेधः स्यात् सार्धंस्तु
घटिकादयम् । अतिवेधो द्विघटिका प्रभासन्दर्शनाद्रवेः । महा-
वेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितो
योगः सूर्योदये बुधैः' । तथा 'यातुधानव्रतं योगे महावेधे
तुं राक्षसम् । जम्बासुरस्वातिवेधे मोहिते वै प्रवेशिनी' इति
अनेन तत्तदेकादशीफलं तत्तदसुरः प्राप्नोतीति विशेषः ।
घटिका दण्डः । 'उदयात् प्राक् चतसस्तु नाडिका अर्णो-
दयः' इति स्कान्दे नारदवचनैकवाक्यत्वात् कणः । उदयो-
परिविज्ञा तु दशम्येकादशी यदि । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्त-
वान् पाकशासनः' । मारुडे । 'दशमीशेषसंयुक्तो यदि
स्यादर्णोदयः । नैवोपोष्य' वैष्णवेन तद्दिनेकादशीव्रतम् ।
उदयात् प्राग्वदा विप्र मुहूर्त्तदयसंयुता । संपूर्णेकादशी
ज्ञेया तत्रैवोपवसेद् गृही' । इत्यादिवचनजातात् सूर्यो-
दयानन्तरविज्ञा सर्वैरेव नोपोष्या । अर्णोदयविज्ञा तु
विष्णुवैर्नोपोष्या इत्याह । तेन जीमूतवाहनप्रसूतीनां मते
सूर्योदयानन्तरदशमीविज्ञेकादशीं परित्यज्य शुद्धां द्वादशी-
मुपोष्य त्रयोदशां पारणमिति वर्तुलार्थः । तथाच काल-
निर्णये स्मरति । अतिवेधा महावेधा ये वेधास्त्रिधितु
कृताः । सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये सति' । एवञ्च
सूर्योदयकालौनवेधः सर्वथा त्याज्यः । अर्णोदयवेधे तु
प्रतिप्रसवसत्त्वात् कचिदग्राह्यत्वमिति । अत्र गौडीयानां
विशेषतो देशाचारात् । उदयोपरिविज्ञा तु सर्वथा नोपोष्या
तथाच स्मरीचिः । येषु स्थानेषु यच्छीचं धर्माचारश्च यादृशः ।

तत्र तत्रावमेत्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः । येषु देशेषु ये देवा-
 येषु स्थानेषु ये हिजाः । येषु स्थानेषु यत्तोयं या तु सत्रैव
 अतिका । सैव तत्र प्रपूज्यास्यात्तेषु कृत्यं विधीयते । अत-
 एव न्यायागमयोर्न निर्णायकता । तत्रायोगिनोऽसर्वज्ञस्य
 धर्मतत्त्वसाक्षात्कारासम्भवात् । श्रिष्टाचारप्रामाण्यमाह हेमा-
 द्विप्रबन्धे व्यासः । 'तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नासौ
 मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
 महाजनो येन गतः संप्रियाः' । स्कान्दे । 'येषां विश्वे-
 श्वरे विष्णौ शिवे भक्तिर्न विद्यते । न तेषां वचनं ग्राह्यं
 धर्मनिर्णयसिद्धये' । कालमाधवीये 'यस्मिन् देशे यस्मिन्
 काले येषु श्रिष्टेषु नीरागद्वेषस्य स्वस्य प्रामाण्यातिशयबुद्धि-
 स्तदा तादृशस्याचारस्य मुख्यत्वमिति । एतदभिप्रेत्य गुरोः
 शिष्यानुशासने तैत्तिरीयाः समामनन्ति अथ ते यद्वि धर्म-
 विधिकिक्षावृत्तिचिकित्सा वा स्यात् । ते तत्र ब्राह्मणः सम्यग्-
 दर्शिनो युक्ता आयुक्ता अरूक्षा धर्मकामाः स्युः यथा ते तत्र
 वर्त्तन्त तथा तत्र वर्त्तथा इति । सम्यग्दर्शिनः शास्त्रतत्पराः
 युक्तायुक्तिकुशलाः आयुक्तास्तदर्शानुष्ठाननिरताः अरूक्षाः
 क्रोधादिवर्जिताः धर्मकामाः जीवन्मुक्तवत् कर्मण्यौदासिन्यम-
 कुर्वाणा इत्यर्थः अतो दशमीविद्वानिन्द्राबोधकवचनानि अवि-
 शेषादशम्यनिर्मृतायामपि । यथा स्कन्दपुराणम् । दशम्यैका-
 दशी विद्वान् गान्धारी तामुपोषिता । तस्याः पुत्रश्चत नष्टं
 तस्मात्तां परिवर्जयेत् । तथा 'सुराया विन्दुना स्पृष्टं यथा
 गाङ्गं जलं त्यजेत् । तथा चैकादशीं रम्यां दशम्या दूषितां
 त्यजेत् । ये कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्यैकादशी युताम्
 आलोक्य तन्मुखं ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत् । ये कृता दशमी
 विद्वान् जडवाक्तास्तु मानवैः । ते गता नरकां घोरं दुःखानामेक-

विंशतिम्' । ब्रह्मवैवर्तः । 'दशमी शेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः । एकादशीफलं तस्य नश्यद्वादशवर्षिकम्' ।

तत्र सत्तेषः पारणदिने द्वादशीलाभे सर्व एव पूर्णां त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत् । गृही पूर्वां तदन्यः परां विधवापि । यदा तु पूर्वदिने दशम्या उत्तरदिने द्वादश्यायुतेकादशी तदोत्तरा-मुपोष्य द्वादश्यां पारणं कुर्यात् परदिने द्वादश्यनिर्गमे त्रयो-दश्यामपीति यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमीयुतेकादशी अथैव परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुप-वसेत् । यदा तु सूर्योदयात् प्राक्कालीनदशमीविहैकादशी परदिने न निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तु तथाविधा सति परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् । यदा तु उभयदिने तद्विहैकादशी परदिने च न द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विहामुपोष्य परदिने द्वादश्याः प्रथमपादमुत्तार्य पारयेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेदिति । सर्वस्यां कृष्णेकादश्यां वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्थानामप्युप-वासो नित्यः । ब्राह्मणस्य तु विशेषतो नित्यः । वैष्णवेतरिणान्तु तादृशानां हरिशयनमध्यवर्तिनोऽपि कृष्णेकादशीषु उपवासो नित्यः । अपुत्रवतां गृहिणान्तु सर्वास्वेव नित्याधिकारः । काम्योपवासे तु अविशेषेणैव सर्वेषामधिकारः । नित्योपवासे

स्त्रिशुक्रादिदोषो नास्ति अष्टाब्दादधिको मर्त्यो ह्यपूर्णा-
तवत्सरो नित्याधिकारी विधवायास्तु सर्वास्वेव नित्याधि-
रः । अत्र मलमासादिदोषो नास्ति । यथा ज्योतिःपरा-
ः । अनादिदेवतार्चासु कालदोषो न विद्यते । नित्यास्त्र-
ासंयोगिन तथैवेकादशीव्रते' ।

अथ दशमीनियमाः । सूरिसन्तोषे । 'कांस्व मांसे

मसूरश्च चनकं कीरदूषकम् । शाकं मधुपराकश्च त्वजेदुपसम्
स्त्रियम् । अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामी-
प्यात् पूर्वापरदिनयोर्ग्रहणं स्मृतिः । 'शाकं मांसं मसूरश्च
पुनर्भोजनमैयुने । द्युतमत्यम्बुपानश्च दशम्यां वैष्णवस्व-
जेत् । कांस्थं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् । ध्याया-
मश्च व्यवायश्च दिवास्वप्नं तथास्नानम् । तिलपिष्टं मसूरश्च
दशम्यां वर्जयेत् पुमान् । दशम्यामेकभक्तश्च कुर्वीत निय-
तेन्द्रियः । आचम्य दण्डकाष्ठश्च खादेत् तदनन्तरम् । 'पूर्वं
हरिदिनाह्नोकाः सेवध्वं चैकभोजनम् । अवनीपृष्ठशयना-
स्त्रियाः सङ्गविवर्जिताः । सेवध्वं देवदेवेशं पुराणं पुरुषो-
त्तमम् । सक्तहोजनसंयुक्ता हादश्याश्च भविष्यत्' अत्रैक-
भोजनपदम् । 'मुनिभिर्हिरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् । अहनि च तमस्त्रिभ्यां सार्धप्रहरयामास्तः' इति
छन्दोगपरिशिष्टोक्तभोजनद्वयस्येकमात्राचरणार्थं न तु सक्तदेव-
द्रव्यस्य गलाधःकरणं विवृतमेतत् प्रायश्चित्ततत्त्वे । अत्र वैष्णव-
ग्रहणं तस्मात्तृतीयदोषार्थम् ।

अथेकादशीनियमाः । प्रातरुत्थायैकादश्यां वाङ्माभ्यन्तर-
शीर्षं कुर्यात् । तत्रकारस्तु । 'उपविष्टो जपन् स्नातः क्षत-
प्रसन्नचित्तादिषु । पूजायां नाम कृष्णस्य सप्तवारान् प्रकीर्तयेत् ।
पापशुद्धिनो विकर्मस्थान्कालपेक्षैव नास्तिकान् । सम्भाष्य तान्
शुचिपदं चिन्तयेदश्रुतं बुधः । इदञ्चोदाहरेत् सम्यक् कृत्वा
तत्रवचं मनः । शरीरमन्तःकरणोपजातं वाङ्मयं विष्णुर्भग-
वानशेषः । शमं नयत्वश्च ममेह शर्मयोगादनन्ते हृदि सन्नि-
विष्टे । अन्तःशुद्धिं वहिः शुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽश्रुतः । स
करोतु ममेतस्मिन् शुचिरेवासि सर्वदा । वाङ्मोपजातनिराग
नौद्राश्च भगवानजः । शमं नयत्वनन्ताका विष्णुचेर्ता

संस्मितः । एतत् सन्नाथ जप्तव्यं पाषण्डादीनुपोषितैः ।
उपोषितैर्नियमस्मितैः । एते च मन्त्राः शर्मफलकामना-
रहितेनापि सुमुमुक्षुणा जप्तव्याः । अविशेषणविधानात् यथा
योऽस्मान् द्वेष्टि यश्च वयं द्विष्ट इति मन्त्रो द्वेषाभावेऽपि
स्वादिति निर्णीतम् । तथाहि मन्त्रस्य शर्मसाधनता प्रकाश-
सामर्थ्यलक्षणलिङ्गेनेतस्साधनकर्मणस्तत्साधनता सिद्धिर्वक्तव्या ।
लिङ्गन्तु न तत्र साक्षात् प्रमाणं किन्त्वेतत् काम इदं कुर्या-
दिति श्रुत्यनुमापकतयेव तत्र तु इष्टसाधनतापरेण विधि-
प्रत्ययेनेष्टमेवशर्म एतद्भाव्यमितिपादनात् अनिष्टस्य कुतो
भाष्यता । यथा स्वर्गादिसाधनस्याप्यग्निहोत्रादेर्ममुमुक्षुं प्रति न
तज्जनकवेति । ततश्च प्रातः सङ्कल्पं कुर्यात् । तद्विधानं वराह-
पुराणे । ‘गृहीत्वौङ्मुखं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवासन्तु
गृहीयात् यदा वाय्वेव धारयेत् । एकादश्यां निराहारो भूत्वा
चेवापरेऽहनि । भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्यत ।
इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुष्पाञ्जलिमघार्पयेत्’ इत्युत्तरार्द्धम-
धिकं विष्णुनोक्तम् । ततस्तत्पात्रस्यजलं किञ्चित् पिबेदाच-
मनजलपानवक्त्रात्र दूषणम् । यथा स्कान्दे । ‘रात्रिं नयेत्ततः
पश्चात् प्रातःस्नायी समाहितः । उपवासन्तु सङ्कल्प्य मन्त्र-
पूतं जलं पिबेत्’ । मन्त्रस्तु कात्यायनेनोक्तः कालमाधवीये ।
‘अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजपिनाभिमन्त्रितम् । उपवासफलं
प्रेष्युः पिबेत् पात्रगतं जलम्’ । अष्टाक्षरेण नारायणमन्त्रेण ।
ततःप्रार्थयेत् । ‘इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव । निर्विघ्नां
लिप्तिमाप्नोतु स्वल्पसादाज्जनार्दनम्’ । ततो विष्णुपूजनम् । तथाच
ब्रह्मपुराणम् । ‘एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः ।
स्नात्वा सम्यग्विधानेन धीतवासा जितेन्द्रियः । संपूज्य
विष्णुद्विष्टम् अथवा सुसमाहितः । पुष्पैर्गन्धैस्साधूपदेर्दीपै-

नैवेद्यकैः परैः । उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमप्रदक्षिणैः । स्त्री-
नानाविधैर्द्व्यैर्गीतवाद्यमनोहरैः । दण्डवद्विपातैश्च जय-
शब्दैस्तथोत्तमैः । संपूज्य विधिवद्वाक्यं कृत्वा चैव प्रणामरम् ।
कथाया गीतिका विष्णोर्गीयन् विष्णुपरायणः । योति विष्णोः
परं स्थानं नरो नास्त्वत्र संशयः । उपचारैर्बहुविधैः षट्त्रिंश-
दुपचारादिभिः ।

अथ विष्णुपूजनविधिः । जमदग्निः । 'चिन्मयस्त्राप्रमियस्त्र
निष्कलस्त्राशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूप-
कल्पना' । रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्रांशादिककल्पना ।
तथाचाधिकारिमाह विष्णुपुराणम् । 'वर्णाश्रमाचारवता पु-
षिश्च परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत् तत्तोषकार-
णम्' । मत्स्यपुराणम् । 'भारोग्यं भास्करादिच्छेदनमिच्छे-
त्पुताशनात् । ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेत् सुक्तिमिच्छेज्जना-
दनात् । अपि स्यात् सकुलैः स्त्राकं सर्वाभावेन यो हरिम् ।
प्रययौ शरणं विष्णुं प्रजेशं मधुसूदनम्' । आङ्गिकचिन्ता-
भणौ । 'आसनाभ्यञ्जने तद्वदुत्तमनिरूपणम् । सन्मार्जनं
सर्पिरादिसंपनवाहने तथा । पादार्घ्याचमनीयञ्च स्नानीयं
मधुपर्ककौ । पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके । अल-
हारी गन्धपुष्पधूपदीपौ तथैव च । ताम्बूलादिकनैवेद्यं
पुष्पमालां तथैव च । अतुलीपञ्च शय्या च चामरे स्नाने
तथा । आदर्श दर्शनश्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनम् । गीतवाद्ये
च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो-
देवविसर्जनम् । उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत्पुराजने' ।
पञ्च विशेषयति योमिनौतन्त्रे । 'पूजाकाले सदा विष्णो-
र्छेष्टमं न प्रवादयेत्' । देवस्य सत्त्वानुत्पादनात् दानपदं
तीर्थं पूजादक्षिणादितर्पणं प्रात्यर्घ्यम् । श्रीकृष्णोपचारादीनाह ।

‘प्रपञ्चसारे । ‘आसनं स्नातं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधु-
पर्काचमनं स्नानवसना भरणानि च । सुगन्धिसुमनोधूपदीप-
नैवेद्यामन्त्रनम् । प्रयोजयेदर्चनायासुपचारांश्च षोडश । अर्घ्य-
पाद्याचमनकमधुपर्काचमनान्यापि । गन्धादयो निवेद्यान्ता
उपचारा दश क्रमात् । गन्धादयो निवेद्यान्ताः’ पूजाः पञ्चोप-
चारिकाः । उपचारैर्यथाशक्ति देवतामन्त्रं यजेत् । ब्रह्म-
पुराणे । ‘षोडशरादिसमायुक्तं नमस्कृष्टान्तकीर्तितम् । स्नानम्
सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते । अनेनैव विद्वानेन गन्धपुष्पे
निवेदयेत्’ । गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचारासम्भवे । मन्त्रनिर्णये ।
‘मन्त्रपाशेन देवेशि देवता नौयते ध्रुवम् । साधकस्य विना
कार्यसिद्धिं कृत्वा न गच्छति’ । ब्रह्मपुराणम् । ‘देवानां
प्रतिमा यच्च तैलाभ्यङ्गक्षमा भवेत् । पलानि तस्यै देयानि
अथवा पञ्चविंशतिः । अष्टोत्तरशतपलं स्नाने देयञ्च सर्वदा’ ।
अत्र ‘पञ्चलक्षणलकोमासस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्च-
त्वारः’ इति मन्त्रसृष्टरत्तिकाधिकलौकिकमाषकद्वयाधिक-
तोलकत्रयेण पलं भवति । तत्पञ्चविंशत्या अष्टरत्तिकाधिक-
लौकिकमाषद्वयाधिकत्रयोतितोलकानि भवन्ति । एवं
तथाविधाष्टोत्तरपलत्रयेण लौकिकषष्ठ्यधिकशतत्रये तोलकानि
भवन्ति । उद्भूतनिर्गुणो भास्व नरसिंहपुराणम् । ‘यव-
गोधूमजैर्घृणैरुद्वर्त्योष्णेन वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं
लोकमाप्नुयात् । पादपीठम्तु यो दद्यात् विष्णुपदेर्निघर्षयेत् ।
उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रमुच्यते’ । शारदायाम् ।
‘गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रफलसर्षपैः । सदूर्वैः सर्वदेवानामर्घ्य-
मेतद्दुदीरितम्’ । आहरन्तीत्युपक्रम्य कात्यायनः । ‘मधुपर्कं
दधिसकुट्टतमपि दत्तं कांक्षे कांक्षेनेति’ । अपिहित-
स्तद्विहितम् । होमसंख्यामाह देवीपुराणे । ‘होमो यथादि-

पूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति
विधीयते । द्रव्यमाह कात्यायनः । 'आण्ड' द्रव्यमनादेशे
लुहोतिषु विधीयते । नरसिंहपुराणम् । 'दन्तकाष्ठस्य
वक्षामि समासेन प्रशस्तताम् । सर्वे कण्टकिनः पुण्याः
क्षौरिणश्च यशस्विनः । अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहो-
च्यते' । कालिकापुराणम् । 'यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पा-
दिकं तथा । अर्घ्यपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृज्यत्' ।
भारदायाम् । 'तत्र तत्र जलं दद्यात् उपचारान्तरान्तरैः' ।
नरसिंहपुराणम् । 'ज्ञाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाद्यमनौय-
कम्' । भविष्यदेवीपुराणयोः । 'शुचिः सुवस्त्रधृक् प्राप्नो-
मौनौ ध्यानपरायणः । गतकामभयहन्तोरगमात्म्यवर्जितः ।
आत्मानं पूजयित्वा च सुगन्धसितवाससा । सुमुहूर्ते यजे-
द्देवान् स्रक्कीयासनसंस्थितान्' । सुमुहूर्ते पूर्वाङ्गादि-
काले । स्मृतिः । 'सृक्कुम्भात्ताम्रकुम्भैश्च स्नानं दशगुणं
स्मृतम् । रूढ्यैः शतगुणं प्रोक्तं हेमैः कोटिगुणं स्मृतम् । एव-
मर्घ्येषु नैवेद्य बलिपूजादिषु क्रमात् । पात्रान्तरविशेषेण
फलञ्चैवोत्तरोत्तरम् । विभवे सति यो मोहान्न कुर्व्यात्
विधिविस्तरम् । नैतत् फलमवाप्नोति देवद्रोहः स उच्यते' ।
भविष्ये । 'वस्त्रङ्गुलविह्वीनस्तु न पात्रं कारयेत् क्वचित्' ।
स्मृतिः । 'देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात् अर्घनं वरम् । अर्घना-
दचनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परम् । अष्टकत्वो मन्त्रजपैः सुप्रसूनैः
सुगन्धिभिः । प्राङ्मुखोऽङ्गाजलैः स्नानं घृतस्नानसमं बुधाः' ।
हयशीर्षे । 'चित्रस्य पुष्करौकाक्षं सविलासं सविभ्रमम् ।
दृष्ट्वा प्रमुच्यते पापैर्जन्मकोटिसुसंज्ञितैः' । तथा । 'अर्चकस्य
तन्मोहयोगादर्शनस्यातिशयनात् । आभिरूप्याश्च विज्ञानां
देवः साविध्यमृच्छति' । संप्रेऽपि दर्शनं पुण्यवतामेव । तथाच

ब्रह्मपुराणे इन्द्रद्युम्नं प्रति भगवद्वाक्यम् । 'मद्दर्शनमपुष्पानां
स्वप्नेऽपि न हि विद्यते । त्वं पुनर्दृढभक्तित्वात् प्रत्यक्षं दृष्ट-
वानसि' । संवत्सरप्रदीपे । 'केशवार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति
महीपते । तस्यान्नं नेव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं स्मृतम्' ।
अर्घा शालग्रामशिलादिका । नरसिंहपुराणम् । 'तस्मादेक-
मना भूत्वा यावज्जीवप्रतिज्ञया । पूजनाक्षरसिंहस्य संप्राप्नो-
त्यभिवाञ्छितम्' । ब्रह्मपुराणम् । 'ये पूजयन्ति तं देवं शङ्ख-
चक्रगदाधरम् । वाङ्मनःकर्मभिः सम्यक् ते यान्ति परमं
पदम्' । विद्याकरधृतम् । 'तर्जनौ रूप्यसंयुक्ता इमयुक्ता
त्वनामिका । सेव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा' ।
विष्णुः । 'स्नात्वा सुप्रक्षालितपाणिपादवदनः शुचिर्वस्त्रशिखः ।
दर्भपाणिराचान्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविष्टो ध्यानो
देवताः पूजयेत्' । मत्स्यसूक्ते । 'शस्त्राः समूला दर्भाश्च गुच्छेन
चाधिकं फलम्' । हारौतः । 'मार्जनार्चनवलिकर्मभोजनानि
दैवेन' इति । अत्र तीर्थेनेति शेषः । वायुपुराणम् । 'दानं
प्रतिग्रहो होमो भोजनं वलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्य-
मसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् । एतान्येव च कर्माणि दानानि च
विशेषतः । अन्तर्जानुविशेषेण तद्ददाचमनं नृप' । साङ्गुष्ठे-
नेति अङ्गुष्ठसहितेन करेणेत्यर्थः । अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये
यथा बाहुर्भवति तथा कार्यमित्यर्थः । अतएव आचमने
गोभिलः । 'दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरक्तत्वेति' । यमः । 'इष्टं
निवेदितं यद् यद् यत्तं जप्तं श्रुतं तपः । यातुधानाः प्रलुम्पन्ति
गौचभृष्टद्विजम्बनः' । स्मृतिः । 'द्विषार्त्ताः पशवो रुद्धाः
कन्यका च रजस्रला । देवता च सनिर्मात्या हन्ति पुण्यं
पुराकृतम्' । गोतमः 'रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्यं सदैव
हि । शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः' । दानः

घर्मे विष्णु' प्रति नारदवाक्यम् । 'अमुक्ता देव कार्याणि
 कुर्वते येऽविकल्पनाः । सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तावमस्माभ्यहं
 विभो' । अविकल्पना अनात्मज्ञाघाकारिणः । स्कन्दपुराणे ।
 'सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया । वादनात्मभते
 पुण्य' यज्ञकोटिसमुद्भवम् । संवत्सरप्रदीपे । 'यस्य घण्टा
 गृहे नास्ति गृहो वा पुरतो हरेः । कथं भागवतो नाम
 गीयते तस्य देहिनः' । तथा । सर्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टा-
 नादे कृते हरौ' । तथा 'नदीतडागसम्भूतं वाघीकूपपङ्क्तो-
 द्भवम् । गङ्गोदकं भवेत् सर्वं गङ्गेनैव समुद्भूतम्' । वराह-
 पुराणे । 'अर्घ्यं कृत्वा तु गङ्गेन यः करोति प्रदक्षिणम् ।
 प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा' । कल्पतरौ तु
 दक्षिणावर्त्तं विशेषमाह । 'दक्षिणावर्त्तगङ्गेन पात्रे श्रीङ्गरे
 स्थितम् । उदकं यः प्रतीच्छेत् शिरसा हृष्टमानसः । सप्त-
 जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति' । श्रीङ्गरे ताम्रमये ।
 स्कान्दे 'दक्षिणावर्त्तगङ्गस्य तोयेन योऽर्चयेद्हरिम् । सप्तजन्म-
 कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति' । पूजाधारमाह गीतमीय-
 तन्त्रम् । 'शालग्रामे मनो यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च । नित्यं
 पूजा हरिः कार्या न तु केवलभूतले' । हरेरित्युपलक्षणम् ।
 तथाच पञ्चपुराणं 'शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
 तत्र देवासुरा यन्त्रा भुवनानि चतुर्दश' । तत्र ब्रह्मादयो देवा
 इति क्वचित् पाठः अतएवायं दाने भूचक्रदानमप्याह तत्रैव ।
 'शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम् । भूचक्रं तेन
 दत्तं स्थात् सशैलवनकाननम्' । पूजाप्रदीपे । 'अनुक्तकल्पे
 मन्त्रं तज्जिह्वेत् पञ्च दलाष्टकम् । षट्कोणकर्षिकं तत्र वेद-
 हारोपशोभितम्' । राघवभट्टकृतम् । 'शालग्रामे स्थावरे वा
 ग्रावाङ्गनविसर्जने । शालग्रामशिलादौ यत्कित्यं सच्चिहितो

इति । गृहे लिङ्गद्वयं नार्थं गणेशद्वयमेव च । शक्तित्रयं
तथा शङ्खं मत्स्यादिदशकाङ्कितम् । द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव
शालग्रामशिलाद्वयम् । हे चक्रे हारकायान्तु तथा सूर्यद्वयं
बुधः । एतेषामर्चनात्रित्यसुचेनं प्राप्नुयाद्गृही' । एकादश-
स्कन्धेऽपि । 'उद्गासावाहने नस्तः स्त्रियायामुद्गावर्चने ।
अस्त्रिरायां विकल्पः स्वात् स्त्रिण्डुली तु भवेद्द्वयम्' । विष्णो-
रर्चनसुपक्रम्य बोधाद्यनः । 'प्रतिमास्थानेष्वस्त्रिण्डुली चावा-
हनविसर्जनवर्जम्' । इति रत्नाकरे । 'स्त्रिण्डुली तु श्रीकरी
नित्यं कृत्वा दारिद्र्यदायिका । कृष्णा भोगवती नित्यं 'स्त्रिण्डुली
एकान्तदायिका । कपिला दहते पापं ब्रह्मचर्येण पूजिता' ।
दायिका धनदा । तथा 'व्याप्तानना तथा भग्ना विषमा वक्र-
चक्रिका । नैकचक्रं न भग्नारं दष्टुं मुखकालिमम् । नृसिंह-
मूर्तिनचक्रं नार्चयेच्च सदा गृही । शायिता न प्रचलते
यस्मिन् देशे च संस्थिता । तस्यास्तदासनं विद्धि ततो मूर्तिं
प्रकल्पयेत्' । तथा 'संवत्सरन्तु यः कुर्यात् पूजां स्पर्शन-
दर्शने । विना सङ्कीर्णयोगेन मुच्यते नात्र संशयः । भक्त्या
वा यदि वा भक्त्या चक्रं पूजयते नरः । अपि चेत् सुदुरा-
चारे मुच्यते नात्र संशयः' । लिङ्गपुराणम् । 'कामासक्तोऽपि
नैवेद्य भक्तिभावविवर्जितः । शालग्रामशिलां पुत्र योऽर्चयेत्
सोऽश्नुतो भवेत् । शालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् ।
तत्र दानञ्च होमञ्च सर्वं कोटिगुणं भवेत्' । भक्तिरूपास्यत्वेन
निर्णयः । भावः अत्राश्रये दृढप्रत्ययरूपा । अन्या
भक्तिरावश्यकौ । तथाच भागवते । 'नालं द्विजत्वं देवत्व-
पथित्वं वा सुरात्मजः । प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न
बहुव्रता । न दानं न तपो नेष्ट्या न श्रीचं न व्रतानि च ।
प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्' । वृत्तं यथा 'सुर-

पूजा घृणा शीघ्रं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्त्तनं हितानाञ्च
तत्सर्वं हतमुच्यते । भक्तिश्च नवधा 'श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः
स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सत्यमात्मनिवे-
दनम् । इति पुंसां पिता विष्णो भक्तिशेखरलक्षणा' । तथा
'कथं विना लोमहर्षं द्रवता चेतसा विना । विनानन्दाशु-
कलया शब्देऽङ्गत्वा विना शमः । वाम्बदगदा द्रवते यस्य यस्य
चित्तं रोदित्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च विलज्ज उद्गायति नृत्यते
च मङ्गलियुक्तो भुवनं पुनाति' । वराहपुराणे । 'संस्कृतः
कीर्त्तितो वापि दृष्टः सृष्टोऽथवा प्रिये । पुनाति भगवद्भक्त-
श्चाण्डालोऽपि यदृच्छया । एतत् ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः पूज-
नीयो जनार्दनः । वेदोक्तविधिना भद्रे भाममोक्तेन वा
सुधीः' । सुधीरिति पृथिवीसम्बोधनम् । तथा 'यावत् सर्वेषु
भूतेषु मङ्गावो नोपजायते । तावदेवमुपासीत वाक्मनःकाय-
कर्मभिः' । हरिवंशे वलिं प्रति भगवद्वाक्यं 'पुष्पं मन्त्रेऽपि
यच्च मङ्गलदेषिणस्तथा । तत्सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भवि-
ष्यति' । अत्राङ्गिरसौ । सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निषिमन्थु-
तम् । पुनस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः' । गारुडे 'यद्-
दुर्लभं यदप्राप्यं मनसो यच्च गोचरम् । तदप्यप्रार्थितं ध्यातो
ददाति मधुसूदनः' । विष्णुपुराणम् । 'ध्यायन् कृते यजन्
यज्ञैस्त्रेतायां हापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ
संकीर्त्य केशवम्' । योगियाज्ञवल्करः । 'ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु
देवतन्तु समाहितः । नमस्कारेण पुष्पादि विन्यसेत्तु पृथक्
पृथक्' । आग्नेये । 'तस्मिन्नेः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वं देवान् समा-
हितः । ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः । नम-
स्कारेण पुष्पादि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्' । मन्त्रतन्त्रप्रकाशे
मन्त्रमधिकृत्य । नमोऽन्ते न नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्वि-

मेव च । पूजायामाहुती चैव सर्वत्रायं विधिः स्मृतः ।' । द्विठः
 स्वाहा । स्मृतिः । पत्रत्रयान्विता दूर्वा प्रशस्ता चार्घ्य-
 कर्मणि । कालिकापुराणम् । 'यद्दीयते च देवेभ्यो गन्ध-
 पुष्पादिकं तथा । अर्घ्यपात्रस्थतोयेन चाभिषिच्य तदुत्सृजेत्' ।
 विष्णुधर्मोत्तरे । 'चन्दनागुरुकर्पूरं स्रगसारान्तथैव च । जाती-
 फलं तथा दद्यादनुलेपनकारणात् । अतोऽन्यत्रैव दातव्यं
 किञ्चिदेवानुलेपनम्' । विष्णुधर्मोत्तराग्निपुराणयोः । 'सुम-
 न्यैश्च मुरामांसी कर्पूरागुरुचन्दनैः । तथान्यैश्च शुभैर्द्रव्यैरर्च-
 यिष्यतीतिपतिम्' । कालिकापुराणे । यद्यपि देव्या इत्युप-
 क्रम्य नैवेद्यादौ दिङ्नियम उक्तस्तथापि आकाङ्क्षया
 अत्राप्यन्वेति । यथा 'नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतोऽपि न
 दृढतः । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतोऽपि न वामतः ।
 वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे । निवेदयेत् पुरो-
 भागे गन्धं पुष्पञ्च भूषणम् । दीपञ्च तथा स्थापयेच्च यथा
 ह्यायां न चाशयेत् । विभीतकार्ककारञ्चक्षुहीच्छायां न
 चाशयेत् । स्तम्भदीपमनुष्णाणामन्येषां प्राणिनां तथा' इति
 प्रयोगसारात् । संवत्सरप्रदीपे । 'यो हि भागवतो भूत्वा
 कलौ तुलसिचन्दनम् । न चार्पयति वै विष्णौ न स भागवतो
 नरः' । आग्नेये । 'चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपद्मकैः ।
 अनुलिप्तो हरिभक्त्या वरान् भोगान् प्रयच्छति । कालेयकं
 सुवृक्षञ्च रक्तचन्दनमेव च । तृणां भवन्ति दत्तानि पुण्यानि
 पुरुषोत्तमे' । विष्णुधर्मोत्तरे । 'अनुलिप्तं जगन्नाथं ताल-
 हस्तो न वीजयेत् । वायुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्मणा ।
 अमरैर्वीजयेद् यस्तु देवदेवं जनार्दनम् । तिलप्रस्थप्रदानस्य
 फलं प्राप्नोत्यसंशयः' । राघवभट्टकृतं 'शङ्खपात्रस्थितं गन्धं
 मन्त्रैर्देव्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुलिसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकीः

सिता' नारसिंहे । 'अपर्युषितनिम्बद्वेः प्रीक्षितेर्जम्बुजर्जितैः ।
 आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्धरिम्' देवीपुराणम् ।
 'स्वयं पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहृतानि च' । शातातपः 'शिवे
 विवर्जयेत् कुन्दमुष्मत्तच्च हरो तथा । देवीनामर्कमन्दारी
 सूर्यस्य तगरन्तथा' । विष्णुधर्मोत्तरे 'धर्मार्जितघनक्रीतैः यः
 कुर्वात् केशवार्चनम् । उद्धरिष्यत्यसन्दिग्धं दशपूर्वान् दशा-
 परान्' । नारसिंहे 'मल्लिकामालती जाती केतकाग्रोक-
 चम्पकैः । पुष्पागनागवकुलैः पद्मैस्तुलजातिभिः । तुलसी-
 करवीरेष पलाशावन्तिक्तच्छकैः । एतेरन्वेष कुसुमैः प्रशस्तै-
 रश्रुतं नरः । अर्चन् दशसुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात्' ।
 पुष्पागः पुनाङ्ग मिथिलायां प्रसिद्धः । नागो नागकेशरः ।
 'नारदीसप्तसाहसैर्मालतीवकुलाशोकशेफाली नवमालिका ।
 अन्तानतगराद्गोच 'मल्लिका मधुपिण्डिका । वृक्षिका षट्पदै
 कुन्दं कदम्बं मधुपिण्डकम् । पाटला चम्पकं त्राणं लवङ्गमति-
 मुत्तकम् । केतकं कुरुवकं विष्णुं कङ्कारं करकं द्विज । पञ्च-
 विंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे' । कुरुवकं रक्तभिण्ड-
 कम् । यत्तु 'सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा च केतकीम्'
 इति नामनपुराणवाक्यं तन्नारसिंहेतरावतारविषयम् । 'केतकी-
 पञ्चपुष्पश्च भृङ्गराजस्य प्रदकम् । तुलसी त्राणतुलसी सद्य-
 स्तुष्टिकरं हरेः' इति नरसिंहपुराणात् । नामनपुराणे 'पारि-
 भाद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी । तिलकं जम्बुवनजं
 पीतकं तगरन्त्वपि । एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यश्रुता-
 र्चने' । गिरिशालिनी अपराजिता । जम्बुवनजं श्वेतजका-
 पुष्पम् । विष्णुधर्मोत्तरे । - रक्ताशोकस्य कुसुममतसीकुसुमं
 तथा' । अतसी शम्भुः तथाच 'चम्पकस्य च देशानि तथा
 भूचम्पकस्य च' । आजीये । 'पञ्चान्यम्बुसमुत्पानि रत्नमीये

‘तथीत्यले । सितोत्पलञ्च कृष्णस्य दयितानि सदा नृप’ ।
 तथा ‘पाटला करवीरञ्च जवा जयन्तिरेव च । कुक्कुटस्तगर-
 चम्पः कर्षिकारः कुरुण्टकः’ । चम्पश्चम्पककुसुमम् । अत्र
 विशेषो मत्स्यतन्त्रे । ‘गोपाले वर्जयेज्जिह्ण्टीं वक्त्रचम्पकवासकं
 चम्पकं कनकचम्पकम् । तथाच स्कन्दपुराणे । ‘जवाकुरु-
 ण्टकं वन्ध’ वक्त्रं कनकचम्पकम् । विवर्णे कृमिसन्दष्टं न
 देयं भजताभ्युतम्’ । जवा रक्तजवा कुरुण्टकं पीतकिण्टि-
 कम् । भविष्ये । ‘पद्मानि सितरत्नानि कुसुदान्युत्पलानि च ।
 एषां पर्युषिता शङ्खा कार्या पञ्चदिनोत्तरे । तुलस्यगन्ध-
 विल्वानां नास्ति पर्युषितात्मता’ । अगस्त्यं वक्त्रम् ।
 योगिनौतन्त्रे । ‘विल्वपत्रञ्च माघञ्च तमालामलकीदलम् ।
 कङ्गारं तुलसी चेव पद्मञ्च मुनिपुष्पिकम् । एतत् पर्युषितं न
 स्वाद् यश्चान्यत् कलिकात्मकम्’ । राघवभट्टधृतम् । ‘कलि-
 काभिस्तया निखं विना चम्पकपङ्कजैः । शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं
 पद्मैः पुष्पैः फलेरपि’ । विष्णुधर्मात्तरे । ‘उग्रगन्धीन्यगन्धीनि
 कुसुमानि न दापयेत् । अन्यायतनजातानि कण्टकीनि
 तथैव च । रत्नानि यानि धर्मज्ञ चैत्यहृच्चोद्भवानि च । यानि
 क्षयानजातानि यानि चाकालजानि च’ । तथा ‘कुटजं
 मात्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने । निवेदितं भयं रोगं
 निःस्वत्वञ्च प्रयच्छति । वस्तुजीवकपुष्पाणि रत्नान्यपि च
 दापयेत् । अनुत्तररक्तकुसुमदानाहौर्भाग्यमाप्नुयात्’ । आगस्त्ये ।
 परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पमानीय योजयेत् । अनुप्राप्य च
 तस्मै निष्फलं तस्य पूजनम्’ । एतत् द्विजेतरपरं ‘द्विज-
 क्षत्रियैः पुष्पाणि सर्वतः स्वयमाहरेत्’ इति याज्ञवल्क्यात् ।
 देवतार्थम् कुसुममस्तेयं मनुरब्रवीत्’ इति वचनात् ।
 गोविन्दार्थेष्टवर्षादि बौद्धनक्षत्रीणां पुष्पाणि स्वदाचरेत्’

इति याज्ञवल्क्यात् । 'देवतार्थन्तु कुसुममस्त्येयं मनुस्मृतौ' इति वचनानि 'स्वदाददीत फलानि चापरिहृष्टानाम्' इति गोतमवचनाच्च । अत्र विशेषो ज्ञेयः । त्वणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अप्रयच्छन्निष्ठानो हस्तछेदनमर्हति' इति स्मृतैः । 'देवोपरिधृतं मस्तकोपरिधृतम् अधोवस्त्रधृतमन्तर्जलप्रचालितञ्च पुष्पं दुष्टम्' इति हरिभक्तिनामके ग्रन्थे । अभिवाद्याभिवादककरस्थपुष्पादिप्रोक्षणात् कर्मण्यमिति केचित् । अतएव तयोरभिवादकनिषेधमाह बोधायनः । 'समिदाय्युदकुम्भपुष्पाग्रहस्तो नाभिवादयेत् यच्चाप्येवं युक्तमिति' । एवं युक्तं समिदादियुक्तम् । लघुहारीतः । 'जपयज्ञजलस्थाञ्च समित्पुष्पकुशानलान् दन्तकाष्ठञ्च भैक्षञ्च वहन्तं भाभिवादयेत्' । अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्कल्लिखितौ । 'न पुष्पाक्षतपाणिर्नाशुचिर्नाजपन्नदेवपित्रं कार्यं कुर्वन्निति । अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टाधाना भवन्ति ते' इति भट्टनारायणधृतात् । अतएव अमरसिंहः । धाना भृष्टयवे स्त्रियः । ब्राह्मणागमने तु वशिष्ठः । 'जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च । एतेषु चैवासक्तस्तु यद्यागच्छेद्विजोत्तमः । अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमञ्च कीर्तयेत्' । अत्र द्विजोत्तमपदं निषादस्थपतिवत् कर्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वात् अपतितत्रैवर्णिकपरमिति विद्याकरः । वस्तुतस्तु विप्रपदश्रवणात्तस्मात्परम् । 'याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतञ्च निष्फलम्' इति वदन्ति । तथा 'न पुष्पच्छेदनं कुर्यात् देवार्थं वामहस्ततः । न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्त्राय वामहस्ततः' । हारीतश्रातातपौ । 'समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः' । क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराणं 'पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्वीर-

क्रयक्रिया कृतैः' । वीरवत् याज्याशून्धेन विक्रेतुर्हपन्धस्त-
 म्भून्धेन क्रयः । विष्णुधर्मोत्तरे 'भृङ्गराजस्य विख्यस्य वक्त्रपुष्पस्य
 च द्विजाः । जम्बूमास्त्रवीजपूराणां पत्राणि विनिवेदयेत्' । तथा
 'पुष्पाणि' यदि ते न स्युः प्रशस्तैरपि पक्षवैः । दूर्वाङ्कुरै-
 रपि ब्रह्मांस्तद्भावेनार्चयाच्युतम्' । वामनपुराणे । 'विख्यपत्रं
 शमीपत्रं भृङ्गराजस्य पत्रकम् । तमालामलकौपत्रं शस्तं
 केशवपूजने' । ज्ञानमालायाम् । 'पुष्पं वा यदि वा पत्रं
 फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पाञ्जलिर्विधिं हित्वा यथोत्पन्नं
 तथार्पणम्' । लघुहारीतः । 'ज्ञानं कृत्वा च ये केचित्
 पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति
 काष्ठवत्' । एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायकमिति रत्नाकरः ।
 व्यक्तं मत्स्यसूक्ते । 'स्नात्वा मध्याह्नसमये न हिन्द्यात् कुसुमं
 नरः । तत्पुष्पस्यार्चने देवि ! रौरवे परिपच्यते' । स्कान्दे ।
 'न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीवनम् । तन्स्नेष्ट-
 सदृशं स्थानं यत्र नायान्ति वैष्णवाः । यत्र मातृपरो मर्त्यो
 यत्र द्वादशिकन्नरः । तुलसी मालती धात्री तत्र विष्णुः
 त्रिया सह । दूर्वा दहन्ति दुःखानि धात्री हरति पातकम् ।
 हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम् । तुलसीं प्राप्य
 यो निर्व्यं न करोति ममार्चनम् । तस्याहं प्रतिगृह्णामि न
 पूजां दशवार्षिकीम्' । अतएव 'गृह्णाति तुलसीं शुष्कामपि
 पर्युषितां हरिः' । तथा 'वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं
 जलम् । न वर्ज्यं जाह्नवीतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् । तुलसी-
 पत्रमादाय यः करोति ममार्चनम् । न पुनर्योनिमाप्नोति
 सुक्तिभागी भवेच्च सः' । तथा 'समञ्जरिदलैर्युक्तं तुलसी-
 सन्धवैः क्षिती । कुर्वन्ति पूजनं विष्णोस्ते कृतार्थाः कक्षी
 बुगे । स्नाने दाने तथा ध्याने प्राशने केशवार्चने । तुलसी

दृष्टे पापं कीर्त्तने रोपणे कली । तुलस्यमृतनामासि सदा
 त्वं केशवप्रिये ! । केशवार्थं विनोमि त्वां वरदा भव शोभने ।
 तदङ्गसम्भवैः पदैः पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुर्वन् पवि-
 त्राङ्गि कली मलविनाशिनि । मन्त्रेणानेन यः कुर्व्यात्
 गृहीत्वा तुलसीदलम् । पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं
 लभेत् । राघवभट्टकृतम् । 'सद्यः पर्युषितं वापि निर्मास्यं
 नैव दुष्यति । तथान्येन हरेस्तुष्टिसलखा तुष्यति यथा' ।
 गरुडपुराणे । 'गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग । तुलसी-
 पत्रकैकेन तत् फलं कार्तिके स्मृतम्' । तथा 'तुलसीं विना
 या क्लियते न पूजा ज्ञानं न तद् यस्तुलसीं विना कृतम् । भुक्तं
 न तद् यस्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद् यस्तुलसीविवर्जितम्' ।
 अन्यत्रापि 'तुलसीदलसमिधं यत्तोयं शिरसा वहेत् । सर्व-
 तीर्थाभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवम्' । वैष्णवास्मते व्यासः ।
 'जलक्लिप्ता भवेद् यावस्तुलसीमूलमृत्तिका । तावत्पीणाति
 भगवान् विश्वात्मा पिष्टभिः सह । मनःप्रसादजननी सुख-
 सीभास्त्ववर्द्धनी । आधिष्याधिहरे नित्यं तुलसि त्वं नमोऽस्तु
 ते' । इति नमस्कारमन्त्रः । 'श्रियः प्रिये श्रियावासे नित्यं
 श्रीधरसत्कृते । भक्त्या दत्तं मया देवि गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु
 ते । श्रियं देहि यशो देहि कीर्त्तिमायुस्तथा सुखम् । बलं
 पुष्टिं तथा धर्मं तुलसि त्वं प्रयच्छ मे' । इत्यनेन पूजा ।
 विष्णुधर्मोत्तरे । 'पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्दने ।
 पत्राभावे जलं देयं तेन पुष्पमवाप्यते । न रत्नैर्न सुवर्णैश्च न
 च वित्तेन भूरिणा । तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जना-
 र्दनः' । ज्ञानमालायाम् । 'नाक्षतैरर्घ्येविष्णुं न तुलसा
 विनायकम् । न दूर्वया यजेद्गुणां नाम्नातकौर्दिवाकरम्' ।
 विष्णुधर्मोत्तरे । 'धूपदः सर्वमाप्नोति दीपदः सर्वमश्नुते' ।

शामनपुराणे । 'रुहिकाख्यं कणं दारुं सिद्धकं सागुरुं' सितम् ।
 अङ्गं जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै । रुहिका
 मांसीकणं मन्त्रिणाख्यगुणालुः । सितं कर्पूरम् । सितेति-
 पाठे सिता शर्करा । अङ्गो नखी श्रीशे विष्णौ । कालिका-
 पुराणे । 'गन्धं पुष्पं धूपदीपौ उपचारांस्तथा परान् ।
 ज्ञातास्त्रिवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् । न भूमौ वितरेद्भूयं
 नासने न घटे तथा । यथातथा धारगतं कृत्वा तं विनि-
 शेदयेत्' । तथा 'सर्वं सच्चा वसुमती सहते न त्विदं ज्ञयम् ।
 अकार्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च' । तथा 'नैव निर्वा-
 पयेद्दीपं देवार्घ्यमुपकल्पितम् । दीपहर्त्ता भवेदन्धः क्वाणो
 निर्वापको भवेत्' । विष्णुधर्मोत्तरे । 'यावदक्षिणिमेघाणि
 दीपौ देवालये ज्वलेत् । तावद्वर्षलक्ष्मणाणि स्वर्गलोके मही-
 यते' । तथा 'यः कुर्यात्तेन कर्माणि स्यादसौ पुष्पितेक्ष्णः' ।
 तेन देवदत्तदीपेन । विष्णुसंहितायाम् । 'दृतं तिलतैलं
 विना न किञ्चिद्दीपार्थे' इति । दद्यादित्युच्यते । नरसिंह-
 पुराणे । 'मोचकं पनसं जम्बूं तथान्यत्तवलीफलम् । प्राची-
 नामलकं श्रेष्ठं मधुकोडुम्बरं तथा । यन्नपक्वमपि आङ्गं
 कदलीफलमुत्तमम्' । प्राचीनामलकं करमर्दकम् । वराह-
 पुराणम् । 'अपर्युषितपक्वानि दातव्यानि प्रयत्नतः । खण्डा-
 ष्वादिभक्तं पक्वं नैव पर्युषितं भवेत्' ब्रह्माण्डपुराणे ।
 'ताम्बूलमुक्त्वा दद्यात् यो विप्रेभ्यः समाहितः । शिवाय
 केसवायाथ नाकलोके स पूज्यते' । श्रीभागवते । 'यद्यदिष्ट-
 १मं लोके यच्चापि प्रियमात्मनः । तत्तन्निवेदयेन्मन्त्रं तदान-
 त्वाय कल्पते' । मन्त्रं वासुदेवाय । विष्णुसंहितायाम् ।
 'नामन्त्रं नैवेद्यार्थं भस्मेष्वजामहिषीक्षीरे वर्जयेत् । पञ्चतन्त्रं
 स्ववराहमांसानि चेति' । नामन्त्रमिति यद्वर्ण्यं यदभस्मं

स्वरूपतो लशुनादि तस्मेन न देयम् । न तु राक्षो दध्याद्यपि ।
 पञ्चनखश्च शशातिरिक्तः । 'भागं मांसं तथा ह्यगं शशं
 समनुयुज्यते । एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसु-
 न्वरे' । इति वराहपुराणे भगवद्वाक्यात् । तथा 'माहिषं चा-
 विकं ह्यगमयाज्ञिकमुदाहृतम् । माहिषं वर्जयेन्मांसं क्षीरं
 दधि घृतं तथा' । देवलः । 'चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं
 हविरयाज्ञिकम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् ।
 अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्' इति । कालिकापुराणे । 'यस्त्र
 सहीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन । तेषां देवतमुच्चार्य कृत्वा
 प्रोक्षणपूजने । उक्तृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत्' ।
 प्रोक्षणादिलक्षणन्तु । 'उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदा-
 हृतम् । न्यस्तताभ्युक्ष्णं प्रीतं तिरश्चावोक्ष्णं स्मृतं' विष्णु-
 धर्मोत्तरे । द्रव्याणां तत्तद्देवतमभिधाय । 'गृह्णन्तु सर्व-
 देवत्वं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः । तज्ज्ञेयं विष्णुदेवत्वं सर्वं वा
 विष्णुदेवतम्' । गोतमः । 'अन्तर्जानु करं कृत्वा सकुशन्तु
 तिलोदकम् । फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः' ।
 योगियाज्ञवल्करः । 'अष्टष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
 तस्योद्धारः स्मृतो नाम तेनाहृतः प्रसीदति' । विष्णुपुराणे ।
 'ओद्धारो भगवान् विष्णुस्त्रिधामा वचसाम्यतिः । तदुद्धारण-
 तस्ये तु विनाशं यान्ति राज्ञसाः । त्रिधामा त्रीण्यकारो-
 कारमकाररूपाणि सामान्युत्पत्तिस्थानानि यस्य स तथा ।
 तथा 'गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि
 न निवर्त्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः' । नारसिंहे । 'सर्ववेदान्त-
 सारार्थसंसारार्णवतारकः । गतिरष्टाक्षरो नृणामपुनर्भवकाङ्क्षि-
 णाम् । यस्य यावांस्तु विश्वासस्तस्य सिद्धिस्तु तावती ।
 एतावानिति नैतस्य प्रभावः परिमीयते' । तथा 'हृत्पुण्ड-

रौक्ममधस्थं शङ्खचक्रगदाधरम् । एकाग्रमानसो ध्यात्वा
 विष्णुं कुर्याज्जपं हिजः । तथा 'अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य
 ऋषिर्नारायणः स्वयम् । छन्दश्च देवौ गायत्री परमात्मा
 च देवता । नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
 भक्तानां भजतां तात स्वर्गमोक्षप्रदायकः । जपमानसे चेति
 गणपाठात् व्यक्तवचने मानसे च जपशब्दार्थसिद्धिः । देवतां
 ध्यायन् जपं कुर्यात् इत्यादिना ध्यानमन्त्राङ्गमुक्तम् । यत्तु ।
 'मन्त्रार्थं चिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः' । इत्यनेन
 शब्दार्थयोश्चिन्तनमुक्तम् । तत्रापि जपशब्दबलात् शब्दचिन्तनं
 प्रधानम् अर्थचिन्तनन्त्वङ्गम् । तथाच योगियाज्ञवल्करः ।
 'वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि
 च विज्ञाते वाच्य एष प्रसीदति' । अतएव 'मनसा धारयन्
 मन्त्रं जिह्वोष्ठौ नैव चालयेत् । अभावे त्वक्षमालायाः
 कुशग्रन्था च पर्वणा' । हारीतः । 'मन्त्रार्थज्ञो जपन्
 जुह्वतयेवाध्यापयन् हिजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकस्तु
 विपर्यये' । नरकस्थितिं निन्द्या मन्त्रार्थज्ञानप्रशंसापरा
 मन्त्रेकवाक्यत्वात् । न तु सर्वथा निषेधपरा । अन्यथा
 'वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्त्रार्थ-
 विपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते' इति बृहस्पत्युक्तविरुद्धा
 स्यात् । मनुस्तु क्रमाच्छ्रेष्ठमाह । 'अग्नेभ्यो यन्त्रिनः श्रेष्ठा-
 यन्त्रिभ्यो धारिणो वराः । धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो
 व्यवसायिनः' । यन्त्रिनो यन्त्रसापेक्षपाठिनः । धारिणस्तद-
 नपेक्षपाठिनः । ज्ञानिनोऽधीतशास्त्रार्थज्ञाः । एवं 'वेदस्मा-
 दयनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् । अज्ञानतोऽर्थं तत्तर्क-
 षाणां कण्ठनं यथा' इति व्यासवचनं तथैव व्याख्येयम् ।
 व्यवसायिनः शास्त्रार्थानुष्ठायिनः । जपविधिमाह पुरश्चर-

चन्द्रिकायाम् । 'कनिष्ठानामिका मध्या चतुर्थी तर्जनी मता ।
 तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वणो मध्यमा चैकपर्विका । पर्वण्यं मध्य-
 माया जपकाले विवर्जयेत् । एवं मेरुं विजानीयात् दूषितं
 ब्रह्मणा स्वयम् । आरभ्यानामिकामध्यात् प्रदक्षिणक्रमेण तु ।
 तर्जनीमूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु । अङ्गुलिर्न वियुञ्जीत
 किञ्चित् सङ्कोचयेत्तलम् । अङ्गुलीनां वियोगे तु क्रिद्रेषु
 स्रवते जपः । अङ्गुल्यशेषे यज्जप्तं तज्जप्तं मेरुलङ्घने । पर्व-
 तन्धिषु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । मन्त्रतन्त्रप्रकाशे
 'तत्राङ्गुलिजपं कुर्वन् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुष्ठेन कृतं कर्म
 विना तदफलं भवेत् । मन्त्रकोषे । 'हृदये हस्तमादाय
 तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः । आच्छाद्य वाससा हस्ती दक्षि-
 णेन सदा जपेत् । कल्याणरमाह 'अनुलोमविलोमस्यैर्विन्दु-
 युञ्जादकाक्षरैः । क्षमेरुकैः साष्टवर्गैः कृतया वर्षमालया ।
 प्रत्येकं वर्णयुञ्जन्नाजप्ताः स्युः क्षिप्रसिद्धिदा' । तामाहुः
 'अकारादिलकारान्तं पञ्चाशच्छणिमूत्रकम् । क्षकारं मेरु-
 संस्थाने लकारादिविलोमतः । वर्गाष्टकविभेदेन शतमष्टोत्तरं
 भवेत् । वैरिमन्त्रा अपि नृणामन्ये मन्त्राश्च किं पुनः' ।
 अकारादिलकारान्तता अनुलोमता लकाराद्यराकान्तता
 विलोमता क्षकारस्तु मेरुतया न संख्याघटकः । साष्टवर्गैः
 अक्षरचटतपयशवर्गयुतैः । 'एकैकान्तरितं मन्त्रं जपेदेवं फल-
 प्रदम्' । अन्यत्र च । 'मन्त्रनाडीगतानादिक्षान्तवर्णान्
 विभाव्य च । अर्णं विन्दुयुतं कृत्वा अष्टं मन्त्रं जपेत् पुनः
 अकारादिषु संयोज्य तथाकादिषु च क्रमात् । तदा लिपि
 भवेदर्णमालाङ्गशतसंख्यया । अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वार्थ-
 साधकः । यथिता शक्तिसूत्रेण' इति तन्त्रान्तरदर्शनात् ।
 कृष्णलिनी सूत्रत्वेन भावनौया । जपसमर्पणमाह 'गुह्यति

[अगोप्ता त्वं गृह्णाणां अतः कृतं अपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव
वत्प्रसादात् त्वयि स्थिते । मन्त्री श्लोकं पठित्वा तु दक्षहस्तेन
वेणुवे । मूलानुनाद्यर्थतोयेन दक्षहस्ते निवेदयेत् । अनु-
मेतः । विद्याकरधृतम् । 'सहस्रं वा शतं वापि दश वानु-
देनं जपेत् । कुर्यादष्टाधिकं तेषामिति जप्ये विधिः स्मृतः' ।
अन्तरे । 'विद्येपादथवालस्याज्जपहोमार्चनान्तरा । उत्ति-
उति तदा न्यासं षडङ्गं विन्यसेत् पुनः' । पञ्चरत्ने 'अपवित्र-
लो लम्नः शिरसि प्रावृत्तोऽपि वा । प्रलपन् वा जपेद् याव-
तावन्निष्फलमुच्यते' । विष्णुपुराणे । 'सर्ववेदेषु यत् पुण्यं
उर्वतीर्थेषु यत् फलम् । तत् फलं नर आप्नोति स्तुत्वा देवं
जनार्दनम्' । स्कान्दे । 'अहन्यहनि यो मर्त्यो गीताध्यायन्तु
संपठेत् । द्वाविंशदपराधैश्च अहन्यहनि मुच्यते' । ते च अप-
राधा वराहपुराणे दर्शिताः । श्रीभागवते 'नानातन्त्रविधानेन
कलावपि तथा ऋणु । धेयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्था-
ग्रदं शिवविरिञ्चिनुतं शरणम् । भृत्यार्त्तिहं प्रणतपाल-
भवाव्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् । त्यक्त्वा सुदु-
स्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ।
मायाकृणं दयितयेष्वितमन्वधावद् वन्दे महापुरुष ते चरणार-
विन्दम् । एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान् युगवर्त्तिभिः । मनुजै-
रिच्यते राजन् श्रेयसामौश्वरो हरिः । स्तुत्वा प्रसीद भगव-
न्निति वन्देत् दण्डवत् । शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याञ्च
परस्परम् । प्रणम्य पादौ ममौश भीतं मृत्युभयार्णवात्'
इति भगवद्वाक्यम् । स्मृतिः । 'न देवं पृष्ठतः कृत्वा प्रणामं
कचिदाचरेत् । वरमुत्थाय कर्त्तव्यं न वृथा भ्रमश्चरेत्' ।
एतद्विदुषोति । 'पश्चात् कृत्वा तु यो देवं भ्रमित्वा प्रणमे-
च्चरः । तस्मै हि कं फलं नास्ति न परत्र दुरात्मनः । तथा

भ्रातृणां चतुःपादं श्रीकृष्णं यो नमस्करोति । साष्टाङ्गप्रणि-
 पातेन तस्य सुक्तिः करोति स्थिता । स्मृतिः । 'अर्घ्यं कृत्वा तु
 शङ्केन यः करोति प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणी कृता तेन सप्त-
 ह्रीपा वसुधरा' । वामनपुराणे । 'प्रदक्षिणं यस्मिन् कुर्यात्
 साष्टाङ्गकप्रणामकम् । दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयाद्वात्र
 संशयः' । नारसिंहे । 'उरसा शिरसा दृष्ट्या वचसा मनसा
 तथा । पङ्गवां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः' ।
 विष्णुधर्मोत्तरे । 'जानुभ्याञ्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विद-
 क्षणः । कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान् कामानवाप्नुयात्' ।
 'के धृताश्चलिभिर्नैमुः' इति भागवतीयात् । शिरोऽञ्जलि-
 संयोगोऽपि नमस्कारः स्मृतिः । 'देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिञ्चैव
 द्विदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुद्धति' । ब्रह्म-
 पुराणे । 'यत् किञ्चित् क्रियते कर्म सदा सकतदुष्कृतम् । तत्
 सर्वं त्वयि संन्यस्तं तत्प्रयुक्तः करोम्यहम्' इत्यनेन समर्पयेत् ।
 भागवते । 'मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्दन ! । यत्
 पूजितं मया देव ! परिपूर्णं तदस्तु मे' । पूजानन्तरं शङ्खपूजा-
 माह मन्त्रतन्त्रप्रकाशे । 'पूजयेद्बन्धपुण्याद्यैः शङ्खं वै देववद-
 बुधः' । नारसिंहे 'अतःप्रभृति निर्मात्रं मा लङ्घय महामते !
 नरसिंहस्य देवस्य तथान्येषां दिवौकसाम् । भविष्ये
 'यश्च पूजयते देवान् ब्राह्मणो द्रव्यलोभतः । भृत्या भरत
 शार्दूल स याति नरकं भुवम्' । भृत्या वेतनेन । देवलः
 'इष्टं दत्तमधीतश्च तप्तं वाप्यात्मनातपः । प्रयच्छत्यपरेभ्यश्च
 धनार्थं धर्मविक्रयो' । सेवस्तरप्रटीपे । 'विष्णालयसमीप-
 खान् विष्णुसेवा समागतान् । चाण्डालान् पतितान् वापि न
 स्पृष्ट्वा स्नानमाचरेत् । उत्सवे वासुदेवस्य स्नायाद् योऽशुचि-
 शङ्कया । तादृशं कश्मलं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत्' ।

अथ द्वादशीनियमाः । द्वादश्यामपि विष्णुपूजनम् । एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनोषिणः । उपवासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्विद्यन्तथा । इति भविष्यपुराणात् । यद्वत् यथा द्वादश्यां विष्णुपासनाय एकादश्यामुपवासं प्रकुर्वन्ति तथा इयमपि षष्ठीयुक्ता सप्तमौ उपोष्या सप्तम्यां सूर्योपासनाया इत्यर्थः । तत्र ब्रह्माण्डपुराणम् । 'कांस्वं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथमाषणम् । व्यायामश्च व्यायश्च दिवास्वप्नं तथा-
ञ्जनम् । शिला पिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः । द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते । पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनि । उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी' । बृहद्वातातपः । 'उपवासं हिजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् । कुर्यात्तथास्य सगुण उपवासो हि ज्ञायते' । सगुणः साङ्गः । नारायणमन्त्रजपश्च पाश्चात्यनिर्णयः स्मृते कात्यायनः । 'मिथ्या-
वादं दिवास्वप्नं बहुशो जलसेवने । अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः' । तथा 'मन्त्रं निवेद्य हरये निवेद्यो-
पोषणं व्रती । द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वाप्युपोदकीम्' । उपोदकी पूतिकाशकम् । कूर्मपुराणे । 'कांस्वं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसां तैलमसत्यताम् । द्यूतक्रीडां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनम् । द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्' । संवत्सरप्रदोषे । 'अभ्यङ्गश्च परान्नश्च तैलं निर्माल्यलङ्घनम् । तुलसी चयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव च । वस्त्रपीडां तथाक्षारं द्वादश्यां वर्जयेद्बुधः । अभ्यङ्गो येन केनापि तैलं तिलतैलं मार्ष्टावपि निषिद्धम् । स्मृतिः । 'घृतश्च सार्धपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टम् अक्षतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः' । अभ्यङ्गे द्वादशीतरपरं नित्यश इति पर्ववारादावपि । वारं ब्रह्मदानेनापि प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । 'रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वां

भूमिं भूमिजवासरे । भागवे गोमयं दद्यात्तेलदोषोपशान्तये ।
 दद्यात्तेले इति शेषः । सूरिसन्तोषे । 'कांस्व' मांसे मसूरश्च
 चणकं कोरदूषकम् । शाकं मधु परान्नञ्च त्वजदुपवसन्
 स्त्रियम् । निर्मात्य लङ्घनमन्यत्रापि निषिद्धमत्राधिकदोषकरं
 व्रतहानिकरं वा । चारं वस्त्रस्य । 'मन्दमङ्गलषष्ठीषु द्वादश्यां
 आहवासरे । वस्त्राणां चारसंयोगो दहत्या सप्तमं कुलम्' ।
 इति यमवचनात् । 'गुर्वन्नं मातुलान्नञ्च श्वशुरान्नं तथैव च ।
 पितुः पुत्रस्य चैवान्नं न परान्नमिति स्मृतम् । केशवार्चा गृहे
 यस्य नातिष्ठति महीपते ! । तस्मान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण
 समं मतम्' । अर्चा शालग्रामादिप्रतिमा । यद्यपि यमेन
 'परपाकेन भक्तेन पुष्टस्य गृहमेधिनः । इष्ट दत्तं तपोऽधीतं
 यस्मान्नं तस्य तद्वेत् । इत्याद्येन तु भुक्तेन भार्यां समधि-
 गच्छति । यस्मान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्त्तते ।
 हारीतजमदग्निभ्याम् । 'ब्राह्मणाग्नेन दारिद्र्यं चित्रियाग्नेन
 प्रेथताम् । वैश्याग्नेन तु शुद्धत्वं शूद्रान्नैर्नरकं व्रजेत्' इति
 परान्नं सामान्यतो निषिद्धम् । तत्रापि अधिकदोषकरं व्रत-
 हानिकरं वा । वराहपुराणम् । 'अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां षष्ठ्याञ्च
 द्वादशीन्तथा । अमावास्यां चतुर्थ्याञ्च मैथुनं योऽधिगच्छति ।
 तिर्यग् योनीं समागच्छेन्नम लोकं न गच्छति' । मम
 विष्णोः । द्वादशीमधिकृत्य कात्यायनः । प्रातःस्नात्वा हरिं
 पूज्य उपवासं समर्पयेत् । अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन
 केशव ! । प्रसीद सुसुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव । कृष्ण
 कृष्णकपालुस्त्वमगतौनां यतिर्भव । संसारार्णवमग्नानां प्रसीद
 मधुसूदन ! । विष्णुधर्मोत्तरे । 'द्वादश्याः प्रथमः पादो हरि-
 वासरसंज्ञकः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः' । पारण-
 काक्षः । स्वर्गापि द्वादशी । ननु 'त्रयोदश्यां यदा न स्वाहा-

दशी घटिकाद्वयम् । उपोष्या दशमीविद्वा सर्वैरेकादशी तदा' इति नारदीयवाक्यात् घटिकाद्वयमेव पारणकालः । घटिकाद्वयः । यथा ब्रह्मसिद्धान्ते । 'घटी षष्ठ्या दिवानिशम्' । इति अत्र केचित् घटिकाद्वयमिति पारणकालोपलक्षणम् अन्यथा तदधिकेऽपि द्वादशीनिर्गमे प्रातर्वक्त्रावलोकनविहाय्येकादशुपोष्या स्यात् न च घटिकात्रयादिषु अपि द्वित्वमस्तीति तत्रापि तद्वाक्यादर इति वाच्यं पूर्वसंख्यानाशिनैवोत्तरसंख्योत्पादनात् । अन्यथा पशुना यजेत इत्यत्र एकत्वसंख्याविवक्षायामपि उपात्तपञ्चवयवविनाशे पञ्चस्तरावयवेन सहानुष्ठानं प्रतिपद्येत । तस्माद् यथा काकेभ्यो दधि रक्षतामित्यनेन उपात्तकमात्रं लक्ष्यते तेन स्वादिभ्योऽन्नं रक्षत एव । तथाच भट्टपादाः । 'काकेभ्यो रक्षतामन्नमिति बालोपदेशतः । उपात्तप्रधानत्वात् स्वादिभ्यो न हि रक्षते' । तथाच घटिकाद्वयमित्यनेनापि पारणयोर्म्यकालोऽपि लक्ष्यत इत्याहुः तन्न । प्रत्यक्ष-एव पूर्वसंख्याप्रत्ययनाशादुत्तरसंख्याप्रत्ययोत्पादनियमः शाब्दबोधे तु न तथा नियम इति सिद्धान्तः । पशुना यजेत-इत्यत्र विधेयविशेषणत्वेन एकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वित्वव्यवच्छेदः । अत्र तु कालद्वयं द्वयं वापीत्यनास्ययोक्तेः स्वर्पोतिश्रवणात् जलेन पारणाश्रवणाच्च । घटिकाद्वयं न नियमः किन्तूपलक्षणम् । तथाच नारदीये । 'एकादश्याः कला द्वादश्याश्च कलाद्वयम् । द्वादश द्वादशीर्हन्ति द्वयोदश्यान्तु पारणम् । कलाद्वयं द्वयं वापि द्वादशी च यदा भवेत् । पारणे मरणे वापि तिथिस्तात्कालिकी स्मृता' । तात्कालिकी न तु उपवासादिवर्तिष्यन्तरसहायतापि । तथा 'स्वल्पायामपि राजेन्द्र ! द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्चनक्रियाः शार्ङ्गा दानहोमादिसंयुताः' । गारुडे । 'यदा सप्तम्या

द्वादशी स्यादपकर्षस्ततो भवेत् । अपकर्षः कर्मण इति शेषः । भागवतटीकायाम् । 'कलार्हो द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथा-
 दूर्ध्वमेव हि । आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शुभ-
 शासनात् । निशीथात् महानिशायाः । 'विशेषतो निशीथे
 च शुभं कर्म न शर्मणे । अतो विवर्जयेत् प्राप्नो दानादिषु
 महानिशाम्' इत्यनेन निशीथमहानिशयोरेकत्वश्रुतेः पूर्ववच-
 नेऽरुणोदय इति श्रुतेः । स कालश्च स्कान्दनारदीययोः ।
 'उदयात् प्राक् चतस्रस्तु माहिका अरुणोदयः' । तथा हला-
 युधधृता स्मृतिः । 'प्रदोषे घटिकायुग्मं प्रभाते घटिकाद्वयम् ।
 दिनवत् सर्वकर्माणि कारयेन्न विचारयेत्' । अत्रापि सामर्थ्यं
 कात्यायनः । 'सम्यादिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः ।
 अङ्गिस्तु पारयित्वा तु नैषिकान्ते भुजिक्रिया' । देवलः ।
 'सङ्कटेऽरिचये प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् । अङ्गिस्तु
 पारणं कृत्वा पुनर्नक्तं न दोषभाक्' । नक्तं नक्तव्रतम् ।
 एतदप्युपलक्षणं सङ्कल्पविषये इत्युपक्रमात् । अङ्गिः पारण-
 विधानात्तन्त्रियमः । द्वादश्यनिगमे तु नारदीयं 'तयोदश्यान्तु
 शुद्धायां पारणं पृथिवीजलम् । शतयज्ञाधिकं वापि नरः
 प्राप्नोत्यसंशयम्' । पारणं तुलसीमिश्रितनैवेद्येन कुर्यात् ।
 तथाच स्कन्दपुराणम् । 'कृत्वा चैवोपवासन्तु भोक्तव्यं द्वादशी-
 दिने । नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्याकोटिविनाशनम्' । अस्य
 व्रतस्य न व्रतिनां व्रते इति विष्णुवचनादशौचेऽपि कर्त्तव्यता
 अत्र व्रतिनामारब्ध व्रतिनामित्यर्थतया अशौचे आरम्भो न
 कार्यः । विष्णुधर्मोत्तरे । 'असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्याः
 कलिकादलम् । आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य
 श्रद्धयति' । संवत्सरप्रदीपे । 'यस्य नाभी स्थितं पद्मं सुखे
 शिरसि कर्णयोः । तुलसीसम्भवं नित्यं तीर्थैस्तुल्यं मुखे'

किम् । युक्तो यदि महापापैः सुकृतं नार्जितं यदि । तथापि
गौयते मोक्षस्तुलसी भक्षिता यदि' । विद्याकरधृतानि ।
'यः कश्चिद्वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी । पुनाति सक-
लान् लोकान् शिरसा तुलसीं वहन् । विष्णोःशिरःपरिभ्रष्टां
भक्त्या यस्तुलसीं वहेत् । सिद्ध्यन्ति तस्य कार्थ्याणि मनसा
चिन्तितान्यपि । न धारयन्ति ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
नरकाच्च निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः । अरुद्राक्षधरो
भूत्वा यत् यत् कर्म च वैदिकम् । करोति जपहोमादि तत्
सर्वं निष्फलं भवेत्' । स्कान्दे । 'ध्यानधारणहौनोऽपि
रुद्राक्षं धारयेत्तु यः । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां
गतिम्' । तथा 'कृत्वा चैवोपवासन्तु भोक्तव्यं द्वादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हृत्याकोटिविनाशनम्' ।

अथ स्वदत्तनैवेद्यभक्षणम् । ननु दत्तस्याविनियोज्यत्वात्
स्वदत्तनैवेद्यं कथं भुञ्जीतेति चेत् । वचनात्तथा यथा स्वदत्त-
ऽपि तस्मात् कृयणात् स्वीपयोगः । तथाच आश्वमेधिके पर्वणि
युधिष्ठिरं प्रति व्यासवचनम् । 'दत्तैषा भवता मङ्गं तां ते
प्रति ददाम्यहम् । हिरण्यं दौयतामिम्यो ब्राह्मणेभ्यो धरास्तु
ते' । यथा वा मध्यमपिण्डभोजनं पत्नीः । तथाच यमः ।
'ज्ञाता वै मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति वाग्यता' । शङ्ख-
लिखितौ । 'पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्रीयादार्त्तवञ्चाता' ।
वायुपुराणे । 'पत्नौ प्रजार्थं दद्याद्भि मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्' ।
सामगानां मन्त्रस्तु । 'आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्कर-
सजम्' । यथेह पुरुषः स्यात् इति । मत्स्यपुराणे । 'पत्नीन्तु
मध्यमं पिण्डमाशयेद्दिनयान्विताम् । आधत्त पितरो गर्भं
भक्तः सन्तानवर्द्धनम्' । एष मन्त्रः पौराणिकत्वात् साधारणः ।
प्रकृते तु त्रिणुधर्मोत्तरम् । 'पत्नं पुष्पं फलं तोयमक्षपानाद्य-

मौषधम् । अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम्
 अनिवेद्य हरिर्भुञ्जन् समजन्मानि नारकी' । स्मृतिः 'भक्त
 क्षणःक्षणो विष्णोः स्मृतिः सेवा स्ववेश्मनि । स्वभोज्यस्वार्पणं
 दानं फलमिन्द्रादिदुर्लभम्' । स्वभोज्यस्य भनूक्तवैश्वदेवाद्य-
 वशिष्टरूपस्य । यथा 'अर्घं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्म-
 कारणात् । यज्ञे शिष्टाग्रं ज्ञेतत् सतामसं' विधीयते ।
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु स्त्रेषु भृत्येषु चैव हि । भुञ्जीयातां ततः
 पश्चादवशिष्टं दम्यती' । अतएव स्मृतिः । 'यस्य चान्नौ
 न ज्ञयेत यस्य चाग्रं न दीयते । न तद्भोज्यं द्विजातीनां
 भुक्ता तूपवसेदहः' । शङ्खलिखितौ । 'न तदग्नौयाद्यदन्नं
 देवपितृमनुष्याय न कुर्यादिति' । अत्र पितृार्थमित्यनेन
 पितृवलिनित्यस्याहवशिष्टं प्रतीयते । व्यक्तं मार्कण्डेय-
 पुराणे । 'देवतातिथिभृत्येषु भूतेश्वभ्यागतेषु च । अभुक्तवत्सु
 येऽग्नित् तद्वत्पितृमनुष्येषु । दुष्टान्नपूयनिर्यासभुजः शूची-
 सुखास्तु ते । जायन्ते गिरिवर्षाणः पश्येति यादृशा नराः' ।
 नरा इत्यत्र कर्मकर्त्तृतोभयप्राप्तौ कर्त्तृत्वमेव । 'अपादान-
 मम्यदानकरणाधारकर्मणाम् । कर्त्तृत्वान्योन्यसन्देहे परमेकं
 प्रवर्त्तते' इति संक्षिप्तसारात् । ततश्च तदन्नं विष्णवे निवेद्य
 भोक्तव्यम् । यत् 'पितृशेषन्तु यो दद्यात् हरये परमात्मने ।
 रितोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः' इति भागवतोक्तं
 तत् पितृदत्तप्रतिगृहीतविषयमिति । मत्स्यसूक्तम् । 'अनि-
 वेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यमांसादिकञ्च यत् । अन्नं विष्टा पयोमूत्रं
 यद्विष्णोरनिवेदितम्' । अनेन स्वभोज्यं मत्स्यादिदेयमुक्तम् ।
 प्रागुक्तविष्णुपुराणवचनेनानेवंविधं निषिद्धमित्यविरोधः । अत-
 एव अयोध्याकाण्डे श्रीरामवाक्यम् । 'यदन्नः पुरुषो राज-
 स्सदन्नास्तस्य देवताः' इति । भागवते 'त्वयोपभुक्तस्यगन्ध-

वासालङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनीदासास्तव मायां
 जये महि' । तथा हृदिरूपं मुखे नाम नैवेद्यसुदरं हरिः ।
 पादोदकञ्च निर्मात्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः' । तस्यैव षष्ठ-
 स्कन्धीयपयोव्रते । 'उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः ।
 प्रद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसमृद्धये' । उद्वास्य विसृज्य
 अत्र चित्तशुद्ध्यादिफलकथनादन्यथापि भोजनाग्रतः स्वदत्त-
 नैवेद्यभक्षणमवगम्यते । अन्यथा व्रताङ्गत्वे फलानुपपत्तिः ।
 षष्ठमस्कन्धेऽपि 'गन्धपुष्पादिभिश्चाग्नेहादशाक्षरविद्यया । शृतं
 प्रयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति । ससर्पिः सगुडं दत्त्वा
 जुहुयान्मूलविद्यया । निवेदितं तज्ज्ञप्ताय दद्याद्भुञ्जीत वा
 ख्यम्' । यत्तु 'देवद्विजद्रव्यापहर्ताऽप्सु निमग्नोऽघमर्षण-
 माधर्त्तयेत्' इति सूत्रमन्तूक्तम् । 'अपि दीपावलोकं मे नोपयुञ्ज्या-
 न्निवेदितम्' इति श्रीभागवतीयञ्च तद्देवोपभुञ्ज्यमानद्रव्य-
 परम् । अतएव योगिनौतन्त्रे । 'मणिमुक्तासुवर्णानां देव-
 दत्तानि यानि च । न निर्मात्यं द्वादशाब्दं ताम्रपात्रं तथैव
 व । पटौ शाटी च षण्मासं नैवेद्यं दत्तमावृतः । मोदकं
 क्षयरश्चैव यामार्घ्यं न महेश्वरि ! । पट्टं वस्त्रं त्रिमासञ्च यज्ञसूत्रं
 खड्गः स्मृतम् । यावद्दुष्टं भवेदन्नं परमान्नं तथैव च' । विसर्ज-
 नीये देवे तु विसर्जनात्तदीयद्रव्यप्रतिपत्तिव्यवहारः । संवत्-
 सरंप्रदोषे ब्रह्मपुराणम् । 'अम्बरीष नवं वस्त्रं फलमन्नं रसा-
 दिकम् । कृत्वा कृष्णोपभोग्यञ्च सदा सेव्यं हि वैष्णवैः ।
 अम्बरीष हरैर्लग्नं नीरं पुष्पं विलेपनम् । भक्त्या न धत्ते
 शिरसा चाण्डालादधिको हि सः' । तथा 'अग्निष्टोमसहस्रेण
 वाजपेयशतैस्तथा । तुल्यं फलं भवेद्देवि ! विष्णोर्नैवेद्य-
 भक्षणान्' । मत्स्यसूक्ते । 'एकान्तभक्तो देवस्य भोजनादौ
 मनोरमे । श्रुत्वा परेरितं नाम सुच्यते दिनकिल्बिषात् ।

स्त्रीशूद्रोक्तं न शृणुयादभावे त्रिजपेत् स्वयम् । तत्र मन्त्रः ।
 'उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः । येन लीला-
 वराहेण हिरण्याख्यो निपातितः' । तथा 'पादोदकञ्च निर्माख्यं
 नैवेद्यञ्च विशेषतः । महाप्रसाद इत्युक्ता ग्राह्यं विष्णोः प्रय-
 ज्यतः' । पादोदकग्रहणे मन्त्रः । 'क्षण क्षण महाबाहो !
 भक्तानामार्त्तिनाशन । सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ
 मे' । तद्धारणमन्त्रः । 'अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविना-
 शनम् । विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम्' ।
 तत्रानुष्ठानकरणत्वेन विधानात् पूर्वसिद्धमन्त्राणामस्यैव करण-
 त्वाद्यन्त्रान्ते कर्मरन्ध्रः । तीर्थकाण्डकल्पतरौ नरसिंहपुरा-
 णम् । 'गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि पुण्यानि यानि कुरु-
 जाङ्गलयामुनानि । कालेऽतीर्थसलिलानि पुनस्ति पापात्
 पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः' । पद्मपुराणे । 'ये पिबन्ति
 नरा नित्यं शालग्रामशिलोदकम् । प्रक्षालयन्त्यसन्दिग्धं ब्रह्म-
 हत्यादिपातकम्' । वशिष्ठसंहितायाम् । 'शालग्रामशिला
 तोयमपौत्वा यस्तु सस्तुके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स
 निगद्यते' । स्मृतिः । 'नैवेद्यं प्राशनात् पूर्वं देवपादोदका-
 हुतिः । होतव्या जठरे वङ्गौ स्वेन पाणितलेन तु' । तेन
 पादोदकेनापोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्या । वङ्गच-
 गृह्यपरिशिष्टे । 'पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम् ।
 अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । अग्राह्यं शिव-
 निर्माख्यं पत्रं पुण्यं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात्
 सर्वं याति पवित्रताम्' । कालिकापुराणम् । 'यो यद्देवार्चन-
 रतः स तन्नैवेद्यभक्षकः । केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्ष-
 येत् । समानं त्वन्यनैवेद्यं भक्षयेदन्यदेवतः' । भविष्ये ।
 'निर्माख्यं श्लेषयोक्तव्यं बद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च

‘श्रीहात् नरके पच्यते भुवम्’ । अतएव पुरस्करणचन्द्र-
जायाम् । ‘सुसुम्ना वर्त्मना पुष्पमाप्रायोहासयेत् सुधीः’ ।
निर्मात्य शिरसा धार्यं सर्वाङ्गेष्वनुलेपनम् । नैवेद्यद्योप-
युक्तीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने’ । नन्दिकेश्वरपुराणे । ‘दत्त्वा
नैवेद्यवस्त्राणि नाददौत कदाचन । त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य
तदा दानेन तत्फलम्’ इति शिवदत्ते विशेषः । स्मृतिः ।
‘ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वनस्थयतिभिः सह । भोक्तव्यं विष्णु-
नैवेद्यं नात्र कार्यं विचारणा’ । ‘यत्तु यद्वन्तकारं नैवेद्यं
भुक्त्वा कच्छं यतिश्चरेत्’ इति वचनं तद्विष्णुनैवेद्येतरपरम् ।

अथ जलाशयोत्सर्गः । ‘प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो जलपूर्णं
जलाशयम्’ इति मत्स्यपुराणाज्जलाशयोत्सर्गस्य सर्वभूतसम्प-
दानकत्वेनापकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वादुद्देश्यगतस्वामित्वाजननात्
यागत्वम् । तथाच आहविवेकः । ‘देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागो
यागः । देवतात्वञ्च वेदमेयत्यागोद्देश्यत्वम् । उद्देश्यत्वञ्च
स्येदमित्यारोपविषयत्वमिति । अतएव जलाशयोत्सर्गमुपक्रम्य
मत्स्यपुराणे ‘प्राप्नोति तदयागबलेन भूयः’ इति यागत्वेनाभि-
हितम् । ततश्च तज्जलं स्वस्वत्वदूरीकरणेन नद्यादिवत्
साधारणीकृतम् । ‘सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदञ्च-
ितम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहने’ इति मन्त्र-
जङ्गादुपादानं विना कस्यापि न स्वत्वमिति । ततश्चान्य-
यागवदुत्तरप्रतिपत्तेरश्रुतत्वेन साधारणजलस्य परिग्रहमात्रेण
प्रेतभोक्तेन नात्र स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन
सामित्वात् तत्र स्नानादावदोष इति । तथाच गोतमः ।
ब्राम्हणी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्या-
यं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः’ इति
रिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलदणकाष्ठादेः स्वीकार इति मिता-

क्षरा । वृत्त्यधिकारे व्यक्तमाह आपस्तम्बः । 'दायादं शिलोऽक्षौ चान्यथापरिगृहीतम्' इति । अपरिगृहीतमन्या-
स्वीकृतमस्वामिकमिति यावत् । निर्विष्टं वेतनसम्भवं
निर्वेशो भूतिभोगयोरित्यमरत्रिकाण्डशेषयोः ।

अथ रजःस्नानासूत्रकिनोव्रतम् । पुलस्त्यः । 'एकादश्यां
न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्त्रयि' । नारी विधवा । सधवाया
निषेधात् । तथाच विष्णुः । 'पत्नी जौवति या नारी उपोष्य
व्रतमाचरेत् । आयुष्यं हरते पत्युर्नरकश्चैव गच्छति' ।
'तथाच बहुकालिकसङ्कल्पो गृहीतश्च पुरा यदि । स्तुतके
स्तुतके चैव व्रतं तत्रैव द्रुष्यति' । एतेन काम्यव्रतारम्भोऽशीचे
न कार्यः । 'स्तुतके स्तुतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम्' ।
तथा 'स्तुतके स्तुतके चैव प्रथम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां
न भुञ्जीत व्रतमेतन्न तुष्यते' । स्तुतके च नरः स्नात्वेति प्रथम-
चरणे पाठो वराहपुराणे भविष्योत्तरपञ्चपुराणयोः । 'एकादश्यां
न भुञ्जीत पद्मयोरुभयोरपि । स्तुतके स्तुतके वापि अन्य-
स्मिन्नप्यशीचके । सर्वथा न परित्याज्या इच्छता श्रेयं प्राप्स्यतः'
तत्र यदि देवात् परित्यक्तं देवार्चनादिकं तदा स्तुतकान्ते
कुर्व्यात् । तथा मत्स्यपुराणे । 'व्रतस्यान्ते नरः स्नात्वा पूज-
यित्वा जनार्दनम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते' ।
एकादशीमुपक्रम्य वराहपुराणम् । 'तस्मात्प्रसादे दुःखे वा
स्तुतके स्तुतकेऽपि वा । स्नात्वा काम्यव्रतं कुर्व्यात् दानार्चनं
विवर्जनम्' । मत्स्यपुराणम् । 'गर्भिणी स्तुतिका नक्तं कुमारं
च रजस्वला । यदा शुद्धा तदाग्रेण कारयेत् क्रियते सदा'
उपवामाचरणे गर्भादिपौडासम्भावनायाम् । नक्तं भोजनं
कुर्व्यात् । 'उपवासेष्वशक्यं तदेव फलमिच्छतः । अनभ्या-
सेन योगानां किमिदं व्रतमुच्यते' इति नारदप्रश्नान्तरम् ।

‘उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते’ इति मत्स्यपुराण एव ईश्वरवचनात् । स्वयमशुद्धा शुद्धद्वारा पूजादि कारयेत् । आयिकमुपवासादि सदा शुद्धशुद्धिकाले स्वयं क्रियते । स्मृति-परिभाषायामप्येवम् ।

अथ उपवासानुकल्पः । मनुः । ‘विश्वेभ्य देवेः साध्येष्व ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । आपस्तु मरणाद्वीतैर्विधिः प्रतिनिधिः कृतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्’ । अथ आपस्तमिनिध्यानुकल्पानां पर्यायता कालविवेकधृतवराहपुराणस्याशक्तौ । ‘उपवासा-समर्थस्तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रयोजयेत्’ । तथा एकादशीमधिकृत्य स्मृतिः । ‘एकभक्तेन नक्तेन भक्षन् वृद्धातुरः क्षिपेत्’ । नारदीये ‘अनुकल्पो नृणां प्रोक्तः क्षीणानां वरैर्वर्णिनि । मूलं फलं पय-स्तोयमुपभोग्यं भवेच्छुभम् । न त्वेवं भोजनं कैश्चिदेकादश्यां प्रकीर्तितम्’ । एवमनुकल्पातिरिक्तम् । ब्रह्मवैवर्तः । ‘उप-वासासमर्थश्चेदेकं विप्रस्तु भोजयेत् । तावन्नानि वा दद्यात् यद्भक्तादिगुणं भवेत् । सहस्रसन्नितां देवीं जपेद्वा प्राणसंय-मान् । कुर्याद्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः’ । देवीं गायत्रीम् । वायुपुराणे ‘उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रक-ल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत् । नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाक्षीरमथाम्बु चान्यम् । यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च’ । उपवास-निषेधस्तु असामर्थ्यादपीति । तत्रापि हविष्यादिरनुकल्पः । पत्र सर्वत्र तुलसीं भक्षयेत् । ‘तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तद् यत्तुलसीविवर्जितम् । भुक्तं न तद् यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद् यत्तुलसीविवर्जितम्’ इति । रावडात् । अनुकल्पेऽपि द्वादश्यां विष्णुपासनं पारशं कर्त्त-

‘व्यम् । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दाने
नैवाद्वादशिको भवेत्’ इति वचनात् ।

अथोद्भववस्था । अत्रैकभक्तादीनामुपवासकार्यं विधा-
नात् । सोमधर्माणां फलचमसप्राप्तिरिव एषु अपि मन्त्रादि-
प्राप्त्यामन्त्रस्य ऊहेन प्रयोगः कार्यः । अतएव एकभक्तादा-
वपि पूर्वापरदिनयोरेकभक्तादिको धर्मः कार्यः । यद्वा
द्वादशीव्रतं खल्वेतद्भगवतो वासुदेवस्यार्चनं जपहोमादिकं
प्रधानं कर्म उपवासादिकन्तु कर्त्तृसंस्कारकं लिङ्गात् । अङ्ग-
भूतोपवासप्रकाशकमन्त्रो नक्तादिपक्षे निवर्त्तते ब्रौह्ममन्त्र इव
यवेऽतोऽस्यायोग एवेति जौमूतवाहन आह स्म तन्न ऊहं
प्रकृत्य न प्रकृतावपूर्वत्वादिति कात्यायनसूत्रात् प्रकृतावृद्धा-
योगात् विकृतावेवोह इति । अपूर्वीत्प्रेक्षणमूह इति तल्लक्ष-
णात् । अत एकभक्तादीनां प्रकृतावुक्तत्वान्नोह इति । यद-
प्युक्तमङ्गत्वान्मन्त्रबाध इति तदपि न युक्तम् । एकोद्दिष्टे
पार्वणविकृतावेवावाहनाद्यङ्ग एवोह दर्शनात् । अतएव
‘एकभक्तेन यो मर्त्य उपवामव्रतश्चरेत् । उपोष्य नक्तेन विभो’
इत्यादि स्कन्दपुराणादिवचनादेकभक्तादिषु उपवासपदप्रयो-
गेण तद्धर्मातिदेशान्मन्त्रपाठ इति परिशेषखण्डे हेमाद्रिणा
अप्युक्तम् । तथाच जैमिनिः । ‘उक्तं क्रियाभिधानमन्यत्र तत्
श्रुतौ विधेः प्रदेशः स्यादिति’ । ब्रौह्ममन्त्रस्य तु यवे बाधो-
ऽनङ्गत्वात् । किन्तु प्रकृतावेव ब्रौह्मभिर्यजेत यवैर्यजेत
विकल्पेन श्रवणात् प्रकृतिविकृतिभावाभावाच्चोहः । अतोऽस-
वेतार्थत्वाद्बाध इति । न च हुं फडादिवत् मन्त्रस्यादृष्टार्थः
तास्तु कथम् असमवेतार्थत्वाद्बाध इति वाच्यम् । यस्य सर्वा
दृष्टार्थत्वासम्भवस्तस्यैव तथा कल्पनात् तथाच जैमिनिः
‘अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात् । तस्मात् । उत्पत्तिः’

संयोगोऽर्थेन नित्यसंयोगात्' । अस्यार्थः । यतोऽर्थाभिधान-
सामर्थ्यामन्त्र शेषभावोऽङ्गाभावश्च तस्मादुत्पत्तिसंयोगः । औत्-
पत्तिकेऽन्ये मुख्यार्थेन संयोगः सम्बन्धः स्यात् कुतः नित्यसंयो-
गात् तेनैव अर्थभिचारितया संयोगात् । गौणप्रत्ययनेऽपि
यतो मुख्यप्रत्ययने तु गौणप्रत्ययमपेक्षते अतो मुख्येन अर्थ-
अर्थभिचारितया संयोगः । तथा गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमा-
णान्तरं विना । 'आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति
तत् । तात्पर्यश्च स्वतो मुख्ये गौणार्थपरता पुनः । प्रमाणा-
न्तरविज्ञेया तदभावाच्च सिध्यति' । तथाच 'यस्यादृष्टं न
लभ्येत तस्यादृष्टप्रकल्पनम् । लभ्यतेऽर्थस्मृतिर्दृष्टा न ततो
द्वारतस्त्वित् । अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदयः'
इति दृष्टार्थसम्पत्तौ नादृष्टमिह कल्प्यते इति । अतो यस्य
क्षचित्त्वश्रदेवतादिप्रकाशकरूपदृष्टार्थतासम्भवस्तस्य मन्त्रस्य
तदसम्भवे वैकल्पिकेऽर्थे बाध एव । अतएव विद्याकरः ।
शास्त्रावधारणवेलायां यत्र हि प्रयोजनाभावनिययस्तत्रैव
तदुपादानलोपः शास्त्रार्थः । यथा कृष्टले अवघातादिलोपः ।
यत्र तु अनुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो
जायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् । शास्त्रप्रापितः पदार्थो नियमा
पूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय एव अतएव प्रकृतावपि आलस्यादिना
त्रौट्यादिस्थाने तण्डुलादिषु गृहीतेषु अवघातं समाचरन्ति
यन्निकाः पठन्ति च । 'घाते न्यूने तथा क्लिप्ते साध्याय्ये
मान्त्रिके तथा । यन्नमन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यन्नार्थसाधकाः'
इति । मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ तत्काले मन्त्रपाठा-
भावेऽपि यन्नकाले मन्त्राः प्रयोक्तव्याः अस्मिन्नुपक्षे मन्त्रार्थ-
ज्ञानस्य नास्त्वुपयोग इति इत्थं सम्प्रति प्रयोगानुष्ठानमाह ।
एवञ्च उपवासविधौ प्रकृतावेवाभक्तविषयत्वेन अतुल्यबलानां

विकल्पायीगात् एकभक्तादीनां प्रतिनिधित्वमेव । तदा तु प्रतिनिधौ यथाश्रुतमन्त्रपाठः । समवेतार्थता तु गौण्या लक्षणया वेति । तथाच प्रथमाध्याये कात्यायनसूत्रम् । 'शब्दे अविप्रतिपत्तिरिति' । प्रतिनिहितद्रव्ये श्रुतशब्दः प्रयोज्यः । श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात् शब्दान्तर-प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । यथा 'अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेऽपि वा' मत्स्यपुराणदर्शनात् जलावस्तहोमपक्षे अग्नौ करिष्ये इत्यनूह एव प्रयोग इति । अतएव यज्ञपार्ष्वः । 'तैलं प्रतिनिधिं कुर्याद् यज्ञार्थं याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयाद् घृतवतीमिति' अत्र द्रव्यपदमुपलक्षणम् । एवं सर्वप्रतिनिधावेव न उहो न बाधः । किन्तु अविकृत एव मन्त्रः पठनीय इति एतेन रीतिगोक्तम् । 'एकभक्तेन यो विप्र उपवासव्रतश्चरेत्' इति । उपोष्य नक्तने विभो इत्यादिषु उप-वासपदप्रयोगात्मासमग्निहोत्रं जुहोतीतिवन्मात्रोऽतिदेशात् । प्राप्तस्य ऊहेन प्रयोग इति तथा समवेतार्थाय एकाहारादिपदं प्रयोज्यमिति हेमाद्रिणा उक्तमपि निरस्तम् । एवं नरं पञ्चत्व-मागतमिति न लिङ्गोद्भूतः स्त्रीपुंदाहस्य समविधाने प्रकृति-विकृतिभावाभावात् । न च वैभक्तिकार्यपुंस्वविशिष्टबोधात् स्त्रियां बाध इति वाच्यं प्राथमिकत्वाद्बलौघसः प्रातिपदि-कार्यस्य समवेतत्वेन स्त्रीपक्षेऽपि विनियोगात् किन्तु वैभक्ति-कलिङ्गस्य स्त्रियां प्रयोगसाधुतामात्रं पुंसि तु अर्थसाधुतापि । अतएव एकपाशिके दैत्रे पशौ आन्नातस्य अदितिः पाशं प्रमुमोक्त इति । निःसन्देग्वार्थपाशप्रातिपदिकलिङ्गेन विनि-योगो न तु पद्याद्भाविना बहुवचनेन बहुपाशिकायां विकृता-वृत्तार्थः । नापि प्रकृतावेव पाशपदे अवयवलक्षणा किन्तु प्रयोगसाधतयैव बहुवचनस्य इत्युक्तम् एवञ्च 'एतद् पितरो

वास इति जल्पन् पृथक् पृथक्' इति ब्रह्मपुराणे पित्रादिषु
 प्रत्येकं एतद्वो बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् तत्रानर्थक्यात्
 तद्विक्रतावेकोद्दिष्टेऽपि बहुवचनान्तप्रयोगो न तु एकवचनान्त
 कश्चः । तद्वचनादूर्जं वहन्तीति मन्त्रे पितृनित्यादिमन्त्रान्
 प्रकृतौ समवेतार्थान् एकोद्दिष्टे एकवचनवदूहेत पितर-
 मित्यादि विकृतान् कुर्यात् एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्य अस-
 मवेतार्थत्वात् अतएव दैचे पशौ अदितिः पाशं प्रसुमोक्तिति
 अदितिः पाशान् प्रसुमोक्तिति पाशमन्त्रौ एकवचनान्तबहु-
 वचनान्तश्रुतौ अदितिः खण्डनरहितेति देवमातेति भाष्य-
 व्याख्यानात् अदितिरित्थं वपाठः । त्रैकवचनान्तस्य प्रकृतौ
 समवेतार्थत्वात् बहुपाशिकायां विकृतौ द्विवचनोहः कार्यः
 प्रकृतौ असमवेतार्थत्वात् । विकृतावपि तथैव युक्तत्वाद्गोहः
 बहुवचनान्तस्यैव प्रयोग इत्युक्तः । यत्तु द्वैतनिर्णये एतद्व इति
 वाक्यं पृथगिति पदं वीष्माश्रयणेन पार्वणमात्रविषयकम् एतन्न
 तन्मन्त्रस्यबहुवचनान्तस्य पार्वण एव प्रयोगसाधुतामात्रं न
 तु एकोद्दिष्टेऽपि तत्र वीष्मासहितावाक्यप्रवृत्तेरिति तन्न
 तद्वाक्यप्राप्तौ कथं तन्मात्रलाभः प्रकृतिर्वाद्भक्तिरिति न्याया-
 ज्ञाभः इति चेत्तदा द्विपाशिकायां बहुवचनान्तोह इव अत्राप्य-
 नूह एव पितृपदस्य तु प्रकृतौ समवेतार्थत्वात् प्रेतैकोद्दिष्टे तत्र
 प्रेतपदोह इति प्रोक्षात्तृणां भक्ष्यः फलचमस इत्यादौ मन्त्रेतर-
 स्मिन् प्रोक्षात्रे विनियोगविभक्त्यर्थान्वयव्युत्पत्तेः मन्त्रे तु व्युत्-
 पत्तिमात्रेणार्थपरतया किन्तु प्रातिपदिकलिङ्गेनैव विनियोगः
 अभूयकारिता तु पाशात् इति मोचनकर्मतापरत्वेनापि अत-
 एवोक्तं न विभक्तैर्वचनमेकैकं प्रयोजनमिति अतएव बहुपाशि-
 कायां विकृतावपि न उत्कर्षः । तथाच भट्टवार्त्तिकम् । प्रकृ-
 त्वर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्मणः । उभयोः प्रकृतौ भावा-

‘कोत्कर्षस्य विकल्पाते’ इति अस्मात् त्वमपि जातोऽसि इति सान्नेर्मन्त्रस्य स्त्रियां बाधः पाशवैधर्म्यात् तथाहि अस्मादिति इदमः सर्वनामत्वेन सन्निहितार्थपरत्वात् एतद्वाक्यरूपान्तर-सन्निधानात् स्वपदोपात्तलिङ्गसंख्याविशिष्टेव व्यक्तिरिदम-पदार्थः । पुमानेक इति यावत् । ततश्च प्रातिपदिकलिङ्गा-देव पुंसि मन्त्रविनियोग इति । नरं पञ्चत्वमागतमित्यादिस्तु असर्वनामत्वाच्च सन्निधेरपेक्षा किन्तु लिङ्गसंख्यानपेक्षस्यैव प्रातिपदिकार्थता । न चैवं तदेवं संशयापन्नमिति याध-वल्कीयमन्त्रस्य स्त्रीपरीक्षायां बाधः स्यात् । एनमित्यस्य सर्वनामत्वेन अस्मात्त्वमितिवत् सन्निहितविभक्त्युपनीतपुंस्व-विशिष्टस्य व्यक्तिपरत्वेन पाशवैधर्म्यादिति वाच्यम् एनमित्यस्य मानुषः शुद्धिमिच्छतीति स्ववाक्य एव मानुषत्वेन स्त्रिया अपि सन्निधेस्तत् परत्वात् न तु पञ्चाङ्गाविपुंस्त्वविशिष्टोऽर्थः अतो मानुषत्वेन स्त्रिया अपि सन्निधेस्तत् परप्रातिपदिकस्य न विभक्त्या सङ्कोचः पाशन्यायतीत्यात् ।

अथैकभक्तम् । स्कान्दे ‘दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते निय-मेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तच्च कदाचन’ इत्य-नेन अभिहितम् । नियमेन ‘ब्रह्मचर्यं तथाशौचं सत्यमामिष-वर्जनम्’ इत्यादिसामान्यव्रतधर्मेण चतुर्थचरणे तु न्यूनं ग्रास-त्रयेण तु इति देवलः । द्वाविंशत् गृहस्थस्येति पञ्चपुराणोक्त-भोजनस्य ग्रासस्य ग्रासत्रयन्यूनतेति । अत्र च परदिनार्द्धा-तीतकाले तत्तिथ्यलाभेऽपि परदिन एव तत्समये एकभक्तं कुर्यात् । ‘तियौ यद्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तथा’ इति सुमन्तुवचनेन उपवासाहतिथिखण्डविशेषसम्बन्धिदिन एव प्रतिनिधितयैकभक्तविधानात् । स्वतन्त्रैकभक्त एव दिनार्द्ध-समयातीतकाले तत्तिथिनियम एवं नक्तादिष्वपि ।

अथ नक्तव्रतम् । तथाच स्कन्दपुराणे । 'प्रदोषव्यापिनी
ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः । उदयात् तटा पूज्या हरेर्नक्त-
व्रते तिथिः' । नियमश्च सामान्यव्रतधर्मत्वेनोक्तं 'ब्रह्मचर्यं
तथाशीचं सत्यमामिषवर्जनम्' इत्यादि ग्राह्याः । नक्तलक्षणञ्च
भविष्यदेवीपुराणयोः । 'हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहार-
लाघवम् । अग्निकार्यमधःशय्यां नक्तं भोजी सदाचरेत्' ।
एवं नक्तव्रतस्य गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराणवचने नक्तमिति
हविष्यान्नादिभोजनस्य कालपरं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे
उत्तरोत्तरगुरुव्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलं हविष्यान्नोप-
देशानुपपत्तेः ।

अथ हविष्यान्नम् । स्मृतिः । 'हैमन्तिकं मितास्त्रिंशं
धान्यं मन्ना यवास्तिलाः । कलाय कङ्कनीवारा वास्तृकं
हिलमोचिका । यष्टिकाकालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।
लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिमर्षिणी । पयोऽनुद्धृतसारञ्च
पनसाम्नहरीतकी । तिलिङ्गी जौरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली ।
कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् । अतैलपक्कं मुनयो
हविष्यान्नं प्रचक्षते' । अत्रास्त्रिंशधान्यमित्यभिधानादन्यत्र
स्त्रिंशधान्ये न दोषः । अतएव हारीतः । 'अथ सूनां व्याख्या-
स्यामो जङ्गमस्थावरादीन् प्राणिनः सूनयन्तीति सूनाः । ताश्च
पञ्च विधा भवन्तीति उपक्रम्य चतुर्थीपर्यन्तमभिधाय आदी-
पनतापनस्नेदनभर्जनपचनादिभिः पञ्चमौ तदेवं पञ्चता निरय-
योनीरहरहः प्रजाः कुर्वन्ति पञ्चभिः । पञ्चभिर्यज्ञैर्गृहस्थ-
वानप्रस्थं पावयन्तीति । एषामर्थः कल्पतरुवृक्षा कृतः ।
सूदयन्ति प्राणैर्वियोजयन्ति । आदीपनं काष्ठादीनां तापनं
होयादेः स्नेदनं धान्यादेर्भर्जनं यवादेः पचनं तण्डुलादेः । पञ्च-
सूनाः पञ्चयज्ञैः सूनादोषात्पावयन्तीत्यर्थः । एतेन धान्य-

स्वेदनं गृहस्त्रवानप्रस्थाभ्यां कर्त्तव्यमिति प्रतीयते किन्तु तत्र धान्यस्त्राहुरजननयोग्यतानाशादेव पापं भवति तच्छान्तिरपि पञ्चयज्ञैर्ज्ञेया अतएव । मनुनापि पञ्चसूनाविवरणे शुक्लौ-
 त्स्नम् । धान्यादौ स्वेदनविधानात् कृता कृत एव पाकशुद्धि-
 विवेचनम् । द्विःस्निग्धतादिदोषचनाकृते । तद्विद्वत् कात्या-
 यनेन । कृतमोदनशक्नादितण्डुलादिकृता कृतं व्रीह्यादिषा-
 कृतं प्रोक्तमिति हव्यं विधानतश्च । अतो लाजमोदकादि
 यथायथा पक्वमपि आह्लादौ दीयते । अगस्त्यसंहितायाम् ५
 'दधिक्षीरं घृतं गव्यमेक्ष्वरं गुडवर्जितम् । नारिकेलफलक्षेत्र-
 कदलीं लवलीं तथा । आम्बमामलकक्षैव पनसश्च हरी-
 तकीम् । व्रतान्तरप्रशस्तश्च हविष्यं मन्वते बुधाः' हैमनिकं
 सितस्निग्धमित्यादिवचनानुसारादेव भोजनादौ व्यवहारः ।
 'हविष्येषु यवामुख्यास्तदनुव्रीहयः स्मृताः । माषको द्रवगौरा-
 दौन् सर्वाभावेऽपि वर्जयेत्' इति कात्यायनवचनान्तु होम-
 करणात्तत्रैव नारायणोपाध्यायेन अप्येतद्वचनम् अथ हविष्यान्-
 ख्याम्नौ जुहुयादिति गोभिलोक्तं हव्यं स्पष्टयतीति व्याख्यातम् ।
 एकेन 'कार्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः । हविष्य-
 भुग् जपन् स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते' इति विष्णुवचनं हविष्येषु
 यवामुख्या इत्यादिवचनविरोधितमिति कल्पतरुक्तं निरस्तम् ।
 एवञ्च 'व्रीहयो मुष्टिमात्राः स्वर्माषमुक्ता यवा अपि' इति
 शारदातिलकोक्तं यत्तद्विष्यिण्य जपहोमे माषाविहितास्तत्परि-
 माणपरमिति बोध्यम् । एवञ्च ज्ञानस्य वैदिककर्मकर्माङ्गत्वेन
 सामान्यव्रतधर्मत्वे सिद्धे नक्तव्रते पुनरुपादानमादरातिशया-
 र्थम् । स्मृतिः । 'नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ।
 यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत् सदिवाकरम् । सदिवाकरन्तु
 तथोक्तमन्तिमे घटिकादये । निशानक्तान्तु विज्ञेयं यामार्धं

प्रथमे सदा' सौरनक्षत्राणस्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयः । मार्क-
ण्डेयः । 'एकभक्तेन नक्षत्रेण तथैवायाचितेन च । उपवासेन
दानेन नैवाद्यादशिकी भवेत्' । अथ विष्णुपूजापारणयोरङ्गा-
न्तरापेक्षया प्राधान्यमवगम्यते । आनुकल्पिकेऽप्यवश्यकत्वात् ।

अथ पुत्रादिप्रतिनिधिः । स्कन्दपुराणम् । 'पुत्रश्च
विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा । एषामभावे एवान्यं ब्राह्मणं
विनियोजयेत्' । गरुडपुराणं 'भार्याभर्तृव्रतं कुर्याद्भार्या-
क्षश्च पतिस्तथा । असामर्थ्यं हयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते' ।
वराहपुराणे 'पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगुर्वादिभूभुजाम् । अष्ट-
ष्टार्थमुपोषित्वा स्वयञ्च फलभाग्भवेत्' । अत्रैव विषये
कात्यायनः । दक्षिणा नात्र कर्त्तव्या शुश्रूषा विहिता च सा' ।
ननु प्रतिनिधौ समेहं शर्म इत्यादि मन्त्रस्य फलं कुत्रान्वेतु इति
चेत्प्रधान एव । तथाच शारीरकभाष्ये श्रुतिः । 'यां वै
काश्चनयश्च आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासते इति
होवाच' इति । ब्राह्मणं सर्वस्वे यजमानाखेत्यत्र यजमानस्येति-
पाठः । सरलायां सूत्रं यां वै काश्चन-ऋत्विगाशिषमाशास्ते
सा यजमानस्येवेति । अत्र ऋत्विग्यजमानपदे प्रतिनिधि-
प्रधानपरीक्षाकाङ्क्षितत्वात् । अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिना
आयान्तु नः पितर इत्यादिरनूह एव पठ्यते वाक्यस्य काल्प-
निकत्वाच्च तथेति । कालसाधवीये । 'काम्ये प्रतिनिधि-
र्नास्ति नित्यनैमित्तिके हि सः । काम्येषूपक्रमादूर्ध्वमन्ये
प्रतिनिधिं विदुः' । यथानित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाप्युप-
क्रम्य कारयेत् काम्ये तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य
कुर्यात् । असामर्थ्यं उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधिनापि कारयेत् ।
एतच्च श्रौतकाम्यपरं स्मार्त्तकाम्यन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य
कार्यम् । तस्याच्च पराशरभाष्ये प्राप्तातपः 'श्रौतं कर्म स्वयं

कुर्वादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्या-
 दाचार मन्ततः । अन्तत उपक्रमात् परतः एतच्च काम्येऽपि
 प्रतिनिधिविधायकं नैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदीपा-
 दानं व्यर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात् । अत-
 एव भारतपाठादौ तथासमाचारः । स्मृत्यर्थसारे 'नाभावस्य
 प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते' । सजातीयत्वेऽप्यभावान्तरम-
 भावस्य प्रतिनिधिर्नैष्यते । भावस्तु कदाचिद् यथोपवासादौ
 ब्राह्मणभोजनादौति 'नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु
 कुत्रचित् । श्रौत्रियाणामभोज्यं यद्रव्यं हि तदशेषतः ।
 ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्यं न कुत्रचित् । द्रव्यं वैक-
 ल्यिकं किञ्चिद् यत्र सङ्कल्पितं भवेत् । तदभावे सृष्टग्राह्यं
 न तु वैकल्पिकान्तरम् । उक्तं तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते
 यदि । तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समापयेत् । संस्कारा-
 णामयोग्योऽपि मुख्य एव हि लभ्यते । न तु संस्कारयोग्यो-
 ऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः । मुख्ये कार्यसमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य
 नादरः । प्रतिरूपकमादाय शक्तमेवोपयुज्यते । कार्ये रूपै-
 स्तथा पत्रैः क्षीरैः पुष्पैस्तथा फलैः । गन्धे रसैः सृष्टग्राह्यं
 पूर्वालाभे परं परम् । ग्राम्याणान्तु भवेद्ग्राम्यमारणानाम-
 रण्यजम् । यवालाभे तु गोधूमास्तथा रेणु यवादयः । हविष्ये
 गोघृतं ग्राह्यं तदभावेऽपि माहिषम् । अजं वा तदभावे तु
 साक्षात्तैलं प्रयुज्यते । तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलजं तिलसम्भ-
 वम् । तैलजं तैलभृष्टं तिलसम्भवं तिलपिष्टादि । 'तद-
 भावे तु सा स्नेहं कौसुभं सर्षपोद्भवम् । उच्चस्नेहस्तथा ग्राह्यः
 पूर्वाभावे परः परः । तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधी-
 यते । तदभावे दधि ग्राह्यमलाभे तिल इष्यते । यत्र मुख्यं
 दधि क्षीरं तत्रापि तदलाभतः । अलादेः क्षीरदध्यादि

इभावेऽपि गोष्ठतम् । मुख्यसक्तोऽथवा याज्ञं कार्यकारण-
 सन्ततौ अतएव वृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः । तथा 'सर्वत्र
 गौणकालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा
 कर्म समाचरेत्' । मत्स्यसूक्ते । 'घृतं न लभ्यते यत्र शुष्क-
 क्षीरेण होमयेत् । क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुडो भवेत्' ।
 आशुर्वेदेऽपि । 'मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णो गुडो भवेत्' ।
 पैठीनसिः । 'काण्डमूलपर्णपुष्पफलप्ररोहसगन्धादीनां साष्ट-
 श्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् । सर्वाभावे यवप्रतिनिधिर्भवतीति'
 काण्डं नालं प्ररोहोऽङ्कुरः । सर्वाभावे यव इति कल्पतरुः
 अवयव इति नारायणोपाध्यायाः । शान्तिदौपिकायां नार-
 दौयपञ्चरात्रम् । 'अभावे चैव धातूनां हरितालं विधीयते ।
 वीजानामप्यभावे तु यव एकः प्रशस्यते । ओषधीनामभावे
 तु सहदेवा प्रशस्यते । रत्नानामप्यभावे तु मुक्ताफलमनुत्तमम् ।
 लौहानामप्यभावे तु ईमपात्रं प्रकल्पयेत् । लौहानां तैजस-
 पात्राणाम् । न्यायप्राप्तप्रतिनिधिमधिकृत्य जैमिनिः । 'न देव-
 तान्निशब्दक्रियाणामिति । अस्यार्थः देवताया अग्नेश्च आह-
 वनीयदेः शब्दस्य मन्त्रस्य क्रियाया प्रयाजाद्यदृष्टार्थकर्मणश्च
 अदृष्टमात्रार्थकत्वेनारात् उपकारकत्वाच्च प्रतिनिधिः व्रीह्यादी-
 नान्तु सन्निपत्योपकारकाणां पुरोडाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोज-
 नमिति तत्र प्रतिनिधिरूपित इत्युक्तम् । परिशिष्टे 'मुख्य-
 काले तु मुख्यश्चेत् साधनं नैव लभ्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य
 गौणता मुख्यतापि वा' । तत्र भरद्वाजः । 'मुख्यकालमुपा-
 श्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम् । न मुख्यद्रव्यत्वात्मेन गौणकाल-
 प्रतीक्षणम् । गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् । प्राय-
 श्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्' । उत्तरमतं सिद्धान्तमिति
 केचित् । तदभिप्रायकं मीमांसावृत्ताध्यायसूत्रम् । 'पौर्वा-

पर्येऽपि पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति' । ज्योतिष्टोमेऽन्योन्यं सम्बध्
यज्ञशालातो वह्निर्निर्गच्छतामृत्विजां विच्छेदनिमित्तं' प्राग्
क्षितं श्रूयते यद्युक्ताता विच्छिन्द्याद्दक्षिणेन यजेत यदि प्रति-
होता सर्वस्वदक्षिणेनेति । तत्र उक्ताप्रतिहोत्रोः क्रमेण विच्छेदे
विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चयासम्भवात् । किं पूर्वं कार्यम् उत
वा परमिति संशये हि अनुपजातविरोधात् पूर्वमिति पूर्वपक्षे
राजान्तः । पौर्वापर्यं सति निमित्तयोः पूर्वस्यैव निमित्तस्य
दौर्बल्यम् । उत्तरस्य पूर्वनिरपेक्षस्य तद्वाधकतया उदितत्वात्
पूर्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्वेण बाध्यत्वायोगात् । उक्तं
हि 'पूर्वं परमजातत्वादवाधित्वैव जायते । परस्यानन्यथोत्-
पादादुक्तबाधेन सम्भवः' इति प्रकृतिवदिति तथा हि प्रकृतौ
कृतोपकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन विजृम्भितोपकाराका-
ङ्क्षिण्यां प्राप्ताः कल्पोपकारतया चरमभाविभिरपि शरैर्निर-
पेक्षैर्बाध्यन्ते तद्वदिति अतएव शारीरकभाष्यटीकायां वाच-
स्पतिमिश्राः । ज्येष्ठत्वञ्च अनापेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे
रजतज्ञानस्य ज्ञायसः शक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात्
तदनपवाधने तदपवाधान्नस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः तथाच 'पूर्वात्-
पर बलौयस्व' तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां
यत्र जन्मधियां भवेत्' इति । यदि च पूर्ववचनस्य पूर्वपक्षत्वे
वेयर्थं स्यात् अत उभयवचनार्थौ विवक्षणीयौ तदा विषयभे-
देन व्यवस्थापनीयौ । तथाहि यत्राष्टकाश्चाद्दौ कालान्त-
राभावस्तत्र तत्कालानुरोधाद्विहितद्रव्यालाभेऽपि प्रतिनिहि-
तद्रव्यमादाय मुख्यकाल एव तत्करणं न तु वचनानुपात्तसे-
च्छाकल्पगौणकालप्रतीक्षणम् । तथाच कृन्दोगपरिशिष्टम् ।
'स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद् यद्यातुर्कालिकम् । अपयेत्तं
सवत्सायास्तदृक्षागोः पयस्य तु' इत्यादि । यत्रादिक-

आद्यादौ कृण्वेकादश्यादिगौणकालोऽस्ति इव सृताह्लादाव-
 क्षाद्यभावे तदनुरोधेन उपवासादिरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा गौण-
 काले तत् कर्त्तव्यम् । तथाच लघुहारीतः । 'एकोद्दिष्टन्तु
 कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहः
 समुपोषणम्' । तथाच कृन्दोगपरिशिष्टम् । 'संस्कारा अति-
 पत्येरन् स्वकालाश्चेत् कथञ्चन । हृतैतदेव कुर्वीत ये तूपनय-
 नादधः' । यत्र तु विनिगमकवचनाभावस्तत्र यद्यपि क्रियायाः
 प्राधान्यात् कालो द्रव्यं हयमपि गुणभूतमेव तथाप्युभयोपसंहा-
 रासामर्थं द्रव्यादरः कालस्य सूर्यादिक्रियाघटितस्य कर्त्तव्येन-
 त्वाभावाद्दर्शनोपपत्तिरिति सिद्धिः । असन्निधिकत्वात्निमित्तत्वमात्रेण
 वहिरङ्गत्वात् । कालस्य निमित्तत्वं व्यक्तं भविष्ये 'अतः कालं
 प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह' । द्रव्यस्य तु यागस्वरूपनि-
 र्वाहकत्वेन अभ्यर्हितत्वात् कर्मणः कारकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ।
 पुष्पादिप्रतिनिध्यभावे तु ब्रह्मवैवर्तः । 'उपवाससमर्थश्चेदेकं
 विप्रन्तु भोजयेत् । तावन्नानि वा दद्याद् यज्ञक्ताद्दिगुणं
 भवेत् । सहस्रसन्नितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् । कुर्याद्वा-
 दशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः' । देवीं गायत्रीम् । अत्र
 चान्द्रायणादौ परिसंख्या । काश्यपपञ्चरात्रे 'मच्छयने मनु-
 र्याने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने । फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं
 ममार्पयेत् । अत्र यो दौक्षितः कश्चिद्वैष्णवो भक्तितत्परः ।
 निर्निमित्तमदौक्षायां न च शुद्धाधिपौडितः । अन्नं वा यदि
 भुञ्जीत मूलं फलमद्यापि वा । अपराधमहं तस्य न क्षमामि
 तु काश्यप । क्षिपामि नरके घोरे हृच्छल्यं मम जायते' ।
 निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविरोध इत्यादि दौक्षायां
 चक्षुष्ये प्राशनस्य विहितत्वाददौक्षायामित्युक्तम् । शुद्धाधिना
 पौडितः सर्वमेतत् प्रदर्शनमात्रं शक्नोति निर्विरोध इत्यर्थः ।

अन्नादिकमप्युपलक्षणमिति जीमूतवाहनः । अन्नं निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादौति यदुक्तं तन्न चान्द्रायणादौ भोजनस्य आवश्यकत्वाभावात् किन्तु निमित्तं रविवाराद्युपवासपारणं जलपानरूपं दीक्षायामपि चरुप्राशनं घ्राणरूपम् अन्यथा 'पुरोडाशोऽपि सोमो वा संप्राप्ते हरिवासरे । अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चाशनक्रिया' इति नारदीयं विरुध्येत तदघ्राणस्य भोजनरूपतामाह कालादर्शे श्रुतिः 'पित्र्यमाग्नयं तत्रैवं प्राशितं भवति' इति पित्र्यमुपलक्षणम् । आकाङ्क्षाया अप्रतिशष्टत्वात् तेन एकादश्यां तदुभयोर्जलपारणं चैकशेषघ्राणस्य उपवासः कार्यः ।

अथ पारणनियमः । यद्यपि अन्नं चान्द्रायणादिवत् परि-
संख्यासम्भवस्तथापि पारतौरक्यसमाप्ताधित्यस्माद्वातारुत्पन्नः
पारणशब्दः । यद्यपि समाप्तिमात्रमभिधातुं समर्थस्तथापि
उपवाससमापकभोजन एव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पञ्चजा-
दिपदवत् प्रयोगाधीनयौगिकस्तस्मादुपवासव्रतस्य चरमाङ्गम्
भोजनमभिधत्ते पारणशब्दः । तथाच देवलः । 'उपवासेषु
सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेत् । अन्यथा तु फलस्वाहं धर्ममेवो-
पसर्पति' । धर्मो यमः । किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्वात्तदा
प्रतिनिधिविधानेन नोपपद्येत तदाह स एव । 'सङ्कटे विषमे
प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् । अद्विस्तु पारणं कुर्यात् पुन-
र्नक्तं न दोषकृत्' । पारणन्तु भवेत् कथमिति वर्षकृत्ये पाठः ।
नक्तं द्वयोदशीनक्तं भोजनव्रतमिति । अभक्ष्यस्य अशितान-
शितत्वेन श्रुतावभिधानात् तदुभयव्रतसिद्धिः यथा आपो वै
सर्वमभ्यसामशनेन अशितोऽनशितश्च भवतीति । एवञ्च 'जन-
स्यापि नरश्रेष्ठ भोजनाद्भोजनाहते । नित्यक्रिया निवर्त्तत सह
नैमित्तिकैः सदा' इति काशिकापुराणीयरागप्राप्तपरम् । अतः

एव आदिपुराणे । 'पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतकृते हिजभोजनम् ।
असमाप्ते व्रते पूर्वं नैव कुर्याद् व्रतान्तरम्' । इत्यञ्च उपवास-
व्रते पारचनियमात् जलेन पारणं विधाय तद्दिने उपवासादिः
कार्यः ।

अथ भैमी । विष्णुधर्मोत्तरे । 'सृगशीर्षे शशधरे माघे
मासि प्रजायते । एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते । तिलस्त्रायी
तिलोदत्ती तिलहोमी तिलोदकी । तिलस्य दाता भोक्ता च
षट्तिलो नावसैदति' । मत्स्यपुराणे । 'यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां
द्वादश्यामथ भारत । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम् ।
ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशिनीम् । उपोष्य विधि-
मानेन अच्छेद्विष्णोः परं पदम्' । भीमतिथीं भैमीत्वेन ख्याता-
मेकादशीम् । अथ पार्वतीमहोत्तरेकादश्युपवासः । आश्विन-
शुक्लपक्षमधिकृत्य । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् । 'उपवासस्य कर्त्तव्य
एकादश्यां प्रजागरः । द्वादश्यां वासुदेवस्य पूजितव्यश्च
सर्वदा' ।

अथ श्रयणादिकालः । भविष्यनारदीययोः । 'मैत्राक्षपादे
स्वपितीह विष्णोर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च । पौष्णावसाने च
सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन' । मैत्रमनुराधा वैष्णव्यं
श्रवणां पौष्णं रेवती । भविष्ये । 'निशि स्वापो दिवोत्थानं
मृन्मथायां परिवर्त्तनम् । अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव
कारयेत्' । इत्यञ्च नक्षत्रयोगप्राप्ते फलातिशयः । एतद्विधानं
धामनपुराणे । 'एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् ।
शेषाहिभोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् । अनुज्ञां ब्राह्मणे-
भ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां
समाप्नयेत्' । अनुज्ञां लब्ध्वा इत्यन्वयः । एकादशीसमये

दिवाशयनीयपरिकल्पनम् । रात्रौ द्वादशीक्षणे निद्रेति विष्णु-
 धर्मोत्तरे । 'स्वास्तीर्णशयनं कृत्वा प्रीणयेन्नोगशयिनम् ।
 आषाढशुक्लद्वादश्यां विष्णुलोके महीयते । स्वास्तीर्णशयनं
 शोभनास्तरणयुक्तं खट्वादि । वराहपुराणे श्रीभगवानुवाच ।
 'अन्यत्तु संप्रवक्ष्यामि कर्म संसारमोचनम् । कटखकुटजस्यैव
 धवकोऽर्जुनकस्तथा । एभिरभ्यर्चनं कुर्याद्विधिदृष्टेन कर्मका ।
 ततः संस्थापनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः । नमो नाराय-
 णायोक्ता इमं मन्त्रमुदीरयेत् । मेघान्यपि मेघश्चामं क्षुपायतं
 सिन्धुमानं महीमिमं निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ वर्षा-
 स्त्रिमं पश्यतु मेघवृन्दम् । ज्ञात्वैव पश्यैव च लोकनाथ मासा-
 खत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्य नाथ आषाढशुक्लद्वादश्यां सर्वशा-
 न्तिकारं शिवम् । यत्र तेन विधानेन भूमि मे कर्म कारयेत्
 सपुमाञ्च प्रणश्येत्तु संसारेषु युगे युगे' । शयने कुटजविधानात्
 विष्णुधर्मोत्तरीयनिषेधोऽन्यत्र । धवकः कपित्थः संस्थापन-
 समापनम् । भूमि इति पृथिव्याः सम्बोधनम् । 'एवमुक्तेन
 मन्त्रेण कृष्णं सुष्वापयेत्ततः । सुप्ते त्वयि जगन्नाथ ! जगत्सुप्तं
 भवेदिदम् । विबुधे त्वयि बुद्धे त जगत् सर्वं चराचरम्' इति
 मन्त्रेण पूजयेत् । 'प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।
 कटदानं भवेद्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते' । कटदानं पार्श्वपरि-
 वर्त्तः । कामरूपीयनिबन्धे । 'एवं संपूज्य विधिवद्भाद्रपद-
 द्वादशीदिने । मन्त्रेणानेन देवेश पार्श्वेन परिवर्त्तयेत् ।
 वासुदेव ! जगन्नाथ ! प्राप्तेयं द्वादशी तव । पार्श्वेन परि-
 वर्त्तस्व सुखं स्त्रपिहि माधव । त्वयि सुप्ते जगन्नाथे
 जगत् सुप्तं भवेदिदम् । विबुधे त्वयि बुद्धे त जगदेत-
 चराचरम्' । ब्रह्मपुराणे । 'एकादश्यान्तु संज्ञायां कार्त्तिके
 मासि केशवम् । प्रसुप्तं बोधयेद्ब्राह्मी अद्याभक्तिसमन्वितः' ।

रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयः बोधनस्तु दिवैव । वाराहे । 'कौमु-
दस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् । अर्चयेद् यस्तु मां
तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु । यावज्जोका हि वर्तन्ते यावत्
त्वच्चैव माधवि ! । मङ्गलो जायते तावदन्यमङ्गो न जायते' ।
कौमुदस्य कार्तिकस्य । माधवीति पृथिव्याः सम्बोधनम् ।
'कृत्वा वै मम कर्माणि द्वादश्यां मत्परोनरः । ममेव बोधना-
र्याय इमं मन्त्रमुदीरयेत् । महेन्द्रकट्टैरभिनयमानो भवा-
नृषिर्वन्दितवन्दनीयः । प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या जागृष्व
जागृष्व च लोकनाथ ! । मेघागता निर्मलपूर्णचन्द्रः शारङ्ग-
पुष्पाणि च लोकनाथ ! । अहं ददानीति च पुण्यहेतोर्जागृष्व
जागृष्व च लोकनाथ ! । एवं कर्माणि कुर्वीरन् द्वादश्यां ये
यश्चिनि । मम भक्ता नरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिम्' ।
अत्र मन्त्रद्वयपाठान्तरम् 'उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द ! त्वज्ज निद्रां
जगत्यते ! । त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्' इति
सम्प्रदायागतस्तृतीयश्लोके इति वाचस्पतिमिश्राः । शयनो-
त्थानमन्त्रास्तु कल्पतरुप्रभृतिग्रन्थसंवादादस्तिष्ठिताः । तदेवं
द्वादश्याम् एकादश्यां वा रेवत्यन्तपादयोगवशाद्दिवोत्थानं
नक्षत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति गुरुचरणाः ।
जीमूतवाहनस्तु भविष्ये । 'आभाकासितपक्षेषु मैत्र श्रवण-
रेवती । आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तबोधनम् । आभा-
कासितपक्षेषु आषाढभाद्रकार्तिकशुक्लपक्षेषु एषाञ्च द्वादश्यां
प्राप्तौ मुख्यः कल्पः । भविष्यपुराणम् । 'निशि स्वापो दिवो-
त्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् । अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव
कारयेत्' । विष्णुधर्मोत्तरे । 'विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ
प्रबुध्यते । द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते
द्वादशीसूत्रे उत्थानशयने हरेः । पादयोगे न कर्त्तव्ये नाहो-

रात्रं विचिन्तयेत्' । वचनान्तरम् । 'शिवत्वं यदा रात्री
 द्वादश्या च समन्वितः । तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य
 शिवतीम्' । दिनान्ते त्रिधा विभक्तदिनतृतीयभागे दिवोत्थान-
 मित्थनुरोधात् । अतएव 'रात्री विबोधो विनिहन्ति पौरान् ।
 स्नापो दिवा राष्ट्रकुलं नृभर्तुः । सन्ध्याद्वये स्तव्यफला धरित्री
 भवेन्नराणामपि रोगदुःखम्' इति श्रुतेः । वराहपुराणे ।
 'द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभाकासितपक्षेषु
 शयनावर्त्तनादिकम् । तदेवं शयनादौ कालचतुष्टयं द्वादश्यां
 निशादौ नक्षत्रयोगः । तदभावेऽपि निशाद्यनादरेण तिथ्यन्तरे
 पादयोगः । तस्याप्यभावेऽपि सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः
 तस्याप्यभावे द्वादश्यामेव सन्ध्यायामिति । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 'किं तन्मैत्राक्षपादेन दशस्यंशेन यो दिवा । पौष्णशेषेण किन्तेन
 प्रतिपद्यथयो निशि' इति दशमीप्रतिपदोर्निषेधादेकादश्यादि-
 पौर्णमास्यन्तानां तिथीनामभ्यनुज्ञानम् । पद्मपुराणे सर्वदेव-
 शयनावर्त्तनादिकमुक्तं यथा । 'प्रतिपद्मनदस्योक्ता पवित्रा-
 रोहणे तिथिः । श्रिया देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा
 स्मृता । तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत् सुतस्य च । पञ्चमी
 सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च । सप्तमी भास्करस्योक्ता
 दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता । मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासु-
 केस्तथा । एकादशी ऋषीणाम् द्वादशी चक्रपाणिनः' । चक्र-
 पाणिन इति पणव्यवहार इत्यस्मात् । 'त्रयोदशी त्वनङ्गस्य
 शिवस्योक्ता चतुर्दशी । मम चैव मुनिश्रेष्ठ ! पौर्णमासी तिथिः
 स्मृता । यस्य यस्य तु देवस्य यक्षक्षत्रं तिथिश्च या । तस्य देवस्य
 यस्मिंश्च शयनावर्त्तनादिकम्' । अत्र हरिशयनाद्याषाढादिविधा-
 नाक्षकाहचर्यादन्येषामपि तथा । ज्योतिषेऽपि । 'व्रजति यदा
 मिथुनं विहाय कर्कं त्यक्त्वा राजविवर्जितां तिथिं सूर्यः । भवति

तदा नियतं द्विराषाढः सुरशयनविधिर्द्वितीये मासि' । राज्ञा
चन्द्रेण विवर्जिताम् अमावास्याम् । पूर्वं कृष्णपक्षे मिथुने संक्रान्ते
इति शेषः । हरिनाथोपाध्यायास्तु यमः । 'क्षीराब्धौ शेषप-
क्ष्यङ्के आषाढ्यां संविशे हरिः । निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यां तयोस्तं
पूजयेत् सदा । ब्रह्महत्यासमं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति ।
हिंसात्मकैश्च किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः । प्रस्त्रापे च
प्रबोधे च पूजितो येन केशवः' । आषाढशुक्लैकादशीमारभ्य
पौर्णमासौ पर्यन्तं विष्णोर्निद्राग्रहणरूपशयनसमयः । अतएव
एकादश्यां शयनमभिधाय तदादिदिनपञ्चके कर्म कथनं ब्रह्म-
पुराणे । वराहपुराणीये तु । एकादशीकालीनमन्त्रे निद्रा-
ग्रहणाभिधानम् । यमस्मृतौ पौर्णमास्यां शयनाभिधानम्
आषाढीपदस्यानुपाधिस्तत्रैव प्रवृत्तेः । एवञ्च ब्रह्मपुराणे । यद्यपि
एकादश्यां प्रबोधनमुक्तं तथापि तदादिदिनपञ्चकमेव प्रबोध-
समयः । तेन वराहपुराणे द्वादश्यां प्रबोधाभिधानम् । यम-
स्मृतौ कार्त्तिक्यां प्रबोधाभिधानं सर्वसमञ्जसमिति । एवमेव
श्रीदत्तोपाध्यायः । कल्पतरुस्तु एकादश्यामेव शयनं प्रबो-
धश्च । यमस्मृतावाषाढीकार्त्तिकीपदमेकादशीपरम् आषाढ-
स्येयं कार्त्तिकस्येयमिति व्युत्पत्त्या न तत्प्रत्ययानुपपत्तिः ।
अपवादविषयके क्वचिदुत्सर्गप्रवृत्ते रित्याहुः श्रीभगवद्वाक्यम् ।
'मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने । फलमूलजलाहारी
हृदि शय्यं समार्पयेत्' । फलाहारपदमशनगर्भं तेन सर्वथा
अनशनपरत्वम् । अत्र मलमासादिकृतविशेषो मलित्त्वचतस्त्वे-
ऽनुसन्धेयः । विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया । तत्
क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वबुभुत्सया ।

इति वन्द्यघटौयहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टा-

चार्यविरचिते तितत्त्वे स्मृ एकादशीतत्त्वं समाप्तम् ।

उद्वाहकत्वम् ।

प्रणम्य कमलाकान्तं वागीशं जगतां प्रभुम् । उद्वाहकर्मण-
स्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः । अथ उद्वाहनिर्णयः । मनुशाता-
तपौ । 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा
प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने' । दारकर्मणि भार्या
त्वसम्पादके कर्मणि । तच्च कर्म ग्रहणरूपम् । 'सदृशानाह-
रेहारान्' इति यमवचनात् । 'अतःपरं समावृत्तः कुल्याहार-
परिग्रहम्' इति संवत्तवचनात् भार्यां विन्देतेत्यादि विष्णु-
टिप्पणनाम् । तेन भार्यात्वसम्पादकं ग्रहणं विवाहः । तस्य
स्वीकाररूपज्ञानविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्य-
योर्विवाहकर्तृत्वकर्मत्वे अतएव कन्यापुत्रविवाहेषु इति विष्णु-
पुराणोक्तं संगच्छते । भार्या त्वस्य स्वरूपसदृशविशेषणत्वेन नेतरे-
तराश्रयदोष इति विवाहसम्पादकदानादिभेदात् ब्राह्मादि-
भेदः अतएव 'ब्राह्मो विवाह आह्वय दौयते शतबलङ्गता' इति
याज्ञवल्करवचने स ब्राह्माभिधानो विवाहो यस्मिन् उक्तलक्षण-
पराय आह्वय यथाशतबलङ्गतकन्या दौयते इति मिताक्षरा
यस्मिन्निति ग्रहण इत्यर्थः । एवञ्च 'आच्छाद्य चार्चयित्वा च
श्रुतशीलवते स्वयम् । आह्वय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकी-
र्तितः' । इति मन्वादिवचने यद्दानपदं तद्दौयते यस्मै ग्रहणाय
इति व्युत्पत्त्या कृत्यजुटौ बहुलमिति जुटासिद्धमिति । ग्रहण-
परं न तु भावसाधनपरं तथात्वे दातुरेव विवाहकर्तृत्वा-
पत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थग्रहणनिमित्तीभूतप्रकृत्यर्थत्यागेनैककर्तृ-
कत्वमाप्तवानस्मि स्मितादौत्यध्वाराहा । यत्त 'पाणिग्रहणिका

मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः
सप्तमे पदे' इति मनुवचनं तद्विवाहगतविशेषसंस्कारार्थम्
अतएव निष्ठेत्युक्तं तथाच रत्नाकरः । 'पाणिग्रहणिका मन्त्रा
विवाहकर्माङ्गभूता' इति व्यक्तमाह रत्नाकरधृतो लघुहारीतः ।
'तत्रापि पाणिग्रहणेन जाया त्वं कृतस्त्र' हि जायापतित्वं सप्तमे
पदे' इति विवाहस्तु पाणिग्रहणात् पूर्वं वृत्त एवेति । सुव्यक्तं
हरिवंशीयात्रशङ्खपास्थाने 'पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे
सं दुर्मतिः । येन भार्या कृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै' ।
कृतोद्वाहा पाणिग्रहणात् पूर्वं कृता इत्यर्थः । 'पाणिग्रहण-
संस्कारः सवर्णासूप्रदिश्यते । असवर्णा स्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाह-
कर्मणि । शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया । वसन्नस्य
दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने' । इति मनुवचनान्तरेऽपि उद्वा-
हपाणिग्रहणयोः पृथक्त्वं प्रतीयते । मैथुने मिथुनशब्दवाच्य-
स्त्रीपुंससाध्ये आधानपुष्पोत्पत्त्यादौ सा प्रशस्ता अतएव
भट्टभाष्ये स्मृतिः । 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तथा हि सहितः सर्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते' । याज्ञवल्करः ।
लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्
स्त्रियः सेव्या भर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः । सापिण्ड्यमाह मत्स्य-
पुराणम् । 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्' । एतत् प्रप-
ञ्चितं शुद्धितत्त्वे । असपिण्डा च या मातुरिति चकारात्
मातुरसगोत्रा च 'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि' इति
शासोक्तेः असगोत्रा चेति चकारात् पितुरसपिण्डा च विष्णु-
राणे । पितृपक्षे सप्तमीनिषेधात् यथा 'सप्तमीं पितृपक्षाद्
पितृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उद्वाहे द्विजो भार्यां न्यायेन विधिना
प' ! । सप्तमीं पञ्चमीं परिहृत्येति शेषः । अतएव एकपितृ-

कस्यापि पितृपेक्षया सप्तमवर्जनाय मनुवचने पितुरिति
 सार्धकं न वरापेक्षयेति शूलपाणिमहामहोपाध्यायैस्तु क्षेत्र-
 मात्रगोत्रस्य द्विपितृकस्य क्षेत्रजादेर्वीजिसगोत्रावर्जनाय पितु-
 रित्युक्तम् उद्वाहेत द्विजो भार्यामित्यादौ भाविनि भूतवदुप-
 चारः । विवाहानन्तरमेव भार्यात्वनिश्चितेः न सगोत्रां न समान-
 प्रवरां भार्यां विन्देत मातृतस्त्वापञ्चमात्पितृतस्त्वासप्तमादिति
 विष्णुसूत्रे सप्तमीनिषेधाच्च अत्र मातृपदेन मातामहो लक्ष-
 णीयः । अथात्मनीयां स्त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतः तत्पत्नीषेति
 पितृतर्पणमिति गोभिलसूत्रे द्वीनिति पुल्लङ्गनिर्देशेन तत्-
 पत्नीषेति पृथगुपादानेन च मातृत इति मातामहपरत्ववत् ।
 अन्यथा 'अप्रप्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ।
 प्रप्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राहु देवः पितामहः' । इति रत्नाकर-
 धृतकूर्मपुराणवचनाभ्यामुद्वाहेन तत्पितृकुले सापिण्ड्य-
 निवृत्तेः भर्तृसापिण्ड्येन सापिण्ड्यसिद्धेः विवाहेन च तस्याः
 पितृगोत्रत्वनिवृत्तेः पितृसपिण्ड्यपितृसगोत्रावर्जनादेव तत्-
 सिद्धेरसपिण्ड्या च या मातुरित्यत्र मातृरुपादानं व्यर्थं स्यात्
 एवमेव विवेकज्ञतः मातामहपक्षे तु 'सापिण्ड्यं पाञ्चपौरुषम् ।
 पञ्चमात् सप्तमादूहुं मातृतः पितृतः क्रमात् । सपिण्ड्यता
 निवर्त्तते सर्ववर्णेष्वयं विधिः' इति हरिनाथोपाध्यायधृत-
 नारदवचनात् । 'पिण्ड्यनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा' इति हार-
 लताधृतगोतमसूत्रे पञ्चम इत्येतस्यापि मातामहपक्षविषय-
 त्वाच्च पिण्ड्यनिवृत्तिरित्यत्र सापिण्ड्यनिवृत्तिरित्याचारमाध-
 वीधे पाठः तदा व्यक्त एवार्थः एवञ्च अदत्तकन्यानां पितृपक्षे
 सापिण्ड्यं साप्तपौरुषं मातामहपक्षे पाञ्चपौरुषं सापिण्ड्यपक्षः
 उद्वाहमात्रे पूर्वोक्तविष्णुपुराणविष्णुसूत्राभ्यां 'असम्भवावर्ज्यो
 किन्वा वरयेत् पञ्च मातृतः परिहरेत् सप्त पितृतः चैव सातृत

पञ्च पिढतो वा' इति पैठीनसिवचनैकवाक्यत्वात् त्रीन् पञ्चे-
 ल्यसुरादिविवाह एव विषयं क्षत्रियादिविवाहविषयं वा इति
 विवेककृतः असमानजातीया विवाहे त्रीनित्यादि व्यवस्थित-
 विकल्पित इति रत्नाकरादयः । असमानजातीया च मूर्खाभि-
 भिषिक्तादेः । वस्तुतस्तु त्रीनित्यादि अधिकदोषार्थम् अन्यथा
 'मातृस्त्रपिढस्त्रदुहितरो मातुलसुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो
 भवन्ति ता वर्जयेत्' इति पैठीनसिवचनान्तरस्य का गतिः ।
 एवञ्च श्रीन् मातृत इति प्रमातामह हृहप्रमातामह मातृबन्धु-
 पेक्षया सन्तानि बोद्धव्यम् । एवं मातामहापेक्षया मातृस्त्र-
 दुहितमातुलदुहितोस्त्रितवान्तर्गतत्वेऽपि पृथक् निषेधः प्रमा-
 तामहहृहप्रमातामहमातृबन्धुसन्तानत्रितयेभ्योऽपि अधिक-
 दोषाय एवं पिढपक्षेऽपि । यत्तु मातृपिढसम्बन्धा आसप्तमाद-
 विवाह्याः कन्या भवन्ति । आपञ्चमादन्येषां मतमिति सुमन्तु-
 वचने मातृकुलेऽप्यासप्तमत्वमुक्तं तद्वचनान्तरेकवाक्यतया वरं
 तस्मातरञ्च आदायैव गणनया बोध्यं सन्तानवर्जने तु न सप्तम-
 त्वम् । किन्तु वचनान्तरेकवाक्यतया मातामहादिपञ्चाना-
 मेव पञ्चमी ग्राह्या अन्यथा नानाश्रुतिकल्पना स्यात् । एवमा-
 पञ्चमादिति पैठीनस्युक्तं त्रीन् मातृत पञ्च पिढतः इत्यस्य
 समानम् अप्रापि मातृपक्षे वरं तस्मातरञ्चादाय गणनाया न
 विरोधः । एतेन आसप्तमादिति पिढपक्षपरम् । आपञ्चमादिति
 मातृपक्षपरं 'सप्तमो पिढपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम्' इत्या-
 द्यनेकवचनैकवाक्यत्वादिति निरस्तम् । भवन्तीत्यनेन उभय-
 पक्षे स्वमतमभिधाय आपञ्चमादन्येषामित्यस्य उभयपक्षे परम-
 ताभिधानेनैव युक्तत्वात् । एवञ्च सुमन्तुवचने मातृकुले सप्तम-
 वर्जनेन अन्यवचनोक्तपञ्चमादिवर्जने मातृपदे मातामहल-
 क्षणा स्फुटैव । एतेन जनन्यपेक्षया वा अप्रप्तानां त्रिपौष-

मिति वशिष्ठोक्तानूदाकाक्षीनचिपुत्रसपिण्डापेक्षया वरापेक्षया
वा पैठीनस्युक्तमात्रपञ्चमत्वविवेचनं निरस्तम् । अतएव
यान्नवल्लभटीकायां शूलपाणिमहामहोपाध्यायेर्मातासहस्री-
पर्यधःसपिण्डसन्ततिः पञ्चमी परिहरणीयेत्युक्तम् । एवञ्च
मनुवचने चकारादुक्तव्याख्यानेन मातृपितृसगोत्रावर्जनेनैव
तत् सपिण्डयोर्निषेधसिद्धेर्यदसपिण्डेति पृथगुक्तं तत् सपिण्ड-
कन्यापरम्पराज्ञाताया अपि पञ्चमीसप्तमीपर्यन्ताका निषे-
धार्थम् अतएव वक्ष्यमाणचिगोत्रात् परतो यदौति प्रतिप्रसवः
सार्धकः सपिण्डरूपकन्यामात्रवर्जने तु व्यर्थः स्मादिति । अत्र
केवलपितृमातृशब्दाभ्यां पितृमातृसम्बन्धित्वेन पितृसपिण्ड-
मातासहसपिण्डपितृबन्धुमातृबन्धुपरिग्रहात् तत्सन्ततीनां
निषेधः । बन्धु निषेधे नारदः । 'आसप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः
पितृमातृतः । अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ।
सप्तमे पञ्चमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया । ते च सन्तानिनः
सर्वे पतिताः शुद्रतां गताः' । मातृतः पितृतो बन्धुभ्य इति
पञ्चमीविभक्तिर्विनिगमकाभावात् पूर्वापरावधिकार्था बान्ध-
वाश्च 'पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः । पितु-
र्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः । मातुर्मातुः स्वसुः
पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया
मातृबान्धवाः' । तेन पितामहभगिनीपुत्रः पितामहीभगि-
नीपुत्रः पितामहीभ्रातृपुत्रश्चेति त्रयः पितृबान्धवाः । तथा
मातामहीभगिनीपुत्रो मातामहभगिनीपुत्रो मातामहीभ्रा-
तृपुत्रश्चेति त्रयो मातृबान्धवा भवन्ति । अत्र च 'जमदग्नि-
भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगोतमाः । वशिष्ठकाश्यपागस्त्यामुन-
यो गोत्रकारिणः एतेषां यान्यपत्न्यानि तानि सोत्राणि मन्वते'
इति श्रुतेः । गोत्राणि तत्तन्नामकगोत्रभागीनि वंशपरम्परा-

प्रसिद्धमादिपुरुषब्राह्मणरूपं गोत्रं तेन काश्यपोगोत्रं यस्य स
काश्यपगोत्रः प्रवरस्तु गोत्रप्रवर्त्तकस्य मुनेर्व्यावर्त्तको मुनिगण
इति माधवाचार्यः । एवञ्च यद्यपि राजन्यविशं प्रतिस्विक-
गोत्राभावात् प्रवराभावंस्तथापि पुरोहितगोत्रप्रवरौ वेदितव्यौ
तथा यजमानस्वार्धेयान् गोत्रप्रवरान् प्रवृणोतेत्युक्ता पौरोहि-
त्वान् राजन्यविशं प्रवृणोतेति आश्रयायन इति मिताक्षरा
अतएवासमानार्धगोत्रजामिति ब्राह्मणादिवर्णत्रयविषयमिति
सम्बन्धविवेकः तर्हि शुद्रस्य आद्यादावधिकारश्रुतेः कथं गोत्रो-
च्चारणमिति चेत् 'गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्थीत्ययकर्मणि ।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न सुह्यति' इति गोभिलौय-
दर्शनादाकाङ्क्षितत्वेन 'शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्याय-
वर्त्तिनाम् । वैश्ववर्ष्चीचकल्पश्च द्विजोष्णिष्टस्य भोजनम्'
इति मनुवचने चकारसमुच्चितगोत्रेऽपि वैश्वधर्मातिदेशात्
पूर्वपुरोहितगोत्रभानित्वं प्रतीयते । तर्हि न समानगोत्रां
समानप्रवरां भार्यां विन्देतेत्यनेन शुद्रस्यापि सगोत्रा कथं न
निषिध्यते इति चेदत्रोपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न तु
अतिदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेः अन्यथातिदेशे चात्रियवैश्वमात्रो-
पादानं व्यर्थं स्यादिति न्यायमूलं प्रागुक्तमनुशातातषवचने
द्विजातिषडहं सगोत्रावर्जने शूद्रव्यावृत्त्यर्थं सपिण्डसमानोद-
कता-तु शूद्रेऽप्यविशिष्टा अन्यथा 'पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः
पितृतः क्रमम् । सपिण्डता निवर्त्तते सर्ववर्णेष्वयं विधिः'
इति । हरिनाथोपाध्यायदृतनारदवचने चातुर्वर्ण्यसाधारणं
वैवाहिकसपिण्डविवेचनं व्यर्थं स्यात् । वौधायनः 'सगोत्रा-
चेदमत्या उपयच्छे आहवदेनां विध्यादिति' सुमन्तुः 'पिण्ड-
सम्बन्धतां मातृसम्बन्धतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां समानार्धेयीं
विवाहः चान्द्रायणं चरेत् परित्यज्य चैनां विध्यात्' इति

आचारमाधवीयमृदनपारिजातयोरापस्तम्बः 'समानगोत्रप्र-
 वरां समुद्वाह्योपगम्य च । तस्मात्पादं चाण्डालं ब्राह्मण्या-
 देव हीयते' समानप्रवरत्वं संज्ञासंख्ययोरन्यूनानतिरिक्तत्वेन
 भिन्नगोत्रेऽपि समानप्रवरत्वं यथा वात्स्यसावर्णिगोत्रयोर्गैर्व-
 श्वनभार्गवजामदम्याप्रवत् प्रवराः । एकगोत्रेऽपि प्रवरान्यत्वं
 यथा घृतकौशिकगोत्रस्य कुशिककौशिकघृतकौशिकाः प्रवराः ।
 कौशिककुशिकवन्धुलाञ्छेति प्रवराः । अतो गोत्रप्रवरयोः पृथङ्-
 निषेध इति सगोत्रा समानप्रवरा ग्रहणमविवाह्यस्त्रीमात्रो-
 पलक्षणमिति 'प्रायश्चित्तविवेकः' । अतोऽसवर्णाविवाहेऽपि
 चान्द्रायणं 'चान्द्रायणेन चैकेन सर्वपापक्षयो भवेत्' इति
 आपस्तम्बवचनात् । कलौ त्वसवर्णाया अविवाह्यत्वमाह
 वृहत्कारदीयं 'समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
 द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा । देवरेण सुतोत्पत्ति-
 र्मधुपर्कं पशोर्वधः । मांसादनं तथा आह वानप्रस्थाश्रम-
 स्तथा । दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्व च । दीर्घ-
 कालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ । महाप्रस्थानगमनं गोमे-
 धश्च तथा मखम् । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनी-
 षिणः' । मांसादनं गोमहिषादेः । हेमाद्रिपराशरभाष्ययो-
 रादित्यपुराणम् । 'दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदोयते । कन्यानामसवर्णानां
 विवाहश्च द्विजातिभिः । आततायिद्विजाग्रगणां धर्ममुद्धे-
 निर्हिंसनम् । वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिदेशितः ।
 वृत्तस्त्राध्यायसापेक्षमवसङ्कोचनं तथा । प्रायश्चित्तविधानश्च
 विप्राणां मरणान्तिकम् । संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्कं पशो-
 र्वधः । दत्तोरसेतराणाम् पुत्रत्वेन परिग्रहः । शूद्रेषु दास-
 गोपालकुलमित्रार्द्धसौरिणाम् । भोज्यावता नृदृश्यस्त्व तीर्थ-

सेवातिदूरतः । माध्यादिषु शूद्रस्य पक्षगादिक्रियापि च ।
 'मृग्यग्निमरणश्चैव वृद्धादिमरणं तथा' । इत्यादीनि अभिधाय
 'एतानि लोकगुल्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि
 कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः । समयश्चापि साधूनां प्रमाणं
 वेदवद्भवेत्' इति समयः संवित् सा च प्रतिष्ठा 'समयाः
 शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरोक्तेः 'संविदागूः प्रति-
 ज्ञानं नियमाश्रयसंश्रवाः' इति तेनैवोक्तेः संसर्गदोषः पापेषु
 इत्यत्र विशेषयति पराशरः । 'त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां
 ग्राममुत्सृजेत् । हापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु कलौ युगे ।
 कृते सन्ध्याषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च । हापरे त्वर्थमादाय
 कलौ पतति कर्मणा' देशं पापियुतं एवमन्यत्रापि कर्मणा
 वधादिकर्मणेति माधवाचार्यः । वस्तुतस्तु कर्त्तारं तु इत्यनेन
 कर्त्तृसंसर्गनिषेधात् कर्मणेति सन्ध्याषणस्पर्शनधनग्रहणेतदगुरु-
 संसर्गपरम् । अतएव स्कान्दे परदाराभिगामिनमुपक्रम्य
 'एतैः सह समायोगं यः करोति दिने दिने । तुल्यतां याति
 विप्रेन्द्र ! कलौ संवत्सरे गते' । याज्ञवल्कराटौकायां वृहस्पतिः
 कलावित्यधिकृत्य 'अनेकधाकृताः पुत्रा ऋषिभिर्भ्यैः पुरातनैः ।
 न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदम्तनैः' । दत्तकपुत्रमाह
 याज्ञवल्करः 'दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
 भवेत्' । तत्प्रकारमाह वशिष्ठः 'शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो
 दातृपितृनिमित्तकः । यस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु माता-
 पितरौ प्रभवतः नतु एकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि
 सन्तानाय पूर्वेषां स्त्रीपुत्रं न दद्यात् प्रतिगृह्णीयात् वा अन्य-
 शतुष्मानाङ्गन्तुः पुत्रं प्रतिगृह्णीष्व न बन्धूनाङ्गय राजनि निवेद्य
 निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वां प्रतिगृह्णीयादिति' अत-
 स्त्रिया अपि पुत्रानुमत्या दानप्रतिग्रहयोः श्रुतेः प्रतिग्रहे

दुत्वेति श्वश्रुं कृतादिप्रतिष्ठावत् ब्राह्मणद्वारा होमे नावि-
 द्यम् । एवं शूद्रस्यापीति एतयोर्हीमाधिकारः पश्चादुपपा-
 दयिष्यते । प्रपञ्चस्तु मलिनस्तु च तत्त्वेऽनुसन्धेयः । 'गोत्र ऋक्थे
 जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः सुतः । गोत्र ऋक्थानुगः पिण्डो
 व्यपैति ददतः स्वधा' इति मनूक्तोः अत्र स्वधाशब्दः पिण्डभक्ष्या-
 र्थकः तथाच गुणविष्णुधृता स्मृतिः स्वधा वै पितृणामन्नमिति
 जनकगोत्र ऋक्प्रयाहित्वेन तत् पिण्डभक्षककर्तृत्वेन च प्रति-
 ग्रहीतुरेव गोत्रादिभागित्वं दत्तकस्य प्रतीयते । काशिका-
 पुराणे 'शौरसः' 'क्षेत्रजस्यैव दत्तः कृत्रिम एव च' इत्यादीनुप-
 क्राम्य 'पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृता पृथिवीपते' । आचूडान्तं
 न पुनः सपुत्रतां याति चान्यतः । चूडाद्या यदि संस्कारा
 निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्तौ स्युरन्यथा दास
 उच्यते । ऊर्ध्वं तु पञ्चमाहर्षात् दत्ताद्याः सुता नृप ! । सृष्टीत्या
 पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् । शौरसमाह बौधायनः ।
 'सवर्षायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं विद्यादिति' । अलं
 प्रकृतमनुसरामः ध्यासः । 'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाह-
 कर्मणि । जन्मनाम्नो रविज्ञानेऽप्युद्वाहेदविशङ्कितः' । तेन
 मातामहसमानोदकाप्यविवाहोत्तर्यः । एतदेकवाक्यतया मनु-
 वचने चकारानुपक्तं 'मातुरसगोत्रेतिपदं माहामहसमानो-
 दकापरम् । यत्तु 'मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः'
 इति ध्यासवचनान्तरं तदयत्नेनेति ग्रहणादतिशयदोषार्थं
 मातृसपिण्डसन्ततिकम्या परम्परायाः पञ्चमीपश्यन्ताया वर्ज-
 नार्थश्च । कश्चित् एतद्वचनस्य असुरादिविवाहपरत्वेन तादृश-
 विवाहे 'समानोदकापि विवाहेत्याह' तत्र प्रमाणाभावात् ।
 मन्त्रसूक्तमहान्तरे 'मातुर्यवाम गुह्यं स्यात् सुप्रसिद्धमथापि
 वा । तत्राज्ञी या भवेत् कन्वा मातृनाम्नी प्रपद्यते । प्रमा-

दादयदि षट्श्रयीयात् प्रायश्चित्तं समाचरेत् । ततश्चान्द्रायणं
 कृत्वा तां कन्यां परिवर्जयेत् । यत्तु 'मातृनाम्नो यदा कन्या
 विवाहे कुलवा हि सा । विप्रैर्नामान्तरं कार्यं तस्याः पित्रो-
 रनुज्ञया' । इति राजमात्स्येण्डीयवचनं तद्वाग्दानोत्तरज्ञाने
 बोध्यम् अन्यथा पूर्वोक्तनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः । गृहस्थरत्नाकरे ।
 'त्रिविवाहं कृतं येन न करोति चतुर्थकम् । कुलानि पातयेत्
 सप्त भूणहत्याव्रतं चरेत्' । एतद्वचनं वर्तमानस्त्रीत्रिकपर-
 मिति वदन्ति । अत्र पित्रबन्धुसप्तमीपञ्चमीपरिहारे पित्र-
 बन्धुमातृबन्धुविरहेऽपि तयोरीग्न्यतामवलम्ब्य सप्तमीपञ्चमी-
 पर्यन्तायाः कन्यायाः परीहारः अन्यथा पित्रमातामहमातृ-
 मातामहप्रभृतिपूर्वतनपञ्चत्रिपुरुषान्यतममादाय अधस्तनसप्त-
 पञ्चान्तर्गतायाः कन्यायाः पित्रबन्धुमातृबन्धुसत्त्वे विवाहाभावः
 तदसत्त्वे विवाह इति महाजनविरोधः स्यात् एष एवार्थो
 याज्ञवल्करटीकायां शूलपाणिमहामहोपाध्यायैः एतेन पितु-
 र्मातृश्च मातामहोपरितनपुरुषेषु अपि पित्रबन्धुमातृबन्धु-
 निपातोऽपि न विवाह इत्यनेन निर्दिष्ट इति एवञ्च पितु-
 र्मातृश्च मातामहकन्यान्तरसत्त्वे तस्याः परतः तत्सहितसप्तमी-
 पर्यन्तायाः परीहारः एवं बन्धन्तरेऽप्युक्तम् । अत्र सप्तमगण-
 नप्रतियोगि-पित्रपितृबन्धु-पञ्चमगणनप्रतियोगिमातामह-मातृ-
 बन्धुगोत्रमादायैव प्रतिप्रसवे त्रिगोत्रगणनम् । न तु वरगोत्रा-
 पेक्षया तस्य गणनायामप्रतियोगित्वात् । न वा तच्चतुष्टयगोत्रं
 परित्यज्य त्रिगोत्रगणनं तथात्वे शूलपाणिमहामहोपाध्या-
 योक्तं पञ्चमीकन्याया विवाहाभ्यनुज्ञानं नोपपद्येत । न च
 तदेवायुक्तमिति वाच्यं मर्यादाभिविधिसन्देहे कार्यान्वित-
 त्वेनाभिविधेरिव युक्तत्वात् तदयथा 'सन्निकर्षेऽपि कर्त्तव्यं'
 त्रिगोत्रात् परतर्हे यदि' इति मत्स्यपुराणवचनं सन्निकर्षेऽपि

प्रतियोगिचतुष्टयापेक्षया सप्तपञ्चमाभ्यन्तरे वृहत्तमनुरपि ।
 'असम्बन्धा भवेद् या तु पिण्डेनैवोदकेन वा । सा विवाह्या
 द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या' । एवं प्रतियोगिचतु-
 ष्टयापेक्षया सप्तमपञ्चमगणने पूर्वत्र यतो यतः सन्तानमिदः
 तं तमादाय परचैतच्चतुष्टयमादाय गणयेत् यावत् सप्तमं
 यावत् पञ्चमञ्च यथा विश्वरूपसमुच्चये 'एवमुक्तप्रकारेण पितृ-
 बन्धुषु सप्तमात् । ऊर्द्धमेव विवाह्यात्वं पञ्चमात् मातृबन्धुतः ।
 सन्तानो भिद्यते यस्मात् पूर्वजादुभयत्र च । तमादाय गच्छे-
 ष्वीमान् वरं यावच्च कन्यकाम्' । वरं यावदिति तु मातामह-
 पक्षे सुमन्तूक्तसप्तमादिगणनस्य वरापेक्षितत्वेन तत्परम् । अत्र
 पूर्वजादित्युपादानात् पितृबन्धुपेक्षया पूर्वेषां षष्ठां चतुर्णां
 प्रत्येकापेक्षया सप्तमपञ्चमोर्द्धत्वं बन्धूनां परतस्तु न प्रत्येका-
 पेक्षया किन्तु बन्धुपेक्षयैव सप्तमपञ्चमोर्द्धत्वं गणनायां बोध्यम्
 एवं यस्य सापिण्ड्यं विविच्यते तस्य तद्वगणनायां पूर्वेषां षष्ठां
 प्रत्येकापेक्षया तत्परजातसप्तान्वतमान्तर्भावः परेषां षष्ठ्यास्तु
 प्रत्येकापेक्षया न गणना किन्तु स्वमात्रापेक्षयैव अन्यथा स्वापे-
 क्षयाधस्तनाष्टमस्य स्वपुत्रापेक्षया सप्तान्तर्गतत्वात् सापिण्ड्यं
 स्यात् अतएव स्वापेक्षया प्राक्तनाष्टमस्य स्वपित्रापेक्षया
 सप्तान्तर्गतत्वेऽपि न सापिण्ड्यं पिण्डतत्त्वेपदाढभोक्तृत्वरूप-
 सम्बन्धाभावात् अतएव हेतुनिर्णयेऽपि सापिण्ड्यगणने वीजि-
 नमारभ्येत्युक्तम् एवं मातामहापेक्षया पञ्चमगणनेत्यपि बोध्यम्
 अत्र च पितृबन्धुमातृबन्धु पूर्वेषां वर्जने पितृबन्धुत्वसम्बन्ध-
 वीजीभूतानां पितुः पितामहादिमातामहादौनां मातृबन्धु-
 त्वसम्बन्धवीजीभूतानां मातुः पितामहादिमातामहादौनाञ्च
 पुत्रपरम्परायामिव ग्रहणं न तु पितृमातृस्वपुत्रमातृमातृस्व-
 पुत्रेतरपितृबन्धुमातृबन्धुपितृप्रभृतौनां ग्रहणं सम्बन्धवीजि-

त्वायोगादिति बन्धपेक्षया गणनेऽपि पूर्वेषां तत्तत्सन्तानमैद-
कानां सप्तपञ्चान्तर्गतानां पुंसामेव ग्रहणं न तूपदिष्टमातृबन्धु-
पितृबन्धुमातृव्यतिरिक्तानां मातामह्यादिपितामह्यादिस्त्रीपर-
म्पराणां ग्रहणम् 'आसप्तमात् पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः' ।
इति नारदवचने पुंस्त्वस्य विधेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात्
एवमेव विवाहतत्त्वार्णवः अत्र यद्यपि पितामहस्त्वपुत्ररूप-
बन्धोर्ये मातामहाद्यास्ते पितृसपिण्डत्वेन निषिद्धास्तथापि
तद्वन्धुपादानं तदपेक्षयाधस्तनसप्तमनिषेधाय एवं यद्यपि
मातामहस्त्वपुत्ररूपबन्धोर्ये मातामहाद्यास्ते मातामहसपि-
ण्डत्वेन निषिद्धास्तथापि तद्वन्धुपादानं तदपेक्षयाधस्तनपञ्चम-
निषेधाय यद्यपि पितुर्मातृस्त्वपुत्ररूपबन्धोर्ये मातामहा-
द्यास्ते पितुर्मातृलपुत्रस्य पितामहाद्या एवेति पूर्ववचने पृथ-
गुपादानं व्यर्थं तथापि पूर्ववदधस्तनतत्तत्सप्तमवर्जनाय एवं
तदूपमातृबन्धुद्वयोपादानं तदपेक्षयाधस्तनतत्तत्पञ्चमवर्जनाय
तथा सप्तमपञ्चममध्ये पुरुषाणां पुरुषान्तरेण विवाह्य त्वाप्रसक्तेः
तत्परम्पराराजातायाश्च सप्तमपञ्चमान्तर्वर्तिन्याः कन्याया अवि-
शास्त्रत्वं ज्ञेयम् अतएव मार्कण्डेयपुराणम् । 'उद्दहेत् पितृमा-
त्रोस्तु सप्तमीं पञ्चमीं तथा' इत्यत्र स्त्रीत्वेन निर्देशः । सप्तमीं
पञ्चमीं परित्यज्येत्यर्थः ।

एष संक्षेपः । पितृपितामहादीनां सप्तानां सन्ततिः सप्त-
मीपर्यन्ता नोद्वाह्या । एवं पितृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां
सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोद्वाह्या एवं मातामहप्रमा-
तामहादीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्यन्ता नोद्वाह्या एवं
मातृबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीप-
र्यन्ता नोद्वाह्या बन्धुतन्मात्रोरसत्त्वेऽपि पितृमातामहमातृ-
पितामहप्रभृत्युपरितनानां पञ्चानां त्रयाणां सप्तमीपञ्चमी-

पर्यन्ता नीचाद्येति एवञ्च पितुर्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्त्वे
 तामादाय सप्तमीपञ्चमीपर्यन्तायाः परीहारः एवं बन्धुन्तरे-
 ऽप्युक्तं बन्धुपेक्षया त्रिगोत्रगणनं परतः सर्वत्र । पूर्वतस्तु पितु-
 र्मातुश्च मातुलपुत्ररूपबन्धोरपि स्त्रापेक्षया अन्येषां बन्धूनां
 मातामहगोत्रापेक्षया त्रिगोत्रगणनं सर्वसामान्यत्वं स्यात्
 अन्यथा पितुः पितामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगिनी-
 पुत्रबन्धुपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः
 पित्रगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं पितुश्च
 प्रमातामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया
 त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः पितामहभ्रा-
 तृपुत्रबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातुः
 प्रपितामहदौहित्रीकन्यायाः मातामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया
 त्रिगोत्रात् परायाविवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः । वरस्य माता-
 महापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वात् एवं मातुः प्रमाता-
 महदौहित्रीकन्याया मातामहभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया त्रिगो-
 त्रात् परायाविवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः । मातामहभ्रातृ-
 पुत्रबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्रमध्यवर्त्तित्वादिति । माहसपत्नी-
 भ्रातृसन्ततेरपि न विवाह्येतेत्याह सुमन्तुः 'मातृपितृसम्बन्धा
 आसत्तामादविवाह्याः कन्याभवन्ति आपञ्चमादन्धेषां सर्वाः
 पितृपत्न्यो मातरस्तदभ्रातरस्तु मातुस्तास्तदुद्दिष्टरो भगिन्यस्त-
 दपत्न्यानि भामिनेयानि ताश्च अविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारि-
 ण्यस्ताधापयितुरेतदेवेति' । अथपि तेषां मातुलत्वेनार्था-
 त्तदुद्दिष्टतदपत्न्ययोर्भगिनौत्वभामिनेयत्वे तस्यापि तदुपादानं
 तयोरेव वर्जनार्थम् अन्यार्थं पुनर्वचनमिति दर्शनात् अन्यार्थं
 तदितरार्थमधिकार्यमिति यावत् आदिष्टत्वेन च सुख्यमातुल-
 तीजवन्धतायुक्तेति अन्यथेताः कन्यकाः परिणीताः सङ्करात्

क्याऽधर्मकारिण्यो भवन्ति इति तथाऽध्यापयितुस्तद्विवाहम-
न्यथाऽध्यापयितुरेतदेव सङ्करकारित्वमेवेत्यर्थः इति रत्नाकरः
अन्यथेत्थन्न ताः परिणीताः इति पठितं व्याख्यातञ्च हरिना-
थोपाध्यायैः ताः कन्यका विवाहिता इति स्मृतिसारे । वस्तुतस्तु
अध्यापयितुर्गुरोस्तथा कन्यका उद्वाहिताः एतदेव सङ्करात्मका-
ऽधर्मकारित्वं भजन्त एवेत्यर्थः । अतएव आदिपर्वणि 'प्रस्थितं
त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम् । गृहाण विधिवत् पाणिं
मम मन्त्रपुरस्कृतम्' । कच उवाच । 'त्वं भद्रे ! धर्मतः पूज्या
गुरुपुत्री सदा मम । यथा मे सगुरुर्नित्यं मान्यः शूक्रः पिता
तव । देवयानि तथैव त्वं नैव मां वक्तुमर्हसि । गुरुपुत्रीति
कृत्वाहं प्रस्थाचक्षे न दोषतः' । दोषतो दृष्टदोषतः । व्यक्तं
मत्स्यसूक्ते । 'समानप्रवरा वापि शिष्यसन्ततिरेव च । ब्रह्म-
दातुर्गुरोश्चैव सन्ततिः प्रतिषिध्यते' । काश्यपः । 'सप्तपौन-
र्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता
कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृही-
तिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भू प्रभवा च या । इत्येताः
काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्' । कृतकौतुकमङ्गला
वक्त्रकङ्कणा । उदकस्पर्शिता उदकपूर्वं दत्तेति रत्नाकरः ।
हारीतः । 'ज्येष्ठैर्निर्विष्टे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता
भवति परिविक्तो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता
परिकर्ता याजकः ते सर्वे पतिता इति' । ज्येष्ठमाह देवलः ।
'वह्निर्वर्षेषु चारिचराद् यमयोः पूर्वजन्मतः । यस्तु जातस्तु
यमयोः प्रश्रयन्ति प्रथमं सुखम् । सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन्
ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम्' । जन्मप्राथम्यात् ज्येष्ठं यमजयोः न तु निवे-
तप्राथम्याज्जन्मप्राथम्यसन्देहे सुखदर्शनप्राथम्यात् ज्येष्ठं प्रति-
ष्ठेत् तस्मिन् सन्तानः प्रतिष्ठितः पितरश्च प्रतिष्ठिताः । अनि-

विष्टे प्रकृतविवाहे प्रकृतान्निहोत्रे च निष्ठानिर्देशादेकदापि
 ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां विवाहो न कर्त्तव्यः अग्निहोत्रश्च न कर्त्त-
 व्यम् । कालादर्शं वार्हस्पत्यम् 'एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्नपि
 वासरे । विवाहो नैव कर्त्तव्यो गर्गस्य वचनं यथा' । मत्स्य-
 सूक्तमहातन्त्रेऽपि । 'एकस्मिन् दिवसे चैव सोदराणां तथैव
 च । युग्ममुद्वाहिकं वर्ज्यं कन्यादानद्वयं तथा' । पूर्ववचने
 वासर इत्यत्र वत्सर इति षोडशैयाः पठन्ति व्यवहरन्ति
 च । हृन्दोगपरिशिष्टे 'देशान्तरस्थस्त्रीवैकवृषणानसहोदरान् ।
 वैश्याभिषक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः । जडमूकान्धबधिर-
 कुलकुण्डकवामनान् । अतिवृद्धानभार्याश्च क्षपिसक्तान् नृपस-
 च । धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा । कुलटोष्मत्त-
 चोरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति । धनवार्हपिकं राजसेवकं कर्ष-
 तथा । प्रोषितश्च प्रतीचेत वर्षत्रयमपि त्वरन् । प्रोषितं यद्य-
 शृङ्खानमब्दादतिसमाचरेत् । आगते च पुनस्तस्मिन् पा-
 तच्छुद्ध्ये चरेत्' । देशान्तरपरिभाषायां बृहन्ननुः । 'वाचं
 यत्र विभिक्षन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः । महानद्यन्तरं यत्र
 तद्देशान्तरमुच्यते । देशनामनदीभेदान्निकटोऽपि भवेद् यदि
 तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्रयमेव स्रयन्मुवा । दशरात्रेण या वार्त्ता
 यत्र न श्रूयतेऽथवा' । बृहस्पतिः । 'देशान्तरं' वदन्त्येके षष्टि-
 योजनमायतम् । चत्वारिंशदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च' ।
 मुनिद्वयवचनोक्तवागादियोजनादिभेदानां सामञ्जस्यार्थमेव
 व्याख्यायते त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद्योजनाभ्यन्तरे द्वितयवैशिष्ट्यं
 तदुपरि चत्वारिंशद्योजनाभ्यन्तरे एकवैशिष्ट्यं चत्वारिंश-
 योजनोपरि षष्टियोजनाभ्यन्तरे वाणीगिरि महानद्यन्तरा-
 त्वभेदाभावेऽपि वैदेश्यमिति शुद्धिचिन्तामणिः । स्त्रीवसा-
 कात्यायनः । 'न भूत्वं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति

श्रीदुःखोन्नादप्रकाश्यां हीनं कौवः स उच्यते' । एकद्वयच
 कृत्वाः पण्डितशेष इति रत्नाकरः । शुद्धतुल्यानाह मनुः ।
 'मोक्षकान् वाणिजिकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रैथान्
 कारुणिकांश्चैव विप्रान् शुद्धवदाचरेत्' । जडो विकलान्तः-
 करणः हिताहितावधारणाग्रम इति यावदिति मिताक्षरा ।
 'कुण्डः सर्वक्रियालसः कुण्डो मन्दः क्रियासु यः' इति भम-
 दोक्तेः अभार्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धान् नैष्ठिकब्रह्म-
 चरिवानप्रस्थभिदुस्तरुपान् । नृपस्य चेति चकारेण सत्ता-
 नित्यनुकथ्यते । कामतः कारिणः श्रीसम्भारत्तनिरपेक्ष
 स्वच्छन्दव्यवहारिणः । कुलटः कुलान्यटतीति परकुलाटन-
 शील इति नारायणमहामहोपाध्यायाः तेषामयमाशयः
 कुलं परकुलम् भटति गच्छति प्राप्नोति यो दत्तकः स कुलटः
 चौरानित्यत्र पौरानिति पाठे पुरज्जनप्रैथान् धनवार्हुषिकादि-
 त्वयं देशान्तरस्थितश्च ज्येष्ठं त्वरन्नपि वर्षत्रयं प्रतीक्षते ततश्च
 पूर्ववचने एतान् परिविन्दन्न दुष्यति इत्युक्तम् अत्र परैर्लक्ष-
 णार्थत्वात् द्वितीया तत्र देशान्तरस्थकर्षिसक्तनृपसक्तधनहृदि-
 प्रसक्तान् प्रति वर्षत्रयादूर्ध्वमिति बोद्धव्यम् अत्रापि प्रोषिते
 यत्र त्रयप्रतीक्षणं तद्विद्याधर्मधनेतरार्थप्रोषितपरं वक्ष्यमाण-
 वशिष्ठगोतमवचनानात् अमृत्वानं प्रत्ययव्यत्ययेन अमृत्यमाण-
 मिति परिशिष्टप्रकाशकारः अमृत्वान इति पाठस्तु रत्नाकरे
 प्रोषितस्य कल्याणवार्त्ताममृत्वान् वर्षं प्रतीक्ष्य परिनयनं
 करोति तत्र समागते ज्येष्ठे कनिष्ठः परिवेदनं शुद्धये परि-
 वेदनप्रायश्चित्तस्य कृच्छ्रपादं चरेत् एवमन्यत्रापि प्रायश्चित्त-
 सङ्कलनाऽन्वेष्ट्या । वशिष्ठः 'अष्टौ दशहादशवर्षाणि ज्येष्ठं
 भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तीभवतीति' तत्र
 प्रोक्तौ द्वादशैव तु वर्षाणि ज्ञायान् धर्मार्थयोगतः । त्वाव्यः

प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः । उक्तः किञ्चिद्वी
 कुष्ठौ पतितः क्लौव एव वा । राजयक्ष्णामयावीच न न्यायः
 स्वात् प्रतीक्षितुम् । गौतमश्च 'द्वादशवर्षाणि प्रतीक्ष्य
 ब्राह्मणस्य विद्यासम्बन्धे भ्रातरि चैवं ज्ञायसि जवीयान्
 कन्याम्युपयमेषु षडित्येके' इति विद्यार्थं प्रोषितस्य ब्राह्म-
 णस्य दारा अपत्योत्पादनार्थं तदभिगमने द्वादशवर्षाणि
 प्रतीक्षेरन्नित्युक्त्वा भ्रातरि चैवमित्यनेन सर्वमतिदिष्टम् एतेनैत-
 दवस्यते विद्याधनधर्मार्थं गतानां ब्राह्मणश्च त्रियवैश्वशूद्राणां
 क्रमशो द्वादशदशाष्टषड्वर्षाणि क्षपणमिति प्रायश्चित्त-
 विवेकः । रत्नाकरकृत्स्नस्तु श्रूयमाणेऽभिसुखगमनं प्रव्रजिते
 गमनस्य निवृत्तिप्रसङ्गादित्यधिकं गौतमीयं विलिख्य प्रोषिते
 भ्रातरि ज्येष्ठे विद्याह्याम्नाधाने तं कारयितुमभिसुखगमनं
 जवीयसा कर्त्तव्यं कृतसञ्ज्ञासे च ततो निवृत्तिरिति व्याख्या-
 तम् । श्रातातपः 'क्लौवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।
 योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने' । योगशास्त्राभि-
 युक्ते । विषयात्त्यन्तविरक्ते इति रत्नाकरः । अतएव दक्षः
 'वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि । एकौकृत्य
 विमुञ्चेत योगोऽयं सुख्य उच्यते' । तेन विषयानासक्तमनसा
 जीवपरमात्मनोरभेदचिन्तनविशेषो योग इति । छन्दोगपरि-
 शिष्टं 'नाम्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च । न च
 याज्ञं कनिष्ठस्य वा च कन्या विदुषिका' विकला या च
 कन्यकेति पाठः श्रातातपीये । नाम्नयः परिविन्दन्तीति
 ज्येष्ठाननुमत्या यथा उशना 'ज्येष्ठभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं
 नैव कारयेत् । अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्कस्य वचनं तथा' ।
 बशिष्ठः । 'अथजोऽस्य यदा नग्निरधिकाख्योऽनुजः कथम् ।
 अथजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि' । एतेन विवाहं

स्त्वन्मुमत्यापि दोषायेति प्रायश्चित्तविवेकः । विज्ञातरूपा
 कन्याऽनूढा ज्येष्ठाकनिष्ठायाः सहीदराया उद्वायाः परिवेद-
 नाय न भवति अप्रसक्तप्रतिषेधानुपपत्त्या नञः पर्युदासवृत्ति-
 त्वादेतदतिरिक्तायां परिवेदनदोष इति परिशिष्टप्रकाशकारः
 देवतासूत्र विषयेऽपेदिधिषु दिधिषुत्वमाह 'ज्येष्ठायां विधि-
 मानायां कन्यायामुद्धतेऽनुजा । सा चापे दिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा
 च दिधिषुः स्मृता' । विद्यमानायामित्यत्र यद्यनूदायामिति
 लोकादिः । प्रायश्चित्तमाह वशिष्ठः । 'अथापे दिधिषुपतिः
 कृच्छ्रं द्वादश रात्रं चरित्वा निर्विशेत् तांश्चैवोपायच्छेत्
 दिधिषुपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निर्विशेत्'
 इति द्वादशरात्रं पराकरूपं निर्विशेत् अन्यामुद्धते तं
 कनिष्ठां ज्येष्ठाया वराय उपयच्छेत् उपपादयेत् एवं ज्येष्ठा-
 मपि कनिष्ठाया वराय एतच्चानुमत्यर्थं शास्त्रेणोक्तं न तु
 तयोरेवमभिमतः । परिवेदनाधिकारे 'न भूयश्चैनामुपगच्छेत्'
 इति शुमन्तुवचनात् भवदेवभट्टधृतं 'परित्यक्ता च सा पोष्या
 भोजनाच्छादनेन च' । अङ्गिराः 'आवृत्ते तीर्थगमने प्रति-
 ज्ञाते च कर्मणि । कालाख्ये च कन्यायाः कालदोषो न
 विद्यते । अष्टवर्षा भवेत्तैरी नववर्षा तु रोहिणी । दशमे
 कन्यकाप्रोक्ता अंत ऊर्ध्वं रजस्वला । तस्मात् संवत्सरे प्राप्ते
 दशमे कन्यका मुधेः । प्रदातव्या प्रयत्नेन न दोषः काल-
 दोषतः' । कालदोषस्य विषयो राजमार्त्तच्छीये व्यक्तीभवि-
 श्यति । यमः । 'कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।
 ब्रह्महत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत् स्वयम्' । महा-
 भारते । 'त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षां भार्यां विन्देत नमिकाम् ।
 रतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् पिता सक्तः । महादोषः
 दृष्टेदेवमन्यथेष विधिः सततम्' । नन्दिकाऽनागतार्त्तवा अन्यथा

प्रवृत्ते रजसि पतिव्यास्यपी 'पितृगिहे च वा कन्या रजःपश्यत
 संस्तुता । भूषणत्वा पितृस्तथाः सा कन्या वृषणी कृता
 यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः । अन्नाद्यैर्यमपांशे
 तं विद्यावृषणीपतिम्' । यस्तु मनुवचनम् । 'काममा
 चातिष्ठेदृष्टं कन्यार्तुमत्यपि । न चैकेनां प्रयच्छेत्तु गुणहीना
 कर्हिषित्' । इति मनूक्तगुणहीनसद्भावमात्रविषयम् । अत
 एव गुणवतीऽष्टवर्षन्मूनापि देयेत्याह मनुः । 'उत्कृष्टाया
 भिक्षुपाय वराय सदृशाय च । अप्राप्तमपि तां कन्या
 तस्मै दद्याद् यथाविधि' । अप्राप्तमप्राप्तविवाहप्रशस्तकालाम् ।
 स्मृतिः । 'सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्षिकः । कन्यायाः
 शस्यते राजकन्यया धर्मगर्हितः' । राजमार्त्तच्छीये । 'अयुग्मे
 दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् । तस्माद्भर्त्स्यते युग्मे
 विवाहे सा पतिव्रता । मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षं युग्मे च
 मासत्रयमेव यावत् । विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे व्यासादयो
 ज्योतिषि जन्ममासात् । आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्ट-
 प्रजा श्रावणे वेश्या भाद्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता
 कार्तिके । पौषे प्रेतवती वियोगबहुला चैत्रे मदोन्मादिनौ
 अन्येष्वेव विवाहिता सुतवती नारी समृद्धा भवेत् । राज-
 यस्ते तथा युक्ते पितृणां पाणसंग्रहे । अतिप्रौढा च वा कन्या
 नानुकूल्यं प्रतीक्षते । अतिहृष्टा च या कन्या कुलधर्मविरो
 धिनौ । अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलज्जवलीन तु' । भुज-
 बलभीमे । 'ग्रहशुद्धिमन्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुं दिक्सानाम् ।
 अर्वाक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम्' । दश-
 वर्षाभ्यन्तरे शुद्धौ ग्रहाण्डादौनां विशेषोपादानात् तदूर्ध्वं ताव-
 आत्रानियमः । अत्रैव विषये 'मङ्गल्येषु विवाहेषु कन्या-
 संवरणेषु च । दशमासाः प्रयस्यन्ते चैत्रपौषविजिताः' इति

राजमासंशोक्तम् एतदेकवाक्यतया पूर्ववचनेऽविशुद्धेस्तीताव-
 आत्रविषयं न तु मलमासशुक्लादिसमयाशुद्धिप्रतिप्रसवपरं
 तस्याः स्त्रीपुंसाधारणत्वेन प्रतिप्रसवास्पर्शात् कृत्यचिन्ता-
 मण्डादिषु गोचराद्यशुद्धिप्रतिप्रसवसमयाशुद्धिप्रतिप्रसवयोः
 प्रकरणभेदेनोपादानाच्च 'कालात्ययेऽपि कन्यायाः कालदोषो
 न विद्यते' । इत्यङ्गिरसोक्तमपि तथैव 'उदगयने चापूर्यमाणे
 पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौडकर्म्मोपनयनगोदानविवाहाविवाहः
 सार्वकालिकः इत्यपरै' इत्याश्वलायनवचनेऽपि सार्वकालिक
 इत्यनेन प्रागुक्तवचनेकवाक्यतया दशाब्दोत्तरे 'स्त्रोक्तोदगयनादे-
 रनियम उक्तः अतएव गर्भकृत्यादिप्रतिप्रसववन्मलमासादावति-
 प्रौढा विवाहे प्रतिप्रसवः केनापि विशिष्य नोक्तः अङ्गिरोवचने
 आहृत्ते तौर्धगमने इति तु 'मलमासेऽप्यनाहृत्त' तौर्धस्नानमपि
 त्यजेत्' इति दर्शनामलमासादिप्रतिप्रसवपरं स्मृत्यर्थसन्देहे
 स्मृत्यन्तरसंवादादेवार्थनिर्णय इति निबन्धारः 'भाविनोऽर्था
 भवन्त्वेव हठेनानिच्छतोऽपि हि' इति मत्स्यपुराणोक्तावश्य-
 आविशुभाशुभेषु ग्रहादिदोषशान्त्यर्थं होमहिरण्यादिदानं
 विवाहात् प्राक्कर्त्तव्यं भगवत्या रुक्मिण्या भविष्यद्विवाहे तथा
 दर्शनात् यथा भागवते 'चक्रुः सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्बध्वा रक्षां
 द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्वविद् जुहाव ग्रहशान्तये । हिरण्य-
 रूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् । प्रादाहेनृष्य विप्रेभ्यो
 राजा विश्विदिवावरः । अतएव दीपिकायां 'ये ग्रहारिष्टि-
 सूचकाः' इत्यनेन ग्रहाणां पूर्वसिद्धपापबोधकत्वमिति न तु
 पापजनकत्वम् । तथाच मत्स्यपुराणम् । 'पुरा कृतानि
 पापानि फलन्त्वस्मिन्सपोधनाः । रोगदौर्गत्यरूपेण तथैवेष्ट-
 वधेन च । तद्विघाताय वक्ष्यामि सदा कल्याणकारकम्' ।
 अतएव याज्ञदक्षः । 'दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्धव-

स्मिता । तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् । कर्म-
सिद्धिः शुभाशुभकर्मसिद्धिः पूर्वकालीनदेहेन पुरुषनिष्पन्नं
सुकृतं दुष्कृतञ्च फलोन्मुखौभूतं सुदेवं दुर्देवञ्चेत्युक्तं मन्त्र-
पुराणञ्च 'प्रतिकूलं तदा देवं पौरुषेण विद्वन्धते । मङ्गला-
चारयुक्तानां नित्यमुत्थानशालिनाम्' । पौरुषेणैहिकदैहिक-
यागादिना उत्थानशालिनां कर्मारम्भवतां ततश्च असुकस्य
अमुकाया वा विवाहे ग्रहादिमूचनीयदोषोपशमनकाम इति
हिरण्यदानादौ प्रयोज्यं ग्रहहोमे तु आकृष्टेनेत्यादि मन्त्राः
सर्ववेदसाधारणाः पुराणोक्तत्वात् तथाच मन्त्रपुराणम् ।
'आकृष्टेनेति सूर्याय होमः कार्यो हिजन्मना । आप्याय-
स्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः । अग्निर्मूर्धादिवोमन्त्र-
मिति भीमाय कौर्त्तयेत् । अन्ने विवस्वदुष्पस इति सोम-
सुताय च । वृहस्यते परिदीया रथेनेति गुरोर्मतः । शुक्र-
न्तेऽन्यदिति चैव शुक्रस्यापि निगद्यते । अनेश्वरायेति पुनः
शक्रोदेवीति होमयेत् । कयानसिद्धिं आभुवदूतीराहो रुदा-
हृतम् । केतुं कृण्वन्निति कुर्यात् केतूनामुपशान्तये' । अत-
एव भवदेवभट्टेनापि तथा लिखितम् । मन्त्रसूक्ते 'भूकम्पादेनं
दोषोऽत्र द्विष्ट्याह कृतेऽपि वा' ।

अथ कन्यादानाधिकारः । विष्णुः 'पिता पितामहो
भ्राता सकुल्यो मातामहो माता चेति कन्याप्रदः पूर्वाभावे
प्रकृतिस्थः परः परः' इति प्रकृतिस्थः पातित्योन्मादादिरहितः,
अप्रकृतिस्थेन पित्रादिना कृतमप्यकृतमेव तदाह नारदः ।
'स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः । तदप्यकृत-
मेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः' । पित्रत्वादिना स्वतन्त्रोऽपि
सन् अप्रकृतिस्थत्वेन हेतुना परतन्त्रो भवति तदा तत्कृतं
वाग्दानादिकमकृतमेव यदि तु विवाहो निवृत्तः तदा प्रधा-

नख निष्पन्नत्वेनाधिकारवैकल्याच्च तच्च पुनरावृत्तिरिति ।
मातुः पूर्वं मातुस्तो बोध्यः यथा नारदः । 'पिता दद्यात् स्वयं
कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः । मातामहो मातुस्तच्च सकुल्यो
बान्धवस्तथा । माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः' । इत्यर्धमधिकं
पराशरभाष्ये माधवाचार्येण लिखितं मातुः कन्यादादत्त्वे
वृद्धिश्चाद्याभावो बोध्यः बान्धवः पितामहः विष्णुवचनेकवाक्य-
त्वात् एवमेव रत्नाकरः एवञ्च सकुल्यपितामहयोर्नारदोक्तक्रमो
न याज्ञः किन्तु विष्णुवचनमात्रयाज्ञवल्क्योक्तक्रमो याज्ञः
पाठक्रमाष्टादिक्रमस्य बलवत्त्वात् तस्यामित्यनेन मातुरप-
स्थितत्वात् स्वजातय इत्यनेन मातामहमातुलेतरमादपक्ष-
सकुल्या उच्यते । संस्कृतानामधिकारमाह याज्ञवल्क्यः ।
'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च
निजादंशादृत्वांश्चतुःतुरीयकम्' । असंस्कृता भ्रातरः भगि-
न्यश्च पूर्वसंस्कृतरूपनीतैः । अन्यथा मन्त्रपाठानधिकारापत्तेः
तुरीयकं विवाहोचितद्वयमिति दायतत्त्वे विवेचितम् ।
तत्र विवाहोचितद्वयदाने संस्कृतासंस्कृतभेदानुपयोगात् पूर्व-
संस्कृतैरिति कन्यासंस्कार एव उपयुक्तं तथा 'पिता पिता-
महो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वं नाशे
प्रकृतिस्थः परःपरः । अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्या-
सृताद्वतौ । गम्यन्त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयं
वरम् । सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक् ।
दत्तामपि हरित् कन्यां श्रेयांस्येव भ्रात्रजेत्' । तथेत्यनेन नार-
दोक्तमातामहाद्याः समुच्चिताः । गम्यं सर्वणत्वादिना स्वप्ना-
पचाहं वरं स्वप्रदानेन पतिं कुर्यादित्यर्थः । 'दत्तात्मा तु स्वयं
दत्ता' इति याज्ञवल्क्योक्तं स्वयं दत्तपुत्रस्य स्नादनवत् दत्तां

वाग्दत्ताम् इयं कन्या असुकाय दातव्येति प्रतिश्रुतामिति
 यावत् अथ विशेषमाह नारदः । 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्च-
 स्त्रेषविधिः स्मृतः । गुणापेक्षं भवेद्दानमरासुरादिषु च त्रिषु ।
 एक विधिः सक्तदानविधिः । गौतमः । 'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय
 न दद्यादिति' अधर्मीऽत्र दानानर्हताप्रयोजक इति विवाहदत्ता-
 कारः । वशिष्ठः । 'कुलश्रीकविहीनस्य पण्डादिपतितस्य च ।
 अपस्मारि विधर्मस्य रोगिणां वेशधारिणाम् । दत्तामपि हरेत्
 कन्यां समोदोढां तथैव च' । नारदः । 'प्रतिष्ठश्च यः कन्या-
 मदुष्टासुतसृज्ज्वरः । विनेयः सोऽर्धदण्डेन कन्यां तामेव चोद-
 हेत्' । विनेयो दण्डनीयः । ब्राह्मादीनाह याज्ञवल्करः ।
 'ब्राह्मो विवाह आह्वय दौघति शक्त्यलंकृता । तज्जः पुनात्युभ-
 यतः पुद्गलानेकविंशतिम् । यज्ञस्यायत्विजे देव आदायार्षसु
 जीबुगम् । चतुर्दशप्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् । इत्युक्ताच-
 रतां धर्मं सह या दौघतीऽर्द्धिनि । सकायः पावयित्तज्जः षड्-
 षंस्त्रांश्च महात्मना । आसुरो द्रविष्ठादानाद् गन्धर्वः समया-
 क्षियः । राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छ्रितात्' । एकः
 विंशतिमिति दश पूर्वांश्च दशापरान् । आत्मानश्चैकविंशति-
 मिति मनुवचनसमानार्थकं पुनाति 'पित्रादीन् पापाक्षरकाश्च
 समुहरति पुत्रादीन् निष्पापान् जनयति आत्मानमपि निष्पापं
 करोति आदायेति गोह्वयं वरादृष्टहोत्वा तेनैव सह कन्यादान-
 मार्गः सह गोमिथुनेन ऽचेति देवलवचनात् ऋषधर्मचरता-
 मिति नियमं कृत्वा कन्यादानं कायः काः प्रजापतिर्देवताऽस्तेति
 ब्राजापत्य इत्यर्थः । शास्त्रीयसंस्थानियमम् । विना धनप्रदश्च
 दासुरः अतो नार्षस्य तन्मात्रं कन्यावरयोः परस्पररागाद् ।
 समवः त्वं मे भार्या त्वं मे प्रतिरिति निश्चयः स गान्धर्वः
 शुभेति बलात्कारोपपन्नश्चम् । 'प्रसङ्ग कन्याहरणं राक्षस

विधिरिष्यते' इति मनुवचनात् छलमाह मनुः । 'सुप्तां मत्तां प्रमत्तां का रहो यत्रोपगच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः' । एवम्भूतत्वागानन्तरग्रहणे ब्राह्मण्यष्टनामको विवाह इति वर्तुलार्थः । नान्धर्वादी विधिमाह देवलः । 'गान्धर्वादिविवाहेषु विधिर्वैवाहिको मतः' । कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः । क्षतयोन्मा अपि संस्कारमाह वासवस्कायः । 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः' इति छताभ्यक्तत्वादिना नियोगधर्मसुपक्रम्य मनुः । 'यस्यास्त्रियेत कन्याया वाचा सत्यकृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवः । यथाविध्यभिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचि-व्रताम् । मिथोभजेताप्रसवात् सकृत् सकृदुताहृतौ' । आगर्भ-ग्रहणात् सकृद्गमनोपदेशाच्च यस्यैवाग्दत्ता तस्मैवापत्यं भवतीति कुक्षूकभट्टः । एतच्च कन्यानुमतिसत्त्वे तदनुमत्या तु नेत्याह वशिष्ठः । 'कन्यायां दत्तशुक्लायां स्त्रियते यदि शुक्लदः । देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते । अङ्गिर्वाचा प्रदत्तायां स्त्रियेतोऽङ्गं वरो यदि । न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारौ पितुरेव सा' । प्राग्वचनं मनोरपि मन्त्रोपनीता पाणिग्रहण-मन्त्रजन्यसंस्कारवती कुमारी पितुरेव सेति अन्यस्मै यादृशेन सम्बन्धेन पित्रा विवाह्यते तादृक् पितृसम्बन्धवती एतत्परमेव 'नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरिष्यते । पाणिग्रहण-संस्कारात् प्रतित्वं सप्तमे पदे' इति यमवचनम् । कन्यायाः सकृद्दान्तु पाणिग्रहणसंस्कारयुक्तकन्यादानविषयं कात्या-यनः । 'अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनृदायान्तु यत्र वै । वरागमश्च सर्वेषां क्षमेताद्यवरस्तु ताम् । पश्चादरेण यद्दत्तं तस्याः प्रति-क्षमेत सः । तथा गच्छेत् समूहायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्' वरौ विकाहोपस्थितः तथा 'प्रदाय शुक्लं गच्छेद् यः कन्यायाः

स्त्रीधनं तथा । धार्ष्ट्यां सा वर्षमेकमु देयान्वस्यै विधानतः ।
 अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीचेत समाव्रयम् । अत ऊर्ध्वं प्रदा-
 तव्या कन्यान्वस्यै यथेच्छतः । प्रवृत्तिरागमनं वार्त्ता । मनुः ।
 'मङ्गलार्थं स्वस्थयनं यज्ञस्तौसां प्रजापतेः । प्रयुज्यते विवा-
 हेषु प्रदानं स्वाम्यंकारणम् । पाणिप्रहणिका मन्त्रानियतं
 दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विहङ्गिः सप्तमे पदे' ।
 स्वस्थयनं कुशलेन कालातिवाहनहेतुकं कारणसाधनात् कन-
 कधारणादि श्रीम् स्वस्ति भवन्तो ब्रूवन्स्विति च यश्च प्रजा-
 पतिदेवतो वैवाहिको होमस्तत्सर्वं मङ्गलार्थम् अभिमताह-
 सिद्धिमङ्गलं तदर्थमेवैधव्यार्थमिति यावत् । स्वाम्यकारणमु
 प्रदानं न तु वाग्दानं रक्षाकरकतापि प्रदाने नैव कन्यायां
 वरस्य स्वाम्यं जायते कन्यादातुः स्वाम्यं निवर्त्तते इति व्याख्यातं
 निष्ठा भार्यात्वस्य समाप्तिरूपा सप्तमे पदे गतायां कन्याया-
 मिति बोध्यम् । तदानीं गोत्रापहारमाह लघुहारीतः ।
 'स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे । पतिगोत्रेण
 कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया' । पाणिप्रहणादपि पित्र-
 गोत्रापहारमाह आहविवेके । वृहस्पतिः । 'पाणिप्रहणिका
 मन्त्राः पित्रगोत्रापहारकाः । भर्तुर्गोत्रेण नारीणां देयं पिण्डो-
 दकं ततः' । यस्तु सपिण्डनस्य गोत्रापहारित्वं प्रतिपादकव-
 चनं 'संहितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् । पैत्रिकं
 भजते गोत्रमूर्ध्वं नु पतिपैत्रिकम्' । इति कात्यायनीयं तत्-
 शास्त्र्यन्तरीयं शिष्टव्यवहाराभावात् । अतएव अनुमन्विता गुह्यं
 गोत्रेणाभिवाहयेत इति गोभिलोक्तं सप्तपदीगमनानन्तरं पत्यु-
 रभिवादनं तत्पतिगोत्रेण कर्त्तव्यमिति भट्टनारायणैकतम् एतेन
 पित्रगोत्रेणेति सरलाभवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम् । एतत्पत्य-
 रभिवादान्त एव सामगानां विवाहः तावभौ ततः प्रभृति-

त्रिराचमचारलवणाश्वाशिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सह शयौ-
 यातामिति तत्सूत्रे ततः प्रभृति विवाहकर्मण ऊर्ध्वमिति भट्ट-
 नारायणव्याख्यानात् । अतएव तत्पत्यभिवादनानन्तरं भव-
 देवेनापि प्रायश्चित्तहोमवामदेव्यगानदक्षिणा लिखिताः ।
 यजुर्वेदिनाम्तु प्रेक्षकाभिमन्त्रणानुष्ठुमीपवेशनान्तो विवाहः
 आचार्याय वरं ददातीति पारस्करसूत्रेण तदनन्तरं वरशब्द-
 वाच्यगवादिदक्षिणादानस्योक्तत्वात् । अतएव 'विवाहादिः
 कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते । विवाहादा-
 वेकमेवात्र कुर्यात् आहं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यादिति'
 छन्दोगपरिशिष्टवचने विवाहादिरिति समशनीयचक्रहोम-
 गृहप्रवेशयानारोहणचतुष्पथामन्त्रणाक्षभङ्गसमाधानार्थ-होम-
 चतुर्थीहोमादिशब्देन ग्रहणम् । एषु विवाहादिगर्भाधानान्त-
 कर्मसु एकमेव आहं कार्यमिति आहविवेकः । अतः सम-
 शनीयचक्रहोमादयः साङ्गविवाहाङ्गिवा इति । ततश्च नाशौचं
 राज्ञां राजकर्मणीत्यधिकृत्य न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभू-
 तयोरिति विष्णुसूत्रेणारब्धविवाह एव अशौचाभावो न तु सम-
 शनीयचक्रहोमादौ विवाहारम्भश्च द्विआहं 'व्रतयज्ञविवाहेषु
 आहे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु
 सूतकम् । आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः । नान्दी-
 आहं विवाहादौ आहे पाकपरिष्क्रिया' इति राघवभट्टवच-
 नात् पाकपरिष्क्रियेति साग्नेर्दर्शआहविषयं तत्र तस्य तदुह-
 रणस्य प्रसाधारणाङ्गत्वात् । न चैवं विवाहपूर्वकतेन नान्दी-
 सुखआहेन सर्वेषां आहवत्त्वात् सर्वेषामेवारम्भो भूतः इति
 वाच्यं विवाहार्थं कृतद्विआहसमशनीयादीनामारम्भकत्वा-
 भावात् उहश्चत्वगर्भकत्वादारम्भपदार्थस्य अन्यथा अन्यार्थ-
 वरणादावन्यारम्भः स्यात् । अक्षभङ्गाभावात् तदर्थहोमाकरणे

विवाहार्थं कृतश्राद्धेन तस्याप्यारम्भादारम्भाकरणे प्रत्यवायक-
 म्वात् । अतएव अग्न्याधानार्थं विवाहार्थं वा कृते श्राद्धेऽग्नौ चे-
 तु न वैश्वदेवस्य गर्भाधानस्य वा करणम् । एवञ्च विवाहकाले-
 ऽग्नौ चे समशनीयचतुहोमादयोऽग्नौ चगते महाव्याहृतिहोम-
 प्रायश्चित्तं कृत्वा कर्त्तव्याः । 'गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदित-
 मारभेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत्' इति भर-
 हाजवचनात् । गौणकालमाह हरिहरपञ्चतौ । 'यद्वागामिक्रिया-
 मुख्यकालस्याप्यान्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित्
 प्राक्तनकर्मणि' । अन्तरालवत् मध्यकालस्यैव श्राद्धचिन्तामणि-
 कृतत्वतत्त्वार्थवयोः 'एवमागामियागौयमुख्यकालादधस्तनः ।
 स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः' । एवञ्च सर्वा-
 स्तेवान्वाहार्थ्यवन्तीति गोभिलगृह्येण 'यच्छ्रावं कर्मणामादौ
 या चान्ते दक्षिणा भवेत् । अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं
 विदुर्बुधाः' । इति गृह्यान्तरे नान्दौमुखश्राद्धदक्षिणयोरन्वा-
 हार्थ्यत्वप्रतिपादनात् गृह्योक्तकर्मणामाद्यन्ताङ्गत्वेन नान्दौ-
 मुखश्राद्धदक्षिणानियमाभिधानात् विवाहमात्रस्य गृह्यकर्म-
 त्वेन तदादौ ब्रह्मश्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं तद्व्याजविवाहे पित्रा तत्
 कर्त्तव्यं 'स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मणि । पिण्डा-
 नोद्ब्रह्मनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत् क्रमात्' । इति कृन्दोगपरि-
 शिष्टात् सुतसंस्कारग्रहणात् पुत्रस्य विवाहान्तरे पित्रा नाभ्यु-
 दयिकं कार्यम् श्राद्धेन संस्कारसिद्धौ द्वितीयादेस्तदजनकत्वात्
 तथाचाञ्जलायनगृह्यपरिशिष्टं 'सौमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भं
 सौमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भपात्रसंस्कारः' इति श्रुतिरिति गर्भं
 पात्रयोरयं गर्भपात्रः गर्भस्य उद्गच्छस्य पात्रस्य तदाधारस्य
 स्त्रिया इति कथ्यतः । द्वारौतोऽपि । 'सक्तसु कृतसंस्काराः
 सौमन्तेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृती

भवेत् । अत्र सक्तत्वं संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषां संस्काराभिधानेन प्रत्येककृतजातकर्मादिसंस्काराणां सुतरां संस्कृतत्वं ब्रह्मत्वं कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात् । पिण्डानिति आह-
 ५२१ कन्यापुत्रविवाहेषु इति आहविधायकविष्णुपुराणैकवाक्य-
 त्वात् तदेकवाक्यतया एकशेषात् सुतसंस्कारकर्मणीत्यत्र सुत-
 पदं कन्यापुत्रपरम् । आ उद्वाहनादित्यभिविधावाह् । तस्या-
 भावेऽपि संस्कार्यक्रमवाधकस्य पितुरभावेऽपि पुनरन्यः
 संस्कार्यः सपिण्डादिषां तत्क्रमादिति 'चित्रं कर्म यथानेकै-
 रङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारै-
 र्विधिपूर्वकैः' । इत्यङ्गिरसोक्तफलभागितया तस्य प्रधानस्य
 क्रमात्तेषां पितृणां दद्यात् । ततश्च संस्कार्य पित्रादित्रय-
 मातामहादित्रयेभ्यः आहं कुर्यात् । न च संस्कार्य पित-
 रमादाय तेषां पितुः संप्रदानभूतानां तत्क्रमादित्यनेन पितुः
 प्रवेशात् पितुः प्रपितामहेतर पञ्चानामिति नारायणोपा-
 ध्यायमतं युक्तमिति वाच्यं पितृनुवेशेन संस्कार्य पितृपिता-
 महप्रपितामहानां आहं तन्मातामहपञ्चस्यैव 'पितरो यच्च
 पूज्यन्ते तत्र मातामहाध्रुवम्' इत्यनेन युक्तत्वात् न वा
 तेषां संस्कर्त्तृपितृणां संस्कार्य पितुः पितृगणमातामहगणानां
 वा ग्रहणं तत्क्रमादित्यनुपपत्तेः तथैहि आद्ये संस्कर्त्तुरनु-
 पात्तत्वेन तच्छब्दादनुपस्थितिः । द्वितीये तेषामित्यनेनैव
 प्रक्रान्तत्वेन तथाविधानं प्राप्या तत्क्रमादित्यस्यानुवाद-
 कतापत्तिरूपानुपपत्तिः एवं तस्याभावे त्विति मैथिलपाठे
 प्रक्रान्तव्यवच्छेदकतुकारेण द्वितीयपक्षस्य सुतरां बाधित-
 त्वमिति । ततश्च तेषामिति निर्विशेषितपितृमात्रपरा-
 मर्शकमिति । एवञ्च भ्रात्रापि संस्कार्य देवदत्तादिपितुरिति
 प्रयोज्यम् । नान्दीमुखे तु छन्दोगैर्योषितां आहं न कर्त्त-

अम् । 'न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते । स्वभर्तुः
 पिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता' इति कृन्दोगपरिशिष्टे
 पर्युदस्तत्वात् न च अवसानदिनेतरत्र योषिद्भ्योऽपृथग्दद्यात्
 यतः स्वभर्तुः पिण्डांशेभ्य उभयाद्दंश्चकदन्तेभ्य एव योषितां
 तृप्तिः पुरुषाणां योषिज्जीवनादौ पृथक्पिण्डादपि तृप्तिमत्त्वात्
 योषित्वदमपि सार्थकमिति वाच्यं तथात्वेऽवसानदिनादृते
 इति व्यर्थं स्यात् तथाहि परिप्राप्ते योषितां आद्येऽपृथक्त्वं
 विधीयते किंवा अमृथक् आद्यं विशिष्टं विधीयते नाद्यः
 अमावस्यादौ योषिहानाप्राप्तौ कथं तदन्याऽपृथक्त्वमात्र-
 विधानं न च अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यत्र प्रेते पितृ-
 त्वमापन्ने सपिण्डीकरणादन्विति विष्णुपुराणीयेन योषिता-
 मपि पितृत्वात् आद्यप्राप्तिरिति वाच्यं पितृभ्यो दद्यादित्यत्र
 पितृपदं न प्राप्तपितृलोकमात्रपरम् । किन्तु पितृपितामह-
 प्रपितामहमात्रपरम् असावेतत्तं इति यजमानस्य पित्रे असा-
 वेतत्ते इति यजमानस्य पितामहाय असावेतत्ते इति यज-
 मानस्य प्रपितामहायेति श्रुत्याद्येकवाक्यत्वात् 'त्रयाणामुदकं
 कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः सम्प्रदातेषां पञ्चमो
 नोपपद्यते' इति मनुवचने त्रयाणामित्यनेन पितृपिता-
 महप्रपितामहानां पत्नीनिरपेक्षाणां तर्पणवद्देवतात्वावगमाच्च
 मातामहादिलाभस्तु 'पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा-
 भ्रुवम् । अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषात्तरकं ब्रजेत्' इति हव-
 याञ्चवत्कावचनात् मातामहा इति तदादित्रिकपरम् इत्यादि
 बहुवचनान्ता गणस्य संभूचका इत्युक्तेः आद्येति कर्त्तव्यतायां
 मातामहादित्रिकोपादानाच्च । नास्त्यः तदा ह्यवसानदिना-
 दृत इति व्यर्थं स्यात् अवसानदिने तु 'भ्रुवाणि तु प्रकुर्वीत
 प्रसौताहनि सर्वदा' इति कृन्दोगपरिशिष्टवचनेन स्त्रीपुंसयोः

आधारणत्वेन आहप्रात्या 'स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टं प्रकी-
र्तितम् । सृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्' इति
मार्कण्डेयपुराणीयेन च विशेषतः आहप्रात्या च विशिष्ट-
विधित्वानुपपत्तेः तस्मादवसानदिनादृत इति वाक्यस्य सार्थक-
त्वाय पृथक्पदमेवानुवादः न च वैपरीत्यं तथात्वे वाक्यानु-
वादः स्यात् अन्ययपदानुवादे तु विभक्तोर्नानुवादकतेति एव-
मेवेशानन्यायाचार्याः तस्मात् 'मातृआहन्तु पूर्वं स्यात् पितृणां
तदनन्तरम् । ततो मातामहानाञ्च ब्रह्मो आह्वे चयं स्मृतम्,
इति श्रुतातपवचनात् 'अन्वष्टकाष्वष्टकावदग्नौ हुत्वा देव-
पूर्वकमेव मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववद्ब्राह्मणान्
भोजयित्वा' इति विष्णुसूत्रात् 'सृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणा-
मप्युत्तरक्रिया' इति विष्णुपुराणात् 'आहं सपिण्डकं कुर्यात्
स्वसूत्रोक्तविधानतः । अन्वष्टकासु ब्रह्मो च गयायाञ्च क्षया-
हनि । मातुः आहं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना सह' इति ।
ब्रह्मिआह्वे च मात्रादिगयायां पिष्टपूर्वकमिति तीर्थचिन्ता-
मणिष्टतवायुपुराणवचनात् ब्रह्मअन्वष्टकावसानदिनगया-
निमित्तकआहहरणेषु न योगिज्ञ इत्यादिना कृन्दोगेतरो-
वसानदिनेतरत्र ब्रह्मादौ योषिज्ञः पृथक्आहायाज्ञं दद्यात्
कृन्दोगो ब्रह्मादौ योषिज्ञो न दद्यात् अवसानदिने तु
कृन्दोगाच्छृन्दोगोभयमेव योषिज्ञः पृथक् दद्यादित्यर्थात्
सिद्धम् । ततश्च ब्रह्मादौ कृन्दोगयोषितां कथं तस्मिन्नित्या-
काङ्क्षासुत्याप्य उत्तरार्हान्वय इति । एतदर्थमेव स्वसूत्रोक्त-
विधानत इत्युक्तं सूत्रेति गृह्यशास्त्रपरम् अन्यत्रामावास्यादौ
पतिना सह भोग्यं आहं कर्त्तव्यमित्येवार्थः असवेतत्त इति
प्रजमानस्य पित्रे इति प्रागुक्तश्रुत्या आह्वे पत्नीन्निरपेक्षपित्रादि-
गोधिकया 'सपिण्डोकरणादूहं' यत् पित्रभ्यः प्रदीयते ।

‘सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः’ इति स्मृत्या भर्तृदत्तः
 गृहकारकत्वबोधिकाया च एकवाक्यत्वात् अन्वष्टकायान्तु साम्ने-
 रवाधिकारः विष्णुवचने हि ह्रस्वेत्यनेनाग्निप्राप्तेरग्नाविति
 ग्रहणं तन्नियमार्थं न च अग्न्यग्नीनामग्नीकरणहोमे विप्र-
 पाण्यादिविधानादत्रापि तथेति धीर्ष्वं प्रकृतिभूतस्याहविष्यक्त-
 स्य आधारात्तरस्य विकृतिभूतस्याहविष्येष्टस्य विहितधारेण
 बाधात् शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्बाधवत् न कालौकिकाम्नी-
 होमः न पैत्रयज्ञियो होमो लौकिकाम्नी विधीयते इति मनुना
 निषेधात् । वाचस्पतिमिश्रोऽप्येवम् । प्रागुक्तपर्युदासात्
 वृद्धिश्चाहो हृन्दोगपरिशिष्टेन ‘षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनुश्राव-
 दानामुपक्रमेत्’ इत्युपक्रमस्य षष्ठाभेवानुष्ठानमुक्तं न तु
 मातृणामिति एतेन षड्भ्यः इति जीवन्मातृकविषयमिति
 निरस्तम् । जीवन्मातृकेण हृन्दोगेतरिण पितामह्यादीनां
 श्रावो क्रियते जीवन्तमतिदद्याद्वा प्रेतायाकोदके द्विजः’ इति
 हृन्दोगपरिशिष्टात् जीवन्तमित्यत्र निमित्तविशेषत्वेन पुंस्त्व-
 मविवक्षितम् । अतएव लघुहारीतेनाप्युक्तं ‘स्वेन भर्ता सहै-
 वास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरमन्त्रो-
 हुतिव्रतेः । तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु ।
 तस्याश्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्रद्धा इति निश्चयः’ । पितृदेशा-
 न्तरस्थायित्वे च तत्प्रतिनिधित्वेन पुत्रादिना वृद्धिश्चाह
 कर्त्तव्यं तथाच हारीतः । ‘जीवति पितरि पुत्राणामर्थादान-
 विसर्गाक्षेपेषु न स्वात्मन्यं कामं दीने प्रोषिते चार्त्तिं गते
 ज्येष्ठोऽर्थान्छिन्तयेत्’ इति अर्थान् दृष्टादृष्टयोजनानि ।
 दत्तोऽपि । ‘ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
 एभिरेव हुतं यत् स्वात्तहुतं स्वयमेव हि’ । स्वयं प्रहसस्यापि
 ऋत्विक्त्वमाह विवादचित्तामणौ नारदः । ‘ऋत्विक् च

त्रिविधा दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयंकृतः । यदृच्छया च यः कुर्या-
 दात्वित्थं प्रीतिपूर्वकम् । यदृच्छया स्वेच्छया मरणादिना
 पितुरनधिकारे द्वितीयादिविवाहे वा विवाहाधिकारिणा
 स्वयमवश्यं स्रपितृभ्यः आहं कर्त्तव्यम् । 'नान्दीमुखेभ्यः
 आहन्तु पितृभ्यः कार्यमुद्दयै । ततो विवाहः कर्त्तव्यः शुद्धः
 शुभसुतप्रदः' इति ब्रह्मपुराणे आहनेन विवाहस्य शुद्धत्वाभि-
 धानेन तदभावादशुद्धत्वप्रतीतिः अङ्गत्वादेव जीवत्पितृकेणापि
 जीवन्तं विहायापरमादायावश्यं वृद्धिआहं कार्यं 'जीवे
 पितरि वै पुत्रः आहकालं विवर्जयेत् । येषां वापि पिता
 दद्यात्तेषामेके प्रचर्तते' । इति हारीतवचनोत्तरार्द्धेन प्रधान-
 माहृताद्यर्थं आहविधानात्तत्र पितामहाद्यृहमाह विष्णुधर्मा-
 न्तरं 'येषां आहं पिता कुर्यात्तेषामेव स कारयेत् । मन्त्रोद्देशे तु
 कर्त्तव्यं तेषां आहं नराधिप !' । स जीवत्पितृकः प्रतिनिधिना-
 तु अमुकपितुरित्याद्यभिज्ञापे प्रयोज्यम् । आयान्तु नः पितरः
 इत्यादी तु न तथा 'या वै काञ्चनयज्ञे ऋत्विज आशिषमाशा-
 मते यजमानस्यव तामाशामत इति होवाच' इति श्रुतेः एवञ्च
 अङ्गत्वात् पितामहादिक्रियमाणे कन्यादाने वृद्धिआहान्युप-
 पद्यते । माता जीवत्पितृादिकवद्वृद्धिआहं विना कन्या
 दीयते तदनधिकारात् तथाहि पार्वणाधिकारे विष्णुः 'पितरि
 पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात्' इति तद्विर्कृति-
 त्वाद्वृद्धिआहेऽप्यनधिकारः । 'एवं सृताहनि तु कर्त्तव्या
 स्त्रीणामप्युत्तरक्रिया । प्रतिसंवत्सरे राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः'
 इति विष्णुपुराणीये सपिण्डनोत्तरक्रियायामेकोद्दिष्टविधाने-
 नान्यत्रानधिकारः । अत्र स्त्रीणामिति प्रकरणात् कर्त्तरि
 षष्ठी ननु एवं व्रतप्रतिष्ठादिषु स्त्रीकथं ब्राह्मणान् हावयतीति
 चेन्न तत्र तद्विधानात् तथाहि जुहुयादावयेहेति गोभिन्न-

सूत्रेण विकल्पदर्शनात् 'सूतके च प्रवासे च अशक्नौ आह-
 भोजने । एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत्' इति
 छन्दोगपरिशिष्टीये आदिशब्दात् होममात्रे हावयेदिति
 श्रुतेस्तथाकल्प्यते एवं शूद्रस्यापि ब्राह्मणद्वारा विवाहादौ
 होमाधिकारः । विष्णुधर्मोत्तरे 'विवाहादिक्रियाकाले तत्-
 क्रियासिद्धिकारकम् । यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधफलं
 लभेत्' । आदिशब्दात् यज्ञोपनयनप्रतिष्ठादिग्रहणमिति
 दानवाक्यावली मनुः 'अङ्गिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं प्रश-
 स्यते । इतरेषास्तु वर्णानामितरेतरकाम्यया' । उदककरणक-
 मेव ब्राह्मणानां कन्यादानं प्रशस्यते क्षत्रियादीनां पुनर्दाह-
 प्रतिग्रहौर्वोर्दानग्रहणेच्छाकरणेन जलं विनापि दानं प्रशस्यते
 न तु जलकरणकत्वं तेषां निषिद्धयते व्यवहारोऽपि यथा रत्ना-
 करकङ्किस्तु कन्यावरयोः परस्परानुरागेण इति । बौधायनः
 'श्रुतशौलिने विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने देया' इति सन्नद्ध
 इति ब्रह्मचारिणे अजातस्त्रीसम्पर्कायेति कल्पतरुयाज्ञवल्का-
 दौपकलिके । जातपरिणीतस्त्रीसङ्गमस्य द्वितीयविवाहे
 विवाहाष्टकवह्निर्भावापत्तेस्तदुपादानं प्राशस्त्यर्थमिति तत्त्वं
 ब्राह्मणानुवृत्तौ संवर्तः 'तां दत्त्वा तु पिता कन्यां भूषणाच्छा-
 दनासनेः । पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सववृत्तिषु' । स्वयं
 नित्यं चिरकालीनम् उत्सवानां वाद्यादीनां वर्त्तमानेषु
 मत्सु दत्त्वेति सम्बन्धः । तत्फलमाहः मत्स्यपुराणम् ।
 'मङ्गलानि च वाद्यानि ब्रह्मवोषस्य गीतकम् । ऋहर्षं
 कारयेद्दीमानमङ्गलविनाशनम्' । यमः । 'कूपारामप्रपा-
 कारौ तथा वृक्षादिरोपकः । कन्याप्रदः सेतुकारौ स्वर्ग-
 माप्नोत्यसंशयम्' । अतएव मत्स्यपुराणम् 'शास्त्रे युक्तमस-
 न्दिग्धं बहुवारमहाफलम् । दशपुत्रसमा कन्या यापि

स्वाच्छीलवर्जिता' अतएव । अनपत्यस्य गत्यभावस्तत्रैवोक्ता
यथा । 'अनपत्यस्य लोकेषु गतिः का च न विद्यते' । भवि-
ष्योत्तरे 'कन्याश्चैवानपत्यानां ददतां गतिमुत्तमाम्' । अन-
पत्यानामनपत्येभ्यः प्रकृष्टां गतिं जानीयादिति शेषः । विष्णु-
प्रीत्यर्थमपि कन्या दौयते 'देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदन-
तुष्टये' । इति वामनपुराणेन सामान्यतोऽभिधानात् विष्णु-
पुराणञ्च 'विशिष्टफलदा कन्या निष्कामानाञ्च मुक्तिदा' ।
मनुः । 'येन येन हि भावेन यद्दानं संप्रयच्छति । तेन तेन
हि भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः' । येन येन हि भावेन
सात्विकराजसतामसान्यतमेन तेन तेन हि भावेन देवमानुष-
पशुभावेन । यमः 'परञ्चानुपहत्येह दानं दद्याद्विचक्षणः ।
सुखोद्भवं शुभोदकं प्रेत्येव लभते फलम्' । इत्येतयोर्दानमात्रे
यद्दादनिष्ठं फलं यच्च कन्यादाने प्रागुक्तं दादनिष्ठं फलं तदौत्-
सर्गिकं किन्तु तत्पित्रादिनिष्ठमपि कल्प्यते । 'तत्तद्योऽहं
पितरं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम्' इति अयोध्याकाण्डे । 'रत्नवस्त्र-
मङ्गीयानसर्वभोगादिकं वसु । विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मा-
नुद्दिश्य दास्यति' । इति विष्णुपुराणीयपितृगौतायाञ्च पितृ-
निष्ठफलजनकत्वाभिधानात् तदौयन्तु कन्यादि तदर्थं देय-
माह आपस्तम्बः 'अन्तेवास्यार्थास्तदर्थेषु धर्मकृत्येष्वेव योजयेत्
दुहिता वेति । तदर्थेषु मासिकादिना तद्भोगार्थं धर्मकृत्येष्वेव-
त्यदृष्टार्थमिति' अतएव व्यासः । 'आयासशतलब्धस्य प्राचे-
भ्योऽपि गरीयसः । एकैव गतिरर्थस्य दानमन्या विपत्तयः'
एवञ्च पित्रादिनारव्यदेवगृहपुष्करिण्यादि तद्वनस्त्रामिना
तदर्थं देयं तदाह विवादरत्नाकरे कात्यायनः 'सुखेनार्त्तेन वा
दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुखे
नात्र संशयः' । एवञ्च सुसुषुदत्तस्य यद्दानोपसर्गत्वाभिधानं

तद्वर्ज्येतरदानपरम् । एवञ्च शास्त्रदेशितं फलं प्रयोक्तारौति-
 न्यायेन पित्रादयो न व्यावर्त्तन्ते । तेषामपि शास्त्रदेशित-
 फलभागित्वात् किन्तु वेतनेन प्रवर्त्तमाना होमदेवगृहहृत्ता-
 गादिषु ऋत्विक्स्थपतिखनिचृप्रभृतयो न फलभागिनः ।
 अतएव ऋत्विक्विषयिका श्रुतिः दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणा-
 दिभिः क्रीता ऋत्विजोयाजयेरन्निति इतरेषामपि लोकव्यव-
 हारादेव धनार्थित्वमात्रम् । काश्यपः । 'शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति
 स्वसुतां लोभमोहिताः । आत्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिष-
 कारिणः । पतन्ति नरके घोरे भ्रमन्ति चासप्तमं कुलम् । गमना-
 गमने चैव सर्वः शुक्लोऽभिधीयते' । गमनागमने पारितोषिक-
 द्रव्यमादाय कन्याप्रदानार्थं कन्यापितृवैश्मयातायाति अत्र लोभ-
 मोहिता इत्यनेन स्वार्थं न याद्वा कन्यार्हणार्थन्तु यद्वेषे न
 दोषः 'यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः । अर्हणं
 यत् कुमारौणामानृशं हि केवलम्' । आनृशं मनुकम्पा
 अतएव मनुः । 'आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत्'
 एवञ्च रत्नाकरधृतयमवचने यत् शूद्रसम्प्रदानकदानमुक्तं तत्
 कन्यादानविषयकमपि तद्यथा 'शूद्रे समगुणं दानं वैश्वे
 द्विगुणमुच्यते । क्षत्रिये षड्गुणं प्रोक्तं विप्रे दशगुणं स्मृतम्' । अत-
 एव मदनपारिजाते भृरुदाजः 'साधारणं स्वान्निविधं विदुस्तच्च
 क्रमागतम् । प्रीतिदानं तथैवात्र प्राप्तञ्च सह भार्यया । अवि-
 शेषेण वर्णानां सर्वेषां त्रिविधं धनम्' । यत्तु 'चतुरो ब्राह्मण-
 म्याद्यान् प्रशस्तान् कथयो विदुः । राजसं क्षत्रियस्यैक-
 मासुरं वैश्यशूद्रयोः' । इति मनुना प्रशस्तत्वेनाभिहितं
 तदपि प्रागुक्तकन्यार्हणार्थविषयम् । याज्ञवल्करः । 'दत्तां
 कन्यां हरन् दण्डो व्ययं दद्याच्च सोदयम् । मृतायां दत्तमा-
 दद्यात् परिग्रहो भयव्ययम्' । वाचा दत्तां कन्यां कारण-

मन्तरेण हरन् दण्डो भवति यच्च वरेण दत्तं हिरण्यादिकं
तत् सङ्घट्टिकं कन्यापिता दद्यात् वाग्दत्तायां सृतायां वरो
दत्तमादद्यात् उभयव्ययं परिशोधयदवशिष्टमिति । दत्तः ।
'मातापितृविहीनस्तु संस्कारोद्दहनादिभिः । यः स्थापयति
तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते' । मत्स्यसूक्ते 'वलिकर्मणि
यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महीक्ष्वे च मङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां
ध्वनिः शुभः' । ध्वनिः हुलुहुलुध्वनिः । दाक्षिणात्यास्तु
'आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे । विवादे च विवाहे
च क्षुतं सप्तसु शोभनम्' । अन्यत्र तु विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णु-
धर्मोत्तरे 'नामसंकीर्तनं नित्यं क्षुद्रशस्त्रमलितादिषु । वियोगं
शीघ्रमाप्नोति सर्वानर्थो न संशयः' अतएव विष्णुपुराणम् ।
'स्मृते सज्जलकल्याणभाजनं यत्र जायते । पुरुषं तमजं नित्यं
व्रजामि शरणं हरिम्' । विष्णुधर्मोत्तरे 'नासंवृतमुखः कुर्व्या-
द्वास्थ्यं जृम्भां तथा क्षुतम्' । श्रीपतिरत्नमालायाम् । 'आश्रया
नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्मसूतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमख-
दौक्षणेऽपि क्षीरमिष्टमखिलेषु च चोद्दुषु' । क्षीरं क्षुरिकर्म
तेन स्त्रिया अपि नखकृन्तनम् । महाभारते 'रात्रौ दानं न
शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा-
दौपमन्त्रं प्रतिश्रयम्' । अभयदक्षिणाम् अभयदानं तथाच
रामायणं 'पर्याप्तदक्षिणस्यापि नाश्वमेधस्य तत्फलम् । यत्-
फलं याति सम्भासे रक्षिते शरणागते' । अकरणे 'निन्दामाह
महाभारते 'प्राणिनं बध्यमानं हि यः सक्तः समुपेक्षते । स
याति नरकं क्षीरमिति प्राहुर्मनीषिणः' । प्रतिश्रयं प्रवा-
सिनामाश्रयम् । विवाहे रात्रौ दानान्तरमप्याह देवलः
'राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं
कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च' । ज्योतिःसारसंग्रहे 'विवाहे तु

दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विवाहानलदग्धा सा
 नियतं स्नामिवातिनी' । व्यासः । 'संपूज्य गन्धपुष्पाद्यो-
 ब्राह्मणान् स्नस्तिवाचयेत् । धर्मे कर्मणि मङ्गल्ये संप्रामा-
 ङ्गुतदर्शने' । गन्धादौ तु विशेषमाह विष्णुधर्मोत्तरे 'मास्यानु-
 लेपनादयं न प्रदद्यात् कर्षाच्च । अन्यत्र देवताविप्र-
 गुरुणां भृगुनन्दन' । धर्मे कर्मणोति सप्तमी निर्देशादसुक्-
 कर्मणि स्नस्तिभवन्तो ब्रूवन्त्विति ब्रूयात् । यमः 'पुष्पाह-
 वाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधौयते । एतदेव निरोङ्कारं कुर्यात्
 चतुर्यवैश्वयोः । सोङ्कारं ब्राह्मणे ब्रूयान्नरोङ्कारं मही-
 पतौ । उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्नस्ति प्रयोजयेत्' ।
 सौभाग्यतिलकमाह मत्स्यपुराणम् । 'गोराचनं सगोमूत्रं
 शुल्कं गोशुक्तं तथा । दधिचन्दनसंमिश्रं ललाटे तिलकं
 न्यसेत् । सौभाग्यारोग्यकृदयस्मात् सदा च ललिताप्रियम्' ।
 ललिता परमेश्वरी । तत्र कन्यावरयोर्मास्याद्युत्सवेन सहितं
 सामुख्याचरणमाह हरिवंशः 'आशौर्भिर्वर्द्धयित्वा तु देवार्षिः
 कृष्णमब्रवीत् । अनिरुद्धस्य वीर्याख्यां विवाहः क्रियतां
 विभा ! । जम्बूलमालिकां द्रष्टुं वाञ्छा हि मम जायते' ।
 तामाह हारावली 'जम्बूलमालिकाकन्यावरयोर्मुखचन्द्रिका' ।
 सुखदर्शनमिति रभसः वाक्ये तु 'अथसोमार्कग्रहणसंक्रान्त्यादौ
 सुतौथके' । इत्यम्निपुराणोदयदाननिमित्तोक्तेषु सोमग्रहण-
 ऽपि अथेति श्रवणादन्यत्र राज्ञावपि अथेत्युक्तेष्वम् । अहः
 पदस्माद्गोरात्रपरत्वादविरुद्धम् । विवाहादिसंस्कारकर्मणि
 सौरेणैव वाक्यम् 'आष्टिके पितृकृत्ये च मासचान्द्रमसः स्मृतः ।
 विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः' इति पितामह-
 वचनात् 'तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च । विवा-
 हादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत्' । इति रत्नाकर-

धृतम्रह्मपुराणवचनाच्च सौरः सूर्यसंक्रमः । विनिर्दिशेत्
 उल्लिखेत् । सौरे रविराश्विखोऽपि 'संक्रान्तिविहिते कृत्ये
 संक्रान्तिः परिकीर्त्तिता । मासोल्लेखयेतरस्मिन् रविराशि-
 स्थितिस्तथा' इति गारुडात् । संक्रान्तिनिमित्तके संक्रान्तिः
 कीर्त्तिता । उल्लेखनीयत्वेन कथिता अत्रैव चान्द्रमासोल्लेखश्च
 मासपदस्य तत्रैव शक्तेः । इतरस्मिन् संक्रान्तिविहितेतर-
 कर्मणि । संक्रान्तेः सौरत्वेन सौरकर्मण्येति यावत् । तत्र
 रविराशिस्थितिरुल्लेखनीया । तथेति मासोल्लेखोऽपि इत्यर्थः ।
 कल्पतरुवाकरयोर्द्वयपरिशिष्टं 'कन्यां वरयमानानामेष
 धर्मो विधीयते । प्रत्यङ्मुखः वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्-
 मुखः । वरयन्ति गोत्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति प्रति
 गृह्णन्ति इति श्रवणात् । अतएव दानधर्मोत्तरे 'सर्वत्र प्राङ्-
 मुखो दाता ग्रहीता च उदङ्मुखः । एष दानविधिर्दृष्टो
 विवाहे तु विपर्ययः' । विपर्यय इति प्रत्यङ्मुखः संप्रदाता
 प्रतिग्रहीता प्राङ्मुखः । तथाच शङ्खः 'प्राङ्मुखाभिरूपाय
 वराय शुचिसन्निधौ । दद्यात् प्रत्यङ्मुखः कन्यां क्षणे लक्षण-
 संयुते' । इति भवदेवभट्टीयसम्बन्धविवेके । प्रवराभिधान-
 माह मत्स्यपुराणं 'तुलापुरुषदाने च तथाच हाटकाचले ।
 कन्यादाने तथोत्सर्गे कीर्त्तयेत् प्रवरादिकम्' इति हरिशर्म-
 धृताश्वलायनवचनं शिवदत्तप्रपौत्री विष्णुदत्तप्रपौत्री हरिदत्त-
 पुत्री यज्ञदत्ता कन्या शिवमित्रप्रपौत्राय विष्णुमित्रप्रपौत्राय
 राममित्रपुत्राय रुद्रमित्राय तुभ्यं संप्रदत्तेति दृष्टार्थत्वात्
 पुंवचसां क्लृप्तत्वयर्थ्या विवक्षा तेन संप्रददे इत्येव प्रयोगः न
 संप्रदत्तेति । तथाच व्यासः 'नामगोत्रे समुच्चार्य प्रदद्यात्
 अथयान्वितः । परितुष्टेन भावेन तुभ्यं संप्रददे इति' नाम-
 प्रदेशमाह विष्णुपुराणं 'ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमे-

ऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम् । नर-
माचष्टे इति नराख्यं नरनामस्त्रयाख्यवन्मूलविभुजादिभ्यश्चेति
क इति जिनेन्द्रबुद्धिः अन्यतोऽपि चेति इति वररुचिः । देव-
पूर्वं देवात् पूर्वं तच्च 'विशिष्टं' शर्मयुक्तं शर्मा देवश्च विप्रस्य
वर्मत्राता च भूभुजः । भूतिर्देतश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य
कारयेत्' इति यमवचनेऽपि समुच्चयलब्धः 'शर्मान्तं ब्राह्मणस्य
स्यात्' इति शातातपीयेन शर्मान्तात्ता च । एवं 'षष्ठेऽन्नप्राशनं
मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले' इति मनुवचनात् चूडा कार्या
यथा कुलमिति याज्ञवल्क्यवचनात् 'देशानुशिष्टं' कुलधर्ममयं
स्वगोत्रधर्मं न हि संत्यजेच्च' इति वामनपुराणवचनाच्च ।
संस्कारमात्रेण कुलधर्मानुरोधेन कालान्तरेऽपि मङ्गलविशेषा-
चरणम् । शूद्राणां नामकरणे वसुघोषादिपद्धतियुक्तनाम-
त्वञ्च बोध्यम् । देव्यन्तास्तु स्त्रियः स्मृता इति द्विजातिस्त्री-
परं 'शूद्रीदासान्तकाः स्मृता' इति वचनात् तत्पद्माश्च
पुंयोगाज्जातेत्येति ईप्रत्ययेन दास्यन्तात्ता शूद्रे शिष्टव्यवहारो-
ऽपि तथा यत्तु सर्ववर्णस्त्रीपरं देव्यन्ता इति तत्र प्रकरणात्
द्विजातिपुंयोगवाधाच्च शर्मणी वर्मणीप्रयोगस्तु न व्यवहार्यः
देवपूर्वं नराख्यं स्यादित्यस्य तत्परत्वानौचित्यात् एवमेव
कुल्लूकभट्टः तेन वाक्येऽपि तथा कल्पना । अहं पदप्रयोगस्तु
'अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते' इति कृन्दोगपरि-
शिष्टे तथादर्शनात् ददानीति परगामिनि फले ददे इति
आत्मगामिफले वाच्यम् । 'देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधि-
देवताः । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्' । इति
राघवभट्टधृतप्रयोगसारदर्शनेन स्वर्गकाम्यत्वादिना सिद्धोऽधि-
कारो येषां तातित्यनेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं नास्ति मृता-
नान्तु न तथेति शिष्टाः । आद्यादौ फलभागिनां गोत्रा-

सृष्टेखदर्यनात् तदितरत्रापि तथोक्तेखाचारः एवं आद्ये
 'अमुकामुकगोत्रे तत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः' इति ब्रह्मपुराणादि-
 दर्शनाद्देयविशेषणत्वेन एतच्छब्दप्रयोग इति अत्र कन्यावरयो-
 रिति पाठक्रमात् ऋथशृङ्गोक्तशब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् वर-
 कुलाभिधानानन्तरं कन्याकुलाभिधानसमाचारः । यथा
 हेमाद्रिधृतम् ऋथशृङ्गवचनं 'वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामह-
 पूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद् विद्वान् कन्यायाश्चैवमेव हि' ।
 धनस्त्रयकृतसम्बन्धविवेके 'नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामह-
 पूर्वकम् । वाक्यमुच्चारयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । एतदेव
 त्रिरुच्चार्य कन्यां दद्याद् यथाविधि । विवाहे यो विधिः प्रोक्तो
 वरणे स विधिः स्मृतः । वाक्यं त्रैपुरुषिकं कार्यं त्रिरावृत्ति-
 विवर्जितं' । इति वचनान्तरात् त्रिरावृत्तिविवर्जिते प्रपिता-
 महपूर्वकं वरणे । नान्दीसमृद्धिरिति कथ्यते इति ब्रह्म-
 पुराणात् नान्दीमुखे पुत्रादिसमृद्धीनामादिकारणरूपे विवाहे,
 विवाहस्य विशेषणन्तु विवाहादेव पुत्रादीनां लाभज्ञापनाय
 चकारस्वर्थः अन्यत्र प्राप्तपितृादिक्रमव्यवच्छेदाय नान्दीमुख-
 पदस्य आद्यपरत्वेऽनेकवचनप्राप्तपितृपूर्वकामिलापबाधापत्तेः
 वाक्यभेदापत्तेश्च । एतदिति प्रपितामहपूर्वकं वाक्यं तच्च
 ऋथशृङ्गवचनात् कन्यानामान्तमिति न तु संप्रददे ददानि
 वेत्यन्तं 'सक्तदंशो निपतति सक्तत्कन्या प्रदीयते । सक्तदाह
 ददानीति त्रींशेतानि सक्तत् सक्तत्' इति मनुवचनात्
 'वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्थ-
 विपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते' । इति बृहस्पत्युक्तेष्व अत्र
 च पारस्करेण वह्निःशालायामुपलिप्ते देशे उद्धृतावेक्षिते अग्नि-
 सुपसमाधयेति सूत्रात् प्रधानगृहाङ्गनेऽग्निस्थापनानन्तरं
 कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिषु उत्तरादिषु इति सूत्रा-

न्तरेण पाणिग्रहणविधानात् । यजुर्वेदिनां सामगदेयकन्या-
ग्रहणेऽपि दानात् पूर्वमग्निस्थापनम् । त्रिषु त्रिषु उत्तरादिषु
नवसु नक्षत्रेषु । ततश्च ज्योतिषामुक्तेषु अपि चित्राश्रवणा-
धनिष्ठाश्लिमीनक्षत्रेषु निरपेक्षकर्मत्वे यजुर्वेदिनां विवाह-
इति । तत्र अयं क्रमः प्राङ्मुख्यं वराय प्रत्यङ्मुखः संप्रदाता
एकादशीतत्त्वोक्तप्रमाणं सर्वकर्मसाधारणं ओम् नमो नारा-
यणाद्येत्युच्चार्य नत्वा ओम् तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति
सूरयः । द्विवीच चक्षुराततम् इत्यनेन विष्णुं संस्मृत्य ओम्
तत्सदित्युच्चार्य च तिलकुशुमयसहितं जलं गृहीत्वा अथ
अमुके मासि अमुकराशिस्थे भास्करेऽमुकपक्षेऽमुकतिथौ
अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा स्वर्गकामो विष्णुप्रौतिकामो वा
इत्यन्तं सक्तदुश्चार्यं अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकदेव-
शर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकदेवशर्मणः
भौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकदेवशर्मणः पुत्राय
अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकदेवशर्मणे वराय अमुक-
गोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकदेवशर्मणः प्रपौत्रोम् अमुक-
गोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकदेवशर्मणः पौत्रोम् अमुकगोत्रस्य
अमुकप्रवरस्य अमुकदेवशर्मणः पुत्रोम् अमुकगोत्राम् अमुक-
प्रवराम् अमुकदेवोमित्यन्तं त्रिरुच्चार्य सालङ्कारां वस्त्रा-
च्छादितां प्रजापतिदेवताकामेनां कन्यां तुभ्यमहं सम्प्र-
ददे । इति दद्यात् परार्थं चेद्दानीति विशेषः अमुकगोत्र
इत्यादौ षष्ठ्यन्ततानिर्देशश्च वीरेश्वरवामदत्तादयोऽप्येवं
विवाहे दानान्तरमप्याह हेमाद्रिभूतं व्यासवचनं 'ग्रहणो-
द्वाहसंक्रान्तिं याचार्त्तिप्रसवेषु च । दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं
रात्रावपि न दुष्कृतिः । विवाहप्रवर्त्तने रजोयोगेऽपि होमा-
दिकं कार्यं तथा च गृहस्वरक्षाकरे वृक्षयाज्ञवल्करः 'विवाहे

वितर्ते तन्मै होमकासे उपस्थिते । कन्याया ऋतुरागच्छेत् कथं
 कुर्वन्ति याग्निकाः । आपयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा
 यज्याविधिः । हुत्वाग्न्यैव साजाय ततस्तन्म प्रवर्त्तयेत् ।
 हुत्वाचाग्न्याहुतीक्षेत्रेति यज्ञपार्श्वः मन्वानादेशे गायत्री
 हविषी नादेशे आग्न्यमिति कात्यायनसूत्रान् मायत्राहोम
 इति पञ्चपतिः । ऋग्वेदा सुषाथै वस्त्रादिदेयमाह हरिवंशः
 'उवा प्रथुजगृहिणी सुषां दृष्ट्वा सुमध्यमाम् । वासो-
 भिरक्षपानैश्च पूजयामास सुन्दरीम्' । मनुः 'अर्थस्य
 संप्रहे चैनां ख्ये चैव नियोजयेत् । शौचे धर्मेऽन्यपत्नी च
 पारिषात्यस्य रक्षणे' । पारिषात्यस्य गृहोपकरणस्य शय्या-
 सनादिः । 'पानं दुर्जनसंसर्गः पत्न्या च विरहोऽटनम् । स्वप्नो-
 ऽन्यगृहवासश्च नारीणां दूषणानि षट्' । बृहस्पतिः । ऋतु-
 काक्षाभिगमनं पुंसां कार्यं प्रयत्नतः । सदैव वा पर्ववर्जं
 स्त्रीणामभिमतं हि तत् । कूर्मपुराणे 'ऋतुकाक्षाभिगामी
 स्त्रात् यावत् पुत्रो न जायते' । विष्णुधर्मोत्तरे 'मण्डनं
 वर्जयेत्तारौ तथा प्रीषितभर्तृका । देवताराधनपरा तिष्ठे-
 ष्वर्त्तुहिते रता । धारयेत्कङ्कलाद्याय किञ्चिदाभरणं तथा ।
 न जातु विधवावेशं कदाचिदपि धारयेत्' । तथा 'येनेच्छे-
 द्विपुलां प्रीतिं तेन सार्द्धमरिन्दम । न कुर्व्यादर्शसम्बन्धं दार-
 सन्दर्शनं तथा' । हेमाद्रिहृताग्निपुराणम् 'अप्रजायान्मु कन्यायां
 न भुञ्जीत कदाचन । दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशो-
 चति । महासत्त्वसमाकीर्णास्ति ते नरकाद्भयम् । तीर्णस्त्वं
 सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि' । अतएव आदिपर्वणि
 गान्धारीवाक्यम् 'एकाग्रताधिका कन्या भविष्यति कनीयसी ।
 ततो दौहित्रजातोकादवाङ्मोऽसौ पतिर्मसु' । कामधेनी
 आदित्यपुराणं 'विष्णुं कामातरं मध्ये तस्य मन्थुं न कारयेत् ।

अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रीयास्तस्य वै गृहे । ब्राह्मदेया विशे-
 षेण नैव भोष्यं सदैव तु । मत्स्यसूक्ते 'भुक्त्वा पिष्टगृहे कन्या
 भुङ्क्ते स्वाभिगृहे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः अपन्ति
 कुलनायिकाः' । दक्षः । 'अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेक-
 मपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तौयते त्वसौ ।
 जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा । नासौ फलं
 समाप्नोति कुर्वाणोऽप्याश्रमच्युतः' । विष्णुपुराणञ्च 'व्रतेषु
 लोपको यश्च आश्रमाद्विच्युतश्च यः । संदंशयातना मध्ये पत-
 तस्तावभावपि' । अत्र आश्रमाद्विच्युतश्च य इति सामान्येन
 दोषाभिधानात् शूद्रस्यापि तथात्वमिति पूर्ववचने द्विज इत्युप-
 लक्षणम् । शूद्रस्याप्याश्रममाह पराशरभाष्ये वामनपुराणम् ।
 'चत्वार आश्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । गार्हस्थ्यं ब्रह्म-
 चर्यञ्च वानप्रस्थञ्च भिक्षुकम् । अत्रियस्यापि कथिता
 आश्रमास्तथ एव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमहितयं
 विशः । गार्हस्थ्यमुचितत्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्' । क्षण-
 मुक्तवरूपम् । अत्र विशेषयति भविष्यपुराणं 'चत्वारिंशद-
 वत्तराणां साष्टानाञ्च परे यदि । स्त्रिया वियुज्यते कश्चित्
 स तु रण्डाश्रमौ मतः । अष्टचत्वारिंशदब्दं वयो यावन्न
 पूर्यते । पुत्रभार्याविगृह्यतस्तस्य नास्ति यज्ञाधिकारिता' । एवञ्च
 प्रौढकन्याया दोषदृष्ट्या विवाहार्थं यथा महागुरोः सपिण्ड-
 नापकर्षाधिकारस्तथाऽनाश्रमिणोऽपौति । एवञ्च प्रत्यवाय-
 श्रुतेः कन्यालाभसत्त्वेऽपि स्वेच्छया विवाहाकर्त्तुर्जेष्ठस्य
 कामतः कारिणस्तथेति प्रागुक्तद्वन्द्वोपपरिशिष्टेन परिवेदने
 पर्युदस्तत्वात् तथाविधज्येष्ठे कनिष्ठस्य विवाहे परिवेदन-
 दोषो नास्तीति । पैठीनसिः । 'अलाभे चैव कन्यायाः
 ज्ञातकव्रतमाचरेत्' । एतच्च सञ्ज्ञासानधिकारिणः तदधिकारी

तु गीतासुबोधिन्यां वशिष्ठोक्तः 'प्राप्ते गते यथा देवः सुख-
दुःखे न विन्दति । तथा जेत् प्राप्तायुक्तोऽपि न कैवल्याश्रमे
वसेत्' । अत्र वशिष्ठोऽपि 'ग्रहस्य विनीतवेगोऽकोषहर्षो
शुक्लातुषातः क्षात्रा प्रसमानाभे' यीमस्यष्टमैवतासवरवयस्कां
सहस्रीं भार्यां विन्देत्' इति ग्रहस्य इति भाविनि भूतवदुप-
चारस्तत्प्रमप्रालम्बः । तेषां कृतदारोऽपि गार्हस्थ्यसङ्ख्याना-
श्रमाकारतिष्ठतो ग्रहस्यधर्मेषु अधिक्रियते इति यज्ञपाशं
इति कथ्यतः 'न समानगोत्रां न समानप्रवरां विन्देत्' इति
विष्णुसूत्रादौ नञःपर्युदासपरता वैधविषयकत्वात् प्रसज्य
प्रतिषेधपरता च निन्दाप्रायश्चित्ताभ्यां रागप्राप्तविषयकत्वात्
पर्वणि सत्त्वमिगमनवत् अतएव भार्याशब्दो यूपाहवनी-
यादिवदलौकिकाङ्गसङ्गेन अलौकिकसंस्कारयुक्ता स्त्रीवचनः
ततश्च । सपिण्डसन्ततिसमानाप्रोदिषु परित्वागप्रायश्चित्त-
श्रुतेरदृष्टार्थनिषिद्धाह भार्यात्वमेव नोपपद्यते तेन तथा-
विधासु परिवेदनादिदोषानिष्पत्तिः धर्मकर्मानुपयोगश्च
'नोद्वेष्टकपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् । नालोमिकां
नातिसोमं न वाचालां न पिङ्गलाम् । नर्जद्वचनदौनासीं
नाम्नपर्वतनामिकाम्' इत्यादिना निषिद्धासु 'मनुष्यदेव-
जातीनां शुभाशुभनिवेदकम् । लक्षणं हस्तपादादौ विहितं
वैधसा किल' इति मत्स्यपुराणायुक्ताशुभसूचकत्वेन दृष्टदोषासु
भार्यात्वमुपपद्यते । किन्तु दृष्टदोष एवेति मीमांसकभाष्य-
कारेष्वपि अस्त्वधिकारो उक्तं ये दृष्टार्थास्तौ तत्रैव प्रमाणं
येतु अदृष्टार्थास्तौ वैदिकशब्द एव प्रमाणमिति । मनुः 'न
निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते' । निष्क्रयो विक्रयः
विसर्गस्थगः । कात्यायनः । 'दासो नोदात्तदासी या सापि
दासीत्वमाप्नुयात् । यस्माद्वर्त्ता प्रमुक्षस्वाः स्वाम्यधीनः प्रमु-

र्मतः' । पदिन्यायत् सप्रतियोगिकदासपदात् यो यस्य दासः
 तेन तद्दासी परिणीता तस्य दासी भवतीत्यर्थः । तद्दासी च
 द्विविधा कस्यापि न दासी अन्यस्य दासी वा । तत्र पूर्वा
 सर्वथैव दासीपरत्वे तत् प्रभोरनुमत्या दासी तदनुमत्या न
 दासी न वा तत्पतिः । अन्येश्वरस्य वड्वाकृतोदासस्तयो-
 स्तत्तत्प्रभुतन्त्रत्वात् । वड्वादासमाह नारदः । 'भक्तदासस्य
 विज्ञेयस्तथैव वड्वाकृतः' । भक्तोनाम्नेन दासः वड्वादासी
 तथा कृतः तत्तल्लोभादङ्गीकृतदास्य इत्यर्थ इति रत्नाकरः ।
 'व्यक्तमाह वृहस्पतिः' यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो वड्वा-
 कृतः । कर्म तत् स्वामिनः कुर्याद् यथान्नेन भृतो नरः' ।
 तत्स्वामिनो दासीश्वरस्य ततश्च तयोरपत्यं द्वयोरेव स्वामिनो-
 विभाज्यं रत्नाकरादयोऽप्येवम् । यत्तु 'ओषवाताहृतं बीजं
 यस्य क्षेत्रे प्ररोहति । क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता फलमर्हति ।
 एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च । विहङ्गमहिषा-
 णाश्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति' इति मनुवचनं तत्र दासीपदं
 परोदापरम् । तस्यामन्येन जातो दासीभर्तुर्न बीजभर्तुः ।
 हारीतः 'गर्भिणीमधोवर्णगां शिष्यसुतगामिनीं पापव्यसना-
 सक्तां धनधान्यक्षयकरीं वर्जयेत्' । यमः 'स्वच्छन्दगा हि या
 नारौ तस्यास्यागो विधीयते । न चेव स्त्रीबधः कार्यो न
 चेवाङ्गवियोजनम्' । वृहस्पतिः 'हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या
 बध्यापि वा भवेत्' विशेषयति मितान्तरायां स्मृतिः 'ब्राह्मण-
 क्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण सङ्गताः । अप्रजास्ता विशुद्धानि
 प्रायश्चित्तेन नेतराः' एतत् बलात्कारविषयमिति ।

इति वन्द्यघटीयश्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचिते

स्मृतितत्त्वे विवाहतत्त्व समाप्तम् ।

व्रततत्त्वम् ।

—*—

प्रणम्य सच्चिदानन्दं रामं कामदमोक्षरम् । व्रततत्त्वं
मुदे विष्णोर्वक्ति श्रीरघुनन्दनः । अत्र व्रतविधिः । तदारभ्य-
प्रतिष्ठाकालमाह ज्योतिषे । 'गुरोर्भृगोरस्तवात्ये वार्षके
सिंहके गुरौ' । इति वृद्धे बाले दिनत्रयमित्यन्तं मठप्रतिष्ठा-
तत्त्वेऽनुसन्धेयम् । बुधाष्टमौव्रते विशेषो राजमार्त्तच्छोक्तो
यथा 'द्विजेन्द्रसुतसंयुक्ता पूर्णा या च सिताष्टमी । तस्यां
नियमकर्त्तारो न स्युः खण्डितसम्पदः । पतङ्गे मकरे याते देवे
जायति माधवे । बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकौम् ।
प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा । बुधाष्टमीं न
कुर्वीत कृता हन्ति पुरा कृतम्' ।

अथ व्रतानुष्ठानम् । तत्र देवलः । 'अभुक्त्वा प्रातराहारं
स्नात्वा चैव समाहितः । सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रत-
माचरेत् । व्रतचर्यं तथा शौचं मत्स्याद्यामिषवर्जनम् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः' । अत्र प्रातरि-
त्यस्य भुक्तोक्त्यत्र नान्वयः । किन्तु व्रतमित्यनेनान्वयाव्यवहित-
त्वात् । 'प्रातः सङ्कल्पयेद्दिवानुपवासव्रतादिषु । नापराह्णे
न मध्याह्णे पितृकालौ हि तौ स्मृतौ' । इति वराहपुराण-
वाक्यत्वाच्च । ततश्चाभुक्त्वा प्रातराहारमिति 'मुनिभिर्द्विरग्र्यं
प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तमस्विन्यां
सार्धं प्रहरयामान्तः' इति छन्दोगपरिशिष्टादेकाहारं पूर्वदिने
कृत्वा परदिने स्नात्वा प्राचम्य सूर्यादिदेवेभ्यो निवेद्य । ओम्
सूर्यः सोमो यम इत्यादि मन्त्रेण सान्निध्यं प्रार्थ्य व्रतमा-
चरेत् । ततः सङ्कल्पयेत् यद्वा सूर्यादिदेवेभ्यो निवेद्य पूज-

नीयद्रव्यादि दत्त्वा व्रतमाचरेत् । व्रतं कुर्यात् तद्विधानश्च
 शान्तिपर्वणि 'गृहीत्वौङ्मुखं पात्रं वारिपूर्णमुदक्षुब्धः ।
 उपवासन्तु गृहीयात् यद्वा वार्येव धारयेत्' । कर्मादौ
 सूर्यपूजामाह मन्त्रपुराणम् । यमराज दैवते वार्य-
 मित्वादि नवग्रहपूजामाह मन्त्रपुराणम् । नवग्रहसूर्यं
 कृत्वा इत्यादि आदित्यादिपूजामाह पञ्चपुराणम् । 'अदित्यं
 नवग्रहं च देवीं रुद्रं स्यात्कृतम् । तारायणं विशङ्कास्थम्
 अस्ते च कुलदेवताम्' । यत्तु 'देवतादौ यदा होमान् अग्ने-
 यश्च न पूजयेत् । तदा पूजाफलं हस्ति विघ्नराजो यम-
 धिपः' । इत्यनेन गणेशपूजनस्य नित्यत्वमुक्तम् । तत् सूर्यो-
 तरपरम् । कुलदेवतेत्यत्र कुलाद्युपलक्षणम् । 'व्रतयश्च विवा-
 हेषु श्राद्धे होमोऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे
 तु सूतकम्' । तत्र विशेषयति मन्त्रपुराणम् । 'गर्भिणी
 सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला । यदाशुद्धा तदाग्रेन
 कारयेत् क्रियते सदा । उपवासाशक्तौ तु भोजनं कुर्वीत
 'उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते' । इति वचनान्तरात् ।
 अशुद्धा पूजां कारयेत् । कायिकस्योपवासादिकं सदा शुद्ध्या-
 शुद्ध्या च स्त्रयं क्रियते । गरुडपुराणम् । 'भार्या भर्तृव्रतं
 कुर्यात् जायायास्तु पतिस्तथा । असामर्थ्यात् इयोस्ताभ्यां
 व्रतभङ्गो न जायते । पूर्वां वा विनयोपेतां भगिनीं श्रातरं
 तथैव । एषामभाव एवान्धं ब्राह्मणं विनियोजयेत्' । आरब्ध-
 व्रतस्य असमाप्ती मरणेऽपि तरफलप्राप्तिमाह अङ्गिराः । 'यो
 मर्त्यं चरेद्धर्मं न समाप्य स्रुतो भवेत् । स तत् पुण्यफलं प्रेत्य
 प्राप्नुयान्ननुरज्यवीत्' । प्रेत्य परलोके पञ्चपुराणं 'होमाक्रीडात्
 प्रसादाद्वा व्रतभङ्गो यदा भवेत् । उपवासस्त्रयं कुर्यात् कुर्यात्
 वा केशमुच्छ्रजम् । वपनं नैव तारौषां मानुषस्या जपादि-

कम् । न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्याह्मवाजिनम् । सर्वान्
किशान् समुद्धृत्य हृदयेदङ्गुलिहयम् । एवमेव तु नारीणां
मुण्डमुण्डनमादिशेत् । इति गोबधप्रकरणे विवेचितम् ।
'प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् । पूर्वं गृहीत्वा
सङ्कल्पं प्रमादाम्नाचरेद् यदि । जीवन् भवति चण्डालो मृतः
श्वा चाभिजायते' । इति प्रायश्चित्तविवेकधृतवचनम् । 'अथ
सर्पभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम् । अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते
दैवतानि च शास्त्रतः' । अथ कथाश्रवणमाह देवीपुराणम् ।
'तद्व्यानं तत्क्षपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् । उपवासकृतो
होते गुणाः प्रोक्ता मनौषिभिः' ।

अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः । श्रीभगवानुवाच । 'गोपथा-
रामसेतूनां मठसंक्रमवेश्मनाम् । नियमव्रतकच्छाणां प्रतिष्ठां
शृणु सत्तम । ब्राह्मणेन विधिना 'वज्रं समाधाय विचक्षणः ।
शिलां पूर्णघटं कांस्यं सन्धारं स्थापयेदुबुधः । ब्रह्मन् सर्वं
समासाद्य श्रपयेद् यवमयं चरुम् । क्षीरेण कपिलायास्तु
तद्विष्णोरिति साधकः । प्रणवेनाभिघार्य्याथ दर्व्यां संघट्टये-
त्ततः । साधयित्वावघार्य्याथ तद्विष्णोरिति होमयेत् । व्याहृत्या
चैव गायत्र्या तद्विप्रासेति होमयेत् । विश्वतश्चतुरित्युक्ताव-
दाय होमयेत्तथा' ओं भूरग्नये स्वाहा, ओं प्रजापतये स्वाहा
ओं अन्तरीक्षाय स्वाहा ओं द्यौः स्वाहा ओं ब्रह्मणे स्वाहा ओं
पृथिव्यै स्वाहा ओं महाराजाय स्वाहा ओं सोमं राजानमिति
जुहुयात् । ओं लोकपालेभ्यः स्वस्वमन्त्रैर्जुहुयादग्रहेभ्यश्च ।
'एवं हुत्वा चरोर्भागं दद्याद्दश दिशां बलिम् । ततः पलाश-
समिधा हुनेदष्टोत्तरं शतम् । आन्यन्तु जुहुयात् पश्चात्
एभिर्मन्त्रैर्द्विजोत्तमः । ततः पुरुषसूक्तस्य मन्त्रैराज्यन्तु
होमयेत् । इरावतीति जुहुयात् तिलान् घृतपरिप्लुतान् ।

हुत्वा ब्रह्मविष्णुशिवदेवानामनुयायिनम् । अथावासाहुतिर्ब्रह्मा
 लोकेयानामयो पुनः । पर्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणां तथैव
 च । हुत्वा व्याहृतिभिर्दद्यात् क्षुचा पूर्णाहुतित्रयम् । वी षड्-
 क्षतिन मन्त्रेण वैष्णवेन सुरोत्तम । पञ्चगव्यञ्च संप्राञ्च दद्यादा-
 चायैदक्षिणाम् । तिलपात्रं हेमयुक्तं सवर्धं गामलङ्कृतम् ।
 प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्युत्सृजेद् व्रतं बुधः । आरामं
 कारयेद् यस्य मन्त्रेषु चिरं वसेत् । मठप्रदानात् स्वर्लोकं
 प्राप्नोति पुरुषः सदा । सेतुप्रदानात् इन्द्रस्य लोकमाप्नोति
 मानवः । प्रपादानात् वारुणं लोकमाप्नोत्यसंशयम् । संक्र-
 माणास्तु यः कर्त्ता दुर्गतिं तरते नरः । स्वर्गलोके च निवसेत्
 इष्टकारामकृतया । गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते
 चिरम् । नियमव्रतकदयाति विष्णुलोकं नरोत्तम । छच्छ-
 क्तु स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः । अनेन विधिना मर्त्यः
 सम्पूर्णं फलमाप्नुयात् । इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधा-
 रणानघम् । कर्त्तव्या देशिकेन्द्रेस्तु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ।
 इति संक्षेपतः प्रोक्तः समुदायविधिस्तव । सर्वेषामिव वर्णानां
 सर्वकामफलप्रदः । सर्वेषूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना
 बुधैः । फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्माद्विफलमुच्यते । इति
 इयशीर्षं समुदायप्रतिष्ठापटलः । ब्राह्मणेन वैदिकेन स्रग्दो-
 नेति यावत् । शिलेति उदूखलोपलक्षणम् । कांस्यम् अग्नि-
 प्रणयनार्थम् । कांस्ये अग्निप्रणयनमाह गृह्यसंघे । 'शुभं
 पाचन्तु कांस्यं स्वाप्तेनाग्निं प्रणयेद् बुधः । तस्माभावे शरावेण
 नयेनाभिसुखञ्च ब्रम् । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽपि
 शिरोमुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रचीतः सर्वकर्मसु' एव-
 ञ्चाग्निप्रणयनानुन्तरं सर्वत इत्थञ्च पाठो युक्तः । प्रचीत इति
 मन्त्रलिङ्गात् । अन्धया आपनानन्तरम् एतद्विधानं अर्थे

स्वात् । अत्र च पाकाङ्गत्वात् साहसनामानमग्निमाह
 गृह्यसंग्रहः । 'प्रायश्चित्ते विधुष्यैव पाकयज्ञे तु साहसः ।
 पूर्णाहुत्यां गृहोनाम शान्तिके वरदस्तथा । आह्वय चैव
 होतव्यं यच्च यो विहितोऽनलः' । प्रायश्चित्ते होमकर्मवैगुण्य-
 समाधानार्थं प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ । तथा
 छन्दोगपरिशिष्टम् । 'यत्र व्याहृतिभिर्होमप्रायश्चित्तात्मको-
 भवेत् । चतसस्तत्र विज्ञेया स्त्रीपाणिग्रहणे तथा । अपि वा
 ज्ञातमित्येषां प्राजापत्यापि वा हुतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं
 प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः' । अत्र त्रिविकल्प इत्यभिधानात्
 क्षामशानां भवदेवभट्टोक्तशाव्यायनहोमो निष्प्रामाणिकः ।
 अत्रासुकाग्ने इहागच्छागच्छ इत्युच्चार्य यवाभावे ब्रीह्यादि-
 रपि । 'हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनुब्रीहयः स्मृताः । माषको-
 द्रवमौरादौ च सर्वाभावे विवर्जयेत् । यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ
 प्राज्ञं तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमाब्रीहौणामिव
 शालयः' । इति छन्दोगपरिशिष्टात् । तत्र गोभिलेन अथ
 हविर्निर्वपति ब्रीहौ च यवान् वा कांश्चै चरुस्यास्यां वा
 अमुष्मै त्वाजुष्टं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः । सक्तदं यजुषां
 हुयात् हिस्तूष्णीमित्यनेन निर्वापक्रममाभिधानात् । सामगेन
 तस्मात् कर्त्तव्यम् । अत्र च विष्णवे त्वाजुष्टं निर्वपामीत्यनेन
 यजुषा चक्षुम् इत्यभिधानात् हवनौयनिर्वापमादिचरुनिष्पत्तिः
 कर्त्तव्या । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् । 'देवतासंख्यया गृह्य-
 निर्वापांश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं हिरैव गृह्णीयाहोमस्यापि
 पृथक् पृथक्' । यवादिनिर्वापः अनुनिर्वापस्तन्त्रेणैव होमोऽपि
 पृथक् पृथक्मिति । शालस्यादिपुरुषदोषेण गृहीततण्डुलेनापि
 मन्त्रेणापि निर्वापादिकं समाचरन्ति याज्ञिकाः । 'घाते
 मूत्रे तद्याच्छिन्ने साक्षान्धे माम्निके तथा । यज्ञे मन्त्राः

प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः' । इत्युक्ते मान्त्रिके मन्त्र-
 साध्ये अवघातादौ तत्काले न्यूनं मन्त्रं पाठाभावे मन्त्राः
 प्रयोक्तव्याः । कपिलाया अभावे अन्यधेनोरपि घृतेन सप्रणव-
 तद्विष्णोरित्यनेन घृतेनाभिघार्य दर्व्या दक्षिणावर्त्तेन संमिश्र-
 येत् । दर्वी च प्रादेशप्रमाणां ह्यङ्गुलविस्तारा याच्या ।
 इध्मजातीयमिध्मार्हप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । 'वृत्तं वार्त्तञ्च
 पृथुप्रमवदानक्रियाक्षमम् । एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं
 ब्रुवे । दर्वी ह्यङ्गुलपृथ्वयातुरीयोनञ्च मेक्षणम्' । इति
 छन्दोगपरिशिष्टात् । इध्मार्हप्रमाणं प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं
 परिकीर्त्तितम्' । इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । अथेत्यनेन
 स्वगृह्योक्तशेषकर्मसमापनानन्तरं प्रकृतहोमः । अत्र बहु-
 देवताक्चरुहोमादुपघातहोमः । 'चरौ तु बहुदेवत्यो होमः
 स्यादुपघातवत्' । इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । उप-
 घातलक्षणमाह गृह्यसंग्रहः । 'पाणिना मेक्षणेनाथ सुवेष्टैव
 तु यद्विः । ह्यते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते । यद्युप-
 घातं जुहुयाच्चरावाज्यं समावपेत् । मेक्षणेन तु होतव्यं
 नाज्यभागो न स्त्रिष्टिक्त' । अनुपस्तीर्येत्यनेन सूचि यच्चतुरा-
 वर्त्तः पञ्चावर्त्तं घृतोपस्तरणादिकं तदत्र नास्ति तेन मेक्षणा-
 दिना सकृद् गृहीत्वा होतव्यं प्रकृतहोमात् प्राक् वज्रिपूजन-
 माह मार्कण्डेयपुराणम् । 'पूजयेच्च ततो वज्रि' दद्याच्चाप्या-
 हुतौः क्रमात्' । तत इति वज्रेर्नामकरणध्यानानन्तरम् ।
 होमानुष्ठाने स्मृतिः । 'मन्त्रेणोङ्कारपूतेन स्वाहात्मने विच-
 क्षणः । स्वाहावसाने जुहुयाद्वायन् वै मन्त्रदेवताम्' । ततस्त-
 द्विष्णोरित्यनेन चरुणा होमयेत् । एवं व्याहृत्या प्रत्येकं
 भूरित्यादिना गृध्रयादिना सावित्र्या तद्विप्रासेति तद्विप्रासो
 विपण्णवोजागृवांस इत्यादिना विष्णत इति । विष्णतश्चतुरत

विष्णोर्मुख इत्यादिना वेदाद्यैः अग्निमीले इत्यादिना
 हृषीत्वोर्ध्वेत्वा इत्यादिना अन्न आयाहीत्यादिना शत्रोदेवीत्या-
 दिना भूरग्नये इत्याद्यष्टभिः ततः सोमं राजानमित्यादिना
 ततो लोकपालेभ्य इत्यादिना स्वस्वमन्त्रैस्तत्तद्देदीकदशदिक्-
 पाक्षमन्त्रैः । तत्र साममानाम् इन्द्रस्य वातारमित्यादिना
 अग्नेश्च अग्निं दूतं वृणीमहे इत्यादिना यमस्य नाके सुपर्ण-
 मित्यादिना निऋतेर्विष्णाहिनिऋतीनामित्यादिना ईशा-
 नस्य अभित्वाशूरणोनुम इत्यादिना ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञानां
 प्रथममित्यादिना । अन्नन्तस्य चर्षणीघृतमित्यादिना । तथाच
 गोभिलीयकर्मप्रदीपे । 'वातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रमिन्द्रस्य
 परिकीर्तितः । अग्निं दूतं वृणीमहे वज्रमन्त्रो यमस्य वै ।
 नाके सुपर्णमित्यादिविष्णाहि निऋतेस्तथा । घृतवतीति
 इत्यस्य वातु आवातु मेघजं वायोर्मन्त्रः समुद्दिष्टः सोमं
 राजानमित्युक्ता सोमस्य मन्त्रः कथितस्त्वभित्वेतीश उच्यते' ।
 ईशे ईशानस्य 'ब्रह्मयज्ञानां प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्तितः' ।
 चर्षणीघृतमिति । च सर्पस्य समुदाहृतमिति ग्रहेभ्य नव-
 ग्रहेभ्यः । स्वमन्त्रैः सर्ववेदसाधारणैः । सूर्यस्याक्षणेनेत्या-
 दना । सोमस्याप्यायेत्यादिना । मङ्गलस्याग्निर्मूर्धा इत्या-
 दना । बुधस्याग्ने विवस्वेत्यादिना । बृहस्पतेः बृहस्पते
 रिदीवेत्यादिना । शक्रस्य शक्रन्तेऽन्य इत्यादिना । शनैश्चरस्य
 शत्रोदेवीत्यादिना । राहोः कयानसिन्नेत्यादिना । केतोः
 केतोऽन्वित्यादिना । तथाच मत्स्यपुराणम् । 'आक्षणेनेति
 सूर्याय होमः कार्त्थी विजानता । आप्यायस्वेति सोमाय
 स्वेति जुहुयात् पुनः । अग्निर्मूर्धादिवो मन्त्रमिति भीमाय
 तीर्त्तयेत् । अग्ने विवस्वदुष्म इति सोममुताय च । बृहस्पते
 रिदीयारधेनेति गुरोर्मतः । शक्रन्तेऽन्यदिति शक्रस्यापि

निगद्यते शनैश्चरायेति पुनः शसोदेवीति होमयेत् । कथान-
 चित्त्र आभुवदूतीराहोरुदाहृतः । केतुं कन्धकिति कुर्यात् केतू-
 नामुपशान्तये' । एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेषेण प्राच्यादि-
 दिग्भाः पायसबलिं दद्यात् । तदयथा । एष पायसबलिः ओम्
 प्राच्ये दिशि नम इत्यादिना दक्षिणाये दिशि स्वाहा इति श्रुति-
 दर्शनात् इति हरिहरकृत्यप्रदीपाभ्यां दशदिग्भ्यो बलिं दद्यात् ।
 वस्तुतस्तु बलिप्रकरण एव प्राच्यूर्ध्वावाचीभ्योऽहरहर्नित्यं प्रयोग
 इति गोभिलसूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् दिशां देवतात्वं बली
 प्रतीयते । अत्र तु अवाचीतिपाठात् श्रुत्युक्तहोमौयदक्षिणाये
 इत्यनादृत्य ओम् प्राच्ये दिशि नम इति बली प्रयुज्यते । एभि-
 र्मन्त्रैस्तद्विष्णोः परमं पदम् इत्यादि यावन्मन्त्रैः आद्यन्विति-
 शब्देन समिहोमस्तेषां व्यावर्त्तनात् मन्त्राकाङ्क्षायां प्राथमिक-
 त्वेन तद्विष्णोरित्यस्य परिग्रहः । ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
 स्वाहान्तेन घृताक्तपलाशसमिद्धिरष्टोत्तरशतं जुहुयात् । पूर्वोक्त-
 मन्त्रैः पूर्वोक्तदेवताभ्यः सुवेणाहुतीर्जुहुयात् पुरुषसूक्ततत्त-
 द्वेदोक्तस्य तत्र सामगानाम् । ओम् इदं विष्णोरिति प्रेक्षकस्य
 विष्णोरिति प्रकाव्यमुषलेव इति सङ्गस्यशीर्षेति त्रिपादूर्ध्व इति
 पुरुष एवेदमिति एतावानस्य इति ततो विराडिति कथान
 इत्यादि पुरुषसूक्तम् । तथाच सामधेनी श्रुतिः । 'इदं विष्णुः
 प्रेक्षकस्य विष्णुप्रकाव्यमुषलेव जुवानः' इति 'वाराहमन्य'
 पुरुषव्रते चेष्टा वैष्णवी नाम सङ्कितेनां प्रयुञ्जन् विष्णुः
 प्रीणाति' इति प्रकाव्यमुषलेव जुवान इति वाराहमन्यमित्य-
 नेन एको मन्त्रः प्रकाशितः पुरुष इत्यनेन पुरुषपदं युक्तपक्ष-
 मन्त्राः । व्रते इत्यनेन कथानचित्र इत्येको मन्त्रः सामगो
 जुहुयात् । यजुर्वेदी तु तत्र प्रसिद्धाभिः सङ्गस्यशीर्षेत्यादि
 ऋग्भिः षोडशाहुतीर्जुहुयात् इरावतीति घृताक्तान् सङ्गजुः

धात् । एवं ब्रह्मानुयायिभ्यः स्वाहा विष्णुन्यायिभ्यः स्वाहा
ईशानानुयायिभ्यः स्वाहा एवं पूर्वोक्तनवग्रहमन्त्रैर्दिक्पाल-
मन्त्रैर्गुह्यात् । एवं पर्वतेभ्यः स्वाहा नदीभ्यः स्वाहा नदेभ्यः
समुद्रेभ्यः स्वाहा भूःस्वाहा भुवः स्वाहा इति कुह्यात् । ततः
पश्चिमाषासिद्धं स्वशास्त्रोक्तपूर्णहोमः । ततः पञ्चगव्यं चरुशेषं
प्राश्य ब्राह्मा वा ईमद्युक्तं संपन्नं तिलपात्रम् अलङ्कृतां गात्रं
दक्षिणामाचार्याय दद्यात् आचार्यश्च 'उदाहरति वेदार्थान्
वज्रविद्याः स्मृतोरपि । श्रुतिस्मृतिसमापकमाचार्यं तं विदु-
र्मुधाः' । इति छन्दोगपरिशिष्टात् कर्मोपदेष्टुराचार्यत्वेन
आचार्यपदं स्वयं होतृपक्षे ब्रह्मपक्षे अन्यहोतृपक्षे ब्रह्महोतृ-
व्यपारम् । स्वयं ब्रह्महोतृकर्मकरणपक्षे पुस्तकधारणपरम् ।
'ब्रह्मणे दक्षिणे देया यत्र या परिकीर्त्तिता । कर्मान्तेऽनुच-
मानार्या पूर्णपात्रादिका भवेत् । विदध्याहोत्रमन्यचेहृत्ति-
षाहृहरो भवेत् । स्वयंचेदुभयं कुर्यादन्यसौ प्रतिपादयेत्' ।
इति छन्दोगपरिशिष्टेकवाक्यत्वात् । एवं ब्रह्म विधिना अग्नि-
स्वापनादिप्रौयतां भगवान् विष्णुरित्स्वन्त कर्मसंस्कृतगो-
पथादिदाननियमव्रतकृच्छ्रादिकरणान्यतररूपा समुदाय-
प्रतिष्ठा कर्त्तव्या समुदायस्य प्रकृतगोपथादेः प्रतिष्ठामुदायः ।
तथाच कापिलपञ्चरात्रं 'प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्वा च
तिष्ठते । वङ्गवर्षता निपातानां संस्कारादौ प्रति स्थितिः' ।
तथाच गोपथादेरुक्तकर्मसंस्कृतस्य फलजनकत्वम् । अप्रतिष्ठन्तु
निष्फलमित्युक्तोः । एतद् व्रतकर्मणा प्रौयतां भगवान् विष्णु-
रिति समाप्नुयात् ।

अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः । तत्र कृतनित्यक्रियः कथाम्
व्रतं समाप्य तत्तद्देवताप्रौतिकामो यथाशक्ति दानादि कृत्वा
शोम् तत्सदित्युच्चार्य शोम् अथेत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेव-

शर्मा तत्तद्व्रतफलकामः कृतैतत् असुकव्रतप्रतिष्ठासहं करिष्ये । औषेद्व्रतकारिणी तदा असुकगोत्रासुकीदेवीत्या-
 यज्ञम् इति सङ्कल्पं कुर्यात् ततो घटं संस्त्राय पञ्च देवान्
 संपूज्य गीर्थादिषोडशमाह्वयाः संपूज्य पुरुषश्चेतदा नान्दी-
 श्रावं कुर्यात् । तत उत्तराभिमुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तस्मामीपे
 आसनमानौय प्राङ्मुखो यजमानः । ओम् साधु भवानास्ताम्
 इति कृताञ्जलिर्वदेत् ओम् साध्वहमासे इति वचनम् ओम्
 अर्चयिष्यामो भवन्तम् इति पुनरुक्ते ओम् अर्चयेति प्रति-
 वचनम् । ततो वस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणं
 जानु धृत्वा ओम् अद्योत्तरैदि असुकगोत्रमसुकदेवशर्माण-
 मर्चितं कृतैतदसुकव्रतप्रतिष्ठाकर्मणि १० हौमादिकर्मकरणाद्य
 भवन्तमहं वृणे ओम् वृतीऽस्मीति प्रतिवचनम् ओम् यथा-
 विहितं कर्म कुरु ओम् यथाज्ञानं करवाणौति प्रतिवचनम् ।
 ततो वेदीं पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य पूर्वं पञ्चघटान् घटमेकं वा संस्त्राय
 प्रथमलिखितक्रमेण भूतशुद्ध्यादिगणेशादिपूजां विधाय तत्तद-
 देवतां क्रमेण पूजयेत् । ततो होता खगृह्योक्तविधिना अग्निं
 संस्त्राय ब्रह्मस्वापनानन्तरं चक्षुःपणं कुर्यात् । अन्त्यत् सर्वं
 प्रतिष्ठापयती ज्ञेयम् ।

अथ व्रतप्रयोगः । स्वस्तिवाचनं कृत्वा सूर्यः सोम इति
 पठित्वा सङ्कल्पं कुर्यात् । अद्योत्तरादि असुककामोऽसुकव्रत-
 सहं करिष्ये । व्रताहूतो आहवितिसंख्यामुज्जिखेत् अवा-
 रभ्येति च । उदङ्मुखो भूत्वा एतत् कुर्यात् । ओम् यूं सः
 जित्ये नमः स्थण्डिलं मार्जयेत् । ओम् सः इत्यभ्यर्चयेत् ।
 वामहस्तेन स्थण्डिलं गृहीत्वा कुशेन प्रणवपूर्वकं चतुर्थ्यन्त-
 व्रतदेवतानाम लिखेत् हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं चतुरस्रं सित-
 तण्डुलेनापूर्य मध्ये वितस्यूर्ध्वं कर्णिकं हरिद्राचर्णेन तद्वि-

विंशतिप्रमाणान्योन्यासक्तानि षष्टदलानि सिततण्डुलचूर्णेन
पत्रमूले केशराणि कुसुमचूर्णेन पत्रसन्धीर्विखादिपत्रचूर्णेन
पीठगात्राणि दग्धपुलाकजेन कृत्वा घटं संस्थाप्य सामान्यार्घ्यं
कृत्वा तदुदकेनात्मानं पूजोपकरणश्चाभ्युक्ष्य गणेशादीन् नव-
ग्रहाञ्चैव पूजयेत् । ततो व्रतदेवतां पूजयेत् ।

इति श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यकृत

• व्रततत्त्वं समाप्तम् ।

दायतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं वासुदेवं जगत्पतिम् । दायभाग-
स्मृतेस्तत्त्वं वक्तुं श्रीरघुनन्दनः । निरूप्यन्तेऽत्र संचेपाद्याय-
भामविनिर्णयः । पितृकृतविभागश्च भ्रातृभागक्रियास्तथा ।
अनधिकारिणो भागेष्वविभाज्यविभाज्यता । विभक्तसंशयच्छेदो
विभागो निष्कृतश्च च । स्त्रीधनं तद्विभागार्होऽपुत्रधनाधि-
कारिणः ।

अथ दायभागः । तत्र नारदः । 'विभागोऽर्थश्च पितरस्य
पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः' ।
अर्थो धनम् । पितरः पितृसम्बन्धात्तस्यः । यत्र विवादपदे ।
दौषते इति व्युत्पत्त्या दायग्रन्थः । तत्र ददातिप्रयोगो गौणः ।
वृत्तप्रवृत्तितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात् ।
न तु वृत्तादीनां स्वत्वध्वंसफलको न ममेदमिति संकल्पात्मक-
स्यागस्तत्रास्ति । एवं तद्वने दायपदप्रयोगात् पूर्वस्वामिनः
स्वत्वापमोऽवसीयते । तत्रान्येषाञ्च पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं

स्वत्वं जायते । 'सत्स्वज्जेषु तन्नामौ ह्यर्थौ भवति' । इति बोधायनवचनात् । पित्रस्वत्वोपरमे पुत्रेषु विद्यमानेषु पुत्रगतं तत्स्वत्वात्स्यदं धनं भवतीत्यर्थः । यत्तु मिताश्वरायाम् 'उत्पत्यैवार्थं स्वामित्वात्कमेत इत्याचार्याः' इति गौतमवचनं तदपि पित्रस्वत्वोपरमेऽङ्गजत्वहेतुत्वेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धेनान्यसम्बन्धाधिकेन जनकधर्मे पुत्राणां स्वामित्वादनं पुत्रो लभेत नान्यसम्बन्धोत्याचार्या मन्यन्ते । नच पित्रस्वत्वे विद्यमानेऽपि जन्मना तद्वने पुत्रस्वत्वमिति वाच्यम् । देवलवचनविरोधात् । तदयथा । 'पितर्युपरते पुत्राः विभजेयुर्धनं पितुः । अस्वाम्य हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते' । निर्दोषेऽपतिते । अतएव विभागं प्रकृत्य नारदः । 'विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरतस्युहे' । विनष्टे पतिते । अशरणे गृहस्थाश्चमरहिते । तेन मरणपातित्यगार्हस्थ्येतराश्चमगमनः स्वत्वध्वंसे उपरतस्युहे सत्यपि स्वत्वे स्वगतधनेच्छारहिते च पुत्राणां विभागाधिकारः । अत्र पतितानामपि स्वधन साध्यप्रायश्चित्तश्रुतेः पातित्येन स्वत्वनाशः प्रायश्चित्तवैमुख्ये बोध्यः स्वत्वसमान-कालीनेच्छाप्रागभावाममानकालीनेच्छाध्वंसत्वमुपरतस्युहत्वम् । अत्रोपेक्षया स्वत्वे नाशिते पुनरिच्छया न स्वत्वमिति बोध्यम् । तस्मात् देवलवचने पितरि विद्यमाने तद्वने पुत्राणामस्वाम्यश्रुतेः 'उत्पत्यैवार्थं स्वामित्वात्कमेत इत्याचार्याः' इति गौतमवचनम् । पित्रस्वत्वोपरमानन्तरमेव जन्मना पुत्रस्वत्वसम्पादनात् स्वामित्वेन तद्वने पुत्रो लभेतेत्येतत्परम् । न तु पित्रस्वत्वकाले जन्मानन्तरम् । नारदप्रथमवचने पित्रपुत्रेति सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् । दायभागसुप्रकृत्य 'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तस्मृता गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सन्नप्तचारिणः । एवामभावे पूर्वस

धनभागुत्तरोत्तरः । स्वर्गातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ।
 इति याज्ञवल्क्योक्तेः । उत्तरोत्तर इति वीष्माश्रुतेः पूर्वस्येत्य-
 द्वापि तथा तेन यत्र द्रव्ये यत् स्वामिनः पुत्रत्वादिसम्बन्धा-
 धीनं तत्स्वत्वोपरमे तत्सम्बन्धिनः स्वत्वं तच्च तं प्रति निरुद्धो
 दायशब्दः । पुत्रत्वादिसम्बन्धाधीनं न तु क्रयाद्यधीनं स्वत्वो
 परमे न तु पतिस्वत्वसमकालीनपत्नीस्वत्वयुक्तेः । तत्र विभा-
 गस्तु सम्बन्धन्तरसङ्गावेन भूहिरण्मदादुत्पन्नस्य एकदेशगत-
 स्वत्वस्य विनिगमनाभावात् विशेषव्यवहारानर्हस्य गुटिका-
 पातादिना अमुकस्येदमिति विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनमिति
 वदन्ति तत्र समीचीनम् । यत्र भूस्थ स्वत्वं तत्रैव गुटिकापात
 इति कथं वचनाभावोन्निषेत्तव्यः । यत्र वा पितुर्निधनानन्तरं
 तदीयाश्चयोरेकतरमादाय भ्रात्रा यदर्जितं तच्चार्जकस्य
 द्वावंशावपरस्यैकः सर्वसम्मतः तत्र यदि प्राचीनधनविभागे
 गुटिकापातादर्जकेन स एवाश्वः पश्चात्तव्यः तदा प्रादेशिक-
 स्वत्ववादिमते प्रागर्जकस्यैव सोऽश्व इति तेनार्जितधने कथं
 भ्रात्रन्तरस्य भागः । यदि चार्जकेतरेण सोऽश्वो लब्धः तदा
 तेनार्जितधनस्य समभागो युक्तः । एकस्य स्वायासेन अप-
 रस्य अश्वायासेनार्जितत्वात् । वस्तुतस्तु पूर्वस्वामिस्वत्वोपरमे
 सम्बन्धाविशेषात् सम्बन्धिनां सर्वधनप्रसूतस्वत्वस्य गुटिका-
 पातादिना प्रादेशिकस्वत्वव्यवस्थापनं विभागः । एवं कृतञ्च-
 धनगतस्वत्वोत्पादविनाशावपि कल्पेते संसृष्टतायां प्रादेशिक-
 स्वत्वनाशकृतस्वधनगतस्वत्वोत्पादाविव । एतच्च 'विभक्तो यः
 पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथवा प्रीत्या
 स ह संसृष्ट उच्यते' । इति बृहस्पतिवचने येषामेव हि पितृ-
 भ्रातृपितृव्यादीनां पितृपितामहोपार्जितद्रव्येषु अविभक्तत्व-
 सुत्पत्तितः सम्भवति त एव विभक्ताः सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्व-

कृतविभागध्वंसेन यत्तत्र धनं तन्मम धनं तत्तवापि इत्येकस्मिन्
 कार्ये एकग्रहिरूपतया स्थिताः संसृष्टाः । न तु अनेवरूपाणां
 धनसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां वणिजामपि संसर्गित्वं नापि
 विभक्तानां धनसंसर्गमात्रेण प्रीतिपूर्वकाभिसम्भानं विना
 इत्यभिदधता दायभागकृतापि स्वरुद्धितम् । साधारणस्वत्वा-
 देव हि । 'बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत्' । इति
 कात्यायनवचनं यथान्युतं सङ्गच्छते द्रव्यमात्रे स्वत्वस्यापि
 सम्भवात् अतएव अत्र चौर्यं न भवतीति वक्ष्यते । एवञ्च
 'साक्षित्वं प्रातिभाष्यञ्च दानग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः
 कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम्' । इति नारदवचनेन अविभक्तपर-
 स्परदानादिनिषेधोऽपि न्यायादेव संगच्छते । दानात् पूर्व-
 मपि तद्वने प्रतिग्रहीतृस्वत्वसम्भवात् दानग्रहणयोरसम्भवः ।
 एवं साक्षित्वप्रातिभाष्ययोर्ज्ञेयम् । स्वत्वाविशेषादेवाविभक्त-
 द्रव्येण यत् कृतं तत्र दृष्टादृष्टे कर्मणि सर्वेषां फलभागित्वम् ।
 तथाच नारदः । 'भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक्' । व्यासः ।
 'स्यावरस्य समस्तस्य गोद्वसाधारणस्य च । नैकः कुर्यात् कृतं
 दानं परस्परमतं विना' । अत्र समस्तस्येतिविशेषेण कृत्स्न-
 धनविषयकमेव प्रत्येकस्वत्वं प्रतीयते । तस्मात्तस्यसम्बन्ध-
 न्तरस्वत्वे सम्बन्धिसकाशात् संक्रान्तधनं तस्यापि ममापीति
 सम्बन्धिना प्रतीयते । तद्विमती स्वार्थं दानादिकं प्रतिषिद्धम् ।
 अतो न त्वेकदेशगतस्वत्वमिति सिद्धम् । भागं विशेषयति
 वृहस्पतिः । 'पितरिक्त्यह्वराः पुत्राः सर्व एव समांशतः । विद्या-
 धर्मयुतस्त्वेषामधिकं लब्धुमर्हति । विद्याविज्ञानशीर्षार्थं
 ज्ञानदानक्रयेषु च । यस्येह प्रथिता कीर्तिः पितरस्तेन
 पुत्रिणः' । कालभेदेनापि विभागमाह वृहस्पतिः । 'एकां की

कारयेत् कर्म यथाशेन गृहे गृहे । अत्र एकस्यापि एकस्मात्
प्रकृतौ सामयिकानां स्वत्वविनाशकल्पनं स्फुटमिति । सर्वेषां
सामयिकानां स्वत्वसङ्कोचो वा । देशादिभेदेनापि विभाग-
माह कल्पतरुकाकरयोः कात्यायनः । 'देशस्य जातेः संवत्स-
रर्मे ग्रामस्य यो भृगुः । उदितः स्वात् स तेनैव दायभाग-
ः कल्पयेत्' । भृगुराहेति शेषः ।

अथ पितृकृतविभागः । हारीतः । 'जीवन्नेव वा प्रवि-
भज्य वनमाश्रयेत् वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पेन वा संविभज्य
भूयिष्ठमादाय वसेत् यद्युपदिश्येत् पुनस्तोभ्यो गृह्णीयात्'
इति । वृद्धाश्रमः प्रव्रज्या । अनेन स्वल्पस्य विभागो भूयिष्ठ-
व्ययवृणश्च पितुरभिहितम् । विष्णुः । 'पिता चेत् पुत्रान्
वैभजेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्धे पैतामहे तु पितापुत्रयो-
स्तुल्यं स्वामित्वम्' इति । स्वार्जितेऽपि स्वेच्छया म्यूनाधिक-
विभागो भक्तत्वबहुपोष्यत्वाच्चमत्वादिसत्त्वासत्त्वकारणात् यथा
कात्यायनः । 'जीवद्भिभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
नर्भाजयेन्न चैकैकमकस्मात् कारणं विना' । उक्तकारण-
ान्ये तु नारदः । 'व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तचेतनः ।
यथा शास्त्रकारौ च न विभागे पिता प्रभुः' । विषयासक्तत्वं
भ्रमापुत्रत्वादिना यत्र तु भ्रातर एव विभागमर्थयन्ते तत्र
वैषम्यभागाभावमाह मनुः । 'भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं
वित् सङ्गं । न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन' ।
तामहमन्यैर्हृतं पित्रोर्भृतं तदकामतो न विभजनीयम् ।
यामनुविष्णुः । 'पितृकन्तु पिता द्रव्यवनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम्' । तत् स्वय-
र्जितमिति कृत्वा न विभजेदित्यन्वयः । अन्योदारे तु
व्यमाणशङ्कवचनाद्भवस्था सामान्यविशेषन्यायात् । एतत्तु

स्वावरविषयम् । मण्डादावनुवृते तु पितुरिव स्वाश्वत्थम् ।
यथा याज्ञवल्क्यः । 'मणिसुक्ताप्रवासानां सर्वस्यैव पिता
प्रभुः । स्वावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः' । पिता-
महश्चुतेस्तद्वनविषयमिदम् । एवञ्च 'पूर्वनष्टाश्च यो भूमि-
मेकश्चेदुद्धरेच्छमात् । यथाभागं भजन्त्यन्ये दत्त्वांशस्तु तुरी-
यकम्' इति शङ्खवचनं भ्रात्राद्युद्धृतविषयम् । अत्र स्वयं
तुरीयांशं गृहीत्वा भ्रात्रादिभिः सहीदृती गृहीयात् अन्यथा
विषमसृष्टः स्यात् । पितुर्भागकरणे तु अपुत्रपत्न्यैः पुत्रतुल्यांश-
दानमाह व्यासः । 'अपुत्राश्च पितुः पत्न्यः समानांशः
प्रकीर्त्तिताः । पितामहाश्चैवास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः' ।
एतच्च षट्ते स्त्रीधने । यथा याज्ञवल्क्यः । 'यदि कुर्यात्
समानांशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः । न दत्तं स्त्रीधनं
यासां भर्ता वा श्वशुरेण वा' । एतद्वचनेनैकवाक्यतया व्यास-
वचने पितुः पत्न्य इति नान्वयः । न च वैपरीत्यं स्पष्टस्य
तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इष्यते इति न्यायात् । तेन पुत्रकृत-
विभागे विमातुर्नांशिता स्त्रीधने दत्ते तु अर्धं पुत्रांशस्य पत्या
देयम् । 'अधिविस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम् । न दत्तं
स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्त्तितम्' इति विवाहे याज्ञवल्क्य-
दर्शनेन 'बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव
तत् कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृताः' । इति बोधायनोक्तेन तथा
प्रतीतेः पितामहधनस्य पौत्रैर्विभागे पितामहे मातृवङ्गागो
देय इति 'पितामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्त्रामित्वम्' इति
विष्णुक्तम् । भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।
तत्र स्यात् सदृशं स्त्राङ्ग्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः' । इति याज्ञ-
वल्क्योक्तञ्च । निबन्ध पाकरादौ राजादिदत्तं नियतलभ्य
मिति कल्पतरुर्लक्ष्यं द्रष्टव्यम् । द्रव्यं द्विपदरूपं भूसाहचर्यात् ।

तथाच 'स्वावरं द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय
सुतान् सर्वाश्च दानं न च विज्ञायः' । इत्येतेषु निबन्धभूमि-
द्विपदेषु कृतामहोपात्तेषु पितुर्यथा पार्वणपिण्डदाहत्वेन
तत्पिण्डधने स्तत्वं तथा तन्भरणादिना तत्स्वत्वोपरमे तत्-
पुत्राणां पिण्डयोग्यांश्च सत्यपि पिण्डव्येऽंशिता । अतएव व्यक्त-
माह रत्नाकरधृतकात्यायनः । 'अविभक्ते मृते पुत्रे तत्सुते
रिक्थभागिनम् । कुर्वीत जीवनं धीन लब्धं नैव पितामहात् ।
लभेतांश्च सपित्रश्च पिण्डव्याप्तस्य वा सुतात्' । सति तु
पितरि पार्वणानधिकारात् पुत्राणां नांशिता । एवं धनिनः
पौत्रस्वत्वोपरमे तदंशमात्रे प्रपौत्राणां नांशिता । सति पौत्रे तु
नांशिता इति यथापुत्रेभ्यः स्वधनविभागदाने स्वाच्छ्रद्धात्
यथा न्यूनाधिकदानं तथात्र नास्तीत्येतत्परं न तु पितापुत्रयो-
स्तुत्यांशित्वम् । 'हावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।
समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ' । इति नारद-
वचने पितुर्हंशित्वात् । न चैतत् स्वार्जितपिण्डद्रव्यपरम् ।
'तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे' इति बिष्णुस्वेच्छाया उद्धार-
रूपाया हंशनिर्णयानर्हत्वात् भूयिष्ठमादाय वसेदित्यनेन
विरोधात् किन्तु नारदवचनं हावंशाविति पितामहादिधन-
परम् । 'पितुः प्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
स्वावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके' । इति मिताक्षरा-
धृतवचनमपि पितामहधनपरम् । पित्रा च स्वीपार्जितं
स्वावरं दत्तं भुज्येत एवेति अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पना-
पत्तेः निवृत्तरजस्कायामेव मातरि पितामहधनविभागमाह
वृहस्पतिः । 'पितोरभावे भ्रातृणां विभागः सम्प्रदर्शितः ।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते' । अत्र मातृपदं
विमातृपरमपि पुत्रान्तरोत्पत्तिसम्भावनातीत्यात् । मातुः

निवृत्ते रजसीति श्रुतेरेतद्वचनं पितामहधनपरं न तु पित्रधन-
 परं तत्र विभक्तजस्य भामदर्शनात् । यथाह हृदयस्यतिः ।
 'पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदराः । जघन्यजासु
 ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते । अनीशः पूर्वजः पित्रे भ्रातुः
 भामे विभक्तजः' । विभक्तजो विभागानन्तरं गर्भाधानेन
 जातः । 'यथा घने तथर्णेऽपि दानाधानक्रियेषु च । पर-
 स्परमनीशास्ते सुक्ताशौचोदकक्रियाः' । याज्ञवल्क्यः ।
 'विभागश्चेत् पिता कुर्यादिच्छया विभजेत् सुतान् । ज्येष्ठं
 वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः' । अत्रेच्छयेति
 स्वोपात्तविषयं श्रेष्ठभागेन त्रिशोडशरयुक्तभागेन श्रेष्ठसमभागौ
 पैतामहधनविषयौ प्रागुक्तवचनसामञ्जस्यात् । एवं 'चोहं'
 पितुः पुत्रा रिक्थं विभज्युर्निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति
 चेच्छति' इति गौतमवचनस्य मातरजसो निवृत्युक्तेः पैता-
 महधनगोचरत्वं तत्तच्छोहं' पितुरिति पितुर्मरणप्रतीतीर्जीवति
 चेच्छतीत्यत्रापि 'पितुरेवेच्छा प्रतीयते । तेन पितामहधने
 पितुरिच्छया विभागो न पुत्रस्येति सिद्धम् । एवञ्च 'अस्त्रायं
 हि भवेदेवां निर्दोषे पितरि स्थिते' । इति देवलवचनं पितु-
 रनुमत्या विभानविषयकमिति बोधायनवचनञ्च पित्रधनवत्
 पैतामहधनपरमप्यविशेषात् । यदि तु निवृत्तरजस्कायां मात-
 र्यपि देवात् पितामहधनं विभक्तम् । तत्र विष्णुः । 'पित्र-
 विभक्ताविभागानन्तरोत्पन्नस्य विभागं दद्याुः' इति । नेदं पित्र-
 धनपरम् । प्रागुक्तहृदयस्यतिवचनविरोधात् द्वादशविधात् पुत्रानु-
 द्दिष्ट देवलः । 'सर्वे' ह्यनौरस्येते पुत्रादायहराः स्मृताः ।
 अनौरसे पुनस्त्यक्ते तेषु ज्येष्ठं न विद्यते । तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते
 तृतीयांशभागेनः । क्षीनास्तमुपजीवेयुर्षांसाच्छादनसंभृताः' ।
 दायहराः पूर्णांशहराः । तेषामनौरस्यतिरिक्तानां मध्ये ये

पितुः सवर्णास्ते सत्थीरसे तृतीयांशहराः । अत्रापि विशेष-
माह मनुः 'औरसत्त्वजो पुत्रो पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः' । सन्ततिकारक-
त्वेन धनिदेयपिण्डदातृत्वेन च प्रथमं पुत्रिकापुत्रस्य तद-
नन्तरं दत्तकस्य गोत्ररिक्थयोर्भागित्वम् । क्रमशः पूर्वपूर्वाभावे
परः परः इत्यं क्रमेण गोत्रधनयोर्भागिनः । शूद्रस्य दासौपुत्र-
विभागमाह याज्ञवल्क्यः । 'जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतो-
ऽंशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागि-
नम् । अभातको हरेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते' । कामतः
पितुरिच्छातः । अंशहरः पुत्रान्तरतुल्यांशहरः । सति तु
दौहित्रे तस्यैव स्त्रीयस्त्नानत्वात् । दासौपुत्रस्य अपरिणीता-
जातत्वात् । तयोस्तुल्यांशित्वं युक्तमिति । अनियोगोत्पन्न-
त्वेन जस्य औरसेन सह विभागमाह मनुः । 'यद्येक ऋक्थिनी
स्यातामौरसत्त्वजो सुतो । यद्यस्य पैटकं रिक्थं स तद-
गृह्णीत नेतरः' । एक ऋक्थिनी एकस्यां जाती ऋक्थिनी ।
यस्य वीजाद् यो जातः स तस्य ऋक्थं गृह्णीयात् । इतरो-
ऽन्यवीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः । स्त्रोधने यत् पितृदत्तं यद्धनं
स्त्रौयै तद्बीजजस्तद्धनं गृह्णीयात् नान्य इत्याह नारदः । 'द्वौ
सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने । तयोर्यद् यस्य
पित्रोः स्यात् स तद्गृह्णीत नेतरः' ।

अथोपरते पितरि भ्रातृणां विभागः । तत्र देवलः ।
पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः' । पितुः सकाशादागत-
धनमित्यर्थः । नारदः । 'यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वं पैटकं
तः । भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद् यथा पिता' ।
पैटृदायेभ्यः पित्रा दत्तप्रतिश्रुतेभ्यः । ऋणी न स्त्रीदित्वने-
राशक्तौ शोधनौयमित्युत्तमर्णस्थाने स्त्रौकर्त्तव्यम् । अत्र

मातरि जीवन्त्यां सोदराणां विभागो न धर्म्यः । यथा शङ्ख-
लिखितौ । 'ऋक्ष्यमूलं हि कुटुम्बमस्मात्पत्न्याः पित्र्यमन्तो
मातुरप्येवमवस्थितायाः' इति । अतएव व्यासः । 'भ्रातृणां
जीवतोः पित्र्योः सङ्गवासो विधीयते । तदभावे विभक्तानां
धर्मस्तेषां विवर्धते' । विभक्तानां स्त्रमात्रधने वैदिककर्म-
करणात्तन्मात्रत्वेन तद्वृद्धिरित्यर्थः । यदि तु विभज्यते तदा
मातुर्भागमाह कात्यायनः । 'मातापि पितरि प्रेते, पुत्र-
तुल्यांशहारिणौ' । समांशता तु मातुरप्राप्तस्त्रीधनायाः ।
प्राप्तस्त्रीधनायास्तु भागाहं प्रागुक्तवचनात् । सोदरानुद्वाराभ्यां
द्विप्रकारविभागमाह बृहस्पतिः । द्विप्रकारो विभागस्तु दाया-
दानां प्रकीर्तितः । वयोज्येष्ठक्रमेणैकः 'सर्मापरांशकल्पना' ।
वयोज्येष्ठक्रमेणेत्युद्वाराभिप्रायेण । शूद्रे तु उद्वाराभावो
वक्ष्यते । समभागस्य शास्त्रीयत्वेऽपि उद्वारपक्षो भक्त्यति-
शयःदविरुद्धः । विभागाविभागविकल्पवत् । यथा मनुः ।
'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पितरं धनमशेषतः । शेषास्तुपु-
त्रौ वैयुर्थ्येव पितरं तथा' । नारदः । 'विभृयाद्वेच्छतः सर्वान्
ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता । भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा
कुले स्थितिः' । मध्यमोऽत्र दण्डापूपन्यायात् सिद्धः । स च
न्यायो यथा मूषिकस्य दण्डभक्षणं दुष्करं तन्निष्पत्तौ तत्-
सङ्घचरितापूपभक्षणमिति सुकरत्वात् यथा सभाष्यते तथा-
त्रापि सङ्घचरितैकसिद्धावपरसिद्धेरौचित्यात् तत्तन्मावर्त्यते ।
अतएव अविशेषान्नारदः । 'कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तस्तत् कार्यं
कुरुते तु यः । स भ्रातृभिर्वृद्धिण्यो ग्रासाच्छादनवाहने' ।
एवभूतं प्रशंसति व्यासः । 'जीविते यस्य जीवन्ति विप्र-
मित्राणि हान्धवाः । सफलं जीवितं तस्य आत्मार्थं को न
जीवति' । हरिवंशे वैपरीत्याहोपमाह इन्द्रं प्रति नारदः ।

‘अश्वीन्यमैदो भ्रातृणां सुहृदां वा वलान्तक । भवत्यानन्द-
कहेव द्विषतां नात्र संशयः’ । अत्र सर्वेच्छया नारदेन सह-
वास उक्तः । विभागस्तु न तथा । यथा विभागं प्रक्रम्य
कात्यायनः । ‘अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् ।
न्यसियुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च’ । अप्राप्तव्यवहाराणां
बालानां यस्तु स्वयोन्यतया पित्रादिधने निष्पृहः स तच्छुल-
प्रस्थादि दत्त्वा तत्पुत्रादेर्दुरन्ततानिरासाय विभजनीयः ।
यथा मनुः । ‘भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्दत्त्वोपजीवनम्’ । कात्या-
यनः । ‘दृश्यमानं विभज्येत गृहक्षेत्रचतुष्यदम् । गूढ-
द्रव्यादिशङ्कायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तितः’ । प्रत्ययो दिव्यम् ।
एतदेव स्पष्टयति । ‘गृहोपस्करवाद्यास्तु दोष्ठाभरणकर्मिणः ।
दृश्यमाना विभज्यन्ते कोषं गूढेऽन्नवीद भृगुः’ । गृहोपस्करः
उदूखलादि कर्मिणो दासादयः कोषो दिव्यविशेषः । स तु
दिव्यतत्त्वेऽनुसन्धेयः । प्रसिद्धमन्यत् । नारदः । ‘येषान्तु न
कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां
पैतृकादेव तद्वनात् । अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा
पुनः । अवश्यकार्याः संस्काराः भ्रातृभिः पूर्वसंस्ततैः’ ।
कन्याभ्यस्तु विवाहोचितद्रव्यदानमाह देवलः । ‘कन्याभ्यश्च
पितृद्रव्याह्वयं वैवाहिकं वसु । अपुत्रकस्य कन्या स्वा धर्मजा
पुत्रवहरेत्’ । विष्णुः । ‘अमृदानान्तु कन्यानां सहत्तानु-
सारेण संस्कारं कुर्यात्’ । एवं तुरीयांशदानप्रतिपादकमपि
विवाहोचितद्रव्यदानपरम् । पितृव्यातिरिक्तानामपि संस्कर्त्तृत्व-
माह हैतनिर्णयान्ततद्वृत्तस्मृतिः ‘षष्ठौ संस्कारकर्माणि गर्भा-
धानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तस्याभावे तु
तत्क्रमात्’ ।

अथ विभागानधिकारिणः । आपस्तम्बः । 'सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनो द्रव्यमर्हन्ति । यस्तु धर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीत' इति ज्येष्ठोऽपि पुत्र इति शेषः । तथाच ब्रूहस्पतिः । 'सवर्णाजोऽप्यगुणवान् नार्हः स्यात् 'पैतृके धने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तदभिधीयते' । तत्पिण्डदाः धनिपिण्डदाः अतएव श्रोत्रिया इत्युक्तम् अगुणवान् गुणविरुद्धदोषवान् अगुणवदग्रासाच्छादन-दातार इति रत्नाकरः एतन्मतेऽपि सुतरां धनिपिण्डदादत्त्वं प्रतीयते । 'यथा जलं कुप्लवेन तरन्मज्जति मानवः । तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्धे विभ्रज्जति' । कात्यायनः । 'यन्नाथं द्रव्यमुत्पन्नं तस्मात् द्रव्यं नियोजयेत् । स्थानेषु द्रव्ययोगेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु' । स्त्रीति पत्न्यादिविशेषविहिततर-सपिण्डस्त्रीपरं तथा 'शास्त्रशौर्यादिरहितस्तपोदानविवर्जितः । आचारहीनः पुत्रस्तु मूर्खोच्चारसमस्तु सः' । शङ्खः । 'अज्ञत्वा प्रेतकार्य्याणि प्रेतस्य धनहारकः । वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतचरेत्' । देवलः । 'मृते पितरि न क्लीव-कुष्ठुग्नमत्तजडान्धकाः । पतितः पतितापत्वं लिङ्गी दायांश-भागिनः । तेषां पतितवर्जंभ्यो भक्तवत्स्रं प्रदौयते । तत्सुताः पित्रदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः' । जडोधर्मज्ञाने निरुत्साहः अन्धो जन्मान्धः जात्यन्धवधिरौ तथेति मनुवचनात् लिङ्गी कपटव्रतधारौ । नारदः । 'पितृद्विष्ट पतितः पण्डा यश्च स्वादौपपातिकः । शौरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः' । पित्रद्विष्ट पितरि जीवति तत्ताडनादिक्लेश्यते तु तत्त्राहादिविमुक्तः । औपपातिकः उपपातकै संसृष्टः कल्पतरुक्लता तु औपपातिक इत्यत्रापपाचित इति पठित्वा राजवधादि दोषेणान्धवैर्यस्य घटापवर्जनं कृतमिति

विहृतम् । प्रकाशकारेण उपपातकीति पठित्वा उपपातके-
र्युक्त इति विहृतम् ।

अथ विभाज्याविभाज्ये । तत्र व्यासः । 'अनाश्रित्य
पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्राप्तिं यद्धनम् । दायादेभ्यो न तद्दद्यात्
विद्यालब्धञ्च यद्धवेत्' । विद्याधनमाह कात्यायनः । 'उप-
न्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् । विद्याधनन्तु तद्वि-
द्यात् विभागे न नियोजयेत् । शिष्यादात्विज्यतः प्रश्नात्
सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् । स्वज्ञानसंशनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनात्
यत् । विद्याधनन्तु तत् प्राहुर्विभागे न प्रयोजयेत् । शिल्पे-
ष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद् यल्लब्धं भवेत् । परं निरस्य
यल्लब्धं विद्यया^१ धूतपूर्वकम् । विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न
विभाज्यं ब्रूहस्पतिः' । यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा
भवत एव मयेतद्देयमिति पणितं यत्रोपन्यासं निस्तौर्यं लभते
तत्र विभाज्यं शिष्यादध्यापितात् आत्विज्यतः यजमानाद्दक्षि-
ण्या लब्धधनं न प्रतिग्रहलब्धं वेतनरूपत्वात्तस्य तथा यत्-
किञ्चिद्विद्याप्रश्ने निस्तौरणोऽपणितं यदि कश्चित् परितोषाद्दाति
तथा यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे अस्माकं संशयमपनयति तस्मै धन-
मिदं ददानौत्युपस्थितस्य संशयमपनीय यल्लब्धं वादिनोर्वा
सन्देहे न्यायुकरणार्थमागतयोः सम्यङ्निरूपणेन यल्लब्धं षष्ठां-
शादिकं तथा शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सम्भाव्य यत्प्रतिग्रहादिना
लब्धं तथा शास्त्रज्ञानविवादे अन्यत्रापि यत्र कुत्रचिदन्योन्य-
ज्ञानविवादे निर्जित्य यल्लब्धम् । तथैकस्मिन् देये बहूना-
मुपप्लवे येन प्रकृष्टात् यल्लब्धम् । तथा शिल्पादिविद्यया
चित्तकरसुवर्णकारादिभिर्यल्लब्धम् । तथा द्यूतेनापि परं
निर्जित्य यल्लब्धं तत् सर्वमविभाज्यमितरैः तस्मादयया कयाचि-
द्विद्यया लब्धमर्जकस्यैव तन्नेतरेषामिति । प्रदर्शनार्थन्तु

कात्यायनेन विस्तारितमिति दायभागः । नारदः । 'कुटुम्ब' विभूयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्' । विभूयादित्येकवचननिर्देशाच्च बहवः यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्धयति तदा तद्विद्यार्जितधने तस्याधिकारः । अश्रुतो मूर्खः । कल्पतरुमिताक्षरादीपकलिकामु । कात्यायनः । 'परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्ता न्यतस्तु या । तथा लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते' । अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात् अत्र विशेषयति स एव 'नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् । समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनम्' । तत्रोच्चरितविद्याधनमुभाभ्यां सम्बध्यते तेन समविद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्याविषयोः वैद्येन विदुषा पुनर्विशेषयति । 'कुले विनौतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा । शौर्यप्राप्तन्तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्वृहस्यतिः' कुले सकुले पितामहपितृव्यादिभ्यः पितृत एव वा शिञ्चितविद्यानां भ्रातृणाम् । यद्विद्याशौर्यप्राप्तं धनं तद्विभजनौयमिति कल्पतरुतन्त्राकरौ पुनः कात्यायनः । 'हंशहरोऽहंशहरो वा पुत्रवित्तार्जनात् पिता' । पुत्रवित्तार्जनात् । कृदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशत इति न्यायात् पुत्रार्जितवित्तात् पितुर्हंशित्वं पितृधनानुपघातविषयं भ्रातृधनोपघातविषयञ्च । अर्जकस्य तु हंशित्वं भ्रातृधनोपघाते तु तेषामप्येकांशित्वं वक्ष्यमाणव्यासवचनात् पितुरहंशरत्नन्तु पितृद्रव्योपघातादगुणवत्त्वाच्चेति दायभागः । अनुपघाते पिता हंशहरः अर्जकत्वात् । स्वयमपि हंशहरः इतरेषामनंशित्वं भ्रातृद्रव्योपघाते तु तस्याप्येकांश इति हंशाहंशयोर्भेदकथनम् । पुनः कात्यायनः । 'गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं यश्चाङ्गयोजितम् ।

प्रायोक्तं न विभज्येत शिल्पायन्तु वृहस्पतिः' । प्रायोक्तं
प्रदं यच्च प्रयोजनाहं पुस्तकादि न तन्मूर्खादिभिः सह
प्रणितादिभिर्विभजनौयम् एवमेव दायभागमदनपारि-
जातादयः । याज्ञवल्क्यः । 'पितृभ्याञ्चैव यदुत्तं तत्तस्यैव
धनं भवेत्' । पुत्रदुहितोर्यदलङ्कारादि दत्तं तत्तस्यैवेति शूल-
पाशुपाध्यायाः । नारदः 'शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्या-
धनं भवेत्' । त्रैलोक्यानां विभाज्यानि प्रसादो यच्च पैतृकः' ।
प्रासञ्च सह भार्ययेति भरद्वाजवचनात् भार्याप्राप्तिकाले
ज्ञेयं धनं भार्याधनमौदाहिकम् इत्यर्थः । चोभे इत्यत्र
हित्वेति पाठे एतच्चिकं हित्वाभ्यदिभजेदित्यनुवर्तते अत
एतान्यविभाज्यानीति । प्रसाददत्तस्य पौर्वापर्यपूर्वसंप्रदान-
स्येव तद्व्ययम् । 'सर्वेष्वेव विवादेशु बलवत्युत्तरा क्रिया ।
प्राधी प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा' इति याज्ञवल्क्य-
वचनात् । अत्र या बलवती सैव सिद्धतीत्यर्थः । तत्रा-
द्याधिक्रियास्वामिनो यथेष्टविनियोगविरोधिका न तु स्वत्व-
संजनिकेति सा पूर्वा परा वा प्रतिग्रहरूपक्रियाभ्यां पूर्व-
स्वामिस्वत्वध्वंसोत्तरजाताभ्यां बलवतीभ्यां साध्यते अतएव
रक्षाकरादिधृतस्मृतिः । 'न्यासं कृत्वा परत्राधिं कृत्वा वाधिं
करोति यः । विक्रयं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा' ।
न्यासं कृत्वाधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति
विक्रयपदं स्वत्वध्वंसकत्वात् दानं लक्षयति तत्र परा क्रिया
सिद्धेत्यर्थः । एवञ्च विक्रेतदात्रोर्मरणादिना आध्यनुद्वारे
विक्रयदानाभ्यां तत्कर्तृतुल्यस्वत्वजननात्तत्र तत्क्रेतप्रतिग्रहौद-
भ्यामाध्युद्धारः कार्य्य इति तत्रैवागमविवादे ताभ्यां तयोर्भोग
एव व्यवस्थापनीयो नागमादेरिति । शङ्खलिखितौ । 'न
वास्तुविभागो नोदकपात्रालङ्कारोपयुक्तस्त्रीवाससामपां प्रचारः

रथ्यानां विभागश्च' इति प्रजापतिरिति यस्मिन् वास्तुनि येन गृहोद्यानादिकं कृतमपरेणापि स्थानान्तरे तथाकृतश्चेत्तदा येन यत् कृतं तत् तस्यैव अन्यत्रापि एवं साधारणधनार्जितेऽपि विशेषमाह व्यासः । 'साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् । शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः । तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः' । अत्र भ्रातर इत्युपलक्षणं पित्रव्यादयोऽपि बोद्धव्याः तस्यार्जकस्य साधारणोपघाते यस्य यावतोऽंशस्याल्पस्य महता बोपघातस्तस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्य्येति दायभागः । न च स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना । विभक्ता अविभक्ता वा सर्पिण्डाः स्थावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये' । इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानवन्धकविक्रयाधिकार इति वाच्यं यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इव अत्राप्यविशेषात् वचनञ्च स्वामित्वेन दुर्हत्तपुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मज्ञापनार्थनिषेधरूपं न तु विक्रयाद्यनिष्पत्त्यर्थमिति दायभागः विभक्तानामपि यत्रांशविच्छेदो न जातस्तन्मध्यगत एवावतिष्ठते तेन तत्र साधारणत्वमेव तत्रैकोऽनीशः पृथग्भूतेषु स्वतन्त्रकृतस्य सिद्धिरिति विवादचिन्तामणिः । वस्तुतस्तु विभक्तेषु अनुज्ञाग्रहणं विभक्ताविभक्तसीमादिसंशयव्युदासाय ग्रामसामन्ताद्यनुमतिग्रहणवत्तदुक्तं मिताक्षरायाम् । 'स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी' इति दायदादौहित्रादयः । ज्ञातेः पृथगुपादानात् हिरण्योदकदानेनेति । 'स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया' इति स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं 'भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं

प्रयच्छति । तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनी ।
 इति दानप्रशंसादर्शनाच्च विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं
 दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रय इति विज्ञानेश्वरः । वस्तु-
 तस्तु स्थावरविक्रयनिषेधोऽविभक्तस्थावरविषयः । तत्रापि यदि
 विक्रयं विनाऽवस्थितिर्न भवति तदा विक्रये कर्त्तव्ये दाया-
 दानां दुरन्ततानिवृत्त्यर्थं क्रेतुरिच्छया दानमप्युक्तम् अतएव
 हारीतेन यच्चोपकारिणे ददाति इति यत् दानोपसर्गत्वमुक्तं
 तद्व्यसनोपकारिपरं तदितरोपकारिणे दाने फलमाह दत्तः ।
 'मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनौते चोपकारिणे । दीनानाथ-
 विशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत् ।' अतएव नारदः । 'स्व-
 भागान् यदि ते दैव्यविक्रीणौयुरथापि वा । कुर्युर्यथेष्टं'
 तत् सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै । अतएव याज्ञवल्करः । 'क्रमा-
 दभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः । दायादेभ्यो न तद्दद्यात्
 विद्यया लब्धमेव च' । पितृपितामहागतं बलादन्यैर्हृतं
 योऽंश्यन्तराणामनुज्ञया उद्धरति तदंश्यन्तरेभ्यो न दद्यात् ।
 भूमौ तु विशेषयति । शङ्कः । 'पूर्वनष्टाच्च यो भूमिमेक एवो-
 द्दरेच्छमात् । यथाभागं भजन्त्यन्ये दत्त्वांश्चतुःतुरीयकम्' । एत-
 द्दचनं स्मृतिमहार्णवकामधेनुपारिजातप्रभृतिषु अलिखनाद-
 युक्तमेवेति रत्नाकरः । तत्र दायभागमिताचराप्रभृतिधृतत्वात्
 पूर्वपुरुषार्जितनष्टोद्दारे विशेषयति मिताचरायाम् । 'स्थावरं
 द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान् न
 दानं न च विक्रयः । ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे
 व्यवस्थिताः । वृत्तिन्तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिबोपो विगर्हितः' ।
 अस्यापि अपवादमाह 'एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्र-
 यम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः' । आधमनं
 बन्धकत्वेन ख्यातम् । कुटुम्बार्थे दासकृतस्यापि सिद्धिमाह

मनुः । 'कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्ञायाच्च विचालयेत्' । तद्देशस्थे देशान्तरस्थे वा स्वामिनि कुटुम्बव्यवहारनिमित्तकं दासोऽपि यद्व्यापिकात् कुर्व्यात् तत्स्वाम्यनुमन्येतेति भुङ्क्वकभट्टः । व्यक्तमाह वृह-
स्पतिः । 'पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः । यद-
गृहीतं कुटुम्बार्थं तदगृहीतं दातुमर्हति' । मनुः । 'ग्रहीता यदि नष्टः स्वात् कुटुम्बार्थं कृतव्ययः । दातव्यं बान्धवैस्तत् स्वात् प्रविभक्तैरपि स्वतः' । स्वतः स्वधनात् । कात्यायनः 'कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीतं व्याधितेऽथवा । उपपन्ननिमित्त-
तन्तु विद्यादापत्कृतन्तु स्तत् । कन्यावैवाहिकश्चैव प्रेत-
कार्यं च यत् कृतम् । एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः' । कुटुम्बमवश्यं भरणायम् । प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रभुणा दातव्यमिति रक्षाकरः । दायभागे हारीतः 'जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यं कामं दीने प्रीक्षिते आर्त्तिं गते वा ज्येष्ठोऽर्थान्छिनत्त्येत्' । सुव्यक्तमाह तुः शङ्कलिखितौ । 'पितर्यशक्ते कुटुम्बव्यवहारान् ज्येष्ठः प्रति-
कुर्व्यादनर्था वा कार्यं स्तदनुमतो नत्वकामे पितरि ऋकथ-
विभागो वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरोगिणि वा ज्येष्ठ एव पितृ-
वदर्थान् पालयेत् इतरेषामृकथमूलं हि कुटुम्बमस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातुरप्येवमवस्थितायाः' । एतद्वचनद्वयं कार्यार्त्तमे दीर्घरोगिणि च पितरि विभागं निषिद्धैव ज्येष्ठो गृहं चिन्त-
येत् तदनुजो वा कार्यं ह्येत्याह अनुमतिस्त्वप्रतिषेधादपि भवति । 'स्वं द्रव्यं दीयमानश्च यः स्वामी न निवारयेत् । ऋत्विग्भिरर्वापरैर्वापि दत्तं तेनेव तद्भृगुः' इति प्रायश्चित्त-
विवेकधृतकात्यायनवचनात् अतएव परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायविदः एवं दत्तानिवारणत्वात् सिद्धिरिति ।

अथ वृत्तविभागसन्देहनिर्णयः । ग्रहः । 'गोत्रभागविभागार्थे सन्देहे समुपस्थिते । गोत्रजैश्चापरिज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्हति' । गोत्रभागविभागार्थे सन्देह इति गोत्रलब्ध्याविभजनौय विभजनविषयके वृत्तविभागवैपरीत्यसन्देहे विभागकरणसन्देहे च कुलं बन्धुः एषामभाव एव अन्यसाक्षी तस्मैत्यमाह वृहस्पतिः । 'भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरूपा तु परस्परम् । विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते' । व्यवहारमादृकायां वृहस्पतिः । 'यद्येकशासने ग्रामक्षेत्रारामाश्च लेखिताः । एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते' । शासनं पत्रादि तदेकदेशस्यानुपभोगे तु सर्वस्य क्रीताद्वैर्निर्णयथा स एव । 'संविभागक्रयप्राप्तं पितॄं लेख्यं राजतः । स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिसुपेक्षया' । प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्या परिपण्यतम् । 'तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिश्चोपेक्षया तथा' । संविभागक्रयादिलब्धस्यैव सति भोगे सिद्धिः तद्भोगोपेक्षया हानिरिति । नारदः । 'दानग्रहणपञ्चकृद्दत्तक्षेत्रपरिग्रहाः । विभक्तानां पृथक् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः । साक्षित्वं प्रातिभाव्यं दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्यान्विभक्ताः परस्परम् । येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स ऋकथतः । विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्' । अतएव याज्ञवल्करः । 'भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्तेन तत् स्मृतम्' । परस्परमिति शेषः यद्यपि जायापत्योर्विभागो न विद्यते तथा 'पुण्यापुण्यफलेषु च इत्यापस्तम्बोक्तेर्विभागाभावः' । पत्राधिकरणेऽपि जीवत् पतिधनमात्रे स्तत्त्वं युक्तञ्च । दम्पत्योर्मध्यगं धनमित्युक्तम् इति आहविवेकः । मध्यगमुभयस्वामिकामित्यर्थः । तथापि 'यदि कुर्यात् समानांशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः' इति

याज्ञवल्क्येन पुत्रविभागकरणे प्रवृत्तस्याऽपुत्रपत्न्या अपि विभागावगतेस्तदभिप्रायेण दम्पत्योरित्युक्तम् । यत्तु 'भार्या-पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः' । इत्यत्र अधनत्वश्रुतेराप-स्तम्बीयविभागाभिधानं वैदिककर्ममात्रे सहकारित्वेनाधि-कारार्थमिति । तत्र तद्वचनोत्तराद्धे 'यत्ते समधिगच्छन्ति यस्येते तस्य तद्धनम्' इत्यनेन स्वार्जितस्यैव पत्न्यादीनां पत्या-द्यनुमतिसम्पत्तरेण अस्वातन्त्र्याप्रतिपादनात् । आपस्तम्बवचने तथा 'पुण्यापुण्यफलेषु च' इति पृथगुपादानाच्च तस्माद्विभागो न विद्यत इति निषेधस्य प्रवृत्तिपूर्वकत्वादेर्कास्मिन् धने उभयोः स्वत्वं प्राप्यते । अन्यथोभङ्गोः स्वत्वाभावेन विभागप्रसक्त्य-नुपपत्तेर्निषेधविधिर्न स्यात् । 'एकत्वं', सङ्गता यस्माच्चर-मन्वाहुतव्रतैः' इति लघुहारीतोक्तैकत्वस्येतदपि फलम् ।

अथ चिरप्रोषितागतस्य वंशस्य विभागः । तत्र ब्रह्मस्यतिः । गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योऽन्यदेशं समाश्रितः । तद्वंशस्यागत-स्यांशः प्रदातव्यो न संशयः । तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमो वापि यो भवेत् । जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम् । यं परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः । तदन्वयस्या-गतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही । भुक्तिस्त्रैपुरुषौ सिद्धेदपरेषां न संशयः । अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति । अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृह्येत्त्रापणादिकम् । सुहृद्वन्नुसकुल्यस्य न तद्भोगे न हीयते । विवाह्य श्रोत्रिदैर्भुक्तं राज्ञामात्येस्तथैव च । सुदौर्घ्यापि कालेन तेषां सिध्यति तत्तु न' । गोत्र-साधारणं द्रव्यमिति शेषः आपणः पण्यवीथिका । अपरेषां गोत्रजादपरेषां विवाह्यो जामाता इति व्यवहारचिन्तामणिः । नारदः । 'अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतनैस्त्रिभिः । न तच्छेषमपाकर्तुं क्रमाश्रितपुरुषागतम्' । पित्रा पूर्वतनैरित्यत्र

पित्रा सह पितरमादाय त्रिभिश्चतुर्थः समवाप्नुयादिति वच-
नार्थः । भोगं विशिनष्टि व्यासः । 'पिता पितामहो यस्य
जीवेच्च प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वे-
कपुरुषः' । युगपद्भोगे षष्टिवर्षेऽपि न त्रैपुरुषिकः प्रपिता-
महस्य तत्र स्वातन्त्र्यात् तस्यैव भोगः तदा कोनाम
असावित्याह विज्ञेयस्त्वेकपुरुष इति । त्रिपुरुषं विशेषयति
व्यासः । 'प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत् पुत्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः' । कियन्तं
कालमेकैकस्य भोग इत्यपेक्षायां व्यासः । 'वर्षाणि विंशतिं
भुक्त्वा स्वामिना व्याहृता सती । भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा
व द्विपौरुषी । त्रिपौरुषी च त्रिगुणा न तत्राऽन्वेष्ट आगमः' ।
प्रज्ञाव्याहतेति प्रतिवादिसमत्तं लक्ष्यते षष्टिवर्षभोगस्याप्यने-
नैकवाक्यत्वम् । अतः पुनरपेक्षया स्वत्वनाशाद्बृहस्पतिरपि
आहर्त्ता शोधयेत् भुक्तिमागमञ्चापि संसदि । तत्सुतो भुक्ति-
वैकां पौत्रादिषु न किञ्चन' । यान्नवल्काः । 'आगमस्तु
ज्ञतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्ति-
ज्ञत गरीयसी' । भुक्तिशोधनमाह कात्यायनः 'आगमो दीर्घ-
कालश्च निष्क्रिद्रोऽन्यरवोज्झितः । प्रत्यर्थिसन्निधानञ्च पञ्चाङ्गो
भोग इत्यतः' ।

अथ विभागकाले निष्कृतस्य पञ्चादवगतस्य विभागः ।
। तत्र कात्यायनः । 'प्रच्छादितन्तु यद् येन पुनरागत्य तत्समम् ।
। जेरन् भ्रातृभिः सार्द्धमभावे तु पितुः सुताः । अन्योन्याप-
। तं द्रव्यं दुर्विभक्तञ्च यद्भवेत् । पश्चात् प्राप्तं विभज्येत सम-
। गेन तद्भुगुः' । पश्चात्प्राप्तमित्युपादानात् विभक्ते सति
। तैकिकप्रमाणेन यस्य कस्यचिन्निष्कृतस्य प्रदर्शनं विनापि न
। नविभागो न वा तत्र दिव्यं विना क्वचिदप्यनिश्चितद्रव्यत्वेन

सम्यग्विभागो न स्यात् । दुर्विभक्तमिति असम्यग्विभागस्य पुनर्विभागं दर्शयति । 'सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते । सकृदाह ददानीति त्रींस्वेतानि सतां सकृत्' । इति मनुनारदकात्यायनवृहस्पतिवचनेऽपि स्वेच्छापदोपादानं सम्यग्विभागविषयम् । 'येनांशो यादृशो भुक्तस्तस्य तच्च विचालयेत् । स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् । स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत्' इति रत्नाकरधृत-वृहस्पतिवचनेऽपि स्वेच्छाकृतपदोपादानात् स्वारसिकन्यूनाधिकपरं न तु भ्रान्त्वादिकृतदुर्विभागपरम् । पश्चात् प्राप्तमित्यनेन तस्मात्तस्यैव विभागो न पूर्वविभक्तं विभजनैयमित्यवगम्यते । समभागेनेति अपहर्तुरपहर्तृतया भागो न देयोऽप्यो वा देय इति निरासार्थं भृगुराहेति शेषः वाक्यार्थकर्मता च अविभक्तत्वादेव विभागे प्राप्ते वचनारम्भसौख्यदोषाभावं ज्ञापयतीति विश्वरूपचल्लायुधप्रभृतयः स्तेयधात्वर्थानिष्पत्तिरित्यभिप्रायः । तथाहि 'यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तत् परिकीर्त्तितम्' इति कात्यायनवचने परशब्दादात्मौयत्वव्यवच्छेदेनैव परकीयत्वस्यावगमात् । यथा मुद्रापचारे प्रतिनिधित्वेन माषप्राप्ता इव अयज्ञिया वै माषा इति माषा निषिद्धाः । तत्र माषमात्रारम्भकमिश्रितानां निषेधो न तु माषमुद्गोभयारम्भकमिश्रितानां तथात्रापि परमात्रद्रव्यस्यापहारे एव स्तेयं न तु सपरसाधारणस्याविभक्तदायस्य भोगादिनेति साधारणासाधारणयोश्च असाधारणस्यैव श्रौघप्रतीतिरिति । अतएव परकीयत्वेन विशेषतो जानतस्तदपहारे स्तेयं न तु स्वद्रव्यभ्रमे परद्रव्यव्यवहर्तुरपीति जिनेन्द्रदायभागप्रायश्चित्तविवेककृतम् । तत्र स्तेयबुद्ध्या परकीयापहारे यदस्तेयत्वमुक्तं तस्मिन्नीचं भागवतीयनृगोपाख्यानविरोधात् तथाहि 'कस

विद्विजमुख्यस्य भ्रष्टा गौर्मम गोधने । संपृक्ताऽविदुषां सा च
 मया दत्ता द्विजातये । तां नीयमानां तत्स्वामी दृष्ट्वा वाचं
 प्रमेति च । ममेयं प्रतिगृह्णाह नृगो मे दत्तवानिति । विप्रौ
 वेवदमानौ मार्मुषतुः सार्यसाधकौ । भगवान् दातापहर्ता
 न तच्छ्रुत्वा मेऽभवदभ्रमः । तत्पापात् ककलाशत्वं प्राप्तिश्च मे
 यथाभवत् । तावदद्राक्षमात्मानं ककलाशतनुं प्रभो' इति ।
 तत् प्रनेकेषामङ्कुरीयकसमुदये सदृशतया आत्मीयाङ्कुरीयक-
 त्वमेव परकीयाङ्कुरीयकविक्रये न स्तेयत्वं तदविशेषचिह्नित-
 व्याणां कपर्दकादीनां नानास्वामिकामात्मिकत्र स्थापनदशाया-
 व परस्परद्रव्यविनिमयादेव परस्परविनियोगे दोषाभाव
 त्ववगत्य एकत्र स्थापनात् अन्यथा दोषशङ्कया न तथा
 इर्यादिति एतद्विषये । मत्स्यपुराणम् । 'अज्ञानादयः पुमान्
 इर्यात् परद्रव्यस्य विक्रयम् । स निर्दोषोऽज्ञानपूर्वं चौर-
 दण्डमर्हति' इति एतदज्ञानकृतदण्डाभावपरमिति । तेन
 रमात्रस्वत्वावच्छिन्नद्रव्ये परमाणुमतिमन्तरेण ममेदं यथेष्ट-
 विनियोज्यमिति कृत्वा व्यवहारः स्तेयम् । स च क्वचिज्ज्ञानसः
 कृत्यरूपः क्वचित् कायिको दानविक्रयादिलक्षणः तस्य
 अविभक्तभ्रात्रादिधनेषु सम्भवः । इदं परकीयमेव इदं
 मेवेति विशेषानिश्चयात् । अतएव कात्यायनः । 'बभूनाप-
 तं द्रव्यं बलात् नैव प्रदापयेत् । बभूनामविभक्तानां भोगं नैव
 दापयेत्' । अत्रापहृतपदं भाक्तं सामादिना प्रदापयितव्यो
 तु बलात् अविभक्तेन यद्यधिकं भुक्तं तदसौ न दाप्यः ।
 यच्च निधेर्लाभेऽपि न दोषो नष्टस्वामिकत्वात् । तथाच
 नुः । 'राजा लब्ध्वा निधिं दद्याद्विजेभ्योऽर्घं द्विजः पुनः ।
 क्षान्नेषमादेद्यात् स सर्वस्य प्रभुर्यतः । इतरेण निधौ लब्धे
 जा षष्ठांशमाहरेत् । अनिवेदितविज्ञाता दाप्यस्त' दण्ड-

मेव च' । सम्भूय वाणिजिकानान्तु नैतादृशं वचनाभावात् प्रत्युत 'जिह्वां त्वज्युर्निर्लाभम्' इति याज्ञवल्कीयेन वक्षकस्य लाभशून्यं कृत्वा त्याग उक्तः दायद्रव्य इव वाणिजिकानामेक-
धनेऽनेकेषां स्वत्वाभावाच्च किन्तु मिलनात्तदनिश्चयमात्र-
मिति ।

अथ स्त्रीधनम् । तत्र कात्यायनः । 'प्राप्तं शिल्पेस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः । भर्तुः स्वाभ्यं भवेत्तत्र शेषस्तु स्त्रीधनं स्मृतम्' । अन्यतः पितृमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्तादयस्त्वयं शिल्पेन वा यदर्जितं तत्र भर्तुः स्वातन्त्र्यं तेन स्त्रिया अपि धनं न स्त्रीधनं अस्वातन्त्र्यात् एतद्व्यातिरिक्तधने स्वत्वं स्त्रिया एव दानाद्यधिकारात् । मनुविष्णु । 'पत्यौ जीवति यः कश्चिदलङ्कारो धृतो भवेत् । न तं भजेरन् दायादा भज-
मानाः पतन्ति ते' । पत्युरदत्तेऽपि तदनुज्ञया परिहितो अलङ्कारस्तावतैव भार्यायाः स्त्रीयो भवतीति मेधातिथिः । कात्यायनः । 'ऊदया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽथवा । भर्तुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् । सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते । यस्मात्तदानृशं स्याथै तैर्दत्तं तत्प्रजीवनम् । सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि' सुदायेभ्यः पितृमातृभर्तृकुलसम्बन्धिभ्यो लब्धं सौदायिकं आनृशं स्वमनेष्ट्यम् । नारदः । 'भर्ता प्रीतेन यद्वित्तं स्त्रियं तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरा दृते' । भर्तृदत्तविशेषणात् भर्तृदत्तस्थावरादृतेऽन्यस्याव देयमेव अन्यथा यथेष्टं स्थावरेष्वपीति कात्यायनोक्तं विरुद्धार्थं कल्पतरुद्वाराकरयोः कात्यायनः । 'अपकारक्रियाशुक्ता निर्लज्ज चार्थनाशिनी । व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न च सार्धति

याग्नर्वेत्ताः । 'दुर्भवे धर्मकायं वा व्याधौ संप्रतिरोधके ।
सृष्टीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति' । संप्रतिरोधके
भोजनाद्यवरोधकारिण्युत्तमर्णादिके । अन्यत्र तु । कात्या-
यनः । 'न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरी न च । आदाने
वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः' ।

अथ स्त्रीधनाधिकारिणः । देवलः । 'सामान्यं पुत्र-
कन्यानां सृतायां स्त्रीधनं विदुः । अप्रजार्या हरिश्चर्ता माता
भ्राता पितापि वा' । अत्र हन्दिदेशात् पुत्रकन्ययोस्तुल्याधि-
कारः अन्यतराभावेऽन्यतरस्य तदनम् एतयोरभावे कदाया
दुहितुः पुत्रैवत्याः सम्भावितपुत्रायाश्च तुल्याधिकारः स्वपुत्र-
हारेण पार्वणे 'सपिण्डीकरणादूह' यत् पितृभ्यः प्रदीयते ।
सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निरुयः । इति शातातपोक्त-
तद्गोप्यपतिपिण्डदानसम्भवात् । तथाच नारदः । 'पुत्रा-
भावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात्' । अतएव एतादृश-
दुहित्वाभावे पौत्राधिकारः तदभावे दौहित्राधिकारः 'दौहि-
त्रोऽपि क्षत्रमुत्रेन सन्तारयति पौत्रवत्' इति मनुवचने ।
दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशात् पुत्रेण परिणीतदुहितुर्बाधाबाधक-
पुत्रेण बाध्यदुहितुपुत्रबाधस्य नाय्यत्वात् एवं तदभावे प्रपौत्रः
तद्गोप्यपिण्डदाहत्वात् तदभावे बन्ध्याविधवयोर्मातृधनाधि-
कारः तयोरपि तत्प्रजात्वात् तदभावे तु भर्ता । एवञ्च न
पितृमातृदत्तधनविषयं तत्र भ्रातुरधिकारात् । तथाच बृह-
कात्यायनः 'पितृभ्याश्चैव यद्वत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् । अप्र-
जायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्वदा । मातुः परिणयन-
कासलव्यन्तु पुत्रस्त्वोऽपि क्रमेण भनूदोदुहित्वोरिवाधिकारः
मातुः पारिणायं स्त्रियो विभजेरन्निति वशिष्टोक्तेः । स्त्रीधनं
दुहितृणामप्रप्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति गौतमवचनेन प्रथम-

मप्रत्तानामवाग्दत्तानां तदभावे त्वप्रतिष्ठितानां वाग्दत्तानाम्
 ईषदर्थे नञ् तदभावे चकारसमुच्चितानाम् ऊढानां स्त्रीधनं
 दुहितृणामिति सामान्यतः प्रागुक्तत्वात् अप्रत्तानामित्यादेस्तु ।
 क्रमार्थत्वे नोपसंहारार्थत्वात् । व्यक्तमाह मनुः 'मातुश्च
 यौतुकं यत् स्यात् कुमारौ भाग एव सः' इति यौतुकपदं
 युमिश्रणे इत्यस्मात् मिष्टं मिश्रता च स्त्रीपुंसयोर्विवाहाद्
 भवति । यदेतत् हृदयन्तव तदस्तु हृदयं मम यदिदं हृदयं
 मम तदस्तु हृदयं तवेति मन्त्रलिङ्गात् यौतुकं तदिति वाच-
 स्पतिमिश्रणायमुक्तधृतात् यौतुकं यौतुकमपि साधु । परि-
 णयनकालः परिणयनपूर्वापरोभूतकालः स च वृद्धिश्चाहा-
 रश्चपत्यभिवादनान्तो विवाहतत्त्वे विवृतः । यत्तु मनुवचनं
 'स्त्रियांस्तु यज्ञवेद् वित्तं पित्रा दत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणौ
 तद्वरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्' इति तत्पित्रा दत्त-
 मिति विशेषणाद्विवाहसमयादन्यथापि पितृदत्तं कन्याया
 एवेत्येतदर्थं ब्राह्मणौपदन्तु कन्यामात्रपरम् । यद्वा क्षत्रि-
 यादिस्त्रीणामनपत्यानां पितृदत्तं धनं सपत्नीदुहिता ब्राह्मणौ-
 कन्या हरेत् न पुनरप्रजस्त्रीधनं भर्तुरिति वचनावकाश इति
 वचनार्थः । तदभावे पुत्राधिकारः 'दुहितृणामभावे तु रिक्तं
 पुत्रेषु तद्वरेत्' इति मनुवचनात् एवं पुत्राधिकारात् प्राग्-
 दुहितृधिकारविधायकवचनान्तराण्यप्येति हिषयकाणि पुत्रा-
 द्यभावे तु ब्राह्मणादिपञ्चकविवाहकालीनं स्त्रीधनं भर्तुः
 आसुरादिवयविवाहकालीनन्तु मातुस्तदभावे पितुः । यथा
 मनुः । ब्राह्मणदेवार्पणान्धर्वप्राजापत्येषु यद्वनम् । अतीताया-
 मप्रजायां भर्तुरेव तदिष्यते । यत्तस्याः स्वाहनं दत्तं विवाहे-
 प्वासुरादिषु । अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तद्विष्यते ।
 कन्याधनाधिकारे क्रममाह बौधायनः । 'रिक्तं सृतायाः

कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम् । तदभावे भवेन्मातुस्तद-
भावे भवेत् पितुः । अत्र क्रमदर्शनात् पूर्ववचने मातापित्रो-
रित्यत्र पाठक्रमेणाधिकारो न तु द्वन्द्वनिर्देशात् समुच्चितेन ।
वृहस्पतिः । 'मातुः स्वमा मातुलानो पित्र्यस्त्री पित्र्यस्वमा ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिताः । यदासामौरसो
न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा । तत्सुतो वा धनं तासां
स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः । औरसपदं कन्यापुत्रोभयपरं सुत
इति सपत्नीपुत्रपरम् । 'सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी
भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः' इति मनु-
स्मृतेः । एकपत्नीनामिति एकः पतिर्यासां ताः न तु सुत-
पदसौरसविशेषणं वैयर्थ्यात् सपत्नीपुत्रसद्भावे स्त्रीयाद्यधि-
कारापत्तेश्च तत्सुत इति पौत्रसपत्नीपौत्रपरं न तु दौहित्र-
पुत्रपरं तस्य स्वभोग्यभर्तृपिण्डदानानधिकारात् अत्र प्रागु-
क्तानुसारात् दौहित्रपर्यन्तानन्तरमेव सपत्नीपुत्रतत्पुत्रयो-
रधिकारः न तु प्रागुक्तभर्तादिपितृपर्यन्ताभावेऽपीति वाच्यं
भर्तादीनां धनिभोग्यपार्वणपिण्डदानानधिकारात् तस्मादे-
तेषां सपत्नीपौत्रान्तानां तत्सुतो वेति वा शब्दसमुच्चिता-
नाम् । 'सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं विदुः ।
अप्रजायां हरेद्भर्ता माता भ्राता पितापि वा' इति देव-
लोक्तानां भर्तादिपितृपर्यन्तानाञ्च अभाव एव सत्स्वपि श्वशुर-
भ्रातृश्वशुरादिषु स्वस्त्रीयाद्या इत्यनेन भगिनीसुतभर्तृभागि-
नेय-भर्तृज्येष्ठकनिष्ठोभयरूपभ्रातृसुतस्वभ्रातृपुत्र-जामातृदेव-
राणां मातृस्वसादिधनेऽधिकारः अनन्यगतेर्वचनात् । अत्र
'त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते । चतुर्थः संप्रदा-
तेषां पञ्चमो नोपपद्यते' इति दायभागप्रकरणीयमनुस्मृतेः
'पिण्डदोऽश्वरः' इति याज्ञवल्कीयात् 'मातृतुल्याः प्रकी-

र्त्तिताः' इत्यनेन स्वस्तीयादीनां पुत्रत्वज्ञापनेन पिण्डदत्तसूच-
नस्य दायभागप्रकरणे उपकारतारतम्येन धनाधिकारक्रम-
ज्ञापनेनैकप्रयोजनकत्वात् । 'मातुलो भागिनेयस्य स्वस्तीयो
मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ।
एतैकाश्चैव भार्याभ्यः स्वसुभ्रातुः पितृस्तथा । पिण्डदानन्तु
कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः' इति ज्ञातातपवचनात् पिण्ड-
दानविशेषेणैव षष्ठांशेषामधिकारक्रमः प्रतिपत्तव्यः पाठ-
क्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् अन्यथा सर्वशेषे देवराधिकारि-
महाजनविरोधः स्यात् । तत्र प्रथमं देवरस्तत्पिण्डतद्भर्तृपिण्ड-
तद्भर्तृदेयपुरुषत्रयपिण्डदत्त्वात् सपिण्डत्वाच्च भ्रातृस्त्रीधने-
ऽधिकारौ तदभावे भ्रातृश्वशुरदेवरयोः सुतौ तत्पिण्डतद्भर्तृ-
पिण्डतद्भर्तृदेयपुरुषद्वयपिण्डदत्त्वात् सपिण्डत्वाच्च तयोरभावे
तु असपिण्डोऽपि भगिनौपुत्रस्तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पुत्रादि-
पिण्डत्रयदत्त्वात्तदभावे भर्तृभागिनेयः पुत्राद्भर्तृदुर्बलत्वेन तत्-
स्थानपातिनोरपि भगिनौपुत्रभर्तृभागिनेययोस्तथैव बला-
बलस्य न्याय्यत्वेन तद्भर्तृदेयपुरुषत्रयपिण्डदत्त्वात् तत्पिण्ड-
दत्त्वात् तद्भर्तृपिण्डदत्त्वाच्च मातुलानी धनेऽधिकारौ तदभावे
भ्रातृपुत्रः तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पुत्रादिपिण्डद्वयदत्त्वात् पिण्ड-
स्वसुधनेऽधिकारौ तदभावे श्वशुरयोः पिण्डदानाज्जामाता
श्वश्रूधनेऽधिकारौति क्रमः स्वस्तीयाद्या इति तु अधिकारि-
मात्रपरं न पाठिकक्रमपरम् एषां षष्ठां प्रातिस्विकोक्तानाम-
भावे सपिण्डानन्तर्येण श्वशुरादिवदधिकारौ न च सपिण्डा-
भावे 'मातृस्वसति वचनं वाच्यम्' अस्मिन्नधिकारिगणे देवर-
तत्सुतभ्रातृश्वशुरसुतानामधिकारज्ञापनादासन्नतरश्वशुरभ्रातृ-
श्वशुरादेः परित्यागादिति ।

अथ अपुत्रधनाधिकारिणः । याज्ञवल्क्यः । 'पत्नी दुहि-

तरस्यैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः
 सन्नद्धाचारिणः । एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
 स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः । तथा विष्णुः ।
 'अपुत्रस्य धनं पुत्राभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे
 दौहित्रगामि तदभावे पित्रगामि तदभावे मातृगामि तद-
 भावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तदभावे सकुल्य-
 गामि तदभावे बन्धुगामि तदभावे शिष्यगामि तदभावे
 सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि' इति ।
 अत्र अपुत्रपदं पुत्रपौत्रप्रपौत्राभावपरं तेषां पार्वणपिण्डदाह-
 त्वाविशेषात् अतएव बोधायनवचने पुत्रपौत्रप्रपौत्रानुपक्रम्य
 'सत्स्वङ्गजेषु तन्नामी ह्यर्थो भवति' इत्युक्तं तद्यथा प्रपिता-
 महः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः
 पौत्रः प्रपौत्र एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते
 विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तन्नामी ह्यर्थो
 भवतीति । अस्यार्थः पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृ-
 त्वात् पुत्रादिभिस्त्रिभिस्तत्पिण्डस्यैव दानात् यश्च जीवन्
 यत् पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत् पिण्डभोक्ता
 एवं मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतश्च तत्
 पिण्डभोक्ता परेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदानभूत आसीत्
 मृतैश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता अतो येषामयं
 पिण्डदाता ये वा तत्पिण्डदातारस्ते अविभक्तं पिण्डरूपं
 दायमश्नुन्तीति अविभक्तदायादाः सपिण्डाः पञ्चमस्य पूर्वस्य
 मध्यमः पञ्चमो न पिण्डदाता न च तत्पिण्डभोक्ता एवमध-
 स्तनोऽपि पञ्चमो न मध्यमस्य पिण्डदाता नापि तत्पिण्डभोक्ता
 तेन हृद्ग्रन्थितामहात् प्रभृतित्रयः पूर्वपुरुषाः प्रतिनमृतः
 प्रभृत्यधस्तनास्त्रयः पुरुषा एकपिण्डभोक्तृत्वाभावाद्द्विभक्त-

दायादाः सकुल्या इत्याचक्षते । इदं सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च
 दायप्रवृत्तार्थमित्युक्तम् अशौचविवाहाद्यर्थञ्च पिण्डलेपभुजा-
 मपौति विवृतं श्रुतितत्त्वे । पुत्रादिविभागक्रमं व्यक्तमाह
 रत्नाकरधृतकात्यायनः । 'अविभक्तो मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्त्य-
 भागिनम् । कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ।
 लभेतांशं स पित्रन्तु पित्रव्याप्तस्य वा सुतात् । स एवांशस्तु
 सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् । लभेत तत्सुतो वापि
 निवृत्तिः परतो भवेत्' । जीवनं जीवनोचितद्रव्यं यदा
 भ्रातॄणां कश्चिदेको न विद्यते तदा तत्सुतस्य पित्रंशो दातव्यः
 यदा विपन्नस्याप्यनेकपुत्रास्तदा एकः पित्रंशस्तेषां विभज्य
 दातव्यः एवं तत्सुतोऽप्यंशं लभेत तत्सुतस्य भागो निवर्त्तत
 इत्यर्थः । एतच्च सहवासविषयम् । यथा देवलः । अवि-
 भक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह । भूयो दायविभागः
 स्वादाचतुर्थादिति स्थितिः' । अविभक्तानां सहवसतां संसृ-
 ष्टानां वा पुनर्विभागो भ्रातृतत्सुततत्सुतपर्यन्तमेव तत्-
 सुताञ्चतुर्थाच्चवर्त्तते इति प्रागुक्तसप्तमपुरुषपर्यन्तं विभाग-
 दानन्तु भिक्षुदेशादागतानामिति न विरोधः तेन प्रपौत्र-
 पर्यन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा कात्यायनः ।
 'भर्तृदायं मृते पत्नी विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः । विद्यमाने तु
 संरक्षेत् क्षपयेत्तत्कुलेऽन्यथा । अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती
 व्रते स्थिता । भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः' ।
 यथेष्ट इति धर्मार्थम् । तथाच व्यासः । 'लोकान्तरस्थं
 भर्तारमात्मानञ्च वरानने । तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्म-
 परायणा' मदनपारिजातधृता स्मृतिः । 'यद् यदिष्टतमं लोके
 यद् यत् पत्युः समौहितम् । तत्तद्गुणवते देयं प्रतिप्रीण-
 काभ्यधा' । भर्तुः शयनं पालयन्ती नाभ्यगाभिनी । अतएव

हरिवंशीयपुण्यकत्रतोपाख्याने 'दानोपवासपुण्यानि सुकृता-
 न्यप्यश्नुति । निष्कलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथाशुभे' ।
 तथा ब्रह्मनुः । अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 पत्नीव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं समेत च' । तत्पिण्ड-
 मित्थं तदित्यनुषज्यते तच्छब्देन भर्तुः परामर्शाद्भर्तुः कृत्स्न-
 मंशं यावदंशं हरेत् न तु वर्त्तनजीवनोचितमात्रं पत्नी सवर्णा
 ज्येष्ठापत्नीत्यभिधानात् । ज्येष्ठत्वमाह मनुः । 'यदि स्नाद्य
 पराशैव विन्देरन् योषितो द्विजाः । तासां वर्णक्रमेणैव ज्येष्ठं
 पूजा च वेश्म च' । तदन्यस्या भार्यायाः पोषणमात्रमाह
 नारदः । 'भ्रातृणामप्रजः प्रेयात् कश्चिच्चेत् प्रव्रजेच्च वा ।
 विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना । भरणश्चास्य
 कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदा-
 ष्चिन्धुरितरासु च' । प्रेयात् म्रियेत एवं पत्नीभार्याभेदात् ।
 'ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः । तुल्या दुहितरो
 वापि त्रियमाणः पितापि वा । सवर्णा भ्रातरो माता भार्या
 चैव यथाक्रमम् । तेषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिनः'
 इत्यादिवचनानि व्यवस्थेयानि भ्रियमाणो जीवनम् । वस्तुतस्तु
 एतदुक्तक्रमः सर्वत्र न ग्राह्यः उपकारतारतम्यमूलकवक्ष्यमाण-
 वचनविरोधात् । अतएव अत्र क्रमानाख्यासूचकमपि बापी-
 त्युक्तं पत्न्यभावे दुहितरः अत्र बहुवचनात् कन्योद्गादीद्विवाशां
 परिग्रहः तत्र कन्योदयोस्तु 'अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी ऋक्थं
 गृह्णीयात् तदभावे चोद्गा' इति पराशरवचनात् क्रमः तद-
 भावे दीहिचः 'पौत्रदीहिद्वयोर्लोके विशेषो नास्ति धर्मतः ।
 तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः' इति मनुवचने
 पौत्रतुल्यत्वप्रधानेन यथा पुत्राभावे पौत्रः तथा दुहितृभावे
 दीहिद्वः अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः । 'अपुत्रपौत्रे

संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः । पूर्वेषां हि स्वधाकारे पौत्र
 दौहित्रकाः समाः । दौहित्राभावे पितरौ तत्र प्रथमं पिता
 ततो माता पूर्वाक्तविष्णुस्मृतेः । तदभावे भ्रातरः भ्रात्राणि
 बहुवचनं सोदरासोदरसंसृष्टत्वभेदेनाधिकारिभेदार्थम् अतए
 एकपितृजातयोरपि सोदरविमातृजयोर्न तदेयषट्पुरुषपिण्ड
 दातृत्वेन सोदरस्यैव धनाधिकारो न तु पित्रादिव्रयमात्र
 पिण्डदातृविमातृजस्य क्वचित्तु संसृष्टत्वेन विमातृजस्याप्य
 संसृष्टसोदरेण सह तुल्याधिकारिता सोदरस्य संसृष्टत्वेन स एव
 गृह्णीयात् संसृष्ट्यपि विमातृज इति । तथाच याज्ञवल्काः ।
 'संसृष्टिनस्तु संसृष्टौ सोदरस्य तु सोदरः । दद्याच्चापहरदंशं
 ज्ञातस्य च स्मृतस्य च । अन्योदर्यस्तु संसृष्टौ नान्योदर्यः
 धनं हरेत् । असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृजः' ।
 संसृष्टिनमाह बृहस्पतिः । 'विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा
 चैकत्र संस्थितः । पितृव्येणथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते' ।
 तेन विभागानन्तरं मैत्रेयात् पितृभ्रातृपितृव्यभातृपुत्राणां यथा-
 यथमेकत्रावस्थानं संसर्गः तद्युक्तः संसर्गो एवभूतस्य संसर्गिणो
 स्मृतस्य धनं तज्ज्ञातस्यापत्यस्य तदपत्याभावे संसर्गो स्वयं गृह्णी-
 यात् एवं सोदरस्य तु सोदरः । अत्र विशेषयति यमः । 'अवि-
 भक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत् । विभक्तं स्थावरं प्राप्तं
 नान्योदर्यैः कदाचन' । सर्वेषां सोदरासोदराणां स्थावराति-
 रिक्तान्तु विभक्ताविभक्तं सोदराणामेवेत्यर्थतः सिद्धं तेषां तत्-
 पिण्डदातृत्वेन तन्मातृभोग्यपार्षणपिण्डदातृत्वेन चाधि-
 कारात् । व्यक्तमाह मनुः । 'येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा ह्यीये-
 तांशप्रदानतः । म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते' ।
 अंश प्रदानतो विभागात् पूर्वं ह्यीयेत प्रव्रज्यादिनेति शेषः ।
 केषामंशविभाग इत्यत्राह स एव । 'सोदर्या विभजेरस्त'

मित्य संहिताः समम् । भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च
 जनाभयः । वृहस्पतिः । 'विभक्ता भ्रातरो ये च संप्रीत्यैकत्र
 स्थिताः । पुनर्विभागकरणे तेषां ज्येष्ठं न विद्यते । यदि कश्चित्
 मीयेत प्रव्रजेद्वा कथञ्चन । न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य
 वधीयते । या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।
 प्रनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्या पितृकस्य च । संसृष्टानाम्नु यः
 त्विद्विद्याभौर्यादिना धनम् । प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्वांशः
 शेषाः समांशिनः' । अत्र संसृष्टानां ज्येष्ठांशाभावो वर्ण-
 याणां बोध्यः शूद्रस्य तु सर्वदा ज्येष्ठांशाभावात् । तथाच
 अनुः । 'समवर्णासु ये जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् । उद्धारं
 ष्यायसे दत्त्वा भजेरन्नितरे समम् । शूद्रस्य तु सर्वणैव नान्या
 गार्थ्योपदिश्यते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं
 भवेत्' । समांशाः समभागा एव भवेयुर्नोद्धारः कस्यचिद्देय
 इति कुल्लूकभट्टः युक्तञ्चेतत् तथाहि 'ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः
 पूर्वद्रव्याश्च यद्भरम् । ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवी-
 रसः' इति मनुना सामान्यतो ज्येष्ठादीनामुद्दाराभिधानात्
 द्विजन्मनाम् इत्यस्य वर्णमात्रोपलक्षकत्वशङ्कानिरासायोत्तर-
 ष्वनोत्तरार्धं न च पुत्रांमनरकत्वात्त्वाविशेषाच्च द्रव्यस्याप्यधि-
 कार इति वाच्यं तदनिस्तारकमध्यमकनीयसोरर्धपादोद्धार-
 र्शनेन तस्याप्रयोजकत्वात् न चोद्दारांशयोर्भेदात् समांशिता-
 भिधानेन पूर्वोक्ता सवर्णाजातविषमांशभाग एव शूद्रस्य निषि-
 ष्यते नोद्धार इति वाच्यं शूद्रस्य तु सर्वणैवेति पूर्वोर्ध्वेनैव
 तत्सिद्धमिति द्विजन्मनामपि उद्धारनिरासाय समांशता मनुना
 विहितता सप्तानं समवर्णास्त्विति वचनमभिधाय 'द्विपकारो
 विभक्तान्नु द्वायादानां प्रदर्शितः । वयोज्येष्ठक्रमेणैकः परा
 समांशकल्पना' । इति प्रकीर्तित इत्यत्र प्रदर्शित इति

ब्रह्मस्यतिः । अत्र भगिन्यधिकारो विवाहोचितदृष्ट्यामाय
मुनिभिः संग्रहकृद्भिस्तथोक्तत्वात् अभार्यापितृकस्येत्यत्र पितृ-
पदमेकशेषात् पितृमाहपरं मातुरभावे भ्रात्रधिकारस्य
विष्णुादिभिरुक्तत्वात् ततश्च संसृष्टिस्तु संसृष्टीत्येतद्वचनं
तुल्यरूपसम्बन्धिसमवाये संसर्गकृतविशेषप्रतिपत्त्यर्थं तेन सोद-
राणां सापत्नानां भ्रातृपुत्राणां पितृव्याणां तुल्यानां सद्भावे
संसर्गी गृह्णीयात् वाक्सादविशेषश्रुतेः पूर्ववचने सर्वेषामेव
प्रकृतत्वात् सर्वेषु चाक्षेपासम्भवात् अतो न भ्रातृमात्रविषय-
मिदं वचनमिति जीसूतवाहनः । सोदरे त्वसंसृष्टिनि संसृ-
ष्टिन्यसोदरे च सति कतरस्तावद् गृह्णीयात् एवं सोदरोसोद-
रयोः संसृष्टयोः सद्भावे कतर इत्यत्र प्रथमतः आह अन्योदर्य-
स्त्विति अन्योदर्यः पुनः संसृष्टौ सन् गृह्णीयात् नान्योदर्य-
मात्रः किन्तु असंसृष्ट्यपि पूर्व वचनस्यसोदरपदानुषङ्गात् प्राप्तः
सोदरश्च गृह्णीयात् तेनैकत्र विषये पूर्ववचनोक्तसंसृष्टत्वसोदर-
त्वयोरैकशः सम्बन्धेन तुल्यत्वादुभयोर्विभज्य ग्रहणं तदुभयसत्त्वे
चासौदर्यस्यासंसृष्टिनोऽतुल्यरूपत्वान्नेति द्वितीये आह संसृष्टौ
नान्यमाहज इति सोदरे संसृष्टिनि सति अन्यमाहजः संसृष्ट्यपि
न गृह्णीयात् अर्थात्तत्र संसृष्टौ सोदर एव गृह्णीयात् संसृ-
ष्टत्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्यैव बलवत्त्वात् । दायभाग-
कारस्तु अन्योदर्यस्तु संसृष्टौ सन् सत्यपि सोदरेऽसंसृष्टिनि
धनं हरेत् नान्योदर्यः संसृष्ट्यपि गृह्णीयादिति पूर्वाहस्यार्थः ।
तत्र किं सोदरस्तदानीं न गृह्णीयादेवेत्यपेक्षायामुत्तराह्नोक्तम्
असंसृष्ट्यपि य आदद्यात् सोदर इत्यनुषज्यते न संसृष्टोऽन्य-
माहजः केवलः किन्तु उभाभ्यामेव विभज्य गृह्णीतव्य-
मित्याहुः । मिताक्षरादयोऽप्येवम् । याज्ञवल्क्यादीपकवि-
कायां शूलपाणिमहामहोपाध्यायास्तु 'अन्योदर्यस्तु संसृष्टौ

नान्योदर्थोधनं 'हरेत्' । असंसृष्टपि सोदर एव गृह्णीयात्
न तु संसृष्टः सापत्नो भ्राता संसृष्ट इति गर्भसंसृष्टः सोदर इति
केचित् नान्योदर्थोधनं हरेदिति पाठे अन्योदर्थः सन् धनं न
गृह्णीयात् इति व्याख्या असंसृष्टिसोदरस्याधिकारार्थमिदं
वचनमती न पुनर्हक्तिरित्याहुः । रक्षाकारप्रभृतयस्तु यस्तु
कात्कतरी नान्योदर्थोधनं हरेदिति पाठोदृश्यते समूलभूत-
याश्चवक्त्रमिताक्षरापारिजातहलायुधयन्त्रेषु नान्योदर्थोधनं
हरेदिति पाठदर्शनात् तदनुसारव्याख्यादर्शनाच्च लिपिकर-
प्रमाद इत्याहुः । भ्रातृणामभावे तत्सुतः तत्र प्रथमं सोदर-
पुत्रः । 'स्वेन भर्ता सङ्ग आहं माता भुङ्क्ते स्वधामयम् ।
पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही' इति वृहस्पति
वचनात् । सोदरभ्रातृपुत्रदत्तपितामहपिण्डे धनिमातुर्भोग-
नृतेऽस्मात्तदधनत्वेन तथोपकारदर्शनात् तदभावे वैमात्रेयपुत्रः
तदभावे गोत्रजः तत्र 'त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रव-
र्त्तते । चतुर्थः संप्रदातृणां पञ्चमो नोपपद्यते । अनन्तरः
पिण्डाद् यस्तस्य तस्य धनं हरेत्' इति मनूक्तात् तस्य मृतस्य
धनिनः सपिण्डात् सपिण्डमध्यात् अनन्तरः सन्निहिततरस्तस्य
धनं हरेत् एवमेव कुलूकभट्टः । 'बह्वी ज्ञातयो यत्र सकुल्या
नान्यवास्तथा । योऽस्मात्सत्तरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत्' ।
इति वृहस्पत्युक्तत्वाच्च । पिण्डदानसम्बन्धतारतम्येन आसन्न-
जननतारतम्येन च धनेष्वधिकारी तत्र यथा दौहित्रान्त-
जसन्तानामभावेऽन्योऽधिकारी एवं भ्रातृपुत्राभावे तद्दौहि-
त्रान्तः पितुः सन्तानोऽधिकारी तदभावे पितामहः तदभावे
पितामही । 'अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
तथैपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत्, इति मनुवचनात्
॥ पितृभावे माता तथा पितामहाभावे पितामही तद-

भावे पितामहदौहित्रान्तसन्तानः पितरि तथा दर्शनात् एवं
 प्रपितामहः प्रपितामहौ तत्सन्ताना अपि स्मृतभोग्यपिण्डदात्र-
 भावे बन्धुरिति मातामहमातुलादिः तत्रापि पित्रादिवत्
 सति मातामहो स एव तदभावे यथाक्रमं मातुलादिः स्मृत-
 देयमातामहादिपिण्डदत्वात् तदभावे सकुल्यो विभक्तपिण्डः
 प्रतिनमृतः प्रभृतिपुरुषत्रयमधस्तनं ब्रह्मप्रपितामहादिसन्ततिश्च
 अतएव दायकता ननु सहोदरभ्रातृपुत्रवत् पितृव्यस्यापि
 धनिदेयपूर्वपुरुषत्रयपिण्डदत्वात् धनिपितृव्यभ्रातृपुत्रयो-
 स्कुल्योऽधिकारः स्यादुच्यते पितृव्यो हि धनिपितामहप्रपिता-
 महयोः पिण्डदः भ्रातृपुत्रस्तु धनिपितरं प्रधानमादाय पुरुष-
 त्रयपिण्डद इति स एव बलवान् इति पितृव्यात् पूर्वमधि-
 क्रियते इत्युक्तं एवं यत्र स्मृतस्य पितृव्यस्मृतपितृव्यपुत्रयोः सत्त्वे
 धनिदेयपितामहप्रपितामहपिण्डदातृत्वाविशेषेऽपि 'अनेक-
 पितृकाणाम् पितृतो भागकल्पना' इत्यत्र जननसन्निकष्यता-
 रतस्येन भागदर्शनात् अत्रापि जननसन्निकर्षाधिक्येन पितृव्य-
 स्त्रेवाधिकारः अतएव मिताक्षरायां पितामहपितृव्यतत्पुत्र-
 क्रमेणाधिकारिण इत्युक्तम् । विवादचिन्तामणावपि अपु-
 त्रनाधिकारे भ्रातुरभावे तत्पुत्रः तदभावे आसन्नसपि-
 तृत्वं ब्रह्मस्यत्वं वा न्यवा इत्यनेन यथाक्रमम् आसन्नपितृमा-
 तृत्वं वा धनाधिकारिणः ते च 'आत्मपितुः स्वसुः पुत्रा आत-
 मातुः स्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत-
 मात्स्ववाः । पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः
 पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृकान्धवाः । मातुर्मातुः स्व-
 सः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया
 मातृकान्धवाः । आपस्तम्बः । 'अन्तेवासौ' 'वाध्यांस्तदर्थे'
 धर्मकृत्वेषु योजयेद्द्विजा वा' इति । तदर्थे तु मासिवा

दिना तद्गोमार्थं धर्मकृत्वेष्विति अदृष्टार्थमिति एवञ्च यस्य
सृतस्य धनं देशान्तरस्थतद्वनाधिकारिसत्त्वे तद्वनविनाश-
सम्भावनायां तदौर्द्ध्वदेहिककर्मायं तत्पुण्यायञ्च येन केनापि
दातुं युक्तम् । 'यदृच्छयापि यः कुर्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्व-
कम्' । इति नारदवचने तस्यापि प्रतिनिधित्वात् एतत्
प्रपञ्चितं युज्यतत्त्वे । दायभागकृतापि सर्वत्रोक्तरीत्या सृत-
धनस्य सृतार्थत्वमनुसन्धेयमिति वदताप्येतत् स्रष्टृस्त्वित-
मिति ।

महामहोपाध्याय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज श्रीरघुनन्दन-
भट्टाचार्यविरचितं स्मृतितत्त्वे दायतत्त्वं समाप्तम् ।

व्यवहारतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं वागीशं विदुषां मुदे ।

व्यवहारदृष्टेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।

अथ व्यवहारदर्शनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः । स्मृत्याचार-
व्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहार-
पदं हि तत्' । स्मृतिसदाचारवहिर्भूतेन वर्त्मना परैरर्थतः
शरीरतो वा पीडितश्चेद्राजनि निवेदयेत् तद्व्यवहारदर्शनस्थानं
चेदित्यत्र यदिति मैथिलाः । आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं
विवादोत्थापनं राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहामहोपा-
ध्यायः । राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शकपरम् । तथाच बृह-
स्पतिः । 'अजा कार्याणि संपश्येत् प्राड्विवाकोऽथवा द्विजः' ।
प्राड्विवाकलक्षणमाह स एव 'विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं

तथैव च । प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्विवाकस्ततः स्मृतः । कात्यायनः । 'व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राङ्ङितिस्थितिः । विवेचयति यत्तस्मिन् प्राङ्विवाकस्ततः स्मृतः' । अर्थिनं प्रति भाषा ते कौटुशौ प्रत्यर्थिनं प्रति च तवापि कौटुश-
सुत्तरम् इति पृच्छतीति प्राट् श्रुत्वा च युक्तायुक्तत्वेन जयं पराजयं वा विविनक्ति इति विवाकः प्राट् च स विवाकश्चेति प्राङ्विवाकः । कात्यायनः । 'स प्राङ्विवाकः सामाख्यः स ब्राह्मणपुरोहितः । स्वयं स राजा चिनुयात्तेषां जयपरा-
जयौ । यदा कार्यवशाद्राजा न पश्येत् कार्यनिर्णयम् । तदा नियुक्तादिहासं ब्राह्मणं वेदपारगम् । यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्' । स विनीतवेशः । मनुः । जातिमात्रोप-
जीवी वा कामं स्याद् ब्राह्मणभुवः । धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन । नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मणभुवः स्मृतः । व्यासः । 'द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि हृषलैः सह । तस्य प्रसूभ्यते राज्यं बलं कोषश्च नश्यति । यः शूद्रो वैदिकं धर्मं स्मार्त्तं वा भाषते यदि । तस्य दण्डं द्वे सहस्रे स्रक्कणी चैव भेदयेत् । दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः । दृष्टं गां कः परित्यज्याचरेत् शीलवतीं खरीम्' । व्यवहारमाह कात्यायनः । 'विनानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद्यवहार इति स्थितिः' । नाना-
विवादविषयः संशयो क्रियतेऽनेन इति व्यवहारः । भाषो-
त्तरक्रियानिर्णायकत्वं व्यवहारत्वम् । तथाच ब्रह्मसूत्रम् । 'अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलादितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राज्ञानशलाकया । इह कौर्त्तिं राजपूजां लभते सन्नतिश्च सः । तस्मात् संशयमूढानां कर्त्तव्यं विनिर्णयः' ।

अतएव नारदः । 'अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
 देवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति' । देवीं देवानु-
 मताम् । धर्मशास्त्रयोस्तु विरोधे लोकव्यवहार एवादरणीय
 इत्याह स एव । 'धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः
 ऋतः । व्यवहारो हि बलवान् धर्मस्तेनावह्वीयते' । अव-
 ह्वीयते अवगम्यते हिगतावित्यास्माद्वातोः । अतएव बृह-
 प्रतिः । 'केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो विनिर्णयः । युक्ति-
 ह्येनविचारे तु धर्मज्ञानिः प्रजायते' । युक्तिर्न्यायः स च
 लोकव्यवहार इति व्यवहारमाटका । अतएव कात्यायनः ।
 'कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरधिष्ठितम् । वणिग्भिः स्यात् कति-
 ग्रयैः कुलवृद्धैरधिष्ठितम्' । सद इति शेषः । कात्यायनः ।
 'सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः । शृणोति यदि नो
 राजा स्यात्तु सभ्यस्तदानृणः' । सभ्यः सभायां साधुः । तथा-
 विधानाह याज्ञवल्करः । 'श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्य-
 गादिनः । राज्ञा सभासदः कार्य्याः शत्रौ मित्रे च ये समाः' ।
 श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः कुलीनाः सङ्गरादिदोष-
 एन्यमातापितृपरम्पराकाः । एवम्भूताः सभासदः सभायां
 प्रथा सौदन्ति उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैराज्ञा
 कर्त्तव्याः । तथाविधावस्थानेन भूमेः सभात्वमाह मनुः ।
 यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः । राज्ञः प्रति-
 ङ्गतो विद्वान् ब्रह्मणस्तां सभां विदुः । विद्वत्संहतावपि सभा-
 र्य्यायपरिषच्छब्दमाह स एव । 'त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की निरुक्तो
 धर्मपाठकः । जयन्त्याश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावराः' ।
 त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः हैतुकः सदयुक्तिव्यवहारी । अतएव
 प्रमरसिंहः । 'सभासदसि सभ्ये च' अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो
 ज्ञानमिति यावत् तथा सह साक्षात् परम्परया वा वर्त्तते इति

सभा । कात्यायनः । 'दिवसस्वाष्ट्यं भागं सुक्ता भागत्रयं तु यत् । सकालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः' । अष्टम यमाद्याह्निकं प्रहरं भागत्रयं प्रहरद्वयपर्यन्तम् । मनुः । 'धर्मासनमधिष्ठाय सम्बीताङ्गः समाहितः । प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्' । मनुनारदबौधायनहारीताः । 'पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणसृच्छति । पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानसृच्छति । राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः । एनो गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते' । कर्त्तारं वादिनं राजपदं विवेचकपरम् अनेनाः निष्पापः । अर्थित्वमाह तुर्व्यासनारदौ । 'यस्य चाभ्यधिका पीडा कार्यं वाप्यधिकं भवेत् । तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्' । अत्रैव 'पूर्वपक्षो भवेत्तस्य' इति कात्यायनीये द्वतीयपादः । न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्योत्तरः पक्ष इति शेषः स यः पूर्वमिति पाठे यः प्रथमं निवेदयति स पूर्ववादीत्यर्थः । बृहस्पतिः । 'अहं पूर्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा । वादो वर्णानुपूर्वेण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य वा' । यत्नं हावेव वदतः प्रभो मद्वाक्यं शृणु इति तत्र ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकपीडादर्शनेन वा वादो ग्राह्यः । स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः । 'अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽथ वा । यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ' । तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । बृहस्पतिरपि । 'ऋत्विग्वादे नियुक्तश्च समौ सम्परिकीर्त्तिती । यज्ञे स्वाम्याप्रयात् पुण्यं हानिं वादेऽथवा जयम्' । कात्यायनः । 'मनुष्यभक्षणे स्तेये परदारभिमर्षणे । अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे । पारुष्ये कूटकरणेऽनुपद्रोहे तथैव च । प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयम्' । कुलस्त्री प्रभृतौनां प्रतिनिधि-

माह व्यासः । 'कुलस्त्रीवालकोभक्तजडात्तीर्णाश्च बान्धवाः ।
 पूर्वपक्षोत्तरे ब्रूयुर्नियुक्तो भृतकस्तथा' । भ्रात्रादीतरस्य पक्ष-
 स्थितस्य दण्डनीयत्वमाह नारदः । 'यो न भ्राता पिता वापि
 न पक्षो न नियोजितः । परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्व्यवहारेषु
 विद्वेषन् विरुद्धं भुवन् । नारदः 'निर्वेष्टुकामो रोगार्त्ता
 यियन्तुर्न्यसने स्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन राजकर्मोद्यत-
 स्तथा । नवां प्रचारे गोपालाः शस्यबन्धे कृषीबलाः ।
 मिथिबन्धवि तत्काले आयुधीयाश्च विग्रहे । अप्राप्तव्यव-
 हारस्य दूतो दानोन्मुखो व्रतौ । विषमस्याश्च नासेध्या न
 चेतान्नाद्वयेकृपः' । निर्वेष्टुकामो विवाहप्रवृत्तः अन्येन वादा-
 न्तरेण अप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षावरवयस्कः । तत्काले
 विवाहादि समाप्तिपर्यन्तकाले । एते विषमस्याश्च उपप्लव-
 देशस्याश्च उत्तमर्णादिना नासेध्यानावधानीयाः । एतान्
 प्रागुक्तान् वादिना निवेदितानिति शेषः । याज्ञवल्क्यः ।
 'अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्' । अभियुक्तः सन्
 उत्तरमदत्त्वा भाषावादिनमेतं स्वाभियोगानुपमर्दकेन विवादा-
 न्तरेण न योजयेत् युगपदनेकव्यवहारासम्भवात् । नारदो-
 ऽपि । 'पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः । वाद-
 संक्रमणाज्ज्ञेयो ह्रीनवादी स वै नरः' । ह्रीनवादीत्यनेन
 दण्ड्यतोक्ता न तु प्रकृतार्थाह्रीनता अन्यथा क्लृपतेः ।
 पारुष्ये प्रतिप्रसवमाह स एव । 'कुर्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे
 साहसेषु च' । वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च यथापूर्वं
 महमप्यन्येनाक्रुष्टः शस्त्रेण हत इत्यपराधाभावाय प्रत्यभि-
 योगं कुर्यात् । तथाच ब्रह्मसंहिता । 'आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशं
 स्ताडितः प्रतिताडयन् । हत्वाततायिनश्चैव नापराधौ भवे-
 च्चरः' । एतेन वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययोः प्रकृताभियोगे

खण्डकाभियोगोऽपि न दोषः यत्तु 'पूर्वमाचारयेद् यस्तु नियतं
 स्यात् स दोषभाक् । पश्चाद् यः सोऽप्यसत्कारौ पूर्वं तु विनयो
 गुरुः' इति नारदवचनं तत्पूर्वापेक्षया परस्माधिकवाक्-
 पारुष्योत्पादकस्यापि स्वल्पदण्डविधायकम् । युगपत्संप्रवृत्तौ-
 ऽधिकदण्डाभावमाह स एव । 'पारुष्ये साहसे चैव युगपत्-
 संप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः' ।
 विनयो दण्डः । एवञ्च दण्डोऽयमनपराधे मयि कृतः 'पौडित-
 त्वादिति भाषायां प्रत्यभियोगः कार्य एव । प्रत्यभियोगो-
 न्नरत्वेन युगपदनैकव्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् । सभापतेः
 कर्त्तव्यमाह कात्यायनः । 'अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वाद-
 योग्यस्तु वादिनोः । स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भुत्वाय
 वेतनम्' । प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्वतीति प्रतिभूर्लक्षणकः ।
 वादयोग्यः विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य दण्डदानस्य
 च क्षमः । वादिनोर्भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च । तथाच
 याज्ञवल्क्यः । 'उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।
 प्रतिभुवस्त्वभावे च राज्ञा संज्ञपनं तयोः' । राज्ञा संज्ञपनं
 दण्डतुल्याधिकरणं निर्णयस्य कार्यं धनादिदाने राजदन्तादि-
 त्वात् कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः भृत्यः तद्रक्षको राजनियुक्तः ।
 प्रत्यर्धी यदि कश्चित्कालं प्रार्थयते स लभते अर्थी तु कालं
 प्रार्थयन् अर्थित्वमेव व्याहृत्यादिति तेन कालो न प्रार्थनीयः ।
 तदाह 'प्रत्यर्धी लभते कालं त्राहं सप्ताहमेव च । अर्थी तु
 प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव क्षीयते' । कश्चित् प्रत्यर्धीकालं
 न लभते । याज्ञवल्क्यः । 'साहसस्तोयपारुष्यगोऽभिशापा-
 त्यये स्त्रियाम् । विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया
 स्मृतः' । साहसं मनुष्यमारणं गौरव दोह्या अभिशप्तो महा-
 पातकादिना अत्यये द्रव्यनाशे स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्र-

विवादविषयप्राप्तायां दास्यां स्वत्वविवादे वा एषु सद्य एव
उत्तरं दापयेदिति शूलपाणिः । विशेषयति कात्यायनः ।
'यस्मात् कार्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः । तस्मात् कलभते
कालमभियुक्तस्तु कालभाक्' । अपवादमाह बृहस्पतिः ।
'अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वाद्भक्तुं नोत्सहते यदि । तदा कालः
प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः' । अत्रापि विशेषयति व्यासः ।
'राजदेवकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् । अवध्ययोग-
मात्रेण न भवेत् स पराजितः' । स्वकृतसमयवन्त्योऽभियुक्तः ।
'राजदेवकृतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत् । जैह्वेन वर्त्त-
मानस्तु दण्ड्यो दाप्यस्तु तदनम्' । अवध्यतिक्रमहेतो राज-
दैविकदोषस्य प्रमितौ न तदतिक्रामकोऽपराध्यति जैह्वाच्च
तदतिक्रमेण दण्ड्यो भङ्गौ च भवतीत्यर्थः । कृष्णकाठिन्यादि-
युक्तो जिह्वः । तथाच हारीतः । 'कृष्णमायाव्याजयुक्ता
निकृतिः । कौटिल्यकाठिन्यशाव्यवैरस्य सङ्गावयुक्तं जैह्व-
मिति' । युक्तं योगः ।

अथ व्यवहारपादनिर्णयः । तत्र बृहस्पतिः । 'पूर्वपक्षः
स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः । क्रियापादस्तथा चान्य-
श्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः । मिथ्योक्तौ च चतुष्पात् स्यात् प्रत्यव-
स्कन्दने तथा । प्राङ्ग्याये च स विज्ञेयो द्विपात् संप्रति-
पत्तिषु' । यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथापि उत्तर-
वादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्ये न भवति इति
द्विपादतोक्ता ।

अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाह तुः कात्यायन-
बृहस्पती । 'प्रतिज्ञा दोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षं विदो विदुः । स्वल्पाक्षरः
प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः । विरोधिकारणैर्मुक्तो

विरोधिप्रतिरोधकः । यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्व-
वादिना । दद्यात्तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ।
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्यादोषैः परस्परविरुद्धार्थ-
पदादिभिस्त्यक्तं साध्यं साधनार्हाभिमतं पक्षं विदुः । अन्यथा
प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् । 'वचनस्य
प्रतिज्ञा त्वं तदर्थस्य च पक्षता । असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु
वादिभिः' । वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते नारदेनापि 'सारस्तु
व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता । तद्वानौ ह्यीयते -वादी
तरंस्तामुत्तरो भवेत्' । उत्तरो विजयी । यद्यपि अन्यत्र साध्यं
तद्विशिष्टधर्माधर्मापक्ष इति भेदः तथापि अत्र वाक्प्रत्याय-
र्णादिधर्मविशेषविशिष्टतया धर्मिणोऽधर्मण्यपदैरेव साध्यत्वात्
साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम् उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति ।
मिताक्षरायान्तु भाषाप्रतिज्ञापक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम् ।
भाषार्थमुक्ता भाषास्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निरा-
कुलः पौर्वापर्यविपर्ययादिशून्यः । तत्र 'द्युते च व्यवहारे च
प्रव्रते यज्ञकर्मणि । यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न
पश्यति' इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत् ।
तच्छोधनमाह ब्रह्मसतिः । 'न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी
विशोधयेत् । न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ।
तल्लिखनप्रकारमाह व्यासः । 'पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा
प्रथमं लिखेत् । न्यूनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवे-
शयेत्' । फलकं काष्ठादिपट्टकम् । कात्यायनः । 'पूर्वपक्षं
स्वभावोक्तं प्राङ्निवाकोऽथ लिखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके
ततः पत्रेऽभिलिखयेत् । शोधयेत् पूर्वपक्षन्तु यावदोत्तर-
दर्शनम् । उत्तरेणाविरुद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् । अन्यदुक्तं
लिखेद् योऽन्यदर्शिप्रत्यर्थिना वचः । चौरस्वत्त्वासयेत्तन्तु धार्मिकः

द्वितीयपतिः' । स्वभावोक्तमकृत्रिमम् । एतच्च स्वरविशेषा-
दिना सुज्ञेयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः । 'कलं निरस्य भूतेन
व्यवहाराक्येनृपः । भूतमप्यनुपन्यस्तं ज्ञीयते व्यवहारतः' ।
भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम् । नारदः । 'भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं
प्रमादाभिहितं कलम्' । किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभि-
रक्षता । मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षासाध्वसाधु वा । 'सर्वे-
ष्वर्थविवादेषु वाक्कले नावसीदति । पशुस्त्रीभूमृणादाने
प्राप्तोऽप्यर्थान्न ज्ञीयते' । सर्वेषु अर्थविवादेषु प्रमादाभिधाने-
ऽपि नावसीदति । अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि अर्थविवाद-
प्रवृत्त्यान्वुक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थादप्यर्था-
न्वीयत इति गम्यते । यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडितः
इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडित इति वदन्न केवलं दण्डः
पराजीयते च । ततश्च त्वं मज्जामृणं धारयसि मत्तच्छणत्वेन
पृथीतताबन्धनकत्वादिति भाषाशरीरम् एतच्च संस्कृतदेश-
भाषान्तराण्येव यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा । . मूर्खानामपि
गतिप्रतिवादिता दर्शनात् अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णु-
स्मृतौ । 'संस्कृतेः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः । देश-
भाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः' ।

अथोत्तरपादः । तत्र कालमाह कात्यायनः । 'सद्यः
कृतेषु कार्येषु सद्य एव विवादयेत् । कालातीतेषु वा कालं
दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः' । वा दिनोक्तस्य साध्वस्य प्रतीपमर्ष-
प्रते इति प्रत्यर्थी । नारदः । 'गहनत्वादिवादानामसामर्थ्यात्
स्मृतेरपि । ऋणादिषु हरेत् कालं कामं तत्त्वबुधस्य' ।
इत्यस्यति । 'यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
स्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्' । सम्बन्धरूप-
कम् । अन्यथा अन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । 'अन्यवादी

क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः । आहृतः प्रपलायी च
 हीनः पञ्चविधः स्मृतः । प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनकृत्सभि-
 दिनैः । क्रियाद्वेषी तु मासेन साक्षिभिस्तु तत्क्षणात्
 इति नारदोक्तेः क्रिया लेख्यादिका साक्षिभिः साक्षिभि-
 पराजितः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीतं वदतीति प्रतिवादी
 उत्तीर्यते निस्त्यीर्यते प्रकृताभियोगोऽनेनेति उत्तरम् । याज्ञ-
 वल्क्यः । 'श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ' । लेख्य-
 मिति वाक्यस्याप्युपलक्षकम् । उत्तरस्वरूपं तद्वेदांश्चाह
 नारदः । 'पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अथा-
 ख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः । मिथ्यासंप्रतिपत्तित-
 प्रत्यवस्कन्दनस्तथा । प्राङ्म्यायाश्चोत्तराः प्रोक्तास्तत्वारः शास्त्र-
 वेदिभिः । अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपङ्गवम् । मिथ्या-
 तत्तु विज्ञानीयादुत्तरं व्यवहारतः' । पक्षस्य भाषार्थस्य
 व्यापकः आच्छादकम् अभियोगप्रतिकूलमिति यावत् । अत-
 एव पूर्वपक्षार्थसम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेदित्युक्तम् । न च
 विप्रतिपक्ष्या न्यायोऽर्थमागतस्य धारयसीत्यभियुक्तस्य धारया-
 मीति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वम् अभियोगा प्रतिकूलत्वादिति
 वाच्यम् । भाषावादिनो मूर्खत्वेनापटुकरणतया वा कदा-
 चिद्भाषाभिवादादेवायं ह्यीयते इति भाषाविमर्षपर्यन्तं विप्रति-
 पक्षस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थं सम्यगवगम्य तन्निषेधार्थं सम्य-
 गुत्तरासम्भवात् विद्वत्सभायां च असत्यवचनमत्यन्ताधर्मकार-
 कम् । परोक्षिपराजये च दण्डात्वं वादिना च वैरमित्यादि-
 प्रतिसन्देहतः सम्यतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव । एवम् एतेभ्य-
 एवान्निस्तारात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वेनोपन्यासेन
 साध्यत्वे निवारणात् सिद्धसाधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थाना-
 द्योत्तरत्वं सम्यतिपत्तेः सिद्धमिति सारं प्रकृतोपयोगि अनाकुलं

पूर्वापरविरोधशून्यम् अव्याख्यागम्यमध्याहारादिकं विनैव
 तृतीयतमं अभियोगस्य अभियुज्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं
 तस्यापङ्क्तवमित्यर्थः । उत्तराभाषामाह कात्यायनः । 'प्रक-
 तेन त्वसम्बन्धम् अत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशं व्याप्यैवं
 तच्च नैवोत्तरं भवेत् । अस्तव्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं तथा-
 कृतम् । व्याख्यागम्यमसारश्च नोत्तरं शस्यते बुधैः' । अस्त-
 व्यस्तपदव्यापि अनन्वितार्थपदव्याप्तमिति व्यवहारतिलके
 प्रवदेवमभ्यः । मिथ्योत्तरभेदमाह पुनर्व्यासनारदौ । 'मिथ्यै-
 तन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः । अजातश्चास्मि तत्-
 त्वाले इति मिथ्या चतुर्विधम्' मिथ्येतदिति शब्दतो नाभिजाना-
 नीत्वादिकमर्थतोऽपङ्क्तवः । तथाच कात्यायनः । 'श्रुत्वा
 तार्थार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति । अर्थतः शब्दतो वापि
 मथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम्' । त्वं मच्छं धारयसीति प्रतिज्ञायां
 । गृहीतमिति शब्दतः । कालविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां
 तदा नाहं जात इति अर्थतः । देशकालविशेषगर्भायां तदा
 अहं नाहमासम् इत्यप्यर्थतः । देशादिमत्यां तच्छून्यायां वा
 । जानामीत्यर्थत एव योग्यास्मरणे नार्थतस्तदग्रहणप्रतिपा-
 नात् अत्र चरमत्वयं ग्रहणावस्कन्दनमुखेन ग्रहणाभाव-
 तिपादकं सापदेशमिथ्योत्तरमात्रम् आद्यं मिथ्योत्तरमात्रम् ।
 इत्यतिः । 'श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपादयते । सा
 संप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्विबुदाङ्गता । अर्थिनाभिहितो-
 ऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यव-
 ऽन्दनं हि तत् । आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लैखयते यदि ।
 ऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्मुखायस्तु स उच्यते' । अभियुज्यते
 अभियोगः प्रतिपद्यतेऽङ्गीकरोति तं साध्यार्थं तथा प्रपद्य
 शब्देनाङ्गीकृत्य कारणं तत्प्रतिकूलरूपं कारणं ब्रूयात्तदा

तदुत्तरं प्रत्यवस्कन्दनं वायुक्तस्य प्रतिकूलत्वेन प्रत्यवस्कन्दन-
मित्यर्थः । प्रतिपञ्चावस्कन्दनात् प्रत्यवस्कन्दनमिति औभूत-
वाहनः । तच्च कारणीत्तरं त्रिविधं बलवस्तुत्वबलं दुर्बलस्य
तत्र बलवदुत्तरं यथा त्वत्तः शतं गृहीतमिति सत्यं किन्तु
परिशोधितमिति अत्रोत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथाच
नारदः । 'आधर्ष्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवाटे
साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः' । आधर्ष्यं दुर्बलत्वं
पूर्वपक्षस्य । ततश्च स्थापकसाध्यस्य धार्ष्ट्यमाणत्वस्य ध्वंस-
कारणं निर्यातनादि तद्रूपमुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव
मिथ्योत्तरादस्य भेदः तच्च धार्ष्ट्यमाणत्वस्यात्यन्ताभावप्रयोजक-
मग्रहणरूपं न तु ध्वंसरूपं तुल्यबलकारणोत्तरं यथा मदी-
येयं भूमिः । क्रमागतत्वादिति वायुक्ते मदीयेयं भूमिः
क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना तद्योत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः
साक्ष्यपन्थासः । तदसामर्थ्यं प्रतिवादिनः । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः । 'साक्षिणभूयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्व-
पक्षेऽधरौभूते भवन्त्युत्तरवादिनः' । दुर्बलकारणोत्तरं यच्च
ममेयं भूः क्रमागतत्वादिति वायुक्ते ममेयं भूदंशवर्षभुज्यमान-
त्वादिति प्रत्युत्तरं तत्तु धनमात्रप्रयुक्तम् । पश्यतोऽब्रूवतो
हानिर्धनस्य दशवार्षिकी' इति । याज्ञवल्क्योयं वीजं किन्तु
नैतदयुक्तम् । 'परेण भुज्यमानाया भूमिर्विशतिवार्षिकी' इति
भूमिमात्रविषयकं तत्पराङ्मनापादितत्वादिति भवदेवमदः ।
'पश्यतोऽब्रूवतो हानिर्भूमिर्विशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमा-
नाया धनस्य दशवार्षिकी' इति शूलपाणिधृतपाठोऽपि तत्राद्यं
प्रमाणं ततश्चात्र क्रमागतत्वे पूर्ववादिनः प्रमाणोपन्थासः ।
तथाचोक्तम् । 'गुरावभिहिते द्वेति प्रतिवादिं क्रिया भवेत्
दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः' आचार्य

व्यवहारेण अवसन्नो भङ्गी लेखयते भाषामिति शेषः । स
चादौ अस्मिन्नर्थे मया पूर्वं पराजितः वाच्यः प्राङ्न्यायो हि
धार्म्यमाणत्वसामान्याभावज्ञापकः । एतेषां सङ्करे विशेष-
माहृतुर्व्यासहारौती । 'मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र
चेदुभे । सत्यञ्चापि सहानेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् । मिथ्या-
कारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम् । यत् प्रभूतार्थविषयं
यत्र वा स्मृतं क्रियाफलम् । उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसंकीर्ण-
मतोऽन्यथा' । शताभियोगे शतग्रहणं मिथ्यापञ्चाशदेव
गृहीतास्ताश्च परिशुद्धा इति मिथ्याकारणांशयोस्तुल्यरूपत्वे
कारणोत्तरं ग्राह्यम् चादौ विचारणीयं परिशोधनस्यार्वाचीन-
त्वेन स्मरणाहंत्वात् पञ्चाशन्मिथ्योत्तरं तच्च ऋणस्य चिराती-
तस्य कष्टप्रतिपाद्यत्वात् एवञ्च नवत्नभियोगे मिथ्येतत् षष्टि-
पुराणा एव मया गृहीतास्तत्रापि त्रिंशत् परिशुद्धा त्रिंश-
द्वारयामि इति मिथ्याकारणसत्यैः सङ्कीर्णोत्तरेऽपि पूर्ववत्-
कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयोर्वापीति वापिशब्दाभ्यां
तथा दर्शितत्वात् सत्योत्तरस्य स्वयं स्वीकृतत्वेन निर्णयानर्ह-
त्वादिति भावः । प्राङ्न्यायेन सह सर्वथैव सङ्करानुपपत्ति-
रिति तन्नोक्तं यदि शतं मिथ्या पञ्चविंशतिपुराणा गृहीतास्ते
च परिशुद्धास्तथा मिथ्यांशस्य प्रचुरार्थविषयस्य विचार उप-
क्रमणीयः । भूयोऽनुरोधस्याभ्यर्हितत्वात् पश्चात् स्वल्पार्थस्य
विचार इति । तुल्यार्थविषयत्वे तु यत्र क्रियायाः साध्यादेः
फलं निर्णयः शीघ्रं भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं तथा
यदि शतग्रहणे पत्रमस्ति शतापङ्कवे च पञ्चाशत्परिशोधने
साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तर एवादौ तत्खण्डनाय ग्रहणपत्रं
ग्राह्यं लिखितस्य साक्षिभ्यो बलवत्त्वेन सम्यङ्निर्णयकारित्वात्
पश्चात् परिशोधनसाक्षिणः प्रष्टव्याः । सङ्करोत्तरमप्यसङ्कीर्ण-

सदुष्टम् अतो भिन्नमन्यथा सङ्कीर्णं दुष्टमित्यर्थः । अत्र च अव-
च्छेदभेदेन मिथ्योत्तरसङ्करे सदुत्तरत्वमेकावच्छेदेन । सङ्करे
तु असदुत्तरत्वमाह कात्यायनः । 'पञ्चैकदेशे यत् सत्यमेक-
देशे च कारणम् । मिथ्या चैकदेशे स्यात् सङ्करात्तदनुत्तरम्' ।
एकदेशे इत्यत्र एकस्मिन्नेव देशे न भिन्नदेशे यथा शतं धार-
याम्येव परिशोधितं न गृहीतं वा इति ।

अथ क्रियापादः । उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।
'ततीऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकम्' । अर्थी वादी
प्रतिवादी च स्वपक्षार्थित्वात् । तयोरधिकारे नियममाह
व्यासः । 'प्राङ्न्याये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी साधयेत् क्रियाम् ।
मिथ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत्' । मिथ्योत्तरे न
गृहीतं मयेत्यादिरूपे पूर्ववादी भाषावादी साक्षादिकं निर्दि-
शेन्नोत्तरवादी तत्र तस्य मानुषाः क्रियाया असम्भवादिति
न्यायो मूलम् अत्रापि साक्षाद्यभावे उत्तरवादिन एव दिव्यम् ।
'न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् । अभियुक्ताय
दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदे' । इति कात्यायनोक्तेः । अत्र
पूर्वाह्णेनार्थिनो दिव्यनिषेधेऽर्थात् प्रत्यर्थिनस्तत्प्राप्तौ पराङ्मा-
भिधानं सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय इति न्यायान्नियमार्थं न
च व्यासवचने क्रियापदं कारणोत्तरमानुषौदैवौपरमित्ये-
तावदर्थकं मिथ्योत्तरेऽप्यनुयुज्यते इति तत्रापि अर्थिन एव
दिव्यमिति वाच्यं श्रूयमाणपदस्य हि पुनरन्वयार्थमेवानुषङ्गः ।
ननु अर्थवैषम्यसहितस्य गौरवात् पूर्वोक्तन्यायमूलकविषय-
लब्धौ कात्यायनोक्तदिव्यविषयनियमभङ्गानर्हत्वाच्च यत्र
विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरानर्हतया अर्थिन
एव दृष्टक्रिया तदसम्भवे तस्यैव दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधि-
कारनिश्चयाभावात् अर्थिनस्तत् सत्त्वात् न च न कश्चिदभि-

योक्तारमित्यादिना विरोधस्तस्योत्तरार्हप्रतियोगिविषयत्वात्
 एतद्विषय एव धनस्वामिनो दिव्यमिति लोकप्रवादः । लिखि-
 ताद्यभावेनापि दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः । 'प्रमाणं लिखितं
 भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । एषामन्यतमाभावे दिव्या-
 न्यतममुच्यते' । अथ दिव्यम् । दिव्यान्याह स एव । 'तुला-
 न्यापो विषं कोषो दिव्यानौह विशुद्धये । महाभियोगिष्वे-
 तानि शीर्षकस्येऽभियोक्तारि । कृत्वा वान्यतरः कुर्यादितरो
 वर्त्तयेच्छिरः । विनापि शीर्षकं कुर्यात् नृपद्रोहेऽथ पातके' ।
 महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु । शीर्षकस्यः
 शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य चतुर्थपापो जयपराजयलक्षणः तेन
 दण्डो लक्ष्यते । तत्र तिष्ठति वर्त्तते तदङ्गीकरोतीत्यर्थः ।
 अत्राभियोक्तुः शरोवर्त्तित्वोक्तेरभियोज्यस्य दिव्यकर्त्तृत्वं प्रती-
 यते । प्रत्यर्थीच्छ्या अर्थिनो दिव्यमाह कुर्येति इतरोऽभि-
 युक्तः एतत् सर्वं दिव्यतत्त्वे विवृतम् । प्रतिज्ञातार्थसाधकमिति
 साधकं साध्यादिकम् । तदाह ब्रह्मस्यतिः । 'द्विप्रकारा
 क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा । साक्षिलेख्यानुमानश्च
 मानुषी त्रिविधा स्मृता । धट्टाद्याधर्मजान्ता च दैविकी नवधा
 स्मृता' । तत्रानुमानन्तु भुक्त्यादि । तत्र साध्यमाह मनुः । 'सम-
 क्षदर्शनात् साध्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति' । एतत् प्रमाणमात्रोप-
 लक्षणम् । 'अनुभावी च यः कश्चित् कुर्यात् साध्यं विवादि-
 नाम्' इति तद्वचनान्तरात् । अतएव अकृतमपि साक्षिणमाह
 मनुः । 'यत्रानिरुद्धो वीक्ष्येत शृणुयाद्वापि किञ्चन । पृष्टस्तत्रापि
 तदब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम्' । अनिरुद्धस्त्वमत्र साक्षि-
 त्वेनानियुक्तः । परम्परयापि श्रवणमाह विष्णुः । 'उद्दिष्ट-
 साक्षिणि कृते देशान्तरगतेऽपि वा । तदभिहितश्रोतारः
 प्रमाणं नात्र संशयः' । अस्योत्तरसंज्ञामाह नारदः । साक्षिणा-

सपि यत् साक्षं स्वप्नं परिभाषताम् । अवणात् आवणा-
 दापि स साक्ष्यत्तरसंज्ञकः । स्वप्नसम्बन्धिसाक्ष्यं परिभाषतां
 साक्षिणां यः स्वयं शृणोति अर्थिना आव्यते वा स अवणात्
 आवणादुत्तरसाक्षीत्यर्थः । एवं योऽर्थिना गूढतया प्रत्यर्थि-
 वचनं आवितः स गूढसाक्षीत्याह स एव । 'अर्थिना सार्थ-
 सिद्धार्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः आव्यते तदा गूढो गूढ-
 साक्षी स उच्यते' । तेनान्यतरवाक्यभिहितार्थविषयकदृष्ट-
 कारणज्ञं विज्ञापनं साक्ष्यमिति स्थितम् । तत्र नारदः ।
 'तेषामपि न बालः स्नात्रैको न स्त्री न दुष्टकृत् । न बान्धवो
 न चारातिब्रूयुस्ते कार्यमन्यथा' । कार्यं सदपि अन्यथा
 तद्विरुद्धत्वेन । एवञ्च यदि परमधार्मिकत्वेन बान्धवादी-
 नामपि सत्त्ववादित्वं निश्चीयते तदा तेऽपि साक्षिणो भवितु-
 मर्हन्तीति । तेषां साक्ष्यविधायकं वक्ष्यमाणमनुवचनमपि
 एतादृग्विषयम् । याज्ञवल्करः 'ब्रध्वराः साक्षिणो ज्ञेयाः
 श्रौतस्मार्त्तक्रिया रताः । यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा
 स्मृताः' । ब्रयोऽवरा निकृष्टा येषां ते ब्रध्वराः त्रिभ्योऽन्यन्तु
 भवन्तीत्यर्थः । यथेति यो यज्जातीयस्तस्य तज्जातीयः साक्षी
 स्त्रीणां स्त्रियोऽन्यजानामन्यजाः यथावर्णं ब्राह्मणानां
 ब्राह्मणाः क्षत्रियादीनां क्षत्रियादयः अभावे तु तत्तद्भेदं विना
 सर्वे एव । ब्रध्वरा इत्यस्यापवादमाह स एव । 'उभयानु-
 मतः साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मवित्' । उभयानुमतत्वं धर्म-
 विश्वस्य नियतं तन्मन् । तदाह विष्णुः । 'अभिमतगुण-
 सम्यक्सूत्रभयानुमतस्त्वेकोऽपि' इति । अतएव श्रोत्रियस-
 म्येकं निषेधयति वृहस्पतिः । 'नव सप्त पञ्च वा स्युस्तार-
 स्य एव वा । उभौ तु श्रोत्रियो शास्त्री नैकं पृच्छेत् कदा-
 चन' । एको मिलितगुणसम्यक् प्रधानकल्पः तदभावे उभौ

यानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः । 'उभयानुमतो यः
 स्वाहयोर्विवदमानयोः । भवत्वेकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः
 स्वात् स संसदि' । उभयानुमत एकोऽलुब्धत्वादिना सर्व-
 जनप्रसिद्धसत्तदा साक्षित्वे संसदि बहुजनसन्निधौ प्रष्टव्यः
 तथात्वे स्नेहवैरादिसत्त्वेऽप्यकौर्त्तिभयात् सत्याभिधानसम्भ-
 वादिस्वाशयः । विचारस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात्तदाह मनुः ।
 'एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्वात् बह्व्यः शुभोऽपि न स्त्रिवः ।
 स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात् दोषैशान्योऽपि ये वृताः' । एको-
 ऽलुब्धस्तु साक्षी स्वादिति कुक्कुभदृष्टपाठः । एको लुब्ध-
 स्त्वसाक्षी स्वादिति जौमूतवाहनधृतपाठस्तु न युक्तः लुब्ध-
 स्नेहहवोऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति एकपदव्यर्थतापत्तेः ।
 भवतु वा तत्पाठः तथापि एक इत्यनुरोधात् तन्निषेध-
 मुखेनालुब्धस्यैकस्यानुमतिसत्त्वे धर्मवित्त्वमन्तरेण साक्षित्वं
 बोध्यं इत्यर्थतो न विरोधः अतएव विश्वरूपप्रभृतीनाम् उभ-
 यानुमत एक एव साक्षीति व्याख्याने धर्मविदिति नोक्तं
 । दोषैस्तेयादिभिः । तथाच नारदः । 'स्तेनाः साहसिका
 धूर्ताः कितवा योधकाश्च ये । असाक्षिणस्तु ते दृष्टास्तेषु सत्यं
 न विद्यते' । कितवा द्यूतकराः । अपवादमाह उग्रनाः ।
 'दासोऽन्धो वधिरः कुष्ठो स्त्रीबालस्यविरादयः । एतेऽप्यनभि-
 सव्यन्धाः साहसे साक्षिणो मताः' । स्थविरो ग्लानेन्द्रिय-
 ग्रामः । आदिशब्दात् कितवादयः उभयानुमताभावे शुचि-
 क्रियत्वादिगुणयुक्तस्यैको ग्राह्यः । तथाच व्यासः । शुचि-
 क्रियाश्च धर्मज्ञो योऽन्यत्राप्यनुभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि
 भवेत् साहसेषु विशेषतः' । अनुभूतवाक् स्थानान्तरे सत्यत्वे-
 नेति । भवदेवभट्टोऽप्येवम् । साहसमाह नारदः । 'मनुष्य-
 मारणं स्त्रीयं परदारभिमर्षणम् । पारुष्यमनृतस्यैव साहसे

पञ्चधा स्मृतम्' । कात्यायनः । 'अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे सास्त्र-
मेकोऽपि दापयेत् । अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि
याचिते । संस्कृतं येन यत् पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् । एक
एव प्रमाणं स विवादे परिकौर्त्तितः । संस्कृतं गठितं पण्यं
कुण्डलादि । विष्णुः । 'स्त्रियसाहसवाग्दण्डपातृथसंग्रहणेषु
साक्षिणो न परीक्षा' इति स्त्रियपरदारगमनादिकार्याणां
निष्प्रवेनैव क्रियमाणत्वात् देवादेव परम् । साक्षिणो भवन्तीति
न परीक्षा इत्युक्तं तेषां वाक्यन्तु मित्रारिभावादिनिरूपणे-
नैवोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यामालोचनीयं न तु वाक्यमात्रादिति
व्यवहारमाहका । अतएव कात्यायनः । 'ऋणादिषु परी-
क्षेत साक्षिणः स्थिरकर्मसु । साहसात्ययिकेनैव परीक्षा कुच-
चित् स्मृता' इति । श्रोत्रियादीनामसास्त्रमाह नारदः ।
'श्रोत्रियास्तापमा हृद्वा ये प्रव्रजिता नराः । वचनात्तेष्व-
साक्षित्वं नात्र हेतुर्दाहृतः' । दानरत्नाकरे श्रोत्रियमाह
देवलः । एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्-
कमेनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नामधर्मवित्' । सकल्पां कल्प-
मात्राङ्गसहितां षड्भिरिति सहाय्यं तृतीया वचनादिति
श्रोत्रियत्वादिरूपाभिधानात् न च तत्रान्यो हेतुरित्यर्थः ।
तथाच स्त्रीयवेदिककर्मकरणव्यग्रतया परकीयकार्यं विस्मरण-
सम्भवात् साक्षित्वरूपलघुकार्यनियोगे तच्छापभयेन व्यव-
हारदृष्टारोऽपि तास्य पृच्छन्तीति तस्मात्प्रकरणानर्थक्याच्च न
ते साक्षिणः कर्त्तव्याः किन्तु अकृताः स्वयं साक्षिणो भवन्त्येव ।
उभौ तु श्रोत्रियो स्यातामिति स्मृतेः । हृद्वा असाक्षित्वं हृद्-
त्वादेव ग्लानेन्द्रियत्वादित्यर्थः । मनुः । 'स्त्रीणां सास्त्रं स्त्रियः
कुर्युर्हिजानां सदृशा हिजाः । शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्या-
नामन्ययोनयः । 'अन्तर्वेश्मन्वरक्षे वा शरीरस्यात्ययेऽपि

च । स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा । शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा । देवब्राह्मणसान्निध्ये साख्यं पृच्छेदृतं द्विजान् । उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाह्ने वै शक्तिः शचीन् । ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् । गोवीजकाञ्चनैर्वैशं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः । गोवीजकाञ्चनापहारे यत् पापं तत्तवानृताभिधाने स्यादिति वैश्वम् । एतत् साध्यानृताभिधाने भवान् सर्वैः पातकैः सम्बध्यत इत्युक्त्वा शूद्रश्च पृच्छेत् 'ब्रह्मन्ना ये स्मृता लोके ये च स्त्रीबालघातिनः । मित्रद्रुहः कृतघ्नाश्च ते ते स्युर्वदतो मृषा' । इति मनूक्तं दूषणं सत्फलञ्च । 'अश्वमेधसहस्रन्तु सत्यञ्च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राहि सत्यमेवातिरिच्यते' । इति मनुनारदोक्तं श्रावयेत् । याज्ञवल्क्यः । न ददाति हि यः साख्यं जानन्नपि नराधमः । स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि' । कात्यायनः । 'अवीचिनरके वर्षं वसेयुः कूटसाक्षिणः' । याज्ञवल्क्यः । 'सत्यां प्रतिज्ञां यस्योचुः साक्षिणः स जयी भवेत् । अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः । वर्णानां हि बधो यत्र तत्र साख्यनृतं वदेत् । तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः' । गौतमः । 'नानृतवचने दोषो जीवनश्चेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवनं' इति । 'द्वैधे बह्वनां वचनं समेषु गुणिनां तथा । गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः' । तेषामिति शेषः । यत्तु 'साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् । तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वेऽप्यसाक्षिणः' । इति कात्यायन-वचनं तत्तयाणां तुल्यरूपाणां साक्षिणां मध्ये एकस्याप्यन्यथा-वादे अपपुस्य तत्तुल्यस्य संप्रतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चित् वादित्वे तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधाने भेदात् साक्षिभ्यो

न निर्वय इति परम् । वृहस्पतिः साक्षिद्वैधे कर्मनिष्ठानां
 ग्रहणमाह गुणिवैधे क्रियावतामित्यनेन । तथा 'साक्षिणो-
 ऽर्थिसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दोषयेत् । अदृष्टं दूषयन् वादी
 तत्त्वमं दण्डमर्हति' इति । तत्त्वमं विवादसमम् । सभा-
 सदादिविदितसाक्षिदूषणमेव ग्राह्यं न तु त्रयवरादिसाक्षिभिः
 प्रतिपाद्यम् । अनवस्थापातादित्याह नारदः । 'सभासदां
 प्रसिद्धं यज्ञीकसिद्धमयापि वा । साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं
 दोषवर्जनात् । अन्येषां साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षि-
 णाम् । अनवस्था भवेद्दोषस्तोषामप्यन्यसम्भवात् । असाध्यं
 साधनानर्हं सिद्धत्वादोषवर्जनात्' । अनवस्थाविरहात्तस्मात्
 प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् । दूषणमाह कात्यायनः । 'बालो-
 ऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकत् । विब्रूयात्
 ब्रान्धवच्छेहात् वैरनिर्यातनादरिः । यः साक्षी नैव निर्दिष्टो
 नाभूतो नैव दर्शितः । ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्य सोऽपि
 नराधमः' । यदुत्तरे येन क्रिया प्रदृश्यते तत्राह । 'मिथ्या-
 क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनः । प्राङ्मन्ये विधिसिद्धौ
 तु जयपक्षं विनिर्दिशेत्' । मिथ्योत्तरे सति पूर्ववादे पूर्व-
 वादिनि क्रिया प्रष्टव्या इति शेषः । तदानीं सन्धिमाह
 वृहस्पतिः । पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।
 द्वयोर्दत्तस्योः सन्धिः स्यादयःपिण्डयोरिव' । उत्तापकारण-
 माह स एव । साक्षिसभ्यविकल्पस्तु भवेद् यत्रोभयोरपि ।
 दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्षणौ' । कात्या-
 यनः । 'क्रिया न देविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु । लेख्ये
 च सति वादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः । समत्वं साक्षिणां
 यच्च दिव्यैस्त्वन्न विशेषयेत्' । एतत् संशयानुच्छेदे बोध्यम् ।
 याज्ञवल्क्यः । 'निष्कृते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वानृपिणार्थान् ग्राह्यस्त्वनिवेदितः' । यो लिखिता-
नेकं सुवर्णादिकम् अपलपति स एकद्रव्ये साध्यादिभिर्विभा-
वितः सन् सर्वान् दद्यात् । यद्येकदेशविभावेन वादिनो-
ऽवसादमवगम्य इदमपरं मया लेखयितुं विस्मृतमिति ब्रूते
स तस्मै भाषाकाले अनुपन्यस्तं न दद्यादेतच्च न केवलं वाच-
निकं किन्तु एकदेशविभावनाद्विज्ञानत एवास्य तदपलापे
दुःशीलत्वावधारणादपरांशेऽपि तथात्वमेव सम्भाव्यते सत्य-
विभावकस्यापि प्रक्रान्तविषये यथा वस्तुवादावधारणाद-
विभावितांशेऽपि सत्यंवादित्वसम्भावनमित्येवंरूपतर्कपरम्परा-
सम्भावनाप्रत्ययानुगृहीतास्मादेव योगीश्वरवचनात् सर्वं दाप-
नीयमिति निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये क्रिय-
माणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शिनां न दोषः । तथाच
गौतमेनापि न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायः तेनापि संगृह्य यथा-
स्थानं नमयेदित्युक्ता तस्माद्राजाचार्य्यावनिन्द्यावित्युपसङ्गतम् ।
एवञ्चास्य न्यायस्य वादिद्वयसाधारणत्वादुभयविषयत्वं वचना-
नाम् । अतएव कात्यायनः । 'यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया
विद्येते मानुषौ । सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकौ वदतां
नृणाम्' । वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति पूर्णापि
दैविकौ समग्रविषयिकापि न ग्राह्या तेनैकदेशप्रतिपादिकया
मानुष्या क्रियया समस्तसाध्यसिद्धिरिति । न च यद्येषां मध्ये
एकमपि मया गृहीतं विभावयसि तदा सर्वमेव दातव्यम्
इति प्रतिज्ञाविषयकत्वमेकदेशविभावितत्वं वचनस्येति
जोम्बोकमतानुसारिमैथिलमतं युक्तमिति वाच्यं, प्रतिज्ञा-
विषयत्वे अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलापिना विभावितैक-
देशेन देयं युदभियुज्यते इत्यनर्थकं प्रौढिवादेनाभियुज्यमाना-
दधिकस्याऽपि प्रतिज्ञातस्य दानावश्यकत्वात् न ग्राह्यस्त्व-

निवेदित इत्यपि व्यर्थम् अनिवेदितस्यापि प्रागज्ञातत्वेन
 अप्रतिज्ञातस्य सर्वथैव देयत्वात् न च विभावितैकदेशवचन
 व्याप्यभूतैकदेशविषयं तस्मिंस्तु प्रतिपादिते व्यापकैकदेश
 प्रतीतिरनुमानात् सम्भवतीति वाच्यं विभावितैकदेशानुमित
 व्यापकस्यापि न्यायताग्राह्यत्वे सिद्धे न ग्राह्यत्वनिवेदित
 इत्यभिधानानुपपत्तेः । एवञ्च 'साध्यार्थांशे निगदिते साक्षिभि
 सकलं भवेत् । स्त्रीसङ्के साहसे चौर्यं यत्साध्यं परिकल्पितम्
 इति कात्यायनवचनं तद्विषयप्रदर्शकम् ऋणनिष्ठेपाद्यपङ्कवे
 ऽपि योज्यमिति । यत्तु 'अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संशोध
 येदनी । साक्षिभिस्तावदेवासी लभते साधितं धनम्'
 तद्व्याख्यानभिन्नपुत्रादिविषयकं तथाहि मानाविधपित्रर्णा
 द्यभियुक्तेन अजानता नाहं जानामीति उत्तरवादिन
 साक्ष्यादिभिर्यावहनं प्रतिपादयति तावदेवत पुत्रेण दातव्यम्
 एवमेव विश्वरूपजीमूतवाहनप्रभृतयः । कात्यायनः । 'अनु
 मानादरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु । अनिरुद्ध
 विपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरौयसी' । अनुमानं प्रत्यासङ्गलित
 तदाह मनुः 'वाङ्मेर्विभावयेत्किङ्कैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वर
 वर्णंङ्किताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च' । स्वरोगङ्गटादिः वर्णो
 ऽस्वाभाविकः । ङ्कितं स्वेदवेपथु रोमाञ्चादि आकारो
 विज्ञतः चक्षुषा कातरेण चेष्टितेन स्थानत्यागादिना । एषाह
 अन्यथासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी बलवान् इत्यर्थः । मुखं
 निरूप्यत्वे तु याज्ञवल्करः । 'देशाद्देशान्तरं याति सूक्ष्मं
 परिलेढि च । ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च
 परिशुष्यत् खल्लहाक्षो विरुद्धं बहुभाषते । वाक्चक्षुः पूजयति
 नो तथोष्ठौ निर्भजत्यपि । स्वभावादिङ्कति गण्डेभ्युनो वाङ्माय
 कर्मभिः । अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्तितः'

न परोक्तां वाच्यं प्रतिवचनेन पूजयति तथोष्ठचक्षुश्च परकीय-
 वीक्षणमेव निर्भुजति कुटिलीकरोति यदा मनोवाक्काय-
 कर्मभिः स्वभावात् पूर्वोक्तां यथायोग्यां विज्ञप्तिं गच्छेत्तदा स
 दुष्ट इत्यर्थः । अतएव श्रीरामायणे । 'आकारम्खाद्यमानो-
 ऽपि न शक्योऽसौ निगूहितुम् । बलाद्धि विवृणोत्येव भाव-
 मन्तर्गतं नृणाम्' । आकारो देहधर्मः सुखाप्रसादवैवर्ण्यरूपः ।
 नारदः । 'सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात् ।
 संज्ञानन्मात्मनो लेख्यमजानंस्तत्तु लेखयेत्' । सुदीर्घेणेति
 संस्कारोद्बोधकः लिखनसत्त्वादयं चिरेणापि साक्ष्यं दातुं
 शक्नोतीत्यर्थः । लिपिञ्चं स्वहस्तेन लेखयेत् तदञ्चं परहस्ते-
 नेत्याह व्यासः । 'अलिपिञ्चो ऋणी यः स्यात् लेखयेत्
 स्वमतन्तु सः । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपगः' ।
 बृहस्पतिः । 'मुषितं घातितं यच्च सीमायाश्च समन्ततः ।
 अकृतोऽपि भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः' । अकृता अपि
 साक्षिणो भवन्तीत्याह तुर्मनुकात्यायनी । अन्ये पुनर-
 निर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः । ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च
 राजा च व्यवहारिणाम् । कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्धिना
 रहितश्च यः । कुल्याकुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ।
 ऋतिः । 'दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्गमे सति ।
 विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति । द्यूते समाह्वये
 चैव विवादे समुपस्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न
 च लेख्यकम् । प्रक्रान्ते साहसे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके ।
 श्लोक्त्रवेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च' । बृहस्पतिः ।
 'लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः । तस्य
 कार्यं न सिध्यति यावत्तत्र विशोधयेत्' । तल्लेख्यसाक्षिरूप-
 प्रमाणम् । लेख्यशोधनमाह कात्यायनः । 'स्वहस्तलेख्य-

सन्देहे जीवतो वा मृतस्य च । तत्सहस्रकृतैरन्यैः पत्रै-
 स्तल्लेख्यनिर्णयः । तथा 'समवेतैश्च यदृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
 विभिन्नेनैव कार्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक् पृथक् । नापृष्टैरनियुक्तैर्वा
 समं सत्यं प्रयत्नतः । वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थान-
 मागतैः । अनुद्दिग्नेन चित्तेन दृष्टं सम्यग्विदा तु यत् ।
 प्रत्यक्षं तत्स्मृतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत्' । नारदः ।
 'यः परार्थेऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः । आत्मार्यं किं न
 कुर्यात् स पापी नरकनिर्भयः । अर्था वै वाचि नियता वाङ्-
 मूला वाग्विनिःसृताः । यस्तु तां स्तेनवेदाचं स सर्वस्तेय-
 कृत्तरः' बौधायनः । 'पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवा-
 नृते । शतमश्वानृते हन्ति महस्रं पुरुषानृते । हन्ति जातान
 जातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति साक्षं
 साक्षी मृषा वदन्' । बृहस्पतिः । 'यस्य शेषं प्रतिज्ञात
 साक्षिभिः प्रतिपादितम् । स जयो स्यादन्यथा तु साध्याय न
 समाप्नुयात्' । याज्ञवल्क्यः । 'उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्यं
 यद्यन्ये गुणवत्तराः । द्विगुणावान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्मूः पूर्वं
 साक्षिणः' । अन्यथा पूर्वविपरीतार्थप्रकारेण कूटा अनादेय
 वचनाः । तथा । 'यः साक्ष्यं आवितोऽन्येभ्यो निष्कृते
 तमसावृतः । स दाय्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणश्च विवासयेत्' ।
 त्वमन्येभ्यः साक्ष्यं आवयेति वादिना प्रमुक्तो यः आवितः
 कारितइयात् पदसिद्धिः एवम्भूतोऽपि सभायां निगदकाले
 साक्ष्यं निष्कृते यस्तस्मादष्टगुणो दण्डः ।

अथ लिखितम् । तत्र बृहस्पतिः । 'पास्याधिकेऽपि समं
 भ्रान्तिः संजायते यतः । धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढा-
 न्यतः पुरा' । नारदः । 'लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं सहस्रस्थान-
 कृतं तथा । असाक्षिणं साक्षिमञ्च सिद्धिर्देशस्थितेऽन्योः ।

मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः । तदप्यपार्थ-
 करणमृतेत्वाधे स्थिराश्रयात् । दर्शितं प्रतिकालञ्च पाठितं
 स्मारितञ्च यत् । लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु ।
 लेख्ये देशान्तरस्थे च दग्धे दुर्लिखिते ह्यते । सतस्तत्काल-
 हरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् । छिन्नभिन्नकृतान्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु
 च । कर्तव्यमन्यलिखितं ह्येष लेख्यविधिः स्मृतः । लेख्यं
 यच्चान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरकृतं भवेत् । विप्रतिपत्तौ परीक्ष्यं
 तत्सम्बन्धागमहेतुभिः । स्वलेख्यमसाक्षिकमपि प्रमाणम्
 अन्यद्वारा लेख्यं साक्षिमदिति यथासंख्येनान्वयः । देशस्थिते-
 र्यस्मिन् देशे यादृशलेख्यस्थितिः प्रवर्तते तत्र तादृश्याः तयोः
 स्ववृत्तान्यहस्तकृतलेख्ययोः मृता इति साक्षादौ मृते
 पुत्रादिसंस्थं लेख्यपत्रं न सिध्यति । यद्याधिभोगोऽस्ति तदा
 तदपि प्रमाणमित्यर्थः । व्यक्तमाह कात्यायनः । 'यत्र पञ्चत्व-
 मापन्नो लेखकः सन्न साक्षिभिः । ऋणिको धनिकश्चैव नैनं
 पत्रं प्रमापयेत्' । दर्शितमिति तथाविधमपि पूर्वमृणिकादि-
 सन्निधौ स्वयमन्येन वा दर्शितं स्मारितं वा तदपि सिध्यती-
 त्यर्थः । सतो देशान्तरस्थपत्रस्य तत्कालहरणं पत्रानयनकाल-
 प्रतीक्षणम् असतो दग्धादेः तदवलोककोपन्यासः । लेख्यमिति
 यत् पत्रं केनापि हेतुना अन्यनामचिह्नितं तत्र विप्रतिपत्तौ
 यन्मान्ना पत्रं तेन सहास्य विश्वासहेतुभूतमम्बन्धावगमरूप-
 कारणेर्निर्णेतव्यमिति । वृहस्पतिः 'सुमृष्टिशिशुभौतार्तः
 स्त्रीमत्तव्यसनातुरैः । निशापल्लु बलात्कारैः कृतं लेख्यं न
 सिध्यति' । व्यासः । 'दासास्वतन्त्रबालैश्च स्त्रीकृतञ्चैव यद्भवेत् ।
 प्रमाणं नैव तल्लेख्यमिति शास्त्रविदो विदुः' । मिताक्षरायां
 स्मृतिः । 'पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता ।
 तस्मास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं नैव साक्षिणः' । पूगस्तु

‘समूहो वणिगादीनां पृगः स परिकीर्तितः’ इति कात्यायन-
वचनोक्तः आदिशब्दात् विजातीयलाभः तेन ग्रामनगरादि
श्रेणी तु सजातीयसमूहः तात्खूलिककुविन्दकर्मकारकादिः
गण एकक्रियार्थाद्यतः लेख्यस्य च अप्रामाण्यशङ्कायां लेख्य-
ग्राहिणां प्रागुक्तशोधनप्रकारेण तन्निरसनोयं तत्पत्रेण तु
लेख्याधीनो भोग एव उपन्यासो न तु लेख्यमुद्धरणीयम् ।
तदाह कात्यायनः । ‘आहर्त्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषान्
विशोधयेत् । तत्सतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात्’ ।
ब्रह्मसूतिः । उद्धरन्नेत्यमाहर्त्ता तत्सतो भुक्तिमेव हि । अभि-
युक्तः प्रसूतयेत् तत्सतोऽपि तदुद्धरेत्’ । अभियुक्त इति
लेख्यस्य साधुत्वज्ञापनार्थम् अभियुक्ते लेख्यग्रहीतरि ‘तद-
विज्ञाप्येव मृते तत् पत्रेण साधुत्व साध्यमित्यर्थः । तत् साध-
नञ्च स्वहस्तलिखनादिनिति प्रागुक्तम् ।

अथ भुक्तिः । तत्र याज्ञवल्क्यः । ‘पश्यतो ब्रूवतो हानि-
भूमेर्विंशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानाया धनस्य दश-
वार्षिकी’ । विवादमकुर्वतः समञ्जं भूस्वामिनः परेणा-
सपिण्डादिना भुज्यमानाया भूमेर्विंशतिवर्षनिर्वृत्ता स्वत्व-
हानिः अत्र लोकव्यवहारकर्मत्वाद्वर्षगणना सावनेन । तथाच
विष्णुधर्मोत्तरम् । ‘सवान्युपास्यान्यथ सावनेन लौक्यञ्च यत्
स्यात् व्यवहारकर्म’ । तत्रैव । ‘सा वने च तथा मासि
त्रिंशत्सूर्यादयाः स्मृताः’ इति । विशेषयति व्यासः । ‘वर्षाणि
विंशतिर्यस्य भूर्भुक्ता तु परैरिह । मति राज्ञि समर्थस्य तस्य
मेह न सिध्यति’ । समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य । धनस्य
दशवर्षनिर्वृत्ता स्वत्वहानिः । तथाच मनुनारदौ । ‘यत्-
किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनौ । भुज्यमानं परेस्तूष्णीं
न स तल्लब्धमर्हति’ । यत्किञ्चित् धनजातं समक्षमेव

प्रौत्थादिद्यतिरेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं स्वामौ तूष्णीं
प्रेक्षते मामुज्यतामिति न प्रतिभिध्यति नासौ तल्लब्धुं योग्यो
भवति तत्र तस्य स्वाम्यं नश्यतीत्यर्थः । गीतमः । 'अजडा-
पौगण्डधनं दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुः' इति । जडो
विकलेन्द्रियः पौगण्डः पूतोऽनुत्पन्नश्मश्रूगण्डः कपोलो यस्य
सः । तदाह नारदः । 'बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चापि
शब्दगते' । अत्र पौगण्डः प्रकीर्तित इति कुल्लूकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपौगण्डस्तु पौगण्ड इति द्विरूप-
कोषादविरुद्धः । तस्माद् याज्ञवल्क्यादिवचनादिंशतिवर्ष-
दशवर्षादिकालैर्भोग एव स्वत्वं जनयति तथाकालप्राप्तिवलेन
वीजमङ्गुरं जनयति तरवश्च कुसुममिति स्वामिना च अपरि-
त्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीनभोगात् स्वाम्यमन्यस्य भवति ।
यथा जयेन राज्ञः परराष्ट्रधने इति । एवमेव श्रीकरबाल-
कजोग्लोकभवदेवभट्टशूलपाणि कुल्लूकभट्टचण्डेश्वरमन्त्रिनव्यवर्द्ध-
मानोपाध्यायप्रभृतयः व्यवहारोऽपि तादृगेव एतद्विरुद्धवच-
नान्यन्यथा व्याख्ययानि । तत्रापेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्या च
स्वत्वमाह नारदः । 'भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तास्मोहादुपे-
क्षते । समक्षं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे' । व्यक्त-
माह ब्रह्मस्यतिः । 'स्यावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिमुपे-
क्षया' । उपेक्षया क्षमया तत्करणञ्च स्वामिनः सुशीलत्व-
महेच्छत्वदयालुत्वादि । एवञ्च विंशतिवर्षात् पूर्वं स्वकृति-
साध्यकर्षणपालनाद्यैरुत्पन्नद्रव्य एव स्वत्वम् । एवं दशवर्षात्
पूर्वं स्वकृतिसाध्यदोहनपालनाद्यैरुत्पन्नद्रव्यादावेव स्वत्वं
तत्तत्कालपरतस्तु भूमौ गवादिधनंऽपि स्वत्वमिति । पूर्वं
तत्तन्नाशकभोगे तु चौर्यदोषो भवत्येवाभोगे तु स्वत्वहानिराध्या-
दौनां व्यावर्त्तयति । पश्यतो ब्रूवत इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः ।

‘आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना । तथोपनिधिराजस्त्री-
 श्रोत्रियाणां धनैरिह’ । आधिर्वन्धकद्रव्यम् उपनिक्षेपस्तु
 वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यद्विधीयते’ इति । नारदोक्तः ।
 ‘वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं समुद्रं ग्रन्थादियुतं
 जडोबुद्धिविकलः बालोऽप्राप्तषोडशवर्षः उपनिधिः प्रौढ्या
 भोगार्थमर्पितः । ततश्च आध्यादिभिर्जडादिधनेषु विनाऽन्यानि
 धनानि उक्तभोगकाले स्वामिनो नश्यन्ति एतानि तु स्वामि-
 नो न नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति’ । मिताक्षरायां स्मृतिः ।
 ‘द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया । भुक्तिरेव तु गुर्वी
 स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः’ । याज्ञवल्करः । ‘आगमो
 ह्यधिको भोगादिना पूर्वक्रमागतात् । नागमः कारणं तत्र
 भुक्तिः स्तोकापि यत्र न । आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्त-
 स्तमुद्धरेत् । न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी । योऽभि-
 युक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्त्यौ तमुद्धरेत् । न तत्र कारणं भुक्ति-
 रागमेन विना कृता’ । भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमाना-
 गतभोगाद् बलवान् अतः क्रमागतभोग आगमाद् बलवान् ।
 तथाच ब्रह्मस्यतिः । ‘अनुमानात् गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो
 लिखितं गुरु । अव्याहता त्रिपुरुषो भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी’ ।
 त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः । ‘प्रपितामहेन यद्वृत्तं तत्पुत्रेण
 विना च तम् । तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपुरुषः ।
 पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां
 भोगो विज्ञेयस्त्येकपुरुषः’ आगमोऽपि बलवान्न भवति यत्र
 स्तोकापि भुक्तिर्नास्ति । तथाच नारदः । ‘विद्यमानेऽपि
 लिखिते जीवत्स्वपि च साक्षिषु । विशेषतः स्थावराणां यत्र
 भुक्तं न तत् स्थिरम्’ इति दीपकलिका । यत्र वादिनौ
 स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ अगमयोश्च पूर्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य

भुक्तिस्तस्यागमो बलीयान् न तु अन्यस्येत्यर्थ इति मिताक्षरा ।
 अर्थाद्यान्नागमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र 'सर्वेष्वेव विवादेषु बल-
 वत्युत्तरा क्रिया । आधौ प्रतिग्रहे कौते पूर्वा तु बलवच्चरा' ।
 इति याज्ञवल्क्यवचनान्निर्णयः । आगमस्त्विति आसम्यक्
 नम्यते प्राप्यते स्वीक्रियते येन स आगमः क्रयादिरिति व्यव-
 हारमाहका । आगमः साक्षिपत्रादिकमिति दीपकलिका ।
 आगमो धनोपार्जनोपायः क्रयादिरिति मैथिलाः । तत्रान्ये-
 नाभियुक्तस्तत्कूटतामुद्धरेत्तत्पुत्रपौत्रौ नागममुद्धरेतां किन्तु
 भुक्तिरेव । तत्र प्रमाणं विशेषयति बृहस्पतिः । 'आहर्त्ता
 शोधयेत् भुक्तिमागमञ्चापि संसदि । तत्सुतो भुक्तिमेवैकां
 पौत्रादिषु न किञ्चन' । इदं शूलपाणिधृतं तत् पुत्रादिर्न
 किञ्चनिति मैथिलधृतम् । आहर्त्ता 'अर्जनकर्त्ता अत्र पुत्रस्य
 भुक्तिशोधनमात्रम् । भुक्तिशोधनमाहतुर्व्यासकात्यायनौ ।
 सागमो दीर्घकालश्च निच्छिद्रोऽन्यरवोष्णितः । प्रत्यर्थिसन्नि-
 धानञ्च भोगः पञ्चाङ्ग इष्यते' । इष्यते प्रमाणत्वेन सागमः
 • क्रयादियुक्तः । एष च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयक-
 दशवर्षान्यूनकालभोगपरः । योऽभियुक्त इत्यादि यो भोगे
 क्रियमाणे परेणाभियुक्तः सन् परतोऽसृतः स्यान्नागममुद्धृत-
 वान् तदा तत्पुत्रादिरागममुद्धरेत् । तथाच नारदः । 'अथा-
 रूढविवादस्य प्रेतस्याव्यवहारिणः । पुत्रेण सोऽर्थः संगोध्यो
 न तु भोगो निवर्त्तयेत्' विवादे सति शेषः । भोगः केवल-
 भोगः । तथाच स एव । 'आदौ तु कारणं दानमध्ये भुक्तिस्तु
 सागमा' इति एष स विवादभोगः षष्ठ्यद्देशपरः । तथा-
 विधभोगस्यागमं विनापि प्रामाण्यात् । तथा व्यासः । 'वर्षाणि
 विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना व्याहृता सती । भुक्तिः सा पौरुषी
 भूमेर्हिंशुणा तु द्विपौरुषी । त्रिपौरुषी तु त्रिगुणः न तत्रान्येथ

आगमः' । एतद्वचनमसमस्तभोगविषयकमिति समस्तविंशति-
वर्षाभोगविषयकवचनेनाविरोधः । एतादृक् स्मृत्युक्तकाल एव ।
कात्यायनः । 'स्नानार्त्तकाली क्रिया भूमेः सागमा' भुक्तिरिष्यते ।
अस्नानं त्वागमाभावात् क्रमान्निपुरुषागता' । षष्टिवर्षैक-
पुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तिव्यपदेशस्य फलमाह न तत्रेत्यादि ।
अतएव नारदः । 'अन्यायेन तु यदभुक्तं पित्रा पूर्वतनैस्त्रिभिः ।
न तत् शक्यमपाकर्तुं क्रमान्निपुरुषागतम्' । अन्यायेनेत्यत्रा-
नागममिति शूलपाणिधृतपाठः । तुरप्यर्थः पित्रा सह पितर-
मादाय त्रिभिरित्यर्थः । यत् 'अनागमस्तु यो भुङ्क्ते बह्व-
न्यब्दशतानि च । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवी-
पतिः' । इति तस्य वचनं दण्डविधायकं न तन्मन्त्रार्थपरं
धर्मशास्त्रविरोधात् तदाह स एव । 'यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्
धर्मशास्त्रार्थमुत्सृज्य धर्मशास्त्रार्थ-
माचरेत्' । एवमेव शूलपाण्युपाध्यायाः । वस्तुतस्तु अना-
गममिति दण्डविधायकवचनं स्त्रीधननृपधनपरम् । 'स्त्रीधनञ्च
नृपेन्द्राणां न कदाचन जीर्येति । अनागमं भुज्यमानमपि
वर्षशतैरपि' इति स्वत्वनिषेधकवचनान्तरैकवाक्यत्वात् । यत्र
विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहरणम् । यत्रैकस्य
जयेऽवधार्यमाणे मित्रलब्धिरपरस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्म-
लब्धिस्तत्र । 'हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरायतः । अतो
यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम्' इति । याज्ञवल्क्योक्तार्थ-
शास्त्रार्थमुत्सृज्य क्रोधलोभविवर्जित इति । धर्मशास्त्रार्थ-
मवलम्ब्य व्यवहारं पश्येत् अतएव 'सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थ-
सहितं वचः' । इति कात्यायनोक्तं भवदेवभट्टास्तु व्यासवचन-
प्रतिवादिनोऽसन्निधाने पुरुषैकहयभोगाभिप्रायम् । त्रैपुरुष-
भोगस्य तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः ।

अथ भुक्तिस्त्वत्पापवादः । ब्रह्मस्यतिः । 'भुक्तिस्तैपुरुषी सिद्धेदपरेषां न संशयः । अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्धयति । अस्वामिना च यङ्गुक्तं गृहचेत्रापणादिकम् । सुहृद्भ्युसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते । विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च । सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तत् न सिद्धयति' । आपणो विक्रयस्थानं विवाह्यो जामाता ।

अथ युक्तिः । नारदः । 'उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्र-
पाणिश्च घातकः । केशाकेशि गृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ।
कुहलपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः' । तथा । 'कुठारहस्तश्च
वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः । प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुथ-
कक्षरः । असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुथे तु परीक्षणम्' । प्रत्य-
क्षचिह्नैः रुधिराक्तखड्गादिभिः । पारुथे वाक्पारुथे । शङ्खः
'लोमहस्तश्च चौरः' इति नारदः । 'अभोक्ष्य' देश्यमानोऽपि
प्रतिहन्यान् तद्वचः । त्रिचतुःपञ्चकत्वो वा परतोऽयं तमा-
वहेत्' । यदा धनिकेनाधमर्णिकस्त्रिचतुःपञ्चकत्वो वा त्वं
ने ऋणं धारयसीति पुनः पुनर्देश्यमानोऽपि न तद्वाक्यं प्रति
हन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युपगतोऽयमर्थ इत्यवधार्य तमर्थ-
मृणिकाय दापयेदित्यर्थः ।

अथ शपथः । नारदः । 'युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथे-
रेनमर्दयेत् । अर्थकालबलापेक्षमन्यम्बुसुकृतादिभिः' । एनं
विचार्यमाणमर्थम् अर्दयेत् पीडयेन्निर्णयेदित्यर्थः । अर्थश्च
विवादास्पदस्य बलं ब्रह्मत्वभावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं
तदपेक्षं यथा स्यादित्यर्थः । दुर्वाकरत्वस्य पुत्रादिसर्गश्च
चाश्वे दर्शनोयत्वात् । अत्र मयेतत् कृतं नवेति प्रतिज्ञासुच्चार्य
अम्नो जले वा हस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं
नश्येदिति वा ब्रूयात् । नतु अग्निपरीक्षां जलपरीक्षां वा

कुर्थात् इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तं तस्यामहाभियोगविषयकत्वेन
 श्रपयसमभिव्याहारानर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दुर्वा-
 सत्याभ्युपगृहः । तथाच विष्णुः । 'सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं
 कनकं प्रकल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शूद्रं दुर्वाकरं शापयेत् ।
 द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने जलकरं चतुःकृष्णलोने
 स्वर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सौतोद्धृतमहीकरं सुवर्णाह्निं कोशो
 देयः शूद्रस्य यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणेश्चै राज-
 न्यस्य त्रिगुणेश्च वैश्यस्य चतुर्गुणेश्च ब्राह्मणस्येति' । कृष्णलः
 काञ्चनरक्तिका तन्मूल्यादूने कृष्णलोने एवमन्यत्र । मनुः ।
 'सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोवीजकाञ्चनै-
 र्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः । पुच्छदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत्
 पृथक्' । ब्राह्मणेन मयेतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञामुच्चार्य
 सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण वाहनायुधं स्पृष्टव्यं तथैव
 वैश्येन गोवीजकाञ्चनानामन्यतमं स्पृष्टव्यं शूद्रेण तु पूर्वोक्तं सर्व-
 मेव स्पृष्टव्यं तेषां वृथाकृतस्पर्शानां पातकहेतुत्वात् पातक-
 शब्देन निर्देशः । हलायुधोऽप्येवम् । दैवक्रियाविषयमाहुः
 नारदः । 'अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेष्टमनि साहसे । न्यासाप-
 हरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया' । बृहस्पतिः । 'देवब्राह्मण-
 पादांश्च पुच्छदारशिरांसि च । एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना
 स्वल्पकारणे । साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनम्' ।
 अत्र शपथदिव्ययोः पृथक्त्वप्रतीतिः । शपथेन दिव्यधर्माः
 किन्तु वेधे कर्मणि तत्र शोचार्थं स्नानाचमनादिमात्रं
 कार्यम् । दिव्यानि तु दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखि-
 तानि । अत्राभियुक्तेन शपथः कर्त्तव्य इत्युक्तार्गः । उभयेच्छ-
 याभियोक्तापीत्याहुः नारदः । 'अभियोक्ता शिरोऽर्क्षी सर्वत्रैव
 प्रकीर्त्तितः । इच्छयान्यतरः कुर्थादितरो वर्त्तयेच्छिरः' । इतरः

शपथकर्तृभिन्नः । तथा कात्यायनः । ‘भाचतुर्दशकादङ्गो
यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे
शुचिः’ । व्यसनमापत् घोरमतिपीडाकरं तथाच कोशाधि-
कारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः । ‘रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं
राजातङ्गमथापि वा । तमशुद्धं विजानीयात् तथाशुद्धं
विपर्ययात्’ । कात्यायनः । ‘तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य
प्रदि सम्भवेत् । रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दद्यात् दमश्च
सः । ज्वरातिसारविस्फोटगूढास्थिपरिपीडनम् । नेत्ररुग्गल-
तोमस्य तथोन्मादः प्रजायते । शिरोरुग्गुदभङ्गश्च दैविका
आधयो नृणाम्’ । तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणादिः ।
मनुः । ‘न ह्यथा शपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः । ह्यथा
हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति । कामिनीषु विवाहेषु
गवां भक्ष्ये तथेन्धने । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति
गतकम्’ । कामिनौष्विति रहसि कामिनौसन्तोषार्थं ह्यथा
शपथ एवं विवाहसिद्धयर्थं गोप्राप्त्यर्थम् आवश्यकहोमेन्धनार्थं
ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गौकतधनादौ । यमः । ‘ह्यथा तु शपथं
कृत्वा कौटस्य बधसंयुतम् । अनृतेन च युज्येत बधेन च
यथा नरः । तस्मान्न शपथं कुर्यान्नरो मिथ्यावधेप्सितम्’ ।
कौटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन ह्यथा शपथकर्त्ता
युज्यत इत्यर्थः ।

अर्थनिर्णयः । तत्र नारदः । ‘यस्योचुः साक्षिणः सत्यां
प्रतिज्ञां स जयी भवेत् । अन्यथा वादिनो यस्य भ्रुवस्तस्य
राजयः । स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।
क्रेयावसन्नोऽप्यर्हेत परं सभ्यावधारणम् । सभ्यैरवष्टुतः पश्चात्
तथास्यः शस्त्रमार्गतः’ । यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा
साक्षिण इत्युपलक्षणम् । साक्षिलिखितभुक्तिशपथानां मध्ये-

ऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रतिपादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति प्रत्येतव्यम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृतस्वपराजयः स्वचर्यावसितः कम्पस्वेदवैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधृतः क्रियावसन्नः साक्षादिना प्राप्तपराजयः परमनन्तरं सभ्यावधारणमर्हेत सभासदां मिथिलानामयं पराजित इति । निर्णयमर्हेत आकाङ्क्षेत स शास्त्रविधिना शास्त्रः । निर्णयस्य फलमाह वृहस्पतिः । 'प्रतिज्ञाभावनाद्यादौ प्राड्विवाकादिपूजनात् । जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते' । जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव । 'यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् । क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् । पूर्वोक्तक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः । प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते' । कात्यायनः । 'अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा । निर्णयश्च तथा तस्य यथाचारधृतं स्वयम् । एतद् यथाक्षरं लेख्यं यथापूर्वं निवेशयेत् । सभासदश्च ये तच्च धर्मशास्त्रविदस्तथा' । ततश्च भाषोत्तरे क्रिया च यच्च साक्षादिकं निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालावस्थितमध्यस्थानेत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरूपणस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनार्थं तथाहि भाषोत्तरलिखनं हेत्वन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थाननिषेधार्थं न हि न गृह्येतमिति मिथ्योत्तरेण पराजितस्य पुनः परिशोधितं मयेति प्रत्यवस्थानं सम्भवति । प्रमाणलिखनन्तु पुनः प्रमाणान्तरेण न्यायनिषेधार्थम् । तदाह कात्यायनः । 'क्रियां बलवतीं त्यक्त्वा दुर्वलात् योऽवलम्ब्यते । न जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्रयात् क्रियाम् । निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् । यथा रुक्मेषु धान्येऽनिष्कलाः प्रावृषो गुणाः । निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणम्

फलन्तीति । निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः । 'अथ ऽपव्ययमानन्तु
कारणेन विभावितम् । दापयेन्निकस्वार्थं दण्डलेखञ्च
शक्तिः' । अपव्ययमानम् अपलपन्तं कारणेन साध्यादि-
प्रमाणेन । याज्ञवल्क्यः । 'ज्ञात्वापराधं देशञ्च कालं बलम-
द्यापि वा । वयः कर्म च वित्तञ्च दण्डं दण्डेषु दापयेत्'
मनुः । 'तीरितं चानुशिष्टञ्च यत्र कचन सम्भवेत् । कृतं
तद्धर्मतो विद्यात् न तत् भूयो निवर्त्तयेत्' । अनुशिष्टसाध्यादि-
निर्णीतम् अतएव तीरितं प्राङ्विवाकादिभिः समापितम् ।
तद्विवादपदं पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः । यत्र तीरितानुशिष्टयो-
रप्यधर्मकृतत्वं मत्वा पराजयी पुनर्द्विगुणं दण्डमङ्गीकृत्य
प्रत्यवतिष्ठते । तत्र पुनर्न्यायदर्शनमाह नारदः । 'तीरितं
चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मतः । द्विगुणं दण्डमादाय तत्
कार्यं पुनरुद्धरेत्' । असहिचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।
'असाक्षिकन्तु यद् दृष्टं विमार्गेण च तीरितम् । असम्मत
मतेर्दृष्टं पुनर्दर्शनमर्हति' । असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्ष-
णम् । याज्ञवल्क्यः 'दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।
सभ्याः स जयिनोदण्ड्याविवादाद्विगुणं दमम् । साक्षिसभ्याव-
सक्तानां दूषणे दर्शनं पुनः । सुचर्यावसितानान्तु नास्ति
पौनर्भवो विधिः' । साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्ताव-
सादानां पुनर्न्यायदर्शनं स्वव्यापारेण विरुद्धभाषादिना
प्राप्तावसादानान्तु नास्ति पुनर्न्यायः । बृहस्पतिरपि । 'पला-
यनानुत्तरत्वादप्यपक्षान्तयेण च । हीनस्य गृह्यते वादो न
स्ववाक्यवित्तञ्च च' । मनुः । 'बलादुक्तं बलाभुक्तं बलाहा-
लिखितञ्च यत् । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरन्नवीत्' ।
याज्ञवल्क्यः । 'बलोपाधिविनिर्मुक्तान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत् ।
हीनकृतमन्तरागारवद्विर्धामकृतांस्तथा' ।

बालभीतादियोजितः । असम्बन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्धति ।
उपाधिश्छलमिति शूलपाणिः । उपाधिर्भयादिरिति विज्ञाने-
श्वरः । तन्मते भीतादियोजित इत्युक्तवचनेन पीनकृतम् ।
वह्निर्ग्रामः वह्निर्देशः । मत्तो मद्यादिना उन्मत्तो वातादिना
व्यसनो द्यूताद्यासक्तः । असम्बन्धो वादिनियुक्तव्यतिरिक्त
उदासीनः । आदिपटादस्वतन्त्रदामपुत्रादेर्ग्रहणम् । तथाच
नारदः । 'स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कार्यं कुर्याच्च प्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेवाहुरस्वातन्त्रस्य हेतुतः । कामक्रोधाभिभूता वा
भयव्यसनपीडिताः । रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ।
तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते । अन्यत्र स्वामिसन्दे-
हाच्च दासः प्रभुरात्मनः । पुत्रेण च कृतं कार्यं यत् स्याद-
च्छन्दतः पितुः । तदप्यकृतमेवाहुर्दासपुत्री च तौ समौ ।
एतच्च कुटुम्बभरणातिरिक्तविषयं 'कुटुम्बार्थेऽभ्यधीनोऽपि
व्यवहारं यमाचरेत् । स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान्न
विचालयेत्' इति मनुवचनात् कुटुम्बमवश्यभरणीयम् । अभ्य-
धीनः परतन्त्रपुत्रदासादिः । व्यवहारमृणादिकं ज्यायान्
स्वतन्त्रः न विचालयेत् अनुमन्येत । तथाच नारदः ।
'स्वातन्त्र्यन्तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठ' गुण वयः कृतम् । अस्रतन्त्राः
प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः । अस्रतन्त्रः स्मृतः शिष्य
आचार्यस्य स्वतन्त्रता । अस्रतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रादासाः
परिग्रहाः । स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्यात् क्रमा-
गतम् । गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सरात् शिशुः ।
बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते । परतो व्यव-
हारश्च स्वतन्त्रः पितरावृते । जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यान्नरयापि
समन्वितः । तयोरपि पिता श्रेयान् वीजप्राधाद्यदर्शनात् ।
अभावे वीजिनो माता तदभावे च पूर्वजः । परिग्रहा अनु-

जीविप्रभृतयः । तथाच वृहस्पतिः । 'पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्री-
दासशिष्यानुजीविभिः । यद् गृहीतं कुटुम्बार्थं तद् गृही-
दातुमर्हति' कात्यायनः । कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधि-
तेन वा । उपप्लवनिमित्तञ्च विद्यादापत् कृतन्तु तत् ।
कन्यादेवाहिकश्चैव प्रेतकार्यं च यत् कृतम् । एतत् सर्वं
प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः । प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन
प्रभुणा दातव्यमिति रत्नाकरः । वृहस्पतिः । 'यः स्वामिना
नियुक्तोऽपि धनयव्ययपालने । कुसौद कृषिवणिज्ये निरुष्टा-
र्थस्तु स स्मृतः । प्रमाणं तत् कृतं सर्वं लाभालाभव्ययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसंवदेत्' ।

इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं स्मृतितत्त्वं

व्यवहारतत्त्वं समाप्तम् ।

शुद्धितत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं जगतामीश्वरं हरिम् । शुद्धितत्त्वानि
तत्प्रीत्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः । सहानुगमनं नार्या योगसिद्धि-
नयस्तथा । नानाफलं तथैकस्माद्वाधादेकफलं क्वचित् ।
अशीचसङ्करो वृद्धिः स्वल्पस्य गुरुसङ्करात् । दिनद्वयत्रयाभ्याञ्च
पूर्वाशीचसमापनम् । अशीचान्तदिने कृत्यं जननेऽपि च
मुण्डनम् । अन्याशीचस्य मध्ये तु जातकर्मादिकः क्रियाः ।
गर्भस्रावे तथा शीचं स्त्रियां बालेऽथ सदगुणे । कलौ तद्यति-
षेधश्च पक्षिणीलक्षणस्तथा । विदेशस्त्रस्य चाशीचं सपिण्डा-
देरशीचकम् । त्यागस्तत्र च सन्त्यादेरश्वचिग्राह्यनिर्णयः ।

अशौचं मृत्युभेदेन सद्यः शौचमनन्तरम् । शवानुगमनाशौचं मङ्गासृष्ट्यन्तर्निर्णयः । द्रव्यशुद्धिविचारश्च सृत्तिकास्पर्शने पितुः भर्तुः सपत्न्याश्चाशुद्धिरकाहमरणद्वये । सुसूक्ष्मसृत्तकत्वादि तथापर्णनरक्रिया । उदकादिक्रिया तत्र प्रेतस्नाने वाससः । एकत्वं द्वित्वमन्यत्वादेयः सम्बन्धवाचकः । प्रेतक्रियासम्बुद्धिर्यजुषां तर्पणे सदा । गोत्रोक्तिर्न सगोत्रोक्तिः शोकापनोदनादिकम् । पिण्डोदकादिदानञ्च रात्रावपि च स क्रिया । अशौचान्तद्वितीयाहः कृत्यं दानं वृषत्यजिः । प्रेतक्रियासु सन्नेपादधिकारिविनिर्णयः । सपिण्डादिभिदाशौचसन्नेपोऽन्वेषिपद्धतिः । निरूप्यन्तेऽत्र सन्नेपात् सतां सुदमभीष्टता ।

अथ सद्धानुगमनम् । अङ्गिराः । 'मृते भर्तृरि या नारी समारोहेद्भुताशनम् । सारुन्वतौ समाचारा स्वर्गलोके मञ्जीयते । तिस्रःकोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे । तावन्त्यद्भानि सा स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति । व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् । तद्वद्भर्तारमादाय तेनैव सह मोदते । मातृकं पेटकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते । पुनाति त्रिकुलं नारी भर्तारं यानुगच्छति । तत्र सा भर्तृपरमा परा परमलालसा । क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश' । भर्तृपरमा भर्ता परमो यस्याः सा तथा परा परमलालसेत्यत्र स्तूयमानाप्सरोगणैरिति व्यासेन षष्ठितम् । 'ब्रह्मघ्नो वा कुतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः । तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम् । साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते । नान्योधर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तृरि कश्चित्' । या नारीत्युपादानात् सहमरणभूयव्यञ्जोऽपि सूचितः नान्योधर्म इति तु सहमरणस्तुत्यर्थम् । तथाच

विष्णुः । 'सृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा' इति ।
 ब्रह्मचर्यं मेथुनवर्जनं ताम्बूलादिबर्जनञ्च यथा प्रचेताः ।
 'ताम्बूलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च
 ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्' । अभ्यञ्जनमायुर्वेदोक्त-
 पारिभाषिकम् । यथा 'मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्ग-
 सङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेद्वाह्यं अभ्यङ्गः स उदाहृतः । तैल-
 मल्पं यदङ्गेषु न च स्याद्वाहुतर्पणम् । सामार्ष्टिः पृथगभ्यङ्गो
 मस्तकादौ प्रकौर्त्तितः' । स्मृतिः । 'एकाहारः सदा कार्य्यो
 न द्वितीयः कदाचन । पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा
 पातयेत् पतिम् । गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तथा पुनः ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुस्तिलकुशोदकैः' । एतत्तु तर्पणं पुन-
 र्पौष्ताद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः । 'वैशाखे कार्तिके
 माघे विशेषनियमश्चरेत् । स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णो-
 र्नामग्रहं मुहुः' । अत्र साध्वीमाह द्वारोतः । 'आर्त्तार्त्तिं
 मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा । सृते म्रियेत या पत्न्यौ
 साध्वी ज्ञेया पतिव्रता' । इति छन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्प-
 तम् । साध्वीप्रसादेन लोकधारणमप्याह मत्स्यपुराणम् ।
 'तस्मात् साध्वःस्त्रियः पूज्याः सततं देववज्जनेः । तासां
 राज्ञा प्रसादेन धार्य्यते च जगत्त्रयम्' । महाभारते । 'अव-
 मत्य च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा । वर्त्तन्ते याश्च सततं
 भर्तृणां प्रतिकूलतः । भर्तृनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथा-
 विधाः । कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्तु
 ताः' । अत्र च ऐहिकब्रह्मपतेर्दाहनिषेधात् जन्मान्तरीय-
 तत्पापवत् एव सहमरणेनोद्धारः । ब्रह्मपुराणे । 'देशान्तर-
 सृते पत्न्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् । निधायोरसि संशुद्धा
 प्रविशेज्जातवेदसम् । ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्म-

घातिनी । ब्रह्माशीचे निवृत्ते तु आहं प्राप्नोति शास्त्रवत्
 ऋग्वेदवादात् 'इमानावीरविधवा' इत्यादिमन्त्रात् । एवम्
 अङ्गिरो ब्रह्मपुराणवचनपर्यालोचनया । ब्राह्मण्यादिसकल
 भार्याणां स्वगतभर्तृगतफलविशेषार्थिनीनां गर्भवती बाला-
 पत्यादिभ्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकार इति
 विवादकल्परत्नाकरौ । तत्र ब्राह्मण्याद्यनुमरणाधिकारे
 ऽसङ्गतस्तस्यास्तन्निषेधात् । तथाच मिताक्षरायां देवबोध
 कृतयाज्ञवल्करटीकायाञ्च गोतमः । 'पृथक्चितिं समारुह्य
 न विप्रा गन्तुमर्हति' । तस्माद् ब्राह्मण्याः सहमरणमेव इतरा-
 सान्भूयमिति कल्पतरुरन्नाकरशुद्धिचिन्तामणिषु पादुकादय-
 मिति दर्शनात् पादुकादिकमित्यपपाठः किन्तु पादुकादय-
 मित्यपलक्षणम् उशनसा विप्रेतरासां द्रव्यविशेषमनुपादाय
 पृथक्चित्यारोहणमात्रोक्तेः । यथोशनाः 'पृथक्चितिं समा-
 रुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति । अन्यासामिव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं
 परः स्मृतः' । मदनपारिजातोऽप्येवम् । शिष्टाचारोऽपि
 तथा । कृत्यतत्त्वार्णवे बृहन्नारदीयम् । 'बालापत्याञ्च गर्भिण्यां
 ह्यदृष्ट ऋतवस्तथा । रजस्वला राजसूते नारोहन्ति चितां
 शुभे' । राजसूते इति सगरमातुः सम्बोधनम् । बृहस्पतिः ।
 'बालसम्बर्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति । रजस्वला
 सूतिका च रक्षेद्गर्भञ्च गर्भिणी' । एवमन्यतश्चेद् बालसम्बर्धनं
 स्यात्तदा तस्या अप्यधिकारः । व्यासः । 'दिनैकगम्यदेशस्था
 साध्वी चेत् कृतनिर्णया । न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदा-
 गमनं भवेत्' । भविष्यपुराणे । तृतीयेऽङ्गि उदक्याया मृते
 भर्तृरि वै द्विजाः । तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम् ।
 तस्य भर्तुः तथा 'एकां चितां समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति ।
 तद्भर्तुर्यः क्रिया कर्त्ता स तस्माच्च क्रियाचरेत्' । एतच्च

पिण्डदानपर्यन्तम् । 'यस्याग्निदाता प्रेतस्य पिण्डान् दद्यात्
 स एव हि' इति वायुपुराणैकवाक्यत्वात् । ब्रह्मपुराणे 'आव-
 येद् भर्तृजायान्तु स्वभर्तृकुलपामिमाम् । चितामारोपयन्
 प्राज्ञः प्रमृते धर्ममुत्तमम् । इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो
 यायाः सुशोभनाः । सह भर्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम् ।
 एवं श्रुत्वा ततो नारी अद्वाभक्तिसमन्विता । पितृमेधेन यज्ञेन
 इष्ट्वा स्वर्गमवाप्नुयात्' प्रमृते भर्तरि इति शेषः पितृमेधेन
 यज्ञेन चितारोहणरूपेण । पादुकादयग्रहणपूर्वकानुमरणे-
 ऽपि सह भर्तृशरीरेणेत्यनूहः प्रयोज्यः । देशान्तरमृते पत्या-
 वित्यादिना शरीरप्रतिनिधित्वेन तदीयद्रव्यविधानात् प्रति-
 निधौ च यथाश्रुतमन्त्रपाठमाह कात्यायनः । 'शब्दे विप्रति-
 पत्तिः' इत्येतद्विहितमेकादशोतत्त्वे । न च 'अग्निजलप्रवि-
 ष्टानां भृगुसंग्रामदेशान्तरमृतानां गर्भाणां जातदन्तानां मरणे
 त्रिरात्रेण शुद्धिः' इति काश्यपवचनात् सह मृताया अप्यग्नि-
 प्रवेशेन त्रिरात्राशौचं तत्रैव तस्याः पिण्डदानमिति वाच्यम् ।
 प्रागुक्तब्रह्मपुराणे पृथक्चितिसमारोहणमात्रे चाहाशौच-
 विधानात् अन्यत्र भर्तृतुल्याशौचप्रतीतिः सहमरणे काश्यपोक्त-
 त्रिरात्राशौचाङ्गीकारेऽपि तस्याशौचस्य वृद्ध्या पत्युशौचकाला-
 वधिस्थायित्वम् । 'अन्तर्दशाहे स्याताञ्चेत् पुनर्मरणजन्मनी ।
 तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्दशम्' इति मनुक्ता-
 शौचसङ्करे पराशौचस्य पूर्वाशौचकालावधिस्थायित्वप्रतीतिः ।
 ततश्च यथाशौचकालसङ्कोचे तन्मध्य एव सङ्कलय्य पिण्डदानं
 तथाशौचकालवृद्धावपि यावदशौचं यथाक्रमं दश पिण्डा-
 देया इति । अतएव जिकनीयान्त्येष्टिविध्यनुमरणविवेकयो-
 र्यासः । 'सुस्थितं पतिमालिङ्ग्य प्रविशेद् या हुताशनम् ।
 तस्याः पिण्डादिकं देयं क्रमशः पतिपिण्डवत्' । विष्णुः ।

‘अन्विता पिण्डदानन्तु यथा भर्तुर्दिने दिने । तदन्वारोद्दिष्टं
यस्मात् तस्मात् सा नात्मघातिनी’ । अत्रानुः सद्दार्थः पति
मालिङ्ग्येत्यनेनैकवाक्यत्वात् स्वाम्यशौचाभ्यन्तरे पृथक्चिता
मृतायास्त्यङ्गेण पिण्डदानं स्वाम्यशौचापगमे तु आहम् ।
‘अन्वितायाः प्रदातव्या दश पिण्डास्त्यङ्गेण तु । स्वाम्यशौच-
व्यतीते तु तस्याः आहं विधीयते’ इति जिकनधृतपैठीनसि
वचनात् । अग्निपुराणस्येदमिति शूलपाणिः । अत्रानु
पञ्चादर्थः । अतीते तु भर्तृशौचे पादुकाद्वयमुपादाय ज्वल
दग्निप्रवेशे चण्डाशौचव्यवस्थया पिण्डदानं चतुर्थदिने आ-
पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवचनात् । यत्र तु भर्तुः संग्रामहृतत्वादिन
सद्यः शौचं तत्र पृथक्चितामृताशौचस्य पूर्वोक्तब्रह्मपुराणवच-
नात् त्रिरात्रत्वेन बहुकालव्यापित्वेनावहृदिमत्त्वात् तेनैव पूर्वा
शौचस्य व्यपगमात् तत्र भर्तुरपि त्र्यङ्गेण पिण्डदानं तच्चापि
एकचितारोद्दिष्टे भर्तृशौचव्यपगमात् शुद्धिः । संस्थितं पति
मालिङ्ग्येति अन्विता पिण्डदानमिति पूर्वोक्तवचनाभ्याम् अग्नि
प्रवेशे सुमन्तुना सद्यःशौचविधानाच्च । यथा ‘भृग्वग्निजल
संग्रामदेशान्तरस्थसंन्यास्यनशनाशनमहाध्वनिकानाम् उदक
क्रिया कार्या सद्यःशौचं भवति’ इति । भृगुरुचदेशः महा
ध्वनिकः पुण्यार्थं हिमालयावधिकमहापथगमनेन संपादित
मरणः । न चेतत् सद्यः शौचं नित्यं वेदाध्यापकेरग्निहोत्र
भिश्च एकाहशौचिभिश्च कर्त्तव्यमिति हारलतादत्तविषयत्वेन
नेतद्विषयकमिति वाच्यं तस्माद्विषयकत्वे प्रमाणाभावात्
सामान्यसुखप्रवृत्ततया वचनान्तरसंवादितया चेतद्विषयक-
मिति अथवा काश्यपोक्तत्रिरात्राशौचमपि अग्निजलसंग्राम-
प्रविष्टानां प्रमादादेव मरण इति हारलतादर्शनादनुमरण-
विषयकं न स्यात् तस्मात् काश्यपवचनं ब्रह्मपुराणसमानं

विषयकमिति सुमन्तुवचनञ्च संग्रामवृत्तभर्त्ससङ्गमनविषय-
कमपीति । न च अत्र योगसिद्ध्याधिकरणविरोधाच्च समुच्चित-
फलसिद्धिरिति वाच्यम् । योगसिद्ध्याधिकरणे हि यः पुत्रकामो
यः पशुकाम इत्यादिना यज्ञक्रतूनुपक्रम्य एकस्मै वा कामा-
याम्ये यज्ञक्रतव आश्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्युक्तं
तत्र तत्तद्विधिवाक्येषु निरपेक्षफलश्रुतेः कामनाभेदाच्च कर्त्रेक्यं
ततश्च सर्वशब्देन प्रकृतवाचिना निरपेक्षानामेव पुत्रादिफलानां
दर्शपौर्णमाससम्बन्धेऽवगते प्रयोगभेदादेव भवतु तत्र तत्तत्-
फलसिद्धिः तथाच तदधिकरणसिद्धान्तसूत्रं योगसिद्धिर्वा अर्थ-
स्योत्पत्त्ययोगित्वादिति । अथार्थः । वाशब्दः सिद्धान्तद्योत-
नार्थः सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यत्रार्थस्य तत्तत्फलस्य योगेन
प्रयोगभेदेन सिद्धिः उत्पत्त्ययोगित्वात् सर्वशब्दानुकर्षणीयानां
यः पुत्रकामो यः पशुकाम इत्यादावुत्पत्तिवाक्ये फलानां युग-
पदसम्बन्धात् । न चार्थस्य नानाविधस्य उत्पत्त्ययोगित्वात् महि-
म्नादितत्तत्सोक्तवासादीनाम् एकदोत्पत्त्यसम्भवादिति व्याख्यानं
युक्तमिति वाच्यं तडागोष्मर्गादौ एकस्मात् कर्मणः क्रमिक-
नानाफलोक्तेः । तथाच मत्स्यपुराणम् । 'एतांमहाराज-
विशेषधर्मान् करोति योर्ध्वामतिशुद्धबुद्धिः । स याति रुद्रा-
लयमाश्रयः पूतः कल्पाननेकान् दिवि मोदते च । अनेकलो-
कान् समहस्तपादीन् भुङ्क्ता परार्हद्वयमङ्गनाभिः । सहैव
विष्णोः परमं पदं यत् प्राप्नोति तद्दयागबलेन भूयः' । तथे-
हापि सर्वनाम पदाभावादार्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव
कामनाविषयो लाघवात् आर्थवादिकसमुच्चितनानाफलविषय-
कविधिरप्येक एव कल्प्यते लाघवात् न हि निमित्तसाधारण्ये
शक्यं विन्म नैमित्तिकानां पर्यायता सम्भवात् वज्रिसामीप्ये
हृद्प्रकाशयोः पर्यायताया अपदर्शनात् तस्मात् सकृदनुष्ठितेन

कर्मणा यथैकं फलं निष्पाद्यते तथा बाधकं विना फलान्तर-
मपि विनिगमकाभावात् । ज्योतिष्टोमादेस्तु यष्टिवर्षाव-
च्छिन्नफलश्रुतेः पृथगनुष्ठानादेव पृथक्फलसिद्धिः अन्यथा
षष्टिसंख्याद्यभिधानं व्यर्थं स्यात् । यत्र तु कर्मफले काल-
विशेषो नोक्तस्तत्रापि तत् कर्मसंपादकानुरूपेण कालविशेषो
बोध्यः फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फल-
विशेषः स्यादिति न्यायात् । तेषां कर्मणां लोकवत् कथादि-
कवत् । तथाच मत्स्यपुराणे । 'पौरुषं देवसम्पत्त्या काले
फलति पार्थिव । त्रयमेतन्मनुष्याणां पिण्डितं स्यात् फला-
वहम् । कृषेर्दृष्टिसमायोगाद् दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु
काले प्रदृश्यन्ते नैवाङ्गाले कथञ्चन' पौरुषं पुरुषसाध्य ऐहिक-
क्रियावृन्दं देवं सुखाद्युत्पादनोन्मुखीभूतादृष्टं पूर्वजन्मना
कृतं तथाच याज्ञवल्क्यः । 'तत्र देवमभिव्यक्तं पौरुषं पूर्वं
दैहिकम्' । अभिव्यक्तं फलोन्मुखीभूतं काले तत्तत् काले
तत्कार्यजननोन्मुखीभूते अतएव सर्वे निबन्धुभिर्बाधकं विना
एकस्मात् प्रायश्चित्तात् नानापापध्वंस इत्युक्तम् । तथा वृषोत्-
सर्गजलाशयोत्सर्गदुर्गापूजा तस्माद्वात्स्यापाठनन्दागङ्गास्नाना-
दिषु एकशास्त्रोक्तमिलितफलवाचकपदयुक्तानि सङ्कल्पवाक्या-
न्युक्तानि तथाच भवदेवभट्टाः । 'एकस्मै वा कामायान्ये
यज्ञकृतव आह्वयन्ते' इति संकौत्थ्यं सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासा-
विति प्रयोगभेदविधानाद् भवतु तत्र पृथगनुष्ठानसाध्यत्वं
ब्रह्मबधप्रायश्चित्ते तथाभूतं पृथगनुष्ठानसाध्यत्वप्रतिपादक-
वचनाभावात् अनेकफलानाञ्च तन्त्रेण दशहरान्यायेन एक-
कामनाविषयत्वसम्भवात् तन्त्रत्वमित्याहुः हरिनाथोपाध्या-
यास्तु वृषोत्सर्गफलान्युद्दिश्य एतानि च अर्थवाणिकफलानि
समुच्चितान्येव कामनाविषयः पुरुषविशेषणत्वस्य कल्प्यत्वात्

तत्राद्य मिलितानामेककामनाविषयत्वकल्पना अग्नीषोमयो-
रिव देवतात्वे लाघवव्यायस्य विशिष्टत्वादित्याहुः । अथवा
यत्र तारा चौरधीयीत तस्य पितरो दृतकुल्याः मधुकुल्याः वा
चरन्ते इत्यत्रापि वैकल्पिकान्वयोपगमे जातेष्टिनयमङ्गप्रस-
ङ्गात् लाघवाहिकल्पेऽष्टदोषाश्च एकस्य कार्यस्य नियोज्या-
काङ्क्षायां सकलार्थवादोपस्थितफलकाम एक एव नियोज्यः
स्वीकृतस्तथाचापीति । अथानुत्पन्नब्रह्मादित्यादिपतिकाया-
स्तत्पूतत्वरूपफलबाधात् तत्तत्कामनाविरहेण अनधिकारः
स्यादिति चेत् उक्तयुक्त्या समुच्चितफलसिद्धेरनन्यथासिद्ध्यर्थ-
वादबलेन सन्दिग्धपापध्वंसकामनाया एवाधिकारो मङ्गल-
वत् । सति जन्मान्तरीये तादृशपातके संसर्गादिकृते वा
तद्वत्सोऽपि जायते असति तु न तथाप्रतियोगिरूपसङ्गकारि-
विरहात् निर्विघ्नस्य कृतमङ्गलवत् । महादाननिर्णयोऽप्ये-
वम् । एवं दशहरादावपि अतएव विश्वामित्रेण पापसन्दे-
हेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तं यथा 'कच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदय-
कारणम् । प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तकेऽस्फुटे' ।
अनुक्तकेऽतिघातकाद्यष्टान्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तके प्रकीर्णक
इति यावत् अस्फुटे अज्ञाते । वस्तुतस्तु मिलितफलदान-
योग्यानामपि आह्लादिकर्मणां प्रत्येकफलसम्पादकत्वं तथाहि
अथैतन्ननुः 'आह्लादशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थम्'
इति आपस्तम्बोक्तादिविशिष्टफलार्थिनः केवलरागिणः केवल-
मुसुखोरपि प्रत्येकफलसिद्धिः साङ्गादि वैदिककर्मण इष्ट-
तत्त्वादकत्वनियमात् । तथाच मार्कण्डेयपुराणं 'पितृव्रतस्ये
दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसम्भौ । प्रदाने-
पक्ताः सकलेऽस्मिन्नानां विमुक्तिदा येऽनभिसंज्ञितेषु' । अनभि-
ज्ञितेषु काम्यफलेषु इति शेषः । अतएव ग्रहयज्ञे वृक्षादुः-

पुष्टिकामो वेति समस्तपदोपात्तानामपि प्रत्येकफलकामना-
सम्बन्ध इति भूपालः । एवञ्च 'ऋग्भ्यां ङाभ्यां तिलव्रीहि-
नोधूमयवकल्पितम् । हविः प्रजुहुयाज्जस्रं वासरेष्वेकविंशती'
इति बौधायनवचने तिलादीनां सति सम्भवे समुच्चयः असति
विकल्प इति कर्मविपाके विश्वेश्वरभट्टाः । एवञ्च समाधिना
त्यक्तदेशस्य मुक्तस्य धृतराष्ट्रस्य पर्णीटजाम्बिना देहदाहकाले
तत्पक्षरा गान्धार्वा अग्निप्रवेशदर्शनादिदानौ काश्यादिस्तस्य
मुक्तस्यापि पत्युस्तत्पक्षराः सहमरणं सङ्गच्छते । श्रीभागवते
तदुक्तम् । 'दद्यामानोऽग्निभिर्हृष्टे पत्युः पत्नी सहोदजे ।
वह्निःस्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्षति' । अनुवेक्षति
अग्निप्रवेशनं करिष्यतीति युधिष्ठिराय नारदस्य भविष्यत्
कथनम् । 'दयितं यान्मदेशस्थं मृतं मृत्वा पतिव्रता । समा-
रोहति श्रीकृष्णो तस्याः सिद्धिं निबोधत' इति व्यासवचना-
दिना सहमरणानुमरणयोर्निर्वकाशनैर्मित्तिककास्यत्वेन मल-
मासादावपि कर्तव्यता 'नैमित्तिकानि काश्यानि निपतन्ति
यथायथा । तथातथैव काश्याणि न काञ्चस्तु विधीयते' इति
दक्षवचनात् ।

तदयं प्रयोगः । पुत्रादिना स्वर्गश्चोक्तविधिना अग्नौ
दत्ते ज्वलितायां भस्मचितायां सहगन्तुः साध्वी जाता परि-
क्षितधौतवासोयुगा कुशहस्ता प्राङ्मुखी उदङ्मुखी वा
देवतीर्थेनाचान्ता तिलजलकुशत्रयमादाय ओम् तस्मदिति
ब्राह्मणैरुच्चारिते नारायणं संस्मृत्य नमोऽस्य अमुके मासि
अमुके पक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रा श्रीमती अमुकौ देवी अह-
न्मतीसमाचारत्वर्यपूर्वकस्वर्गलोकमहोयमानत्वमानवाधिकरचक-
शोमममसंख्याद्वावच्छिन्नस्वर्गवासभर्तृसहितमोदुमानत्वमाह-
पितृश्वशुरकुलत्रयपूतत्वचतुर्दशैस्त्वावच्छिन्नकालाधिकरचकाच-

रीगच्छत्यमानत्वपतिसहितक्रीडमानत्व-ब्रह्मज्ञ-सतत-मिह-
पतिपूतत्वकामा भर्तृज्वलक्षितारोहणमहं करिष्ये इति अनु-
मरणे तु भर्तृज्वलक्षितारोहणमित्यत्र ज्वलक्षिताप्रवेशेन
भर्तृनुमरणमिति सहस्य अष्टौ लोकापाला आदित्यचन्द्रा-
निलाम्बाकाशभूमिजलहृदयावस्थितान्तर्यामि-पुरुषयमद्दिन-
रात्रिसम्बन्धाधर्मा धृत्य साक्षिणो भवत ज्वलक्षितारोहणेन भर्तृ-
शरीरानुगमनमहं करोमीति अनुमरणे तु भर्तृशरीरानुगमन-
मित्यत्र भर्तृनुमरणमित्युच्चार्य ज्वलक्षिताग्निं त्रिःप्रदक्षिणी-
कृत्य ओम् इमा नारी रविधवाः सपत्नीरक्षणेन सर्पिषा
संविशन्तु अनस्वरोऽनमौरा सुरदा आरोहन्तु जलयोनिमन्त्रे
इति ऋग्वेदोक्तमन्त्रे 'ओम् इमाः पतिव्रताः पृथ्वाः स्त्रियो
यावाः सुभोगनाः । सह भर्तृशरीरेण संविशन्तु विभावसुम्'
इति पौराणिके मन्त्रे च ब्राह्मणेन पठिते नमो नम इत्युच्चार्य
ज्वलक्षितां समारोहेत् । आपस्तम्बः । 'चितिभ्रष्टा तु या
नारी मोहाद्विचलिता भवेत् । प्राजापत्येन शुद्धेऽनु तस्मादि-
ष्टुपकर्मणः' । पाश्चात्यनिर्णयादृते स्मृतिः । एकचित्वां
समाहृदौ दम्पती निधनकृतौ । पृथक्त्राहं तयोः कुर्व्या-
दोदनन्तु पृथक् पृथक्' । विद्याकरधृता स्मृतिः । एकाहेन
वृत्तानान्तु बह्वनामकवा द्वयोः । तन्त्रेण अपरं कृत्वा पृथक्
त्राहं प्रवर्त्तयेत्' । यत्तु 'यदा नारी विशेषेण स्नेह्यया
पतिना सह । अग्नौचमुदकं तस्माः सह भर्तेति निश्चितम् ।
तिथ्यन्तरवृत्तायास्तु पृथक् त्राहं न विद्यते' । इति चतुर्भुज-
भट्टाचार्यकृतसमवचनाङ्गिकतिविवृताया अपि पत्युर्मुत्ततिषी
त्राहमिति हरिदासतर्काचार्याः तत्र अस्मिन्न वचनस्यामूलत्वात्
संस्तुत्येऽपि त्राहपदं पिच्छपरम् । एकोहिष्टं मृताहनीति
यमवचनविरोधात् ।

अथाशौचसङ्करः । मनुः 'अन्तर्दशाहे स्नाताश्चेत् पुन-
 र्भरणजन्मनी । तावत् स्नादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्नादनिर्द-
 शम्' इत्यनेन परजातस्य पूर्वजाताशौचसमानकालीनाशौचस्य
 सङ्कोचं विना शुद्धेरजन्यत्वात् पूर्वाशौचकालेन पराशौच-
 कालस्य सङ्कोचाऽस्तु स्वल्पकालीनाशौचस्य तु वृद्धिं विनापि
 पूर्वाशौचस्थितेरशुद्धिर्भविष्यतीति तत्र कथं सहमरणे वृद्धि-
 रक्ता इति चेन्न शङ्केन तथोक्तत्वात् यथा 'समानाशौचं प्रथमे
 प्रथमेन समापयेत् । असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा' ।
 प्रथमार्हपतितं सजातीयशौचं प्रथमेन समापयेत् अत्र प्रथ-
 मार्हपतितत्वेन विशेषोऽववृद्धिमदाशौचविषयः । अववृद्धिम-
 दाशौचमूढ्वंशेतेन शुद्ध्यति । अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य
 परतो भवेत् । अववृद्धिमदाशौचं तदा पूर्वेण शुद्ध्यति' इति
 कूर्मपुराणवचनात् एकस्मादशौचजन्मन ऊर्ध्वं परतः वृद्ध-
 वच्छास्त्रे व्यवहार इति न्यायात् तेनाशौचकालमध्ये स्वल्प-
 वृद्धिमदाशौचं तदा तेनाववृद्धिमता द्वितीयेन शुद्धिः । अस्याप-
 वादमाह । अथ चेदिति परतोऽशौचकालावधेः प्रातिलोभ्येन
 पञ्चमीं रात्रिमतिक्रम्य यदि भवति पूर्वाशौचप्रथमार्ह इति
 यावत्तदा प्रथमेन शुद्धिरिति शङ्कवचनैकवाक्यत्वात् अन्यथा
 क्रमिकपरत्वस्यातीत्येत्वेनेन लब्धत्वात् परत इत्यस्यानर्थक्या-
 पत्तेः अववृद्धिमत्स्वन्तु सपिण्डजननाशौचापेक्षया स्वपुत्र-
 जननाशौचस्य सपिण्डमरणापेक्षया पितृमातृभर्तृमरणा-
 शौचस्य च यतः स्वपुत्रजनने ज्ञानात् पूर्वमङ्गासृश्यत्वमन्यत्र
 न तथा । मातृपितृभर्तृणां महाशुक्लत्वात्तेषां मरणे हादश-
 रात्रमन्वारलवणाग्नाशनं सपिण्डमरणे त्रिरात्रं यथा कूर्म-
 पुराणं 'सूतके तु सपिण्डानां संस्कारो नैव दुष्कृतिः । सूतकं
 सूतिकाश्चैव वर्जयित्वा नृणां पुनः' । सूतकं पितरं नृणां

संस्पर्शकर्तृणाम् । संवर्त्तः । 'जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचे-
लन्तु विधीयते । माता शुद्धेदृशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं
पितुः' । शुद्धेत् स्पर्शमात्रे उत्तरवाक्ये तथा दर्शनात् ।
सपिण्डमरणं प्रकृत्याश्वलायनः । 'त्रिरात्रमचारलवणाद्या-
ग्निनः स्युर्द्वादशरात्रं महागुरुत्विति' । महागुरुनाह विष्णुः ।
'त्रयः पुरुषस्व महागुरवो भवन्ति पितामाताचार्यश्चेति'
आचार्यश्च 'उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः' इति
याज्ञवल्क्योक्तेः । तस्मरणे त्रिरात्राग्नौचित्येन नैतादृङ्नियमः ।
यत्पुमं महागुरुत्वमाह रामोयणे सौतां प्रति अनसूयावाक्यम् ।
'जातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं वै कुलस्त्रियाः । पतिर्बन्धु-
र्गतिर्भर्त्ता देवतं गुरुरेव च' । आतातपः । 'गुरुरग्निर्दि-
क्षातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । पतिरेको गुरुः स्त्रीणां
सर्वजाभ्यागतो गुरुः' इति अत्रैकपदेन दत्तस्त्रीणां पितृमातृ-
व्यावृत्तिः । अत्राग्नौ च स्याद्यद्विद्विद्विशेषणेन तद्वहितेऽपि
अग्नीचमात्रे पूर्वापरार्द्धपतितत्वेन व्यवस्था मैथिलोक्ता ह्येया ।
● अतएव नवमदिनाभ्यन्तरपातिनि तुल्याग्नौ चेत्तु प्रथमेन समा-
यनं बोधायनोक्तम् । यथा 'अथ चेद्दश रात्राः सन्निपतेयुराद्यं'
दशरात्रमानवमाद्विवसात्' । दशरात्रा इति 'शुद्धेद्विप्रो
दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चादशाहेन शूद्रो-
मासेन शुद्धयति' इति मनूक्तस्वस्वजात्युक्ताग्नौचपरम् । आन-
वमादिति च तत्तदुपान्यदिनपरम् एवं पञ्चमर्गे रात्रिमित्यपि
स्वस्वजात्युक्ताग्नौचार्द्धपरं 'समानाग्नौचं प्रथमे प्रथमेन समा-
पयेत्' इत्येकवाक्यत्वात् । अत्राद्यं दशरात्रमित्याद्यपदमेक-
धरं तथाच पूर्णाग्नौचपूर्वार्द्धे समानाग्नौचपाते पूर्वेषु उपान्य-
दिनाभ्यन्तरे चेत् तदा परेषु अन्त्यदिने महागुरुमिपातेऽपि
दिनद्वयादिद्विरिति मित्याः तच्च आद्यपदसौकार्यत्वे लक्षणा-

पक्षे: 'अन्तर्दशाहे स्याताञ्चेत् पुनर्मरणजन्मनौ' इति जनना-
 शौचमध्य इति 'अथ चेद्वशरात्राः सन्निपतेयुः' इति समानं
 लघुचाशौचमित्यादिमनुविष्णुबीधायनलघुहारीतवचनानामेक-
 वाक्यतया उपान्यदिनमध्ये अशौचान्तरपाते पूर्वणैव शुद्धिः ।
 अन्यथा अघवृद्धिमदाशौचमित्यादिवचने अघवृद्धिपदस्यानर्थ-
 काच्च । असमानमिति असमानं पूर्वजातं जननाशौचं
 द्वितीयेन मरणाशौचकालेन समापयेत् । 'सूतके मृतकं
 चेत् स्यान्मृतके सूतकं तथा । मृतं सूतकं गच्छेन्नंतरत्
 सूतकेन तु' इति लघुहारीतवचनैकवाक्यत्वात् । एवञ्च यदि
 जननस्य परभाविनापि मरणेन समापनं तदा स्वल्पकालीन-
 स्यापि पूर्वभाविना दौर्घ्येण सुतरां समापनम् । शङ्खवचनस्य
 समानं लघुचाशौचमिति पारिजातपाठे सुतरां तथैवार्थः ।
 विष्णुः । 'जननाशौचमध्ये तु यद्यपरं जननं स्यात्तदा पूर्वा-
 शौचव्यपगमे शुद्धिः । रात्रिशेषे दिनद्वयेन प्रभाते दिनद्वयेण
 मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवमिति' । रात्रिशेष इति
 पुनपुंसकयोः शेष इत्यमरोक्तेः शेषशब्दस्यास्त्रीलिङ्गत्वात्
 स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वेऽपि न स्त्रीलिङ्गत्वम् । तेन रात्रिशेषो-
 ऽवशिष्टो यत तत्राशौचान्यदिने इत्यर्थः । अहःशेषे द्विरात्रक-
 मित्यनेनानवमाह्नवसादित्यनेन चैकवाक्यत्वात् । प्रभाते
 तद्विषयोत्तरप्रभातेऽरुणोदयात्प्रभृति-सूर्योदय-प्राक्काले ।
 'प्रभातायाञ्च शर्वर्यां भास्करेऽनुदिते तथा' इति विष्णुधर्मा-
 सरवचनात् । उदयमाह गृह्यसंग्रहे । 'रेखामात्रञ्च दृश्येत
 शस्मिभिश्च समन्वितम् । उदयं तं विजानीयाद्भोमं कुर्याद्विच-
 क्षणः' । अत्र सर्वैर्निवन्धृभिर्दशमदिनादधिकेन दिनद्वयेनेति
 व्याख्यानाद्दिनद्वयेन पूर्वाशौचस्यापि समापनम् । अन्यथा
 हराशौचसमाप्तत्वात्वे सन्निमित्तावध्येव दिनद्वयं स्यात् ॥

विध्यनुवादवैषम्यभिया नान्यदिनपरिग्रह इति वाच्यं दिन-
द्वयस्य पराशीचमात्रकालत्वेन प्रागप्राप्तत्वेन दशमदिनस्यानु-
वादानुपपत्तेः । किन्तु पूर्वाशीचस्यान्यदिनमादाय दिनद्वया-
शीचाभिधाने अन्यदिनस्य पूर्वाशीचकालत्वेन प्राप्तत्वात्
तदंशेऽनुवादकत्वम् अपरदिनस्य च अप्राप्तत्वात्तदंशे विधित्व-
मिति विध्यनुवादवैषम्यादधिकेन व्याख्यानं सङ्गच्छते । न च
पूर्वाशीचव्यपगमे दिनद्वयेनेति व्याख्यानाच्च तथात्वमिति
वाच्यं तथा मरणाशीचदशमदिने मृतस्य तद्दिने पिण्डोदक-
दानं न स्यात्तस्य स्वाशीचविधानात् । विष्णुः 'यावदशीचं
तावत् प्रेतोदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः' इति पूर्वाशीचव्यपगमे
इत्यस्यानुपङ्गकल्पने प्रमाणाभावाच्च । 'मरणादेव कर्त्तव्यं
संयोगो यस्य नाग्निना । दाहादूर्ध्वमशीचं स्याद् यस्य
वैतानिको विधिः' । इति शङ्कीकृतस्य निमित्तीभूतमरणसत्त्वे
मरणादिनिश्चयात् नैमित्तिकाशीचस्यावश्यं भावस्य बाधा-
पक्षेयः । वैतानिकः श्रौतोहोमः अग्निपदं तदग्निपरं तेन
● निरग्नेः स्मार्त्ताग्नेश्च मरणादेवाशीचम् । तस्माद्दशमदिन-
जातं परनिमित्तं स्वादध्येवाशीचजनकं दिनद्वयेनेति पूर्वाशीचं
वर्धयेत् पराशीचस्य क्लामकं वाच्यं 'अन्तर्देशाहे स्याताञ्चेत्
पुनर्मरणजन्मनो । तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्द-
शम्' इति मनुना पराशीचस्य पूर्वाशीचकालावधिस्थावित्वेन
नियमितत्वात् । रात्रिशेषे दिनद्वयेनेत्यनेन पूर्वाशीचस्या-
धिकदिनद्वयावख्यानं वाच्यम् अन्यथा यावत्तत्स्यादनिर्दश-
मित्यनेन विरोधः स्यात् । अथवा यावत्तत्स्यादनिर्दशमिति
समानं लघुवाशीचं पूर्वणैव विशुद्धमिति इति रात्रिशेषे दिन-
द्वयेनेति वर्धनानामेकवाक्यतया पूर्वाशीचस्याधिकदिनद्वयाव-
स्थानं वाच्यम् अन्यथा कल्पनागौरवं स्यात् प्रथमोत्पन्न-

निमित्तजनितपापाभिष्यासकालाभ्यन्तरे द्वितीयनिमित्तोत्पत्तौ
 प्रथमपापमेवाभिवर्द्धते आद्यपापद्वितीयपापनिमित्ताभ्याम-
 घान्तरजननं वा उभयस्यापि द्वयोरधिकारिणोस्तदत्यय-
 काल एव अशीचान्तकाल इति मिथ्याः । अतएव पूर्वा-
 शीचान्तदिनकृत्यमपि द्वादशदिने क्रियते । तत्करणादेव च
 शुद्धिः तथाच आदिपुराणे 'यस्य यस्य तु वर्णस्य यदयत् स्यात्
 पश्चिमं त्वहः । स तत्र वस्त्रशुद्धिं गृहशुद्धिं करोत्यपि ।
 समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् । ग्रामाद्वह्निस्ततो
 गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी । अन्धानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा
 स्नानं करोत्यपि । श्मश्रुलोमनखानाञ्च यत्त्याज्यं तज्जहा-
 त्यपि । गौरसर्षपकल्केन तिलतैलेन संयुतः । शिरःस्नानं
 ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः । वासो युगं नवं शुभ्र-
 मत्रणं शुद्धमेव च । गृहीत्वा गां सुवर्णञ्च मङ्गलानि शुभानि
 च । स्पृष्ट्वा संकीर्त्तयित्वा तु पश्चाच्छुद्धो भवेन्नरः' । पश्चिमं
 त्वहः अशीचान्तिमदिनं गृहशुद्धिं प्राक्तनपाकभाण्डत्याग
 उपलेपनादिना त्याज्यं त्यागाहं यत् सदा त्याज्यं तत्
 इत्यर्थः । यथा मिताक्षरायां 'मुण्डयेत् सर्वगात्राणि कक्ष-
 वक्षःशिखावहिः' । क्रममाह वराहपुराणम् । 'श्मश्रुकर्म
 कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्' । गोभिलः 'केशश्मश्रुलोम-
 नखानि वापयौत शिखावर्जम्' । अशीचाधिकारे आप-
 स्तम्बः । 'अनुभाविनाञ्च परिवापनम्' इति अनुपञ्चाद् भव-
 न्तीति अनुभाविनः कनिष्ठास्तेषामेव पुरुषाणां वापनमिति
 रत्नाकरादयः । तत्र श्रीपतिरत्नमालायां जननाशीचे मुण्डन-
 विधानात् । तथा 'आज्ञया नरपतेर्द्विजस्यनां दारकर्मसूत-
 सूतकेषु च । बन्धमोक्षमखदीक्षणेऽपि क्षीरद्विष्टमखिलेषु
 षोडशु' । तस्मादनुभाविनां स्नाशीचमनुभवतां 'कृतकेशनख-

अशुद्धान्तःशुद्धास्वरः शुचिः' इति मनूक्तप्राप्तमुच्छनानां समा-
 हतानामपि सर्वांशौचे मुच्छनम् । यत् पुनरापस्तम्बः । 'न
 समाहत्तावपेयुरन्यत्र वीहारादित्येके । अथापि ब्राह्मणम् एष
 रिक्तो वाऽनपिहितस्तस्यैव तदेव पिधानं यच्छिखेति' । केचि-
 दाचार्या मन्यन्ते वीहारात् दर्शपौर्णमासाङ्गयागविशेषाद-
 न्यत्र समाहत्ता गृहस्था न वपेयुः । अत्र प्रमाणं तथापीति
 ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभाग इति माधवाचार्याः एष गृहस्थः अन-
 पिहित आवरणशून्यः सन् रिक्तस्तुच्छो भवतीत्यर्थः यस्य
 यच्छिखा तदेव पिधानं तेन वीहारादिकं विना न गृहस्थः
 शिरो मुच्छयेदित्येकेषां मतमिति तत् काम्यपरम् । यथा
 दानधर्मे 'केशश्मशुधारयतामग्रा भवति सन्ततिः' । एवं
 केशश्मशुधारिणामशौचे पितृमातृमरण एव मुच्छनम् । तथा
 विष्णुः । 'प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः । कचानां
 वपनं कार्यं इथा न विकचो भवेत्' इति । अतएव आदिपुराणे
 यस्यान्यमुक्तम् । मङ्गलान्यादर्शष्टतप्रदोपप्रभृतौनि शुभानि
 दोषरहितानि । पिण्डदानमन्यजेभ्यो वासो दानश्चाद्य-
 क्रियाधिकारिणः । अन्यत् सर्वमशौचिमात्रस्य परदिनेऽपि
 स्नानादिगवादिस्पर्शब्राह्मणस्वस्तिवाचनैर्विनाप्यशौचस्थितिः ।
 तथाच देवलः । 'अवाहः सु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः ।
 आशुत्यादिप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वास्त वाच्य च' । अस्य
 वक्ष्यमाणव्याख्यानात् सर्वं स्पष्टीभविष्यति । मङ्गलान्याह
 देवलः । 'लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
 शिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः । एतानि सततं
 पश्यन्मस्येदर्चयेत्तु यः । प्रदक्षिणन्तु कुर्वीत तस्य चायुर्न
 हीयते' । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तच्चेतुतया ब्राह्मणायपि ।
 गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् । 'सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन

पार्थिव । नमी गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ।
 नमो ब्रह्मासुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः । भवित्येव च । गामालभ्य नमस्कृत्य
 कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणी कृता तेन समक्षीपा वसु-
 ध्वरा । भवामस्मि न लङ्घेत मृते गर्भे न वर्जयेत् । याव-
 दाघ्राति तद्वर्ध तावद्वर्धेन धुन्यते । विष्णुः । 'गोमूत्रं
 जोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना । षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पवित्रं
 सर्वदा भवाम्' । षडङ्गं षट्प्रकारकम् । अत्र वेदिककर्मानर्ह-
 त्वप्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमशौचं वेदिककर्मानर्हत्वप्रयोजक-
 संस्काररूपं शौचम् । न च अशौचाभाव एव शुद्धिर्न संस्कार-
 विशेष इति वाच्यम् अघानां योगपक्षे स्थिति न वर्धयेदघा-
 हानि इत्येताभ्यामशौचे पापपर्यायाद्यपदप्रदर्शनात् अशौच-
 पदस्य यथाभावरूपत्वं तथा । 'देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते
 द्विजमनाम् । आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं षष्ठ्यं सर्वदा' ।
 इत्यादित्वपुराणीयेन शौचे पुण्यपददर्शनात् शौचस्यापि
 भावरूपता प्रतीयते । तद्वद्विष्णुविष्णुविक्रान्ताङ्गीपश्यन्तपरम् ।
 तत्राद्य दानदर्पणे वराहपुराणं 'यावत् कालं सुते जाते न
 नाङ्गी ह्रियते पुनः । चन्द्रसूर्यापरागीण तमाहुः समयं समम्' ।
 कृत्यचिन्तामशौ देवलः 'जाते पुत्रे पिता श्रुत्वा सचेत्तं ज्ञान-
 माचरेत् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्त्वा बालं विलोकयेत्' ।
 इतेन 'सूतके तु सुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः । कृत्वा सचेत्तं
 ज्ञानम् शुद्धो भवति तत्तत्तत्' । अस्याश्च मातरस्तद्वत्-
 मेहं न प्रजन्ति चेत्' । इति आदिपुराणवचने सुखं दृष्टेति
 विशेषत्वात् पुत्रजन्मनि पितुर्यत् ज्ञानसुखं तन्मुखदर्शनानन्तर-
 मेवेति हारसतोक्तं हेयम् । एवं विदेशस्तस्य पितुः पुत्रजन्म-
 न्नवचे तन्मुखदर्शनावधि अङ्गास्तस्मात्तं ज्ञात् विन्दु आदि-

पुराणं सुखादर्शनानन्तरं पुनः स्नानार्थम् । अचान्याचेति
 चकारेण शुद्धा इति प्राप्तौ तद्वदिति पितृतुल्यतार्थं तेन यथा
 पितुः स्नानादङ्गासृश्यतानिष्ठत्तेः सृतिकास्यार्थं तत्समानकाला-
 सृश्यत्वञ्च । 'मातुरेव सुतकं तां सृशतः पितुर्नेतरेषाम्' इति
 सुमन्तुवचनादत्र सूतकमसृश्यत्वं तथा सृतिकासपत्नीनां
 श्लेष्मं चतस्तद्वद्वहगमनं तत् स्पर्शोपलक्षणम् । तासु मातृ-
 पदप्रयोगोऽप्येतदर्थक इति अत्र मातुरेवेत्येवकारेणान्येषां
 ब्राह्मणादीनां सृश्यता सदा प्रतीयते । ततश्च अत ऊर्ध्वमस-
 मासत्त्वनमादशरात्रादिति गोभिलसूत्रेण नाङ्गीच्छेदात् परतो
 मातुरङ्गस्पर्शाभावो दशरात्रावधि प्रतीयत इति तेन 'माता
 शुद्धेऽङ्गादेन स्नानात् स्पर्शनं पितुः' इत्यनेन प्राप्तस्य मातु-
 रङ्गासृश्यत्वस्य नाङ्गीच्छेदोत्तरत्वमप्राप्तं विधीयते लाघवा-
 दन्यथा अन्युतकल्पनापत्तिः स्यादेवञ्च नाङ्गीच्छेदात् प्राप्तातुः
 स्पर्शं दोषाभावः । एवमेव भट्टनारायणचरणाः । गर्गः । 'श्रुत्वा
 पुत्रस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदिताः क्रियाः । अस्मिन्ननालं
 पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितं रागप्राप्तदर्शनेऽपि 'पुत्रास्मो नर-
 काद् यज्ज्वात् ब्रायते पितरं सुतः । सुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ
 यतेत सः' । इति वृक्षस्यत्यक्तनरकनिस्ताराय 'ऋषमस्मिन्
 समुत्पद्यति अमृतत्वञ्च विन्दति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च
 जीवतो सुखम्' इति वशिष्ठोक्तं ऋषापनयनाय च यत् पश्ये-
 दिति नियमविधानं तदङ्गतपुत्रकार्यपुत्रपरं सत्पुत्रस्तु सुख-
 दर्शनं विनापि नरकनिस्तारकः । तथाच विष्णुपुराणम् ।
 'सत्पुत्रेण तु जातेन जेयोऽपि त्रिदिवं ययौ । पुत्रास्मो नरकात्
 ब्राह्मः स तेन सुमहात्मना' । तेन सुपुत्रेण मृतवेवदक्षिणहस्त-
 मज्जनजातेन पृथुना । ब्रह्मपुराणेऽपि 'समुत्पन्नेन भो विप्राः
 सत्पुत्रेण महात्मना । ज्ञातः स पुत्रपञ्चात्रः पुत्रास्मो नरका-

सदा' । पिण्डदाहत्वमात्रेण पितुरामृत्युमाहुः शङ्कलिखित-
 पैठीनसयः । 'यत्र कचन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति । तेन
 च अनृणतां याति पितृणां पिण्डदेन वै' । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि
 'देवानाञ्च पितॄणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः । ऋणवान्
 जायते यस्मात्तस्मात् मोक्षे यतेत् सदा । देवानामनृणो
 जन्तुर्यज्ञेर्भवति नारदः । अल्पवित्तस्य पूजाभिरुपवासव्रते-
 स्तथा । आह्वेन प्रजया चैव पितॄणामनृणो भवेत् । ऋषीणां
 ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा' । पुत्राज्जो नरकाद् यस्मा-
 दित्यादिकन्तु पुत्रोत्पत्तिस्तावकम् । न च तद्रूपस्य पुत्रत्वा-
 भावपरम् । दशास्यां पुत्रानाधेहीति श्रुतौ बहवः स्युर्यदा
 पुत्रा इत्यादि स्मृतौ च श्रीरसमात्रे पुत्रपदप्रयोगविधानात् ।
 अन्यथा 'श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे
 सदा कार्यं स्मार्त्ते वैदिकवत् सदा' इति जावालोक्तं श्रुतेर्बल-
 वत्त्वं बाध्येत । चेच्चजातादौ तु पुत्रपदं गौणमेव । 'क्षेत्र-
 जादौ न सुतानेतानिकादश्च यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः
 क्रियालोपात्मनोषिणः' इति मनूक्तेः कनकं कालकेनापि धार-
 णीयं सर्वरत्नपवित्रदेवात्मकत्वात्तथाच रामायणे महाभारते
 च परशुरामं प्रति वशिष्ठवाक्यं 'सर्वरत्नानि निर्मय्य तेजोराशि-
 समुत्थितम् । सुवर्णमेभ्यो विप्रेन्द्र रत्नं परममुत्तमम् । एत-
 स्मात् कारणाद्देवगन्धर्वैरगराक्षसाः । मनुष्याश्च पिशाचाश्च
 प्रयता धारयन्ति तत्' । तथा 'तस्मात् सर्वपवित्रेभ्यः पवित्रं
 परमं स्मृतम्' । तथा 'अग्निर्वै सकला देवाः सुवर्णश्च तदा-
 त्मकम् । तस्मात् सुवर्णे ददता दत्ताः स्युः सर्वदेवताः' ।
 तस्मात्तत् पादादौ न धार्यं देवतात्मकत्वादिभिः प्रसङ्गादुक्तम् ।
 विष्णुधर्मोत्तरे । 'सूतिकावासनिलया जम्बूद्वानात् देवताः ।
 तासां यामनिमित्तार्थं शुद्धिर्जम्बुनि कीर्तिता । जम्बूद्वि

रात्रियागन्तु जन्मदानाच्च कारयेत्' । अत्र यागनिमित्तार्थ-
मित्युपादानात् तत्कर्मण्येव शुद्धिर्नान्यस्मिन् । अत्र कारये-
दित्यन्यगोत्रजाभिप्रायेण तात्कालिक शुद्धौ पुत्रजन्मेति श्रुतेः ।
तथान्याशौचमध्येऽपि जातकर्मषष्ठौपूजे कर्तव्ये तथाच मिता-
क्षरायां परिशेषखण्डे प्रजापतिः । 'अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्र-
जन्म यदा भवेत् । कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचाद्वि-
शुद्ध्यति' । अत्र पुत्रजन्मेति श्रुतेः शूद्रस्याप्यधिकारः । एवं
षष्ठदिनकृत्येऽपि पुत्ररक्षायाः कर्तव्यत्वादतः प्रागुक्तादित्य-
पुराणे द्विजन्मनामित्युपलक्षणम् । ततश्च शुद्धाशुद्ध्योः संस्कार-
रूपत्वेनैकपुरुषस्यैकदोभयस्थितिर्घटते । अशुद्धेर्भावरूपत्वे
शुद्धेस्तदभावरूपत्वेनैवं विरोधात् । अतएव शुद्धः 'ततः
आहमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा । कर्तुंस्तात्कालिकी
शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः' अशुद्धौ चतुर्थाद्वादौ कथमशुद्धौ आह
कालाशौचस्याधिकारिविशेषणत्वादत आह कर्तुंस्तात्कालि-
कीति आहविधानाच्चेपात्तन्मात्रनिष्ठा शुद्धिः कल्प्यते । स
पुनरशुद्ध एव कर्मान्तर इति आहविवेकः । एवं शुद्धेर्भाव-
रूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वेऽपि विरोधः । तथात्वे
अशौचसङ्करोऽपि न स्यात् एकास्मिन् शुद्धाभावरूपे अशौचे
सति अपरस्य तद्रूपस्य तदानीं तत्पुरुषीयशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तरा-
भावादनुत्पत्तेः तस्मात् शुद्धाशुद्ध्योर्भावरूपत्वम् । यदा तु
सपिण्डमरणाशौचदशमदिने अपर सपिण्डमरणे पूर्वाशौचस्य
दिनद्वयवृत्त्या एकादशद्वादशदिने वा पित्रादिमरणं तदा
पूर्वाशौचद्वादशाहेन बहुकालव्यापिना गुरुणा लघुकाल-
व्यापिनः परतराशौचस्य शुद्धिः । 'अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया
शुद्धिर्गरीयसा' इति देवलवचनादत्र च प्रथममृतपितृकेण
स्वावधेकादशाह एव कृत्यं द्वितीयमृतपितृकेण परार्धपतित-

स्त्वेन पितृमरणावधेकादशाह एव कृत्यं द्वितीयभूतदिनइत्याख्य-
 न्तरे तृतीयमृतपितृकेण पूर्वमृतत्रयोदशाह एव कृत्यं सपिण्ड-
 मात्रेण तु पूर्वमृतत्रयोदशाह एव कृत्यं कर्त्तव्यमिति प्रथममृत-
 पितृकेण तु एकदशाहद्वादशाहान्यतरमृतस्य तदवधि दशा-
 हाशौचमेव कर्त्तव्यमिति । ततश्च अशौचव्रित्तयान्तद्वितीय-
 दिनकृत्यं शय्यादानादि अत्रापि संगच्छते । पूर्वाशौचपराह-
 पराशौचपूर्वाह्नमृतपितृकस्य तृतीयाशौचनिवृत्तिकाल एव
 शुद्धिः । पूर्वपराह्नमृतपितृकयोर्द्वितीयाशौचनिवृत्तिकाल एव
 शुद्धिः 'परतः परतः शुद्धिरवद्वहौ विधीयते । स्वाच्चेत्पञ्च-
 तमादङ्गः पूर्वेषाण्यनुशिष्यते' इत्यत्र परतः परतः इत्यव-
 धारणार्थत्वात् अन्यथा वैयर्थ्यत्वात् । एवं पूर्वाह्ने निमित्ता-
 न्तरपाते पराह्ने उभयोर्ज्ञाने गुरुणः परनिमित्तस्यापि पूर्व-
 निमित्ताशौचकालेनैव शुद्धिः विगतस्तु विटेशस्थमिति वक्ष्य-
 माणवचनात् । अथ सर्वस्मृतिप्रबलमनुस्मृती अन्तर्दशाह
 इति श्रवणाद् यदि निमित्तस्य मरणादेः कालमध्ये निमित्ता-
 न्तरमुत्पद्यते तदा पूर्वनिमित्तकालमात्रमशौचम् । ततश्च
 कालद्वारा निमित्तयोगपद्यमेव शुद्धिप्रयोजकं न तु नैमित्तका-
 शौचद्वारा योगपद्यमपि इति । इत्यञ्च पूर्वनिमित्ते ज्ञाते-
 ऽज्ञाते वा परनिमित्तं पूर्वनिमित्तकालादुपरि स्वावधिदशाहा-
 भ्यन्तरे श्रुतमपि न अशौचं जनयति तस्य तत्कालीनाशौचं
 प्रति अनिमित्तत्वात् इत्यञ्चाश्रुतपूर्वनिमित्तस्य तत्कालमध्यपाति-
 द्वितीयनिमित्तश्रवणे यत्तदवध्यशौचाचरणं तद् भ्रातृवैवेत्याहुः
 तच्चिन्त्यम् । मरणादिसम्बन्धित्वेन सर्ववर्णसाधारणकालस्य
 बोधकाभावादशौचान्तर्भावेनैव तद्वोधनम् । अतएव मनुनैव
 'न वर्षयेदघाहानि' इत्युक्तं ततश्च मरणादिसम्बन्धि स्वस्वा-
 शौचाह परं दशाहपदमवश्यं वाच्यं ततश्च लाघवात्

स्वस्थापारत्वाच्चाशौचहारैव निमित्तानां साङ्ख्यं फलोपधायकं
वाच्यम् अशौचरूपव्यापारानुबन्धेन प्रथमस्य मरणादेस्तदास-
त्त्वात् । तथाच शङ्कः । 'समानाशौचं प्रथमे प्रथमेन समा-
पयेत्' । एतच्च अशौचसाङ्ख्यं वक्ष्यमाणोशनोवचने स्फुटी-
भविष्यति । अतएव सर्वैर्निबन्धभिरथाशौचमङ्कुर इति प्रति-
ज्ञया निर्दिश्यत इति अन्तर्दशाह इति कालोपादानन्तु तत्-
कालाभ्यन्तर एव अशौचसाङ्ख्यार्थं न तु तदनन्तरं स्नानादेः
प्रागपि अशौचसाङ्ख्यमिति प्रतिपादनार्थम् एतदपि पश्चात्
स्फुटीभविष्यति । यत्न तु पूर्वजातं निमित्तं पश्चाज्-
ज्ञातं पश्चाज्जातञ्च पूर्वं ज्ञातं तत्र निमित्तज्ञानजन्या-
शौचपौर्वापर्यमगणयित्वैवाशौचस्वरूपयोग्यनिमित्तकालपौर्वा-
पर्यादेवाशौचव्यवहारार्थञ्चेति । ततश्च जननं मरणञ्च दशा-
हाद्यशौचं प्रति स्वरूपमन्निमित्तं फलोपधायकञ्च तदवधारणे
अपि दाढ्यहोत्रोश्च सूतके सति चान्तरा 'अविज्ञाते न दोषः
स्याच्छाहादिषु कथञ्चन । विज्ञाते भोक्तृरेव स्यात् प्रायश्चित्ता-
दिकं क्रमात्' इति ब्रह्मपुराणात् यदा तु स्वीयमशौचं दाता
न जानाति भोक्ता च जानाति तदा लोभात् भुञ्जानस्य भोक्तुः
प्रायश्चित्तम् अशौचन्तु दाढ्यतुल्यं तच्च क्रमादशौचोत्तरकालं
कर्त्तव्यमित्यर्थः । एवञ्च 'श्रुत्वा देशान्तरस्थे जननमरणे
अशौचशेषेण शङ्केत्' इति विष्णुवचने अशौचशेषेण इत्यस्या-
शौचयोग्याहः शेषेणेत्यर्थाद्विदेशस्थाशौचस्य जातनिमित्तत्वात्
स्वरूपयोग्यत्वम् अन्यथाशौचशेषेणेत्युपपन्नं स्यात् श्रुत्वेत्युपा-
दानेन च तत्कालमध्ये श्रवणात् फलोपधानं ततश्च पूर्व-
निमित्तकाले निमित्तान्तरपाते स्वरूपसत्साङ्ख्यं वृत्तं पूर्व-
निमित्तकालाभ्यन्तरे उभयश्रवणे साङ्ख्यस्य कार्यं न तु
पूर्वनिमित्तकालोत्तरश्रवणेऽपि किन्तु अश्रुतपूर्वनिमित्तकाले

समानं लघु वा निमित्तं जातं पूर्वनिमित्तकालादुपरि स्वकाले
 श्रुतमशौचं जनयत्येव अत एवभूतविषये यत्तदबध्यशौचा-
 चरणं तदभ्रान्त्यैवेति यद्विमृष्टं तन्न शोभनं तथात्वे तु पूर्वा-
 शौचकालोत्तरं यत्तद्विन पिण्डदानवृषोत्सर्गादिकृतं परकाले
 पूर्वजातसङ्करज्ञानेन तस्य अयथाकालकृतत्वात् कस्यचित्
 पुनःकरणप्रसङ्गः । कस्यचिद्वैफल्यं तत्कालीनसन्ध्याद्यकरण-
 निमित्तप्रायश्चित्तप्रसङ्गश्च स्यात् । देशान्तरौयाशौचनिमि-
 त्तान्तरशङ्कया बहुवित्तव्ययायासमाध्यवृषोत्सर्गाद्यनुष्ठानञ्च
 न स्यात् तस्माद्विज्ञाते न दोषः स्यादित्यविशेषात् सङ्करेऽपि
 प्रसज्यतीति । अतएव 'अश्वानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धि-
 र्गौरीयसा' इत्यत्र लक्षणां विनापि सङ्कतिरिति । एवं शवानु-
 गमनप्रयुक्ताशौचयोः शूद्रदहनादिब्राह्मणपितृमरणयुक्ताशौच-
 योरशुच्यन्नभोजनजाशौचयोर्देशाह्वाद्युपरि संवत्सराभ्यन्तरे
 मरणश्रवणप्रयुक्ताशौचयोरपि साङ्ख्यं भङ्गच्छते । अन्यथा
 तत्रानध्यवसायः स्यात् अतएव वाचस्पतिमिश्रेण प्रथमजनिता-
 घसत्त्वे परं निमित्तं जातमपि येन तदा न ज्ञातं तस्य न
 सङ्करः द्वितीयस्य तं प्रति तदा पण्डत्वात् । तस्य क्रमिक-
 प्रकृतमशौचद्वयमित्युक्तम् । जननमरणनिमित्तावधारणन्तु
 भ्रमप्रमासाधारणं छन्दोगपरिशिष्टे मृतभ्रान्त्या पर्णनरदाहे
 पश्चादागतस्य शान्त्यभिधानादयथा 'एवं कृते मृतभ्रान्त्या
 यद्यागच्छेत् पुमान् क्वचित् । कुर्यादायुष्मतीमिष्टिं पुन-
 राधाय पावकम्' । एतच्च साम्नेर्निरग्नेस्तु सामान्यस्वस्थयनं
 हरिपूजादिकम् । अतएव विष्णुपुराणौयस्य स्यमन्तकोपा-
 ख्याने गद्यम् । तस्य जीवतः कथमतावन्ति दिनानि शत्रुक्षये
 व्याक्षेपो भवतीति कृताध्यवसाया द्वारकामागत्य हतः कृष्णः
 इति कथयामासुः तद्ब्रान्धवाश्च तत्कालोचितमखिलमुपरतः

क्रियाकलापश्चक्रः । तत्र च अस्य युध्यमानस्यातिशयया दत्त-
विशिष्टपात्रोपयुक्तानादिना कृष्णस्य बलप्राणपुष्टिरभूदिति ।
एवं स्वरूपयोग्यतामादायैव अथ चेद्दशरात्राः सन्निपतयुराद्यं
दशरात्रम् आनवमाह्विसादिति बोधायनौघेऽपि दशरात्र-
सन्निपाताभिधानं सङ्गच्छते । अन्यथा प्रथमदिनातिरिक्ते
फलोपहितदशरात्रान्तरानुपपत्तेः । न च प्रथमदिन एव
तथेति वाच्यम् आनवमादित्यनुपपत्तेः आद्यं दशरात्रमित्यभि-
धानञ्च वैयर्थ्यं स्यादिति । एवं परजातस्य दशरात्रत्ववत्
पूर्वजातस्य तन्मध्ये मरणेऽपि तदशौचस्य फलानुपहितदश-
रात्रत्वेऽपि स्वरूपयोग्यतया दशरात्रत्वं तेन सहसङ्करं पर-
शौचस्य पूर्वाशौचकालावधिस्थायित्वाद् यथा तत्र पूर्णपूर्व-
शौचान्तदिने पूर्णाशौचनिमित्तान्तरपाते दिनद्वयादिरूप-
तद्दृशां मध्यजाताशौचस्यापि स्थितिः तथा यत्र सपिण्डजन-
नाशौचकालमध्ये सपिण्डान्तरजननं भूतं तत्र पूर्वजातस्यान्त-
रामरणे पूर्वाशौचनिवृत्त्यापराशौचस्य निवृत्तिः न तु पर-
जातस्य तन्मध्ये मरणेऽपि पूर्वाशौचस्य निवृत्तिः तस्य स्वाधीन-
स्थायित्वात् एवमेव शुद्धितत्त्वाणैवे । यत्र दशमदिने सपिण्ड-
जननान्तरं भूतं तत्र तद्दिने पूर्वजातमरणे सपिण्डानां सद्यः
शौचं 'बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति । सद्य
एव विशुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव सूतकम्' इति श्रद्धोक्तेः पूर्व-
जातस्य मातापित्रोस्तु स्वजात्युक्तस्वपुत्रजननाशौचकालेन
शुद्धिः । जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितुः । मातुश्च
सूतकं तत् स्यात् पितात्वस्यैव एव च' इति कूर्मपुराणात् ।
परजातस्य पितुःस्वपुत्रजननावधि पूर्णाशौचकालेन शुद्धिः
पराशौचादित्वात् परजातपुत्रकन्यामातुश्च विंशत्यहमासाभ्यां
शुद्धिः । सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण स्नातां सर्वकर्मणि

कारयेत् मासेन स्त्रीजननौमिति पैठीनस्युक्त बहुकालीना-
 शौचत्वात् पूर्वजातकन्यामरणे तु मातृपितृसपिण्डानां सद्यः
 शौचम् । 'आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते । सद्यः
 शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः' इति ब्रह्मपुराणोक्तेः पर-
 जातकन्यामरणे तु पितृसपिण्डयोर्वर्द्धितदिनद्वयसहितपूर्वा-
 शौचान्तादेव शुद्धिः तस्मात्तुस्तु मासाशौचभागितया पूर्वाशौचा-
 वधिस्थायित्वाभावेन सपिण्डसाधारण्याभावात् सद्यः शौचम्
 आजन्मनस्तु इति प्रागुक्तेः । एवञ्च असमान द्वितीयेनेति
 प्रागुक्तशङ्कवचने यन्मरणस्य शुद्धिहेतुत्वमुक्तं तज्जननाशौच-
 कालापेक्षया समानदौर्घकालव्यापकाशौचजनकत्वेन बोध्यम् ।
 अन्यथा दौर्घकालौनाशौचस्य स्वकालशुद्धिं प्रति दौर्घकाली-
 नत्वरूपं गुरुत्वं बाधित्वा समानलघुकालौनाशौचयोस्तु
 दौर्घकालीनत्वरूपगुरुत्वासम्भवेन तदबाधित्वा मरणमात्रस्य
 गुरुत्वे प्राप्ते बाधकापेक्षानपेक्षतया विधिवैरूप्यापत्तेर्वाक्यभेदः
 स्यात् । तथाच दौर्घकालाशौचकालाच्छुद्धिमाह मिताक्षरायाम्
 उभयानां । 'स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दौर्घाशौचं भवेद् यदि ।
 न तु पूर्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुद्ध्यति' इति 'दशा-
 ह्यन्तरे बाले प्रमौते तस्य बान्धवैः । शावाशौचं न कर्त्तव्यं
 सूत्याशौचं विधौयते' इति मिताक्षराधृतहृदयानुवचनात्
 'मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता त्वस्पृश्य एव च' इति कूर्म-
 पुराणवचनाच्च 'मरणोत्पत्तियोगे तु गरौयो मरणं भवेत्'
 इत्यस्य 'मृतेन सूतकं गच्छेद्वेतरत् सूतकेन तु' इत्यस्य च
 सामान्यविषयत्वे व्यभिचारः । तथाच जननाशौचमध्ये मरणा-
 शौचपाते अधिककालव्यापकेन जननाशौचेन शुद्धिः । कुबेर-
 धृतहृदयमनुरपि 'शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
 शेषाहोभिर्विशुद्धिः स्यात् उदक्यां सूतिकां विना' अत्र

श्रावमात्रसूतकमात्राभिधानात् त्रिरात्रादिसङ्करेऽपि पूर्वा-
 शौचशेषाहेण शुद्धिः । तथा एकदिनपातितुल्यमरणाशौच-
 द्वये यावदशौचं सर्वगोत्रास्पृश्यत्वं यथा 'सर्वं गोत्रमसंस्पृश्यं
 तत्र स्यात् सूतके सति । मध्येऽपि सूतके दद्यात्पिण्डान् प्रेतस्य
 तृप्तये । मरणं यदि तुल्यं स्यान्मरणेन कथञ्चन । अस्पृश्यन्तु
 भवेद्गोत्रं सर्वमेव हि बान्धवम्' इत्यादिपुराणवचनात् । एवञ्च
 तदन्तिमदिने श्राव्यन्तरमरणे न दिनद्वयादिद्विष्टिः किन्तु
 महागुरुनिपाते इति ध्येयम् अतएव 'समानं लघु चाशौचं
 पूर्वणैव विशुद्धयति' इति हारलता । एतेन सजातीयत्राहाशौच-
 सङ्करमात्रे 'अघहृद्भावशौचन्तु पश्चिमेन समापयेत्' इति यम-
 वचनेनोत्तरव्यपगमात् शुद्धिरिति मिश्रोक्तं निरस्तम् अघहृद्भा-
 वित्यस्य प्रागुक्ताघहृद्भिन्नाशौचविषयत्वात् स्नानमात्रापने-
 याङ्गास्पृश्यत्वयुक्तत्रिरात्रस्य एकरात्राङ्गास्पृश्यत्वयुक्तत्रिरात्रेण
 गुरुणैव शुद्धिः । 'अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा'
 इति देवलवचनैकवाक्यत्वात् एवं जननमरणत्रिरात्रयोः
 साङ्गर्थ्यं मरणत्रिरात्राच्छुद्धिः 'मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो
 मरणं भवेत्' इति देवलवचनान्तरात् । उदक्यां सूतिकां
 विनेत्यत्रेदं बीजम् । उदक्याशौचस्य मरणजननाशौचभिन्नत्वं
 सूतिकाशौचस्य बहुकालव्यापित्वम् अतएव कूर्मपुराणे तुल्य-
 कालाशौचमुपक्रम्य मरणाच्छुद्धिरुक्ता यथा । 'यदि स्यात्
 सूतके सूतिर्मृतके च मृतिर्भवेत् । शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे
 द्विरात्रकम् । मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते' ।
 शेषेण पूर्वाशौचशेषाहेण अहःशेषे संपूर्णाशौचान्तदिने
 आनवमाह्वसादित्येकवाक्यत्वात् । अत्र जननस्य तुल्य-
 कालीनमरणेन शुद्ध्याभिधानाभ्यनुवचनेन पुनर्मरणजन्मनीत्यत्र
 पुनः शब्दो मरणमात्रेणान्वितो न तु जन्मनाप्यव्यावर्तकत्वात् ।

जननाशौचतुल्यकालीनमरणाशौचस्य गुरुत्वाभिधानमङ्गा-
 स्पृश्यत्वादिना नैयायिकं न तु वाचनिकं गौरवात् । एतेन
 मरणसम्बन्धि सद्यः शौचादिना दशाहजननाशौचनिवृत्ति-
 र्वाचनिकमिति मैथिलमतमपास्तम् एवमेव हारलतादयः ।
 ततस्तु पुत्रवत्या विंशतिरात्राशौचान्तदिने पत्युर्मरणे बहु-
 कालीनाशौचकालेन यथा शुद्धिस्तथा सपिण्डद्वयजननजात-
 त्वाद्दशाहान्तदिने पितृमातृभर्तृर्वा मरणे तेनैव शुद्धिः एव-
 मन्यत्र एवं मृतजाते 'तु अजातदन्तत्वेन मरणस्य स्वल्प-
 कालीनाशौचस्य निमित्तत्वात् जननाशौचमेव दशाहं तथा
 मिताक्षरायां पारस्करः । 'गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं
 सूतकं भवेत्' । दशाहमिति स्वस्वजात्युक्ताशौचपरम् एतच्च
 नवमादिमामृतजात विषयम् ।

अथ गर्भस्रावाशौचम् । तत्र कूर्मपुराणम् । 'अर्वाक्
 षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भसंस्रवः । तदा माससमै-
 स्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते । अत ऊर्ध्वं पतने स्त्रीणां
 स्याद्दशरात्रकम् । सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा
 ततः । गर्भच्युतावहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे । यथेष्टा-
 चरणे ज्ञाते त्रिरात्रमिति निश्चयः' । दशरात्रकमिति स्वस्व-
 जात्युक्ताशौचकालपरम् । तथा च आदित्यपुराणम् । 'षण्मा-
 साभ्यन्तरं यावत् गर्भस्रावो भवेद् यदि । तदा माससमैस्तासां
 दिवसैः शुद्धिरिष्यते । अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तमशौचं तासु
 विद्यते' । गर्भस्रावाच्च वा तत इति तच्छब्देन सन्निधानादत
 ऊर्ध्वमित्युक्तषण्मासोत्तरकालः परामृश्यते । षण्मासोपरि
 सगुणानां सद्यः निर्गुणानामेकाहः अत्यन्तनिर्गुणं यथेष्टा-
 चरणज्ञातीनां त्रिरात्रम् । एवञ्च 'जातमृते मृतजाते वा
 सकुल्यस्य त्रिरात्रम्' इति हारोतवचनं यथेष्टाचरणविषयम् ।

जातमृत इति जातदिन एव मरणे विरात्रम् । तथाहि
 'स्त्रीणान्तु पतितो गर्भः सद्योजातोमृतोऽथवा । अजातदन्तो
 मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतैर्वह्निः । वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निःक्षि-
 पेत्तन्तु काष्ठवत् । खनित्वा शनकैर्भूमौ सद्यः शौचं विधौ-
 यते' इति ब्रह्मपुराणे जनदिवर्षपर्यन्तमृतशरीरप्रतिपत्तौ
 विशेषाभावेऽपि यद्विशेषकालोपादानं तत्तत्कालेऽशौचविशेष-
 द्वापनाय । एवञ्च यथा 'अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भि-
 र्गतैर्वह्निः' इत्यन्तेन दन्तजन्मकालस्य षण्मासान्तरत्वसूचना-
 दादन्तजननात् सद्य इति कूर्मपुराणे षण्मासाभ्यन्तरे सद्यः
 शौचं षण्मासोत्तरन्तु अन्यदशौचं तथा सद्योजातोमृत इत्यत्र
 सद्य एव जातो जीवन्नृत्पन्नः सद्योमृतः जन्मममानेऽहनि मृत
 इत्यर्थेन जातस्य सप्तमाष्टममासीयस्य जन्मदिनमरणादेव
 ब्रह्माशौचं तदुत्तरदिनादौ तु नवममासादिजातमृतवद्
 वेदितव्यम् । एतेन जन्मावधि त्रिरात्राभ्यन्तरमरण एव
 त्रिरात्रमिति निरस्तं प्रमाणभावात् । अत्र विशेषमाह
 मरीचिः । 'गर्भसुत्यां यथामासमचिरे तूत्तमे ब्रह्मः । राजन्ये
 तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव च । अष्टाहने तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा
 प्रकीर्त्तिता' । यथामासमिति मासमसंख्यदिवसानतिक्र-
 मेण यावन्मासीयो गर्भस्तावन्मासमसंख्यानि दिनानीत्यर्थः ।
 एष च प्रथममासादिषण्मासपर्यन्तं अचिरे द्वितीये मासि ।
 तथाच यमः 'गर्भमासा अहोरात्रं ब्रह्मं वा गर्भसंज्ञे' इत्यत्र
 गर्भमासागर्भमाससमसंख्यदिवसा बहुवचननिर्देशात् तृतीय-
 मासात् प्रभृति षण्मासपर्यन्तम् अहोरात्रं प्रथममासीय-
 गर्भज्ञावे ब्रह्मं वेति परिशेषात् द्वितीयमासीयगर्भज्ञाव इति
 मासद्वये तु यद्वर्णस्य दिनद्वयाद् यावद्दिनमधिकं मरीच्युक्तं
 तद्द्वेषपित्रकर्मनधिकारार्थं तथाहि 'रात्रिभिर्मासतुल्याभि-

गर्भस्रावे विशुद्धाति । रजस्यपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रज-
स्वला' इति मनुवचने गर्भस्रावाशौचमध्ये रजस्वलाशौचाभि-
धानं गर्भस्रावाशौचस्य रजस्वलाशौचतुल्यतार्थं समभिध्या-
हृतयो गर्भस्रावाशौचरजस्वलाशौचयोः रजस्वलायां तथा दर्श-
नात् । यथा शङ्खः 'शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि अशुद्धा देवपैत्रयोः ।
देवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुद्धाति' । एवञ्च तृतीय-
चतुर्थपञ्चषष्ठमासेषु अपि 'ब्राह्मणो क्षत्रिया वैश्या शूद्राणाञ्च
यथाक्रमं' माससमसंख्यदिनातिरिक्तमेकरात्रं द्विरात्रं त्रिरात्रं
षड्रात्रञ्च देवपैत्रे कर्मणि अनधिकारो बोद्धव्यः । लौकिक-
कर्मणि तु माससमसंख्यदिनानन्तरमेव शुद्धिः । अन्यथा
द्वितीयमासमात्रपरत्वे तत्परं लघुशौचेन वैषम्यं स्यात् हार-
स्वताप्येवं मिताक्षरायां गर्भधारणञ्च अमादिभिलिङ्गैरव-
गन्तव्यम् । तथाच श्रुतिः 'सद्याऽगृहीतगर्भायाः अमोग्लानिः
पिपासा अशक्त्या निषदनं शुक्रशोणितयोरनुबन्धः स्फुरणञ्च
योन्याः' इति ।

अथ स्यशौचम् । आदिपुराणं 'दत्ता नारी पितुर्गंडे
सूयते स्त्रियतेऽथवा । स्वमशौचं चरेत् सम्यक् पृथक् स्थान-
व्यवस्थिता । तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुद्धोक्तु जनकस्त्रिभिः । आज-
न्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते । सद्यः शौचं भवेत्तत्र
सर्ववर्णेषु नित्यशः । ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
अतः परं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः । वाक्प्रदाने कृते
तत्र ज्ञेयञ्चाभयतस्त्राहम् । पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तु-
रेव हि । स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् सूतके मृतकेऽपि वा ।
पितुर्गंडे या सूयते स्त्रियते वा दत्ता नारी सा प्रसवे तदा
स्वमशौचं जननीप्रयुक्तमशौचं पैठीनस्युक्तं चरेत् व्यवहरेत् न
अपिण्डमात्रजननाशौचम् । यथा पैठीनसिः । 'सूतिकां

पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण ज्ञातां सर्वकर्माणि कारयेत् मासेन स्त्रीजननीम्' इति अस्य स्वजात्युक्ताशीचकालाधिककालबोधकत्वात् शूद्रेतरपरत्वम् अत्र पुत्रवतीमिति मतुपनिर्देशो विद्यमानपुत्रार्थः स्त्रीजननीमित्यत्रापि साहचर्यात्तथा कल्पते । ततश्च जातानन्तरमृतयोरिव मृतजातयोरपि न विंशत्यहमासामशीचं विद्यमानत्वाभावहेतोरविशेषादिति । पृथक्स्थानव्यवस्थिता पृथक्स्थाने पित्रादिसंसर्गशून्ये पितृगृहे स्थिता चेत्तदा तद्वन्धुवर्गा भ्रात्रादिरैकाहेन जनकस्त्राहेण शुद्ध्यति शुक्रशोणितसम्बन्धरूपजननकर्तृत्वाविशेषाज्जनन्यपि अन्यथा तस्याः संसर्गे पित्रादेस्तत्तत्प्रायत्याप्रसङ्गः । यथाऽशीचधिकारे कूर्मपुराणम् । 'यस्तैः सहासनं कुर्याच्छयनादीनि चैव हि । बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुद्ध्यति' । आदिशब्दादास्तिङ्गनाङ्गसंवाहनादियहणम् । अत्रैव पूर्वाहं ब्रह्मस्यतिः । 'यस्तैः सहामपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनासने' । अत्र प्रशब्देन कामतोऽनुवृत्तञ्च द्योत्यते । पराशरः 'सम्पर्कान्दुष्यते विप्रो जनने मरणेऽपि वा । सम्पर्कं विनिवृत्तानां न प्रेतं नैव सूतकम्' । केचित्तु यदि पितुः प्रधानगृहे सूर्यते म्रियते वा तदा बन्धुवर्गा भ्रात्रादिरैकरात्रेण शुद्ध्यति जनकस्त्रिभिः शुद्ध्यति पृथक्स्थाने शयनभोजनदेवार्चनगृहभिन्नगृहे सूर्यते म्रियते वा तदा नारीज्ञातिर्वक्ष्यमाणं स्वमशीचं चरेत् । न पित्रादिरिति परिसंख्याविधिः । तथाच कल्पतरुः । 'दत्ता नारी पितुर्मेहे प्रधाने सूर्यते यदा । म्रियते वा तदा तस्याः पिता शूद्रेऽस्त्रिभिर्दिनैः' । इत्येतदसत् न पित्रादिरिति प्रसक्त्यभावेन तन्निषेधानुपपत्तेः दत्तानां भर्तुरेव हि इत्यनेन पौनःपुन्यपत्तेश्च । अपरे तु चरेदित्यस्य कर्त्ता तत् बन्धुवर्गः पिता च प्रधाने गृहे प्रसवे मरणे स्वस्वजात्युक्ताशीचं पृथग्गृहे

च एकाहाद्यशौचं यथायथं चरेदित्यर्थः । गृहे प्रधाने सूयत इत्यत्राप्रधान इत्याकारप्रश्नेष इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । संस्कारे भर्तुरेव ह्येत्युक्त्वा स्वजात्युक्ताशौचमिति वक्ष्यमाणैर्विरोधात् स्त्रियत इत्यनेन तु पितुर्गृहे मरणमात्रे मातापित्रोस्त्रिरात्रं भ्रात्रदेरैकरात्रमिति । चूडान्तमिति चूडापदं 'व्रतचूड-
द्विजानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम्' इति वक्ष्यमाणात् प्रतीतिपरं द्वितीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तकालोपलक्षणञ्च । 'अहस्त्वदत्तकन्या-
नामशौचं' मरणे स्मृतम् । जनद्विवर्षाभ्यरणे सद्यः शौच-
मुदाहृतम् । इति कूर्मपुराणेकवाक्यत्वात् । अतःपरं प्रह-
ञानाम् अकृतवाग्दानावस्थातः परं प्राप्ताधिकरूपाणाम् अधिकरूपं व्यनक्ति वाक्प्रदाने कृत इति उभयत इति व्याख्यां करोति पितुर्वरस्य चेति हारलताप्रभृतयः । केचित्तु अतःपर-
मित्यादिना वाग्दानोपलक्षित कालानन्तरं त्रिरात्रं विधीयते । तत्कालञ्च कन्याविवाहकालः कन्याविवाहकालश्च उपनयन-
कालः पतिसेवा गुरौवास इति मनुवचनेन उपनयनतुल्यकाल-
त्वाभिधानात् । सोऽपि गर्भाष्टमाब्दे इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । न खलु शूद्राणामुपनयनमस्ति नवा सर्वेषां द्विजभूतानां गर्भाष्टम
एव उपनयनकालः । न वा विवाहकालस्य वाग्दानकालत्वे प्रमाणमस्ति । न च अतःपरं प्रहञानामित्यस्य वैयर्थ्यमेव प्रमाणमिति चेदाचार्याणामियं शैलौ यत् सामान्येनाभिधाय तदेव विवृणोति यथा तत्रैव उभयत इत्युक्त्वा पितुर्वरस्य चेति न वैयर्थ्यं सामान्यविधिरस्यष्टं संस्क्रियेत विशेषत इति न्यायात् पितुर्वरस्य चेति उभयपक्षोपलक्षणं तथाच मनुः ।
'स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु त्र्यहाच्छुद्धान्ति बान्धवाः । यद्योक्ते-
नेव कालेन शुद्धान्ति हि सनाभयः' । असंस्कृतानामकृत-
पाणियह्वणरूपसंस्काराणां बान्धवा भर्तृसापिण्डास्त्यहेण

शुद्ध्यन्ति एतच्च वाग्दानात् प्रभृति वाग्दानव्यतिरिक्तेन भर्तृपक्षे
सम्बन्धाभावात् । सनाभयः पित्रपक्षीयसपिण्डाः । पुरुष-
त्रयपर्यन्ता इति यावत् । सापिण्ड्यमधिकृत्य अप्रप्तानां
त्रिपौरुषमिति वशिष्ठवचनात् । न च 'अप्रप्तानां तथा स्त्रीणां
सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्' इति रत्नाकरधृतकूर्मपुराणवचनात्
कन्यानां त्रिपौरुषसापिण्ड्यं प्रतिपादकवचनं वाग्दानोत्तर-
विषयमिति रुद्रधरोक्तं युक्तं तस्य वचनस्योद्वाहपरत्वेनैवोप-
पत्तेस्त्रिपौरुषवचनस्य वाग्दानोत्तरकल्पने प्रमाणाभावात्
गौरवाच्च । यथोक्तेन पूर्वार्द्धोक्तेन त्रिरात्रेण शुद्ध्यति ।
रत्नाकरादौ शङ्कः विष्णुधर्मोत्तरश्च । 'पित्रवेश्मनि या नारी
रजः पश्यत्यसंस्कृता । तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिदपि
शाम्यति' । पितुर्यावज्जीवमशौचमिति वाचस्पतिमिश्राः ।
सोदरे विशेषयति कूर्मपुराणम् । 'आदन्तात् सोदरे सद्यः
आचूडादेकरात्रकम् ? आप्रदानात्त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परं'
इति । न चात्र सोदरपदं कैमुतिकन्यायात् पित्राद्युप-
लक्षणमिति वाच्यम् । आदिपुराणे जनकस्त्रिभिरित्यभिधाया-
जन्मनस्तु चूडान्तमित्यभिधानेन पितुरपि जन्मप्रभृतिचूडा-
पर्यन्तं सद्यः शौचाभिधानाद्वाचनिकेऽर्थे न्यायानवताराच्च ।
दशरात्रमिति भर्तादिसपिण्डपरं 'दत्तानां भर्तुरेव हि'
इति स्मृतेः । केचित्तु विषमशिष्टभयात् समानमुदरं यस्मादिति
बहुव्रीहिणा सोदरपदं पितृपरमित्याहुः तन्न पितुर्वरस्य चेत्य-
नेन विरोधात् ।

अथ बालाद्यशौचम् । 'नवमे दशमे मासि प्रबलैः सृति-
माहृतैः । निःसार्यते वाण इव जन्तुच्छिद्रेण सञ्चरः' । इति
याज्ञवल्क्योक्तप्रकृतप्रसवकालनवममासादिजातसृते कूर्मपुरा-
णम् । 'जातमात्रस्य बालस्य यदि स्नानकरणं पितुः । मातुश्च

सूतकं तत् स्यात् पिता त्वसृष्ट्य एव च । सद्यः शौचं सपि-
ण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च । ऊर्ध्वं दशाह्वादेकाहं सोदरो
यदि निर्गुणः । सूतकं तत्स्यादित्यनेन पूर्वजातं जननाशौच-
मेव पितुर्मातुश्चोच्यते न तु मरणाशौचं मातुरसृष्ट्यत्वं पूर्वमेव
सिद्धमिदानीं पितुरप्युक्तं बालस्त्वन्तर्दशाह इत्यादिवचनात्
सद्यः पदं साक्षात् शुद्धिविधायकं न तु मरणेन स्नानापनेया-
शौचम् उत्पाद्य जननाशौचनिवर्त्तकमित्यभिधायकं कल्पना-
शौरवात् 'मरणोत्पत्तियोगे तु मरणात् शुद्धिरिष्यते' इत्यादि
वचनाच्च । तथाच मिताक्षरायां बृहन्मनुः । 'दशाह्वाभ्य-
न्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः । श्रावाशौचं न कर्त्तव्यं
सूत्याशौचं विधीयते' । बान्धवैः पितृमातृभिः वचनान्तरैक-
वाक्यत्वात् बहुत्वन्तु व्यक्तिभेदात् दशाहपदं तत्तद्वर्णाक्षा-
शौचाहपरं सामान्यतः कूर्मपुराणे तत्सूतकमित्युक्तत्वात्
पारस्करेणान्तःसूतकमित्यभिधानाच्च । 'यथा अद्विवर्षं प्रेते
मातापित्रोरशौचमेकरात्रं त्रिरात्रं वेति शरीरमदग्ध्वा भूमौ
निखनन्ति । अन्तःसूतके चेदोत्यानादाशौचं सूतकवदिति ।
नवममासादिमृतजाते तु सपिण्डादीनां दशाह्वादिजनना-
शौचं गर्भे यदि विपत्तिः स्यादिति मिताक्षरोक्तप्रागुक्तेः ।
एकरात्रं त्रिरात्रं वेत्यजातदन्तजातदन्तमृतविषयं यथा कौर्मैः ।
'अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते । दन्तजाते त्रिरात्रं
स्याद् यदि स्याताञ्च निर्गुणौ' । अजातदन्तमरणे यदेकाहमुक्तं
तच्छूद्रेतरपरं तस्य त्रिरात्रविधानात् । यथा त्र्यह्वाच्छुद्धाती-
त्यनुवृत्तौ शङ्खः । 'अनूढानान्तु कन्यानां तथा वै शूद्रजन्मनाम्'
इति । न चैतत् सगुणशूद्रस्य जातदन्तविषयमिति रत्ना-
करायुक्तं युक्तं शङ्खवचनस्य बालानामजातदन्तानां त्रिरात्रेण
शुद्धिरिति मिताक्षराधृतकाश्यपवचनेन बाले च अजातदन्ते

च त्रिरात्रं शावाशौचमिति गोतमरत्नाकरधृतवैवस्वतवचनेन
 चैकमूलत्वात् । व्यक्तमाह मत्स्यसूक्तं 'त्रिरात्रन्तु भवेच्छूद्रे
 षण्मासोनशिशौ मृते' । एवञ्च जातदन्तशूद्र एव परिशेषात्
 पञ्चाहमाहाङ्गिराः । 'शूद्रे त्रिवर्षाभ्यन्तरे मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।
 अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते । षड्वर्षान्तमतीतो
 यः शूद्रः संस्त्रियते यदि । मासिकान्तु भवेच्छौचमित्याङ्गि-
 रसभाषितम्' । त्रिवर्षादूर्ध्वमानवतृतीयवर्षाभ्यन्तरे असमाप्त-
 द्वितीयवर्षे इत्यर्थः । 'षण्मासाभ्यन्तरे शूद्रे मृते बाले त्र्यहं
 विदुः । अनतीते द्विवर्षे वै मृते शुद्धेऽन्तु पञ्चभिः' इति यम-
 वचनैकवाक्यत्वात् । यत्तु 'अनूढभार्य्यः शूद्रस्तु षोडशाहत्-
 सरात्परम् । सत्यं समधिगच्छेत्तु मांसं तस्यापि बान्धवाः ।
 शुद्धिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा' । इति शङ्ख-
 वचनम् । तदङ्गिरोक्तचनविरोधात् सगुणशूद्रविषयमिति
 गौडाः । मैथिलास्तु षड्वर्षोपर्य्यनूढभार्य्यत्वे मासः । अनूढ-
 भार्य्यत्वे द्वादशाहः । षोडशोपर्य्यनूढभार्य्यत्वेऽपि मास इत्याहु-
 स्तत्र षड्वर्षाभ्यन्तरे कृतविवाहस्य मरणे मासाशौचस्य
 वक्ष्यमाणत्वेन षड्वर्षोपर्य्यनूढभार्य्यत्वे मास इत्यत्र षड्वर्षो-
 परोत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च षड्वर्षोपर्य्यनूढभार्य्यमरणे
 निर्गुणानां सम्पूर्णाशौचम् । षोडशोवर्षोपरि सगुणाना-
 मिति । शूद्रस्य प्रधानसंस्कारत्वेन देवात् षड्वर्षाभ्यन्तरेऽपि
 कृतोद्वाहे मासाशौचं व्यवहित्यते । अन्यथा द्विवर्षीयायाः
 शूद्रपत्न्या मरणे दशरात्रमतः परमित्युक्तवचनात् मासाशौचम् ।
 तदोदुः पञ्चवर्षीयस्य मरणे द्वादशाह इति महद्वैषम्यं स्यात् ।
 अतएव द्विवर्षोत्तरषोडशवर्षाभ्यन्तरमनूढभार्य्ये मृते द्वाद-
 शाहमेवाशौचम् एवं वदता वाचस्पतिमित्रेणापि द्विवर्षोपरि
 नूढभार्य्यमरणे मासाशौचमङ्गीकृतम् । केचित्तु अनूढभार्य्य-

त्वोदभार्यत्वस्वरूपयोग्यतारहितः शूद्रो नपुंसक इति यावत् पुंलिङ्गसु ह्यन्तस इति वदन्ति । न च षोडशाहर्षात् परमित्यत्रानूदभार्यत्वविशेषणमपि व्यर्थमिति वाच्यं तद्विशेषणेन न्यायवर्त्तिनां शूद्राणां षोडशवर्षोपरि विवाहकालः कल्प्यते । तथाहि 'शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् । वैश्ववर्ष्चीचकल्पश्च द्विजोष्णिष्टश्च भोजनम्' इति मनुचक्षणा-
 न्यायवर्त्तिशूद्राणां वैश्ववर्ष्चीचकल्पस्येत्यत्र चकारादेश्यधर्माति-
 देशेनोपनयनप्रसक्तौ तत्स्थाने ब्रह्मपुराणेन विवाहो विधी-
 यते । यथा विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदा' इति तत्रोपनयनकालश्च 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनाय-
 नम् । राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथा कुलम्' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । सैके एकादशाह इत्यनुषङ्गात् द्वादशवर्ष इत्यर्थः अत्र चोत्तरोत्तरकालदर्शनात् शूद्रस्याप्युपनयनस्थाना-
 भिषिक्तविवाहस्य तथैव युक्तत्वात् अतएव यथा कुल-
 मित्यतिदेशेन षोडशाहत्तरात् प्रागपि विवाहो दृश्यते स तु न प्रकृष्ट इति विशेषः । प्रतिलोमजातानाम् 'ग्रीवाशीचं प्रकु-
 र्वीरन् शूद्रवहणंमङ्गराः' । इति आदिपुराणाद् व्यवस्था इदा-
 नोन्तन चत्रियाणामपि शूद्रत्वमाह मनुः । 'शनकैस्तु क्रिया-
 लोपादिमाः क्षत्रियजातयः । ह्यलत्वं गता लोके ब्राह्मणा-
 दर्शनेन च' । अतएव विष्णुपुराणं 'महानन्दिमुतः शूद्रा गर्भे-
 हवोऽतिलुब्धो महापद्मो नन्दः । परशुराम इव अपरोऽखिल-
 क्षत्रियान्तकारी भविता ततः प्रभृति शूद्रा भूपाला भविष्यन्ति'
 इति तेन महानन्दिपर्यन्तं क्षत्रिय आसीत् । एवञ्च क्रिया-
 लोपादेश्यानामपि तथा । एवमख्छादीनामपि आतिप्रसङ्गा-
 दुक्तम् । आडत्यानादिति डत्यानपर्यन्तम् । डत्यानञ्च स्वस्व-
 जात्युक्ताशीचान्तदिन एव 'दशम्यासुत्याप्य ब्राह्मणान् भोज

यित्वा पिता नाम करोति' इति पारस्करवचनात् । न च दशम्यामित्यस्योपलक्षणपरत्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यं ब्राह्मणानित्यादिना तदुत्तरदिने वृद्धिश्राद्धसम्बन्धिब्राह्मणभोजनपूर्वकनामकरणविधानात् । न च अशौचाभ्यन्तर एव नामकरणं 'नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाथ कारयेत्' इति मनुवचनात् हरिशर्मोक्तं युक्तमिति वाच्यम् अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुविरोधात् । अतएव दशम्यामिति निवृत्ताशौचपरमिति ब्रह्मचारिकाण्डम् । एतच्च सङ्करेणाशौचद्वासे तदानीं नामकरणे बोध्यम् एतत् परमेव दिगविशिवशताह इति दीपिकोक्तं सङ्गच्छते । अविर्द्वादशाहः अवयः शैलमेधार्का इत्यमरकोषात् पारस्करीयदशम्यामित्यस्यानुपलक्षणत्वे सूतकं तत् स्यात् सूत्याशौचमित्येतयोः सङ्कोचापत्तेः यत्र ब्राह्मणस्य संपूर्णाशौचं तत्र क्षत्रियादीनामपि तथैव युक्तत्वाच्च । एतेन क्षत्रियादीनामपि दशहमध्य एव बालकमरणे अङ्गासृज्यत्वयुक्तमशौचमुत्थानावधि तद्दृष्ट्वान्तु सद्यः शौचम् । 'बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति । सद्य एव विशुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव सूतकम्' । इति शङ्कोक्तनयेनोत्थानञ्च दशमदिन इति निरस्तं तस्मादेतच्छङ्खवचनं मातापितृव्यतिरिक्तानां सपिण्डानां सद्यः शौचविधायकम् अन्तर्दशाहपदञ्च स्वस्वजात्युक्ताशौचाहपरम् । एवञ्च सूतकं तत्स्यादित्यभिधानात् तत्र बालस्य शृगालादिहतत्वेऽपि मरणनिमित्तको विशेषः । यच्चान्तःसूतक इत्युभयोरपि कन्यापुत्रयोः सूतकमध्ये मरणे मातापितृर्दशाहपर्यन्तमेवाशौचमिति तच्चिन्त्यम् अद्विवर्षे प्रेते इत्यनेन पुंसः प्रकृतत्वात् । न च निमित्तविशेषणत्वात् पुंस्त्वमविवक्षितमिति वाच्यं तथात्वे अद्विवर्षीयकन्यामरणेऽप्येकरात्रं त्रिरात्रं वेति स्यात् । न च

शरीरमदग्धा निखनन्तीति शरीरप्रतिपत्तेः स्त्रीपुंसाधारण-
 त्वेन स्त्रिया अपि प्रकृतत्वमस्तीति वाच्यं पारस्करेण पुरुषस्य
 शरीरप्रतिपत्त्यादिकमभिधाय स्त्रीणाञ्चेत्युक्तम् । तदनन्तर-
 मप्रप्तानामिति सूत्रान्तरेण कन्यानां यथायोग्यमतिदिश्यते
 अतः शरीरप्रतिपत्तिं पिण्डोदकादौनामनन्यप्रकारत्वात् पुं-
 देव अग्रीचस्य तु वचनान्तरेण कन्यानां पृथक्विधानात् न
 तथात्वमिति अतएव सर्वैर्निबन्धुभिः प्रकरणभेदेन स्यग्रीच-
 मिति निर्दिश्यते अतएव आदिपुराणे । जनकस्त्रिभिरित्यन-
 न्तरमेव आजन्मनस्तु चूडान्तमित्यभिधानेन पितुरपि सद्यः
 ग्रीचमुक्तं तस्मादन्तःसूतक इत्यादि पुंमात्रविषयकं न कन्या-
 विषयकम् । कूर्मपुराणम् 'आदन्तजननात् सद्य आचूडा-
 देकरात्रकम् । त्रिरात्रञ्चोपनयनात् सपिण्डानामुदाहृतम्' ।
 सपिण्डानां निर्गुणानाम् । 'अथोद्भूतं दन्तजननात् सपिण्डा-
 नामग्रीचकम् । एकाहं निर्गुणानान्तु चोद्भूतं त्रिरात्रकम्'
 इति तत्रैवोक्तेः । आदन्तजननादिति तु विप्रविषयं शूद्रस्य
 त्रिरात्रविधानात् । दन्तजननादिकञ्च दन्तजन्मचूडोपनयन-
 कालोपलक्षणम् । अन्यथा देवादजातदन्तस्य प्रथमेऽब्दे
 चूडाकरणमिति वचनात् कुलाचाराच्च नवमे मासि कृतचूडस्य
 मरणेऽनध्यवसायापत्तेः किमजातदन्तत्वेन सद्यः किंवा कृत-
 चूडत्वेन त्रिरात्रमिति अतएव ब्रह्मपुराणीयपङ्क्तिभिर्मार्गैर्गते-
 र्वहिरित्यत्र तथा व्याख्यातम् । गर्भाग्निपटि दन्तजन्मसप्तमे
 मासीत्युक्तं तेन षण्मासावधि सद्यः ग्रीचं चूडाग्रामपि 'विप्रे-
 न्यूनं त्रिभिर्वर्षैर्युते शुद्धिस्तु नैशिकी । निवृत्तचूडके विप्रे
 त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते' इत्यङ्गिरोवचनैकवाक्यत्वात् । त्रिभि-
 र्वर्षैरिति त्रिभिर्वर्षैरुपलक्षिताद्वर्त्तमानं तृतीयवर्षाभ्युने जन-
 द्विवार्षिक इत्यर्थः एवं शूद्रे त्रिवर्षाभ्युने इत्यपि बोध्यम् एव-

भुपनयनकालोऽपि गर्भाष्टमाब्दे एव । आदिपुराणे अनुप-
नीतो विप्रस्त्रित्यभिधाय 'म्रियते यत्र तत्र स्यादशौचं त्र्यह-
मेव हि । द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणान्तु षडाब्दिकम्' इत्युक्त-
त्वात् । षड्ब्रह्मपदञ्च मासत्रयाधिकषड्ब्रह्मपरं 'गर्भाष्टमेऽष्टमे
वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्' इति याज्ञवल्क्यादिति हारलता ।
यत्तु 'व्रतचूडाद्विजानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम् । दशाह त्र्यह
एकाहैः शुद्धयन्त्यपि हि निर्गुणाः' । इति जावालिवचनं
तत् प्रतीतिष्वित्यभिधानात् पञ्चमाब्दोपनीतस्य प्रथमाब्दकृत-
चूडस्य षण्मासाभ्यन्तरजातदन्तस्य मरणे दशाहदिभिः शुद्धि-
परम् एतत् ब्राह्मणविषयं क्षत्रियादीनामपि तथाशौचवृद्धिः
कल्प्यते । अन्यथा ब्राह्मणस्य दन्तादिप्रतीतावशौचाधिक्य-
मन्यस्य न तथेति वैषम्यं स्यात् तेन शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे
दन्तोत्पत्तौ मरणे पञ्चाहः द्विवर्षाभ्यन्तरे कृतचूडस्य द्वादशाहः
उपनयनवत् प्रधानसंस्कारत्वेन देवात् कृतोद्वाहेऽपि मासो
व्यवह्रियते । अन्यथा यत्र द्विवर्षीयायाः शूद्रपत्न्या मरणे
मासाशौचं तद्बोद्धुः पञ्चाद्वीयस्य मरणे द्वादशाहशौचे
वैषम्यापत्तेः । अतएव द्विवर्षात्तरं षोडशवर्षाभ्यन्तरेऽनूढभार्य्य-
शूद्रे स्मृते द्वादशाहमेवाशौचमिति वदता वाचस्पतिमिश्रे-
णापि द्विवर्षोपरि ऊढभार्य्यमरणे मासाशौचसङ्गोक्तमिति ।
एवञ्च प्रथमाब्दकृतचूडमरणविषये मनुः । 'ऊनद्विवर्षिकं
प्रेतं निदध्युर्वान्धवा वह्निः । अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसञ्चय-
नादृते । नास्य कार्य्योऽग्निसंस्कारो नापि कार्य्योदकक्रिया ।
अरस्ये काष्ठवत् क्षिप्त्वा क्षिपेयुस्तहमेव हि' । अकृतचूडेऽपि
स एव 'नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नेशिकी स्मृता । निवृत्त-
चूडकानान्तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते' । एतत् परार्द्धेनोद्द्विवा-
र्षिकमिति वचनस्य विषयो दर्शितः । यत्तु पैठीनसिवचन-

मकृतचूडानां त्रिरात्रमिति तत्तद्विवर्षाद्युपर्युक्तचूडानां
मन्तव्यं मिताक्षराप्येवम् । एतेन जनदिवर्षिकस्यादाहेऽपि
त्रिरात्रविधानात् स्नेहादाहादाहकृतत्रिरात्रैकरात्रस्य व्यवस्था
मैथिलोक्ता ह्येया । हारलताप्रभृतिभिस्तु निर्गुणात्यन्तनिर्गु-
णाभ्यां व्यवस्था कृतेति ।

अथ सगुणाद्यशौचम् । ननु बालादीनां सद्यः प्रभृत्य-
शौचश्रवणात् । 'सद्यः शौचः' तथेकादशतुरहस्तथा । षड्-
दशद्वादशाहस्य पक्षोमासस्तथैव च । मरणान्तं तथाचान्य-
द्दशपक्षास्तु सूतके' इति दत्तवचनमपि यथायोग्यं तत्परमस्तु
न तु अत्यन्तसगुणादिपरं चतुरहस्य चतुर्मासगर्भस्रावविषयः ।
षडहः द्विवर्षादुत्तरकालीनोपनयनप्राक्कालीनक्षत्रियबालक-
विषयः । 'यत्र त्रिरात्रं विप्राणामशौचं' संप्रदृश्यते । तत्र
शूद्रे द्वादशाहः पशुवच्चतुर वैश्ययोः' । इति हारलताधृत-
वचनादिति चेन्न 'उपन्यासक्रमेणैव वक्ष्येऽहमशेषतः । अन्या-
यंतो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् । सकल्पं सरहस्यञ्च
क्रियावांश्चेन्न सूतकम्' इत्यादिवचनेर्दक्षेणैव सगुणनिर्गुणभेदेन
दत्तविषयत्वात् । अतएव वाचस्पतिमित्रेण गुणहान्या षड-
हादिव्यवस्थोक्ता अन्यज्जननमरणाद्भिन्नं मरणान्तं दशममिति
रत्नाकरः । तथाच कूर्मपुराणम् । 'क्रियाहीनस्य मूर्खस्य
महारोगिण एव च । यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्' ।
मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य सार्थगायत्रीरहितस्येति रुद्रधरः ।
मरणान्तं यावज्जीवम् । केचित्तु दत्तवचने सगुणानां दशा-
हादिसमभिव्याहारात् सद्यः प्रभृतिभिः सर्वाशौचनिवृत्तिः न
तु होमाध्यापनमात्रार्थेत्याहुस्तच्चिन्त्यं जावालादिवचनविरो-
धात् । तथाच जावालः 'उभयत्र दशाहानि सपिण्डाना-
मशौचकम् । स्नानोपस्पर्शनाभ्यासादग्निहोत्रार्थमर्हति' । उभ-

यत्र मृत्युजन्मनोः अत्र साम्नीनामेव दशाहाशौचं प्रतीयते ।
 ज्ञानाचमनाभ्यासादेकाहाद्युत्तरमग्निहोत्रार्हता च । अन्यथा
 निरग्निसाग्निविषयत्वेन वाक्यभेदाद्द्वौरेवं स्यात् । संवत्तः
 'होमश्च तत्र कर्त्तव्यः शुष्काग्नेनैव वा फलेः । पञ्चयज्ञविधानञ्च
 न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः । दशाहात् तु परं सम्यग्विप्रोऽधीयीत
 धर्मवित्' । अतएव येषामशौचाभ्यन्तरे होमस्तेषामेव दशा-
 होत्तरं पञ्चयज्ञादि प्रतीयते । गौतमः । 'श्रुत्वा चोद्धू' दशम्याः
 पक्षिणीम्' इति अस्य चतुरहपञ्चाहाशौचिसगुणविषयकतया
 तैरेव व्यवस्थापितत्वेन दशम्या ऊद्धूमित्यनुपपत्तेः । 'आशुश्रु-
 दशरात्रन्तु सर्वत्राप्यपरे विदुः' इति देवलवचनेन सगुणविष-
 यकत्वाच्च क्षत्रियादीनां सर्वाशौचनिवृत्तिः । 'चक्रे द्वादशिकं
 आहं त्रयोदशिकमेव च' । इति वक्ष्यमाणवचनेन रामादि-
 विवाहप्रस्तावे । त्रीनग्नींस्ते परिक्रम्य ता उदुहुर्बधूः पृथगि-
 त्यादिकाण्डोक्तसाग्नित्वेन सगुणस्य भरतस्य द्वादशहिकादि
 आहकर्त्तृत्वप्रतीतेः । शूद्रस्यापि सेवकान्तराभावे ब्राह्मण-
 सेवार्थमेव दशाहोत्तरं शुद्धिः । 'मासेनैव तु शुद्धिः स्यात् सूतके
 मृतकेऽथवा' इत्यङ्गिरो वचने एवकारश्रुतेः सर्वाशौचनिवृत्तिस्तु
 मासेनैव तस्मात् सगुणानां तत्तत्कर्मण्येवाशौचसङ्कोचसर्वा-
 शौचनिवृत्तिस्तु दशाहायूद्धूमिति हारलतामिताक्षरारत्नाकरा-
 द्युक्तं साधीयः । वस्तुतस्तु हेमाद्रिपराशरधृतादित्यपुराणेन
 वृत्तादिनिमित्तशौचसङ्कोचश्च कलौ निरस्तः । 'कन्यानाम-
 सवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः' । तथा 'वृत्तस्वाध्याय-
 सापेक्षमघसङ्कोचनं तथा । प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां
 मरणान्तिकम् । ससर्गदोषः पापे मधुपर्के पशोर्बन्धः । दत्तौ-
 रसेतरेषाम् पुत्रत्वेन परियहः । शूद्रेषु दासगोपालकुल-
 मित्रार्हसौरिणाम् । भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवति-

दूरतः' । तथा 'ब्राह्मणादिषु शुद्धस्य पक्वतादिक्रियापि च ।
भृग्वग्निमरणञ्चैव वृद्धादिमरणस्तथा' इत्यादीन्विधाय
'एतानि लोकगुह्यं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि
कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः' । एवञ्चात्र कलावसवर्णाविवाह-
निषेधात् सर्ववर्णसन्निपाताशौचं नाभिहितम् । पक्षिणी
तु अहर्दयसहिता रात्रिरेव । 'दावक्लावेकरात्रिश्च पक्षिणी-
त्वभिधीयते' । इति भट्टनारायणधृतवचनात् । पक्षतुल्यौ
तु दिवसौ पार्श्वयोस्तु इति पक्षिणीरात्रिरिति सरलापि यत्र
रात्रौ श्रुतं तत्र पूर्वदिनमादाय पक्षिणीव्यवहारः । 'रात्रावेव
सम्प्लुप्ते स्मृते रजसि सूतके । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नेवो-
दितो रविः' इति वाचस्पतिमिश्रधृतपराशरवचनात् । एतेन
दिनद्वयसहिता रात्रिः रात्रिद्वयसहितश्च दिनमविशिषात्
पक्षिणीति निरस्तं दिनविशिष्यत्वे स्त्रीलिङ्गानुपपत्तिः स्यात् ।

अथ विदेशस्थाशौचम् । गोतमः । 'श्रुत्वा चोर्द्ध्वं दश-
म्याश्च पक्षिणीम्' इति । 'प्रतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्र-
मशुचिर्भवेत्' । इत्यादौ स्वस्वजात्युक्तपूर्णाशौचानन्तरमेवाति-
क्रान्ताशौचं प्रतीयते न तु बालादिखण्डाशौचानन्तरं 'बाले
देशान्तरस्थे तु पृथक्पिण्डे च संस्थिते । सवासा जलमाप्नुत्य
सद्य एव विशुद्ध्यति' इति मनुवचनात् अतएव शङ्केन 'मरणा-
देव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना । दाहादूर्द्ध्वमशौचं स्याद्
यस्य वैतानिको विधिः' इत्यतो विशेषवचनाभावे मरणकाला-
बध्यशौचं सामान्यत उक्तम् अन्यथा पूर्णाशौचशेषदिने तन्म-
रणश्रवणे ज्ञातीनामेकाहः दौहित्रादीनां त्र्यहादिरिति
वैषम्यं स्यात् । तथाच मिताक्षरायां व्याघ्रपादः 'तुल्यं
वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च । उपनीते तु विषमं तस्मि-
न्नेवातिष्कालजम्' । वयसि उपनयनकालात् पूर्वस्मिन् काले

सर्वेषां वर्णानां त्रिरात्राशीचं तुल्यमिति दाक्षिणात्यदेशव्यव-
स्थितम् । अन्यदेशे तु कूर्मपुराणादिना तत्तत्काले तत्तद्वर्णा-
नामशीचविशेष उक्तः । तथाच मरौचिः 'येषु स्थानेषु
यच्छीचं धर्माचारश्च यादृशः । तत्र तन्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव
तादृशः' । विदेशगतानान्तु पित्राद्याचार एव 'येनास्य
पितरौ याता येन याता पितामहाः । तेन यायात् सतां
प्रागं तेन गच्छन् दृश्यति' । इति मनुवचनात् । अतिक्रान्ते
यत् त्रिरात्रं तदपि तुल्यम् । तथाच शङ्खः । 'अतीते सूतके
स्त्रे स्त्रे त्रिरात्रं स्यादशीचकम् । संवत्सरव्यतीते तु सद्यः
षौचं विधीयते' । कीमं 'तथैव मरणे स्नानमूर्ध्वं संवत्सराद्
प्रदि' । जननाशीचेऽपि देवलः । 'नाशीचं प्रसवस्यास्ति
यतौतेषु दिनेष्वपि' । पुत्रजन्मन्यतीताशीचकाले पितुः स्नान-
माह मनुः 'निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
उवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः' । मरणे स्नानादि-
गङ्गास्थत्यनिवृत्तिरूपा शुद्धिः न तु सर्वाशीचनिवृत्तिः
त्रैरादेर्विधानात् पुत्रजनने तु सर्वाशीचनिवृत्तिः सङ्कोचा-
भावात् । उपनौते त्विति उपनयनकालानन्तरन्तु दशाह-
शदशाहादिरूपेण विषमं स्वस्वजात्युक्ताशीचमित्यर्थः । तस्मि-
न्नेवोपनौतोपरम एव अतिकालजमिति अतिक्रान्तकाला-
षौचं न तु बालाद्यशीचातिक्रमेऽपि । श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः
गच्छिणीमित्यत्र दशम्या ऊर्ध्वमिति श्रुतेः प्राचां मैथिलानां
श्रुतर्मासोपरि अर्वाचाश्च षण्मासोपरि यत् पक्षिण्यशीचाभि-
गानं तद्वैयम् । किन्तु हारलतोक्तं सगुणविषयमेवेति युक्तम् ।
तत्र विशारदचरणाः 'अतीताशीच एकाहं खण्डाशीचि मृते
श्रुतौ । संपूर्णाशीचि मरणे श्रुतौ ज्ञेयं त्रिरात्रकम्' इति
शायपुराणवचनं यदि समूलं तदा खण्डाशीचि पितरि मृते

ज्ञेयमिति । यत्तु 'मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पञ्चमी
तथा । अहस्तु नवमादर्वागूह्यं ज्ञानेन शुद्ध्यति' इति मिता-
क्षरायां बृहन्मतुषशिष्टवचनाद्व्यवस्थितेति तद्वाच्यतात्यानाम् ।
देवलः 'अशौचाहःष्वतीतेषु बन्धुष्वेत् श्रूयते मृतः । तत्र
त्रिरात्रमाशुच्यं भवेत् संवत्सरान्तरे । ऊह्यं संवत्सरा-
दाद्याहन्धुष्वेत् श्रूयते मृतः । तावदेकाहमेवात्र तच्च सव्यासिनां
न तु' । बन्धुरत्र माता पिता भर्ता च । यत्तु मिताक्षरायां
'पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः । श्रुत्वा
तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकौ भवेत्' इति पैठौनस्युक्तं तत्क-
लिङ्गीद्रादिदेशव्यवस्थितम् । तेषां तथाचरणात् । तथाच
वामनपुराणं 'देशानुशिष्टं कुलधर्ममगमं स्वगोत्रधर्मं न हि
संलज्जेच्च' । एवमन्यानि तद्वृत्तवचनानि देशविशेषविषय-
तया व्यवस्थेयानि ।

अथ सपिण्डाद्यशौचम् । बृहस्पतिः । 'दशाहेन सपि-
ण्डास्तु शुद्ध्यन्ति प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा
शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः' । प्रेतसूतके मरणजननयोः सपिण्डाः
सप्तमपुरुषावधयः कन्यायास्तु तृतीयपुरुषावधयः सकुल्या
दशमपुरुषावधयः एष विशेषः सपिण्डादिविचारे स्फुटीभवि-
श्रुतिः । गोत्रजाः निवृत्तसमानोदकभावाः दशाहेनेति विप्र-
यरं तथाच भनुः । 'शुद्धेहिप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्वः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति' । अङ्गिराः 'दशमे-
ऽहनि शूद्रस्य कार्यं संस्पर्शनं बुधैः । मासेनैव तु शुद्धिः स्यात्
सूतके मृतकेऽपि वा' । अत्र वर्ष्पावर्ष्ये जावालिः । 'सन्ध्यां
पञ्चमहावसानं नैत्तिकं स्मृतिकर्म च । तन्मध्ये हापयेत्तेषां
दशाहान्तो पुनः क्रिया' । तन्मध्ये अशौचमध्ये हापयेत्
त्यजेत् । नैत्तिकं स्मृतिकर्मवैधवसानादि । अत्र च सुवर्त्त-

मध्यप्रयतो न स्यादिति आपस्तम्बवचनादसृष्ट्यस्यर्शनादौ
 शौचस्य स्वकृतिसाध्यत्वात् तदर्थं नैमित्तिकं स्नानादिकर्तव्यं
 मूत्रपुरीषोत्सर्गादिनिमित्ताशौचे प्रक्षालनादिवत् एवं
 भोजनाश्रितत्वात् प्राणाहुत्यादि च । एवञ्च कर्माभ्यन्तरे
 चाप्रायत्ये शौचसम्पादकत्वेन स्नानादिकं नैमित्तिकाङ्गत्वाद्
 व्यवधायकम् अतएव पूर्वकृतानां न पुनः करणम् । अतएवा-
 चार रत्नाकरे जावालः । 'कर्ममध्ये तु यः कश्चिद्यदि स्यादशुचि-
 र्नरः । स्नात्वा कर्म पुनः कुर्यादन्यथा विफलं भवेत्' इति ।
 यज्ञपाश्वेऽपि 'स्नान्तर्कर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके' । शङ्खः
 दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च । प्रेतपिण्डक्रिया-
 वजं सूतके विनिवर्त्तते । नाशुचिर्देवप्रित ऋषिनामानि च न
 कौर्त्तयेत्' इति वचनं विष्णुनामातिरिक्तपरम् । 'न देश-
 नियमस्तत्र न कालनियमस्तथा । नोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति
 विष्णोर्नामनि लुब्धक' इति वचनात् । अभिवाद्येदित्यनु-
 वृत्तौ शङ्खलिखितौ । 'नाशुचिर्न जपन् देवपितृकार्यं
 कुर्वन्निति' आपस्तम्बः अप्रयतश्च न प्रत्यभिवादयोदिति ।
 नमस्कारमाह स्मृतिः 'सर्वे चापि नमस्कुर्युः सर्वावस्थाश्च
 सर्वदा' । इति राघवभट्टदृष्टनारदवचनम् । अथ सूतिकिनः
 पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् । स्नात्वा नित्यञ्च निर्वर्त्य
 मानस्याक्रियया तु वै । बाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूज-
 येत् । यदा कामी न चेत् कामी नित्यं पूर्ववदाचरेत्' ।
 नित्यञ्चाशुचिकर्तव्यं प्रेततर्पणादि । मन्त्रमुक्तावल्यां 'जपो-
 देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः । नास्ति पापं यतस्तेषां
 सूतकं वा यतात्मनाम्' अतएव मन्त्रग्रहणदिने तथाविधा
 प्रतिज्ञा राघवभट्टेन लिखिता । यथा 'वरं प्राणपरित्याग-
 म्छेदनं शिरसोऽपि वा । न त्वनभ्यर्थं भुञ्जीत भगवन्तं

त्रिलोचनम्' इति 'अपूजिते शिवे भुक्त्वा प्रासादादृश्यतं जपेत् ।
 अज्ञानादीदृशं ज्ञानं ज्ञानात् विद्याञ्चतुर्गुणम्' अन्यत्राधोक्षज-
 मित्याद्युद्धृतम् । मत्स्ये भगवन्तमित्यत्र केशव कौशिकौमिति
 यत्तु नृसिंहकल्पे सदा मन्त्रं जपेदित्युक्त्वा 'यदि स्यादशुचिस्तत्र
 स्मरेन्नम्रं न तूच्चरेत् । मनो हि सर्वजन्तूनां सर्वदेव शुचि-
 स्मृतम्' इति तन्मूलपुरीषोत्सर्गाद्यशौचपरं तत्र रामार्चन-
 चन्द्रिकाधृतमहार्णवतन्त्रान्तरेऽपि । 'अशुचिर्वा शुचिर्वापि
 गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्नपि । मन्त्रैकशरणोविद्वान् मनसैव सदा-
 भ्यसेत्' मरौचिः । 'लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।
 शाककाष्ठलणेष्वप्यु दधिसर्पिःपयःसु च । तैलीषध्यजिने चैव
 पक्वापक्वे स्वयं ग्रहे । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं स्मृतस्मृतके' ।
 पक्व शुष्कान्नं शक्तु लाजादि अपक्वं तण्डुलादि तत् स्वयं गृह्य-
 माणं न दोषाय । पण्येषु चेति पृथगभिधानात्तेषु अशौचिना
 दत्तेष्वपि न दोषः । बौधायनः मानसमप्यशुचिरिति मान-
 सेऽपि जननमरणयोरनध्यायः । मिताक्षरायामङ्गिराः 'अति-
 क्रान्ते दशाहं तु पथाज्जानाति चेद् गृह्ये' । त्रिरात्रं सूतकं
 तस्य न च द्रव्येषु कर्हिचित्' । कूर्मपुराणे 'मातामहानां
 मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम् । एकोदकानां मरणे सूतकं
 चैतदेव हि । पक्षिणीयोनिस्त्वन्मे बान्धवेषु तथैव च ।
 एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सन्नद्धचारिणि । प्रेते राजनि स
 ज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितिः' । तथा 'परपूर्वासु भार्यासु
 पुत्रेषु कृतकेषु च । त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्ये' स्वभार्या-
 स्वन्यगासु च । आचार्य्यपुत्रे पत्न्याश्च अहोरात्रमुदाहृतम् ।
 एकाहं स्यादुपाध्याये स्वग्रामे आत्रियेषु च । त्रिरात्रमस-
 पिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च । एकाहश्चाप्यशुद्धं स्यादेकरात्रञ्च
 शिष्यकं' एकाहश्चैकरात्रञ्चैवहोरात्रमित्यर्थः । 'त्रिरात्रं श्वश्रू-

मरणे श्वशुरे चैतदेव हि । सद्यः शौचं समुद्दिष्टं सगोत्रे
 संस्थिते सति । एकोदकानां समानोदकानां योनिस्वन्धे
 मातृस्वस्त्रीयभागिनेयेषु बान्धवेषु पितृबान्धवेषु तथैव चेति
 प्रागुक्तपक्षिणीत्यर्थः अन्यथा तदुपादानं व्यर्थं स्यात् अतएव
 'दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते । अशुद्धा बान्धवाः
 सर्वे स्रुतकेषु तथोच्यते' इति मनुवचने बान्धवाः सर्वे इत्यत्र
 सर्वशब्दाच्च सपिण्डानामेषां शौचं किन्तु समानोदकसगोत्र-
 मातृबन्धुपितृबन्धुप्रभृतीनां ग्रहणमिति हारलताव्याख्यानेऽपि
 पितृबन्धूनामप्यशौचमुक्तम् । स्वन्धविवेके पितृबन्धूनामप्य-
 शौचमुक्तञ्च सङ्गच्छते । पितृबान्धवाः पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः
 पितुर्मातुः स्वसुः सुताः पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृ-
 बान्धवाः । अनुजात इति दन्तजातस्य प्राङ्निर्देशाद्बृ-
 वच्छास्त्रव्यवहार इति न्यायेन जातदन्तादनु पश्चाज्जातो जात-
 दन्त इत्यर्थः । कृतचूडेति चकारात् कृतोपनयने चेति संस्थिते
 मृते । अत्र मृतस्य तत्तत् कर्मभेदोपादानमशौचभेदाय स च
 प्रागेव विवृतः । मातृबान्धवेषु तु एकरात्रं तथाच जावालिनः
 समानोदकानां त्र्यहं गोत्रजानामहः स्मृतम् । मातृबन्धौ गुरौ
 मित्रे मण्डलाधिपतौ तथा । मातृबान्धवाश्च 'मातुर्मातुः
 स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च
 विज्ञेया मातृबान्धवाः' मोत्रजा एकग्रामवासित्वेन विशेष-
 णीयाः तन्मरणेऽत्यन्तनिर्गुणानामेकाहः अन्येष्वन्तु सद्यः
 प्रागुक्तसूत्रपुराणात् । मण्डलाधिपतिश्च यस्य मण्डले निवास-
 रूपेण स्थितिः क्रियते । कृतकेषु च इति चकारात् क्षेत्र-
 जादिषु तथाच त्रिरात्रानुवृत्तौ विष्णुः । अनौरसेषु पुत्रेषु
 जातेषु च मृतेषु च । परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च
 इति । पितृमरणेऽपि तेषां त्रिरात्रमाह ब्रह्मपुराणं दत्तकाश्च

स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च । अपविहास्य ये पुत्रा भर-
णीयाः सदैव ते । भिन्नगोत्राः पृथग्पिण्डाः पृथग्वंशकराः
ऋताः । सूतके सूतके चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः । एतच्च
कलौ दत्तकमात्रविषयम् अन्येषां प्रागुक्तादित्यपुराणेन करण-
निषेधात् । स्वभार्यास्वन्यगासु च सजातीयोत्कृष्टजातीय-
पुरुषान्तरसंगृहीतासु । अपकृष्टजातिगमने पतितत्वेनाशौचा-
भावात् । असपिण्डेषु भिन्नकुलजेषु त्र्योत्रियरूपेषु मातु-
स्वस्रादिषु च स्वगृहसृतेषु त्रिरात्रम् । तथाच प्रचेताः 'मातु-
स्वसृमातुलयोः श्वश्रूश्चशुरयोर्गुरौ । ऋत्विजि चोपरते च
त्रिरात्रमिति शिष्यके । एकाहस्य एकरात्रञ्चेति अहोरात्र-
मित्यर्थः । श्वश्रूश्चशुरयोस्तु स्वगृहभिन्नेऽपि सन्निधिमरणमात्रेण
त्रिरात्रं । 'त्र्योत्रियेतूपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' इति मनु-
वचने उपसम्पन्न इत्यत्र सन्निहितत्वेनाशौचविशेषदर्शनाद-
त्रापि तथः कल्प्यते अन्यथा स्वगृहमात्रपरत्वे त्रिरात्रमसपि-
ण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु चेत्यनेन सम्बन्धिमात्रपरत्वेन कूर्मपुरा-
णीयेन त्रिरात्रं श्वश्रूमरणे श्वशुरेचेतदेवहीत्यस्य पुनरुक्तत्वा-
पत्तेः । त्र्योत्रियमाह देवलः । 'एकां शाखां सकल्पां वा षड्भि-
रङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्मनिरतो विप्रः त्र्योत्रियो नामधर्मवित ।
यत्तु यम वचनं 'श्वशुरयोर्भगिन्याञ्च मातुलान्याञ्च मातुले ।
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्' इति मिताक्षरारत्ना-
करयोर्वृहन्मनुवचनञ्च । 'मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु
च । अशौचं पक्षिणीं रात्रिं सृता मातामहौ यदि' इति श्वश्रु-
श्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोरसन्निधिमरणे पक्षिणीविधायकम् ।
स्वग्रामे त्र्योत्रियेषु च इत्यत्र स्वग्रामत्वेनापि विशेषदर्शनाद-
त्रापि वचनानां विरोधे 'बहुनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।
सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते ऋता' । इति बौधायन-

वचनस्वरसात्तथा कल्पते । एवञ्च श्वश्रूश्चशुरयोर्विष्णूक्तमेक-
 रात्रं भिक्षग्राममरणविषयकम् । यथा आचार्यपत्नीपुत्तोपा-
 ध्यायमातुलश्वशुरश्वशूर्यसहाध्यायिशिष्येषु एकरात्रेणेति
 आचार्यपत्नीपुत्रयोर्मातुः सापत्नभ्रातर्यहोरात्रं सोदरे तु भिक्ष-
 स्थानमृतेऽपि पक्षिणी एवं हारलताप्रभृतयः । 'श्वशूर्यं श्यालकी
 सहाध्यायिनि सतीर्थं शिष्यं वेदैकदेशवेद्वाङ्गाध्याप्ये' । मनुः
 'मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्बान्धवेषु च' । अत्र पक्षिणी-
 विधानाद्बान्धवपदं स्वबान्धवपरम् । स्वबान्धवाश्च मिता-
 क्षरायाम् 'आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्ममातुः स्वसुः सुताः ।
 आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः' । मातृबन्धो
 जावालिनाहर्विधानादात्मबान्धवे तदधिकं युक्तं रायमुकुट-
 प्रभृतयोऽप्येवम् । एकरात्रमित्यनुवृत्तौ विष्णुः । 'असपिण्डे
 स्ववेश्मनि मृते' इति असपिण्डे अश्रोत्रियरूपे 'अश्रोत्रिये
 त्वहः कृत्स्नम्' इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् ब्रह्मपुराणम्
 'आदावेकस्य दत्तायां कुत्रचित् पुत्रयोर्द्वयोः । पितुर्यत्र
 त्रिरात्रं स्यादेकं तत्र सपिण्डिनाम् । एका माता द्वयोर्यत्र
 पितरौ द्वौ च कुत्रचित् । तयोः स्यात् सूतकादैक्यं मृतकाच्च
 परस्परम्' । प्रथममन्येनोद्गा तेनैव जनितपुत्रापुत्रसहितै-
 वान्यमिश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः पुत्रयोर्यथा-
 सम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितुस्त्रिरात्रम् । एवंविधे च
 विषये यत्र परस्त्री पुत्रजनकस्य त्रिरात्रं तत्र तत्सपिण्डाना-
 मेकरात्रम् । तथाविधपुत्रयोः परस्परं प्रसवमरणयोर्मातृ-
 जात्युक्ताशौचम् । अत्र विशेषयति नारदः । 'जाता ये
 त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा । अरिक्थभाजास्ते सर्वे
 वीजिनामेव ते सुताः । दद्युस्ते वीजिने पिण्डं माता चेत्
 शुष्कतो हृता । अशुक्लोपहृतायान्तु पिण्डदा वोदुरेव ते' ।

परिकथभाजः क्षेत्रिणामित्यर्थः एवकारेण द्विपिटकत्वं निर-
 ष्टम् । तदेतच्छुक्लतः स्त्रीसंयुक्ते बोद्धव्यं शुक्लाभावे क्षेत्रिण
 एव पिण्डदा इति आहविवेकः । वस्तुतस्तु प्रागुक्तादित्य-
 पुराणवचनात् कलौ क्षेत्रजपुत्रकरणनिषेधात् स च पुत्रो
 वीजिनामेव इदानीं व्यवहारोऽपि तथा । 'जातापि दास्त्र्यां
 शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । सृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातर-
 स्त्वर्द्धभागिनम्' । इति याज्ञवल्करदर्शनाच्छूद्राणामेव तथा-
 विधाचारो नान्येषां वर्णानामिति अतएव प्रागुक्तब्रह्मपुराण-
 वचनमप्येतत्परम् । यत्तु 'अन्यपूर्वा गृहे यस्य भार्या स्यात्तस्य
 नित्यप्रः । अगौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदा । दानं
 प्रतिग्रहं स्नानं सर्वं तस्य वृथा भवेत्' इति ब्रह्मपुराणवचना-
 नन्तरं तदुक्तं इत्युपादानात् समस्तगृहकार्यकारिणौ
 यस्येत्यर्थः । इति हारलतादत्तविषयम् । अत्र प्रतिग्रह
 श्रवणादत्रा ह्यणमात्रपरं यस्येति विप्रविशेषणत्वेऽप्युपपद्यते ।
 तथाच शङ्कः 'हौनवर्णा तु या नारो प्रमादात् प्रसवं व्रजेत् ।
 प्रसवे मरणं तज्जमशौचं नोपशम्यति' । हौनवर्णात् शूद्रा
 प्रमादात् परिणयं विना कृतमग्रहात् । तेन यद्यपरिणीतः
 शूद्रोत्तमवर्णादपत्यमुत्पादयति तदा तस्याः प्रसवमरणजमशौचं
 तद्गर्भजनकस्य यावज्जीव भवनौत्यर्थ इति शुद्धिचिन्तामणिः ।
 यत्तु शङ्कालिखितौ 'अन्यपूर्वासु भार्यासु कृतकेषु सृतेषु च ।
 नानध्यायो भवेत्तत्र नाशौचं नोदकक्रिया' इति तदपकृष्ट-
 जातिविषयम् । मिताक्षरायां वृद्धयाज्ञवल्करः । संस्थितं
 पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनौसुते । संस्रुते तु त्रिरात्रं
 स्यादिति धर्मी व्यवस्थितः । पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानान्तु
 कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्मनुः ।
 संस्रुते स्वयं दाहादिना संस्रुते । तथाच पैठौनसिः अस-

स्वस्निनो द्विजान् दक्षित्वा वहित्वा सद्यः शौचं सम्बन्धे तु
 त्रिरात्रमिति ऊढकन्यानान्तु दाहादिकं विनापि अन्यथा
 तद्दोदुरशौचं न तस्या इति महद्द्वैषम्यं स्यात् । तथायं
 'विशेषः दानध्यायने वर्जयेरन् दशाहं सपिण्डेषु गुरौ वा
 सपिण्डे त्रिरात्रमितराचार्येषु' इति आश्वलायनवचने दशाहा-
 शौचमुपक्रम्य त्रिरात्रविधानाद् यादृग्वयसि यादृक्परणे
 सपिण्डानां दशाहं तादृग्वयसि तादृक्परणे आचार्यादीनां
 त्रिरात्रादि अन्यथा मातुले पक्षिणीं रात्रिमिति मनुवचने
 नाजातदन्तमातुलमरणेऽपि भागिनेयस्य पक्षिणी स्यात्
 तत्सपिण्डानां सद्यःशौचमादन्तजननात् सद्य इत्यादि नेति
 महद्द्वैषम्यं स्यात् अत्रानूढकन्यायाः पित्रादिमरणे संपूर्णाशौचं
 कार्यमिति रायमुकुटप्रभृतयः तत्र 'अपुत्रस्य च या पुत्री
 सैव पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशैतान् वै एकाहेनैव
 निर्वपेत् । इति वचनेन यावदशौचं पिण्डान् दद्यादिति
 वचनयोरैकवाक्यतया एकाहो युक्तं एकाहे दशपिण्डदान-
 विचारेण एकाहाशौचाभ्युपगमात् । वृद्धशातातपः । 'यदा
 भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः । भूमौ निःक्षिप्य तं ग्रामं
 स्नात्वा विप्रो विशुद्धति । भक्षयित्वा तु तं ग्रामं अहो-
 रात्रेण शुद्धति । अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुद्धति' ।
 अत्र भोजनगततारतम्येन स्नानादिप्रायश्चित्तभेदान्नात्राशुचि-
 पदं स्नानार्हाशौचमात्रपरम् अन्यथा स्नानविधानं व्यर्थं स्यात्
 मरणपुत्रजन्मज्ञानादेव तत्प्राप्तेः किन्तु सपिण्डसमानोदक-
 जननाचार्यादिमरणाशौचपरमप्यविशेषात् अतएव अशुचिः
 सूतकादिनेत्यर्थः इति प्रायश्चित्तविवेकः । अहोरात्रेणोपोषि-
 तेन एवं त्रिरात्रेण प्रायश्चित्तप्रकरणात् ।

अथ मृत्युविशेषाशौचम् । कूर्मपुराणे 'व्याप्यादयेदथा-

त्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः । विहितं तस्य नाशौचं
 नाग्निर्नाप्युदकादिकम् । अथ कश्चित् प्रमादेन स्त्रियते-
 ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यश्चाप्युदका-
 दिकम् । आत्मानं स्वदेहं स्वयमित्युपादानात् एवञ्चाबैध-
 बुद्धिपूर्वकात्मघातिनोऽशौचे पर्युदस्ते तदितरस्याशौचप्राप्तौ
 यत् पुनरभिहितमथ कश्चित् प्रमादेनेत्यादिना तदग्न्यादिभिः
 प्रमादमरणे सत्यशौचविशेषज्ञापनार्थं तच्च काश्यपोक्तं त्रिरा-
 त्रम् । अग्निविषादिभिरित्यादिपदं रोगव्यतिरिक्तहेतुपरम् ।
 काश्यपः 'अनशनमृतानामशनिहतानामग्निजलप्रविष्टानां
 भृगुसंश्रामदेशान्तरमृतानां जातदन्तानां गर्भाणां त्रिरात्र-
 मिति' । अनशनमृतानां शास्त्रानुमत्यापि तत्र फल्गु-
 न्याह दानरत्नाकरे नरसिंहपुराणम् । 'जलप्रवेशी चानन्दं
 प्रमोदं वज्रिमाहसी । भृगुप्रपाती सौख्यन्तु रणे चैवाति-
 निर्मलम् । अनशनमृतो यः स्यात् स गच्छेत्तु त्रिपिष्टपम्' ।
 आनन्दादयस्तु स्वर्गविशेषाः । 'एकविंशत्यमी स्वर्गानिर्मिता-
 मेरुमूढानि' इत्युपक्रम्याभिधानात् तीर्थकाण्डकल्पतरौ आदि-
 त्यपुराणञ्च 'कीदृशैस्तु तपो दानैः पुरीं पश्यन्ति मानवाः' ।
 भानुर्वाच । 'राज्यार्थं निहता ये च राजानो धर्मतत्पराः ।
 अग्निविद्युद्धता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये । प्राप्नुवन्ति च ते सर्वे
 पुरोमेरावतीं शुभाम् । साक्षाद्भि भगवानग्निर्नागस्य वसते
 सुखे । सिंहव्याघ्रगजेन्द्राणां विष्णुरेव व्यवस्थितः । विद्यु-
 दग्निहता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये । नागैश्चैव हता ये
 च ते नराः पुण्यकर्मिणः' । एतच्च प्रमादवैधान्यतरक्त-
 मरणविषयम् । कौर्म 'यः सर्वपापयुक्तोऽपि पुण्यतीर्थेषु
 मानवः । नियमेन त्यजेत् प्राणान् मुच्यते सर्वपातकैः' ।
 नियमेन तत्तत्कल्पपूर्वकजलप्रवेशादिना जलप्रवेशादिकन्तु

कली शुद्धस्यैव । ब्राह्मणादीनाम् आदित्यपुराणेन सगुणा-
 यशौचप्रकरणोक्तेन निषेधात् । अशनिमृतानां प्रमादात्
 भृगुरुचप्रदेशः । ब्रह्मपुराणं 'प्रमादादपि निःशङ्कस्वकस्मा-
 दिधिचोदितः । शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषविद्युज्जलादिभिः ।
 चाण्डालैरथवा दौरेर्निहतो वापि कुत्रचित् । तस्य दाहा-
 दिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः । शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्याल-
 विषवह्निस्त्रियाजलैः । आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रौडां
 मृतस्तु यः । नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।
 निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् । परदारान्
 रमन्तश्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः । असमानैश्च संकीर्णैश्चाण्डाला-
 दैश्च विग्रहम् । कृत्वा तेर्निहतास्तांस्तु चाण्डालादीन् समा-
 श्रिताः । गवाग्निविषटाश्चैव पाषण्डाः क्रूरवृद्धयः । क्रोधात्
 प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्वन्धनं जलम् । गिरिवृक्षप्रपातश्च ये
 कुर्वन्ति नराधमाः । कुशिल्पजीविनश्चैव सूनालङ्काकारिणः ।
 मुखे भगाश्च ये केचित् क्लौवप्राया नपुंसकाः । ब्रह्मदण्ड-
 हता ये च ये च वै ब्राह्मणेर्हताः । महापातकिनो ये च
 पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः । पतितानां न दाहः स्यान्नान्य-
 ष्टिर्नास्थिसञ्चयः । न चाशुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं
 क्वचित् । एतानि पतितानाञ्च यः करोति विमोहितः ।
 तस्य कञ्चित्त्वयेनैव तस्य शुद्धिर्नचान्यथा' । प्रमादादनवधानात् ।
 निःशङ्कः दंष्ट्रिशृङ्गिनख्यादिहिंस्रजन्तुसन्निधिशङ्कारहितः
 पुरुषो विधिचोदितो मरणकर्मप्रेरितः सन् यदा पलायना-
 समर्थः अकस्माज्जाटिति शृङ्गादिभिर्निहतो भवति तदा सर्वमेव
 दाहादिकं कर्त्तव्यम् । संकीर्णैः प्रतिलोमसङ्गरजातैः । अस-
 मानैरित्यनेन ब्राह्मणादीनामेव न तु चाण्डालादीनामन्यो-
 न्यकलहेन । गव्यं व्याधिजनकमौषधं क्षत्रिमविषमिति

कश्चित् । पाषण्डा इति वेदवाह्यरक्तपटमौण्डादिघ्नतचर्था
 पाषण्डं तदेव तेषामस्तीत्यर्थः । अर्थं आदित्वादजितिपाणि-
 नीयाः अदिति कालापाः । अतएव 'पाषण्डमाश्रितास्तेनाः'
 इति याज्ञकल्काः । क्रूरबुद्धयः नित्यं परोपकार एव बुद्धि-
 र्येषां तन्निन्दायां मत्स्यपुराणम् । 'विषाग्निमर्षशस्त्रेभ्यो न
 तथा जायते भयम् । अकारणजगद्धैरिखलेभ्यो जायते तथा' ।
 कुशिल्वजौविनः सज्जातीया एव चर्म्याम्यादिपात्रनिर्मातारः ।
 सूनालङ्कारकारिणः मनुष्यबधस्थानाधिकारिणः । मुखे भगाः
 कण्ठदेशोत्पन्नभगाः उत्कलदेशे तादृशरोगयुक्तत्वेन प्रसिद्धाः
 क्लीवप्राया नपुंसका इति चतुर्दशप्रकाराः नपुंसका नारदोक्ताः
 अत्र केचित् पुरुषकर्मकरणममर्थास्तु क्लीवप्रायाः । ब्रह्मदण्ड-
 हताः ब्राह्मणविषयापराधकरणान्निःसृता इत्यनिरुद्धभट्टाः ।
 ये च वै ब्राह्मणेर्हताः तन्मन्युत्पादनादभिचारणे शापेन वा
 शस्त्रादिना वा इति प्रायश्चित्तविवेकोक्तम् । अत्र विप्रतिर-
 स्कारादिफलपरिपाककालमाह पराशरः । 'कृते तत्कालिकं
 पापं त्रेतायां दशभिर्दिनैः । हापरं चैकमासेन कलौ संवत्स-
 रेण तु' । तदितर एव मरौचिः 'विषशस्त्रश्चापदाहं तिर्यग्-
 ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विग-
 र्हिता' । संग्रामे विशेषमाह अग्निपुराणं 'दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभि-
 र्वापि हता स्ते च्छेद्य तस्करैः । ये स्वाम्यर्थे हता यान्त राजन्
 स्वर्गं न संशयः' । तथा 'सर्वेषामेव वर्णानां क्षत्रियस्य विशे-
 षतः' । विष्णुधर्मोत्तरश्च 'स्वम्यर्थे ब्राह्मणार्थे वा मित्रकार्ये
 च ये हताः । गोघ्नहे निहता ये च ते नराः स्वर्गगामिनः' ।
 तस्माच्चण्डालाद्यैश्च विग्रहमिति यदुक्तं तत् क्रौडोपरं भविष्य-
 पुराणोयमध्यतन्त्रषष्ठाध्याये । 'शृणु कुष्ठगणं विप्र उत्तरो-
 त्तरतो गुरुम् । विचर्चिका तु दुश्चर्मचर्चरीयससृतीयकः ।

वर्चुर्ब्रणताम्रौ च कृष्णश्चेते तथाष्टकम् । एषां मध्ये तु यः
 ष्ठी गर्हितः सर्वकर्मसु । व्रणवत् सर्वगात्रेषु गण्डे भाले
 धानसि । तथा 'मृते च प्रोथयेत्तोर्थे' अथवा तरूमूलके ।
 'पिण्डं नोदकं कुर्यान्न च दाहक्रियाञ्चरेत् । पश्मासीय-
 त्रीमासीयो मृतः कुष्ठौ कदाचन । यदि स्नेहाच्चरेद्दाहं यति-
 चान्द्रायणं चरेत्' । यतिचान्द्रायणाशुक्लौ पादोनधेनुचतुष्टयं
 यम् । अतिपातकशेषफलत्वादप्युक्तं यथा विष्णुः ।
 अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये
 क्षणानि भवन्ति कुष्ठप्रतिपातकौ ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः
 श्रावदन्तकः । सुवर्णहारो कुनखी गुरुतल्पगो दृश्वर्मा इत्यादि
 श्रावदन्तकः स्वभावकृष्णदन्तकः प्रधानदन्तद्वयमध्यवर्त्ति
 रुद्रदन्तः । प्रधानदन्तोपरि दन्तान्तरमिति केचित् । कुनखी
 क्लृप्तितनयः दृश्वर्मा स्वभावतः अनाहतमेद्रः । अतएव महा-
 रोगिणो यावज्जीवमशीचमाह कूर्मपुराणम् । 'क्षीयाह्नीनस्य
 मूर्खस्य महारोगिण एव च । यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्त-
 मशीचकम्' क्रियाह्नीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियाननुष्ठायिनः ।
 मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य सार्थगायत्रीरहितस्येति रुद्रधरः ।
 महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः । ते च उन्माद-
 त्वग्दोषो राजयक्षाश्वासो मधुमेहो भगन्दरः । उदरोऽश्मरी
 इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः यथेष्टाचरणस्य द्यूतवेश्याद्यास-
 कस्य । एवञ्च भविष्यपुराणोक्तं यतिचान्द्रायणप्रायश्चित्तम्
 श्रुतप्रायश्चित्तानां कुष्ठयादीनां दाहे बोद्धव्यम् अन्यथेषां
 प्रायश्चित्तोपदेशो विफलः स्याद् यथा विष्णुः 'कुनखी श्राव-
 दन्तश्च द्वादशरात्रं कृच्छ्रं चरित्वोद्धरेयाताम् तद्दन्तनखौ' इति
 अथ द्वादशरात्रं पराकरूपं तत्र पञ्चधेनवः न तु प्राजापत्यं
 तद्दाहकर्तुर्यतिचान्द्रायणेन विषमशिष्टत्वात् तत्र बह्वनामेक-

धर्माणामिति वचनादाकाङ्क्षितत्वात् कुष्ठरादीनामपि प्राय-
श्चित्तम् अतएव प्रायश्चित्तविवेके प्युक्तमेवं दुश्चर्मादिषु अपि
जह्ममिति महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात् तच्छेषेऽपि
प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । कर्मविपाके शातातपः । 'महापातकजं
चिह्नं सप्तजन्मसु जायते । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रा-
दिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा' ।
अत्र कुष्ठपदमल्पकुष्ठपरमिति पूर्वेण अविरोधः । एवञ्च 'ऊने-
कादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च । चरेद् गुरुः सुष्ठुऽपि प्राय-
श्चित्तं विशुद्ध्ये' । इत्यङ्गिरोवचने 'रोगी ब्रह्मसु पोगण्डः
कुर्वन्त्यन्यत्रतं सदा' इति ब्रह्मपुराणे च अन्यपापक्षयार्थमन्य-
कर्त्तृकप्रायश्चित्तदर्शनादत्रापि तुल्यन्यायतया स्वयमकृतप्राय-
श्चित्तस्य मृतस्य पुत्रादिना प्रायश्चित्तं कृत्वा दाहादिकं
कार्यम् । मनुः । 'शस्त्रेणाभिमुखो यस्तु बध्यते क्षत्रधर्मेणा ।
यज्ञः संतिष्ठते तस्य मद्यः शौचं विधीयते' । क्षत्रधर्मेण
अकातरत्वादिना यज्ञः पिण्डदानादिरूपः संतिष्ठते
समाप्तिमेतौति रत्नाकरः । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तस्य भव-
तीति प्रसङ्गादुक्तमिति प्रकाशकारः । पराशरः । 'ब्राह्मणार्थं
विपन्नानां दण्डिनां गोग्रहे तथा । आहवेषु विपन्नानामेक-
रात्रमशौचकम्' । गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा संग्रामे दण्डेन
मन्वन्त्यमानानां मरणे एकाहोरात्रमशौचकम् । बृहस्पतिः ।
'डिम्बाहवे विद्युता च राज्ञा गोविप्रपालने । सद्यः शौचं
मृतस्य! हस्त्यहश्चान्ये महर्षयः' । डिम्बाहवे नृपतिरहित-
गुहे शस्त्रैरभिमुखहतस्य सद्यः शौचं लघुडादिहतस्य पराङ्-
मुखहतस्य च त्रिरात्रं वज्राभिघातेन मरणं भवतु इत्यभि-
सन्धाय स्थितस्य मरणे सद्यः शौचं प्रमादात्त्रिरात्रम् । राज्ञा
ब्रधार्हा पराधहतस्य सद्यः शौचं तदन्यस्य त्रिरात्रम् । गोविप्र-

पाप्मनेऽभिसुखत्वपराङ्मुखत्वाभ्यां सद्यस्त्रिरात्रे व्याघ्रः 'क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशीचं भवेद्विधा । आसप्ताहाच्चिरात्' स्याद्दशरात्रमतः परम् । शस्त्रघाते त्र्यह्नादूर्ध्वं यदि कश्चित् प्रसीयते । अशीचं प्राकृतं तत्र सर्ववर्णेषु नित्यम् । विद्याच्छङ्खस्य वचनं यथेति क्वचित् पाठः । अत्र शस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्रघातपरमपि । यथा देवीपुराणे । 'पक्षिमत्स्यमृगैर्यं तु दंष्ट्रिभृङ्गिनश्चैर्हताः । पतनानशनप्रायैर्वज्राग्निविषबन्धनैः । मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः' । अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बमृतानां दिनग्रहणेऽनध्यवसायः स्यात् । न च शास्त्रीयव्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकग्रहणस्यैव युक्तत्वमिति वाच्यम् । आद्ये पारिभाषिकापारिभाषिकशस्त्रघातग्रहणवदत्रापि तथा युक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः ।

अथ सद्यः शीचम् । तत्र विष्णुः । 'नाशीचं राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारुणां स्वकर्मणि न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंहृतयोः' इति । सत्रिणां नित्यप्रवृत्तान्नदानानां सत्रेऽन्नदाने । कारवः सूपकाराद्याः । आदिपुराणे 'सूपकारेण यत् कर्मकरणीयं नरेष्विह । तदन्यो नैव भक्तोति तस्माच्छुद्धिः संपूषत्' । कूर्मपुराणे 'कारवः शिल्पिनो वैद्या दासा दास्यस्तथैव च । दातारो नियमा चैव ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ । सत्रिणो व्रतिनस्तावत् सद्यः शीचा उदाहृताः' । आदिपुराणे 'शिल्पिनाश्चकाराद्याः कर्म यत् साधयन्त्युत । तत् कर्म नान्यो जानाति तस्मात् शुद्धः स्वकर्मणि । दासा दास्यश्च यत् कर्म कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

तदन्यो न क्षमः कर्तुं तेन ते शुचयः स्मृताः' । चित्रकाराद्य-
 रूपाः शिल्पिनः आद्यशब्दाच्चेलनिर्णयकाद्याः । शातातपः ।
 'मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासादास्यस्तथैव च । स्नाने शरीर-
 संस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः' स्मृतिः । 'सद्यः सृश्यो गर्भ-
 दासो भक्तदासस्त्यहाच्छुचिः' । वैद्या अपि चिकित्सायामिव
 तथाच स्मृतिः । 'चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते ।
 तस्मात् चिकित्सकः स्पर्शं शुद्धो भवति नित्यशः' । दातार
 आवश्यकप्रत्यहं गोभूमिहिरण्यदिदाने प्रवृत्ताः । तेषां
 तद्दान एव प्रत्यहं दानञ्च दातव्यं प्रत्यहं पात्र इति
 याज्ञवल्क्यात् । कदाचित्कदानकारिणान्तु दाने प्रकाल्ते
 अशौचं नास्ति तावत् यावत्तत् कर्म कुर्वन्ति । इति हार-
 लताप्येवम् । पूर्वसङ्कल्पितद्रव्यदानेऽपि न अशौचं तथाच
 मिताक्षरायाम् । क्रतोः 'पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न
 दुष्यति' । ४ इति आदित्यपुराणे 'निवृत्ते कच्छहोमादौ ब्राह्म-
 णादिषु भोजने । गृहीतनियमस्यापि न स्वादन्यस्य कस्य-
 चित् । निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आहकर्मणि । निम-
 न्त्रणाच्च विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च । देहे पितृषु तिष्ठन्
 नाशौचं विद्यते क्वचित्' । प्राजापत्यादिकृच्छ्रे समाप्ते
 होमयागजपेषु समाप्तेषु सम्पूर्णार्थमवश्यं मया ब्रतक्षणभोज-
 यितव्या इति गृहीतनियमो यस्तस्याशौचेऽन्यकुलजाताना-
 मपि भुञ्जानानां दोषाभावः । कस्यचिद्दातृभोक्तोरित्वर्थः ।
 एवं प्रारब्धश्राद्धेऽपि क्वचिदित्यनेन दातृभोक्तोरशौचाभावः ।
 तथाच विष्णुः । 'व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।
 प्रारब्धे सूतकं न स्वादनारब्धे तु सूतकम्' इति पराशरः
 'द्वौचित्तैश्चभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च । तपोदानप्रसक्तेषु
 नाशौचं मृतसूतके' । यजमानानां सोमयागाद्द्वौच्यौ

श्रेष्ठौ कृतायां दीक्षितत्वं भवति तेन दीक्षणीयेष्वुत्तरकालं
यजमानस्य यत् कर्म तन्नाशौचं नास्ति । अभिषिक्तेषु क्षत्रिय-
नृपतिषु तीर्थं गङ्गादिगुरुरिति कश्चित् । कालमाधवीय-
कूर्मपराणं 'काम्योपवासे प्रक्रान्ते अन्तरा मृतसूतके । तत्र
काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविषर्जितम्' । तत्र दानार्चनं स्वयं
षर्जयेत् अन्यद्वारा तु कारयेत् । तथाच मत्स्यपुराणम् ।
गर्भिणी सूतिकानक्तं कुमारी च रजस्वला । यदा शुद्धा
तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा' । उपवासाचरणे गर्भादि-
पीडासम्भावनायां नक्तं भोजनं कुर्यात् । 'उपवासेष्वशक्तस्य
तदेव फलमिच्छतः । अनभ्यासेन रोगाणां किमिष्टं व्रत-
मुच्यताम्' । इति नारदप्रश्नान्तरम् । 'उपवासेष्वशक्तानां
नक्तं भोजनमिष्यते' इति मत्स्यपुराण एवेश्वरप्रतिवचनात् ।
स्वयमशुद्धा शुद्धद्वारा पूजादिकं कारयेत् कायिकसुपवासादि
सदा शुद्धशुद्धिकाले स्वयं क्रियते स्मृतिपरिभाषाध्यामध्येवं
विष्णुः । 'बहुकालिकसंकल्पो गृहीतश्च पुरा यदि । सूतके
मृतके चैव व्रतं तन्नैव दुष्यति' । एतत् काम्यव्रतपरं नित्या-
नाम्नारब्धानामविशेषेण कर्त्तव्यता न अशौचमित्यनुवृत्तौ
ब्रह्मपुराणं 'नैष्ठिकस्याथ वान्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च' ।
नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिविशेषस्य अन्यस्य चतुर्थाश्रमिणः अशौचि-
भिक्षाग्रहणे दोषाभाव इति हारलताप्रभृतयः । कीमं 'सद्यः
शौचं समाख्यातं दुर्भिन्ने चाप्युपप्लवे । डिम्बाहवहतानाञ्च
विद्युता पार्थिवैर्हिजैः । सद्यः शौचं समाख्यातं शापादि-
मरणे तच्चा' । उपप्लवे राजविप्लवे औपसर्गिकात्यन्तमरक-
पीडने च सद्यः शौचमुक्तं तथाच पराशरः । 'उपसर्गं मृते
वैव सद्यः शौचं विधीयते' । अतएव 'आपद्यपि च कष्टार्था-
न्त्यः शौचं विधीयते' । इति याज्ञवल्क्यवचनेऽनिरुद्धभट्ट-

शूलपाणिप्रभृतिभिरौपसर्गिकात्यन्तमरकपौडायां सद्यः शौचं
विधीयते इत्युक्तम् उपसर्गश्च त्रिविधोत्पातः तथाच गगं
संहितावार्हस्ययोः । 'अतिलोभादसत्याद्वा नास्ति क्वा
द्वाप्यधर्मतः । नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्तते । अतोप
चारान्नियतमपवर्जन्ति देवताः । ताः सृजन्यद्भुतांस्ताव
द्विद्यनाभसभूमिजान् । त एव त्रिविधा लोके उत्पाता
देव निर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति
च' । यद्यप्युपसर्गः स्मृतौ रोगभेदोपप्लवयोरपीति विश्व
कोषादुपसर्गस्योभयवाचकत्वं तथापि अत्र मुनिप्रयुक्तत्वे
नान्तरङ्गत्वात् त्रिविधोत्पातात्मकोपसर्गो गृह्यते न तु
रोगविशेषात्मक इति एतेनोपसृजन्तीति व्युत्पत्त्या देहा
भ्यन्तर एव यावद्वर्तते तावत् कालमरण एव सद्यः शौचं
बुद्धिर्भावे व्रणपरम्परया मरणे मति स्वजात्युक्ताशौचमेवेति
ब्रह्ममिहि दर्शनस्मृतिसारप्रदीपा इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं
हेयम् । द्विजैर्ब्राह्मणैः शापादीत्यादिशब्देनाभिचारमृतस्य
ग्रहणं ब्रह्मकूर्मपुराणाभ्यां यद्ब्राह्मणहतस्याशौचाभाव उक्तः
स बुद्धिपूर्वकहनने बोद्धव्यः । प्रमादहते तु अशौचाद्यस्त्येव
अन्यथा मरौचिवचनं निर्विषयं स्यात् । यथा 'विषशस्त्रश्चाप-
दाहतिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्ये-
षान्तु विगर्हता' । विषादिसाहचर्याद् ब्राह्मणकृतघातोऽस्या-
स्तीति प्रतीयते । यच्चात्र ये च ब्राह्मणेर्हता इति ब्रह्मपुराणीयं
साधकत्वेनोपन्यस्तं आहविवेके तच्चिन्त्यम् । 'महापातकिनो
ये च पतितास्ते उदाहृताः' । इत्युत्तरार्द्धेन पातित्यमभि-
धाय तेषां आहनिषेधात् । जावालः 'दुर्भिक्षे राष्ट्रसम्पाते
शस्त्रगोब्रह्मघातिते । पतितेऽनशनप्रेते विदेशस्थे शिशौ न
च' । न अशौचमित्यर्थः ।

अथ शवानुगमनागमनाद्यशौचम् । कूर्मपुराणं 'प्रेती-
भूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छति कामतः । स्नात्वा सचेलं
स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति । एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये
च स्याद्दशहेन तु । शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः' ।
एतच्च घृतप्राशनं शुद्धिहेतुत्वान्नियमपरं न तु प्रायश्चित्त-
वज्जीजनाभावपरं तत्र तपस्त्वात्तथा । अनुः संहार्यः यत्तु याज्ञ-
वल्क्यवचनम् 'ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न तु शूद्रः कथञ्चन । अनु-
गम्याभसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतं भुक् शुचिः' । तत्प्रमा-
दादनुगमने कथञ्चनेत्यभिधानात् अभसि न तु उद्धृतोदके ।
मनुः 'नावं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति । आच-
म्येव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा' । आलभ्य स्पृष्ट्वा
हृदमज्जानतः । ज्ञानतोऽत्यन्ताभ्यासे तु वशिष्ठः । 'मानुषास्थि
स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमशौचम् अस्निग्धे त्वहोरात्रम्' इति प्राय-
श्चित्तविवेकः । भिताक्षरायान्तु मनुवचनं द्विजपुत्रस्थिपरम्
अन्यत्र तु वशिष्ठोक्तमित्युक्तम् । पैठीनसिः 'असम्बन्धिनो
द्विजान् वहित्वा दहित्वा सद्यः शौचं सम्बन्धे त्रिरात्रम्' इति
सम्बन्धे तदयुक्ते मातुलादौ । कूर्मपुराणे 'अनाथश्चैव निर्हृत्य
ब्राह्मणं धनवर्जितम् । स्नात्वा संप्राश्य तु घृतं शुद्ध्यन्ति
ब्राह्मणादयः' । तथा 'यदि निर्दहति प्रेतं प्रलीभाक्रान्त-
मनसः । दशहेन द्विजः शुद्धेत् द्वादशहेन भूमिपः ।
अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुद्ध्यति' । तथा 'अवरश्चेद्वरं
वर्णमवरं वा वरो यदि । अशौचे संस्पृशेत् स्नेहात्तदाशुच्येन
शुद्ध्यति' । तदाशुच्येन तदीयाशौचेन तथा आदिपुराणे 'योऽन्य-
वर्णन्तु मूल्येन नीत्वा चैव दहेन्नरः । अशौचन्तु भवेत्तस्य
प्रेतबन्धुसमं तदा' मनुः । 'असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य
बन्धुवत् । विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ।

यद्यन्नमस्ति तेषान्तु दशाह्नेनैव शुद्ध्यति । अनदन्नमस्त्रैव
न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् । बन्धुवत् स्नेहाद्यनुबन्धादशुचि-
गृहवासे तदन्नभक्षणरहितानां त्रिरात्रं यद्गृहवासतदन्न-
भोजनरहितानां स्नेहादसम्बन्धिनो निर्हरेणोऽहोरात्रम् । बान्ध-
वेषु अष्टष्टबुद्ध्या तद्गृहवासाद्यभावेऽपि निर्हरेण त्रिरात्रम् ।
विष्णुः । 'चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः' । पार-
स्करः 'अस्थिसञ्चयनादूर्वाग् यदि विप्रोऽशु पातयेत् । मृते
शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं
यावन्मासं द्विजातयः । दिवसेनैव शुद्ध्यन्ति वाससां क्षालनेन
च । स्वजातेर्दिवसेनैव द्वादशात् क्षत्रियवैश्ययोः । अश्वं विनानु-
गमने शूद्रो नक्तने शुद्ध्यति । मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु
परिवेदनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं स्वाध्याय कर्म च' ।
गृहगमन एव त्रिरात्रं स्थानान्तरमेलने एकरात्रं मृतस्य
शूद्रस्य परिवेदनं रोदनरहितविलापमात्रम् । अस्थिसञ्चय-
नाङ्गस्पर्शयोः कालमाह संवर्त्तः । 'चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्य-
मस्थिसञ्चयनं द्विजैः । ततः सञ्चयनादूर्ध्वं मङ्गस्पर्शो विधीयते ।
चतुर्थेऽहनि विप्रस्य षष्ठे वै क्षत्रियस्य च । अष्टमे दशमे चैव
स्पर्शः स्याद्वैश्यशूद्रयोः' । एतत् सम्पूर्णाशीचे । खण्डाशीचे
तु देवलः । 'अशीचकालादिज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः' ।
अतिक्रान्ताशीचे तु सचेलस्नानादङ्गासृश्यत्वनिवृत्तिः पूर्वोक्त-
निर्देशमिति मनुवचनात् । जनने तु कूर्मपुराणम् । 'सूतके
तु सर्पिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति' । मातृणान्तु आदिपुराणे ।
'ब्राह्मणौ क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः । गतैः शूद्रा तु
संस्पर्शा त्रयोदशभिरेव च' । पुत्रजनने पितुर्विमातृणाञ्च
स्नानात् सृश्यत्वं सूतिकास्पर्शने तत्समकालासृश्यत्वञ्च वक्ष्यते ।
अत्रैव वृद्धशातातपः । 'उदक्का सूतिका वापि अन्यजं संस्-

श्रेष्ठं यदि । त्रिरात्रेणैव शुद्धेत इति शातातपोऽब्रवीत् । उदक्वा
रजस्वला तस्माद्वचर्यात् सूतिकाप्यसृश्या बोध्या त्रिरात्रेण
त्रिरात्रोपवासेन प्रायश्चित्तप्रकरणात् तच्च अशुद्धानन्तरं
कर्त्तव्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः । यमः । 'अजागावो महिष्यश्च
ब्राह्मणी च प्रसूतिका । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठश्च
नवोदकम्' । ब्रह्मपुराणे 'नवस्नातजलं गावो महिष्यश्चागयो-
नयः । शुद्ध्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः' । मिता-
क्षरायां स्मृतिः । 'काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्तद्वहम् ।
अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम्' । काले
वर्षाकाले । शङ्खः । स्नानमाचमनं दानं देवता पिबुतर्पणम् ।
शूद्रोदकेन कुर्वीत तथा मेघादिनिःसृतैः । पानादीतरत्र
स्पर्शादी तु हरिवंशः । 'अभीममम्भो विसृजन्ति मेघाः पूतं
पवित्रं पवनैः सुगन्धि' ।

अथ द्रव्यशुद्धिः । ब्राह्मे 'सुवर्णरूप्यशङ्खाश्मशुक्तिरत्नमयानि
च । कांस्यायस्ताम्बरैत्यानि त्रपुसीसमयानि च । निर्ले-
पानि विशुद्ध्यन्ति केवलेन जलेन तु । शूद्रोच्छिष्टानि शुद्ध्यन्ति
त्रिधा क्षारान्मवारिभिः । सूतिकाशवविष्मूत्ररजस्वलाहतानि
च । प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नी यच्च यावत् सहेदपि' । रैत्यं
पित्तलम् । त्रपुरङ्गं यत् पात्रं यावत् कालमग्निं सहेत तत्
पात्रं क्षालनानन्तरं तावत्तापनीयमित्यर्थः । बृहस्पतिः ।
अम्भसा हेमरूप्यायः कांस्थं शुद्ध्यति भस्मना । अम्भैस्ताम्रञ्च
रैत्यञ्च पुनः पाकेन सृण्मयम्' । राजधर्मे 'पञ्जलोच्छिष्ट-
कांस्थं यद्गवा घ्रातमथापि वा । गण्डूषोच्छिष्टमपि च
वैशुद्धेऽहशभिस्तु तत्' । दशभिर्दिनैरिति शेषः । तथाच
न कांस्थे धावयेत् पादौ यत्र स्यादपि भोजनम्' इति । यत्र
वातागारे भोजनं तत्र शुतस्यैव तस्य साहचर्यात् कांस्थ-

वच्छुद्धिः । बोधायनः । 'भिक्षकांश्ये तु योऽग्नीयाज्यं
 ज्ञात्वा जपेद्भुजः । गायत्र्यष्टसहस्रन्तु एकभक्तः सदा शुचिः' ।
 अष्टसहस्रम् अष्टोत्तरसहस्रम् अन्यथा बहुवचनापत्तेः । देवलः ।
 'ताम्ररजतसुवर्णाश्मस्फटिकानां भिन्नमभिन्नम् इति' भिन्न-
 त्वेऽपि न दोष इत्यर्थः । विष्णुः । 'शारीरैर्मलैः सुराभि-
 र्मद्यैर्वा यदुपहतं तदत्यन्तोपहतं सर्वं लोहभाण्डमग्नौ प्रतप्तं
 शुद्धेयं मणिमयमश्ममयमज्जमयञ्च सप्तरात्रं महीखनेन शुद्ध-
 दन्तास्थिमयञ्च तक्षणेन 'दारुमयं मृगमयं जङ्घादिति' लोह-
 पदं सुवर्णव्यष्टकपरम् । सर्वञ्च तेजसं लोहमित्यमरकोषात् ।
 मनुः । 'त्रौषि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
 अष्टष्टमङ्गिर्निर्णितं यच्च वाचां प्रशस्यते' । अष्टष्टमुपघात-
 शङ्कादिभिरघ्नातम् । अघ्नातञ्च सदाशुचीति याज्ञवल्क्यैक-
 वाक्यत्वात् । वाचेति उपघातशङ्कायां पवित्रं भवत्विति
 ब्राह्मणैर्यद्वाचा प्रशस्यत इति शूलपाणिमहामहोपाध्याय-
 कुल्लूकभट्टौ । शातातपः । 'गोकुले कन्दुशालायां तैल-
 यन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमौमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु
 च' । अमौमांस्यानि शौचाशौचभागितया न विचारणी-
 यानि । मनुः । 'मक्षिकाविप्रुषम्हायागौरश्चसूर्यरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शं मेध्यानि निर्दिशेत्' । बोधायनः ।
 'अदुष्टाः सन्तताधारा वातोद्धूताश्च रेणवः । आकराः शुचयः
 सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम्' । शङ्खलिखितौ । आकरद्रव्याणि
 प्रोक्षितानि शुचीनि । यमः 'आममांसं घृतं क्षौद्रं खेहाश्च
 फलसम्भवाः । स्नेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः
 स्मृताः' । विष्णुधर्मोत्तरे । 'सुखवर्जञ्च गौः शुद्धा मार्जार-
 चक्रमे शुचिः' । पुण्याणाञ्च फलानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धि-
 रिष्यते । अत्रिः । 'मक्षिका सन्तताधारा भूमिस्वीयं दूता-

शनः । मार्जारश्चापि दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ।
 बौधायनः । 'अनेकोद्वाहो दारुशिले भूमिसमे दृष्टकाश्च
 सङ्कीर्णभूता' इति सङ्कीर्णभूताः परस्परसम्बन्धाः विष्णुः ।
 'प्रोक्षणेन पुस्तकम्' इति । शातातपः । 'तापनं घृत-
 तैलानां प्लावनं गोरसस्य च । तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धेत् कठि-
 नन्तु पयो दधि । अविलीनं तथा सर्पिविलीनं अपणेत
 तु' । अविलीनं कठिनम् । मनुः । द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां
 शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम् । प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्ष-
 णम् । इदन्तु उच्छिष्टाद्यल्पदोषे । उत्प्लवनं वस्तान्तरनिर्वाप-
 णेन कीटाद्यपनयनम् । शातातपः । 'क्षीवाभिग्रसपतितैः
 सूतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टं वा स्याद् यद्वन्नन्तु तस्य
 निष्कृतिरुच्यते । अभ्युच्य किञ्चिदुद्धृत्य भुञ्जीताप्यविशुद्धितः' ।
 देवलः । 'चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविरयत्निकम् ।
 विडालादिभिरुच्छिष्टं दृष्टमन्नं विवर्जयेत्' । अन्यद् हरिण्यो-
 दकस्पर्शादिति । मनुः । 'अद्भिन्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां
 धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते' ।
 शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । 'गुडानामिच्छुविकाराणां प्रभूतानां
 वायुग्निदानेन सर्वलवणानाञ्चेति' । सूतिकां स्पृशतः पितु-
 रपि तादृशमस्पृश्यत्वमाह सुमन्तुः । 'मातुरेव सूतकं तां
 स्पृशतश्च पितुर्नेतरेषाम्' इति इतरेषां सपत्नीमाहव्यति-
 रिक्तानां तासान्तु सूतिकास्पर्शं पितुर्यथा तत्समकालमङ्गा-
 स्पृश्यत्वं तथा तासामपि । तथाच आदिपुराणम् । 'सूतके
 तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः । कृत्वा सचेत् स्नानन्तु
 शुद्धो भवति तत्क्षणात् । अन्याच्च मातरस्तद्वत्तदनेहं न
 व्रजन्ति चेत् । सपिण्डाश्चैव संस्पृश्याः सन्ति सर्वे विनिश्चयः' ।
 तच्चत् पितृवत् स्नात्वा शुद्धाः । गृहगमनन्तु सूतिकास्पर्शोप-

लक्षणम् । अन्यथा 'पितृतोऽधिकदोषापत्तेः । एवञ्च तद-
 गृहगमनेऽपि स्पर्शाभावेनासृश्यत्वम् । पुत्रजन्मनि स्नानात्
 पूर्वमङ्गासृश्यत्वमाह संवर्तः 'जाते पुत्रे पितुः स्नानं संचेलन्तु
 विधीयते । माता शुद्धेऽङ्गाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः' ।
 एकदिनपातितुल्यमरणाशौचद्वये यावदशौचं सर्वगोत्रासृश्य-
 त्वमाह आदिपुराणम् । 'सर्वगोत्रमसंस्पृश्यं तत्र स्यात् सूतके
 सति । मध्येऽपि सूतके दद्यात् पिण्डान् प्रेतस्य दत्तये' ।
 तत्राद्यादिने भिन्नदिने तु मनुना प्रथमेन आनवमीयस्य द्विती-
 यस्य शुद्धाभिधानात् तथा अत्र प्रथमसूतकपदं मरणाशौच-
 मात्रपरं द्वितीयसूतकं च अस्पृश्यत्वपरं पिण्डदानश्रुतेः ।
 तथाच याज्ञवल्क्यः । 'त्रिरात्रं दशरात्रं वा श्रावमाशौच-
 मिष्यते । जनद्विवर्षमुभयोः सूतकं मातुरेव हि' । श्राव-
 माशौचमस्पृश्यत्वलक्षणम् । त्रिरात्रं दशरात्राशौचिनामेक-
 स्मिन् सूतके द्वितीयसूतके समानदिनपतिते दशरात्राशौच-
 मस्पृश्यत्वम् जनद्विवर्षमरणलक्षणमस्पृश्यत्वं मातापित्रोरेव
 तदन्वेषां स्पृश्यत्वम् एवमेव मिताक्षरादीपकलिके । न च
 श्रावाशौचपदम् अशौचपदम् अशौचमात्रपरमिति मिता-
 क्षरोक्तं युक्तमिति वाच्यम् 'आदत्तजननात् सद्य आचूडादेक-
 रात्रकम् । त्रिरात्रमात्रताटेऽष्टशरात्रमतःपरम्' इति याज्ञ-
 बल्कीयेन पीनरुक्त्यापत्तेः । व्यक्तमाह अङ्गिराः । 'मरणं यदि
 तुल्यं स्थान्तरणेन कथञ्चन । अस्पृश्यन्तु भवेद् गोत्रं सर्वमेव
 सबाह्वम्' । तुल्यमभिन्नदिनजाततया दशरात्रादिव्यापि-
 तया व्याख्येयानि तद्विरुद्धानि तु यथायथं वेदान्त्यादिसगुण-
 सर्वाशित्वसर्वविक्रयित्वाद्यत्यन्तनिर्गुणदेशभेदादिना च व्यव-
 ख्येयानि ।

अथ सुमूर्धसूतकत्वानि । शरीतः । 'शूद्राकेन तु सुक्तेन

इदरस्येन योऽमृतः । स वै खरत्वमुद्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधि-
 ष्यति । शूद्राक्षं शूद्रस्वामिकानम् । तद्वत्तमपि भोजन-
 ाले तदगृह्यावस्थितं यत्तदपि शूद्राक्षं तदाह अङ्गिराः ।
 पुद्गवैश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न
 भोक्तव्यं शूद्राक्षं तदपि स्मृतम् । अपिशब्दात् साक्षात्तद्वत्-
 ततण्डुलादि न तु तद्वत्तकपर्दकादिना क्रीतमपि । खगृह्या-
 ते पुनरङ्गिराः । यथायतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं
 ताः । शूद्रादिप्रगृह्येष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि । प्रविष्टं
 त्रत्वापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः । अतएव पराशरः ।
 तावन्वति शूद्राक्षं यावन्न स्पृशति द्विजः । द्विजातिकर-
 ष्यष्टु सर्वं तद्वविरुच्यते । स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्प-
 णः । तच्च संप्रोक्षयाह्यमाह विष्णुपुराणं संप्रोक्षयित्वा
 गृहीयाच्छूद्राक्षं गृहमागतम् । तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमाह
 अङ्गिराः । 'स्वपात्रे यत्तु विन्यस्त शूद्रो यच्छति नित्यशः ।
 पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं खगृहमागतम्' । एतेन खगृह-
 मागतस्यैव शुद्धत्वं तदगृहगतस्य शूद्राक्षदोषभागित्वं प्रतीयते ।
 तच्चैतादृगपि सुसूर्षुणा सर्वथा शूद्राक्षं न भोक्तव्यम् । पूजा-
 द्वाकरे । 'शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।
 तत्सन्निधौत्वजेत् प्राणान् याति विष्णोः परं पदम्' । लिङ्ग-
 पुराणे । 'शालग्रामसमीपे तु क्रोशमात्रं समन्ततः । कौकटे-
 ऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः' । कौकटो मगधः ।
 वैष्णवाभ्युते व्यासः । 'तुलसीकानने जन्तोर्यदि मृत्युर्भवेत्
 कश्चित् । स निर्भक्ष्य यमं पापी लीलयैव हरिं विशेत् ।
 प्रयाणकाले यस्यास्य दीयते तुलसीदलम् । निर्वाणं याति
 पक्षीन्द्र ! पापकोटियुतोऽपि सः' । कूर्मपुराणम् । 'गङ्गा-
 याञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले । जले स्थले चान्त-

रीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे' । स्कान्द 'गङ्गायां त्यजतः प्राणान्
 कथयामि वरानने ।। कर्णे तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं
 पदम्' । तथा 'तीराद् गव्यतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।
 अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः । अत्रस्थास्त्रिदिवं
 यान्ति ये मृता न पुनर्भवाः' । गव्यतिः क्रोशयुगम् । तीर्थ-
 चिन्तामणौ ब्रह्मपुराणम् 'अत्र दूरे समीपे च सदृशं योजन-
 द्वयम् । गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्या विचारणा' । एवं
 गङ्गादिमरणेन प्राप्तब्रह्मलोकस्याप्यौर्ध्वदेहिकी क्रिया तदधि-
 कारिणा कर्तव्या नित्यत्वात् । तथाच श्रीभागवते 'क्षण एवं
 भगवति ! मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः । आत्मन्यात्मानमावेश्य
 सोऽन्तःश्वासमुपारमत् । सम्पद्यमानमाज्ञाय भौषं ब्रह्मणि
 निष्कले । सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये । तस्य
 निर्हरणादीनि संपरेतस्य भागव ! । युधिष्ठिरः कारयित्वा
 मुहूर्तं दुःखितोऽभवत्' । क्षणे आत्मनि परमात्मनि आत्मानं
 स्वीयात्मानं निवेश्य एकीकृत्य समीप उपारमत् मुक्तिं गत-
 वान् निष्कले निरुपाधौ ब्रह्मणि संपद्यमानं मिलितम् आज्ञाय
 आलस्य तस्य भौषस्य निर्हरणादीनि संस्कारादीनि संपरेतस्य
 सम्यक् परेतस्य मुक्तस्यापि भार्गवेति शौनकसम्बोधनम् ।
 एवञ्चैतेषामपि तत्तत्कर्मणि तत्तद्वचनोपात्तं प्रेतपदस्य पितृ-
 पदस्य च मन्त्रादिषु यथायथं वाचनिकत्वात् प्रयोगः सङ्ग-
 ष्यते । आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा च पूर्ववत् । तद-
 भावे च गौरिका नरकोद्धारणाय वै । तदा यदि न शक्नोति
 दातुं वैतरणीञ्च गाम् । शक्नोऽन्योरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो
 दद्यान्मृतस्य च । पूर्ववद्देमशृङ्गादिना । अत्र मृतस्य चेति
 श्रवणादेकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचारः । वनपर्वणि 'सार्धः
 प्रवसतो मित्रं भार्यामित्रं गृहे सतः । आतुरस्य भिक्षांश्च

दानं मित्रं मरिष्यतः' । वराहपुराणे । 'व्यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः । पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा मृत्युरूपस्थितः । गोभूतिलहिरण्यादिदत्तमच्चयतामियात्' । निरवकाशत्वादत्र मलमासादिदोषो नास्ति सूतकमपि न । तथाच शुद्धिरन्नाकरे दत्तः । 'सुस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्तितम् । आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम्' । त्रिपुष्करशान्तिरपि कार्या स च योगः श्रोपतिरत्नमालायाम् । विषमचरणं धिष्ट्यं भद्रातिथिर्यदि जायते, दिनकरशनिह्यापुत्राणां कथञ्चन वासरेषु । मुनिभिरुदितः सोऽयं योगः परिसंज्ञितः । त्रिगुणफलदो वृद्धौ नष्टे हृते च मृते विषमचरणं धिष्ट्यम् एकत्रिपादरूपेण उभयराशिप्रविष्टं नक्षत्रं कृत्तिकापुनर्वसुप्रभृति मरणे वाप्यादौ नान्तर्जलाचारः । तथा सति मृतशरीरयोगेन तस्य दुष्टता स्यात् । यथा ब्रह्मपुराणम् । 'येषामभक्ष्यं मांसञ्च तच्छरीरैर्युतञ्च यत् । वापीकूपतडागेषु जलं सर्वञ्च दुष्यति' । तच्छरीरैर्मृतशरीरैः । उत्तरवचने कुणपग्रहणात् यथा । 'सकुणपं सकर्दमं तेभ्यस्तोयमपास्य तत् । प्रक्षिपेत् पञ्चगव्यञ्च समन्त्रं सर्वशुद्धिं कृत् । अपास्य कुणपं तेभ्यो बहुतोयेभ्य एव वा । शतं षष्ठ्यथवा त्रिंशत् तोयकुम्भान् समुद्धरेत् । पञ्चगव्यं ततस्तेषु प्रक्षिपेन्नन्त्रपूर्वकम्' । वापी ससोपाना निःसोपानाः कूपः तडागः पद्माकरः । शतादिजलात्पत्वाद्यपेक्षया अत्यल्पस्य सर्वाङ्गारणाभिधानात् । एवं मरणसमये गृहान्निःसारितेऽन्यथा गृहस्य दुष्टता स्यात् । यथा बृहन्ननुः । 'श्वशूद्रपतिताश्चान्ध्या मृताश्चेत् द्विजमन्दिरे । शीघ्रं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथै । दशरात्राच्छुनि प्रेते मासात् शूद्रे भवेच्छुचिः । द्वाभ्यान्तु पतिते गेहे अन्ये मासचतुष्टयात् ।

अत्यन्ते वर्जयेद् गीहमित्येवं मनुरब्रवीत् । द्वाभ्यां मासाभ्य
माससंदंशपाठात् अन्यो स्नेच्छः अत्यन्तः श्वपाकः इति वाच
स्पतिमिश्राः । यमः । 'द्विजस्य मरणे वैश्व विशुद्धयति
दिनत्रयात् । दिनैकेन वहिर्भूमिरग्निप्रेक्षणलेपनैः' । यथोक्त
कालानन्तरकर्त्तव्यमाह संवर्त्तः । 'गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि
अन्तस्थशवदूषिते । प्रोत्सृज्य सृग्मयं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च
गृहादपास्य तत् सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोप
प्याथ क्षागेनाघ्रापयेद् बुधः । ब्राह्मणेर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुश
वारिभिः । सर्वमभ्युक्षयेद्देश्म ततः शुद्धयत्यसंशयः' । अत्र
मन्वानादेशे गायत्री देवलः । 'पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूर
मेध्या विशुद्धयति । दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शुद्धयते मलि
नैकधा । दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने । पर्जन्यवर्षणश्चापि
शौचं पञ्चविधं स्मृतम् । प्रसूते गर्भिणी यत्र स्त्रियने यत्र
मानुषः । चण्डालैरुपितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः । विष्णु
त्रोपहतं यच्च कुणपो यत्र दृश्यते । एवं कश्मलभूयिष्ठ
भूरमध्येति कथ्यते । कृमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी
वृषया कर्षणैः क्षिप्ता वान्तैर्वा दुष्टतां व्रजेत् । नखदन्ततनूज
त्वक्तुर्गांशुरजो मलैः । भस्मपङ्कटणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिन
भवेत् । वापनं सृदन्तरेण पूरणम् चपितं वासः वृषा घनी
भूतश्लेष्मादि चतुर्धादौ पञ्चानां मध्ये यथासम्भवं ग्रहणम्
अङ्गिराः । 'शौचं सहस्रोमाणां वायुग्न्यर्केन्दुरश्मिभिः
रैतःसृष्टं शवस्सृष्टमाविकं नैव दूष्यति' । सहस्रोमाण
कम्बलानाम् । विष्णुः । 'नाभेरधस्तात् प्रवाहुषु च कायिकै
र्मलैः । सुराभिर्मद्यैर्वोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य अतस्त्रित
शुद्धेऽदन्त्यत्रोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य ज्ञानेन चक्षुष्युपह
तपोश्च स्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छुदोपहतमेति' । प्रवाहु

कफोणेरधो भागः । पञ्चगव्येन प्राशितेन शुद्धेदिति शेषः ।
मलान्याह मनुः 'वसाशुक्रमसृक्मज्जामूत्रविट्कर्णविस्सखाः ।
शेषान्शुद्रूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः' । बौधायनः ।
'षाददीत मृदोऽपश्च षट्षु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु च षट्-
स्वङ्गिः केवलाभिर्विशुद्धयति' विशेषयति मनुः । 'देहाच्चैव च्युता-
मलाः' । देवलः । 'मानुषास्त्रिवसां विष्टामार्त्तवं मूत्ररेतसौ ।'
मज्जानं शोणितं वापि परस्व यदि संस्पृशेत् । स्नात्वाप-
नृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् । तान्येव स्नानि संस्पृश्य
पूतः स्नात् परिमार्जनात् । अत्र स्पर्शनं विनोपमार्जना-
सम्भवात्तदनन्तरमेव स्नानाचमने कर्तव्ये पाठक्रमादर्थक्रमस्य
बलवत्त्वात् । ततश्च परमलविशेषस्पर्शं प्रक्षालनस्नानाचमनम्
आत्ममलस्पर्शं प्रक्षालनाचमनमात्रम् । विष्णुः । 'सृतं द्विजं
न शूद्रेण निर्हारयेत् शूद्रं द्विजेन' । यमः । 'यस्यानयति
शूद्रोऽग्निं दृणकाष्ठहवींषि च । मन्यते ह्येष धर्मोऽस्ति स
चाधर्मेण लिप्यते' । अशक्तावपि चितायां ब्राह्मणैरेव दृणादिकं
देयम् । श्रीभागवतीयदृतीयस्कन्धकापिलीयि । 'तथा षापी-
यसा नीतस्तरसा यमसादनम् । योजनानां सङ्घस्राणि नष्टानि
नव चाध्वनः । त्रिभिर्मुहूर्तैर्हार्द्यां वा नीतः प्राप्नोति यातनाः' ।
द्वादश्यामतिपापस्य तेन भ्रमनागमनानुरोधेन द्वादशदण्डा-
द्विर्द्विर्द्विः । मरणानन्तरकर्मणि प्राचीनावीतित्वादिकमाह
मनुः 'प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा । पितृमा-
निधनात् कार्यं विधिवद्भूपादिना' इति याज्ञवल्क्यः । 'ऊन-
द्विर्धे निखवेन कुर्यादुदकं ततः' । छन्दोगपरिशिष्टम् । 'दुर्बलं
क्षपयित्वा तं शुद्धवेलाभिसंयुतम् । दक्षिणागिरसं भूमौ
पङ्क्तिं निवेक्ष्येत् । घृतेनाभ्यक्षमाप्राप्यं सुवस्त्रसुपवी-
तिनम् । चन्दनोदितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् । हिरण्य-

शकलान्यस्य चिन्ता हिद्रेषु सप्तसु । मुख्येष्वथ पिधायैर्न
निर्हरेयुः सुतादयः । आमपात्रेऽन्नमाढाय प्रेतमग्निपुरः-
सरम् । एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्द्धमर्द्धं पथ्यत्सृजेद्भुवि । अर्द्धमाद-
हनं प्राप्त आसीनो दक्षिणामुखः । सव्यं जान्वाञ्च शनकैः
सतिलं पिण्डदानवत् । अथ पुत्रादिराभूत्य कुर्याद्धारुचयं
महत् । भूप्रदेशे शुचौ देशे पश्चाच्चित्यादिलक्षणम् । तत्रो-
त्तानं निपाल्येनं दक्षिणाशिरसं सुखे । आज्यपूर्णां सुचं
दद्याद्दक्षिणाग्रं नमि सुवम् । घृताक्तस्याप्लावने विशेषमाह
वराहपुराणम् । 'दक्षिणाशिरसं कृत्वा सचेतन्तु शवं तथा ।
तीर्थस्थावाहनं कृत्वा स्नपनं तत्र कारयेत् । गयादीनि च
तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः । कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च
यमुनाञ्च सरिद्वरम् । कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणा-
शिनीम् । भद्रावकाशां शरयूं गण्डकीं पनमां तथा । वैष्ण-
वञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा । पृथिव्यां यानि तीर्थानि
सरितः सागरांस्तथा । ध्यात्वा तु मनसा सर्वं मृतस्नानं
गतायुषम् । देवाश्चाग्निमुखाः सर्वं गृहीत्वा तु हुताशनम् ।
गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतमुदीरयेत्' । श्री 'कृत्वा तु
दुष्कृतं कर्म जानता क्लृप्यजानता । मृत्युकालवशं प्राप्य नरं
पञ्चत्वमागतम् । धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु । एवमुक्त्वा
ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । ज्वलमानं तथा वज्रं
शिरःस्थाने प्रदापयेत् । चातुर्वर्णेषु संस्थानमेवं भवति
पुच्छिके' । दुर्बलं गतप्राणम् । स्नापयित्वा शुद्धेन वाससा
सर्वं शरीरमाच्छाद्यास्तीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणाशिरसं
स्थापयेत् । ततो घृतेनाभ्यज्य गयादीनीत्यादि सागरांस्तथेत्य-
क्तान् सर्वांश्चिन्तयित्वा पुनः स्नापयेत् । अत्र सुपांसुबिल्यनेन

सर्व इति द्वितीयार्थं प्रथमा । वस्त्रान्तरं परिधाय उपवीत-
मुत्तरीयञ्च दत्त्वा चन्दनादिनोपलिप्य मुखेषु मुखसम्बन्धिषु
कर्णनासिकानेत्रद्वयमुष्णात्मकेषु सप्तक्षिद्रेषु सप्तसुवर्णखण्डिकान्
प्रक्षिपेत्तदभावे कांक्षादिखण्डिका मुखे निधाय कांक्षसुवर्ण-
मणिविद्रुममित्यादि पुराणात् । वस्त्रान्तरेणाच्छाद्य निर्ह-
रियुः । अग्निपुरःसरमिति साग्निपरम् । तस्यान्नस्याह्नमर्ह-
पथे त्यजेत् । आदह्यतेऽस्मिन्निति आदहनं श्मशानं तस्यासः
पुष्पादिरग्निदाता आप्लावनं कृत्वा वामं जान्वाञ्च भूमिं
नीत्वा दक्षिणामुख उपविशति तिलसहित अपरमन्त्रार्घं
पिण्डदानेति कर्त्तव्यतयोत्सृजेदित्यनुप्रज्ञः । पिण्डदानेति-
कर्त्तव्यता च प्राचीनावीतित्वम् उपवीतवदुत्तरीयधारणञ्च ।
तथाच विद्याकरधृतं 'यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजो-
त्तमैः । तथा सन्धार्यते यद्वादुत्तराच्छादनं शुभम्' । अत्र
यथा द्विजोत्तमैः सव्यापसव्यत्वादिना उपवीतं धार्यते तथो-
त्तराच्छादनमपि । अत्र यथा यज्ञोपवीतधारणे उत्तमत्वम-
विवक्षितं क्षत्रियविशोस्तत्त्वश्रवात्तथोत्तरीयधारणे द्विजोत्तम-
त्वमप्यविवक्षितं स्त्रीशूद्रयोरपि द्विजोपवीतधारणवत् उत्त-
रीयधारणाचारात् 'विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च ।
एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः' इति हरिशर्म-
धृतगोभिलादेकवस्त्रस्य सामान्यतो नग्नत्वाभिधानात्तत्परि-
हाराय द्विवस्त्रोपयोगित्वाच्च स्त्रियास्तु अथ पद्मगाचारम् अनु-
क्रमिष्याम इत्युपक्रमे स्नात्वा वाससी परिधायेति हारीतेनोप-
देशाच्च । अतएव विवाहप्रकरणौयगोभिलसूत्रस्यप्रावृतां यज्ञो-
पवीतिनीमित्यत्र स्त्रिया उपवीता भावे यज्ञोपवीतधारणवत्
कृतोत्तरीयामिति भट्टभाष्यव्याख्यानादत्राप्यपसव्यताया युक्त-
त्वाच्च । 'अपसव्यं ततः कृत्वा वस्त्रयज्ञोपवीतके' इति ब्रह्म-

पुराणेऽपि वस्त्रस्याप्यपसव्यत्वदर्शनाच्च । एतेन स्त्रियास्तु
 द्विवस्त्रत्वमात्रं न तु अपसव्यकरणमपि तथैव कन्दोगाचारकृत्ये
 'प्रतिहस्तकलिखनादिति आहचिन्तामण्युक्तं' निरस्तम् । मत्स्य-
 पुराणं 'धारयेदथ रक्तानि नारी चेत् पतिसंयुता । विधवा
 तु न रक्तानि कुमारौ शुक्लवाससौ' । परिधानप्रकारमाह तुः
 शङ्खलिखितौ । 'न नाभिं दर्शयेत् कुलवधूरागुल्फाभ्यां वासः
 परिदध्यात् न स्तनौ विवृतौ कुर्यादिति' वासोविन्यासविशे-
 पस्तु देशाचारादेवावगन्तव्यः । रत्नाकरोऽपि एवम् । शिरो-
 ऽवगुण्ठनमाह ऋष्यशृङ्गः । 'गृहमेध्या भवेन्नित्यं भूषणानि
 च पूजयेत् । नित्यस्नानकृतां वेणीमर्चयेत् पुष्पवाससा' ।
 गृहमेध्या गृहकृत्यपरा पूजयेन्मार्जनादिभिः संस्कर्त्यादित्यर्थः ।
 नित्यस्नानानन्तरकृतामिति रत्नाकरः । ततः पुक्षादिः स्नानं
 कृत्वा दारुचयं कुर्यात् शुचिभूप्रदेशे चितायोग्यलक्षणं पञ्चधा
 भूमंस्काररूपं कुर्यात् । तत्र प्रथममाकरशोधनं ततो गोम-
 येनोपलेपनं ततः स्वगृह्योक्तरेखाकरणं रेखामार्जनं रेखाभ्यु-
 च्छणञ्च एतच्च निरग्नेरपि । 'यद्युपेतो भूमिजोषणादि समान-
 मिति' पारस्कारसूत्रात् । उपेत उपनीतः जोषणं जुषीप्रीति-
 म्पुत्रयोरिति धात्वनुमारात् सेवनं तेन भूमिजोषणं भूमंस्कार
 इति हारलता । तेनोपनीतमात्रस्य दाहे भूमंस्कार इति ।
 चितायां दक्षिणाशिरसं कुणपमधोमुखं सामगं पुमांसं न्यसेत्
 दक्षिणपरिशिष्टेन दक्षिणाशिरस्त्वाभिधानात् । ननु कन्दोग-
 धारशिष्टोक्तत्वात् यदि सामगानां दक्षिणाशिरस्त्वं तर्हि
 उत्तानदेहत्वं कथं नाद्रियते । उच्यते । उत्तानदेहत्वस्य
 सुधादिपात्रन्यासानुरोधित्वेन तन्निवृत्तिर्युक्ता दक्षिणाशिर-
 स्त्वस्य वाचनिकत्वान्निरग्निविषयत्वमपि । नार्थास्तु उत्तान-
 देहत्वं यथादिपुराणं 'सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चितामारो-

चितामारोप्यते शवः । अधोमुखो दक्षिणादिचरणस्तु पुमानिति । उत्तानदेहा नारी तु सपिण्डैरपि बन्धुभिः । दक्षिणादिचरण इत्यनेनोत्तरशिरस्त्वं यत् तत् सामगेतरपरम् । हारलतापि एवम् । ततो देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे हुताशनं गृहीत्वा एनं दहन्त्विति मनसा धात्वा 'चाण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतिकाग्नेश्च कर्हिचित् । पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम्' इति देवलपर्युदस्तेतरमग्निं गृहीत्वा कृत्वा तु दुष्करमिति मन्त्रौ पठित्वा प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणामुखः शिरस्थाने दद्यात् । स्त्रीदाहेऽपि नरमित्येव पाठः इत्युक्तमेकादशीतत्वे । विष्णुपुराणे । 'न ह्ं कुर्याच्छ्वेवैव शवगन्धो हि सोमजः' । आदिपुराणे 'निःशेषस्तु न दग्धव्यः शेषं किञ्चित्त्वजेततः । गच्छेत् प्रदक्षिणाः सप्त सर्माङ्गिः सप्तभिः सह । देयाः प्रहाराः सप्तैव कुठारिणोल्मुकोपरि । क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति जप्यं समाहितैः । नावेक्षितव्यः क्रव्यादो गन्तव्या च ततो नदी' । प्रदक्षिणा गतिरिति शेषः । समिधां प्रक्षेपमाह प्रचेताः । 'दग्ध्वा शवं ततस्त्वेवं प्रादेशाः काष्ठिकास्तथा । सप्त प्रदक्षिणीकृत्य चैकैकान्तु विनिक्षिपेत्' । तेन प्रादेशप्रमाणाः सप्तकाष्ठिका गृहीत्वा चिताग्निं सप्तवारान् प्रदक्षिणीकृत्य सप्तकाष्ठिका एकैकक्रमेण चिताग्नौ प्रक्षिपेत् । ततः कुठारेण क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति मन्त्रजपं कुर्वन्निक्षितास्थज्वलहारूपरि सप्तप्रहारा देयाः मन्त्रपाठस्तु सक्तदेव । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सक्तदेव मन्त्र वचनं कृत्वेति भट्टभाष्यपठवचनात् । दर्भजूटिकाहोमे तु अतएव वर्हिषः कुशमुष्टिमादायाज्ये हविषि वा त्रिरवदध्यात् अयाणि मध्यानि मूलानि इति च त्यक्तं रिहाना व्यन्तुवय इति गोभिलेन स्वामभेदकथनादेकद्रव्येऽपि कर्मावृत्तौ मन्त्रावृत्तिरिति भट्टभाष्यम् ।

ततः 'कोष्ठे तु जठराग्निस्तु कव्यादोऽमृतमक्षणे' इति गोभि-
 लीयपरिभाषितं कव्यादमग्निं पश्यद्विर्वक्ष्यमाणाश्वलायनवच-
 'नात् वामावर्त्तेन स्नातुं नदी गन्तव्या । प्रचेताः । 'नग्नदेहं
 दहेन्नेव किञ्चिद्देयं परित्यजेत्' । देयं शवसम्बन्धिवस्त्रादिकं
 श्मशानवासिचाण्डालादिभ्यो दद्यात् । मिताक्षरायां 'सूति-
 कायां मृतायान्तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः । कुम्भे सतिल-
 मादाय पञ्चगव्यं तथैव च । पुण्यगर्भिरभिमन्त्रप्रापो वाचा
 शुद्धिं लभेत्ततः । तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद् यथा
 विधि । पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् ।
 वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्' । पुण्यगर्भिरापो-
 हिष्ठौयवामदेव्यादिभिरिति स्मृत्यर्थानुसारः । एवं गर्भवत्यां
 मृतायाम् उदरभेदेन गर्भं निःसार्य स्थानान्तरे क्षिपेत् ।
 स्त्रीणान्तु पतितो गर्भ इत्यादि ब्रह्मपुराणे सामान्यतो गर्भ-
 प्रतिपत्तिविधानात् । स्मृतिः । 'नागदष्टो नरो राजन्
 प्राप्य मृत्युं व्रजत्यधः । अधोगत्वा भवेत् सर्पो निर्विषो नात्र
 संशयः । एतस्माच्छाय तद्धन्युः पुत्रादिर्मांसि भाद्रके । नक्तं
 कुर्वीत सप्तम्यां शुक्लपक्षे प्रयत्नतः' । यमः 'दशाहाभ्यन्तरे
 यस्य गङ्गातोयेऽस्थिमज्जति । गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक्
 फलमवाप्नुयात्' । स्मृतिः । 'आत्मनःस्थागिनां नास्ति पति-
 तानां तथा क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं
 हितम्' । कौर्म 'यावन्त्यस्त्रीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य
 च । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते' । आदिपुराणं
 'मातुःकुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः । अस्थौन्यन्यकुलो-
 त्यस्र नौत्वा चान्द्रायणाच्छुचिः' । एतच्च धनग्रहणादिना ।
 'अस्थौनि मातापितृपूर्वजानां नयन्ति गङ्गामपि ये कदा-
 चित् । सज्जावकस्यापि दशाभिभूतास्तोषाम्बु तीर्थानि फल-

प्रदानि' । अत्र सद्भावकस्य शुद्धभावस्यान्यकुलजस्यापि कृपातिशयाद्धर्मबुद्ध्या अस्थिप्रक्षेपे पुण्याभिधानात् । अत्रैव विधिमाह । 'भागौरथौ यत्र यत्रास्ति तीर्थे' कुलद्वये चापि यदा विपन्नः । तदा तदा तत्र च तस्य भक्त्या भावेन चास्थौनि विनिक्षिपेच्च । स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन स्निक्त्वा हिरण्यमध्वाज्य तिलैश्च योज्य । ततश्च मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् । नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं मदक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात्' । उत्तरार्धेऽस्थित्यागानन्तरं स्नानविधाय-कमैथिलपाठो युक्तः । स यथा 'स्नात्वा तथोत्तीर्य च भास्व-रश्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणाञ्च । एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्व स्वर्गे स्थितिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या' । प्रेतगणोपगूढां दक्षिणां दिशम् । ओम् नमोऽस्तु धर्मायेति गङ्गाजलप्रवेशमन्त्रः । स मे प्रीतो भवतु इत्यस्थिप्रक्षेपमन्त्रः इत्यनिरुद्धभट्टः ।

अथाश्वलाभे पणनरटाहः । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । 'अस्थिनाशे पलाशवृन्तानां द्वौणि षष्टिशतानि च । पुरुष-प्रतिकृतिं कृत्वाऽशौत्यर्हन्तु शिरसि ग्रीवायां दश योजयेत् । उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरे तथा । बाहुभ्याञ्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश । हादशाहं वृषणयोरष्टाहं शिश्न एव च । ऊरुभ्याञ्च शतं दद्यात्त्रिंशतं जानुजङ्घयोः । पादा-ङ्गुलीषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् । ऊर्णासूत्रेण संवेष्ट्य यव-पिष्टेन लेपयेत्' । आदिपुराणं 'तदलाभे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि । शतैस्त्रिभिस्तथाषष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः' । तदलाभे-ऽस्थ्यलाभे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोस्तुल्यत्वेनोपादानात् आश्व-लायनसूत्रेऽपि प्रतिकृतौ शरपत्रस्य लाभः । अत्राचाराद् योग्य-त्वाच्च शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाशपत्राणि

देयानि ततो वेष्टनमूर्णासूत्रेण लेपनं यवपिष्टेनेति । अत्रा-
 शौचाभ्यन्तरे दाहे शेषाहेन शुद्धिः तदुत्तरपर्णनरदाहे तु
 त्रिरात्रम् । 'एवं पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्' इत्यादि-
 'पुराणात् । यज्ञपार्श्वः 'पुत्राद्येदुपलभ्येरन् तदस्थौनि कदा-
 चन । तदलाभे पलाशस्य सम्भवे हि पुनः क्रिया' । हि
 यस्मात्तदलाभेऽस्थसंप्राप्तौ पलाशस्य तत्कृतपुत्तलकस्य दाह-
 क्रिया पुनरपि सम्भवे लाभेऽस्थिदाहक्रिया विहिता तस्माद्
 यदि पुनरस्थौनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाहत्रिरात्राशौचे कर्त्तव्ये
 न पुनः पिण्डादिदानं वक्ष्यमाणयुक्तेः । 'अशौचानन्तरं चेत्
 स्नादाहः पर्णनरस्य च । त्रिरात्रं दद्यान्ति च तथा सन्निकृष्टाः
 सगोत्रजाः' । दर्शं दहेत् । 'पर्णनरं दहेन्नैव विना दर्शं
 कथञ्चन । अस्यलाभे तु दर्शंऽपि ततः पर्णनरं दहेत्' इति
 दीपकलिकायां सुमन्तुवचनात् । दर्शं इत्यत्र अष्टम्यामिति
 कचित् पाठः । अष्टमी कृष्णा सन्देहे पितृकर्मणि कृष्णपक्ष-
 प्राधान्येनोक्तेः । 'नरं पर्णं दहेन्नैव प्राक् त्रिपक्षात् कथञ्चन ।
 त्रिपक्षे तु गते दद्यात् दर्शं प्राप्ते ह्यनग्निकः' । इत्यशौचव्यप-
 गमे बोध्यम् । यथा शुद्धिरन्नाकरे यमः । 'अशौचमध्ये तु
 यत्नेन दाहयेदुक्तयावत् । कृष्णपक्ष इत्यत्राशौचव्यपगमे
 बोध्यः । कृष्णपक्षे पञ्चदश्यामष्टम्यां वा समाहितः । एका-
 दश्यां विशेषेण ततः प्रभृति सूतकम् । त्रिरात्रं सर्ववर्णाना-
 मेवधर्मो व्यवस्थितः' इति वायुपुराणे 'पर्णनरं दहेन्नैव प्राक्
 त्रिपक्षात् कथञ्चन । पितृहा मातृहाष्टम्यान्नैव दर्शं दहेत्
 यदि' । विष्णुः । 'त्रिपक्षे तु गते पर्णनरं दद्यादनग्निकः
 त्रिपक्षाभ्यान्तरे राजन् ! नैव पर्णनरं दहेत् । तदूर्ध्वमष्टमी
 प्राप्य दर्शं वापि विचक्षणः' । दहेदिति शेषः । अशौचा-
 भ्यान्तरे यदि दाहं न कुर्यात् तदा मरणदिनावधि त्रिपक्षा

नन्तरं दाहः कार्य इत्यर्थः । इति हरिदासतर्काचार्याः ।
 'पर्णं नरं दहेन्नैव विना दर्शं कदाचन । अस्थामलामे दर्शं
 तु ततः पर्णनरं दहेत्' । इति दीपकलिकायां सुमन्तुवचना-
 द्दर्शं दाहः । इत्यत्राष्टमीति क्वचित् पाठः । यमः त्रिपक्षा-
 भ्यन्तरे राजन् ! नैव पर्णनरं दहेत् । तदूर्ध्वमष्टमीं प्राप्य दर्शं
 वापि विचक्षणः । अष्टमीत्यत्र कष्टाष्टमीत्यर्थः । पितृकर्मणि
 कृष्णपक्षप्राधान्येनोक्तेः इति हरिदासतर्काचार्यलिखनात् ।
 एतच्चाशौचव्यतिरिक्तविषयम् ।

अथोदकादिदानम् । पारस्करः 'संप्रयुक्तं मैथुनञ्च याचे-
 रन्मुदकं करिष्याम' इति कुरुध्वं माचैवं पुनरित्यशतवर्षे
 प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन्निति प्रार्थिते सर्वे ज्ञातयो भावयन्ति
 आसप्तमात् पुरुषात् दशपुरुषाद्वा समानग्रामवासे यावत्
 सम्बन्धमनुस्मरेयुरेकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्थानामिकया
 अप आलोड्य । 'ओम् अपनः शोशुचदधमिति दक्षिणाभि-
 मुखा निमज्जन्ति प्रेतायोदकं सकृत् प्रसिञ्चन्त्यञ्जलिना असा-
 वेतत्त इति' संप्रयुक्तं सम्यक्प्रयोगकुशलम् उत्तरदानाभिन्न-
 मिति यावत्, मिथुनं स्त्रीपुंसौ तत्त्वन्मिमैथुनं श्यालकादिकम् ।
 उदकं करिष्याम इति याचेरन् प्रत्युत्तरमाह कुरुध्वं मा चैवं
 पुनरित्यशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्मिन्निति । ततः सर्वे
 ज्ञानादिक्रियां भावयन्ति यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुः एककुल-
 जाता वयमिति यावत् स्मरणं भवतीति तावदपीयं स्नानादि-
 क्रिया यथा स्नानादि कर्तव्यं तदाहै एकवस्त्र इत्यादिना अत्रै-
 कवस्त्रत्वविधानादन्यत्र स्नाने द्विवस्त्रत्वं प्रतीयते । तथाच
 समुद्रकरधृतगोभिलीयसन्ध्यास्नानादिसूत्रभाष्ये गोतमः । 'एक-
 वस्त्रेण यत् स्नानं शूच्या विद्वेन चैव हि । स्नानन्तु न भवेच्छुद्धिं
 शि या च परिहृयते' । कात्यायनीयस्नानसूत्रविवक्षणेऽपि

नैकवस्त्रं स्नायादिति वचनम् । वृहन्नारदीये 'देवार्चा चमनं स्नानव्रतश्चाङ्गक्रियादिषु । न भवेन्मुक्तकेशश्च नैकवस्त्रधरस्तथा' विद्याकरवाजपेयिनापि यज्ञोपवीतस्यैव वस्त्रकारित्वेऽपि अस्त्रत्वात् स्नानकाले स्थिते तस्मिन् वस्त्रेऽपि गृहीते न वासोभिः सहाजसमिति निषेधानवकाशः । 'नग्नः कौपीन-
 वासाश्च त्रिवासाः स्नाति यो नरः । वृथा स्नानं भवेत्तस्य निराशाः पितृदेवताः' । इति याज्ञवल्क्यवाक्यञ्च दृश्यत इत्युक्तम् अतएव सांख्यायनगृह्ये 'सर्वस्त्रोऽहरहराङ्गुल्यानुदकोऽन्यदस्त्रमाच्छादयेत्' इति । सर्वस्त्र इति द्वितीयवस्त्र-
 प्राप्त्यर्थम् एकवस्त्रस्य नग्नत्वप्रतिषेधेन प्राप्तत्वादिति ब्रह्मदत्त-
 भाष्यमिति कल्पतरुः । अत्रानुदकश्रुत्या 'स्नातः शिरोनाव-
 धुनुयान्नाङ्गभ्यस्तोयमुद्धरेत्' इति विष्णूक्तं स्नानशाटीपाणिभ्या-
 मिति विशेषणीयम् । 'स्नातो नाङ्गानि मार्जयेत् स्नानशाल्या
 न पाणिना' इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात् । प्रेतस्नाने
 प्रथमं परिहितवस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय स्नातव्यम् ।
 यथादिपुराणम् 'आदौ वस्त्रञ्च प्रक्षाल्य तेनैवाच्छादितैस्ततः ।
 कर्त्तव्यं तैः सचेलन्तु स्नानं सर्वमलापहम्' । ततः प्राचीना-
 वीतिनो दक्षिणामुखाः । ओम् अपनः शोशुचदधमित्यनेन
 मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोक्ष्य स्नातव्यमिति
 हारलता याज्ञवल्क्यादीपकलिकाहरिशर्मसुगतिसोपानप्रभृ-
 तयः असावितत्ते इति असाविति सम्बोधनान्तनामोपलक्षणम्
 असाविति नाम गृहीयादिति कात्यायनदर्शनात् । अत्रा-
 सावित्युपादानाददःपदप्रयोग एव नामोहो नतु विरूपाक्षजपा-
 दाविदं कर्म करिष्यामि इत्यादौ अतएव भवदेवभट्टादिभि-
 रसावित्यत्रोह उक्तो नेदमित्यादौ । तेनभुक्तगोत्र प्रेतासु क-
 देवशर्मन्ते तत्ते तिलोदकं दृष्यस्वेति यशुर्वेदिनां प्रयोगः ।

यद्यपि तृप्यस्तेति न वाचनिकं तथापि 'अमुकामुकगोत्रस्तु
 प्रेतस्तृप्यत्विदं पठन्' इति ब्रह्मपुराणे गोत्रनामानुवादादि
 तर्पयामीति चोत्तरमिति कृन्दोगपरिशिष्टे च तृप्तिपदप्रयोगात्
 सम्बोधनानुबन्धयोग्यत्वाच्च अत्रापि तथा कल्प्यते । यद्यप्य-
 सावित्यसंबुद्धिप्रथमान्तोऽपि सम्भवति तथा पितेति युष्मत्पद-
 प्रयोगात् संबुद्धान्तता प्रतीयते तस्य संबुद्धमानार्थवाचित्वात्
 अन्यथा अनन्वयापत्तेः । कृन्दोगपरिशिष्टम् । 'अथानवेक्ष्य-
 मेत्यापः सर्व एव शवसृशः । स्नात्वा सचेलमाचम्य द्युरस्यो-
 दकं जले । गोत्रनामानुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम् ।
 दक्षिणाशान् कुशान् दत्त्वा सतिलांस्तु पृथक् पृथक् । अनवेक्ष्यं
 चितान्नपवेक्षणं यथा न स्यात्तथा अप आगत्य पारस्करोक्त-
 विधिना स्नात्वा तर्पयेयुः । विशेषमाह गोत्रेति अनुवादपदेन
 मरणादनुपस्थादादौ वदनं यस्य तत्तथेत्यन्वयात् प्रेतान्तनाम-
 गोत्राभ्यामिति शातातपीयदर्शनाच्च प्रेतपदमभिधीयते तेन
 गोत्रादि पूर्वं प्रतीकं तर्पयामीति परम् एतेन सम्बन्धार्पकपद-
 निवृत्तिरवसीयते प्रेतत्वेन देवतात्वात् । पितृपदस्थाने प्रेत-
 पदम् । प्रेतश्राद्धेऽपि सम्बन्धवाचकपितृादिपदमनभिधाय
 विष्णुना 'प्रेतान्तनामगोत्राभ्यां दत्ताच्छ्राद्धोदकेष्विति' । आश्व-
 लायनगृह्यपरिशिष्टेनापि 'पितृशब्दं न युञ्जीत पितृहा
 चोपजायते' इत्युक्तम् एतत् प्रेतश्राद्धमिति गोभिलवचनात् प्रेत-
 पदत्वेन देवतात्वात् पितृपदस्थाने प्रेतपदविधानादुत्सर्गवाक्ये
 मन्त्रे च पितृपदनिवृत्तिरवसीयते इति न्यायमूलकवचनमिदम्
 अतो न सांवत्सरिके तत्पदनिवृत्तिप्रसङ्गः । अतएव प्रेतपिण्डो-
 ऽप्यस्य विषय इति श्राद्धविवेकः । गोत्रनामानुवादादीत्यत्र
 पाठक्रमान्नान्नः परं न प्रेतपदं किन्तु नागृहीतविशेषणा-
 बुद्धिर्विशिष्य उपजायत इति न्यायान्नान्नः पूर्वं तत्रायस्य कथं

बलवत्त्वमिति चेत् श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रावृत्तिकाः क्रमा
इति जैमिनिसूत्रे पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् । सम्बन्ध-
वाचकपदस्थलाभिषिक्तत्वाच्च इति । तथाचोक्तं मित्राचार्य-
प्रथिवीधरधृतविष्णुसूत्रम् 'अपः सर्वे शवस्पर्शिनो गत्वा पिण्ड-
पदस्थाने प्रेतपदोद्देन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः । पिण्डशब्दोच्चा-
रणेन पिण्डहा भवति' इति शातातपः 'प्रेतान्तनामगोत्राभ्या-
मुत्सृजेदुपतिष्ठताम्' इति प्रेतान्तेति तत्पुरुषः न बहुव्रीहिः
सर्वजघन्यत्वात् तेन प्रेतान्तनामगोचश्चेति समासः एतद्वचना-
च्चितापिण्डदाने उपतिष्ठतामिति पिण्डदयितायामप्युक्तम् ।
एतेन प्रेतकार्यं सम्बन्धार्पकपदप्रयोगो मैथिलोक्तो हेयः एतेन
अमुकगोत्रं प्रेतममुकदेवशर्माणं तर्पयामीति सामगानां
प्रयोगः । अत्र प्रेततर्पणे सतिलांस्त्विति विशेषोपादानात्
सूर्यादिवारिऽपि तिलैरेव तर्पणं प्रतीयते । व्यक्तमाह मदन-
पारिजातधृता स्मृतिः । 'अयने विषुवे चैव संक्रान्त्वां ग्रह-
णेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे । सूर्य-
शक्रादिवारि च न दोषस्तिलतर्पणे' । तथा 'तीर्थे तिथि-
विशेषे च कार्यं प्रेते च सर्वदा' । तिथिविशेषे, अमावास्या-
दशहरादौ । अत्र दक्षिणाङ्गुष्ठसहितमध्यमादिना वामहस्ते
तिलदानं 'वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।
'मुक्तहस्तान्तु कर्त्तव्यं न मुद्रां तत्र दर्शयेत्' इति विद्याकरधृत-
वामहस्त इति सप्तम्यन्तश्रवणात् 'तिलान् संमिश्रयेज्जले' इति
तिलाधिकरणमुपक्रम्याभिप्रीनाञ्च । सव्येन तिलाग्राङ्गा इत्य-
त्रापि वामहस्ते स्थाप्या इत्यर्थः । सव्येनेति स्थाप्या पच
तीति वदधिकरणे तृतीया विवक्षातो हि कारकाणि भवन्ती-
त्युक्तेः । मुद्रा अङ्गुष्ठतर्जन्यात्मकयोगरूपी तिलग्रहणायेति
शेषः । ननु यथा छन्दोगानां द्वितीयान्तवाक्यं प्रेततर्पणप्रका-

इत्थात् प्रेततर्पणपरं तथा यजुर्वेदिनां सम्बोधनान्तवाक्यस्यपि
तत्परमस्तु मेवं हृन्दोगानां गोभिलेन शर्मा तर्पणकर्मणौति
सामान्यतोऽभिधानात्तथास्तु यजुर्वेदिनान्तु स्वशाखायां प्रात्य-
हिकतर्पणे प्रकृतावनुक्तमपि सम्बोधनान्तवाक्यं तद्विक्रतीभूत-
प्रेततर्पणीयेनासाधितत्त इत्यनेन निर्णयते । तथा स्थीति-
ष्टोमे द्वादशशतगोदक्षिणाविभागोऽनुक्तो विक्रतीभूत सत्रे शते-
नार्द्धिनो दीक्षयन्तोत्यादिना निर्णयते इति तद्विभागं मनु-
रप्याह 'सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धे नार्द्धिनोऽपरे । तृतीयन-
स्तृतीयांशाश्चतुर्थांशैकपादिनः' । श्रौतकात्यायनोऽपि 'अथ
द्वादशद्वादशाद्येभ्यः षट्षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्य-
स्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः' इति षोडशानाम् ऋत्विजां चतुरश्रचतुरः
कृत्वा चत्वारो वर्गा इति अतो न गोभिलोक्ताश्रयणम् । किन्तु
स्वशाखाश्रयणम् । तदाश्रयणे 'स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य पर-
शाखाश्रयन्तु यः । कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तस्य तु यत्-
कृतम्' इति कात्यायनेन दोषाभिधानात् । व्यक्तमाह ब्राह्मण-
सर्वस्वे जातूकर्णः । 'प्रमीतपितृकस्तु उशन्तस्वेत्यावाह्य
नामगोत्रे समुच्चार्य यावतां पितृकार्यमसाधितत्त उदकमिति
पितॄन् पितामहान् प्रपितामहान् एकैकं त्रीं स्त्रीन् जलाञ्ज-
लीन् दद्यादिति' ततश्च प्रात्यहिकतर्पणे अमुकगोत्र पितर-
मुकदेवशर्मस्तृप्यस्वेतत्ते तिलोदकं स्वधेति यजुर्विदां प्रयोगः ।
अञ्जलिद्वयदाने त्वनुवृत्तस्योपादानिकस्रत्वाभावेन त्यागायो-
गादेतत्ते तिलोदकमिति निर्देशासम्भवादेकमन्त्रकानेकहोमे
मन्त्रावृत्तिवत् करणत्वात् प्रत्यञ्जल्येव वाक्यं न तु वाचस्पति-
मिश्रोक्तं सकृद्वाक्यं क्वचिदगत्येव स्रत्वसम्भावनाया भावि-
द्रव्यत्वागो न तु अतिसम्भवेऽपि । अथात्र देवपदप्रयोगे किं
मानम् उच्यते । 'ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।

देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम्' इति विष्णुपुराणा-
 द्दर्शमेऽहनीति सङ्करेणाशौचकृत्तसे तदानीं नामकरणे बोध्य-
 मिति प्रागुक्तं नरमाचष्टे इति नराख्यं नरनामस्याख्यमिति-
 धत् विभुजादित्वात् कप्रत्ययेन सिद्धं देवपूर्वं देवात् पूर्वं तच्च
 विशिष्टं शर्मयुतम् । तच्चान्ते 'शर्मवर्मादिभ्यो कार्यं शर्मा
 तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयम्
 इति गोभिलदर्शनात् । 'शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादशर्मान्त
 क्षत्रियस्य तु । धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्तश्चान्यजन्मनः
 इति शातातपीयाञ्च । शृणाति हिनस्यशुभमिति मन्प्रत्ययात्
 शर्मेति सिद्धं देवपदं विप्राणां नाममात्रसम्बन्धम् । 'शर्म
 देवश्च विप्रस्य वर्मत्वात् च भूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दास
 शूद्रस्य कारयेत्' इति कल्पतरुकुल्लूकभट्टधृतयमवचनात्
 अत्रापि चकारात् समुच्चयः । यत्तु 'शर्मेति ब्राह्मणस्योक्त
 वर्मेति क्षत्रियस्य च । गुप्तदामात्मकं नाम प्रकुर्व्यात् वैश्य
 शूद्रयोः' इत्यत्रेति पटस्वरसेन यद्यपि शर्मपदात्मकमेव नामाव-
 गम्यते इति द्वैतनिर्णये पूर्वपक्षवर्णनं तद्विष्णुपुराणीयेतद-
 चनप्रागवस्थितस्य । ततश्च नाम कुर्वीत इत्याद्युक्तवचनस्यान-
 भिन्नानात् । किन्तु शर्मेति वचनं शर्मवर्मादिसंयुतमित्यस्य
 विशेषकमिति । एतेनामुकदेवशर्मा प्रेत इत्यादि सैथिलान-
 वाक्यरचना हेया नागृहीतेत्यादि न्यायविरोधात् । यम
 विष्णुपुराणोक्तदेवपदादिरहितत्वाद्गोभिलोक्तशर्मन्नित्यादिनिर्दे-
 शरहितत्वाच्च । गोत्रनामाश्रुवादीत्याद्यनेकवचने गोत्रशब्द-
 दर्शनात् गोत्रपदमेवोच्चार्यं न तु पितृदयिताकल्पतरुआद्य-
 विवेकोक्तं गोत्रपर्यायकमपि सगोत्रपदम् एवं आहोऽपि तथा-
 गोभिलः । 'गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोचक्ष्णाक्षय्य कर्मणि
 गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न सुञ्चति' इति । एवमे-

श्रीदत्तादयः । आश्वलायनः । 'सव्यावृतो ब्रजन्त्यनवेक्ष्यमाणा
यत्रोदकमवहं भवति तत् प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैकं जलाञ्जलि-
मुत्सृज्य तस्य नामगोत्रे गृहीत्वा उत्तीर्थान्यानि वासांसि
परिधाय सकृदेवानापीष्य उदग्दशानि विमृज्यासते' इति ।
सव्यमावर्त्तन्त इति सव्यावृतः अग्निमिति शेषः । अवहमिति
यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तत्र स्नातव्यमिति हारलता-
प्रभृतयः । तेनाशौचिनोऽपि नद्यारजोयोगेऽपि नदीमज्जनं
न निषिद्धम् । सकृदुन्मज्जनसामर्थ्यात् सकृदुन्मज्जमायाति
अनापीष्य आसम्यक्प्रकारेण पीडनमकृत्वा ईषत्पीडित्यत्वे-
त्यर्थः उदग्दशानि तथा त्यज्यानि वस्त्राणि यथोदीच्यां दशाः
पतन्ति । शङ्खलिखितौ । 'प्रेतस्य बान्धवा यथा वृद्धपुरः-
सरमुदकमवतीर्थ्य नोद्धर्षयेरन्नपः प्रसिञ्चेरन्' इति । जले
वृद्धपुरःसरमवतरणं जलादुत्थानञ्च बालपुरःसरम् । बौधा-
यनेन तद्योक्तत्वात् । नोद्धर्षयेरन् तस्मिन् स्नाने मलापकर्षणं
न कुर्युरित्यर्थः । एवञ्च मरणे । 'यथा बालं पुरस्कृत्य यन्मोपवी-
तान्यपसलानि कृत्वा तीर्थमवतीर्थ्य सकृन्निमज्ज्य प्रेतार्थमुदक-
मुत्सृज्य तत् एवोत्तीर्थ्याचामन्ति' इति बौधायनवचने । यथा
बालं पुरस्कृत्येत्यस्योत्तीर्थ्येत्यनेन सम्बन्धः न तु अवतीर्थ्ये-
त्यनेन तत्र वृद्धपुरःसरोक्तत्वात् । ततश्च जलादुत्थानं बाल-
पुरःसरमेवेति हारलता । अपसलानि अपसव्यानीत्यर्थः ।
अतएव अस्मादेवोदकात् । आतुरे विशेषयति यमः । 'आतुरे
स्नानमापन्ने दशकृत्वस्त्वनातुरः । श्रुत्वा स्नात्वा सृशेहात्रं ततः
शुद्धेत् स आतुरः' । पैठीनसिः 'मृतं मनसा ध्यायन् दक्षिणा-
मुखस्त्रीनञ्जलीन् दद्यात् श्रावप्रभृत्येकादशाहे विरमेदिति' ।
ब्रीनिति' । प्रेतोपकारार्थम् । एकादश इत्यशौचापगमपरम् ।
एतद्विरमणं पुञ्जातिरिक्तपरम् । 'स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्यायः

श्चान्यतर्पणम् । प्रथमाब्दे न कुर्वीत मङ्गागुरुनिपातने' । इति स्कन्दपुराणौयनिषेधेऽन्येति विशेषणात् । पितृतर्पणमिति पाठे पितृपदं प्राप्तिपितृलोकपरं तेन च तथैवार्थः । 'पितृयज्ञं निर्वर्त्य मासिके आह एव च । आहं प्रतिरुचौ चैव माता-पित्रोर्मृतेऽहनि । असपिण्डोक्तं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्' इति जावालोक्तावपि पितृयज्ञं पितृतर्पणं निर्वर्त्याहरहः क्रियमाणेऽव्यघटआह इति आहविवेककृतादिभिर्व्याख्यातत्वाच्च ।

अथ शोकापनोदनादि । याज्ञवल्क्यः । 'कृतोदकान् समुत्तोर्णान् मृदुशादलसंस्थितान् । स्नातानपनुदेयुस्तानिति-
हासैः पुरातनैः । मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारं सारमार्ग-
णम् । यः करोति स सम्पदो जलबुद्धसन्निभे । पञ्चधा सम्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः । कर्मभिः स्वशरीरोत्थे-
स्तात्र का परिवेदना । गन्त्री वसुमती नाशमुदधेर्देवतानि च । फेनप्रस्थः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति । श्लेष्माशु-
दात्स्यवैमुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं
क्षिया कार्या विधानतः । इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुर्गृहं बाल-
पुरःसराः । विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ।
आचम्याथाग्निमुदकं होमयं गौरसर्षपान् । प्रविशेयुः समा-
लभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः । प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शना-
मपि । इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिं परेषां स्नानसंयमात्' इति स्नातानिति तर्पणानन्तरं पुनः स्नानविधानार्थम् । तथाच
हन्तोगपरिशिष्टम् । 'एवं कृतोदकान् सम्यग्मृदुशादल-
संस्थितान् । आप्नुत्य पुनराचान्तान् वदेयुस्तेऽनुयायिनः' ॥
तर्पणानन्तरं प्रेषिताः । 'ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचश्च
कारयेत्' । पञ्चधा सम्भृतः पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकतया
'निर्मितः पञ्चत्वमागतः पुनः पृथिव्यादिरूपतां प्राप्तिः । विदश्य

दत्तैः खण्डयित्वा अग्निसर्शो वक्ष्यमाणमन्त्रेण कार्यः ।
 शिलायां पादन्यासोऽपि वक्ष्यमाणमन्त्रेण कार्यः । उक्त-
 प्रवेशनादिकं यत् कर्म तत् प्रेतसंस्पर्शनामपि कार्यं परेषा-
 मसपिण्डानान्तत्क्षणाच्छुद्धिमिच्छतान्तत् स्नानसंयमात्
 स्नानात् प्राणायामात् इति दीपकलिका । शङ्खलिखितौ ।
 'उत्तीर्थ्य प्रेतसृष्टान्युत्सृज्य वासांसि परिधाय इतराणि गृह-
 हारे तस्मै प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चाद्दूर्वाप्रवालगोमयमज-
 मग्निं वृषश्चालभ्य प्रविशन्तो घृतगौरसर्षपैर्मूर्ध्निमङ्गानि
 चालभेरन् । शस्त्रपाणयो भवेयुर्यथोक्तकालनियमाः ।' इति
 आलभ्य सृष्ट्वा वैजवापः । 'शमीमालभन्ते शमी पापं शमय-
 त्विति अश्मानमालभन्ते अश्मेव स्थिरो भूयासमिति अग्नि-
 मग्निर्नः शर्म यच्छत्विति ह्योगित्यन्तरा गामजमुपसृशन्तः
 क्रौत्वा लब्ध्वा वा प्राप्य गृहमेकान्नमलवणमेकरात्रं दिवा
 भोक्तव्यं त्रिरात्रं कर्मोपरमणमिति । वृषच्छागयोर्मध्ये स्थित्वा
 ह्योगिति मन्त्रेण दावपि स्पृष्ट्वौ गृहं प्राप्य उपवासात्यन्ता-
 शक्तेन क्रौत्वा लब्ध्वा वा एकान्नमलवणं लवणरहितमेक-
 रात्रम् एकाहोरात्रं तत्रापि दिवा भोक्तव्यम् । कर्मोप-
 रमणमङ्गसंवाहनतैलाभ्यङ्गमार्जनादिप्रागः । कन्दोगपरि-
 शिष्टम् । 'एवमुक्त्वा ब्रजियुस्ते गृहं बालपुरःसराः । स्नाना-
 ग्निसर्शनाभ्यासैः शुद्ध्युरितरे कृतैः ।' एवं शोकापनोदनान्ते
 सपिण्डसगोत्राभ्यां इतरे सर्वे सम्बन्धरहितास्त्रिनिमज्य वार-
 त्रयमग्निं सृष्ट्वा शुद्धा भवन्ति । 'हारीतः । 'न प्रेतसर्शिनो
 यामं प्रविशेयुरानन्तर्ददर्शनाद्रात्रौ चेदादित्यस्य ब्राह्मणानु-
 मत्या वेति अशक्तौ ब्राह्मणानुमतिं गृहीत्वा प्रविशेयुः ।
 आश्वलायनः । 'नितस्यां रात्रावन्नं पचयेत्स्त्रिरात्रमक्षारलव-
 णाकाशिनः स्युर्द्वादशरात्रं महागुरुष्विति । नान्नं पचयेदित्यने-

नोपवासः सूचितः । 'अघसस्तरे ब्रह्ममनश्नन्तः' इति वक्ष्य-
माणवशिष्टवचनात् त्रिरात्रमिति सपिण्डपरम् । अक्षार-
लवणं क्षारमृत्तिकादिकृतलवणभिन्नम् । तत्तु सैन्धवं सासुद्रं
च । यथा ब्रह्मपुराणे । 'सैन्धवं लवणञ्चैव यच्च सासुद्रकं
भवेत् । पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षेऽपि च नित्यशः' । पृथक्-
तयोपलभ्यमानं लवणं प्रत्यक्षलवणं न तु व्यञ्जनादिसंस्कार-
कम् । संस्कारप्रत्यक्षयोर्भेददर्शनात् । तथा कालिकापुरा-
णम् । 'भरौचं पिप्पलं कोषं जीरकन्तन्तुभं तथा । संस्कारे
च समन्ते च महादेव्ये निवेदयेत्' । तन्तुभः सर्षपः । 'वन-
सुदमे सर्षपे च द्वौ तन्तुभकदम्बकौ' इति अमरकोषात् ।
तन्तुना भातीति तन्तुभ इति टीकापि । महागुरुषु माता-
पितृपतिषु कर्मापदेशिन्यां देवलः । 'अन्यथाहं परान्नञ्च गन्धं
मास्यञ्च मैथुनम् । वर्जयेत् गुरुपाते तु यावत् पूर्णं न
वत्सरः' । पारस्करभाष्ये बृहस्पतिः । 'पितर्युपरते पुत्रो
मातुःश्राद्धान्निवर्त्तते । मातर्यपि च वृत्तायां पितुःश्राद्धादृते
समाम्' । ऋत इति मातुःश्राद्धादित्यत्राप्यन्वेति । अन्यथा
पूर्वाह्नवैयर्थ्यापत्तेः । समां संवत्सरं यावत् निवर्त्तते अन्य-
श्राद्धादिति शेषः । अन्यथाहमपि प्राप्तपितृलोकश्राद्धपरम् ।
'प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि देवं न
वा पैत्रं यावत् पूर्णं न वत्सरः' । इति देवीपुराणात् । तेन
प्रेतश्राद्धान्न निवृत्तिः । तथाच कालिकापुराणम् । 'महा-
गुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् । आर्त्विज्यं ब्रह्म-
चर्यञ्च श्राद्धं देवयुतञ्च यत्' । एतच्च देवपक्षयुतश्राद्धवर्जनम्
अमावास्यादिमृताहक्रियमाणसदेवश्राद्धेतरपरं सर्वसामञ्ज-
स्यात् । देवक्रियां तथेति देवलीये पाठः । शिक्तविषये वशिष्ठः ।
'अघसस्तरे ब्रह्ममनश्नन्त आसीरन्' इति अघसस्तरे उपवेश-

नादौ पीठादिनिषेधात् । अघनिमित्तेन कटादिविधानादघ-
सस्तरः कटादिरिति । अशक्तविषये रत्नाकरे विशेषमाहाप-
स्तम्बः । 'भार्याः परमगुरुसंख्यायां चाकालमभोजनं कुर्वी-
रन्निति' । संस्था मरणम् आकालं यत्र काले मरणं भूतं पर-
दिने तत्कालपर्यन्तम् । आदिपुराणे । 'अशौचमध्ये यत्रेन
भोजयेत्तु सगोत्रजान्' । विष्णुपुराणम् । 'शय्यामनोपभोगश्च
सपिण्डानामपीष्यते । अस्थिमञ्चयनादूह्य' संयोगो न तु योषि-
ताम्' । तथा 'दातव्योऽनुदिनं पिण्डः प्रेताय भुवि प्रार्थिव ।
द्विवा च भक्तं भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभ' । अत्र सपिण्डानां
पिण्डदानार्हदिवसपर्यन्तममांसभक्षणश्रुतेः । मत्स्यमांसानि न
भक्षयेयुराप्रदानादिति गोतमसूत्रेऽपि अप्रदानादिति पदम्
एकादश्यामयुग्मान् भोजयेन् मांसवदिति कात्यायनसूत्रोक्ता-
द्यथाद्वीयमांसदानार्हदिनोपलक्षणम् ।

अथ पिण्डोदकादिदानम् । पारस्करः । 'प्रेताय पिण्डं
दत्त्वावनेजनदानं प्रत्यवनेजनेषु नामग्रहणं सृण्वये तां
पात्रं विहायसि क्षीरोदके निदध्यः । प्रेतात्र स्नाहि पिब
चेदं क्षीरमिति उच्चार्येति' । अत्र दानशब्देन पिण्ड-
दानमुक्तं बहुवचनात् । तेनावनेजनपिण्डदानप्रत्यवनेजनेषु
नामग्रहणं नाम गृहीत्वा प्रेतपिण्डानुष्ठानं समाप्य
विहायसि रात्रौ क्षीरोदके । प्रेतात्र स्नाहि पिब चेदं
क्षीरमित्युच्चार्य निदध्यः । आदिपुराणे । प्रथमेऽहनि यो
दद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः ।* यन्नान्नवसु चान्येषु सं-
युक् प्रददात्यपि । सृण्वयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुसं-
यतः । लगुडं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् । ततश्चोत्त-
रपूर्वस्यामग्निं प्रज्ज्वलयेद्दक्षि । तण्डुलप्रसृतीं तत्र प्रक्षाल्य
पेषेत् क्षयम् । सपवित्वैस्त्रिलैर्मिश्रां केशकौटविवर्जिताम् ।

हारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरमृत्तिकां तत्पृष्ठे प्रक्षु-
 द्धर्मान् याम्याग्रान् देशसम्भवान् । ततोऽवनेजनं दद्या-
 संस्कारन् गोत्रनामनी । तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः सञ्चितं तप्तमे-
 'हि । दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः । फल-
 मूलगुडक्षीरतिलमिश्रन्तु कुत्रचित् । अर्थैः पुष्पैस्तथा धूर्त्तं
 दीपैस्तोयैः सुशीतलैः । ऊर्णातन्तुमयैः शुद्धैर्वासोभिः पिण्ड-
 मर्चयेत् । प्रयाति यावदाकाशं पिण्डाहाव्यमयी शिखा
 तावत्तत्पञ्चमस्तिष्ठेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत् । दिवसे दिवं
 देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु । सद्यःशौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि
 युगपत्तथा । त्र्यह्नाशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि
 द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि । एकस्तोयाञ्चलि-
 स्त्वेवं पात्रमेकञ्च दीयते । द्वितीये द्वौ तृतीये त्रौ चतुर्थे
 चतुरस्तथा । पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव हि
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नव वै दशमे दश । येन स्युः पञ्चपञ्चा-
 शत्तोयस्याञ्चलयः क्रमात् । तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्ताणि
 तिलादिभिः । अत्राहः पदमहोरात्रपरम् । 'राहुदर्शनसंक्रान्ति-
 विवाहात्ययवृद्धिषु । ज्ञानदानादिकं कुर्युर्निशिकाम्यत्रते-
 च' । इति देवलवृक्षनेऽत्यये मरणे रात्रावपि ज्ञानदाना-
 दिविधानात् एवमेव आहविवेकः । अतएव प्रागुक्तविष्णुपुराण-
 वचनेऽनुदिनमिति दिवा चेति पृथगुक्तं पिण्डदानेऽनुदिन-
 मित्यत्र दिनपदश्रवणात् दिनपदमहोरात्रपरम् । भोजनं
 दिवा चेति दिवापदं सूर्यावच्छिन्नकालपरम् । अन्यथा पूर्वं
 त्रापि तथात्वे दिवाचेति पौनःपत्यापत्तेः । एतेन दिवसपद-
 श्रवणाद्वात्रौ पिण्डो न देय इति मैथिलमतमपास्तम् । अत्र
 दशमदिनपर्यन्तं प्रतिदिनं पिण्डदानाभिधानात् । 'पिण्ड-
 यन्नाहुता देयं प्रेतायान् दिनत्रयम्' इति याज्ञवल्क्योपदि-

द्वयपिण्डदानावश्यकार्थमङ्गास्पृश्यत्वेऽपि तद्दानार्थञ्चेति हार-
लतादयः । स एवेत्येवकारात् प्रथमपिण्डदातृव दशपिण्ड-
दानेऽधिकारीति दर्शयति । तेन पुत्रादेरसन्निधाने यद्यन्येन
प्रथमपिण्डो दत्तस्तदा दशाहमध्ये पुत्रादेरागमनेऽपि दाशा-
हिकपिण्डदानं पुत्रादिना न कर्त्तव्यम् । पुत्रादिस्तु दाशा-
हिकपिण्डदानातिरिक्तं सर्वं कुर्यादिति हारलता । आश्व-
त्थानगृह्यपरिशिष्टम् । 'असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री
यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समाप-
येत्' । न च भरतदत्तपिण्डानन्तरम् । 'ऐङ्गदं वदरोक्मिश्रं
पिण्याकं दर्भसम्भवे । न्युष्य पिण्डांस्ततो राम इदं वचनम-
ब्रवीत् । इदं भुङ्क्षु महाराज प्रीतो यदृशना वयम् । यदन्नः
पुरुषो राजंस्तदन्नाः पितृदेवताः' इति अयोध्याकाण्डे राम-
पिण्डदानश्रवणात् प्रधानाधिकारिणापि दशपिण्डा देया इति
वाच्यम् । तत्र भरतश्चेत् प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येदमुत्तमम् ।
'प्रेतार्थं यत् स मे दद्यात् मा मां तत् समुपागमत्' इति अयो-
ध्याकाण्डे दशरथशापात् तत्कृतमकृतमिति पुनस्तत्करणम् ।
न च प्रतीत्यभावात् कथं तस्य दानमिति वाच्यं 'कुरु प्रसादं
धर्मज्ञ केकय्या भरतस्य च । सपुत्रां त्वां त्यजामीह यदुक्ता
केकयी त्वया' । इति सीतापरीक्षानन्तरं रघुनाथप्रार्थनानु-
पपत्तेः अन्यत्र तु स एवेत्येवकारेणान्याधिकारिनिवृत्तेः । प्रद-
द्यात्पत्नीत्यत्रापिरवधारणे अव्ययानामनेकार्थत्वात् । अतएवा-
पिशब्दो बहुतरेषु एव आदिपुराणवचनेषु निश्चयार्थ इति
हारलता तेन स एव दद्यादित्येवार्थः । पुत्रादयसन्निधाने
येन सगोत्रादिना दाहसंस्कारः कृतस्तेनैव दाशाहदिकं
प्रेतकर्म कर्त्तव्यम् । प्रागुक्तासगोत्रः सगोत्रो वेति वचना-
दिति मङ्गलाध्याश्रि मृताक्षरा अतएव कर्मोपदेशिण्यां वायु-

पुराणम् । असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
 अग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि' । अत्रेदं
 वीजम् आरब्धपूर्वक्रियस्य तत्समापनस्यावश्यकत्वमिति वक्ष्य-
 माणाधिकारिप्रकरणस्थविष्णुपुराणवचनात् । एवञ्च हार-
 लतायां येन प्रथमः पिण्डोदत्त इति तत्प्रतिपादकवचनञ्च
 पूर्वक्रियारम्भप्रदर्शनपरम् । किञ्च 'सपिण्डीकरणान्तानि
 यानि आह्वानि षोडश । पृथक्नेव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या
 अपि कृषित्' । इति लघुहारौतेन मध्यक्रियायाः पृथङ्नि-
 वेधात् सुतरां पूर्वक्रियासु तथैव युक्तत्वाच्च अन्यथा सर्वपुत्राणा-
 मपि प्रत्येकं पिण्डदानापत्तेः अत्रेदं वीजं पूर्वक्रियाया आति-
 वाहिकदेहत्यागोत्तरदेहान्तरजननं मध्यक्रियाया अपि प्रेतत्व-
 परिहारोत्तरदेहान्तरजननं ततश्चैकदेव तत्सिद्धौ पुनस्तत्करणं
 वचनाभावेऽनर्थकम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् । 'तत्क्षणा-
 देव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम् । ऊर्ध्वं व्रजन्ति भूतानि
 त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्' । त्रीणि भूतानि तेजो वायुकाशानि
 पृथिवी जले तु अधोगच्छतः । तत्क्षणात् मृत्युक्षणात् ।
 तथा 'आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । केवलं
 तन्मनुष्याणां नान्येषां ज्ञाणिनां क्वचित्' । तथा 'प्रेतपिण्डै-
 स्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव । भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमा-
 देव न संशयः । प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमो-
 क्षणम् । श्माशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते । तत्रास्य
 यातना घोरा शीतवातातिपोद्गवाः । ततः सपिण्डीकरणे
 बान्धवैः स कृते नरः । पूर्णं संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते ।
 ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्वेन कर्मणा' । तथाच वायु-
 पुराणं पूरकेषु तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः । 'कृतस्य
 करणादीगात् पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्' । अतएवातिवाहिक-

देहपरित्यागाय तत्कालीनकर्मासमर्थपुत्रसत्त्वेऽपि अन्येन दाहादि क्रियते । 'पितृमातृसपिण्डेस्तु समानसलिलैर्नृप । संघातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः' । इति विष्णुपुराणवचनेन 'मित्तवन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च । दद्याद्दे मासिकं श्राद्धं संवत्सरमतोऽन्यथा' । इत्यापस्तम्बवचनेन च सामान्यतोऽधिकारप्रतिपादनात् । अतएव पित्रादेरौर्षु देहिकस्य कर्मणोऽसंस्कृतपुत्रस्य करणे प्राशस्त्यमाहापस्तम्बः । 'असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः' इति । अतएव बृहस्पतिः । 'सवर्णाजोऽप्यगुणवान्नाहं स्यात् पैलकधने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषान्तदभिधीयते' । अगुणवान् गुणविरोधिदोषवान् । 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः' । शङ्खापस्तम्बी । 'अपपात्रितस्य रिक्तपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते' इति । अपपात्रितः अन्यत्कटदोषेण ज्ञातिभिर्भिन्नोदकौकृतः पितृघनाद्यनधिकारीत्यर्थः । एवञ्च 'पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यत् वै कारयेत् स्वधाम्' । इति ऋष्यशृङ्गवचनं समर्थपुत्रपरं विदेशस्थादिना वर्षाभ्यन्तरकर्मासमर्थज्येष्ठपुत्रसत्त्वेऽपि प्रेतत्वपरिहाराय कनिष्ठपुत्रेण षोडशश्राद्धं कर्त्तुमुचितम् । 'मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः । बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः । सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् । द्रव्येण चाभिभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्' । इति मरीचिवचनमपि समर्थज्येष्ठपरम् । अन्यथा तत्प्रेतत्वप्रतिबध्यकालान्तरासहिष्णुवृद्धिकर्म न स्यात् । ज्येष्ठश्चात्र 'ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्तन्मर्हति' इति मनुस्मृतौः सर्वाद्योत्पन्नत्वमात्रं न ग्राह्यम् । तस्मिन् विभाग-

प्रकरणीयत्वात् । किन्तु आपेक्षिकज्येष्ठपरम् । 'यमयोश्चैक-
 भेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता' इति मनुवचनानन्तरात् । 'ज्येष्ठ'
 गुणवयः कृतम्' । इति मिताक्षराधृतदक्षवचनाच्च । अतएव
 'नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश । एकेनैव तु
 कार्याणि संविभक्तधनैश्चपि' इति मिताक्षराधृत दक्षवचने-
 ऽविशेषादेकेनैवेत्युक्तं पिण्डमिश्रणमिति अतः षोडशान्तर्गत-
 सपिण्डीकरणश्राद्धेन न पौनरुक्तमिति । एतेन 'श्राद्धानि
 षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डताम्' इत्यपि व्याख्यातम् अत-
 एव श्रीरामाप्राप्तिशङ्कया भरतेनाद्यादिश्राद्धं कृतम् । तथाच
 अयोध्याकाण्डे 'समतीते दशाहे तु कृतशौचो विधानतः ।
 चक्रे द्वादशिकं श्राद्धं त्रयोदशिकमेव च । ददौ चोद्दिश्य
 पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनमन्तथा । महार्हाणि च रत्नानि गाश्च
 बाह्वनमेव च । यानानि दासीर्दासांश्च वेश्मानि समहन्ति
 च । भूषणानि च मुख्यानि राज्ञस्तस्योर्द्ध्वदेहिके । अयो-
 दशाहेऽतीते तु कृते चानन्तरे विधौ । समेता मन्त्रिणः सर्वे
 भरतं वाक्यमब्रुवन् । गतः स नृपतिः स्वर्गं भर्तासीद् यो
 गुरुश्च नः । प्रव्राज्य दयितं पुत्रं रामं लक्ष्मणमेव च । त्वमद्य
 भव नो राजा धर्मतो नृवरात्मजः' । दशाहपदमशौचकालोप-
 लक्षणम् । द्वादशिकं द्वादशाहेन वृत्तं त्रयोदशाहविधेय-
 मित्यर्थः । एवं त्रयोदशिकं चतुर्दशाहविधेयमित्यर्थः । इति
 श्राद्धविवेकः । न च यत्र देशान्तरादावनुमिति द्रव्यसंश्लेष-
 योरभावस्तत्र पृथगेव श्राद्धम् अन्यथा प्रत्यवायपरिहारो न
 स्यादिति श्राद्धविवेकोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । 'पृथङ्नैव
 स्मृताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्' । इत्युपदेशात् पृथक्-
 करणनिषेधात् सर्वेषाम् मतं कृत्वेति द्रव्येण चाविभक्तेन
 इति विशेषणद्वयश्रवणात् पृथक्करणविध्यन्तरकल्पनापत्तेः ।

शुद्धिप्रकाशे । 'निवर्त्तयति यो मोहात् क्रियामन्यनिवर्त्तिताम् ।
 बिभिन्नस्तेन भवति पिष्टहा चोपजायते । तस्मात् प्रेतक्रिया
 येन केनापि च कृता यदि । न तां निवर्त्तयेत् प्राप्तः सत्तं
 धर्ममनुस्मरन्' इति वायुपुराणाच्च । सर्वेषान्तु मतं कृत्वेति
 द्रव्येण च अविभक्तेन इत्यनेन तेषामेतदेव कर्त्तव्यमिति प्रति-
 पादितं न तु तदभावे पृथक्करणविधायकं विध्यन्तरकल्प-
 नापत्तेः । अतएव संवत्सरप्रदीपे हलायुधेनोक्तम् । यदि
 वैमात्रेयकनिष्ठोऽग्निमान् ज्येष्ठो निरग्निस्तदा कनिष्ठेन दर्श-
 दवाक् सपिण्डेन कृते सपिण्डेन ज्येष्ठेन पुनर्निवर्त्तनीयं पृथक्-
 ऋणनिषेधात् । एवं कनिष्ठस्य वृद्धिनिपातेऽपि बोध्यम् इति
 आह चिन्तामणौ एतच्च विदेशस्थज्येष्ठे तु बोध्यं स्वदेशस्थे तु
 ज्येष्ठे तद्वारैवापकृत्य कनिष्ठेन कर्म कर्त्तव्यमिति । शुद्धि-
 चिन्तामणौ तु यद्यपि 'अकृत्वा प्रेतकार्याणि प्रेतस्य धन-
 हारकः । वर्णानां यद् बध्ने प्रोक्तस्तद् व्रतं नियतश्चरेत्' इति
 पञ्चवचनेन सर्वेषामेव पुत्राणां प्रेतश्राद्धकर्त्तृत्वमायाति ।
 तथापि स्वीयस्वीयधनदानद्वारा तत्कारयित्वैवम् । सर्वेषान्तु
 मतं कृत्वेति लघुहारीतमरौचिवचनादित्युक्तम् । प्रत्यादिक
 एव पृथक्करणमाह लघुहारीतः । 'प्रत्यब्दमितरे कुर्युरे-
 होदिष्टं पृथक्सुताः । यावन्त एव पुत्राः स्युः पिण्डास्तावन्त
 एव हि' । इतरे प्रेतकार्यधिकार्यन्ये । 'कन्या वैवाहिक-
 ष्वेव प्रेतकार्यश्च यत् कृतम् । तत् सर्वं हि प्रदातव्यं कुटु-
 म्बेन कृतं प्रभोः' इति कात्यायनवचने प्रभोरिति कर्त्तरि
 षष्ठौ । तेन प्रभुणा दातव्यमित्यर्थः । इति रत्नाकरव्याख्या-
 नांतद्वयितव्यद्रव्यदानादपि प्रत्यवायानुदयः । किञ्च पृथङ्
 नैव सुताः कुर्युरिति श्रवणात् सर्वेषान्तु मतं कृत्वेत्यत्र सर्वेषां
 पुत्राणां फलायिदं श्राद्धं भवत्विति मतं ज्ञानं कृत्वेति व्याख्या-

नाह । येन च षोडशश्राव्यं क्रियते तेन सर्वसुतार्थाभिसम्भ-
 नेन तत् क्रियते इति प्रतिनिधिनापि तत्करणं सिद्धम् । न च
 यस्य प्रतिनिधिस्तोन तदकरणे कथं प्रतिनिधित्वमिति वाच्यम् ।
 'ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्वयं ज्ञातः । यदृच्छ्या च
 यः कुर्यादात्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्' इति विवादरत्नाकरकल्प-
 तरत्नाकरविवादचिन्तामणिशान्तिदीपिकाधृत-नारदयज्ञपा-
 र्श्ववचने यजमानेन प्रतिनिधित्वाकरणेऽपि तृतीया ऋत्विजः
 स्वेच्छ्या तद्दर्शनात् । पूर्वैः पूर्वपुरुषैः । तद्भेदप्रयोजनन्तु
 तत्रैव । 'ऋत्विक्याज्यमदुष्टं यत्त्यजेदनपकारिणम् । अदुष्टम्
 ऋत्विजं याज्यो विनेयी तावुभावपि । क्रमागतेष्वेष धर्मा
 वृतेष्वृत्विक्षु च स्वयम् । यादृष्टिक्के तु संयोज्ये तत्त्यागे
 नास्ति किंश्चिदपम्' । विनेयी दण्डनीयी संयोज्ये प्रेषणाहं
 ऋत्विजि । 'परिसमूहोपलिप्योक्लिख्योद्धृत्याभुक्ष्वाग्निमुप-
 समाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमासीत्यर्थं प्रणोय परितोऽर्थार्थ-
 वदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीञ्च संस्तुत्यार्थवत् प्रोक्ष्य निरु-
 प्याज्यमधित्रित्यर्थं पर्यग्निं कुर्यात् । सूवं प्रतप्य दर्भेञ्च
 संस्तुत्याभुक्ष्य पुनः प्रतप्य निर्दध्यादाज्यमुहास्योत्थाप्य उत्-
 पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीः पूर्ववदुपयमन् कुशानादाय समिधोऽप्या-
 ध्याय पर्युष्य जुहुयात्' इति कात्यायनेन परिसमूहोपक्रम-
 पूर्णहोमपर्यन्तव्यापारकलापस्यैककर्तृत्वप्राप्तावपि आरब्धक-
 र्मत्विजि विनष्टे ऋत्विगन्तरेण तत् कर्मसमापनोक्तेः । तथाच
 याज्ञवल्करः । 'जिभं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।
 अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्षककर्मिणाम्' । जिभं कुट्टि-
 लम् । व्यक्तमाहृतुः शङ्खलिखितौ । तत्र चेदनुप्राप्ते सवने
 ऋत्विङ् म्रियते तत्र किं कार्यमिति जिज्ञासायां तस्य
 सगोत्रः शिष्यो वा तत्कार्यमनुपूरयेत् तथा चेदवाश्ववस्तौ

ऽन्यमृत्विजं वृणुषादिति । अनुपाप्ते प्रारब्धे सवने यज्ञे एवं प्रेतक्राव्यं प्रथमाधिकारिनाशेऽन्येनापि शेषः समाप्यते । तदाह ब्रह्मसूतिः । 'एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदि कश्चिद्विपद्यते । तद्वन्मुना क्रिया कार्या सर्वेषां सहकारिभिः' । न च सत्रे यथैकापचारे कर्ममध्ये एव सर्वेषां समुत्थानं कर्मसमापनमुक्तं तद्वदत्रापीति वाच्यम् । तत्र फलस्य स्वर्गतत्वेन तथा सिद्धान्तितम् । अत्र परगतत्वेऽन्येनापि तस्य समापनमिति । अथ द्वितीयाधिकारिणापि प्रेतत्वपरिहाराय कर्मादिकालविहित-सङ्कल्पं विना कथं क्रियत इति चेन्न षोडशश्राद्धानां नित्यत्वात् प्रथमाधिकारिणापि तत्सङ्कल्पो न क्रियते । तन्नित्यत्वमाह छन्दोगपरिशिष्टं 'ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा । द्वादशप्रतिमास्यानि आयं षाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्ध षोडशम्' । ध्रुवाणि आवश्यकानि । अतोऽशौचादिशङ्कया भविष्यद्दुर्गोत्सवादी यद्वरणादिकं करोति तत् कर्मकाले स्वयं प्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु तत एव तदानीं प्रतिनिधिर्भवति किन्तु कर्मकाले स्वयमेव तदर्थं कर्म क्रियते । अन्यथा शुचि तत्कालजीवित्वेनाधिकारात् तदानीमधिकाराभावात् कथं प्रतिनिधिविधानमिति । अतएव शङ्कल्लिखिते । 'रात्रां पुरोहितोऽमात्यः शुद्धिस्तस्य तदाश्रया' । नृपतीनामात्मप्रतिनिधीभूतपुरोहितस्त्वेन नृपतेरशौचे पुरोहितस्याशौचाभावात् नृपतेः शान्तिकर्षोष्टिकं पुरोहितेन स्वीयशुद्ध्या कर्त्तव्यमिति हारलताप्रभृतयः । एवञ्चेदशौचिद्रव्येण कथं क्रियत इति चेत् शुद्धिकाले तदर्थोपकल्पितत्वात् । तथाच यमः । 'देवे भये समुत्पन्ने प्रधानाङ्गे विनाशिते । पूर्वसङ्कल्पिते चैव तस्मिन्नाशौचमिष्यते' । सप्ताङ्गराज्यस्य प्रधानाङ्गे राजनि । किञ्चि-

हर्मकार्यं पुष्करिण्यादिकर्तुं पूर्वाशीचकाले धने सङ्कल्पिते
 पृथक्कृते तस्मिन् कार्यं अशीचं नास्तीति हारलताकृत्य-
 चिन्तामणी । 'विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरासृतसूतके । पूर्व-
 सङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति' इति । प्रथमपिण्ड-
 कर्तृत्वनियमवत् प्रथमपिण्डद्रव्यनियममप्याह शुनःपुच्छः ।
 'प्रथमेऽहनि यद्रव्यं तदेव स्यात् दशाहिकम्' । विष्णुः । 'याव-
 दशीचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः' इति यावत्ताव-
 दित्यभिधानादशीचाभ्यन्तर एव पिण्डदानं मुख्यम् । देवा-
 त्तदकरणे मध्यमक्रिया पूर्वकाले कर्तव्यम् । 'यद्वागामि-
 क्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति
 केचित् प्राक्तनकर्मणि' इति वचनेन प्राप्तपूर्वक्रियस्यैव मध्यम-
 क्रियाभागित्वावगमात् अन्तरालवत् मध्यकालस्यैव । तत्रा-
 गामिक्रियामुख्यकालस्य गौणकालत्वमिति यदेति पक्षा-
 न्तरम् । जलसमीपे पिण्डदानमुक्तं स्वल्पमल्पपुराणे । 'प्रेतो
 भूतस्य सततं भुवि पिण्डं जलन्तथा । सतिलं सकुशं दद्यात्
 वह्निर्जलसमीपधः' । ऋष्यशृङ्गः । 'न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेत-
 पिण्डे दशाहिके । भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूर-
 कम् । यस्य न ज्ञायते गोत्रं पिण्डं नाम्ना तु निर्वपेत्' ।
 दाशाहिकग्रहणादेकादशाहिकयाज्ञे स्वधाप्रयोगोऽस्तीति
 हारलता । न च स्वधापितृहविर्दानमन्त्र इति प्रेतस्य पितृ-
 त्वाभावात् कथं तत् प्रयोग इति वाच्यम् । पित्रे तु द्विगुणा-
 दर्भा इतिवत् पितृपदस्य प्रतीतवचनत्वात् । 'दानं प्रति-
 ब्रह्मो होमः स्वाधायः पितृकर्म च । प्रेतपिण्डक्रियावर्ज-
 सूतके विनिर्कर्तते' इति शङ्खवचनेनापि पितृपदस्य सूतमात्रं
 परत्वेन प्रेतपिण्डस्यापि पितृकर्मकत्वात्तद्वर्जनमुपपद्यते ।
 अथवा प्रसङ्गभावात् प्रतिप्रसक्तवैकल्यापत्तेः । 'पितृयज्ञम्

निर्वृत्य मासिके आह एव च' । इति पूर्वोक्तप्रेततर्पणेऽपि
 पिष्टयज्ञपदप्रयोगाच्च । एवञ्च प्रेतश्चाहोऽपि भुस्त्रामिपिष्टभ्यो-
 ऽग्रदानं सङ्गच्छते । अत्र भाषणविधावेतत् पिण्डं यज्ञदत्तस्य
 पूरकमित्येतावन्मात्रश्रुतेः । शिरःपूरकमित्यादिविशेषोल्लेखे
 प्रमाणं नास्ति । न च 'शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य
 क्रियते सदा । द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकान्तु समासतः ।
 गलासभुजवचांसि तृतीयेन यथा क्रमात् । चतुर्थेन तु
 पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च । जानुजङ्घे तथा पादौ
 पञ्चमेन तु सर्वदा । सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः ।
 दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यञ्च नवमेन तु । दशमेन च पूर्णत्वं
 तप्तताक्षुद्विपर्ययः' । इति ब्रह्मकूर्मपुराणीयं वाक्यं प्रमाण-
 मिति वाच्यम् । तद्वाक्येन तत्तत्पिण्डदानात्तत्तदङ्गकरणं
 विधीयते । भाषतेतिवदुल्लेखानभिधानात् पूर्णत्वं तप्तताक्षु-
 द्विपर्ययः इत्यत्र पूर्णत्वपूरणानुपपत्तेः । पूर्णत्वपूरणयोरेकार्थ-
 त्वात् । 'प्रेतपिण्डैस्तदा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव' । इति
 विष्णुधर्मोत्तरे देहश्रुतेर्देहपूरकमिति प्रयोक्तृपत्तेश्च । तस्मात्
 अनिरुद्धभट्टाद्युक्तः केवलपूरकप्रयोगो युक्त इति । तोयैः सुशी-
 तलैरित्युक्तस्य विधानमाह 'एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकञ्च
 दीयते' । इत्यादिना लाघवान्नपृथग्दानं तत्र तोयाञ्जलेरुप-
 स्थितत्वात् लाघवात् पात्रमपि तदाधाररूपं न तु भिन्नम् ।
 अतएव तोयपात्राणि तावन्तीत्युपसंहृतम् । तदप्यामसृक्क-
 लम् 'अशुच्यशुचिना दत्तमामसृक्कलादिना' इति वक्ष्य-
 माणात् । आमसृक्कलादिना अशुचिद्रव्यमित्यर्थः तद्दानञ्च
 तूष्णीमाह शनःपुच्छः । 'फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुण्डे
 न च । तिलमिश्रन्तु दर्भेषु पिण्डं दक्षिणतो हरेत् । द्वार-
 देगे प्रदातव्यं देवतायतनेषु वा । तूष्णीं प्रसेकं पुण्यञ्च धूप-

दीपौ तथैव च' । तूष्णीं प्रसेकमिति मृगमयामपात्रस्थजला-
 ज्जलिमिति । हारलता । तेन प्रसेकपदं कर्मणि व्युत्पन्नम् ।
 अतोऽत्र मेघिलानां वाक्वरचना इयैव । यदप्युक्तम् इदञ्च
 पात्राञ्जल्योर्दानम् । पिण्डोपरि एव द्वितीये द्वावित्यादिना
 तत्पिण्डस्यैवाधारत्वकथनात् । न च द्वितीयदिनादिकं तदर्थः
 सद्यःशौचादौ बाधापत्तेः सद्यस्त्यहाशौचे पिण्डदानस्याप्युप-
 क्रमादिति वाचस्पतिमिश्रेण तदयुक्तं द्वितीय इत्यादावपि
 द्वितीयेऽहनि चत्वार इति पूर्ववचनेऽहश्च्युतेः तत्रापि विशेष-
 त्वेन तदेवान्वेति न तु पिण्डे इति । अतएव मिताक्षरायां
 प्रचेताः । 'दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकार-
 णात् । तावद्बृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत् पिण्डः समाप्यते'
 प्रतिदिनमञ्जलीनाञ्च बृद्धिः कार्य्या यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते
 इति अतएव भुवि पिण्डं जलन्तथा इति मात्स्यं प्रागुक्तमपि ।
 तथाच प्रचेताः । 'गृहद्वारे तस्मै प्रेताय पिण्डं निर्वपेयु
 भूमौ मात्स्यं पानीयं दीपञ्चोपलिप्तायामिति' सद्यस्त्यहा-
 शौचयोस्त्वगत्या^६ पिण्डदानसङ्कलनवन्मृगमयपात्रदानसङ्कलन-
 मिति यदप्युक्तं पुष्पादिदानसाश्चर्यादूर्णाक्तवस्त्रदानं तूष्णी-
 मिति । तन्न 'पिण्डयज्ञावृतादेयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम्' ।
 इति ब्राह्मवल्केन पिण्डपिष्टयज्ञेति कर्त्तव्यतातिदेशात् पिण्ड-
 पिष्टयज्ञे च गोभिलेन 'सव्येनैव पाणिना सूत्रन्तु' गृहीत्वा
 अपसलविपूर्वस्यां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा
 असावेतत्ते वासो ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा'
 इति सूत्रन्तन्तुषु वासः प्रयोगात् वाक्वरचनाविधानाच्च नववस्त्र-
 दानं नवा तूष्णीमिति । अपसलवि पिष्टतीर्थेन । तथापि
 भट्टभाष्ये गृह्यान्तरम् । 'तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि
 अपसल्यं वा तेन पिष्टभ्यो निदधातीति' । अतएव मनुना पिष्ट-

तीर्थे' अपसव्यपदमुक्तम् । यथा 'प्राचीनावीतिना सम्यगफ-
सव्यमतन्द्रिणा' इति मरीचिः । 'प्रेतपिण्डं वह्निर्दद्यात्
मन्त्रदर्भविवर्जितम् । प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा सुस्नातः सुस-
माहितः' । अत्र दर्भमन्त्रवर्जनं चूडाकरणकालेऽप्युक्तचूडा-
नाम् उपनयनकालेऽप्युक्तोपनयनानां कन्यानामनूटानाञ्च ।
अन्यथा हारीतवचने तत्तद्देवोपादानं व्यर्थं स्यात् । असं-
स्कारा इत्यनेनैव सर्वेषां प्राप्तत्वात्, यथा हारीतः । 'अकृत-
चूडा ये बाला ये च गर्भादिनिःसृताः । सृता ये चाप्यसं-
स्कारास्तेषां भूमौ प्रदीयते' । ये च गर्भादिनिःसृता इति
स्नेहाहाहपत्रे । यमः 'अनूटा या सृता कन्या तस्या भूमौ
प्रदीयते' पिण्ड इति शेषः । अन्येषान्तु आदिपुराणाद्दर्भेषु
एव । अत्रापि वेदीकरणमाह ब्रह्मपुराणम् । 'ततो दक्षिण-
पूर्वस्यां कार्या वेदी तथा दिशि । हस्तमात्रा तथा भूमेश्च-
तुरङ्गुलमुच्छ्रिताः । पिण्डनिर्वपणार्थाय रमणीया विशेषतः' ।
प्रागुदीच्यामैशान्याच्चरुं कृत्वा इत्यनेन कन्दोगपरिशिष्टोक्त-
चरुपाकविधिर्लभ्यते । यथा 'स्वशाखोक्तचरुः' खिन्नोद्वदग्धो-
ऽकठिनः शुभः । न चातिर्गिथिलः पाच्यो न च वीतरसो
भवेत्' । वीतरसोऽगालितमण्डः । इति नारायणोपाध्यायाः ।
स्वशाखोक्तचरुः खिन्न इति पाठान्तरम् । सुस्नातः सशिर-
स्कस्नातः । ब्रह्मपिण्डदाने आदिपुराणोक्तत्वात् पक्षान्तर-
माह पारस्करः । 'प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समा-
हितेः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्त्रिसञ्चयनन्तथा । त्रींस्तु
दद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादि क्षालयेत्तथा' वस्त्रादिक्षालयेदिति
प्रागुक्तचौरादिसमस्ताशौचान्तकृत्यपरम् । ब्रह्मपिण्डदाने
सामगादिभिः स्वशाखिककर्मविशेषाभावे पौराणिकवत् पार-
शाखिकमपि गृह्यते । 'यस्मान्नातं स्वशाखायां परोक्तमवि-

रोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्मवत्' इति
 छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । ऋग्वेदिनान्तु 'अनुदकमधूपञ्च गन्ध-
 मात्यविवर्जितम् । निनयेदश्मनि पूर्वं ततः आह्वं प्रकल्पयेत्' ।
 इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टवचनान्मृगमयपात्रस्य उदकाञ्चल्लिग-
 न्यादिरहितं प्रस्तुरोपरि पिण्डदानमिति विशेषः । मत्स्य-
 पुराणम् । 'तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा । सर्व-
 पापोपशान्त्यर्थमध्वन्मविनाशनम्' । पयःशब्दात् जलं
 दुग्धञ्च प्रतीयते । पारस्करीये तथा दर्शनात् पारस्करीये तां
 रात्रिमित्यभिधानादेकरात्रमावश्यकं दशरात्रन्तु जलदुग्धदानं
 फलातिशयार्थम् । अशौचे दिवाभोजननियमात् । तदन्तर-
 मप्येतद्वाचो दीयते सद्यः शौचे तु द्वे सन्ध्ये सद्य इत्याहु-
 रित्युक्तकाले युगपद्दशपिण्डा देयाः । स्वाशौचकाले पिण्ड-
 दानानुरोधात् । अतएव 'पिण्डः शूद्राय दातव्यो दिनान्यष्टौ
 नवाथवा । सम्पूर्णं तु ततो मासे पिण्डशेषं समापयेत्'
 इति प्रचेतो वचने सम्पूर्णं मास इति पदं लक्षणया मासा-
 न्तिमदिनपरिमितं सर्वैर्निबन्धमभिव्याख्यातम् । कालादर्श-
 कर्मोपदेशिनीप्रभृति ग्रन्थेषु शक्तातपः । 'भर्तुः पिण्डप्रदाने
 तु साध्वी स्त्री चेद्रजस्वला । वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा सैव
 दद्यात् पूरकम्' । भवेन्नारी रजस्वलेतिपाठो व्यासवचने
 आह एव पञ्चाहो गेतेमेनोक्तः । यथा 'अपुत्रा तु यदा
 भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत् सा तु कुर्या-
 त्तत् पञ्चमेऽहनि' अतएव छन्दोगपरिशिष्टे 'अशुच्यश्चिना
 दक्षमामसृष्टकलादिना । अनिर्गतदशाहास्तु प्रेतारक्षांसि
 भुञ्जते' इति सामान्यतोऽशुचिना दत्तमित्यभिहितम् । अशु-
 चिनदीरजस्वलात्वेन दुष्टमपि जलम् । तथाच । 'उपाकर्मणि
 चोत्सर्गे' प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजो दोषो

न विद्यते' । अतएव रजस्वलाशुक्लुत्तराशीचाहासत्त्व एवा-
 शीचकालानुरोधात् । तन्मध्येऽपि तथा पिण्डदानव्यवहारे
 इति । एवमवाग्दत्तायाः कन्याया एकाहेन दशपिण्डदानानु-
 रोधात् । एकाहाशीचं निबन्धुभिः कल्प्यते तथाच ऋथ्यशृङ्गः ।
 'अपुत्रस्य च या पुत्री सापि पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान्
 दशैतान् वा एकाहेनैव निर्वपेत्' । दशैतान् वेति वाकारो
 'दत्तानाञ्चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता । चतुर्थेऽहनि
 तास्तेषां कुर्ष्वीरन् सुसमाहिताः' । इत्यादिपुराणोक्तचिरात्ता-
 पेक्षया व्यवस्थितविकल्पार्थः । अत्रादत्तानामित्यत्र 'तस्मादृश्य-
 मभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः
 षट् प्रकीर्तिताः' । इत्यनुसारेण ईषदर्थे नञ् ऋथ्यशृङ्गवच-
 नानुरोधात् । तेन वाग्दत्तेति गम्यते । अतएव कृतचूडकन्या
 वाग्दानपर्यन्तमेकाहेन दश पिण्डान् दद्यात् वाग्दानोत्तर-
 काले तु त्रिरात्रेण इति हारलताप्रभृतयः । तद्व्यवस्थायां
 वासना चेयम् । पूर्वोक्तादिपुराणवचनात् कन्याया मरणे
 पितृवाग्दानपूर्वापरयोरेकाहत्रयहविधानात्तस्या अपि पिण्ड-
 मरणे तथैवेति । एवञ्च यन्मरणे यदशीचं तन्मरणे तदशीचं
 बाधकाभावात् कल्प्यते । तथाच आदिपुराणे । 'मातामहानां
 दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीये-
 ऽहनि सर्वदा । जामातुः श्वशुराश्चक्रुस्तेषान्तेऽपि च संयताः ।
 मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा । भागिनेय-
 सुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽहनि । आहकार्यञ्च प्रथमं कृत्वा
 कृत्वा जलक्रियाम्' । अपरेऽहन्यशीचकालादिति शेषः ।
 एवं द्वितीयेऽहनीति देवलः । 'भर्तृगुर्वीरशीचं स्यान्मृत्युप्रसव-
 कारणम् । कारणान्मृच्छति प्रैथ्यं तदाशुच्यं न तान् व्रजेत्' ।
 भर्तृसम्बन्ध्यशीचं प्रैथ्याणाम् । गुरुसम्बन्ध्यशीचं मिथ्याणां

योग्यत्वात् । भर्तृसम्बन्ध्याशौचे विशेषमाह कारणादिति
 कारणादेकत्र वासात् । ब्रह्मस्यतिः 'दासान्तेवासिभृतकाः
 शिष्याश्चैकत्रवासिनः । स्वामितुल्येन शौचेन शुद्ध्यन्ति मृत-
 सूतके' । अन्तेवासिनमाह नारदः । 'संश्लिष्टमिच्छन्नाहर्तुं
 बान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनि-
 श्चितम्' । विप्रस्य दासत्वं निषेधयति कात्यायनः । 'त्रिषु वर्णेषु
 विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित् । समवर्णे तु विप्रस्य दासत्वं
 नैव कारयेत्' । तदाशुच्यं प्रैथ्यसम्बन्ध्याशौचं भर्तृगामि न
 भवतीति अनेनापि तथा कल्प्यते । अन्यथा तन्निषेधो न
 स्यात् प्रसक्ताभावादिति रत्नमाला भट्टाचार्यचरणाः । न च
 प्रेते राजनि स ज्योतिरिति राजमरणे प्रजानां सज्योति-
 र्विधानात् प्रजामरणेऽपि राज्ञस्तथाशौचापत्तिरिति वाच्यं
 राज्ञान्तु सूतकं नास्तीति पराशरेण निषिद्धत्वात् । न चैतद्व्यव-
 हारप्रदर्शनमात्रपरं तस्मात्प्रपञ्चत्वे प्रमाणाभावात् । किन्तु
 राजत्वेनैव यदशौचं प्रेते राजनि स ज्योतिरित्यादिना प्रजानां
 विहितं तत् प्रजामरणेऽपि तेषां तत्राप्सो राजत्वेनैव राज्ञान्तु
 सूतकं नास्तीति विहितं 'कारैणाद्विच्छति प्रैथ्यं तदाशुच्यं न
 तान् व्रजेत्' इति यत् । 'निवासे राजनि प्रेते तदहः शुद्धि-
 कारणम् । मञ्जीपतीनां नाशौचं हृतानां विद्युता तथा'
 इति याज्ञवल्क्यवचने पूर्वार्द्धेन राजमरणे प्रजानामशौच-
 विधानात् प्रागुक्तत्वेऽपि तेषां प्रकुर्वन्तीतिवत्तन्मरणे राज्ञा-
 मशौचप्राप्तौ मञ्जीपतीनामित्यनेन तन्निषिध्यते । एवञ्च राज-
 क्षत्रियत्वादिना यदशौचं तस्य नेदं सामान्यतो बाधकम्,
 किन्तु तत्रापि राजत्वनिमित्तकव्यवहारादिदर्शनेऽशौचाभाव-
 परमपि 'नाशौचं राज्ञां राजकर्मणि' इति विश्वसूत्रात्
 बोधात् । यत्तु दत्तानां भर्तृगृहावस्थानेऽप्येकादशे दशपिण्डे

दानमुक्तं हारलताकृद्धिस्तत्र प्रमाणं न विद्यः किन्तु दत्तानामित्यत्र ता इत्यनेन सम्प्रदत्तामात्राणां वाग्दत्तानाञ्च ब्रह्माशौचं प्रतीयते ब्रह्मेणैव पिण्डदानमुक्तम् । 'पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानान्तु कथं भवेत् । त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्मनुः' इत्युक्तेर्दत्तानामित्यनेन पितुर्यस्त्रिरात्रं विहितं तत् पिण्डदाहत्वेनैव अन्यथा दत्तानां भर्तुरेवहीत्यनेन विशेषवचनाभावे पितृपक्षेऽशौचनिवृत्त्यनुपपत्तेः अशौचान्तिदिनकृत्यमशौचसङ्करे प्रसङ्गादुक्तमिति नेह वितन्यते ।

अथाशौचान्तान्तिद्वितीयदिनकृत्यम् । देवलः । 'अघाहःसु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः । आशुच्यादिप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च' । मङ्गलं स्वशाखोक्तग्रन्थदकगोहिरण्यादिस्पर्शमाह मनुः । 'विप्रः शुद्धात्यपः सृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यःप्रतोदं रश्मौन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः' । कृतक्रियोऽशौचकालात्तरं कृतस्नान इति मितान्तरा । समाप्तदशाहकृत्यमिति हारलता । अघाहःस्वित्यनेन एकादशाहादेरशौचान्तद्वितीयाहत्वं सूचितम् एवम् । एकादशाहादौ स्नानादेः पूर्वमशौचान्तरपाते न साङ्कर्यार्थश्च । अतएव तत्रान्तदंशाह इत्युक्तं सुस्नाता इत्यादिना विप्रः शुद्धात्यपः सृष्ट्वेत्यादिना यथाशक्ति समुच्चयविकल्पाभ्यां तत्तत्करणेन वैदिककर्माहंनेति । ततश्च सशिरस्कमज्जनमाचं कृत्वाचम्य मङ्गलं कृत्वा वर्णक्रमेण जलादिकं सृष्ट्वा वैधस्नानादि कुर्यात् । 'अशौचे तु यतिक्रान्ते स्नातः प्रयतमानसः । उदन्मुखान् भोजयेच्च आसीनान् सुसमाहितान् । मन्त्रोहश्चात्र कर्त्तव्यस्तथैकवचनेन च' इति विष्णुधर्मोत्तिरात् । यत्तु संवर्त्तवचनं 'दशाहात्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् । दानञ्च विधिवद्देयमशुभात्तारकं हि तत्' इत्यत्राशुभं नाशौचं तस्य कालादिना निवृत्तत्वात् ।

किन्तु अशीचकालोत्पन्नपञ्चशूनाजन्यपापपरं पञ्चशूना च
 'पञ्चशूना गृहस्थस्य चूलीपेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च
 बध्यते याश्च बाहयन्' इत्यनेनोक्ता । मत्स्यपुराणे । 'अशी-
 चान्तद्वितीयोऽङ्गि शय्यां दद्यात् विलक्षणां । काञ्चनं पुरा
 तद्वत् फलवस्त्रसमन्वितम् । संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरण
 भूषणैः । वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा' । अशी
 चान्तादित्यत्राविशेषाद्वाहमरणतच्छ्रवणजन्याशौचानां ग्रहण
 नानाभरणभूषणैरित्यत्र भूषणपदं क्रियापरम् । अतो न पीन
 कृत्यम् । द्विजदम्पती पूजयित्वा काञ्चनं प्रेतप्रतिकृतिरूप
 पुरुषं कृत्वा फलवस्त्रयुतं शय्यायामारोप्य भूषितद्विजदम्प
 तीभ्यां शय्यां दद्यादिति हारलताकृतः । तेषामयमाशयः
 मश्ववत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदा हि नश्यते इत्युपस्थितं द्विज
 विहाय पात्रान्तरकल्पने गौरवात् । न च तद्वदित्यनेन काञ्चन
 पुरुषदानस्यापि स्वतन्त्रकर्मत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य
 प्रेतवादित्यर्थात् । न च तस्यानुपस्थितिरिति वाच्यं प्राकर
 णिकत्वेन शीघ्रेण स्थितेः । अशीचान्तादित्यत्रापि तथा ।
 अन्यथा अन्याशौचान्ते अन्यस्यापि कर्म स्यात् । अतएवोक्तं
 प्रेतप्रतिकृतिरूपमिति । तेनैतद्विशिष्टमेकं कर्म । अथ व्युत्
 क्रमयोजनेति चेत् 'श्वः कर्त्तास्मौति निश्चित्य दाता विप्रान्नि
 मन्त्रयेत् । निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वसुप्तजने गृहे' इतिवद्भवतु ।
 स्पष्टमाह पद्मपुराणम् । 'संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरण
 भूषणैः' इत्यन्तं मत्स्यपुराणेन तुल्यमभिधाय 'उपवेश्य च
 शय्यायां मधुपर्कं ततो ददेत्' इति भविष्योत्तरेश्वरिणि । 'कार्येस्तु
 पुरुषो हैमस्तस्यां संस्थापयेच्च तम् । पूजयित्वा प्रदातव्या
 मृतशय्या यथोदिता' । अतएव कर्मद्वयभेदाय चकारद्वय-
 सुत्तरार्द्धमिहितम् । ततः शय्यादानकाञ्चनपुरुषदानद्विज

दम्पती-पूजा-वृषोत्सर्ग-कपिलागवी-दानरूप-कर्मपञ्चकाभिधानं
 मैथिलानां हेयम् । एवञ्च दम्पतीपूजनं विनापि अशीचान्ते
 वृषोत्सर्गाचरणं शिष्टानां सङ्गच्छते । तथाच 'अह्नोकादशे
 प्राप्ते यस्य चोत्सृज्यते वृषः । प्रेतलोकादिमुक्तश्च स्वर्गलोकं
 समश्नुते' । इति मैथिलधृतवचने केवलं वृषोत्सर्गः श्रूयते ।
 कालविवेकेऽग्निपुराणम् । 'एकादशाहं प्रेतस्य यस्य चोत्-
 सृज्यते वृषः । प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ।
 आद्यश्राद्धे त्रिपचे वा षष्ठे मासि च वत्सरे । वृषोत्सर्गश्च
 कर्त्तव्यो यावन्न स्यात् सपिण्डता । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
 कालोऽन्यः शास्त्रचोदितः' । त्रिपक्षश्चान्द्रश्राद्धे तथा दश-
 नात् । तथा श्राद्धप्रदीपे जातूकर्णः । ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद् यत्
 श्राद्धं मृताह्नयेव तद्भवेत्' । इत्यत्र पूर्वमृततिथिमादाय त्रिप-
 क्षगणना इति निर्णयामृतेऽपि मामिकानां मृततिथौ विधा-
 नात् त्रिपक्षश्राद्धमपि मृताहे कार्यम् । अत्र वत्सर इत्युपा-
 दानात् विष्णुधर्मोत्तरीयमृताह इति पदं पूर्णसंवत्सरमृत-
 तिथिपरम् । तद् यथा वृषोत्सर्गमधिकृत्य विष्णुः 'विषुवदितये
 चैव मृताहे बान्धवस्य च । मृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मि-
 न्नहनि कारयेत्' । यस्य बान्धवस्य पित्रादेर्यस्मिन्नहनि मृताहे
 तत्तिथौ कर्त्तव्यमित्यर्थः । अतएव कुन्दोगपरिशिष्टमपि । अथ
 वृषोत्सर्गविधिं व्याख्यास्यामः । 'कार्तिक्यां पौर्णमास्यां
 रेवत्याश्वयुज्यां दशाहं गते संवत्सरेऽतीते वेति' अत्र मृत-
 तिथिमादाय संवत्सरगणना दशाहवदित्यविरोधः । शय्यादानं
 वृषोत्सर्गश्च शक्तेनाशीचान्ते मलमासेऽपि अवश्यं कर्त्तव्यम् ।
 मत्स्यपुराणे । एकादशाहश्राद्धतुल्याभिधानादित्यपि हार-
 लता । परिशेषखण्डे हेमाद्रिरपि वृषोत्सर्गस्यैकादशा-
 हिकस्य मलमासे न निषेधः । षोडशश्राद्धवत्तस्यापि

प्रेतोपकारकत्वादित्याह । एतद्व्याप्तं भविष्ये 'नैऋतान्
 हितार्थाय जगत्कर्त्ता नृणां प्रभुः । निर्ममे मलिनं मा
 प्रेतानाञ्च हिताय च । अतः प्रेतक्रियाः सर्वाः कार्या मलि
 न्मूचेऽपि च' । समयप्रकाशे ज्योतिषम् । 'वत्सरास्तर्गत
 पापो यज्ञानां फलनाशकत् । नैऋतैर्यातुधानाद्यैः समा
 क्रान्तोऽधिमासकः' । मलमासे वृषोत्सर्गनिषेधस्तु काम्य ए
 च न तु एकादशाहे क्रियमाणे इति पाश्चात्यनिर्णयान्तेऽपि
 अत्र केचित् काम्यत्वात् मलमासे न कर्त्तव्यमेव शय्या
 दानादि । न च अशौचान्तद्वितीयदिनस्यान्यत्राप्राप्तेरिदमपि
 निरवकाशमिति वाच्यम् । क्षतादिना अनधिकार इवा
 करणे वस्तुक्षतेरभावात् । 'देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः
 माङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विवर्जयेत्' इत्यनेन ऋथ्यशुद्ध
 याह्निकतया वृषोत्सर्गस्य निषेधाच्चेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । क्षता
 दिना अनधिकारे प्रतिप्रमवाभावान्मा भवतु वृषोत्सर्गादि पद
 तु 'अधिमासके विवाहं यात्रां चूडां तथोपनयनादिकम्
 कुर्यान्नसावकारं' माङ्गल्यं न तु विशेष्येज्याम्' इति भीमपरा
 क्रमवचनेऽपि सावकाशस्य निषेधात् पर्युदासाद्वा निरव
 काशस्य कर्त्तव्यत्वमायाति । अत्राशौचान्तद्वितीयदिनस्या
 न्यत्रानुपलभ्यमानत्वेन निरवकाशत्वमिति । सद्यः शौचेऽपि
 तद्दिने शय्यादानादिकमिति भ्रमो दूरीकार्यः । अशौचान्त
 द्वितीयदिनत्वेनैवास्य विधानात् । वस्तुतो विष्णुक्तायावदशौच
 पिण्डदानानुरोधेन 'अर्थात् प्रकरणास्त्रिङ्गादौचित्याद्देश
 कालतः । शब्दार्थास्तु विभिद्यन्ते न रूपादेव केवलात्' इति
 न्यायात् । अत्र सद्यःपदमहोराचार्षपरम् । 'सद्यःपरुत
 परारि' इत्यादिसूत्रे समानेऽहनि सद्यः इति व्युत्पत्तेः । 'इ
 सन्ध्ये सद्यः' इत्याहुस्त्रिसन्ध्यैकाह्निकः स्मृतः । द्वावह्नावेक

रात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते' । इति भट्टनारायणवचनात् ।
 'हे सन्ध्ये सद्य इत्याहुस्त्रिसन्ध्यैकाह उच्यते । दिनद्वयैक-
 रात्रिस्तु पक्षिणीत्यभिधीयते' इति नव्यवर्द्धमानधृतवचनाच्च
 सद्य एकाहैनाशौचमिति पारिजाते सद्य एकाहैनेति स्मृति-
 सारे । एकमहःसद्य इति शुद्धिपञ्चगां दर्शनाच्चेति तच्चाह-
 दिनमात्रं रात्रिमात्रञ्च एतदेव क्वचित् स ज्योतिःपदेन व्यपदि-
 श्यते । यथा राजनि प्रेते सज्योतिरित्यादौ ज्योतिषा सह
 वर्तते यदशौचं तत्तथा ज्योतिरपि सौरनक्षत्रभेदात् द्विविधम् ।
 तेन यावदेकतरस्य तेजसो निवृत्तिस्तावत् कालव्यापकमिति ।
 अतएव दिवास्मृते दिनमात्रं रात्रिस्मृते रात्रिमात्रमिति हार-
 लतारत्नाकरादयः । एवञ्च 'यस्य यस्य तु वर्णस्य यद् यत्
 स्यात् पश्चिमन्त्वहः । स तत्र वस्त्वशुद्धिञ्च गृहशुद्धिं करोत्यपि'
 इत्यादि प्रागुक्तादिपुराणीयाशौचान्तदिनकृत्यं शुद्धिहेतुकं
 सद्यःशौचे हि तद्दिनस्य तथात्वविवक्षया क्रियते । तथा-
 ऽशौचाहःस्वतीतेष्वित्यशौचान्तद्वितीयेऽङ्गीति शोभूते एका-
 द्द्विष्टमित्यादि च सङ्गच्छते । अन्यथा तत्र तस्यैकर्म न स्यात् ।
 एवञ्चाद्यश्राद्धविधायक विष्णूक्ताशौचव्यपगमे इति सूत्रं
 अंशानन्तत्वेऽपि अशौचान्तद्वितीयदिनमात्रपरम् । तेन सद्यः-
 शौचं तथैकाह इति दक्षवचने पौनरुक्त्यभिया सद्यःशौचं
 स्नानापनेयाशौचमात्रपरमिति व्याख्यानं हेयम् । एकाहपद-
 स्याहोरात्रपरत्वेन द्विसन्ध्यावच्छिन्नकालवाचिसद्यःपदादपि
 भिन्नार्थत्वात् । यत्र तु पिण्डादिकं नास्ति तत्र सद्यःपदं
 क्षणमात्रवाचि । सद्यः सपदि तत्क्षणे इत्यमरकोषात् ।
 यथा 'बालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति । सद्य एव
 विशुद्धिः स्यान्नाशौचं नैव सूतकम्' इति । तस्माद् यत्र रात्रौ
 दिवा सद्यःशौचसुत्पन्नं तत्रापि परदिने हृषोत्सर्गादिकम्-

विरुद्धम् । यद्यपि अभिहितं विहितशुद्धिप्रथमदिनं शय्यादानादौ निमित्तं तदपि प्रमाणशून्यम् । दिवापि यत्र पिण्डदानादिना मध्याह्नेऽतिक्रान्तस्तत्र शय्यादानाद्येकोद्दिष्टान्तां सर्वेषां करणामामर्थ्यं कानिचित् पूर्वदिने कानिचित् परदिने सर्वाणि वा परदिने कार्याणीत्यत्रोक्तं विवक्षयापि न गतिः । अतएवाशौचान्तात् द्वितीयेऽङ्गीति सर्वैरेव प्रमाणिकैः षड्विक्लङ्घिनिमित्तत्वेनाभिलापलिखितमिति । तथाशौचान्तात् द्वितीयेऽङ्गीत्यस्य निमित्तत्वे किं मानमिति चेत् । तस्य कालत्वेन निमित्तत्वं 'निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः' इति कालमाधवीयधृतवृद्धगार्ग्यवचनम् । आदायेत्यत्राश्रित्येति कल्पतकृतिथिविवेकयोः पाठः । अनेन वचनेन कालो निमित्तमित्युक्तम् । अशौचान्तद्वितीयदिनस्यापि कालत्वेनेति सुतरां निमित्ततेति अतएवावश्यकत्वेन कालस्य निमित्तत्वेन पर्वदिः क्रियमाणस्य नित्यनैमित्तिकत्वमाह मार्कण्डेयपुराणम् । 'नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वआह्वादिपण्डितैः' । एवञ्च वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य तत्कालजौचित्वेनाधिकारविशेषणीभूतस्य परतो या सप्तमी सा नाधिकरणे यो जटाभिः सभुङ्क्ते इतिवत् कालस्य विशेषत्वेन तद्वाधकत्वतौयाप्राप्तेः किन्तु कालभावयोः सप्तमौत्यनेन तद्वाधिका पुनः सप्तमी विधोयते । शरदि पुष्यशन्ति सप्तच्छदा इति वत् अतःकर्तृविशेषणीभूतस्यापि कालस्य वैदिकक्रियानिमित्ततया निमित्तानाद्य सर्वश इत्यनेनोल्लेख इति । पूर्वाह्णादेस्तु गुणफलत्वेनानियतनिमित्ततया नोल्लेखः क्रियैवकाल इति मते सुतरां नाधिकरणतासूर्यादिक्रियायाः कर्तव्यस्य कर्मणो अधिकरणतानुपपत्तेः । 'देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः । मङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विवर्जयेत् । बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्ले चास्तमुपागते ।

मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम्' इति ज्योतिःपराशरी-
 येन निषेधः सावकाशवृषोत्सर्गविषयः । अतएव बालादि-
 शुक्लेऽपि मलमास इवैतानि वर्जयेदित्यनेन सावकाशवृषोत्सर्ग-
 निषिद्धौ न निरवकाशः । तस्यापि तत्र निषेधे सकलशिष्टा-
 चाराविकृतेन सामान्यनिषेधेऽपि मलमासातिदेशो व्यर्थः
 स्यादिति । स च सावकाशवृषोत्सर्गः पित्रादिगतफलोद्देशेन
 'कार्त्तिक्यामयने चैव फाल्गुन्यामष्टकासु च' । इत्यादिना
 विहितः । देवतोद्देशेनापि 'कार्त्तिक्यान्तु वृषोत्सर्गं कृत्वा
 नक्तं समाचरेत् । शैवं पदमवाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतम्'
 इति समयप्रकाशभृतमत्स्यपुराणवचनात् । 'देवव्रतवृषोत्सर्ग-
 चूडाकरणमेखलाः । मङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विवर्जयेत्'
 इति व्यासवचनाच्च । देवमुद्दिश्य व्रतरूपवृषोत्सर्गो देवव्रत-
 वृषोत्सर्गः । यथा देवौपराणे । देव्याः क्रमपूजायां 'गवोत्-
 सर्गश्च कर्त्तव्यो नीलं वा वृषमुत्सृजेत् इति नव्यवर्द्ध-
 मानप्रभृतयः । एवञ्च विशेषनिषेधेन शेषाभ्यनुष्ठानादपि
 प्रेतवृषोत्सर्गोऽस्तीति प्रतीयते । अनुर्थेपि विशेषोऽध्यव-
 सायकर इति न्यायात् । न च सूतकान्तद्वितीयदिने-
 ऽपि शय्यादानादीनां मलमासे काम्यत्वान्न निषेध इति
 वाच्यम् । 'नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा
 तथा । यथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते' ।
 इति दक्षवचनेन । 'रोगे चालभ्ययोगे च सीमन्ते पुंसवेऽपि
 च । यद्दाति समुद्दिष्टं पूर्वत्रापि न दुष्यति' इति काल-
 माधवीये मरौचिना प्रतिप्रसवात् अलभ्ययोगे पुनरप्राप्य-
 सम्बन्धनिमित्ते अशौचान्तद्वितीयदिवसादौ पूर्वत्र मलमासे ।
 तथाच विशारदप्रभृतिभिः पठन्तीति कृत्वा लिखितम् ।
 अशौचान्तेऽपि कर्त्तव्यं वृषोत्सर्गादिकं सुतैः । मलिच्छुचादि

दोषस्तु न याज्ञस्तत्र कश्चन' । कालमाधवीयधृतकालादर्श-
वाक्यं मलमासे कर्त्तव्यतानिषेधमुपक्रम्य 'आश्रमस्वीकृतिः
काम्यवृषोत्सर्गश्च निष्क्रमः' इत्यत्र काम्यविशेषणमिति
अशीचान्तद्वितीयदिनमुपक्रम्य रामायणे । 'ततश्चोद्दिश्य पितरं
ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ । महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहन-
मेव च । यानानि दासीर्दासांश्च वेश्मानि सुमहान्ति च' ।
विष्णुपुराणे सामान्यतः पितृगाथा च 'वस्त्ररत्नमहौयान सर्व-
भोगादिकं वसु । विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मान्नुद्दिश्य
दास्यति' । आद्यश्राद्धेति कर्त्तव्यतायां वराहपुराणम् । आस-
नञ्चोपकल्पेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम्' । मन्त्रश्च 'अत्रासने देव-
राजाभ्यनुज्ञातो विश्याम्यतां द्विजवर्ज्यानुग्रहाय प्रसादये
त्वामनं गृह्य पूतं ज्ञानाग्निं पूतेन करेण विप्रः' इति । तथाच
'आवरणार्थं तच्छत्रं ब्राह्मणाय प्रदीयते । पश्चादुपानहौ
दद्यात् पादस्पर्शकरे शुभे । संतप्तवालुकां भूमिं सप्तिकण्ट-
कितान्तथा । सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतं दददुपानहौ । तिलोप-
चारं कृत्वा तु विप्रस्य नियतात्मनः । नामगोत्रमुदाहृत्य
प्रेताय तदनन्तरम् । शौघ्रभावाहयेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ
भूतले' । तच्छत्रं प्रेताय दत्तं कृत्वा प्रदीयते उत्तरप्रतिपत्तिः
क्रियते । प्रेतमित्यस्य दददित्यभिसम्बन्धात् सति प्रदानत्वेऽपि
सम्भावयतीत्यभिसम्बन्धानात् कर्मतैव । 'अपादानं सम्प्रदानं
तथाधिकरणं पुनः । करणं कर्मकर्त्ता च हयोर्मध्ये परं
भवेत्' इत्युक्तेः । भूमि इति पृथिव्याः सम्बोधनम् । अत्र
श्राद्धप्रयोगमध्येऽपि वचनात् दानादिक्रिया । तथाच नैक-
स्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यत् श्रूयते यतः । इत्यनेन न विरोध
इति तिलोपचारमित्यनेनार्थदानमुक्तम् । मन्त्रस्तु इहलोकं
परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् । अथश्च स्त्रीश्राद्धेऽप्यविकृत

एव पठनीयः । 'एवमाघ्राणि ते गन्धपुष्पादीनि समर्पयेत्' ।
गन्धमन्त्रस्तु सर्वः सुगन्धः इति पुष्पमन्त्रस्तु श्रिया देव्या इति
धूपमन्त्रस्तु वनस्पतिरस इत्यादि इदञ्च गन्धादिसमर्पणम् ।
प्रेताय गन्धादिदानानन्तरं ब्राह्मणे कार्यं लघुहारीतः ।
'सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश । पक्वान्नेनैव
कार्याणि मामिषेण द्विजातिभिः' । बृहस्पतिः 'वस्त्रालङ्कार-
शय्याद्यं पितर्यङ्गाहनायुधम् । गन्धपुष्पैः समभर्च्य श्राद्ध-
भोक्त्रे निवेदयेत् । भोजनञ्चानेकविधं कारयेदञ्जना
दिभिः' ।

अथ दानम् । देवलः 'अर्थानामुदिते पात्रे अहया प्रति-
पादनम् । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य वक्ष्यते' अर्थो
द्रव्यम् । उदिते शास्त्रकथिते अद्वा देवलोक्ता । 'यथा
सत्कृतिश्चानसूया च सदा अद्देति कौर्त्तिता' । अतएव
भगवद्भोक्तासु । 'अश्वहया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतन्तु यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नेह च' । हरिवंशे वलिं
प्रति भगवद्वाक्यम् । 'अश्वोच्चियं श्राद्धमधौरीमव्रतं त्वदक्षिणं
यज्ञमनृत्विजाहुतम् । अश्वहयः दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षड्देते
तव दैत्यपुङ्गव' । प्रतिपादनं स्वीकरणं पात्रायत्तौकरणमिति
यावत् । तेन शास्त्रोक्तसम्प्रदानस्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्यागो
दानम् । ततश्च उद्देश्य पात्रविशेषो यदि न स्वीकरोति तदा
सोपाधित्यागविशेषस्यानिर्वाहान्न दातुः स्वत्वं निवर्त्तते इति
रत्नाकरप्रभृतयः । वस्तुतस्तु प्रदानं स्वाम्यकारणमिति मनूक्ते-
र्दानमात्रात् सम्प्रदानस्य तद्विषयज्ञानाभावदशायामपि स्वत्व-
सुत्पद्यते । पितुः स्वत्वोपरमात्तद्वने गर्भस्थस्येव । तेन
शास्त्रोक्तसम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागो दानम् । तथाच
दत्तस्य प्रतिग्रहो न तु प्रतिग्रहघटितं दानमिति । व्यक्तमाह

कात्यायनः । 'पित्रा दत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामयति
 आदाय प्रतिगृह्य ततो हस्तं गृहीत्वा वक्ष्यमाणमन्त्रेण
 निष्क्रामयतीत्यर्थः । 'दत्त्वान्ते स्वस्तिवाचयेत्' इति वक्ष्य-
 माणवचनाच्चेति । अतएव मरीचिः । 'बहुगोषु यथानष्टां
 मातरं लभते सुतः । मनसा यस्य यदृत्तं तद्धि तस्योपतिष्ठते' ।
 न चैतत्तर्पणमात्रपरं बहुगोषु इति दृष्टान्ताभिधानेन च यस्य
 यदिति सामान्याभिधानेन होलाधिकरणन्यायात् सामान्यपरं
 तेन आजादावपि तथा एकत्र निर्णीतं इति न्यायाच्च । अत-
 एव दत्तस्योद्दिश्य पात्राभावेऽपि इतरधनवत्तदनस्वामिकुले
 प्रतिपत्तिमाह हेमाद्रिद्विधौभ्यः । 'परोक्षे कल्पितं दानं
 पात्राभावे कथं भवेत् । गोत्रजभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य
 बन्धुषु' । दानकल्पतरो नारदः । 'ब्राह्मणस्य च यदृत्तं
 सान्वयस्य न चास्ति सः । मकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य
 बन्धुषु । यदा तु न मकुल्यः स्यात्त च सम्बन्धिवान्धवाः ।
 दद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽपि, निक्षेपेत्' । अतएव
 आहोयान्नस्य दात्राभावे जले प्रक्षेपः । अतएव 'मनसा
 पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिक्षेपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो
 दानस्यान्तो न विद्यते' । इति नारदीयोक्तदानानन्तरमेव
 स्त्रीकारात् पूर्वं दक्षिणा क्रियते । यत्र तु पात्रविशिषानु-
 द्दिश्यकदानं तत्र दातुः प्रतिपत्त्युपदेशात् तदधीनसम्प्रदान-
 विशेषनिरूपितस्वत्वं त्यागादेव जायते । तत्र प्रतिपादनमाह
 मत्स्यपुराणम् । 'न चिरं धारयेद्गोहं हेमसंप्रोक्षितं बुधः
 तिष्ठद्गयापहं यस्मात् शोकव्याधिकरं नृणाम् । शौघं पर-
 स्त्रीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति पुस्कलम्' । संप्रोक्षितं पात्रं
 मुद्दिश्य त्यक्तमिति हेमाद्रिः । अतएव विष्णुपुराणे । 'तस्मात्
 सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं

सुवर्णं नरकार्णवे । प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
 अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्वेन्नप्रदत्ते विनाशिनः । तद्धेम ब्राह्म-
 णायोत्सृष्टं ब्राह्मणसादक्तम् । यदि चौरादिनापञ्चित्यते
 तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति दानसागरः । 'द्रव्य-
 मर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् याजयेदध्यापयेत्' इति श्रुतौ
 याजनाध्यापनसाहचर्यात् प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जन-
 रूपता न विरुद्धा याजनाध्यापनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वा-
 दिति दायभागः । न तु प्रतिग्रहात् स्वत्वं प्रागुक्तमनुधीम्य-
 नारदौयवचनविरोधात् । सम्प्रदानस्वीकारात् पूर्वं त्यक्त-
 द्रव्यस्यान्येन ग्रहणे ब्रह्मस्नानपहारापत्तेश्च इति । एवञ्च दाने
 सम्प्रदानस्य कारणतोद्देश्यत्वात् । न तु अनुमतिद्वारा माना-
 भावात् । मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यत्र व्यभिचाराच्च । एवञ्च
 न्यागाग्निवृत्तमपि दातुः स्वत्वं संप्रदानाग्रहणादसम्यक्त्वेन
 तस्यादानत्वश्रुतर्दातुः पुनः स्वत्वमुत्पद्यते । तथाच नारदः ।
 'दत्त्वा दानमसम्यग् यः पुनरादातुमिच्छति । दत्त्वाप्रदानिकं
 नाम व्यवहारपदं हि तत् असम्यक्त्वञ्च तद्दानस्यादेयद्रव्य-
 दानाद्वा अथवादानाद्वा सम्प्रदानभ्रान्त्यादिना वा पित्राद्य-
 सम्प्रत्यादिना वा दातुरेव श्रद्धाद्वयस्थामेदाद्वा इति वाचस्पति-
 मिश्राः । तथाच देवलः । 'दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा-
 देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि
 पङ्क्तिदुः' । धर्मयुक् न्यायार्जितं द्रव्यं तथाच विष्णुधर्मोत्तरं
 'देशकाले तथा पात्रे धनं न्यायागतं तथा । यद्दत्तं ब्राह्मण-
 श्रेष्ठास्तदनन्तं प्रकीर्त्तितम्' । प्रतिग्रहाभावे प्रतिग्रहीत-
 रूपाङ्गाभावादसम्यक्त्वम् । दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन्
 व्यवहारपदे तत्तथेति विज्ञानेश्वरः । अतएव यज्ञाद्यर्थे
 याचकाय धनं दत्तमपि तेन तदकरणे पुनस्तद् ग्रहणमाह

मनुः 'धर्मार्थं येन दत्तं स्यूत् कस्यैचिद् याचते धनम् । पश्चाच्च
च तथा यत् स्यान्न देयन्तस्य तद्भवेत्' । दत्तस्य गृहीतस्य
भुक्तस्यापि पुनरादानश्रुतेः सुतरां पात्रस्योपेक्षायां तथेति ।
उपेक्षया स्वत्वहानिमाह वृहस्पतिः । 'प्राप्तमात्रं येन भुक्तं
स्वीकृत्यापरिपन्थिनम् । तस्य तत् सिद्धिमाप्नोति हानिश्चोपेक्षया
तथा' । अतएव प्रतिग्रहीतुस्यागात् फलं वक्ष्यते । अन्यत्र
हारीतः । 'प्रतिश्रुत्याप्रदानेन दत्तस्य छेदनेन च । विवि-
धान् नरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते । वाचा यच्च
प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् । तद्धनम् ऋणसंयुक्तम् इह
लोकं परत्र च' । दत्तस्योच्छेदनं स्वयं दत्तस्य द्रव्यस्य प्रति-
ग्रहीतुर्दानविक्रयादिकं विनाच्छेदं बलात् स्वीकरणं न तु
तद्विक्रीतादेर्ग्रहणम् । तथाच आश्वमेधिके पर्वणि युधिष्ठिरं प्रति
व्यासवाक्यं 'दत्तैषा भवता मष्टां ताञ्च भूमिं ददाम्यहम् ।
अरण्यं दीयतां मेऽद्य आसीत् पूर्वन्तु ते यतः' इति कात्या-
यनः 'स्वस्थेनार्त्तं न वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा
तु मृते दाप्यस्तु सुतो नात्र संशयः' । आर्त्तं न जन्मप्रभृति
महारोगिव्यतिरिक्तरोगिणेत्यर्थः । महारोगिणां दाने 'तेषां
मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्मसु' । इति प्रागुक्तभविष्य-
पुराणीयनिषेधात् । एवञ्च सुमूर्षुदत्तस्य यद्दानोपसर्गत्वा-
भिधानं तद्धर्मार्थेतरदानपरम् । स्मृतिः । 'स्नात्वा शुद्धे समे
देशे गोमयेनोपलेपिते । वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात्
सदक्षिणम्' । अत्र आहवलेपितदेशाभिधानात् । 'यज्ञो
दानं तपो जप्यं आहवञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं
कोटिकोटिगुणं भवेत्' इति स्कान्दे गङ्गायामिति गङ्गातीर
परमिति गङ्गावाक्कावली । पाप्मे 'शिवस्य विष्णोरग्नेश्च
सन्निधौ दत्तमक्षयम्' । लिङ्गपुराणे । शालग्रामशिला यत्

तीर्थं योजनद्वयम् । तच्च दानञ्च होमश्च सर्वं कोटिगुणं
 भवेत् । यत्र भूर्लोकं भूर्लोकमाह विष्णुपुराणम् । ‘पाद-
 ण्यश्च यत् किञ्चिदस्त्वस्ति पृथिवीमयम् । स भूर्लोकः समा-
 ध्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः’ पृथिवीमयं पार्थिवं ततश्च
 शालग्रामस्य पात्राद्यवस्थानेऽपि तीर्थत्वमतएव केवलभूमौ
 शालग्रामावस्थानं तीर्थाय मैथिलानां दुराचरणमेव । शङ्क-
 लिखितौ ‘आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् । कर्म
 चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ’ । स्मृतिः ‘गत्वा यद्गृहीयते
 दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाह्वयं याचितं तु
 तदर्द्धकम्’ । विष्णुधर्मोत्तरम् । ‘सौदते द्विजमुख्याय योऽर्घिने
 न प्रयच्छति । सामर्थ्यं सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते’ । यमः
 ‘आशां दत्त्वा ह्यदानारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्त-
 प्यते यस्तु तमाहुर्व्रह्मघातकम् । मात्स्ये ‘अनित्यं जीवितं
 यस्मात् वसु चातौव चञ्चलम् । केशेष्विव गृहीतस्तु मृत्युना
 धर्ममाचरेत्’ । भारते ‘एकां गां दशगुदेद्याद् दश दद्याच्च
 गेशती । शतं सहस्रगुदेद्यात् सहस्रं बहुगोधनः’ । व्यासः
 ‘ग्रामादर्द्धमपि ग्राममर्थिभ्यः किञ्च दौयते । इच्छानुरूपो
 विभवः कदा कस्य भविष्यति’ । तथा ‘भूक्त्वा दानं न शस्यते’ ।
 अतएव अग्निपुराणम् । ‘वाससुष्टिं परगवे सारुं दद्यात्तु यः
 सदा । अकृत्वा स्वयमःहारं स्वर्गलोकं न गच्छति’ । देवलः ।
 ‘अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः । अनित्याजीव-
 कर्मा च षडभिर्दाता प्रशस्यते’ अनित्याजीवकर्मा अगर्हित-
 जीवनोपायः तथा ‘अपरावाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् ।
 अण्यं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते’ । अपरावाधं
 ‘अपीडारहितम् अक्लेशं पात्रक्लेशजनकम् । तथा ‘यत् यच्च
 दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः । दानार्हो देश कालो

तो स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा' । देवलः । 'इष्टं दत्तमधीतं' वा
विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । श्लाघानुशीचनाभ्याश्च भग्नतेजो
विभिद्यते । तस्मादात्मकृतं पुण्यं ह्यथा न परिकीर्त्तयेत्
इष्टं यजनम् अनुकीर्त्तनं कथनं श्लाघा प्रशंसा अनुशीचनं धन-
व्ययेन पश्चात्तापः भग्नतेजः फलजननशक्तिहीनं ह्यथा रक्षादि-
प्रयोजनं विना । देवलः 'पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्षप्रयो-
जनम् । केवलं धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्ष्यते' । प्रयो-
जनमिह लौकिकमभिहितम् । याज्ञवल्क्यः 'न विद्यया
केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र हत्तमिमे चोभे तद्धि
पात्रं प्रचक्ष्यते' । हत्तमाचारः विष्णुधर्मोत्तरे 'पतनात् त्रायते
यस्मात् पात्रं तस्मात् प्रचक्ष्यते' । महाभारते । 'पात्रा-
णामपि तत् पात्रं शूद्राच्च यस्य नोदरे' । अत्र साक्षाच्छूद्र-
दत्तघृततण्डुलाद्यनुपयोगीति दानमागरः । शूद्रस्त्वान्ययाशा-
भांजोति रत्नाकरः । वस्तुतस्तु सुसूक्ष्मप्रकरणाभिहितशूद्राणां
नुपयोगीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः । 'दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमि-
त्तेषु विशंपतः । निमित्तेषु गङ्गातीरादिसंक्रान्त्यादिषु ।
हृदमनुः । 'सहस्रगुणितं दानं भवेद् दत्तं युगादिषु
कर्मश्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु' । विवादचिन्तामणौ
वशिष्ठः । 'शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः ।
तस्य प्रदोषविक्रयपरित्यागं तु मातापितरौ प्रभवतः न त-
एकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयात् वा स हि सन्तानाय पूर्वप्रा-
प्ति' । कात्यायनः । 'विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनि-
च्छेवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् । आप्त-
काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्त्तते इति
शास्त्रार्थनिश्चयः' । एवं भरणसामर्थ्येनैव परित्यागः । मनुः
'सप्त वित्तगमा धर्म्या दायो लाभः कृतो जयः । प्रयोगः क-

योगश्च सत्प्रतिग्रह एव च । दायोऽन्वयागतः लाभो निध्यादेः
 यःसंप्रामप्रयोगः कुशीर्दं कर्मयोगः कृषिवाणिज्यपुत्रकन्यादि ।
 हस्यति । 'कुटुम्बभक्तवसनाद् देयं यदतिरिच्यते । मध्वा-
 वादो विषं पश्चादातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत्' । कीर्त्तिनरकाभ्या-
 मत्यर्थः । अस्यापवादमाह स एव । कुटुम्बं पीडयित्वा तु
 आह्वयणाय महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूति-
 मेच्छता' । अतएव भविष्यपुराणे 'स्वल्पे महति वा तुल्यं
 तलमाढ्यदरिद्रयोः' । विष्णुधर्मोत्तरे । 'यस्योपयोगि यद्-
 द्यं देयं तस्मै च तद्भवेत्' । हारीतः 'तामसेन तु द्रव्येण
 ऋत्विग्भिस्तामसैस्तथा । तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ
 ऋच्यते । तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म-
 दाहुर्वृद्धिं विद्याञ्च तामसौम्' । तामसो वृद्धिः स्नेच्छाधि-
 त्यरूपा इति रत्नाकरः । 'राजसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भीराजसै-
 तथा । राजसं भावमास्थाय राजसो यज्ञ उच्यते । राजसेन
 यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरयस्वर्गयोर्जन्म क्रूरराज्यं
 अथा युतम् । सात्त्विकेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिः सात्त्विकै-
 तथा । सात्त्विकं भावमास्थाय सात्त्विको यज्ञ उच्यते ।
 सात्त्विकेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । देवलोके ध्रुवं
 आसौ देवसायुज्यमेव च' । मत्स्यपुराणञ्च 'येषां पूर्वकृतं कर्म
 सात्त्विकं मनुजोत्तम । पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद् दृश्यते
 तलम् । कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । कृच्छ्रेण
 तमर्णा विद्धि तामसस्य तथा फलम्' । द्रव्याणापि तत्तद्भेद-
 आह नारदः । 'पार्श्विकद्यूतचौर्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजे-
 पोपार्जितं यद्युत्तत्कृच्छ्रं समुदाहृतम्' । पार्श्विक पात्रतया
 पोर्जयतीति प्रायश्चित्तविवेकः । आर्त्या परपीडया प्रतिरूप-
 ण कृत्रिमरत्नादिना साहसेन समुद्रयानगिर्यारोहणादिना

व्याजिन ब्राह्मणवेशेन शूद्रादिना । कृच्छ्रं तामसं इति रत्ना-
करः । 'कुशीदक्षषिवाणिज्यशुल्कशालानुवृत्तिभिः । कृतोप-
कारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम्' अनुवृत्तिः शेषा । 'श्रुत-
शौर्यतपःकन्याश्रिथ्याज्यान्वयागतम् । धनं समविधं शुद्धं
मुनिभिः समुदाहृतम्' । श्रुतेनाध्ययनेन शौर्येण जयादिना
तपसा जपहोमदेवार्चनादिना कन्यागतं कन्यया सहागतं
श्वशुरादेर्लब्धं श्रिथ्यागतं गुरुदत्तिणादिना याज्यागतम्
आर्त्विजलब्धं अन्वयागतं दायादिभ्यो लब्धं शुद्धं सात्त्विकम् ।
अत्र स्वत्वहेतुभूतव्यापाररूपार्जनगणे चौर्यस्यापि निर्देशात्
चौर्योपात्तद्रव्येऽपि यथेष्टविनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यस्वरूप-
स्त्वमस्तीति प्रतीयते भवदेवभट्टसम्मतोऽयं पक्षः यत्तु 'द्रव्यम-
स्वामिविक्रीतं पूर्वस्वामी समश्रूयात्' । इति याज्ञवल्कीयेन
चौभ्रविक्रीतस्यास्वामिविक्रीतत्वमुक्तं तत्रास्वामिपदमप्रशस्त-
स्वामिपरम् 'अप्राशस्त्यं' विरोधश्च नजर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः
इति प्रागुक्तत्वान्न तु स्वामित्वाभावपरं प्रागुक्तनारदवचनविरो-
धात् । 'ब्राह्मणस्त्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन । दस्यु-
निष्क्रययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तुमर्हति' इत्यनेन चौरस्वत्वाभि-
धानाच्च अतएव याज्ञवल्करः । 'बुभुक्षितस्य हं स्थित्वा धान्यम-
ब्राह्मणाद्वरेत्' । मनुरपि 'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडन-
श्रुता । अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं ह्येनकर्मणा' इत्याभ्यां
ब्रह्मोपवासप्रदुपवासानन्तरं धान्यचौर्येण जीवनाभिधानात्
दक्षस्य बलिवैश्वदेवाहंता' प्रतीयत इति । व्यक्तं हरिवंशीय-
सप्तव्याधोपाख्याने । 'ते नियोगाद्गुरोस्तस्य गां दोष्ठीं सम-
पालयन् । क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां ग्नां वै हिंसितुं तदा ।
पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपभुञ्जीत भारत । स्मृतिं प्रत्यवमर्षश्च
तेषां जात्यन्तरेऽभवत्' । अत्र गुरोर्गां हत्वा आह्वेन चौराणां

अपि जातिस्मरत्वं दर्शनाच्चोर्ध्वेण स्वत्वं प्रतीयते । एतत्तु अत्यन्ता-
 शक्तानाम् । शक्तानां मत्स्यपुराणे 'गामग्निं ब्राह्मणं शास्त्रं
 काञ्चनं सलिलं स्त्रियः । मातरं पितरश्चैव ये निन्दन्ति नरा-
 धमाः । न तेषामूर्ध्वं गमनमेवमाह प्रजापतिः । परस्वं हरते यस्तु
 पश्चाद् दानं प्रयच्छति । न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र
 भागिनः' । इति सात्त्विकराजसिकवत् फलाभावपरम् अन्यथा
 प्रागुक्तहारौतादिवचनाविरोधापत्तेः । शातातपपराशरौ ।
 'सन्निकृष्टमधौयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजनं नैव दाने
 च दहत्यासपमं कुलं' वशिष्ठव्यासपराशराः 'यस्य चैकं गृहे
 मूर्खो दूरे चैव बहुश्रुतः । बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खं
 व्यतिक्रमः' । शातातपः 'मन्त्रपूर्वञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते ।
 दातुर्निश्चिद्य हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृन्वति । न ददस्वेति यो
 ब्रूयात् देवाग्नी ब्राह्मणेषु च । तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डाले-
 खभिजायते' । वशिष्ठः 'परिभुक्तमवज्ञातमपथ्याप्तमसंस्कृतम् ।
 यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भक्षन्त्यवतिष्ठते' । अपथ्याप्तं स्वकार्या-
 क्षमम् । यमः 'सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो न प्रयच्छति ।
 न स तत् फलमाप्नोति तत्रैव परिवर्तते' । अत्रैव दृष्टफल एवा-
 वतिष्ठते न स्वर्गादिफलमाप्नोतीत्यर्थः । महाभारते 'पङ्कज-
 वधिरा मूका व्याधिनोपहताश्च ये । भर्तव्यास्ते महाराज न
 तु देयः प्रतिग्रहः' । व्याधिना यक्ष्मादिना । व्यासः । 'माता-
 पित्रभ्यां यद्दत्तं यद् दत्तं भ्रातृबन्धुषु । आत्मजेषु च यद् दत्तं
 सोऽनन्तस्वर्गसंक्रमः । पितुः शतशृणुं दानं सहस्रं मातुरेव
 च । अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्यं दत्तमक्षयम्' । विशेषयति
 नारदः 'सात्त्वित्वं प्रतिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता
 भ्रातरः कुर्युर्न विभक्ताः परस्परम् । योऽसङ्गः प्रतिगृह्णापि
 पुनः सङ्गः प्रयच्छति । आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारयते

हि सः' धनस्वामिनमात्मानं सन्तारयति दुस्तरमिति शेषार्थे' स्कान्दे विशेषः । गोतमः 'अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम् । फलांशमभिसन्धाय प्रदद्याच्छृङ्गयान्वितः' । उदकस्तुतिमभिधायाह हारीतः 'तस्मादङ्गिरवोऽस्यैतद् दद्या-
 दालभ्य एव च' इति अवोच्य प्रोच्येति रत्नाकरः अत्र यद्यपि 'उत्तानेन हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् । न्युज्जताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्' इति वक्ष्यमानधृतेन विरुद्धम् । अतएव कुसुमाञ्जली प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति भेदेनोक्तं तथापि 'यस्य यद् दीयते वस्त्रमलङ्कारादिकाश्चनम् । तेषां देवतमुच्चार्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने । उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना प्रतप-
 येत्' इति कालिकापुराणादशाख्यानेऽपि न शास्त्रविरोधः वस्तुतस्तु उभयदर्शनादेकल्पिकम् आलभ्य पाणिना स्पृष्ट्वा । आपस्तम्बः 'मवांस्तुदकपूर्वाणि दानानि यथा श्रुतिवीहारे' इति अन्वाहार्थदानादौ यथा श्रुतिः यावदेव श्रूयते तावदेव कुर्यात् वीहारे यज्ञे । नोटकपूर्वतानियमः इति कल्पतरु-
 रत्नाकरौ अन्वाहार्थममावास्याश्राद्धम् एवैवापस्तम्बसूत्रेक-
 वाक्यत्वात् यथाश्रुतिवीहारः इति जैमिनिसूत्रेऽपि श्रुतिः श्राद्धी व्युत्पत्तिः तेनैत्युत्पत्तिवाक्ययोरर्थः श्रुतः स एव विनि-
 योगवाक्ये याज्ञ इति सूत्रार्थः । न तु श्रुतैरेव शब्दैर्वाक्य-
 रचना कार्येत्यर्थः मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेरदृष्टार्थता-
 पत्तेश्च । ततश्च सङ्कल्पादिवाक्ये सङ्कल्पविषयीभूतस्यार्थ-
 स्वाभिलष्यमानत्वादभिलाषि तु तत् वाचकसर्वशब्दानां साम-
 र्थात् श्रुतशब्दस्य नियमो नास्ति अन्यथा विश्वजिता यजैते-
 त्यादौ स्वर्गकाम इत्यभिलाषो न स्यादश्रुतत्वात् तथा 'कपिला-
 कीटिदानात्' [गङ्गास्नानं विशिष्यते] इति ब्रह्माण्डपुराणात्
 कपिलाकीटिदानजन्यफलाधिकफलप्राप्तिकाम इति शिष्टाहः

मताभिलाषो न स्यात् । अतएव ग्रहादीनां नानामुनिभि-
नानानामान्युक्तानि तेषां यत्किञ्चिन्नामैवोल्लेखाय तथाच
मत्स्यपुराणम् । 'सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजौवसितार्कजाः ।
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहालोकहितावहाः' । याज्ञवल्क्यः ।
'सूर्यः सोमो महौपुत्रो सोमपुत्रो बृहस्पतिः । शक्रः शनैश्चरो-
राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः' । यत्र तु एकस्य देवस्य
पूजादौ विशिष्य नानानामापादानं तत्र तत एव तान्येवा-
भिलाष्यानि न तु नामान्तराणि एवं यत्र बहुभिर्मुनिभिर्यन्त्रा-
माभिधीयते तत्र तदेव वक्तव्यं तथाभिधानेन श्रुतिस्तत्रैव
तात्पर्यं प्रतीयते । एवञ्च विधिग्रन्थस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति
न्यायेनापि विधिग्रन्थस्य विधिवाक्यस्य देवताप्रतिपादकमात्रस्य
मन्त्रसम्पादकत्वं बोध्यं योगियाज्ञवल्क्येन । 'मित्रो धाता-
भगस्वष्टा पृषार्थमांशुरेव च । पर्यायनामभिश्चैव एक एव
निगद्यते' तथा । 'वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसौ-
दति' । अतएव मनुः । 'वाग्देवत्वैश्च चरुभिर्यजिरंस्ते
सरस्वतीम् । अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम्' ।
अत्र वाग्देवता सरस्वतीति श्रुतर्वाक् सरस्वत्योरेकार्थत्वात्
वाग्देवत्वचरणा सरस्वतीयजनं सङ्गच्छते । अन्यथा नाम-
भेदाद् देवताभेदे विरुद्धं स्यात् ते सत्यवचने सम्भाव्यमाने शुद्ध-
विट् क्षत्रियविप्रवधविप्रयानृतादिसाक्षिणः । स्मृतिः 'नाम-
गोत्रे समुच्चार्य प्राङ्मुखो देवकीर्त्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय
दत्त्वास्ते स्वस्तिवाचयेत्' । देवकीर्त्तनादिति त्वपेक्षोपे पञ्चमौ
देवकीर्त्तनं कृत्वेत्यर्थः । ततश्च दात्रामुकदैवतं विष्णुदैवतं वा
वक्तव्यमिति । विष्णुधर्मोत्तरे 'अभयं सर्वदैवत्यं भूमिर्वै
विष्णुदेवता । कन्यादासस्तथा दासी प्राजापत्या प्रकीर्त्तिता
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः । तथाचैकग्रामं सर्वं

कथितं यमदेवतम् । महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैऋतो
 भवेत् । रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा ह्यग आग्नेय उच्यते । मेघन्तु
 वारुणं विद्याहराहो वैष्णवः स्मृतः । आरण्याः पशवः सर्वे
 कक्षिता वायुदेवताः । जलाशयानि सर्वाणि वारिधानी
 कमण्डलुः । कुम्भश्च करकश्चैव वारुणानि विनिर्देशेत् । समुद्र-
 जानि रत्नानि सामुद्राणि तथैव च । आग्नेयं कनकं प्रोक्तं
 सर्वलोहानि वाप्यथ । प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वान्नमपि
 च द्विजाः । ज्ञेयानि सर्वगन्धानि गान्धर्वाणि विचक्षणेः ।
 बार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यानि रजतानि च । पक्षिणश्च तथा
 सर्वे वायव्याः परिकीर्त्तिता । विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्यो-
 पकरणानि च । सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकाद्यानि पण्डितैः ।
 सर्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्वकर्मा तु देवतम् । द्रुमाणामथ-
 पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह । फलानामपि सर्वेषां तथा ज्ञेयो
 वनस्पतिः । मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च । कृत्वं
 कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च । उपानही तथा यानं
 तथा यत् प्राणवर्जितम् । औत्तानाङ्गिरसं त्वेतत् प्रतिगृह्णीत
 मानवः । पर्येणाय तथोशौरं वर्मशस्त्रध्वजादिकम् । व्रतोप-
 करणं सर्वं कथितं सर्वदेवतम् । गृह्णन्तु सर्वदेवत्वं यदनुक्तं द्विजो-
 त्तमाः । तज्ज्ञेयं विष्णुदेवत्वं सर्वं वा विष्णुदेवतं देवकीर्त्तना-
 दित्यत्र देवकीर्त्तनात् षट्त्रिंशन्मते पाठः व्याख्यातश्च हेमा-
 द्विणा । देवकीर्त्तनोत्तरकालं दत्वेत्यर्थः । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि
 'द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्ददातीति ततो वदेत् । तोयं दद्यात्तथा
 दाता दाने विधिरयं स्मृतः' । व्यासः 'नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रद-
 द्यात् श्रद्धयान्वितः । परितुष्टेन भावेन तुभ्यं संप्रददे इति' ।
 सम्प्रदानवाक्येऽहं प्रयोगमाह कात्यायनः । 'अहमस्मै ददा-
 नीति एवमाभाष्य दीयते' । एवञ्च सम्प्रददे ददानीत्येतयो-

विकल्पः स च व्यवस्थितः आत्मगामिफले संप्रददे परगामिफले
ददानीति उभयपदित्वात् दाधानोः फलवति कर्त्तर्यात्मने-
पदं दृश्यते अफलवति कर्त्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिसूत्रात् ।
अतएवात्मनेपदपरस्मैपद इत्येतयोरात्मनेपरस्मै इत्याभ्यां
समाख्या सङ्गच्छते । ददानीत्यस्य दट इति घञ् वर्त्तमानार्थ-
तेति । अतएव सकृदाह ददानीति मननाप्यक्तं सङ्गच्छते
अबुमत्यर्थे त सकृत्वाभिधानमपयोजकमिति । आहाटी
फलभागिनां गोत्राद्यल्लेखदर्शनात् । तदितरत्रापि तथोल्ले-
खाचारः । ज्ञासीतः । 'अथामदृश्यदानमस्वर्गं यच्च दत्त्वा
परितप्यते तर्हि दानमफलं यच्चोपकारिणे ददाति तन्मात्रं
परिक्रिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यथावितमन्य' गच्चापात्राय
ददाति अनिष्टदानं स्रवति यच्चादत्त्वा प्रकीर्त्तते स्मयदानं
यच्चायुहया ददाति क्रोधादाक्तमं यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा
वा क्रोशति अमत्कनं पैशाचं यच्चावज्जातं ददाति दत्त्वा
वावजानीते ममूर्षो स्ताममं यच्चापक्रतो ददाति' । एते दानो-
पसर्गायैरुपसृष्टं दानमपमिहमस्वर्गमयशस्यमध्वफलं भव-
त्यल्पफलं वेति । तर्हि व्यागानन्तरकाले हस्तार्पणमन्धवेऽपि
अदानममर्पणम उपकारिणे व्यसनोपकारिणे तदितरोपकारिणे
तु दत्तः 'मातापित्रोर्गुरौमित्रे विभीते चोपकारिणे दीनानाथ-
विशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्' । तन्मात्रं यथोक्तोपकरण-
रहितम् । सोपधं सकृद्वा अन्यथावितं लोकसम्भावनायै प्रका-
शितम् । अनिष्टदानं शत्रवे दानं स्मयो मानभेदः अपक्रतो-
भयादिमान् । तथाच नारदः 'अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोक-
रुमन्वितैः । बालमृद्धास्वतन्त्रात्तमत्तोन्मत्तापवर्जितैः कर्त्ता
समेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्' । प्रतिलाभेच्छया
सोपाधिदत्तमुपाध्यसिद्धाविति विवादचिन्तामणिः । एतद्

परमेव हारीतेन सोपधमित्युक्तम् । ब्रह्माण्डपुराणे । ‘शुचिः पवित्रपाणिश्च गृह्णीयादुत्तरामुखः । अभीष्टदेवतां ध्यायन् मनसा विजितेन्द्रियः । कृतोत्तरीयको नित्यमन्तर्जानुकरस्तथा । दातुरिष्टमभिध्यायन् प्रतिगृह्णादलोलुपः’ । पवित्रं ध्याकरोति कात्यायनः । ‘अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्’ । अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भस्य भेदरूपाभावः अनन्तर्गर्भं तद् अस्यास्ति तत्तथेति अनन्तर्गर्भशून्यमित्यर्थः । तथाच शौनकाः । ‘अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ प्रादेशमस्मिती । अनखच्चेदिनौ सायौ तौ पवित्राभिधायकौ’ । प्रचेताः । ‘दक्षिणहस्तमध्ये ब्राह्मणस्याग्नेयं तीर्थम् आग्नेयेन प्रतिगृह्णीयात्’ । आदित्यपुराणे । ‘ओङ्कारमुच्चरन् प्राज्ञा द्रविणं शक्तुमोदनम् । गृह्णीयाद् दक्षिणे हस्ते तदन्तं स्वेति कौत्तयेत्’ । ओङ्कारस्यात्र स्वीकारार्थत्वात् तेनैवात्र ग्रहणं युक्तम् । तथाचो मित्यभ्युपगम इति शाब्दिकाः । स्वस्तौति चेमार्थम् । तथाचामरः । ‘स्वस्त्याशौः चेमपुण्यादौ’ इति । व्यासः । ‘दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवे । सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते’ । कर्मोपदेशिन्यां जैमिनिः । ‘सुवर्णं दीयमाने तु रज्रतं दक्षिणीच्यते’ । गृह्यपरिशिष्टे ‘अलाभे फलमूलानां भक्ष्याणां दक्षिणां ददाति’ इति । अलाभे विहितदक्षिणालाभे । बृहस्पतिः ‘हतमश्रोत्रियं दानं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः । तस्मात् पणं काकिणीं वा फलपुष्पमथापि वा । प्रदद्याद् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत्’ । नारदः ‘काकिणी च । चतुर्भांगो मासकस्य पणस्य च’ । दक्षिणा तु सम्प्रदानब्राह्मणाय देयैव । एतेभ्योऽपि द्विजायेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम्’ इति मनुवचनात् । रोगे प्रतिमादाने व्यक्तमाह

शातातपः 'पूर्वाभिमुखमाचार्यमभ्यर्थ्य प्रतिमानु ताम् ।
 प्रदद्याद् दक्षिणां तस्मै मध्याह्ने समुपस्थिते' । प्रतिग्रहविधान-
 माह विष्णुधर्मोत्तरम् । 'भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमेः कृत्वा
 प्रदक्षिणम्' । प्रदक्षिणं न सर्वस्या भूमेः किन्तु तत्रस्थस्याः
 प्रदक्षिणावर्त्तमात्रं भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् ।
 'करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ द्विजोत्तमाः । करन्तु हृदि
 विन्यस्य धर्मो ज्ञेयः प्रतिग्रहः' । धर्मो धर्मविषयस्यायम् ।
 'आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णं चाश्वस्य कीर्त्तितः । तथाचैक-
 शफनान्तु सर्वेषामविशेषतः । प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे
 कृष्णाजिनं तथा । आरण्याः पशवश्चान्ये ग्राह्याः पुच्छे विच-
 क्षणेः । प्रतिग्रहमथोद्वस्य आरुह्य च तथाचरेत् । वीजानां
 मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः । वस्त्रं दशान्तमादद्यात्
 पग्निधाय तथा पुनः । आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च
 पादुके । ईशायान्तु रथं ग्राह्य कृत्वं दण्डे च धारयेत् ।
 आयुधानि समादाय तथा भूष्यविभूषणम् । वर्मध्वजौ तथा
 सृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् । अवतीर्य च सर्वाणि जल-
 स्थानानि वै द्विजाः । द्रव्याख्यान्यान्यथादाय सृष्ट्वा यो ब्राह्मणः
 पठेत् । प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत् । ततस्तु
 सार्द्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य देवतम्' । भूमिर्विष्णुदेवताकेत्यादि
 कौर्त्तयेदित्यर्थः । 'समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रति-
 ग्रहम् । विधिं धर्ममथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
 दात्रा सह तरत्येव नानादुर्गाण्यसौ द्विजः' । ब्रह्मपुराणे ।
 'ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद् वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा । अव्यश्वमपि
 मातङ्गतिललोहाश्च वर्जयेत् । कृष्णाजिनहयग्राह्यौ न भूयः
 पुरुषो भवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य नृत्तस्य च ।
 तरकाश्च निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा' । तथा 'ब्रह्महत्या

सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आतुराद् यद् गृहीतन्तु तत्
 कथं वै तरिष्यति । एतदादिद्रव्यदानं ग्रहीतुर्दोषजनकम् ।
 दूदनिच्छवे विद्यारहितत्वेनासमर्थाय च दातुरपि दोष-
 जनकमाह दक्षः 'न केवलं हि तदयाति शेषमस्य च
 नश्यति' । तत् द्रव्यं शेषं द्रव्यस्य अतएव याज्ञवल्क्यः ।
 'विद्यातपोभ्यां हौनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः । गृह्णन् प्रदा-
 तारमधो नयत्यात्मानमेव च' । अधो नरकम् । एतद्दान-
 प्रतिग्रहणोत्तरं तपो जपादिभिरात्मतारणक्षमाय स्वेच्छया
 प्रतिग्रहीत्रे दानं न दोषायेत्याह विष्णुः 'एतानि यदि
 गृह्णाति स्वेच्छयाभ्यर्थितो न तु । तस्मै दाने न दोषोऽस्ति
 यस्त्वात्मानन्तु तारयेत्' । तारणप्रकारमाह हारीतः । 'मणि-
 वासो गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्राष्टसहस्रं जपेत् पञ्चमध्यमे
 दशोत्तमे द्वादशरात्रं पयो व्रतं शतसहस्रमसत्यतिग्रहेष्विति'
 अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रम् असत्यतिग्रहेषु उभयतो मुख्यादि-
 प्रतिग्रहेषु तथाचादिपुराणे 'किंकरिष्यत्यसौ मूढो गृह्णात्यु-
 भयतो मुखीम् । सहस्रवारुणाः वाशाः खुरधाराऽग्नि सन्निभाः ।
 पूर्णं वर्षसहस्रे तु पाश एकः प्रमुच्यते' । अतएव देवलः ।
 'प्रतिग्रहं समर्थो हि कृत्वा विप्रो यथाविधि । निस्तारयति
 दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा' । स्कान्दे । 'वेदाङ्गपारगो विप्रो
 यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्र-
 मिवाभ्रसा' । एवं 'तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु
 च । निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः' । इति
 महाभारतवचनम् । प्रतिग्रहीतृदोषजनकगङ्गातीरादिदेश-
 ग्रहणादिकाले दानेऽपि बोध्यम् । किन्तु इदानीं तथाविध-
 पात्राभावात् । मनसा पात्रमुद्दिश्य इत्यादि प्रागुक्तवचनात्
 तत्तद्देशकालयोरुत्सृज्य देशान्तरे कालान्तरे च प्रतिपादना-

चारः सर्वथा समीचीनः । गङ्गावाक्यावत्यप्येवं याज्ञवल्करः
 'प्रतिग्रहसमर्थी हि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् । ये लोकादान-
 शीलानां सैतानाप्नोति पुष्कलान्' । अपवादमाह स एव ।
 'कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः । मांस-
 शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च' । चकाराद् गृहादि
 'शय्यागृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणौन् दधि । मत्स्यान्
 धानाः पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्नदेत्' इति वचनात् ।
 मणौन् विषादिनिवारकान् । तथा 'एधोदकं फलं मूलमन्न-
 मभ्युद्धृतञ्च यत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् मध्वथाभयदक्षि-
 णाम्' । अभयदक्षिणाम् अभयदानम् अभयप्रद इति वक्ष्य-
 माणवचनात् । अभ्युद्धृतम् अभ्यर्थं दत्तं किमिति न प्रत्या-
 ख्येयम् इत्याह । तथाच मनुः 'अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि
 दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः' ।
 एतद्वचनं याज्ञवल्करस्येति मिताक्षराकुल्लूकभट्टमाधवाचार्याः ।
 मनोरिति शूलपाणिः । भरद्वाजः । 'अयाचितोपपन्ने तु
 नास्ति दोषः प्रतिग्रहे । अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तं नैव
 निर्नदेत्' । अपवादान्तरमाह स एव । 'देवातिथ्यर्चनकृते
 गुरुभृत्यार्थमेव च । सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च' ।
 भृत्या भरणीयाः भार्यापुत्रादयः । तथा मनुः । 'वृद्धौ च
 मातापितरौ साध्वौ भार्या सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं
 कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्' । आत्मवृत्त्यर्थं जीवनमात्रम् ।
 'न तु हृष्येत् स्वयं ततः' इति मनुस्मृतेः । प्रयोगसारे । 'प्रति-
 ग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगोपलिप्सया । देवतातिथिपूजार्थं
 धनं यन्नादुपाजयेत्' । अङ्गिराः 'कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रति-
 गृह्णीत याचितम् । क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हि-
 चित्' । अतएव यज्ञार्थं याचकत्वे निन्दामाह याज्ञवल्करः ।

‘चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षणात्’ । शूद्रस्यापि अयाचितदातृत्वमाह नृसिंहपुराणम् । ‘अयाचितप्रदाता स्यात् क्षपिं वृक्ष्यर्थमाश्रयेत् । पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूज-
नम्’ । मनुः । ‘वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः । अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् । सर्वतः प्रतिगृह्णी-
यात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः । पवित्रं दुष्यते ह्येतद्धर्मतो नोप-
पद्यते । नाध्यापनाद् याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् । दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमाहिते’ । ज्वलनाम्बुसमा
अग्निजलसमा इति कुल्लूकभट्टः प्राचीन प्रायश्चित्तविवेके तथा
पाठः । व्यासः । ‘अक्षत्रियाश्च राजानो विप्राः शूद्रोपजीविनः ।
शूद्राश्च ब्राह्मणाचाराभविष्यन्ति युगचये । याजयिष्यन्त्य-
याज्यांश्च तथाभक्ष्यस्य भक्षिणः । ब्राह्मणाधनदृष्टणार्था
युगान्ते समुपस्थिते’ । पाद्मे । ‘परान्नं परवासञ्च नित्य-
धर्मरतस्यजेत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् भोजनं न समाचरेत्’ ।
स्कान्दे । ‘दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।
असतः प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहमतन्द्रितः’ । मनुः । ‘यद्य-
दिदृष्टमं लोके यच्चापि दयितं गृहे । तत्तद् गुणवते देयं
तदेवाक्षयमिष्यते’ । तेनेदं वाक्यम् अक्षयधान्यप्राप्तिकामो
ब्राह्मणाय धान्यमहं सम्प्रददे । एवं सर्वत्र नन्दिपुराणे
‘आत्मविद्या च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका तथा । एता
विद्यास्त्रयो मुख्याः सर्वदानक्रियाफलैः’ । आत्मविद्या उप-
निषत् त्रयस्त्रिसः । तथा ‘पुराणविद्यादातारस्त्वनन्तफल-
भागिनः’ । हरिवंशे । ‘शताश्वमेधस्य यदक्ष पुण्यं चतुः-
सहस्रस्य शतक्रतोश्च । भवेदनन्तं हरिवंशदानात् प्रकीर्तितं
व्यासमहर्षिणा च । यद्वाजपेयेन च राजसूयाद् दृष्टं फलं
हस्तिरथेन चान्यत् । तत्सम्यक्ते व्यासवचः प्रमाणं गीतञ्च

वाल्मीकिमहर्षिणा च' । तेन शताश्वमेधयज्ञचतुःसहस्रशत-
 क्रतुजन्यपुण्यसमानस्तपुण्यवाजपेयराजसूयहस्तिरथदानजन्य-
 फलसमफलप्राप्तिः फलम् । मत्स्यपुराणम् । 'यत्राधिकृत्य
 गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भाग-
 वतमुच्यते । लिखित्वा तच्च यो दद्याद्देवमशृङ्गसमन्वितम् ।
 प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम् । अष्टादश-
 सहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितम्' । लिखित्वा लेखयित्वेति
 दानसागरः । पद्मपुराणम् । 'शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्
 दानमुत्तमम् । भूचक्रं तेन दत्तं स्यात् स शैलघनक्रामनं'
 सर्वदानं विष्णुप्रोत्यर्थम् आह विष्णुपुराणम् । 'देयानि
 विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये' । इत्युपक्रम्य 'यद्यदिष्टतमं
 लोके यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि । तत्तद्देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य
 चक्रिणः' । देवसम्प्रदानकदानमाह विष्णुपुराणम् । 'पात्रा-
 ण्याध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाश्चाग्निहोत्रिणः । देवताश्च तथा
 मुख्या गोदानं ह्येतदुत्तमम् । यश्चोभयमुखीं दद्याद्दानं विप्रे
 वेदपारगे । देवाय वाप्यभीष्टाय सकुल्यान्येकविंशतिम् ।
 समुद्धृत्य नरस्तिष्ठेन्नरकाद् ब्रह्मणोऽन्तिके । युगानि रोमं-
 तुल्बानि यदि शृङ्गापरो नरः' । तत् प्रतिपत्तिमाह दानसागरे
 स्कन्दपुराणम् । यत्किञ्चिद्देयमीशानमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुचौ ।
 दीयते विष्णवे चाथ तदनन्तफलं स्मृतम्' । यत्किञ्चिद्देयं
 दानार्हं वस्तु ईशानमुद्दिश्य त्यक्तम् । विष्णवे वा दत्तं
 पश्चाद्वा ब्राह्मणाय प्रदीयते प्रतिपाद्यते । तत्सर्वमनन्तफलम् ।
 तथाच मत्स्यसूक्तम् । 'देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दद्याच्च
 दक्षिणाम् । तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्' ।
 इति दत्तेत्यत्र देयानीति वाराहीतन्त्रे पाठः । वृहस्पतिः ।
 'षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गं वसति भूमिदः । उच्छेत्ता चानुमन्ता

च तावन्ति नरके वसेत् । तथा 'भूमिं दत्त्वा तु यः
 पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् । अनाच्छेद्यमनाहार्यं दान-
 लेख्यन्तु तद्विदुः' । महाभारते । 'अपि पापं कृतो राज्ञः
 प्रतिगृह्णन्ति साधवः । पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनीं जननीं
 यतः । नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् ।
 दानं वाप्यथ वा दानं नामास्याः परमं प्रियम्' । दानादान-
 काले यत् प्रियदत्तानामास्याः परमं प्रियमित्युक्तम् । तेन
 प्रियदत्तामुच्चार्य दातव्या गृहीतव्या च विष्णुः । 'तैजसानां
 हि पत्राणां प्रदानेन पात्री भवति कामानामिति' । मनुः ।
 'वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमन्नयमन्नदः । तिलप्रदः प्रजा-
 मिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् । भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायु-
 र्हरिणदः । गृहदोऽग्राणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ।
 वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्वमालोक्यमश्वदः । अनडुहः श्वि-
 पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम् । यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यम-
 भयप्रदः । धान्यदः सर्वमीष्यन्तु ब्रह्मदो ब्रह्मसार्ष्टिताम्
 सर्वमिति यस्य यदपेक्षितम् । ब्रध्नस्य पिष्टपं सूर्यलोकम्
 अभयप्रदः शरणागतरक्षकः । तथाच रामायणम् । 'पर्याप्त-
 दक्षिणस्यापि नाश्वमेधस्य तत् फलम् । यत् फलं याति
 संवासे रक्षिते शरणागते' । अकरणे निन्दामाह महा-
 भारते । 'प्राणिनं बध्यमानं हि यः शक्तः समुपेक्षते । स याति
 नरकं घोरमेवमाहुर्मनीषिणः' । ब्रह्मदो वेदाध्यापयिता
 ब्रह्मसार्ष्टितां ब्रह्मसमानगतिताम् । अत्र जलादिमात्रदानं
 तु तत्तत्फलं तैजसपात्रदाने तु बहुकामपात्री भवनं फलम्
 न तु जलादियुक्ततैजसपात्रदाने विशेषफलमूक्तं ततश्च 'नान-
 विधानि द्रव्याणि धनानि विविधानि च । आयुष्कामे-
 देयानि स्वर्गमन्नयमिच्छता' । इति यमदेवत्ववचनात्

स्वर्गकामनयेव तेजसपात्रयुक्तद्रव्यदानं तथैवंभूतदाने विष्णु-
 दैवतं वक्तुं युक्तम् । स्कान्दे । 'भासनं यः प्रयच्छेत्तु संवीतं
 ब्राह्मणाय वै । राज्यस्थानमवाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोत्यनुत्तमम्' ।
 संवीतं वस्त्राच्छादितम् । अत्रासनकन्यागोदानेषु सवस्त्रत्व-
 श्रुतेरन्यत्रापि तथा व्यवहरन्ति । संवर्त्तः । 'ताम्बूलञ्चैव यो
 दद्यात् ब्राह्मणाय विचक्षणः । मेधावी सुभगः प्राप्नोति दर्श-
 नीयश्च जायते' । वशिष्ठः । 'सुपूगञ्च सुपर्णञ्च सूचूर्णेन
 समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः' ।
 आग्नेये । 'घर्मवातातपसहं कृत्रं दद्यात् द्विजातये । सर्व-
 व्याधिविनिर्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति' । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 'कृत्रोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः' । नारदीये ।
 'गन्धदः पुष्पफलदः प्रयाति ब्रह्मणः पदम्' । याज्ञवल्करः ।
 'गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् । यानं वृत्तं प्रियं
 शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत्' । प्रियं यद् यस्य हर्म्यादि ।
 संवर्त्तः । 'फलमूलानि यानानि शाकानि विविधानि च ।
 दानानि दत्त्वा विप्रेभ्यो मुदायुक्तः सदा भवेत्' । ब्रह्मपुराणम् ।
 'काष्ठस्य पादुकादीनि पीठकाद्यासनानि च । यैर्दत्तानि
 द्विजातिभ्यः स्वर्गं यान्ति यथासुखम्' । याज्ञवल्करः । 'हेम-
 शृङ्गीशफेरुष्यैः सुशीला वस्त्रशोभिता । सकांस्वपात्रा
 दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा । दातास्याः स्वर्गमाप्नोति
 वत्सराज्जोमसस्त्रितान् । कपिला चेतारयति भूयसासप्तमं
 कुलम् । सवत्सा लोमतुल्यानि युगान्युभयतोसुखी । दातास्याः
 स्वर्गमाप्नोति पूर्वैश्च विधिना ददत्' । उभयतो सुखीमाह
 याज्ञवल्करः । 'यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ सुखं योनौ प्रदृश्यते ।
 तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति । यथाकथञ्चित्
 दत्त्वा गां धेनून् वा धेनुमेव वा । अरोगामपरिक्लिष्टां दत्त्वा

स्वर्गं महीयते' । अङ्गिराः 'बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्यं ह
 शयनं स्त्रियः । विभक्तदक्षिणा एता दातारं तारयन्ति हि
 एकाह्येकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथञ्चन । आ तु विक्रय
 मापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम्' । अन्यदेकमपि बहुभ्यो
 दातव्यम् । तथाच स्कन्दपुराणं 'राजतं यः प्रयच्छेत्तु द्विजेभ्यो
 भाजनं शुभम् । स गन्धर्वपदं प्राप्य उर्वश्या सहमोदते' ।
 विष्णुधर्मोत्तरे । 'तथौषधप्रदानेन विरोगस्त्वभिजायते' ।
 नन्दिपुराणम् । 'यश्च वेश्म शुभं दद्यात् सर्वोपकरणान्वितम् ।
 विप्राय नियमस्थाय स पूतः सर्वपातकात्' । उपकरण
 धान्यादि नियमस्थाय उपवासादिब्रतशीलाय इति दानमा
 गरः । नन्दिपुराणं 'योऽश्वं रथं गजं वापि ब्राह्मणे प्रति
 पादयेत् । स शक्रस्य वसंतीके शक्रतुल्यो युगान् दश ।
 प्राप्यन्ते सैव मानुष्यं राजा भवति बुद्धिमान् । उपानहौ च
 यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रवासिने । स गजैस्तुरगैर्याति यानं
 पथि यथासुखम्' । याज्ञवल्करः 'भृदौपाश्वानवस्त्राभस्तिनः
 सर्पिः प्रतिश्रयान् । नैवेशिकं स्वर्णधुर्यं दत्त्वा स्वर्गं मही
 यते' । प्रतिश्रयो गृहाद्याश्रयः । नैवेशिकं विवाहोचित
 द्रव्यम्^१ । धूर्याः वलीवर्हादयः । महाभारते । 'अग्निर्वै
 सकलादेवाः सुवर्णञ्च तदात्मकम् । तस्मात् सुवर्णं ददता
 दत्ताः स्युः सर्वदेवताः' । यमः । 'इत्यनानां प्रदानेन दीप्ताः
 ग्निर्जायते भुवि' । तथा 'गन्धौषधमथाभ्यङ्गमाक्षिकं स्रवणं'
 तथा । यः प्रयच्छति विप्राय सौभाग्यं स तु विन्दति' ।
 मत्स्यपुराणम् । 'पायमं मधुमयुक्तं भक्ष्याणि विविधानि च ।
 यथाशक्त्या तु राजेन्द्र भोजयेच्च सदक्षिणम् । ततश्चोद्दिश्य
 पितरम्' इति रामायणवचनात् । अशौचान्द्वितीयदिनेऽपि
 दानानि कार्याणि । तत्र स्मृतिः । प्रेतमुद्दिश्य यो दद्यात्

हेमगर्भांस्तिलान्नृप । यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत् कालं
स मोदते । महाभारते 'कल्यमुत्थाय यो विपः स्नातः शुक्लेन
वाससा । तिलपात्रं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रमुच्यते' । एताभ्यां
वचनाभ्यां मिलितदानं प्रत्येकवचनोक्तदानं वा प्रतीयते यदि
मरणात् प्राक् वैतरणी न दत्ता तदेदानो दातव्या । 'कृष्णां
वैतरणीं धेनुं यः प्रयच्छेत् द्विजातये । सर्वपापविनिर्मुक्तो
वैतरणीं तरते सुखम्' इति स्मृतेः वैदिककर्ममात्रे तु ओम्
तत्सदित्युच्चार्य दद्यादित्याह । भगवद्गीता । 'ओम् तत्-
सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च
यज्ञाश्च विहिताः पुराः । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदान-
तपःक्रिया । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ।
तदिति अभिसम्भाय यज्ञदानतपःक्रिया । दानक्रियाश्च विविधा
क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः । सङ्गावे साधुभावे च सदित्येतत्
प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते' ।
ओम् तत्सदिति त्रिप्रकारो ब्रह्मणो जगदीश्वरस्याभिधानं
मुनिभिश्चिन्तितम् । यस्यायं त्रिविधो निर्देशः तेन परमा-
त्मना ब्राह्मणादयो निर्मिताः । यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देश-
स्तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य कृता यज्ञाद्याः सततम् अङ्ग-
वैकल्येऽपि प्रकर्षेण प्रवर्तन्ते साङ्गा भवन्ति । व्यक्तं योगि-
यान्नवल्करः । 'वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति' । तथा 'यश्चून-
श्चातिरिक्तश्च यच्छ्रुद्रं यदयन्नियम् । यदमेध्यमशुद्धश्च यातया-
मश्च यद्भवेत् । तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वज्ञाविकलं भवेत्' ।
तदित्युदाहृत्य इत्यनुषङ्गः । अनभिसम्भाय यज्ञादिकर्मणः
फलमिति शेषः । फलाभिसम्भानं विना मुमुक्षुणा कर्म
कर्तव्यमित्यर्थः । यतः सतो विद्यमानस्य भावे जन्मनि साधु-

भावे उत्कृष्टचरिते च सदिति प्रयुज्यते । अतो यन्नादौ
 कर्मणि प्रथमतः सच्छब्दः प्रयुज्यत इति षोडशदानक्रममाहुः
 साम्प्रदायिकाः । 'भूम्यासनं जलं वस्त्रं प्रदीप्नोऽन्नं ततः
 परम् । ताम्बूलच्छत्रगन्धाश्च मास्यं फलमतः परम् । शय्या
 च पादुका गावः काञ्चनं रजतं तथा । दानमेतत् षोडशकं
 प्रेतमुद्दिश्य दौयते' । अत्र प्रयोगः । अशौचान्ताद्वितीयदिने
 सूर्योदयानन्तरं स शिरस्कमात्रं स्नात्वा माङ्गल्यं घृतादि
 स्पृष्ट्वा स्वशाखोक्तशान्तिं कृत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य विप्रो
 जलं क्षत्रियो वाहनं वैश्यो प्रतोदं शूद्रो यष्टिं स्पृष्ट्वा शुद्धः सन्
 वैधस्नानादिनित्यक्रियां कुर्यात् । ततो हेमगर्भतिलदानं
 तत्र क्रमः । प्राङ्मुख उदङ्मुखं ब्राह्मणं गन्धपुष्पाभ्यां संपूज्य ।
 ओम् सवस्त्रतैजसाधारहेमगर्भतिलेभ्यो नमः । इति गन्ध-
 पुष्पाभ्यां तान् पूजयित्वा एतदधिपतये विष्णवे नम इति
 संपूज्य ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा सवस्त्रतैजसाधारहेमगर्भ-
 तिलांश्च संप्रोच्य वामहस्तेन धृत्वा तिलकुशजलान्यादाय ।
 ओम् तत्सदित्युच्चार्य अमुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ
 अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्मणोऽशौचान्ताद्वितीयेऽङ्कि
 अमुकगौत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्मणः स्वर्गकाम एतान् सवस्त्र-
 तैजसाधारहेमगर्भतिलान् विष्णुदेवतान् अमुकगोत्राय अमुक-
 देवशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददानि इति सम्प्रदान-
 ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् । एवमेव पितृदयितादानसाग-
 रयोः । स्वगामिफले तु सम्प्रददे इति । तिलानां सुष्टि-
 मादाय हेमतैजसपात्रयोः करमध्यात्मकाम्नेय तीर्थेन वस्त्रस्य
 दशान्तग्रहणपरिधानाभ्यां ओमित्युक्त्वा प्रतिगृह्य स्वस्ति
 इत्युक्त्वासावित्रीं पठित्वा एते सवस्त्रतैजसाधारहेमगर्भतिला-
 विष्णुदेवताका इति वदेत् । ततो यथाशाखं कामस्तुतिं पठेत् ।

।था ऋग्वेदी 'ओम् क इदं कस्मा अदात् कामः कामाया-
दात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् ।
कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते द्युष्टिरसि द्यौस्वादधातु
पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णातु' । १ । यजुर्वेदे तु । ओम् द्यौस्वा
परिदधातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु कोऽदात् कस्मा अदात्
कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामै-
तत्ते तव कामसता भुञ्जामहे' । २ । सामवेदे तु 'ओम् क इदं
कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रति-
ग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णाति
कामैतत्ते' । ३ । अथर्ववेदे तु । 'क इदं कस्मा अदात् कामः
कामादायात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्र-
माविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णात्वन्तरोक्षमिदं महोत्साहं
गणेनेति' । ततो दाता ओम् अद्यत्यादि कृतैतत् अमुक-
दानप्रतिष्ठाय दक्षिणामिदं काञ्चनम् आग्निदेवतं तन्मूल्यं
ग विष्णुदेवतं तुभ्यमहं सम्प्रददानि इति ब्राह्मणाय दद्यात् ।
ब्राह्मणासन्निधाने यथासम्भवगोचनान्ने ब्राह्मणायिति विशेषः ।
तुभ्यमिति न देयं भूमौ त्यागजलप्रक्षेपः । एवमन्यत्रापि
प्रथायोग्यमूहनीयम् । 'सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा
रा । सर्वेषामिव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते' इति वचनात्
काञ्चनं दक्षिणा देया । तत्तत् फलकामनायान्तु हेमगर्भ-
तेलानां तत्तत्तिलसमसंख्यवर्षावच्छिन्नस्वर्गलोकमोदनं फलम् ।
वैतरण्या रुद्रो देवता सर्वपापविनिर्मुक्तिपूर्वकवैतरणीसुख-
सम्पन्नं फलम् । अन्यत्र ओम् 'यमहारे महाघोरे तप्ता
वैतरणी नदी । तान्तु तत्तुं ददाम्येनां कृष्णां वैतरणीञ्च
गाम्' । इत्युच्चार्य उत्सृजेत् । प्रतिग्रहे पुच्छधारणं भूमेः
पूजायां दानवाक्ये च प्रियदत्तेति विशेषणम् । भूमेर्देवता-

विष्णुः । षष्टिवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासफलम् । प्रतिग्रहे तद्भूमेः प्रदक्षिणीकरणं भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् । १ । आसनस्य उत्तानाङ्गिरसो देवतीराज्यस्थाना-
नुत्तमस्वर्गप्राप्तिः फलम् । तत्र विशेषानुपदेशात् करमध्या-
त्मकाग्नेयेन तीर्थेन प्रतिग्रह एवमन्यत्रापि आग्नेयं कर-
तलम् । २ । जलस्य वरुणो देवता ढसिप्राप्तिः फलम् । ३ ।
वस्त्रस्य वृहस्पतिर्देवता चन्द्रमालोक्यप्राप्तिः फलं प्रतिग्रहे
दशान्तग्रहणपरिधाने । ४ । दीपस्याग्निर्देवता उत्तमचक्षुः
प्राप्तिं फलम् । ५ । अन्नस्य प्रजापतिर्देवता अन्नयसुखप्राप्तिः
फलं प्रतिग्रहे मुष्टिग्रहणम् । ६ । ताम्बूलस्य वनस्पतिर्देवता
मेधावित्सुभगत्वप्राप्त्यदृशनीयत्वप्राप्तिः फलम् । ७ । कृचस्य
उत्तानाङ्गिरो देवता सर्वव्याधिविनिर्मुक्तत्वश्रीमत्त्वबहुपुत्रत्व-
प्राप्तिः फलम् । प्रतिग्रहे दण्डधारणम् । ८ । गन्धस्य गन्धर्वो
देवता ब्रह्मपदप्रयाणं फलम् । ९ । मातृस्य वनस्पतिर्देवता
अत्यन्तसुखित्वभवनं फलम् । १० । फलस्य वनस्पतिर्देवता
मुदायुक्तत्वं फलम् । ११ । शय्याया उत्तानाङ्गिरो देवता
अत्यन्तसुखित्वभवनं फलं प्रतिग्रहे आरोहणम् । १२ । पादु-
कायुगलस्य उत्तानाङ्गिरो देवता स्वर्गलोकसुखगमनं फलं
प्रतिग्रहे आरोहणम् । १३ । धेनो रुद्रदेवता सूर्यलोकप्राप्तिः
फलम् । तत्र धेनुं प्राङ्मुखीमात्मसमीपमानीय । ओम् 'या
लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता । धेनुरूपेण सा
देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु' । ओम् 'देवस्था या च रुद्राणी
शङ्करस्य च या प्रिया । धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं
प्रयच्छतु' । ओम् 'विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदक्ष
च । या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदास्तु मे' । ओम्
'वतुर्मुखस्य या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः । चन्द्रार्क'

। क्रशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा श्रिये' । ओम् 'स्वधात्वं पिष्ट-
 ाहानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः । सर्वपापहरा धेनुस्तस्मा-
 ष्ठास्ति' प्रयच्छ मे' । ओम् 'सर्वदेवमयीं देवीं सर्ववेदमयीं
 ाथा । सर्वलोकनिमित्ताय सर्वलोकमपि स्थिरम् । प्रय-
 ष्ठास्मि महाभागामक्षयाय सुखाय च' । इत्युच्यते उत्-
 वृजेत् प्रतिग्रहे पुच्छधारणम् । १४ । हिरण्यस्याग्निर्देवता
 तीर्थायुःप्राप्तिः फलम् । १५ । रजतस्य चन्द्रमा देवता उत्तम-
 रूपप्राप्तिःफलम् । १६ । एवमन्यानि तत्तत्कामनया देयानि ।
 ास्तुतोऽत्र जलादिमात्रदाने तत्तत्फलं तैजसपात्रदाने बहु-
 कामपात्रौ भवनं फलम् । न तु जलादियुक्तं तैजसपात्रदाने
 विशेषफलमुक्तम् । ततश्च 'नानाविधानि द्रव्याणि धनानि
 विविधानि च । आयुष्कामेन देयानि स्वर्गमक्षयमिच्छता' ।
 इति यमदेवलवचनात् । स्वर्गकामनयैव पात्रयुक्ततथाविध-
 द्रव्यदानं युक्तम् । तथैवभूतदाने विष्णुदेवतमिति वक्तु-
 मुचितम् । 'तज्ज्ञेयं विष्णुदेवत्यं सर्वं वा विष्णुदेवतम्' ।
 इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् । ततो विलक्षणां शय्यां दद्यात् ।
 तत्र स्वर्गफलं नानाभरणैर्हिजदम्पती भूषयित्वा फल्गुस्त-
 समन्वितं प्रेतप्रतिकृतिरूपं काञ्चनपुरुषं शय्यायामारोप्य तां
 न्यपुष्पाभ्यां संपूज्य ताभ्यां हिजदम्पतीभ्यां दद्यात् । ततश्च
 स्त्रां तावुपवेशयेत् । ततो दक्षिणां दद्यात् । एवं
 क्रान्त्यादौ स्वर्गामिफले तु ददानीत्यत्र संप्रददे इत्यभि-
 ापे विशेषः । एवञ्चैकशो मिलितं वान्नादिद्रव्यं काञ्च-
 ादिधनं वा आयुष्कामेण स्वर्गकामेन वा एकैकशो द्रव्यं
 ास्तत्फलकामेन वा देयमिति । ततो वृषोत्सर्गः । स्वर्गलोका-
 वेधिना कार्यः तत्र प्रेतलोकपरित्यागपूर्वकस्वर्गलोकगमनं
 फलम् । ततश्च पूर्वोक्तविधिना कपिलां दद्यात् । तत्र

रुद्रदेवता स्वर्गः फलम् । ततश्च स्वगृह्योक्तविधिना एकोद्दिष्टं कुर्यात् ।

अथ वृषोत्सर्गविचारः । तत्रौपादानिकस्वनिरासाय कामधेनुकल्पतरुष्टतब्रह्मपुराणम् । ‘अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः पदैः । ब्राह्मणानाञ्च यत्किञ्चिन्नयोत्सृष्टन्तु निर्जने । तत्कश्चिदन्यो न नयेत् न विभाज्यं यथाक्रमम् । न बाह्यं न च तत् क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित्’ इति । कृत्यप्रदोपेऽप्येवं वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः । स्वामित्वाजनकहोमाङ्गकवेदमेयत्यागरूपत्वादस्य यज्ञरूपत्वं युक्तं तत्तु भाक्तं देवतोद्देश्यकत्वाभावात् । तथाच यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यदेवता त्यागस्तदङ्गमितरदिति स्मृतेः । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यज्ञपदार्थः सर्वमन्यत्तदङ्गमिति हरिशर्म व्याख्यातं तथाच हारीतः । ‘मन्त्रद्रव्याग्निसंयोगं यज्ञमाहुर्मनौषिणः’ । मन्त्रस्यापि देवताविग्रहरूपत्वात् । पूर्ववचनेनास्य विरोधः । तथाच देवौपराणीयवास्तुयागे प्राजेशं मन्त्रविग्रहमित्युक्तम् । अतएव मिताचरायां विवाहोत्सवयज्ञेषु इत्यत्र यज्ञे वृषोत्सर्गावित्युक्तम् । हैतनिर्णयेऽपि । आभ्युदयिकञ्च वृषोत्सर्गं इष्टित्वेनावश्यकम् । एकादशाहं तु तद्धिधेनिर्वकाशतयाऽगत्वैवाभ्युदयिकाभावेऽपि वृषोत्सर्गं सिद्धिरित्युक्तम् । उशनसापि ‘नार्वाक् संवत्सराह्विर्हृषोत्सर्गं विधीयते । सपिण्डौकरणादूर्ध्वं हविश्राहं विधीयते’ इत्युक्तं पारस्करेण शूलगवमभिधाय एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यात इत्यादिना गोयज्ञमभिधायन्ते तस्य तुल्यवशं गोर्दक्षिणा इत्युक्ताथ वृषोत्सर्गो गोयज्ञेन व्याख्यात इत्युक्तम् । तेन वृषोत्सर्गस्य शूलगवतुल्यगोयज्ञातिदेशात् यागत्वमिति । यद्यपि गोयज्ञे उपदिष्टपायसेन शूलगवातिदिष्टपशुनिहन्तौ

तस्य तुल्यवया गौरित्यनुपपन्नं तथापि अत्र तच्छब्देन प्रकान्तशूलगवप्रक्रम्यमाणवृषोक्तर्गे पशुः परावृत्तते । अत-
 द्वायोर्दक्षिणेयं गोयज्ञप्रकरणपाठात् तत्रापि यथासम्भववयस्का
 गौर्दक्षिणेति हरिशर्माऽपि एवम् । एवञ्च वृषोक्तर्गेऽपि वृष-
 तुल्या गौर्दक्षिणा । छन्दोगपरिशिष्टेऽपि 'अथ वृषवत्ततरी-
 षामलङ्कारं वाससी च अचार्याय प्रयच्छेत् गाञ्चेति' । अत्र
 वृषवत्ततरीलङ्कारवस्त्रयुग्मस्य परिधाप्याहते शुक्ले वाससी
 हेमपट्टकमिति छन्दोगपरिशिष्टवचनान्तरोक्तान्तर्भूतोपयो-
 ग्यस्य प्रतिपत्तिमाचार्याय पूर्वमभिधाय गाञ्चेति पृथगुपादानं
 तस्मै दक्षिणार्थमिति व्यक्तमाह भविष्ये । 'वृषतुल्यवयो वर्षो
 वृषः स्यादक्षिणाद्विजाः । वृषोक्तर्गे तु पुंसां वै स्त्रीणां स्त्री
 गौर्धिष्यति' । एतेन दक्षिणाशून्यमिदमिति ब्रह्मपुराणे-
 ऽपि । स्वधापिटभ्य इत्याद्यभिधाय 'दद्यादनेन मन्त्रेण तिला-
 क्षतदुतं जलम् । पिटभ्यश्च समासेन ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम्'
 इति अत्र ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्महोत्राचार्येभ्य इति प्रतीयते ।
 अत्र वृषोक्तर्गमात्रे तन्मन्त्रकरणकतिलयवयुक्तजलदानश्रुतेः ।
 प्रेतवृषोक्तर्गेऽपि तत्करणं तदङ्गत्वात् । न च शूलगवातिदिष्ट-
 गोयज्ञातिदेशात् वृषोक्तर्गेऽपि आवसथ्याग्निमाचलाभाक्षिरग्ने-
 र्नाधिकार इति वाच्यम् । मध्ये गवां सुसमिद्धमग्निं कृत्वाज्यं
 संस्कृत्य इह रतिरिति षडाज्याहुतीर्जुहोति । इति पारस्कर-
 रीयसूत्रेऽग्निं कृत्वेत्यनेन लौकिकान्तेर्लाभात् अन्यथा तदभि-
 धानं व्यर्थं स्यात् अतएव कृष्णेनाप्यन्यजन्मानाम् इति सङ्ग-
 ष्यते । वाचव्यतिभिन्नास्तु आज्यं संस्कृत्य इह रतिरित्या-
 नन्तर्वाभिधानादाज्यसंस्कारानुपदमेव यथ इत्यादिषडा-
 हुतयः । तत्र आधाराज्यभागी ततश्च पायसाहुतयो नथ ततः
 पूजागा इति मन्त्रेण पौन्याहीम इत्याहुः । तत्र बोधव्यमिति

देशेन पायसद्रव्यप्राप्तौ तदपोष्णाज्यप्राप्तये आज्यं संस्कृत्य इह
 रतिरित्यभिधानस्य फलवत्त्वात् । आधाराज्यभाषानन्तरं
 प्रकृतहोमस्य उत्तरमाग्नेयं दक्षिणे सौम्यं मध्येऽन्याहुतय इति
 सांख्यायनोक्ताज्यभागहोमदेशान्तरालदेशस्याव्यहोमस्य च
 बाधापत्तेः । आज्यसंस्कारानन्तरप्राप्तोपयमनकुशान् समि-
 दाधानग्निपर्युक्षणां पडाहुतेः पूर्वं बाधापत्तेश्च । तानि च
 तेनापि पूर्वमुक्तानि । यत्तु पौष्णस्य अपणानुपदेशात् । अन्यत्र
 सिद्धस्वेवासादनमित्याहुस्तदपि न युक्तं पौष्णस्य जुहोतीति
 पृथगुपादानस्य पिष्टचर्वथत्वाच्च । अन्यथा कृन्दोगानामिव ।
 तण्डुलचरुः स्यात् । यथा 'यद्यप्यदन्तकः पूषा पैष्टमस्ति
 सदा चरुम् । अग्नीन्द्रेश्वरसामान्यात्तण्डुलोऽत्र विधीयते' ।
 इति कृन्दोगपरिशिष्टात् । पैष्टचरुमित्यत्र चरुशब्दस्य संस्का-
 रविशेषसंस्कृताक्षवाचित्वेन चरुपरिभाषाप्राप्ते बाधस्यायुक्त-
 त्वाच्च । अतएव अपणमाह विष्णुः 'अग्निं परिस्तौर्यं पौष्णं
 अपयित्वा पूषा गा इति' न चैतत् कठशास्त्रिमात्रपरम् ।
 अन्योक्तस्यापि । आकाङ्क्षितत्वेनान्वयात् । तथाच कृन्दोग-
 परिशिष्टम् । 'यज्ञान्नातं स्त्रशाखायां परोक्तमविरोधि च ।
 विहङ्गिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्' । एवमेव हरिशर्म-
 प्रभृतयः । चरुविधौ विद्याकरवानपेयीशास्त्रावधारणवेलायां
 हि यत्र प्रयोजनाभावादिनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादि-
 स्तोपः शास्त्रार्थः । यथाकृष्णलेऽवघातादिलोपः । यत्र तद-
 नुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा
 प्राक् तन्निश्चयाच्छास्त्रप्रापितः पदार्थोऽनियमा पूर्वमात्रार्थमनु-
 स्तेयमेव । अतएव प्रकृतावपि चालस्यादिना त्रौष्णादिस्थाने
 तण्डुलादिषु गृहीतेषु आघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः ।
 'आवेः कृते तत्राह कृते सांज्ञार्थं माग्निके तत्रा । यज्ञे सत्रा

प्रयोक्तव्या मन्त्रा यन्त्रार्थसाधकाः । साक्षाद्ये हविषि माग्निके
 मन्त्रसाध्यं अवघातादौ तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि मन्त्राः
 प्रयोक्तव्याः । अस्मिंस्तु कल्पे मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युपयोः ।
 इत्यनेवेदानीं प्रयोगामुष्ठानमित्याह । यत्त्वपरं अग्नेः प्राग-
 श्रेर्दमैरोशानात् सीम्यान्तम् । यजुर्वेदिकपरिस्तरणमाह तदपि
 न युक्तं सर्वाद्याहृतो दक्षिणतः प्रवृत्तय उदकसंख्या भवन्ति
 इति सांख्यायनविरोधात् । ततश्चाग्नेयादौशानान्तं ब्रह्मवे-
 ऽग्निपर्यन्तं नैऋताहायश्चान्तम् अग्नेः प्रणीतापर्यन्तं परि-
 स्तरणं रामदत्ताद्युक्तम् । आचार्य्यलक्षणञ्च छन्दोगपरिशिष्टे
 'उदाहरति वेदार्थान् यज्ञविद्याः स्मृतीरपि । श्रुतिस्मृति-
 समापन्नम् आचार्य्यं तं विदुर्बुधाः' । श्रुतिस्मृत्युक्तं कर्मयुक्तम् ।
 आहतवस्त्रमाह वस्त्रिष्ठः । 'ईषहोतं नवं शुक्तं सदशं यज्ञ-
 धारितम् । आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मषु पावनम्' ।
 ईषत् सूक्ष्मतन्तुकम् । न च ब्रह्मैव ऋत्विक् पाकयज्ञे स्वयं
 होतेति मोभिलसूत्रात् । 'ब्राह्मणे दक्षिणा देया यत्र या
 धरिकीर्तिता । कर्मान्तेऽनुष्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्' ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् । ब्रह्मणे हृषोक्सर्गदक्षिणा देया
 इति बाण्यं होमदक्षिणामात्रब्रह्मसंप्रदानकत्वात् । अतएव
 दश्रादियागमात्रमभिधाय मोभिलेनापि पूर्णपात्रो दक्षिणा
 तत् ब्रह्मणे दद्यात् इत्युक्तम् । पात्र इति त्रान्तेऽपि पुञ्चं
 छान्दसम् एतदनुसारात् कर्मान्त इति ब्रह्मसाध्यहोमान्त-
 परम् । न तु परिशिष्टप्रकाशोक्तनामकरणादिप्रधानकर्मान्त-
 परम् । अतएव तद्विजानीयात् त्रान्तरेऽपि देया । न च पाक-
 यज्ञे स्वयं होतेति श्रवणात् । हृषोक्सर्गं नान्यो होतेति बाण्यम् ।
 'निःक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा । प्रवसेत्
 कार्य्यवान् विप्रो हृष्यैव न चिरं क्षचित्' । इति छन्दोगपरि-

शिष्टेन गोभिलेन च जुहुयाद्वावयेदापि इत्यनेनारभ्य तस्य
 विधानेनाग्न्यकर्तृत्वलाभात् । किन्तु 'स्वयं होमे फलं यत्
 तदग्न्येन न जायते' इति दक्षोक्तफलातिशयार्थं होदत्वाचरण-
 मिति न स्वयं नियमार्थमिति । अन्यथा क्षणेनाग्न्यज्यजन-
 इति मत्स्यपुराणीयेन प्रतिपन्नशूद्रकर्तृकवृषोत्थर्गे न स्यात्
 एवञ्च शूद्रकर्तृकवृषोत्थर्गेऽपि मन्त्रपाठवत् होदनिष्पाद्यत्वा-
 चरूपपश्यते । यत्तु विश्वपुराणे 'दानञ्च दद्याच्छूद्रोऽपि
 पाकयज्ञैर्यजेत च । पित्रादिकञ्च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन
 वै' । अत्र तेनेत्यनेन शूद्रकर्तृकपाकाभिधानं तत् कलौतर-
 परम् । 'ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्वतादिक्रियापि च' इति प्रागु-
 क्तादिपुराणे निषेधात् । अतएव 'ग्रामं शूद्रस्य पक्वाकं पक्व-
 सुच्छिद्यत्युच्यते' । इति स्वयं करण एव वैश्वदेवहोमादौ बोध्यं
 यत्तु 'त्रिषु वर्णेषु कर्त्तव्यं पक्वभोजनमेव च । शूद्रग्रामभिपन्नानां
 शूद्राणाञ्च वरानने' इति गङ्गावाक्यावस्थाम् । देवमैवेत्याय
 यद्वाहपुराणं तत् शूद्रपाकविधायकं तदपि कलौतरपरम् ।
 'शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्थिरीरिषाम् । भोज्याकृता गृह-
 स्वस्य तीर्थसेवातिदूरतः' । इति प्रागुक्तादित्यपुराणे । 'शूद्रपक्व-
 त्वेन प्रतिप्रसूतस्य गोपालादेः कलौ निषेधात् । यत्तु भविष्य-
 पुराणे । उपक्षेपणधर्मेण शूद्राकं यः पचेद्भिजः । अभोज्यं तद्भवेदन्नं
 स विप्रो यात्यधो गतिम्' । उपक्षेपणधर्मः शूद्रस्वामिकाकस्य
 पाकार्थं ब्राह्मणगृहे समर्पणमिति कल्पतरुव्याख्यानम् । तत्
 द्विजशूद्रपक्वोत्तरशूद्राक्षपरम् । तदितरपाके तु 'कन्दुपक्वानि तैलेन
 पायसं दधिशक्नवः । द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगृहकृता-
 न्यपि' इति कूर्मपुराणवचनेन प्रतिप्रसवात् । एवं 'हन्नं वक्त-
 तरीयुक्तमैशान्यां चालयेद्भिजि । होतुर्बल्युगं दद्यात् सुवर्णं
 कांस्यमेव च । अयस्काराय दातव्यं वेतनं मनसि स्थितम्' ।

इति विष्णुवचनादपि होत्रस्तरप्रतीतिः । एतेन वृषोक्षर्गे विष्णुक्तदक्षिणा स्वयं कर्तृकहोमपक्षे ब्रह्मणे देया अन्यकर्तृक-
होमपक्षे तु 'विदध्याहोत्रमन्यसेत् दक्षिणाह्वहरो भवेत् ।
स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्यै प्रतिपादयेत्' । इति छन्दोगपरि-
शिष्टादर्हं ब्रह्मणेऽर्हं होत्रे देयमिति परिशिष्टप्रकाशोक्तं
निरस्तम् । वृषोक्षर्गदक्षिणाचार्याय देयेति प्राक्प्रतिपादि-
तम् । विष्णुक्त होत्रदक्षिणा या सा कथं ब्रह्मणे देयेति ।
तस्मात् ब्रह्मदक्षिणा पूर्णपात्रादिका होत्रदक्षिणा विष्णुक्ता ।
वृषोक्षर्गदक्षिणा च गोरूपैवेति सिद्धम् । स्वयं कर्तृकहोमे तु
वस्त्रयुग्मादिका होमदक्षिणा ब्रह्मणे देया । 'ब्रह्मणे दक्षिणा
देया यत्र या परिकीर्त्तिता' इति प्रागुक्तात् यत्तु होत्रदक्षिणा
वस्त्रयुगसुवर्णकांस्यरूपा होत्रे देया । होतुर्वस्त्रयुगम् इति
विष्णुक्तेः । सा च कातीयकल्पेऽप्यन्वेति सर्वशाखाप्रत्ययमेकं
कर्म इति न्यायात् । एवं यजमान एव होतेति पाद्यात्वमत-
मपास्तम् । सत्रवद्दक्षिणाबाधापत्तेरिति पिष्टभक्तितरङ्गिण्यामुक्तं
तत्स्थितम् । सत्रे य एव यजमानास्त एव ऋत्विज इति श्रुतेः ।
ऋत्विक्कार्यं यजमानवाधावानतिलक्षणस्य दृष्टस्याभावा-
दतिदेशागतदृष्टार्थदक्षिणायाः सत्रे बाधो नादृष्टार्थाया बाधः ।
'इतमश्रोत्रियं आहं हतो यन्नस्वदक्षिणः । तस्मात् पणं
काकिणीं वा फलपुष्पमद्यापि वा । प्रदद्याद्दक्षिणां यन्ने तथा
स सफलो भवेत्' । इति बृहस्पतिनावश्यकत्वेन फलपुष्पा-
देरप्युक्तेः । स्वयं होत्रदपक्षेऽपि विदध्यादित्यादिना दक्षि-
णाया उक्तत्वाच्च । आहविवेकोऽप्येवं न तु वृषोक्षर्गीयहोमे
होत्रे दक्षिणोपदेशात् न स्वयं होतेति वाच्यम् । तद्वचनस्या-
प्यशक्तविषयत्वात् । अन्यथा 'अन्यैः शतकृताहोमादेकः पुण्य-
कर्मो वरः । पुत्रैश्शतकृताहोमादेको ह्यात्मकृतो वरः । इति

श्रुतेः स्वयं होम इति प्रागुक्तश्रुतेषु निवीजसङ्कोचापत्तेः ।
यद्यपि तत्तत्शास्त्रोक्तावगतो दक्षिणामेदस्तथापि आकाङ्क्षित-
त्वात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म इति व्यायात् सर्वत्राप्यन्येति ।
तर्हि विदध्याद्यौत्रमन्यद्येदित्यस्य का गतिरिति चेत् । यत्र
होमे विशिष्य नाभिहिता तत्र ब्रह्महोदध्यां होमदक्षिणा
विभाज्य याज्ञा अयस्काराय इति त्रिशूलचक्रस्यष्टौकर्त्रे
गोपालाय । तथा छन्दोगपरिशिष्टम् । 'ततोऽरुणेन गन्धेन
मानस्तोक इतीरयन् । हवस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशूलाङ्गं
समुल्लिखेत् । हवोह्यतीति सव्येऽस्य चक्राङ्गमपि दर्शयेत् ।
तमेन पश्चादयसा स्पष्टौ तावेव कारयेत् । अङ्गनम् स्निग्-
हये । स्निग्धोरङ्गनमिति वङ्ग च पद्धतौ लिखनात् । यत्तु
वाचस्पतिमिश्रेण हवभोऽयं हरिहरमूर्त्तिश्चक्रत्रिशूलधारि-
त्वात् । तत्रापि दक्षिणभागो हरेरुत्तरभागे हरस्येति युक्तेः ।
तथाच दक्षिणहस्ते चक्रं वामहस्ते त्रिशूलम् इति सिद्ध्यति
न हि पादेनास्त्रधारणं युज्यत इत्युक्तम् । तत्र वाचनिकेऽर्थे
युक्तेरनवकाशात् । अत्र 'गोयज्ञे सूर्य्यनामेति विवाहे योजकः
स्मृतः' इति कपिलेन गोयज्ञेऽग्नेः सूर्य्यनामाभिधानात्तद्धर्म-
ग्राहित्वात् हवोत्सर्गहोमेऽपि तथा इति केचित् । तत्र उप-
देशेनातिदेशस्य बाधात् । हवोत्सर्गहोमस्य पाकसाध्यत्वात्
तत्राग्नेः साहसनामत्वं 'प्रायश्चित्ते विधुश्चैव याक्यज्ञे तु
साहसः' । इति गोभिलपुत्रकृतग्रन्थासंग्रहवचनात् । प्राय-
श्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकहोमे विधुनामाग्निः । ततश्च प्रकृत-
होमानन्तरं तद्देगुल्लज्जन्पापक्षयकामस्तत्तद्देदोक्तप्रायश्चित्तं
सङ्गृह्येत् । तत्रावाहृतुः शङ्कलिखितौ । 'प्रत्येकं नियतं
कालमात्मनी व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासीतौ वाग्वत-
स्त्रिसवनं सृजेत्' इति । प्रत्येकं नियतं कालमिति तत्तद्

व्रतकालसंख्याम् आत्मनो व्रतम् आत्मसम्बन्धित्वेन आत्म-
 कर्तृकत्वेनेति यावत् आदिशेत् उल्लेखं कुर्यात् । भवदेव-
 भङ्गेनापि तथा लिखितं यदप्युक्तम् । अद्येत्याद्यसुककामो
 ब्रह्मदेवतं वृषमेनं युवानमित्यादि लौकिकपदमन्त्राभ्यां वृषोत्-
 सर्गवाक्यमिति तत्र वचनं विना परस्परान्वयबोधाय लौकिक-
 पदविशिष्टपञ्चोक्तेः मानाभावात् । तथाचानुषङ्गाधिकरणे
 पार्थसारथिमित्राः । 'वेदेन लौकिकः श्रेष्ठो न सृष्ट्यो निष्प्र-
 माणकः' । माधवाचार्यः । 'वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनु-
 षङ्गनम् । अन्यश्रेष्ठोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः' ।
 तस्मादाकाङ्क्षितत्वेनापि वैदिकमेवानुषङ्ग्यते । न तु लौकिक-
 मध्याह्नियते इति वदन्नापि वैदिकमन्त्रस्य वचनाभावे
 लौकिकवाक्येनान्वयः । अन्यथा भूःस्वाहेत्यादौ तथात्वापत्तेः ।
 'अष्टाभिधेनुभिर्युक्तसप्तसृभिरनुक्रमात् । द्विहायणीभिर्धन्याभिः
 सुरूपाभिः सुशोभितः । सर्वोपकरणोपेतः सर्वशस्त्रचरो महान् ।
 उत्सृष्ट्यो विधानेन श्रुतिस्मृति निदर्शनात्' । इति ब्रह्मपुरा-
 णोक्तधेनुयुक्तत्वसर्वोपकरणोपेतत्वाद्युल्लेखापत्तेः । अथ धेनु-
 पदं वक्ष्यमाणगुर्विष्य इति विशेषणञ्च शास्त्रान्तरीयं कात्या-
 यनसूत्रे वक्ष्यतरीत्युतेः । यथा पयस्विन्याः पुत्रो यथे च रूप-
 वान् स्मात् । तमलङ्कृत्य यूथमुख्यासतस्रो वक्ष्यतर्क्यस्तासा-
 लङ्कृत्य एनं युवानं पतिं वो ददानि तेन क्रीडन्तोऽखरथ प्रियेण
 मानः सामजनुषासुभगारायण्योषेण समिषा मदेम
 इत्येतथैव ऋचोत्सृजेरिति । न चैतदनुसारेण वक्ष्यतरी-
 चतुष्टययुक्तमिति वृषविशेषणं वाच्यम् । तथात्वे तादृशं
 वृषमिति विशिष्टे वो युष्माकं वक्ष्यतरीणां पतिमित्यने-
 नान्वयापत्तेः । प्रागुक्तदोषाच्च । न च कात्यायनीय एव-
 कारमुतेः केवलमन्त्रेषोऽङ्गः न तु वाक्येन इति वाच्यम् ।

एतदेवेत्युक्तैवकारिण सजातीयत्वेन सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कम
इति न्यायप्राप्तस्य कामधेनुनैयतकालिककल्पतरुवृत्तविष्णुस्तस्य
ऋगन्तरस्य निवृत्तिः । न वाक्यस्य अतएव पितृदयितापरि-
शिष्टप्रकाशशूलपाणिक्तपरिशिष्टदोषकलिकाप्रभृतिषु मन्त्रा-
भिधानपूर्वकवाक्येन वृषोक्तं इत्युक्तम् । एवञ्चेन्मन्त्रस्य करणत्व-
मुपपन्नम् । अन्यथा ददानौत्थनेन मन्त्रान्तरेणोक्तर्गात् तथा-
त्वम् । मन्त्रान्ते कर्मसन्निपात इति न्यायस्याप्यबाधः । यन्त्रान्ते
सम्प्रदानमिति सरलाधृतकाठकश्रुतेरप्यबाधः । व्यक्तमाहाप-
स्तम्बः । 'मन्त्रान्ते कर्मादौनि सन्निपातयेदिति' । समग्रं मन्त्रं
पठित्वा कर्म कारयेदित्यर्थः । इति कर्मविपाकः । एवञ्चा-
मुकाकम इति । सोपकरणवत्सतरीचतुष्टययुक्तं वृषमिति
चाभिलष्य उत्सर्गः सङ्गच्छते । ततश्च ब्राह्मणेन पठिते मन्त्रे
शूद्रस्यापि वाक्येनोक्तं इति । एवं प्रधाने स्वाभिफलयोगाद्
गुणे प्रतिनिधिः परार्थत्वादिति परिभाषापि सङ्गच्छते । एवं
वर्षासु रथकारा आदधीत इति प्रत्यक्षश्रुत्या रथकारस्य मन्त्र-
पाठपूर्वकाग्निस्थूपनरूपाधाने बोधिते तत्र विद्याप्रयुक्तिरस्तु
इह तु स्मार्त्तं कर्मणि प्रत्यक्षश्रुत्यभावात् । न तथा किन्तु
कृष्णेनाप्यन्यजन्त इति स्मृत्या शूद्रस्य प्रधाने वृषत्यागीऽधि-
काराय श्रुतिरबाधितविषयैकैव कल्प्यते न तु मन्त्रपाठायपि
कल्प्यते । यथा पितृभ्यो दद्यादित्यत्र बहुवचनेन साहित्य-
प्रतीतावपि न चतुर्णां सहितानां देवतात्वं कल्प्यते । किन्तु
अत्र पितरो देवता इत्यापस्तम्बवचने देवता इति बहुत्वस्य
पृथङ्निवेशितत्वेन प्रत्येकदेवतात्वस्य प्रतीतस्य अत्राधेन पितृणां
प्रत्येकं देवतात्वं कल्प्यते । पितृभ्य इति साहित्यत्वभिधान-
क्तिवापेक्षयित्युक्तम् । तद्वदत्रापि । 'यमन्त्रस्य तु शूद्रस्य
विप्रो मन्त्रोऽव्यक्तः' । इत्याद्यावाधेनैव प्रधानाधिकारत्वात्

हृष्यते । मनुरपि शूद्रस्य मन्त्रवर्जनकर्मानुष्ठानमाह । 'धर्म-
हरन्ति धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति
प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च । ये पुनः शूद्राः स्वधर्मं वेदिनो धर्म-
प्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकाचारमनिषिद्धमाश्रितास्ते नमस्कारेण
मन्त्रेण पञ्चयज्ञादहापयेत्' इति याज्ञवल्क्यवचनात् । नम-
ःकारमात्रेण मन्त्रेण मन्त्रान्तररहितेन पञ्चयज्ञादिकुर्वाणान्
प्रत्यवायमाप्नुवन्ति ख्यातिश्च लोके प्राप्नुवन्ति इति कुल्लूकभट्टः ।
इत्यतरीयुक्तवृषोक्तगस्य प्रधानत्वादादित्यपुराणेऽपि मन्त्रं
विना तावन्मात्रमुक्तम् । यथा 'मुञ्चन्ति वृषभं ये च नौल-
क्षेव सुशोभनम् । लाङ्गूलाकर्षसर्वाङ्गं नृङ्गयुक्तं सुशोभनम् ।
कार्त्तिक्यां मुञ्चते यस्तु दत्त्वा पापाजसंशयः । त्रिवर्षस्वथ
गुर्विष्टो दद्याद्भावो वृषस्य च' । एवञ्च ब्राह्मणद्वारा मन्त्र-
प्राप्तोपपत्तेः । 'न स्त्रीणामधिकारोऽस्ति आह्वेषु पार्वणादिषु ।
कन्यादाने वृषोक्तर्गे ह्यधिकारो भवेदधुवम्' । इति वचनात्
ब्राह्मणादि स्त्रीणामप्यधिकारः । श्रिवपुराणे 'स्त्रियः शूद्राश्च
क्षेत्राश्च ये चान्ये पापयोनयः । नमस्कारेण मन्त्रेण तदेव
फलमाप्नुयुः' इत्यादि कृन्दोगपरिशिष्टादौ कर्तृविशेषानभि-
धानेन सर्वाधिकारित्वप्रतीतिः । एवमेव सुमतिःसोपानप्रसू-
तयः । कृष्णेनाप्यन्यजन्मन इति वर्णप्रशंसामात्रपरम् ।
इत्योक्तर्गेऽनुपनीतस्याप्यधिकारः । 'न ह्यस्य विद्यते कर्म
किञ्चिदामौल्यवन्धनात् । अन्यत्रोदककर्मस्वधापिष्टसंयुक्तेभ्यः'
इति कल्पतरुधृतवशिष्ठवचनेन प्रतिप्रसवात् ऋगर्थस्तु हे वत्-
सतर्थ्यो वो युष्माकम् एनं युवानं पतिं स्नामिनं ददानीत्युक्तं
प्रार्थयामि तेन वृषेण सह क्रीडन्तीः खेलयन्त्यश्चरयन्ममथ
हे वत्सतर्थ्यो यूयमपि मानः नास्मत् स्वत्वविषया करिष्यथ
किन्तु मया त्यक्तव्याः । वयं वृषस्य वत्सतरीणाश्च त्यागेव

रायण्योषेण धनसमृद्ध्या सासजनुषा सप्तजन्मव्यापकेन रैवा
 अनेन च सम्पदेन दृष्टा भवाम सुभगा लोकस्य प्रिया इति
 सम्पदेन इति भविष्यत् सामीप्ये वर्त्तमान इति पाणिनिस्वर-
 साङ्गविषयार्थे वर्त्तमानः । नीलवृषलक्षणमाह शङ्खः । 'लोहितो
 यस्तु वर्णेन सूर्ये पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः सूरविषाद्याभ्यां
 स नीलो वृष उच्यते' । वत्सतरोर्विशेषयति स्मृतिः । 'अथतो
 लोहिता पक्षी पाशाभ्यां नीलपाण्डुरे । पृष्ठतस्तु भवेत्
 कृष्णा वृषभस्य तु मोक्षणे' । यूपमाह स एव । 'चतुर्हस्तो
 भवेद् यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः । वर्तुलः शोभनः स्थूलः कर्त्तव्यो
 वृषमोलिकः' । भविष्ये । 'वित्त्वस्य वकुलस्येव कलौ यूपः
 प्रशस्यते । शृङ्गवामाः शुचिभूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य
 च । कौर्त्तयेद्भारतश्चैव तथा स्यादक्षयं हविः' इति दानधर्म-
 स्त्ववृषोत्सर्गप्रकरणौयवचनात् । अक्षयहविष्कामेन स्वस्ति-
 वाचनानन्तरं भारतनामोच्चार्यम् । 'यद्रात्रौ कुरुते पापं
 ब्राह्मणस्त्विन्द्रियैश्चरन् । महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां
 विमुञ्चति' इति आदित्यपुराणोक्तप्रातर्महाभारतोच्चारणवत् ।
 राट्देवीयप्रभृतयस्तु विराटपर्वण पाठयन्ति । अत्र ब्रह्मा-
 दिवरणोऽसुक्तकर्मकर्त्तुं त्वामहं वृणे इति न युक्तम् । एक-
 कर्त्तक एव तुमो विधानात् । एवं कृताकृतावेक्षणं ब्रह्मकर्म
 कर्त्तुं ब्रह्मत्वेन इति मैथिलानां वाक्चरचना सर्वथा दुष्टा ।
 उपवेशन विशेषस्य ब्रह्मकर्मणोऽनुकृतात् ब्रह्मत्वेनेत्यस्य
 ज्ञेयत्वात् । भिन्नकर्त्तृकत्वेन तुमोऽसम्भवाच्च । तस्मात् ब्रह्म-
 कर्मकरणाय इत्येव वरणे निर्देष्टव्यम् । अत्र सर्वशास्त्राधिकार-
 चर्यादिन गुणोपसंहारन्यासेन च अविद्वद्भक्तलाङ्गोपसंहारः
 कर्त्तव्य इति ।

अथ प्रेतक्रियाधिकारिणः । धर्मप्रदीपसंवत्सरप्रदीपयोः

‘आम्रः कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च’ । एतच्च पुत्रे-
तरपरम् । ‘असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः’ । इति
दायभागधृतात् । अन्यथा सुतत्वेन विशेषोपादानं व्यर्थं
स्मात् । आहोऽनुपनीतस्य मन्त्रपाठाधिकारमाह मनुः ।
‘नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि सम-
स्तावद् यावद्दे न जायते’ । अभिव्याहारयेत् वदेदिति यावत् ।
स्वार्थे णिच् अत्र प्रथमतो ज्येष्ठपुत्रः । यथा मरीचिः । ‘सुते
पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः । बहवः सूर्यदा पुत्राः
पितुरेकत्र वासिनः । सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्
कृतम् । द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्’ । तदभावे
यथाक्रमं कनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्राः । तथाच विष्णुपुराणम् ।
‘पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वदा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्तति-
र्वापि क्रियार्हा नृप जायते’ । एतच्च षोडशब्राह्मणपर्यन्तम् ।
तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् । ‘पितामहः पितुः पश्चात् प्रेतत्वं
यदि गच्छति । पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं आह षोडशम् ।
नेतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवाञ्छेत् पितामहः’ । सपिण्डीकरण-
पर्यन्तमपृथक्कर्त्तव्यमाह लघुहारीतः ‘सपिण्डीकरणान्तानि
यानि आहानि षोडश । पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या
अपि क्वचित्’ । एषामभावे पत्नी तथाच शङ्खः । ‘पितुः
पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया । तदभावे तु पत्नी
स्नातदभावे सहोदरः । भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्रे भार्या
तथैव च’ । इति अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृ-
गामीत्यादिविष्णूदिवचनेन धनाधिकारश्रुतेः । तदभावे
इति प्रपौत्रपर्यन्ताभावपरं पार्वणपिण्डदातृत्वेन धनाधिकारि-
त्वेन च तेषां बलवत्त्वात् । ‘अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवन्त्यपि
भर्त्सरि । पिण्डं दद्यात् जलस्यैव जलमात्रस्तु पुत्रिणी

इति बिम्बूलं समूलत्वेऽपि बालदेशान्तरितपुत्रसङ्गावविषय-
मिति आहविवेकप्रभृतयः । पक्षभावे कन्या । 'अपुत्रस्य
तु या पुत्री सैव पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशैवेता-
नेकाङ्गेनैव निर्वपेत्' इति ऋष्यशृङ्गवचनात् 'गोत्र ऋक्या-
नुगः पिण्डः' इति मनुवचनेन दत्ताप्यपेक्षया तस्यावल-
वत्त्वात् । कन्याभावे यथाक्रमं वाग्दत्तादत्तादौहित्राः
'दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता । चतुर्थेऽहनि
तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः' । इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।
ननु 'दुहिता पुत्रवत् कुर्यान्मातापित्रोश्च संस्कृता । अग्रीष-
सुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोः' इति शङ्खवचनात् ।
पुत्रानन्तरमेव दुहित्वधिकारश्च्युतेः । इति चेन्न पक्ष्याः प्रथमं
धनाधिकारश्च्युतेः । यथा याज्ञवल्क्यः । 'पत्नी दुहितरश्चैव
पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सूतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः स-
ब्रह्मचारिणः । एषामभावे पूर्वेषां धनभागुत्तरोत्तरः' इति ।
तथा 'मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरैः' । इति
ब्रह्मपुराणात् । 'पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः' । इति मनुवचनेन
'पौत्रदौहित्रसंयुक्ता ये तथा चिरजीविनः । प्रियङ्कराश्च
बालानां ते नराः स्वर्गगामिनः' । इति विष्णुधर्मोत्तरेण
पौत्रतुल्यत्वाभिधानाच्च । तेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा-
दुहित्वभावे दौहित्रः । न च दत्तकन्यादौहित्राभ्यां प्राक्-
सगोत्रत्वात् सोदराधिकार इति वाच्यम् । गोत्रवलापेक्षया
पिण्डदानादेर्धनसाध्यत्वात् ऋक्यमाहिणो दुहितदौहित्रयो-
र्गन्तव्यत्वात् । अतएव दुहित्वधनाधिकारे तद्धनेन चतुष्प-
थास्त्वर्थं चेतुरित्याहापस्तम्भः । 'अन्तेवाक्यार्थास्तदर्थेऽपि
धर्मज्ञत्वेऽपि प्रयोजनीयं दुहितावेति तदर्थेऽपि मन्त्रिकादिना

तद्गोमार्थं धर्मकृत्येषु अदृष्टार्थमिति' । गोत्र ऋक्थानुगः
 पिण्डः इति मनूक्तेः । 'अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्वबधिरी
 तथा । उन्मत्तजड़मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः' । इति
 मनूक्तानां 'पितृद्विपतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
 श्रीरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः' । इति
 नारदोक्तानाञ्च भागानधिकारिणां पिण्डदानानधिकारः ।
 जात्यन्वबधिरी जन्मप्रभृति अन्वबधिरी निरिन्द्रियाः पङ्गुदयः ।
 श्रौतस्मार्त्तकर्मनधिकारिणो गृह्यन्ते इति रत्नाकरः । तथाच
 ब्रह्मशातातपः । 'चाण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकम् ।
 सूतिकां सूयिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् । श्वकुक्कुट-
 वराहान्श आभ्यान् संस्पृश्य मानवः । सचेलं सशिरः स्नात्वा
 तदानौमेव शुध्यति' । व्यङ्गः पाण्यादिविकलः । व्यङ्गोन्मत्तयोः
 सदाचारहीनत्वात् अस्पृश्यतेति प्रायश्चित्तविवेकः । श्रौतस्मार्त्त-
 क्रियानधिकारित्वं सदाचारहीनत्वञ्च मूत्रपुरीषाद्यशौचाप-
 नयनासमर्थत्वेनेति बोध्यम् । सूयिकां प्रसवकारयित्रीं पितृ-
 द्विप पोषणौर्द्ध्वदेहिकविमुखः । औपपातिकः उपपातकैः
 संस्पृष्टः । उपपातकीति प्रकाशकारपाठेऽपि स एवार्थः ।
 अपपात्रित इति पाठे तु राजबधादिदेषेण बान्धवैर्यस्य घटाप-
 वर्जनं कृतमिति कल्पतरुः । व्यक्तं याज्ञवल्क्येन 'न ब्रह्म-
 चारिणः कुर्युर्दण्डं पतिता न च । पाषण्डमाश्रितास्तेनान्
 ब्राह्मणान् विवर्त्मणः । गर्भभर्तृद्रुहश्चैव सुरापाश्चैव योषितः' ।
 पाषण्डं त्रयीवाह्यधर्मः । स्तेनाः सततं चौर्यवृत्तयः । ब्राह्मण-
 शोडशवर्षपर्यन्तमप्राप्तोपनयनाः । विवर्त्मणः आलस्येना-
 ब्रह्मधर्मतया स्वधर्माननुष्ठायिनः । व्यङ्गत्वादिना स्वधर्मानु-
 स्थानासमर्थ्याश्च बोध्या इति 'कश्चित् क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो
 पि पुत्रोद्वरः । गृहीत्वास्त्रीनि तन्नस्म नोत्वा तोये विनिक्षि-
 प्य' ।

क्षिपेत्' । इत्यादिपुराणे क्रमदर्शनादत्रापि दौहित्राभावे
 सोदरः पूर्वोक्तशङ्खवचनेऽप्येवं क्रमो बोध्यः । अत्र ज्येष्ठः
 कनिष्ठस्याविशेषात् नानुजस्य तथाग्रज इति छन्दोगपरिशिष्टे
 कनिष्ठभ्रातृसङ्गावविषयं तयोरभावे तथाविधौ वैमात्रेयौ ।
 'भ्रातृभ्राता स्वयं चक्रे तद्वार्या चेन्न विद्यते । तस्य भ्रातृ-
 सुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः' । इति ब्रह्मपुराणाद्वैमात्रेय-
 स्यापि एकजातत्वेन भ्रातृत्वात् । देशान्तरस्थकौवैकवृषणान-
 सहोदरानित्यादि छन्दोगपरिशिष्टेन परिवेदने वैमात्रेयस्य
 भ्रातृत्वप्रसक्तावसहोदरानित्यनेन प्रतिप्रसवाच्च । पित्र्यः
 पुत्रादौ भ्रातृपदप्रयोगो गौणः । गुणश्च बीजिपुरुषापेक्षया
 समानसंख्यजनकजन्यत्वमिति । धनिपुत्रादिपिण्डव्यदातुः
 सोदरपुत्राद्वनिपिचादिपिण्डव्यदातृत्वाद्द्वैमात्रेयस्य धनाधि-
 कारित्वेन बलवत्त्वाच्च । ततश्च सहोदर इति पूर्वाहानुरोधात्
 वैमात्रेयपरमपि अन्यथा सहोदराभावे वैमात्रेयसत्त्वे वैमात्रेय-
 पुत्राधिकारापत्तेः । तेन वैमात्रेयाभावे सोदरवैमात्रेयभ्रातृ-
 क्रमवत् सोदरपुत्रस्तदभावे वैमात्रेयपुत्रः । तस्मादभोग्य-
 पिण्डदातृतया धनाधिकारित्वेन बलवत्त्वात् तस्यातिदिष्टपुत्र-
 त्वाच्च । तदभावे पिता । 'पुत्रो भ्राता पितावापि मातुलो
 गुरुरेव च । एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः' इति
 प्रचैतो वचनात् । 'न पुत्रस्य पिता दद्यात्' इति छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । भ्रातृपुत्रपर्यन्तसङ्गावविषयम् । तदभावे माता ।
 'पुत्रो भ्रातापिता वापि इत्यत्रापिशब्देन मातुः समुच्चयात् ।
 पितरौ भ्रातरस्तथेत्यादौ धनाधिकारे तथा दर्शनाच्च । अत-
 एव श्राद्धविवेके पितरभावे तुल्यन्यायतया मातापीत्युक्तमिति ।
 तदभावे पुत्रबधूः । तथाच शङ्खः । भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात्
 तत्र भार्या तुल्येव च । श्राद्धादेस्तु सुता चेव तदभावे द्विजो

समः' । अत्रादिपदात् श्वशुरादेरपि परिग्रहः । तत्र सुषात्वा-
भावात् द्विजोत्तम इत्यत्र सपिण्डक इति मेघिलानां पाठः ।
अत्र सपिण्डोपात्तसपिण्डविशेषाभावे 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य
तस्य धनं भवेत्' इति धनाधिकारे तथा दर्शनादत्रापि सवि-
धितारतस्येन मातृपुत्रवधूः पौत्रौपौत्रवधूः प्रपौत्रौप्रपौत्रवधूः
पितामहः पितामही पित्रव्यादयः सपिण्डाद्याधिकारिणः ।
पुत्राभावे सपिण्डा इति वक्ष्यमाणवचनात् । शङ्खवचनस्यमेघि-
लपाठाच्च तदभावे समानोदकाः । सपिण्डसन्ततित्विर्वापि इति
वक्ष्यमाणात् । सपिण्डसन्ततिः समानोदका इत्यर्थः । तदभावे
सगोत्राः सगोत्रास्तेवेति गोत्रं ऋकथानुमः पिण्ड इत्युक्तत्वात् ।
एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिरिति वक्ष्यमाणाच्च ।
तदभावे मातामहः । 'मरतामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि
चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा' इति
ब्रह्मपुराणात् । तदभावे मातुलः तदभावे भागिनेयः
'मातुलो भागिनेयस्य स्रसीयो मातुलश्च' इति अत्रातपीय-
पाठकमात् तदभावे सविधिक्रमेण मातामहसपिण्डाः ।
तदभावे मातामहसमानोदकाः । तथाच^३ विष्णुपुराणम् ।
'सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्चा नृप जायते । एषामभावे सर्वेषां
समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जस्तेन
वा' इति वचनात् । तदभावे श्वशुरः तदभावे जामाता
'जामातुः श्वशुरासकुस्तेषां तेऽपि च संवताः' इति ब्रह्म-
पुराणपाठकमात् तदभावे पितामहीभ्राता । 'भागिनेय-
सुतमश्च सर्वेषास्त्वपरेऽहनि । आहं कार्यश्च प्रथमे स्नात्वा
कृत्वा ऋणक्रियाम्' इति ब्रह्मपुराणम् । अपरेऽहनि इत्यत्रा-
पौत्रास्तदिनस्तेति शेषः । तदभावे यथाक्रमं शिष्यत्विगा-
पार्थ्याः । नोतमेन 'पुत्राभावे सपिण्डाश्च मातृसपिण्डा वा

श्रिया वा दद्युः तदभावे ऋत्विगाचार्यी' इत्युक्तत्वात् । तदभावे सुहृत्पितृसुहृदौ मित्राणां तदपत्यानामिति ब्रह्म-
पुराणपाठक्रमात् तदभावे एकग्रामवासी । 'संहतान्तर्गते-
र्वापि कार्या प्रेतस्य सत्क्रिया' इति विष्णुपुराणात् तदभावे
तद्धनं गृहीत्वा यः कश्चित् सवर्णः । 'उच्छन्नवन्तु ऋक्याद्वा
कारयेदवनीपतिः' इति विष्णुपुराणात् । श्रीर्द्धदेहि-
क-मधिकृत्य विष्णुपुराणं 'ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदा-
चन । कामालोभाद्भयान्नोहात् कृत्वा तज्जातितामियात्' ।
स्त्रियास्तु यथाक्रमं पुत्रपौत्रप्रपौत्राः विष्णुपुराणे पुत्रः पौत्रः
प्रपौत्रो वेत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे कन्या । अपुत्रस्य च या
पुत्री तस्योद्देश्यगतलिङ्गाविवक्षया स्त्रीपुंसाधारणत्वात्
धनाधिकारित्वाच्च तदभावे वाग्दत्ता दत्तानामपि अदत्ता-
नामित्यत्रापि पितृपदस्य मातृपदोपलक्षणत्वात् । तदभावे
दत्ता 'दुहिता पुत्रवत् कुर्यान्मातापित्रोश्च संस्तुता' इति
मनुवचनात् । तदभावे दौहित्रः प्रागुक्तब्रह्मपुराणे तथा
दर्शनात् । पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः' । इत्यनेन यथा
पुत्राभावे पौत्रः तथा दुहित्राभावे दौहित्रः इति प्रागेव
उक्तत्वात् । 'मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषां चैव भार्याभ्यः
स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां
स्थितिः' इति दृष्टशातातपवचनेन मातामह्याश्च साक्षात्
दौहित्रेण पिण्डदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च । दौहित्राभावे
सपत्नीपुत्रः । तस्य पुत्रत्वस्मरणात् । यथा मनुः । ० सर्वा-
सामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन
पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः । एकपत्नीनामिति एकाः पति

यसामिति अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तत्र 'पुत्रेणैव तु कर्तव्यं' सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये । इति लघुहारौतवचने एवकारेणातिदिष्टपुत्रनिषेधात् । अतएवोत्तरार्धे भ्रातृपुत्रोपादानं सङ्गच्छते । अन्यथा पुंसं तत्रापुत्रत्वातिदेशात् पुत्रत्वेनैव प्राप्तेः भ्रातृपुत्रोपादानं व्यर्थं स्यात् । तमाह मनुः । 'भ्रातृणामेकजातनामेकस्येत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्' । एकजातानामेकपितृमातृजातानां तथाच ब्रह्मस्यतिः । 'यद्येकजाता बहवो भ्रातरः स्युः सङ्गोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणो मताः' । एतस्यायमूलं तदिति चेन्न आदिपदग्राह्येषु । 'भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सङ्गपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः' । इति लघुहारौतोक्तेषु न्यायानुपपत्तेः । भ्राता वेति वाशब्दात् तत् पूर्वेषां दौहित्रान्तानां तदपेक्षया प्रधानाधिकारिणां समुच्चयः । अतएव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृवत् पुत्रयोरधिकारस्मिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । पुत्रत्वातिदेशफलन्तु पुत्रामनरकनिस्तारः । अतस्तत्सत्त्वे चैत्रजादयकरणञ्च । तथाहि 'पुत्राम्नो नरकाद् यस्माच्चायते पितरं सुतः । सुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तो यतेत सः' । इति मनुवचने पुत्रामनरकत्राणाय पुत्रोत्पादनं विहितम् । तच्च फलं यद्यतिदिष्टपुत्राभ्यां भ्रातृसपत्नीजाभ्यां निष्पन्नं तदासिद्धे इच्छाविरहात् तदुपायान्तरपुत्रप्रतिनिधौभूतचैत्रजादेर्नोपादानम् । पुत्रोत्पादनन्तु तदापि कार्यं पुत्रसत्त्वेऽपि पुत्रान्तरेच्छाविधानेन तत्कर्तव्यताप्रतीतिः । यथा मत्स्यपुराणम् । 'एष्टव्या बहवः पुत्रा बन्धयेको गयां ब्रजेत् । यजेत वायमेधेन त्रीक्षं वा वृषमुत्सृजेत्' ।

एवमेव कल्पतरुपारिजातशूलपाणिमहामहोपाध्यायरत्नाकर-
वाचस्पतिमिश्रादयः । स्त्रीणामपि पुत्रात् पुत्रासनरक-
निस्तारणमाहृतुः रत्नाकरे शङ्कलिखितौ । ‘आत्मा पुत्र इति
प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात् । पुत्रान्नस्त्रायते पुत्रस्तेनापि पुत्र-
संज्ञितः’ । पूर्वोक्तलघुहारीतवचने पुत्रेणेति तत्त्वमात्र-
विवक्षितम् । ‘सपिण्डीकरणन्तासां पुत्राभावे न विद्यते’ ।
इति मार्कण्डेयपुराणेकवाक्यत्वात् । ‘यानि पञ्चदशाद्यानि
अपुत्रस्येतराणि च । एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः’ ।
इति छन्दोगपरिशिष्टेन अपुत्राया एवादपञ्चदशस्याद्वैः प्रेतत्व-
परिहारोक्तत्वाच्च एतत् पत्युरभावे द्रष्टव्यम् । ‘अपुत्रायां
मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् । श्वश्रूदिभिः सहै-
वास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्’ इति पैठौनसिवचनात् । ततश्च
शिथौ पुत्रेऽन्येनापि सपिण्ड्यते । एवं पतिमत्त्वेऽपि । अतः
एव मैथिलैरवौवायाः सपिण्डनं नास्तौल्युक्तम् । तदभावे पतिः
‘भार्या पिण्डं पतिदद्यात्’ इति शङ्खवचनात् । न जायायाः
पतिः कुर्यादपुत्राया अपि क्वचित्’ इति छन्दोगपरिशिष्ट-
वचनम् । सपत्नीपुत्रपर्यन्तसद्भावविषयम् । पत्युभावे स्नुषा
‘श्वश्रूदेश्च स्नुषा चैव’ इति यमवचनात् । सांनिध्यक्रमेण
सपिण्डाः । शङ्खवचने । तदभावे सपिण्डक इति मैथिल-
पाठात् । तदभावे सपिण्ड इति पूर्वोक्तं श्रौतमवचने सामा-
न्यतः श्रुतेश्च । तदभावे समानोदकाः । सपिण्डसन्तति
र्बेत्यविशेषश्रुतेः । तदभावे मगोत्राः । समानोदकसन्तति
रिति वक्ष्यमाणात् । आहविवेकेऽप्येवम् । एषामभावे पिता
‘दत्तानाञ्चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता’ । इत्युक्तत्वात्
तदभावे भ्राता । ‘पुत्रो भ्राता पिता वापि’ । इत्यविशेष
श्रुतेः । तदभावे यथाक्रमम् । दायभागोक्तोपकारतारतम्येन

‘मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रोयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य
गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः
पितुस्तथा । पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः’
इति शातातपवचनात् । भगिनीपुत्रभर्तृभागिनेयभ्रातृपुत्र-
जामातृभर्तृमातुलभर्तृशिष्याः पत्यपेक्षया पौत्रादिवत् पिण्ड-
दानतारतम्येन क्रमेणाधिकारिणः । तथाहि तत्पिण्डतत्पुत्र-
देयतत्पित्रादिपिण्डत्रयदातृत्वात् भगिनीपुत्रः । तदभावे भर्तृ-
भागिनेयः । पुत्राङ्गर्तुर्दुर्बलत्वेन तत् स्थानपातिनोरपि बला-
बलस्य न्याय्यत्वेन तद्भर्तृदेयपुरुषत्रयपिण्डतत्भर्तृपिण्ड-
दत्वात् । तदभावे भ्रातृपुत्रः । तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्-
पित्रादिपिण्डद्वयदत्वात् । तदभावे जामाता । ‘मातृस्वसा
मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृस्वसा । श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च
मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः’ । इति बृहस्पतिवचनेन मातृष्वसा-
दौनां मातृतुल्यत्वाभिधानात् । स्वस्रीयाद्यैः सह जामातुः
पुत्रतुल्यत्वप्रतीतः । अतएव तेषां धनभागित्वमाह बृह-
स्पतिः । ‘यदासामोरसां न स्यात् सुतो द्वौ द्वित्र एव वा ।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः’ । धन-
ग्राहित्वेनापि पिण्डदातृत्वमाह मनुः । ‘गोत्र ऋक्थानुगः
पिण्डः’ इति । तदभावे भर्तृमातुलभर्तृशिष्याः क्रमेणाधि-
कारिणः । श तातपौयपाठक्रमानुरोधात् । प्रातिस्निका-
नामभावे पितृवंशमातृवंशौ । ‘पितृमातृसपिण्डेश्च समान-
सलिलैर्नृप’ इति ब्रह्मपुराणेऽविशेषश्रुतेः । तयोरभावेऽसम्बन्धौ
द्विजोत्तमः । पूर्वोक्तशङ्कवचने द्विजोत्तम इति गौडीयपाठात् ।
संघातान्तर्गतत्वापीति अविशेषश्रुतेः । त्रिधाक्रियाकर्तृत्व-
माह विष्णुपुराणम् । ‘पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृ-
सन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियाद्वा नृप जायते ।

एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जलेन वा । कुलद्वयेऽपि चोत्सवे स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप । संघातान्तर्गतैर्वापि कार्या प्रेतस्य सत्क्रिया । उत्सववन्तु नृकथादा कारयेदवनोपतिः । पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः । त्रिप्रकाराः क्रिया ज्ञेयाः स्नासां भेदान् शृणुष्व मे । आदाहवार्थायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च याः क्रियाः । ताः पूर्वा मध्यमा मासिमास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः । प्रेते पिण्डस्मापन्नो सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रिया पितृणाः प्रोच्यन्ते तान्नृपोत्तराः । पिण्डमाहसपिण्डेश्च समान-सलिलैर्वृष । संघातान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्वक्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दीहिचैर्वा नर-श्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयेस्तथा । मृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणा-मप्युत्तराः क्रियाः । प्रतिसंवत्सरं राजन् एकोद्दिष्टं विधा-विधानतः । आदाहेति दाहावधेरशीचान्तविहितवार्थायु-धादिस्पर्शाद्यन्तास्ताः पूर्वा मासिमासौत्येकादशाहदि सपि-ण्डान्तप्रेतक्रियोपलक्षणम् । सपिण्डनोत्तराः पार्वणादि-क्रिया उत्तराः । अत्र पुत्रादिसपिण्डादयः पूर्वाः क्रिया अवश्यं कुर्युः । मध्यमक्रियायामनियमः । उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृसन्ततिपर्यन्तानियताः । आहविवेकेऽप्येवम् । दीहित्रैवेति वाग्यब्दः समुच्चयार्थः तेन दीहितोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी । उत्तमेर्दीहिन्नतनयैरिति पुत्रिकापुत्रविषय-मिति कल्पतरुः । कर्त्तृप्रकरणात् स्त्रीणामिति वा कर्त्तरि क्तल्य इति कर्त्तरि षष्ठी । उत्तरक्रियायां प्रतिसंवत्सरमेको-द्दिष्टविधाननियमात् । न पार्वणवृद्धिआहादौ स्त्रीणामधि-कारः । मार्कण्डेयपुराणम् । 'सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणां नमन्वकम् । तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुट'

भवत् । स्त्रीणामप्येवमेवेतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । सृताहनि
यथान्यायं नृणां यद्विद्बोदितम्' । स्त्रियोऽत्रासवर्णोद्गाऽप-
रिणीता वेति आहविवेकः । सवर्णोद्गायाः पुत्रपौत्रपर्यन्ता-
भाव एव विधानात् । स्त्रीणामिति तु संप्रदानपरम् । एव-
मेवामन्त्रकमिति आहविवेकः । अत्र स्त्रिय इत्यस्यासवर्णो-
द्गापरिणीतपुत्रत्वव्याख्यानात् । स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि
तत् संप्रदानकश्चाह एवावगम्यते । न तु स्त्रीमात्रसंप्रदानके ।
एतच्च विप्रेतरपरं तस्य ह्येनवर्णश्चाहनिषेधात् । कल्पतरौ
तु स्त्रीणामपि एवमिति यादृशेन सम्बन्धेन पित्रव्यत्वादिना
पुरुषाणामेकादशाहादिश्चाहं तादृशेनैव सम्बन्धेन स्त्रीणामेतत्
कर्त्तव्यमिति । एतद्वाक्यानि स्त्रीसम्प्रदानकश्चाहं सुतरां मन्त्राः
पाठ्याः । याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपिण्डनष्टोक्ता
एतत् सपिण्डोक्तकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि इत्यनेन स्त्रीया अपि
तथैवेत्युक्तम् । 'मातुः सपिण्डोक्तं पितामह्या सहोदितम् ।
यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः' । इति ह्यन्दागपरिशि-
ष्टेनापि यथोक्तेनैव कल्पेनेत्यनेन मन्त्रादिकमतिदिष्टम् । व्यव-
हारोऽपि तथेति ।

तदयं संक्षेपः । ज्येष्ठपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्र अपुत्र-
पत्नीकर्मासमर्थपुत्रयुक्तपत्नी-कन्या वाग्दत्तादत्त कन्यादौहित्र-
कनिष्ठसहोदरज्येष्ठसहोदर-कनिष्ठवैमात्रेयज्येष्ठवैमात्रेयकनि-
ष्ठसहोदरपुत्र ज्येष्ठसोदरपुत्र कनिष्ठवैमात्रेयपुत्रज्येष्ठ-
वैमात्रेय-पुत्रपितृमातृपुत्रबधूपौत्रीदत्तापौत्रीपौत्रबधू-प्रपौत्री-द-
त्ताप्रपौत्रीपितामह पितामहो पित्रव्यादिसपिण्डसमानो-
दकसगोत्रमातामहमातुलभागिनेय मातृपक्षसपिण्डतत्समा-
नोदक असवर्णाभार्या अपरिणीतास्त्रीश्वशुरजामातृपिता-
महौस्त्राहृश्वत्विर्माचार्यमित्त्रपितृमित्र एकग्रामवासीगृही-

तवेतनसजातीयाः षष्ट्यत्वारिंशत्प्रकाराः क्रमेषाधिकारिणः ।
 द्विधास्तु लघ्वेऽष्टपुत्रकनिष्ठपुत्रपौत्रप्रपौत्रकन्यावाग्दत्तादत्ता-
 दौहित्रसपत्नीपुत्रपतिपुत्रासपिण्डसमानोदकसगोत्र-पितृभ्रातृ-
 भगिनौपुत्रभर्तृभागिनेय भ्रातृपुत्रजामातृभर्तृमातृसभर्तृ-
 शिष्यपितृसमानोदकपितृवंश्याः मातृसमानोदकमातृवंश्या-
 दिजोत्तमाश्चतुर्विंशतिप्रकाराण्यपि इति यत्र तु कतिचित्
 आहानि कृत्वा कश्चिन्मृतस्तदवशिष्टानि प्रेतआहानि तदन-
 न्तराधिकारिणा कार्याणि न तु सर्वाणि 'सपिण्डोकरणा-
 न्तानि यानि आहानि षोडश । पृथङ् नैव सुताः कुर्युः पृथग्-
 दन्या अपि क्वचित्' इत्युक्तत्वात् यत्, आहचिन्तामसौ ।
 'एकोद्दिष्टन्तु कर्तव्यं पाकेनेव सदा स्त्रियम् । अभावे पाक-
 पात्राणां तदङ्गः समुपोषणम्' इति लघुहारीतवचनात् । पाक-
 पात्राभावः पाकसामग्रभावोपलक्षकः । तदापि नामआहं
 किन्तूपोषणमेव आहस्त्वानीयमित्यर्थः । स्त्रियमित्यभिधानाद् ।
 पाटवादिनापि नाम्यद्वारा कारयितव्यम् । अतएव उपवासेनेव
 आहस्त्वानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेनैव कृतकृत्यतया आह-
 विज्ञ इति वचनादपि नैकादश्यामनुष्ठानमिति तत्र षोडश-
 आह्याधिकारिणां कदाचित्तथात्वे । 'यस्यैतानि न दीयन्ते
 प्रेतआहानि षोडश । पिशाचत्वं भुवं तस्य दत्तैः आहयते-
 रपि' । इति यमवचनेन षोडशआह्याभावे प्रेतत्वपरीहारो
 न स्यात् । तस्मादुपवासो न आहार्यः किन्तु तदानीन्तना-
 करणप्रायश्चित्तार्थः । यथा स्वकालाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं
 कृत्वा कालान्तरे तत्करणम् । तथात्रापि तद्दिने उपवासं
 कृत्वा एकादश्यां आहं कर्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं नाम्यद्वारा
 कार्यमित्यत्रापि गोत्रजैतरत्वेनेति विशेषणीयम् । 'न कदा-
 चित् स्योत्राय आहं कार्यमगोत्रजैः' इति प्रेतआहोक्तम् ।

पुराणात् । अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात् कर्तृत्वं निषि-
ध्यते । स्वगोत्रायेत्यत्र सम्बन्धापत्तेः । तस्मात् अगोत्रजैर्ह्यार-
भूतैः सगोत्राय आहं न कार्यमित्यस्यार्थः । तथाच पर्युदास-
पक्षे सगोत्रजद्वारा कर्त्तव्यमिति सुव्यक्तमेव प्रसज्यपक्षे तु
अगोत्रजविशेषणस्वरसात् सगोत्रजलाभः प्रेतआहधर्मग्राहि-
त्वात् । सांस्कारिकमपि तथेति आहविवेकः । कल्पतरुद्वारा-
स्तरयोस्तु सगोत्रायेति पठितम् । स्वम् आत्मौयं गोत्रं यस्य
स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र इत्यर्थः । तस्मै आहं कर्त्तव्यं तस्य
गोत्रे विद्यमाने अन्यगोत्रेण संघातान्तर्गतेन राज्ञा वा आहं
न कर्त्तव्यमिति व्याख्यातश्च एतस्मैऽप्युद्धृद्दुहित्रादीनां
असपिण्डत्वेऽपि न निषेधः । वस्तुतस्तु तत्पाठेऽपि कर्मधारया-
पेक्षया बहुव्रीहैर्जघन्यत्वात् स्वम् आत्मौयश्च तत् गोत्रञ्चेति
तस्मै अन्य गोत्रद्वारा आहं न कार्यमित्यर्थः । अत्र गोत्रं कूलं
'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयी' इत्यमरकोषात् ततो
समुद्धारौतवचने स्वयं पदं स्वगोत्रपरम् । अन्यथा ब्रह्मा-
पुराणे अगोत्रजपदवैयर्थ्यापत्तेः । न च पाकस्वाङ्गत्वेन प्रधान-
तिथिकर्त्तव्यतानियम इति वाच्यम् । 'ब्रतोपवासनियमे घटि-
कैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चाप-
राह्निकी' इति देवलवचनेन सुहृत्समावृत्ताभेऽपि कर्त्तव्यतोप-
देशात् तदानीं पाके तदसम्भवात् । एवं उदीच्याङ्गशेष-
भोजनेऽपि न तन्नियम इति । पाके सपिण्डाधिकारमाह
देवकः । 'तथैवामन्वितो दाता प्रातः स्नातः सहाम्बरः । आर-
भित नवैः पात्रैरन्वारभं सवान्भवाः' ।

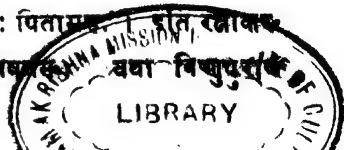
अथ सपिण्डादिविचारः । मत्स्यपुराणे । 'क्षेपभाजस्तु-
र्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां
स्त्रिपिण्डः साप्तपौत्रपम्' । नन्वेवं आत्रादिभिः सह पिण्ड-

तन्नेपभोक्तृत्वासम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते । तेषा-
मपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति तथाच बोधायनः । 'प्रपिता-
महः पितामहः पिता स्वयं सोदर्यभ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः
पौत्रः प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते ।
विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तन्नामी
ह्यर्थो भवति' इति अस्यार्थः पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन
भोक्तृत्वात् । पुत्रादिभिस्त्रिभिस्तत्पिण्डदानात् । यश्च जीवन्
यस्य पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत्पिण्डभोक्ता
एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतः
सन् तत्पिण्डभोक्ताऽपरेषां जीवतां पिण्डसम्पदानभूत
आसीत् । मृतैश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता अतो
येवामयं पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तं पिण्ड-
रूपं दायमश्रन्तीति अविभक्तदायादाः सपिण्डा इति । इदञ्च
सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थम् अग्रीवाद्वयार्थस्तु पिण्ड-
लेपभुजामपि 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः' ।
इति प्रागुक्तमख्यपुराणात् । बह्व्यमाणकूर्मपुराणग्रन्थलिखित-
वचनाच्च । पिण्डे यथा परस्परं भोक्तृत्वं तथा लेपे तुल्य-
न्यायात् । हारलतायां कूर्मपुराणम् । 'सपिण्डता तु पुरुषे
सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जम्बुनाम्नोरवेदने ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः
सापिण्डा' साप्तपौरुषम्' । लेपभागिभ्यस्तूर्ध्वं यावज्जम्बुनाम्नो-
रवेदनं यावदमुकनाम्नोऽस्मात् पूर्वपुरुषादयं जात इति विशेषः
अयमस्मात् कुले जात इति सामान्यतो वा स्मर्यते तावज्जम्बा-
नोदकत्वमिति हारलता । अत्र परवचनेनैव सापिण्डास्मिन्नी
पूर्ववचनपूर्वाहं जीवत्पितृकत्वादिना अधिकपुरुषेषु पिण्ड-
लेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डतानिष्ठतिप्रापनाय । सर्वदेशीया-

प्रश्नोत्तरम् ।

कन्यापि तथा । यथा आदिविदेऽपि कार्यवशादावकारं
नित्यवाहे विकल्प उक्तः । साकण्डेयपुराणम् । 'नित्यजिह्वा
पितृष्वान्तु केचिदिच्छन्ति सप्तमाः । न पितृष्वान्तवैवान्ये
श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत्' । अथ पूर्वाह्नात् पितृष्वं प्राप्नोति न पितृष्व-
मित्यत्र पुनः पितृष्वं ग्रहणं सनकादीनामनोक्तर्गाभ्यनु-
ज्ञानार्थमिति फलान्तरमुक्तं हरिश्चर्मणापि अन्यार्थं पुनर्वचन-
मिति लिखितम् । अथ यः खलु पिण्डान् दत्त्वेव नृतः पर-
तन्वाप्राप्तपितृभावः स कथं सपिण्डः । एकपिण्डदातृत्व-
भोक्तृत्वसम्बन्धसम्बन्धाभावादिति चेत् तदयोग्यतयेति ब्रूमः ।
योग्यताप्रयोजकश्च सामान्यशास्त्रविषयत्वम् । ततश्चात्यति-
वृद्धप्रपितामहावधिकाधस्तनानां षष्ठां पुंसां प्रत्येकापेक्षया
सप्तानामेकगोत्राणां स्वावधिपरतनानां सप्तानां च सापिण्ड्यं
पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धादिति स्त्रीणान्तु भर्तृसापि-
ण्ड्येन सापिण्ड्यम् । प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यमिति वचनात् ।

नन्वेवं कन्यायाः कथं सपिण्ड्यतेति चेत् आदिपुराणवच-
नात् त्रैपुरुषं सापिण्ड्यम् । यथा 'सपिण्डता तु कन्यानां
सवर्णानां त्रिपौरुषी' । अत्र कन्यानामनूढानां अप्रत्तानां त्रि-
पौरुषमिति वशिष्ठवचनात् । तेन आत्मपञ्चमे वृद्धप्रपितामहे
सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति प्रतिपादितम् । अतएव कन्यायाः
प्रपितामहभ्रात्रा तत् सन्ततिभिः सह सापिण्ड्याभावात्
कन्यामरणजननयोस्तेषां सपिण्ड्याशौचं नास्ति किन्तु समानो-
दकनिमित्तमेवाशौचमिति एवं तेषामपि जननमरणयोः
कन्यानामिति शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः । यत्तु कूर्म-
पुराणम् । 'अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ।
प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राहुः देवः पितामहः' इति रत्नाकर-
हस्तम् । तद्विवाहे पितृपञ्चविषयः स्यादिति विष्णुपुराणम् ।

‘सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उद्धृतं द्विजो
 भार्यां न्यायेन विधिना नृप’ । सप्तमीं पञ्चमीं हित्वेति शेषः ।
 भर्तृसापिण्ड्यमित्यत्र साप्तपौरुष्यमित्यनुषज्यते । तेन भर्तृ-
 समानसापिण्ड्यमित्यर्थः । शङ्कलिखितौ । ‘सपिण्डता तु
 सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी । पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचा-
 शौचं तदानुगम्’ । गोत्रतः गोत्रैक्ये तेन मातामहकुले
 कदाचित् षट्पुरुषपर्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता ।
 तान् सप्तपुरुषान् आसमन्तात् कारेण पिण्डादिकमनुगच्छ-
 तीति तदानुगम् । एतेन सपिण्डता एकशरीरावयवान्वयेन
 भवति तथाहि पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एवं
 पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं
 मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रादिभिरिति । एवं प्रत्या सह
 पत्न्या एकशरीरारम्भकतया सापिण्ड्यम् । तथाच गर्भोप-
 निषदि ‘एतत् षाट्कोषिकं शरीरं त्रौणि पितृतः त्रौणि
 मातृतः अस्थिस्त्रायुमज्जानः पितृतः त्वङ्मांसकृधिराणि मातृ-
 त्वेति’ तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् निर्वाप्य पिण्डान्वये
 तु सापिण्ड्ये भ्रातृपितृव्यादिसापिण्ड्यं न स्यात् । अति-
 प्रसङ्गस्तु समान्यतमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीयः । यद्येवं
 मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशाहाशौचं प्राप्नोति
 स्यादेतत् यदि मातामहादीनां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम्
 इत्यादि विशेषवचनं न स्यात् । यत्र तु विशेषवचनं नास्ति
 तत्र दशाहमिति मिताक्षरारत्नाकरादिमतमपास्तं लेपभाज
 इत्यादि वाचनिकेऽर्थे सापिण्ड्ये एकशरीरावयवान्वयरूपस-
 क्तपोलरचितार्थानवकाशात् निर्वाप्य पिण्डसम्बन्धेन भ्राता-
 दीनां सापिण्ड्यस्य मत्स्यपुराणबोधायनाभ्यां पूर्वमुक्तत्वात्
 कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजातकारादिभिस्तथैव व्याख्या-

तत्त्वाच्च । रेतःशोणितपरिणामरूपत्वादपत्यशरीरस्य भवतु वा
तथा पत्या सह पत्न्या एकशरीराश्रयकतया प्रत्यक्षबाधितत्वात्
अथ सापिण्ड्यं मातामहादौर्ना विशेषवचनाभावात् सपिण्ड-
त्वेन दशाह्वयशौचप्रसङ्गाच्च मातामहादौ सापिण्ड्यस्य
लोकविरुद्धत्वाच्च भवतु वा तथा शरीरद्वारा सापिण्ड्यं
नद्यापि वचनात् यथासमान्तर्गतत्वं तन्मं तथा गोत्रतः सास-
रीरुषौति वचनात् गोत्रैकमपि प्रागुक्तवचनात् कन्याया-
स्त्रिपौरुषम् ऊढायाश्च भर्तृसपिण्डनेन सापिण्ड्यमिति चेत्
तदेतन्मतेऽपि व्यवस्थायां न क्षतिरिति अतएव सुमन्तुवच-
नाभिहितं यद्दशमपुरुषपर्यन्तमशौचं तत्सप्तमपुरुषाभ्यन्तरा-
गौचाश्रूयं त्रिरात्रं यथा ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादश-
माहर्मविच्छित्तिर्भवति आसप्तमात् ऋक्थविच्छित्तिर्भवति
प्रातृतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति अन्यथा पिण्डाशौचक्रिया-
युच्छेदात् ब्रह्महत्यातुल्यो भवतीत्यस्यार्थः । एकासमाना-
पिण्डस्वधा येषां ते तथा यथैकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो
न युज्यते इत्यत्रानुशब्देनानुशब्दयुक्तमन्त्रो लक्ष्यते अनुयुक्त-
मन्त्रस्तु ये चात्रत्वा मनुयांस त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति तथा
पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धिस्वधाशब्दयुक्तमन्त्रकरणकदेय-
त्वं लक्षितम् । तथाच ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयःकीलालं
परिस्रुतं स्वधास्य तर्पयत मे पितॄन् इत्यनेन पिण्डान् सिञ्चे-
दत्युक्तम् । ततश्च एकपिण्डस्वधानां समानोदकानामित्यर्थः ।
अतएव मनुः । 'जन्मन्येकोदकानान् त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते' ।
वेणुपुराणं 'मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जलेन वा । मातृ-
पक्षस्य मातामहपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धाः जलेन सम्बन्धाः
'मानोदका इति' आहविवेकेऽपि व्याख्यातम् । 'असम्बन्धा
विद् वा तु पिण्डेनैषोदकेन वा' इति विवाहोऽप्युक्तम् अत्र

पुत्रिकायाः पार्वणे पिण्डोदकयोः सम्बन्धात् कन्यामात्रेऽपि
 तद्व्योम्यतायाः सत्त्वात् । कन्यापिण्डोदकसम्बन्धोच्यते एतदनु-
 सारादपि तस्याः सपिण्डता बोद्धव्या तस्मादेकपिण्डस्वधाना-
 मित्यनेन समानोदकभावः समाख्यातः न तु दशमपर्यन्तं
 पित्रादिजीवनादिना सापिण्ड्यसम्बन्धेऽपि सापिण्ड्यं विहितं
 प्रागुक्तयुक्तेः स्वधेत्यस्य तदनुपयुक्तत्वेन वेद्यर्थीपक्षेः । अपुत्र-
 धनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्यन्तं मृतपितृ-
 कस्य स्वधोपलक्षितस्याहाधिकारः पुरुषत्रयपर्यन्तमिति अत्र
 स्वधाशब्दो मन्त्रपरः पितृपक्षपरोऽपि । तथाच गुणविष्णुधृता
 श्रुतिः ‘स्वधा वै पितृणामन्नमिति’ । दशमपुरुषपर्यन्तं समानो-
 दकत्वेऽपि न त्रिरात्रं किन्तु पक्षिण्यादि तथाहि उदकक्रिया-
 मधिकृत्य पारस्करः । ‘सर्वे ज्ञातयो भावयन्ति । आसप्तमा-
 द्दशमाहा समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्धमनुस्मरैर्युवा’
 इति भावयन्ति निष्पादयन्ति अत्र यावत् सम्बन्धमनुस्मरैर्यु-
 रेककुलजातावयमिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्वेषामुदकदाने
 • प्राप्ते यदा सप्तमाद्दशमादुक्तं तत्सन्निकर्षतारतम्येनाशौचभेदे-
 ऽप्युदककर्म समानार्थमिति । अशौचभेदस्तु सप्तमपुरुषपर्यन्तं
 सपिण्डत्वाद्दशाहः । ततश्च दशमपुरुषपर्यन्तं त्र्यहः । तथाच
 विष्णुवृहस्पती । ‘दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके ।
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः’ । तत-
 चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणौ ततश्च जन्मनामस्मृतिपर्यन्तं
 मेकाहः । तथाच मिताक्षराविवादचिन्तामण्योर्हृद्वानुः
 ‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकभावश्च
 निवर्त्तता चतुर्दशात् । जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते’
 अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्वत्र गोत्रतमः पक्षिणौमसपिण-
 परत्र हारीतः । ‘मातामहे त्रिरात्रं स्वादेकाहस्यसपिण्डं

इति । अत्रैव गोत्रजानामहःस्रुतमिति जाबालवचनं ततः
परं सर्वथा समानोदकतानिबृत्तेः । ज्ञानमात्रमिति ज्ञात्वा
शुद्ध्यन्ति गोत्रजा इति ब्रह्मस्युक्तत्वादिति ।

अथ अशौचसंक्षेपः । जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तर-
पाते पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः । पूर्णाशौचान्तदिने पूर्णाशौ-
चान्तरपाते अन्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः । अन्तिम-
दिवसोत्तरप्रभाते सूर्योदयात् पूर्वं तत्पाते सूर्योदयावधि
दिनत्रयेण शुद्धिः । एवं मरणाशौचेऽपि वर्द्धितदिनद्वयत्रया-
भ्यन्तरे अशौचान्तरपाते पूर्वैरेव शुद्धिः । अशौचत्रितयान्त-
कृत्यमेकदेव । तत् द्वितीयदिनकृत्यं तत्परदिने अत्र दशम-
दिनतत्प्रभातयोः पितृमातृभर्तृमरणे तु न दिनद्वयत्रयाच्छुद्धिः
किन्तु स्वावध्येव सम्पूर्णाशौचमिति ज्ञातिजननाशौचमध्ये
स्वपुत्रजनने पूर्वाह्णे पूर्वेण पराह्णे परेण शुद्धिः । एवं ज्ञाति-
मरणमध्ये पितृमातृभर्तृमरणे पूर्वाह्णे पूर्वाशौचकालेन पराह्णे
पराशौचकालेन शुद्धिः । स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभा-
तयोर्ज्ञातिजनने पितृमातृभर्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभा-
तयोर्ज्ञातिमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयशुद्धिः । स्वपुत्रयोऽस्तु तथा
जनने मातापित्रोस्तु परस्परं तथा मरणे च दिनद्वयत्रय-
शुद्धिः । जननाशौचयोस्तु सन्निपाते पूर्वजातो यदाशौचा-
भ्यन्तरे मृतस्तदा सपिण्डानां सद्यःशौचेन पूर्वाशौचस्य नाशः
तन्नाशदेव परजातमातृपितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य
निवृत्तिः । परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्वजननावधि-
स्वायित्वादिति गुरुचरणाः । एवं द्वितीयजातपित्रोऽस्तु
पूर्वाह्णजातमरणे पूर्वाशौचकालावधि अङ्गासृश्वत्वयुक्तमशौचं
पराह्णजातमरणे तु स्वावधि जननाशौचमङ्गासृश्वत्वयुक्त-
मिति श्रीक्षगिकसप्तसंख्यदिवसीय जननमरणाशौचयोः

सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः । तदन्यकालयोस्तु दीर्घकालाशौचकालेन शुद्धिः । ततश्च पुन्रवत्त्वा विंशतिरात्रा-
शौचान्तदिने पत्युर्मरणे बहुकालौनाशौचकालेन शुद्धिः ।
तथा सति सपिण्डद्वयजननजातद्वादशाहान्तदिने पितृमातृ-
भर्तृमरणेऽपि बहुकालौनाशौचकालेन शुद्धिः । एकाहमरण-
द्वये यावदशौचं सर्वगोत्रास्पृश्यत्वम् एवं समानोदकमरणे-
ऽङ्गास्पृश्यत्वमेकरात्रं विद्युदादिमरणेऽपि तथा । तेनैतच्चिरात्रं
गुरु विदेशमरणे त्रिरात्रं लघु स्नानेनैवाङ्गास्पृश्यत्वनिवृत्तेः ।
ततश्चोभयोः सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः । एवं विदेशमृतञ्जाति-
चिराच्चाद्विदेशमृतपितृमातृभर्तृत्रिरात्रं गुरु संपूर्णाशौचे तु
अशक्तानामपि यावदशौचम् अक्षारलवणाशित्वदर्शनात् ।
अत्रापि तावत् कालं तथासिद्धत्वात्तत्रापि गुरुणैव शुद्धिः
तुल्य त्रिरात्रयोस्तु सन्निपाते पूर्वणैव शुद्धिः । तथा कन्या-
पुत्रयमजोत्पत्तौ मातुर्मासेन शुद्धिः । तयोरशौचमध्ये मातुः
कन्यामरणे सद्यःशुद्धिर्न पुत्रमरणात् अन्येषान्तु प्रथम-
जातमरणात् शुद्धिः । न परजातमरणात् एवमन्यद्वायं
सुधीभिरित्यशौचसङ्करः ।

अथ विदेशस्थाशौचम् । अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्था-
शौचश्रवणे शेषाहैः शुद्धिः । अशौचकालोत्तरश्रवणे तु ज्ञाति-
जननाशौचं नास्तेव पुत्रजनने तु सचेत स्नानात् शुद्धिः ।
मरणाशौचे तु वर्षाभ्यन्तरश्रवणे चरहेण शुद्धिः । सचेत-
स्नानादङ्गास्पृश्यत्वनिवृत्तिः । वर्षात्तरश्रवणे स्नानेन शुद्धिः ।
सपिण्डानां पुत्रादोनान्तु मातृपितृभर्तृमरणे तु वर्षात्तरमेका-
हेन शुद्धिः द्वितीयवर्षे श्रवणे सद्यः संपूर्णाशौचातिक्रमे त्र्यहा-
शौचं न बालाद्यशौचातिक्रमे खण्डाशौचातिक्रमेऽपि । इति
विदेशस्थाशौचम् ।

अथ गर्भस्रावाशौचम् । गर्भस्रावे तु स्त्रीणामेव वस्त्रा-
 षाभ्यन्तरेऽशौचं तच्च लौकिके कर्मणि माससमसंख्यदिन-
 व्यापकं द्वितीयमासावधिसमाससमसंख्यदिनाधिकैकदिनात् परं
 ब्राह्मण्या वैदिककर्माधिकारः क्षत्रियाया दिनद्वयात् वैश्याया
 दिनत्रयात् शूद्रायास्तु षष्ठदिनादिति हारलताप्रभृतयः ।
 सप्तमाष्टममासीयगर्भपतने स्त्रीणां संपूर्णाशौचं निर्गुणसपिण्डा-
 नामहोरात्रं यथेष्टाचरणसपिण्डानां त्रिरात्रं तत्र जातस्य
 तद्दिन एव मरणे ज्ञेयं द्वितीयदिनादौ तु मरणे नवमादिमास-
 जातबालकवत् । इति गर्भस्रावाशौचम् ।

अथ स्त्राशौचम् । कन्यायाः जन्मप्रभृतिद्विवर्षाभ्यन्तर-
 मरणे सद्यःशौचं तदुपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः । वाग्दानो-
 त्तरविवाहपर्यन्तं भर्तृकुले पितृकुले च त्रिरात्रम् । विवाहो-
 त्तरन्तु भर्तृकुल एव संपूर्णाशौचम् । सोदरभ्रातृस्तु कन्याया
 आदन्तजन्ममरणे सद्यःशौचम् । आचूडादेकरात्रकम् आप्र-
 दानाक्षिरात्रं स्यादिति विशेषः दत्तकन्यायाः पितृगृहे
 प्रसवमरणयोः पित्रोः शयनादिसंसर्गशून्येऽपि त्रिरात्रं तथाविध-
 वन्धुवर्गाणामेकरात्रम् ।

अथ बालाद्यशौचम् । नवमादिमासजातबालकस्याशौच-
 कालाभ्यन्तरमरणे मातापितृरसृश्यत्वयुक्तं तदेव जनना-
 शौचं ज्ञातीनान्वशौचं नास्ति नवमादिमासस्यजातयोस्तु
 कन्यापुत्रयोः पित्रादिसपिण्डानां जननाशौचम् । तच्च ब्राह्म-
 णानां दशाहं शूद्राणां मासम् । पुत्रजन्मनि मुखदर्शनात्
 पूर्वं सचेलस्नानं कृत्वा पुत्रजन्ममुखदर्शननिमित्तद्विआहं
 कृत्वा अशक्ती तदकृत्वा ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति दत्त्वा बालकाय
 काञ्चनं दत्त्वा सुखं पश्येत् । ततः पुनः सचेलस्नानम् ।
 मन्थाशौचमध्येऽपि जातकर्मषष्ठीपूजे कर्त्तव्ये । पुत्रजन्म-

निमित्तकं हृदिशब्दं नाङ्गीच्छेदात् पूर्वम् अशीवास्ते वा कर्तव्यं ज्ञानादिप्रमाणमशौचसङ्करे द्रष्टव्यम् । पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां दशाहं लौकिककर्माधिकारः । पुत्रजनने वैदिककर्माधिकारो विंशतिरात्रोत्तरं ज्ञानात् । कन्याजनने तु मासोत्तरज्ञानात् ब्राह्मण्याः शूद्रयास्तूभयत्रैव मासोत्तर-ज्ञानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे बोध्यम् । जननाशौचकालोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहः । एवं निर्गुण सोदरस्य सपिण्डानान्तु सद्यः । षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे पित्रोस्त्रयहः सपिण्डानामेकाहः षण्मासोपरि द्विवर्षपर्यन्तं पित्रोस्त्रयहः । सपिण्डानामकृतचूडे एकाहः कृतचूडे त्रयहः । द्विवर्षोपरि सर्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रयाधिकषड्वर्षं यावत् त्रयहः । पञ्चवर्षोपनीतस्य तदानीमपि दशाहः । मासत्रयाधिकषड्वर्षोपरि सर्वेषां दशाहः । शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरेऽनुत्पन्नदन्तस्य त्रिरात्रम् उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः । षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाहः । अत्रापि कृतचूडस्य द्वादशाहः । द्विवर्षोपरि षड्वर्षाभ्यन्तरे द्वादशाहः । अत्रापि देवात् कृतोद्वाहेऽपि मासो व्यवह्रियते । षड्वर्षोपरि मासः । अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन । 'सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिता' इति सूर्यसिद्धान्तात् इति बालाद्यशौचम् ।

अथ सपिण्डाद्यशौचं जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं विप्रस्य दशाहः शूद्रस्य मासः दशमपुरुषपर्यन्तं सर्वस्य त्रयहः । चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी जन्मनाममृतिपर्यन्तमेकाहः । अतः परं सगोत्रे ज्ञानमात्रम् शौचं प्राक् कन्यायास्त्रिपुरुषं सपिण्डम् ।

अथ सपिण्डाशीचं मातामहमरणे त्रिरात्रं भगिनी-
मातुलानी मातुलपितृस्वसृमातृस्वसृगुर्वङ्गनामातामहौमरणे
पक्षिणी । श्वश्रूश्चशुरयोर्भिन्नग्रामस्थयोर्मरणेऽहोरात्रम् ।
आचार्यपत्नीपुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य श्यालकस्य
सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृस्वस्रीयपितृ-
स्वस्रीयमातुलपुत्रभागिनेयमरणे पक्षिणी । पितामहभगिनीपु-
त्रपितामहौभातृपुत्ररूपपितृबान्धवत्रयमरणे पक्षिणी । माता-
महौभगिनीपुत्रमातामहभगिनीपुत्र-मातामहौभातृपुत्र-रूप-
मातृबान्धवत्रयमरणेऽहोरात्रम् । एकग्रामवासिगोत्रजमरणेऽहो-
रात्रम् श्रीरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्वभार्याप्रसव-
मरणयोस्त्रिरात्रम् । स्वजातीयपुरुषान्तरसंगृहीतस्वभार्यामरणे
त्रिरात्रम् । मातृस्वसृपितृस्वसृमातुलभगिनीपुत्राणा गृहस्थि-
तानां मरणे त्रिरात्रम् । श्वश्रूश्चशुरयोः सन्निधिमरणे त्रिरात्रं
श्वश्रूश्चशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे पक्षिणी । प्रथममन्येनोद्गा-
तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितैवान्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनित-
पुत्रा तयोः पुत्रयोर्यथासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितु-
स्त्रिरात्रं तत् सपिण्डानामेकरात्रं तथाविधपुत्रयोः परस्पर-
प्रसवमरणयोर्मातृजात्युक्तमशौचम् । दीहितमरणे पक्षिणी
पितृमातृमरणे ऊढानां कन्यानां त्रिरात्रम् । यदि मातृ-
स्वसृप्रभृतीनां दहनवहने करोति तदा त्रिरात्रं मातामहा-
दौनां त्रिरात्राभ्यन्तरमरणश्रवणे तच्छेषेण शृङ्गः । तत्काली-
न्तरश्रवणे तु नाशीचं किन्तु आचारात् स्नानम् । इति
सपिण्डाद्यशौचम् ।

अथ सत्यविशेषाशौचम् । शास्त्रानुमतबुद्धिपूर्वकालघा-
तिनो नाशीचादि शास्त्रानुमत्याऽनशनोदिसृत्तस्य प्रमादाद-
नशनोदिसृत्तस्य निवर्त्तनलोचदश-प्रपतनसंग्राम शृङ्गिर्द्विजिह्वाल-

विषबाण्डालचौरहतस्य त्रिरात्रं मृत्पारादिभिः स्त्रिया च क्रीडां कुर्वतः प्रमादमृतस्यापि नाशौचादि नागविप्रियकारित्वेन उद्वृतस्य मरणोद्देशेन प्रवृत्तं विद्युद्वृतस्य च चौर्यादिदोषेण राक्षसाहतस्य च कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यैरसमानैर्हतस्य च व्याधिजनकोषधस्य विषस्य वक्त्रेण दातुर्मरणे पाषण्डान्वितस्य च नित्यं परापकारिणस्य क्रोधात् स्वयं प्रायो विषवक्त्रिशस्त्रो-
द्वसनजलगिरिवृक्षप्रपातैर्मुक्तस्य चर्मास्थ्यादिमयपात्रनिर्मातु-
र्विप्रादेशं मनुष्यवधस्थानाधिकारिणस्य कण्ठदेशोत्पन्नभग-
रोगस्य पुंस्कर्माशक्तनपुंसकस्य च ब्राह्मणविषयापराधकर-
णाद्विहतस्य च बुद्धिपूर्वकं ब्राह्मणहतस्य च महापातकिनस्य
एवंविधपतितानां न दाहादिकं कार्यम् । तत्कृत्वा तप्त-
कच्छद्वयं कुर्यात् । स्नेच्छतस्करादिभिर्युद्धे स्वाम्यर्थं हतस्य
विप्रादेशादिकादिकमस्येव । अकृतप्रायश्चित्तस्य गलत्कुष्ठिनो
न दाहादिकं कार्यं शस्त्रेणाभिमुखहतस्य सद्यःशौचं दाहादि
च गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम् ।
नृपतिरहितयुद्धे लगुडादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम् ।
गोविप्रपालनेऽभिमुखपराङ्मुखत्वाभ्यां हतस्य सद्यस्त्रिरात्रे ।
शस्त्रघातेतरक्षते सप्ताहादूर्ध्वं शस्त्रघाते सम्पूर्णं त्र्यहोदूर्ध्वं
मरणे च प्रकृताशौचम् ।

अथ शवानुगमनाशौचम् । ब्राह्मणशवस्यानुगमने ब्राह्म-
णस्य सधेलक्ष्मणान्निस्सर्गघृतप्राशनैः शुद्धिः । क्षत्रियशवस्यै-
काहेन वैश्यशवस्य द्वाहेन शूद्रस्य प्राणायामशतैर्न दिनत्रयेण
च शुद्धिः । प्रमादाच्छूद्रशवानुगमने जलावगाहान्निस्सर्ग-
घृतप्राशनैः शुद्धिः । अनाथब्राह्मणस्य धर्मबुद्ध्या दहनवहनयोः
ज्ञानघृतप्राशनाभ्यां सद्यःशौचं लोभेन सजातीयदाहे स्वजा-
त्युक्ताशौचम् । असजातीयशवस्य दहनवहनस्यैः शवजा-

सुक्ताशौचम् । अत्रेहादसम्बन्धिदाहकविप्रस्य तद्गृहवासे
 त्रिरात्रं तत् कुलाश्रमभोजने दशरात्रं तद्गृहवासे तदश्रमभोजने
 च अहोरात्रं विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनो मातुलादेरस्रहे-
 नापि अदाहे त्रिरात्रं चिताधूमसेवने सचेलस्नानं मृते शूद्रे-
 ऽस्थिसञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वाऽश्रुपातने विप्रस्य
 त्रिरात्रमशौचं स्थानान्तरे विशेषवचनाभावेऽहोरात्रं तद्गृहे
 तद्गृहं मासाभ्यन्तरेऽहोरात्रं सचेलस्नानञ्च । स्वजातिर्दिवसे-
 नैव क्षत्रियवैश्ययोर्द्व्यहोत्रं ब्राह्मणः शुध्यति । शूद्रस्तु स्वयं
 विनानुगमने सर्वत्र नक्तने मृतस्य शूद्रस्य बान्धवैः सह रोदन-
 रहितविलापमात्रेऽहोरात्रम् । अस्थिसञ्चयनकालश्च ब्राह्मणस्य
 चतुरहः शूद्रस्य दशाहः । ब्रह्माशौचे द्वितीयाहः मरणाशौचे
 विप्रस्य चतुर्थाहेऽस्युत्थतानिष्ठतिः । शूद्रस्य दशमदिने सर्वस्य
 खण्डाशौचकाले त्रिभागकालेन अतिक्रान्ताशौचे सचेल-
 स्नानेन जनने तु सपिण्डानां सृश्यतेव । पुत्रोत्पत्तौ स्नानात्
 पितुः सृश्यत्वम् एवं विमातृणामपि । एवं सृतिः स्युः
 पितुर्विमातृणाञ्च सृतिकातुल्यकालासृश्यत्वम् । अन्येषां
 ज्ञानमात्रं कन्या पुत्रजनने मातुर्दशरात्रमङ्गासृश्यत्वं शूद्रा-
 यास्तु त्रयोदशरात्रमसृश्यत्वम् । इति शवानुगमनाशौचम् ।

अथ अन्येष्टिपद्धतिः । गतप्राणं ज्ञात्वा पुत्रादिसन्नात्वा-
 लंछत्वा स्नापयेत् ततो गतप्राणं स्नापयित्वा वाससा सर्वशरी-
 रमाच्छाद्यास्त्रीर्णकुशायां भूमौ दक्षिणशिरसं स्थापयेत् ततो
 वृतेनाभ्यञ्ज्य । ओम् 'गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः
 शिलोच्चयाः । कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम् । कौशिकीं
 वन्दभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिणीम् । भद्रावकाशां गण्डकां
 पर्यु' पनसान्तथा । वैनवञ्च वराहञ्च तीर्थपिण्डारकन्तथा ।
 शिष्वां यानि तीर्थानि सरितः सागरां स्तथा' इति चिन्तः

यित्वा पुनः स्नापयेत् । वस्त्रान्तरं परिधाप्य उत्तरीयमुप-
 धीतश्च दत्त्वा चन्दनादिमोपलिप्य कर्णनासिकानेत्रद्वयमुष्णान्-
 केषु सप्तक्षिद्रेषु सप्तस्वर्णखण्डिकाः प्रक्षिपेत् । तदभावे
 कांस्थादिखण्डिकाः ततो वस्त्रान्तरेणाच्छाद्य वहेयुर्वहनकाले
 आमपात्रस्थं तदन्नाद्यं वर्त्मनि क्षिपेत् अर्घ्यं पिण्डार्घ्यमवशेष-
 येत् । ततोऽग्निदाता पुक्षादिश्रिताभूमौ गत्वा तदन्नाद्यं
 सतिलं पिण्डदानेति कर्त्तव्यतयोत्सृजेत् । सा यथा गोमयेनो-
 पलिप्तायां भूमौ पातितवामजानुः । प्राचीनावीती कुशमूलेन
 ओम् अपहृता सुरा रक्षांसि वेदिसद इत्यनेन दक्षिणाग्ररेखां
 कुर्यात् । तदुपरि कुशानाम्नीर्य्य 'एहि प्रेत सौम्य गम्भीरेभिः
 पथिभिः पूर्व्विणेभिर्देह्यस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्चनः सर्व्ववीरं
 नियच्छ' इत्यावाह्य सतिलजलपात्रं वामहस्तादक्षिणहस्तेन
 गृहीत्वा ओम् अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्मन्वनेनिच्छ स्वधेत्य-
 वनेजयेत् । ओम् अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशर्मन्नेतत्तेऽन्वमुप-
 तिष्ठन्मिति । वामहस्तगृहीतामपात्रादर्धाकं सतिलं दक्षि-
 णहस्तेन गृहीत्वा कुशोपरि दद्यात् पिण्डप्रक्षालनजलेन
 तदुपरि पुनरवनेजनं तूष्णीं गन्धादिदानं सामगेतरेषाम्नु
 नावाहनमिति विशेषः । ततः पुक्षादिः स्नानं कृत्वा चितां
 रचयित्वा तत्र दारुचयं कुर्यात् तदुपरि वस्त्रद्वयसहितं दक्षि-
 णाशिरसं सामगमवोमुखं पुमांसं न्यसेत् । नार्थ्यास्तूत्तान-
 देहत्वम् । सामगेतरेषाम् उत्तरशिरस्त्वं ततो देवाद्याग्नि-
 मुखाः सर्वे हुताशनं गृहीत्वा एनं दहन्तु पठित्वा । ओम्
 'कृत्वा तु दुष्करं कर्म जानता वाप्यजानता । मृत्युकालवशं
 प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् । धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोह-
 समावृतं दहेयं सर्व्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु'
 इति पठित्वा प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणामुखाः शिरःस्थाने दद्यात्

स्त्रीदाहं नरमित्येव पाठः । न नारीमित्यूहः । ततो दाहं
 त्ते प्रादेशप्रमाणाः सप्त काष्ठिका गृहीत्वा चिताग्निं सप्त-
 शरान् प्रदक्षिणोक्त्य सप्त काष्ठिका एकैकक्रमेण चिताग्नी
 प्रक्षिपेत् । ततः कुठारेण ओम् क्रव्यादाय नमस्तुभ्यमिति
 मन्त्रं सकृत् पठित्वा चिताखज्वलहारूपरि सप्त प्रहारा देयाः ।
 तमग्निमपश्यद्विर्वाभावत्तेन स्नातुं नदीं गन्तव्या नग्नं शवं
 न दहेत् । शवसम्बन्धिवस्त्रादिश्मशानवासिचाण्डालादिभ्यो
 दद्यात् सूतिकां रजस्वलाञ्च सतिलपञ्चगव्यजलपूर्णकुम्भमा-
 पोद्दिष्टेति वामदेव्यादिभिरभिमन्त्र्य स्नापयित्वा दहेदिति
 शेषः । गर्भवत्यास्तु गर्भं निःसार्य तस्या दाहः कर्त्तव्यः जल-
 समीपं गत्वा पुष्पादयः प्रयोगदानाभिर्घ्नं श्यालकादिकं प्रार्थ-
 येयुः । उदकं करिष्यामः । तेन कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्य-
 श्रुते वर्षे प्रेते कुरुध्वमेवेतरस्त्रिन्नित्युत्तरे दत्ते वृद्धपुरःसरमव-
 तरणं जले ततः परिहितवस्त्रं प्रक्षाल्य तदेव परिधाय प्राची-
 नावीतिनो दक्षिणामुखा ओम् अपनः शोशुचदधम् इत्यनेन
 मन्त्रेण वामहस्तानामिकया अप आलोच्य एकवस्त्राः सकृ-
 क्षिप्तमन्त्रं चाचम्य दक्षिणामुखास्तर्पयेयुः अमुकगोत्रं प्रेतममु-
 कदेवशर्माणं तर्पयामीति सामगानां प्रयोगः । यथुर्वेदि-
 नान्तु । ओम् अमुकगोत्रं अमुकदेवशर्मज्ञेतत्ते तिलोदकं द्रव्य-
 खेति सामगेतरेषाम् एकाञ्जलिदानमावश्यकम् अञ्जलितय-
 दाने फलातिशयः ततः पुनः स्नात्वा जलादुत्थाय बालपुरःसरं
 कार्यं ततः शाङ्गले उपविश्य 'मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे
 सारमार्माणम् । यः करोति स समूढो जलबुद्बुदसन्निभे ।
 पञ्चधा सन्भृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः । कर्मभिः स्वशरीरोत्थै-
 स्तच्च का परिवेदना । गन्त्री वसुमतीनाशमुदधिर्देवतानि च ।
 फेनप्रस्थः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति । श्लेषान्शु बान्धवै-

सुंक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यन्तु क्रिया
 कार्या विधानतः । इति चिन्तयित्वा गृहद्वारं समागत्य
 निम्बपत्राणि दन्तैः खण्डयित्वा ह्योगिति मन्त्रेण द्वारमपि
 स्पृष्ट्वा आचम्य पापं शमयत्विति शर्मो स्पृष्ट्वाऽश्मेव स्थिरो भूया-
 समित्यश्मानं स्पृष्ट्वा अग्निर्नः शर्मं यच्छत्वित्यग्निं वृषच्छाग-
 योर्मध्ये स्थित्वा ह्योगिति मन्त्रेण द्वावपि स्पृष्ट्वा उदकं गोमयं
 गौरसर्षपं स्पृष्ट्वा बालपुरःसरमेव गृहं प्रविशेषुर्दिवा चेद्वाह-
 स्तदा रात्रौ रात्रौ चेद्वाहस्तदा दिवसे ग्रामप्रवेशः । अशक्तौ
 ब्राह्मणानुमतिं गृहीत्वा कालप्रतीक्षणं विना प्रविशेयुः । ततः
 पिण्डदानं तत्र क्रमः । तण्डुलप्रसृतिद्वयं द्विः प्रक्षाल्य ऐशान्यां
 दिशि सुस्त्रिंशं पचेत् ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पाति-
 तवामजानुर्दक्षिणामुखो हस्तप्रमाणं चतुरङ्गुलोच्छ्रायं दक्षिण-
 भ्रुवां पिण्डिकां कृत्वा तदुपरि रेखां कृत्वा दर्भानास्तोयं
 तिलान् प्रक्षिप्य । ओम् अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्मन्वने-
 निच्च इत्यास्तोर्णकुशोपरि सतिलजलेनावनेजयेत् । तत-
 स्तिलमधुष्टतादिमिश्रं तप्तपिण्डं गृहीत्वा अद्य अमुकगोत्रस्य
 प्रेतस्य अमुकदेवशर्मण एतत् प्रथमं पिण्डं पूरकम् इत्यवनेजन-
 स्थाने दद्यात् । ततः पिण्डपात्रक्षालनजलेन पुनरवनेजयेत् ।
 ओम् अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशर्मन्नेतत्ते ऊर्णातन्तुमयं वासः ।
 तत आमभृण्मयपात्रे जलाञ्जलिं पिण्डसमीपे स्थापयेत् । गन्धं
 माख्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् वास्यपर्यन्तपिण्डं पश्यं स्तिष्ठेत्
 ततः पिण्डादिकं जले प्रक्षिपेत् । कालेऽप्यक्तचूडोपनयनानाम्
 अनूढकन्यानाञ्च कुशास्तरणं विनेति शेषः एवं क्तचूडानां
 उपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्डदानम् उपनयनकाले
 आगतेष्वक्तोपनयनानां दर्भोपरि पिण्डदानम् एवम् अष्टवर्ष-
 त्रिंशत्काले आगते जदक्षौणां दर्भोपरि पिण्डदानं रात्रौ

वाचस्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवामजानुः त्रिका-
 ष्टिकोपरि मृगमयपात्रे उदकं तथा पात्रान्तरे क्षीरं निधाय
 प्रेताञ्छाहि पिव चेदं क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमाव-
 श्यकं दशरात्रं फलभूयस्त्वार्थमिति द्वितीयपिण्डादिषु द्वितीयं
 पिण्डं पूरकमित्यादिविशेषः । द्वितीयपिण्डं मृगमयपात्रद्वये
 जलाञ्जलिद्वयं तृतीयादि पिण्डे पात्रादि वृद्धिः । येन पञ्च-
 पञ्चाशत् पात्राण्यञ्जलयश्च तावन्ति त्र्यह्नाशीचे प्रथमदिने
 पिण्डानां त्रयं द्वितीयदिने चतुष्टयं तृतीयदिने त्रयं प्रथममेकं
 द्वितीये चतुष्टयं तृतीये पञ्चमं वा कल्कः चतुरह्नाशीचे प्रथम-
 चतुर्थयोर्द्वौ द्वौ द्वितीयतृतीययोस्त्रयः । पञ्चाह्नाशीचे तु
 प्रथमपञ्चमदिनयोरेकैकशः पिण्डः द्वितीयचतुर्थयोः द्वौ द्वौ
 तृतीये चत्वारः । षडह्नाशीचे द्वितीयचतुर्थदिनयोस्त्रयः
 सप्ताह्नाशीचे तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ शेषेषु एकैकः ।
 अष्टाह्नाशीचे चतुर्थपञ्चमदिनयोर्द्वौ द्वौ शेषेषु एकैकः । नवा-
 ह्नाशीचे तु पञ्चमदिने द्वौ शेषेषु एकैकः । पक्षिणीद्व्यह्नाशी-
 चयोस्तु । आद्य द्वितीयदिनयोः पञ्च पञ्च पिण्डाः । द्वाद-
 शाह्नाश्याशीचे नवदिनेषु नवपिण्डाः शेषदिने दशमः । सद्यः-
 शौचैकाहयोरैकाह एव दश पिण्डाः अशौचान्तमध्ये पिण्डो
 देयः रात्रावपि । गङ्गाभस्त्रस्थिप्रक्षेपप्रयोगस्तु । ततः स्नात्वा-
 चस्य उदङ्मुखः कुशत्रयजलान्यादाय ओम् तत्सदित्युच्चार्य
 अथ अमुकेत्यादि अमुकस्य एतदस्थिसमसंख्यकवर्षसहस्रावच्छि-
 त्सर्गाधिकरणकमहीयमानत्वकामोऽमुकस्येतान्यस्थिखण्डानि
 गङ्गायां पक्षिपामीति सङ्कल्प्य अपसव्यं कृत्वा अस्थीनि पञ्च-
 गव्येन सिक्ता हिरण्यमध्वान्यतिलैः संयोज्य मृत्तिकापुटे
 स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्पुटकमादाय दक्षिणां दिशं
 पश्य न् ओम् नमोऽस्तु धर्मराजायेति वदन् जलं प्रविश्य स मे

प्रीतो भवत्वित्युक्तास्त्रिंशत् प्रक्षिपेत् । ततो मज्जनं कृत्वा पुनः
 सूर्यं दृष्ट्वा दक्षिणामुत्सृजेत् । पर्णनरदाहे तु शरपत्रैः पुस्त-
 लकं कृत्वा पलाशपत्राणि शिरसि चत्वारिंशत् ग्रीवायां दश
 वक्षसि त्रिंशत् उदरे विंशतिर्वाङ्गोः पश्चात् हस्तद्वयाङ्गुलीषु
 पञ्च पञ्च अण्डद्वये त्रीणि त्रीणि शिरो चत्वारि ऊरुद्वये
 पश्चात् दक्षिणजानुजङ्घयोः पञ्चदश वामजानुजङ्घयोः पञ्च-
 दश पादाङ्गुलीषु पञ्च पञ्च देयानि । तं पुस्तलकं मेघलोक्ता
 संवेष्ट्य यवपिष्टेन संलिप्य पूर्ववद्देहेत् ।

इति महामहोपाध्याय हरिहरभट्टाचार्यात्मज

श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं श्रुतितत्त्वं

समाप्तम् ।

वास्तुयागतत्त्वम् ॥

प्रणम्य कमलाकान्तं वागौशं जगतां प्रभुम् ।

वास्तुयागकृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

तत्र वास्तुयागप्रमाणं लेङ्गे । 'चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेक-
 गृहं प्रति । एकाशीतिपदं वास्तु मानुषं प्रति सिद्धिदम् ।
 अथतः शोधयेद्वास्तुभूमिं यस्तु पुरोदिताम् । चतुर्हस्तं द्विहस्तं
 वा जलान्तं वापि शोध्य च । सुसमञ्जसं तदा कृत्वा सदार्चनं
 ततो भवेत् । पुरोदितां ब्राह्मणादिभेदेन प्रशस्तत्वेनोप-
 पादितां तथाच मत्स्यपुराणम् । 'अरक्षिमात्रे नर्त्ते वै अनुलिप्ते
 च सर्वशः । घृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् । ज्वाल-
 येसु परीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिङ्मुखम् । दीप्या पूर्वादि गृह्णी

यात् वास्तूनामनुपूर्वशः । वास्तुः समृद्धिको नाम दीप्यते सर्वतो हि यः । शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च' । वास्तुकर्तुररत्निमात्रे गते तत्रैव स्थापिते आमशरावे पूर्वादि-क्रमेण वर्त्तिचतुष्टयं कृत्वा गव्यघृतेनापूर्य वर्त्तिचतुष्टयं प्रज्वालयेत् । तत्र प्राच्यां दीपशिखाया उज्ज्वलत्वे तद्वास्तु ब्राह्मणस्य प्रशस्तं एवं दक्षिणादिदिशि । शिखायास्तथात्वे क्षत्रियादेः सर्वशिखासमत्वे सर्ववर्णानां स वास्तुदेशः प्रशस्तः । जलान्तमिति तु मत्स्यपुराणपरिभाषितं प्रासादपरम् । तथाच मात्स्ये 'पुरुषाधःस्थितं शल्यं न गृहे दीपदं भवेत् । प्रासादे दीपदं शल्यं भवेद् यावज्जलान्तिकम्' । मात्स्ये 'प्रासाद-भवनादीनां निवेशं विस्तरादद । कुर्यात् केन विधानेन कथं वास्तुरुदाहृतः' इत्युपक्रम्य वाप्यादीनामभिधानादादि-पदात् कूपादयो गृह्यन्ते । 'प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि' इत्यभिधानाच्च कूपादावपि वास्तुपुरुषस्य 'कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहिका राहुवास्तुतनयावजीजनत् । पूर्वजो हरिनिकृत्तकन्धरो दैवतैरवरजो निपातितः' । तथा 'चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः । वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे मृत्युमवाप्नुयात् । आषाढे मृत्युरत्नानि पशुवर्जम-वाप्नुयात् । श्रावणे मित्रलाभस्तु हानिर्भाद्रपदे तथा । अश्विने पत्नीनाशः स्यात् कार्तिके धनधान्यकम् । मार्ग-शीर्षे तथा भक्तं पीषे तस्करतो भयम् । माघे चाग्निभयं विद्यात् काञ्चनं फाल्गुने सुतान् । शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तस्करतो भयम् । अश्विनी रोहिणी मूलमुत्तरात्रयमेन्द-वम् । स्वातीहस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते । आदित्य-भौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः । वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः । विस्कुम्भगण्डपरिघवर्जं सर्वयोगेषु

(कारयेत् । खेतमैत्रेयगान्धर्वेष्वभिजिद्वौहिणेऽपि च । तथा विजयसावित्रे मुहूर्त्ते गृहमारभेत् । चन्द्रादित्यवलं लग्नं तथाशुभनिरीक्षितम् । प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि' ऐन्दवं मृगशिरः । मुहूर्त्ते संवर्त्तः 'रौद्रः खेतस्य मैत्रेयस्तथा शानकटः स्मृतः । सावित्रस्य जयन्तस्य गान्धर्वः कुतपस्तथा । रौहिणस्य विरिञ्चिस्य विजयो नैऋतस्तथा । माहेन्द्रो वरुणश्चैव वटः पञ्चदश स्मृताः' । तेन द्वितीयतृतीय-सप्तमाष्टमनवमेकादशपञ्चमान्यतममुहूर्त्ते खेतादौ वास्तुकर्म कुर्यात् चैत्रादिफलन्तु नरगृहे देवगृहे तु प्रतिष्ठाकालवशात् तत्कालपरिग्रहः तथाच कल्पतरौ देवीपुराणं 'यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे । गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः' । यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभदस्तस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे गृहारम्भे स कालः पूजित इति । प्रतिष्ठाकालस्य मत्स्यपुराणे 'चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे । पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी । आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत्' । प्रतिष्ठासमुच्चये 'माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि । ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्' । कल्पतरौ देवी-पुराणम् । 'महिषासुरहन्त्रास्य प्रतिष्ठा दक्षिणायने' । ज्योतिषे 'गुरोर्भृगोरस्तवात्ये वाहेके सिंहगे गुरौ । गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्रौ जीवाष्टविंशके । पूर्वराशवनायातातिचारि-गुरुवत्सरे । प्राश्राग्निगन्तृजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके । कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्थेज्ये मलिन्नुचे । पौषादिक चतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाङ्का चैकदिने द्वितीयं

दिनत्रये । तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि विवर्जयेत् ।
 व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भ प्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भे देव-
 कूपादेः परिवर्जयेत् । स्मृतिसागरे 'उल्कापाते च भूकम्पे
 अकालवर्षगर्जिते । वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 प्रयाणन्तु त्यजेत् शूद्रः सप्तरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो
 वैश्यस्त्यजेत् कर्म त्रिरात्रकम् । शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं ततः
 कर्म समाचरेत्' । पराशरः 'प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिरात्रं
 व्रतबन्धने । एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे'
 मत्स्यपुराणे । 'नवग्रहमुखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित्' । नव्यवर्द्धमान-
 वचनधृतवचनं 'पितृभ्यो हृदये हृदिश्राद्धं दत्त्वा सदक्षिणम् ।
 क्रूरभूतवल्लिञ्चैव संपूज्य वास्तुदेवताः' । एकदिने वास्तुयाग-
 गृहोत्सर्गयोः करणे सक्तदेव हृदिश्राद्धं करणीयम् । 'गणेशः
 क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सक्तम् । सक्तदेव भवेच्छ्राद्धमादौ
 न पृथगादिषु' इति क्रन्दोगपरिशिष्टात् । मातृस्ये 'जहा-
 पोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः । आचार्यश्च भवेन्नित्यं
 सर्वदा दोषवर्जितः' । देवीपुराणं 'प्रासादे चतुरःषष्टिरका-
 शीतिपदं गृहे । 'चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चाष्टधा नवधा कृते ।
 कोणे रेखान्ततो दत्त्वा नवभागान् प्रकल्पयेत् । ईशकोणा-
 र्द्धतो ज्ञेयः पञ्चन्यपदसंस्थितः । द्विपदस्थो जयन्तश्च शक्रः
 स्यादेककोष्ठगः । भास्करश्च पदो ज्ञेयो द्विपदः सत्य उच्यते ।
 भृशः पदस्थो ज्ञातव्यो व्योम चैव पदार्द्धकम् । हुताशनः
 पदार्द्धे तु पूषा च पदसंस्थितः । वितथो द्विपदो ज्ञेयः
 पदैकस्थो गृहक्षतः । वैवस्वतः पदैकस्थो गन्धर्वो द्विपद-
 स्थितः । भृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो नृगश्चार्द्धपदस्थितः । पितरो-
 र्द्धपदे ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा । सुग्रीवो हि पदे ज्ञेयः

पदस्थः पुष्पदन्तकः । पयसां पतिरेकस्थोऽसुरो हिपदसं-
 स्थितः । शीघ्रैकपदो ज्ञेयः पापोऽर्धपद उच्यते । रोगशार्ङ्ग-
 पदो ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः । हिपदे विश्वकर्मा तु
 भङ्गाटः पदसंस्थितः । यज्ञेश्वरः पदो ज्ञेयो नागराड् हिपद-
 स्थितः । पदस्था श्रीर्महादेवो दितिश्चार्धपदस्थिता । आपान्तः
 पादसंस्थः स्यादापवत्सः पदस्थितः । चतुष्पदस्थो विज्ञेय-
 शार्थमा मध्यपूर्वगः । सावित्रस्तु पदो ज्ञेयः सावित्री पद-
 संस्थिता । ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्कैर्मध्यसंस्थितः । इन्द्र-
 शेन्द्रात्मजसोभावैकैकपदसंस्थितौ । मिश्रश्चतुष्पदश्चैव पश्चिमे
 च व्यवस्थितः । रुद्रैकपदो ज्ञेयो राजयक्ष्मा पदस्थितः ।
 धराधरश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्पदे । चतुष्पदश्चतुर्हस्तो मध्ये
 ज्ञेयः प्रजापतिः । देवतानुचरा वाह्ये सर्वे चान्तस्तथासुराः ।
 एवं प्रगृह्य कोष्ठानि रजसा पूर्यदेशिकः । एतेषामेव देवानां
 बलिं दद्यात्तु कामिकम् । रजसेति पञ्चवर्णरजोभिः । तथा च
 शारदायाम् 'उक्तानामपि देवानां पदान्यापूर्य पञ्चभिः ।
 रजोभिस्तैर्यथोक्तेभ्यः पायसान्नैर्वलिं हरेत्' । तथा 'पीतं
 हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम् । कुसुमचूर्णमरुणं
 कृष्णं दग्धपुलाकजम् । विट्वादिपत्रजं श्याममित्युक्तं वर्ण-
 पञ्चकम्' । स्यात् पुलाकस्तुच्छधान्ये इत्यमरोक्तेः तुच्छम्
 अपक्वष्टम् । 'पूज्या मण्डलवाह्ये तु पूर्वाग्नेय्यादिकक्रमात् ।
 स्कन्दश्चैव विदारौ च अर्थ्यमा पूतना तथा । जम्बका पाप-
 राक्षस्थौ पिलिपिच्छश्चरक्षपि' । मण्डलकरणासामर्थ्ये शाल-
 ग्रामसमीपे सर्वे पूज्याः 'शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति
 केशवः । तत्र देवासुराः यक्षा भुवनानि चतुर्दश' । इति
 पद्मपुराणवचनात् । तत्रावाहनविसर्जने न स्तः । 'शालग्रामे
 स्थावरे च नावाहनविसर्जने' इति वचनात् तदसम्भवे घटादि-

।ले 'प्रतिमास्थानेष्वसु आवाहनविसर्जनवर्जम्' इति बौधा-
नवचनात् । एषां विशेषबलिर्मत्स्यपुराणदेवीपुराणाभ्या-
मुक्तोऽपीदानीन्तनेन व्यवह्रियते इति न लिखितः किन्तु
मत्स्यपुराणोक्त पायसवलिर्दीयते । तथाच 'पायसं वापि
प्रातश्च स्नानान्ना सर्वतः कृत्वा । नमस्कारेण मन्त्रेण प्रण-
नाद्येन सर्वतः' । अतएव प्रागुक्तशारदावाक्ये पायसमात्र-
मुक्तं तेन एष पायसवलिः ओम् ईशानाय नमः इत्यादिना
योगः । न च वाचस्पतिमिश्रोक्त अमुकदेवतायै एष पायस-
वलिर्नम इत्यादि प्रणवादिनमस्कारान्तस्नानामरूपमन्त्रमध्ये
देय प्रवेशस्यायुक्तत्वात् । तथाच ब्रह्मपुराणम् 'ओङ्कारादि-
प्रमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् । स्नानामसर्वसत्तानां मन्त्र
इत्यभिधीयते' । देवीपुराणम् 'एवम्भूतगणानान्तु बलिर्देयस्तु
क्वामिकः । एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्पाक्षतैर्वुधः । एवं
प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् । अप्रपूजिता विनिघ्नन्ति
क्वामिकं स्थापकं तथा । एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्पाक्षतै-
स्तथा' । अत्र प्रपूजाया नित्यत्वाद्दृश्यमाण मत्स्यपुराणवचने
होमानन्तरं बलिदानाच्च बलिः काम्यत्वात् पूजाहोमानन्तरं
बलिदानाच्चारः । तथाच 'ब्रह्मस्थाने तथा कुर्याद्वासुदेवस्य
पूजनम् । त्रियाक्षपूजनं कुर्याद्वासुदेवगणस्य च । गन्धा-
र्घ्यपुष्पनैवेद्यधूपान्यैः सुरसत्तम । ततः सम्पूजयेत्तस्मिन्
सर्वलोकधरां महौम् । सुरूपां प्रमदारूपां दिव्याभरणभूषि-
ताम् । ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां क्षिताननाम् । ततः
स्नानामन्त्रेण सर्वदेवमयं हरिम् । ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र
यजेद्वास्तु नरं परम् । ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधार-
मक्षतैः । तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं वर्द्धिन्या सह पूरितम् ।
होमं वा राजतं पात्रं सुख्यं वा दृढं शुभम् । सर्ववैजोषधीयुक्तं

सुवर्णरजतान्वितम् । ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य
 पूजयेत् । तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं प्राजेशं मन्त्रविग्रहम् । गन्धैः
 पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैः सुमनोहरैः । ततो मण्डलबाह्ये तु
 प्रतीच्यां प्राङ्मुखः स्थितः । आचार्य्यो गृह्यसम्भारं ब्रह्मादीन्
 स्तर्पयेत् सुरान् । प्राजेशं तर्पयेद्विद्वान् आहुतीनां शतेन
 च । इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् । ततः प्रणम्य
 विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् । प्रगृह्य कर्करौ सम्यङ्मण्ड-
 लान्तः प्रदक्षिणम् । सूत्रमार्गेण देवेन तोयाधारेण कारयेत् ।
 पूर्ववत् तेन मार्गेण सप्तबीजानि वापयेत् । आरभ्य तेन
 मार्गेण तस्य स्वातस्य कारयेत् । ततो गत्तं खनेन्मध्ये हस्त-
 मानप्रमाणतः । चतुरङ्गुलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ।
 गोमयेन प्रलिप्याथ चन्दनेन विलेपितम् । मध्ये दत्त्वा तु
 पुष्पाणि शुक्लान्यक्षतमेव च । आचार्य्यः प्राङ्मुखो भूत्वा
 ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम् । तूर्य्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ।
 अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् । प्रगृह्य कर्करौ
 तान् तु तत् स्वातं पूरयेज्जलेः । सर्वरत्नसमायुक्तैर्विमलैश्च सुग-
 न्धिभिः । तस्मिन् पुष्पाणि शुक्लानि प्रक्षिपेदोमिति स्मरन् ।
 तदावर्त्तं परीक्षेत दधिभक्तान्वितं क्षिपेत् । शुभं स्यादक्षिणा-
 वर्त्तेऽशुभं वामे भवेत्ततः । वीजैः शालियवादीनां गत्तं
 तं पूरयेत्ततः । क्षेत्रजाभिः पवित्राभिर्मुद्भिर्गत्तं प्रपूरयेत् ।
 एवं निष्पाद्य विधिना वास्तुयागं सरोत्तम । सुवर्णं गात्रं
 वस्त्रञ्च आचार्य्याय निवेदयेत् । इतरानीशादीन् । होमस्तु
 प्रणवादि स्वाहान्ततत्तन्नामभिः । तथाच विष्णुधर्मेति
 'एकैकां देवतां राम समुद्दिश्य यथाविधि । चतुर्थ्यन्ते
 धर्मज्ञो नाम्ना च प्रणवादिना । होमद्रव्यमथैकैकं शत
 संख्यन्तु होमयेत्' । शतसंख्यमिति पूर्वोक्तवचनानुसारे

वास्तुयागेतरपरं स्मृतिः 'स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै
मन्त्रदेवताम्' । होमदक्षिणासम्प्रदानमाह ऋग्वेदोऽगपरिशिष्टं
'ब्राह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता । कर्मान्तेऽनु-
च्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् । विदध्याद्वैत्रमन्यश्चेह-
दक्षिणार्धहरो भवेत् । स्वयञ्चेदभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्' ।
अन्यो यजमानभिन्नः । उभयं ब्रह्मकर्म होलकर्म च । उप-
संहारे वास्तुयागमिति श्रुतेः सङ्कल्पवाक्ये तेनेवोल्लेखमाच-
रन्ति । अत्र मिलितामिलितदक्षिणादानात् फलतारतम्यम् ।
मात्स्ये 'ततः सर्वौषधिसन्धानं यजमानस्य कारयेत्' । देवी-
पुराणं 'कालज्ञस्थपती पूज्यौ वैष्णवान् शक्तितोऽर्चयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु नृत्यगीतादि कारयेत् । प्रासादं
कारयेद्दिहान् गृहं वापि मनोहरम् । कार्यंस्तु पञ्चभिर्वित्स्वै-
र्वित्स्ववैजैरथापि वा । होमान्ते भक्ष्यभोज्येष्वेव वास्तुयागे बलिं
हरेत्' इति मत्स्यपुराणे होमान्ते बलिविधानात् अत्रापि होमं
कृत्वा वस्त्रादिप्रागुदितसर्वकर्मकरणाचारः । अत्र प्रजापतिना-
मान्निः 'प्रतिष्ठायां लोहितश्च वास्तुयागो प्रजापतिः । जला-
शयप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः' । इति मत्स्यसूक्तवचनात् ।
एकाशीतिपदवास्तुयागे मत्स्यपुराणं भूम्यधिकारे 'पञ्च-
गव्यौषधिजलैः परीक्षित्वा तु सेचयेत् । एकाशीतिपदं कृत्वा
रेखाभिः कनकेन तु । पञ्चाल्लेप्येन चालिष्य सूत्रेणालोष्य
सर्वतः । दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायता । सर्ववास्तु-
विभागे तु विज्ञेया नवका नव' । पञ्चगव्यमन्त्रमाह शङ्खः
'गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धहारेति गोमयम् । आप्यायस्तेति
च क्षीरं दधिक्लावूति वै दधि । तेजोऽसीति घृतञ्चैव देवस्य
त्वा कुशोदकम्' । ओषधीनाञ्च कात्यायनः । 'ब्रीहयः
शालयो मुक्ता गोधूमाः सर्वपास्तिलाः । यवाश्चौषधयः सप्त

विपदो हन्ति धारिताः । ब्रीहिः शरत्पक्षधाम् वष्टिकास्थं
 शाक्यो हैमन्तिकाः दशेति वास्तुमण्डलवायव्ये उपविश्य
 पूर्वाभिमुखो गुरुः उत्तरस्यामारभ्य दश रेखाः प्राङ्मुखीर्यथा
 दक्षिणं कुर्यात् । एवं नैऋत्यामुपविश्य पश्चिमतः पूर्वापरगा
 दशोत्तरायता रेखाः कुर्यात् कनकशलाकादिना । रुद्रयामले
 तस्मां नामानि 'शान्ता यशोवतो कान्ता विशाला प्राण-
 वाहिनी । शची सुमनसा नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा' ।
 इत्याद्या दश रेखाः 'हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला
 प्रिया । जया कला विशोका च इडा संज्ञा दशोत्तरा' इत्यन्त-
 दशरेखाः । 'एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तु कृत् सर्ववास्तुषु । पद-
 स्थानं पूजयेद्देवान् त्रिंशत् पञ्चदशैव तु । द्वात्रिंशद्वास्तुतः
 पूज्याः पद्यान्तस्तस्योदश । नामतस्तानि वक्ष्यामि स्थानानि
 च निबोध मे । ईशानकोणादिषु तान् पूजयेच्च विधानतः ।
 शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः । सूर्यः सख्यो
 भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च । पूषा च वितथश्चैव रुद्रश्चैव
 यमावुभौ । शम्भुर्भी भृङ्गराजश्च नृगः पिङ्गणस्तथा ।
 दीवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः । असुरः शोष-
 पापी च रोगोऽतिमुख्य एव च । भस्माटः सोमसर्पौ च
 अदितिश्च दितिस्तथा । वह्निर्द्वात्रिंशदेते च तदन्तश्चतुरः
 मृणु । ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद् बुधः । आपः
 शैवाश्च सवित्रो जयो रुद्रस्तथैव च । मध्ये नवपदे ब्रह्मा
 तस्माद्यैव समीपगाः । सर्वानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वा-
 न्नाम्नामतः मृणु । अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधा-
 धिपः । मित्रोऽथ राजयक्षा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।
 अष्टमश्चापवक्त्रश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः । आपश्चैवापवक्त्रश्च
 पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा । पादिकानाञ्च वर्गोऽयमेवं कोषेच-

शिवतः । तन्मध्ये तु वह्निर्विंशाद्विपदास्ते तु सर्वतः । अर्थ्यमा
च विवस्त्रांश्च मित्रं पृथ्वीधरस्तथा । ब्रह्मणः परितो दिक्षु
त्रिपदास्ते तु सर्वतः । एवमिति ईशानादिकोणे कोण-
चतुष्टये अवस्थितैककोष्ठसहिते देवतापञ्चकमेवाग्नेयादिकोणेषु
अपीत्यर्थः । दिक्षु पूर्वादिदिक्षु । 'विंशानिदानीं वक्ष्यामि
ब्रह्मणपि पृथक् पृथक् । वायुं यावत् यथा रोगात् पितृभ्यः
शिखिनः पुनः । मुख्याङ्गशमथो शोषादितथं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददिति यावदभृङ्गाज्जयन्तमेव च । एते विंशाः समा-
ख्याताः क्वचिज्जठर एव च । एतेषां चैव सम्पातः पदमध्ये
समस्तथा । मर्मं चैतत् समाख्यातं त्रिशूलि कोणगं चरेत् ।
स्तनन्यासेषु वक्ष्यामि तुलाविधिषु सर्वदा । कौलोच्छिष्टोप-
घातानि वर्जयेद् यत्नतो नरः । सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टं पितृ-
वैश्वानरायतः । मूर्ध्न्यग्निः समाधिष्टो मुखे चापः समा-
श्रितः । पृथ्वीधरोऽर्थ्यमा चैव स्तनयोस्तावधिष्ठितौ । वक्ष-
स्थले चापवक्त्रः पूजनीयस्तथा बुधैः । नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ
श्रोत्रे दितिजयन्तकौ । सपेन्द्रावंग्रसंस्थौ च पूजनीयौ प्रय-
त्नतः । सोममूर्त्यादयस्तद्वह्नौः पञ्च च पञ्च च । रुद्रश्च
राजयक्ष्मा च वामपुस्तसमाश्रितौ । स्याविक्रः सविता तद्व-
हस्तं दक्षिणमाश्रितौ । विवस्त्रानथ मित्रश्च जठरे संव्यव-
स्थितौ । पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मणिबन्धके । तथैवा-
सुरशेषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ । पार्श्वे तु दक्षिणे तद्व-
हितथः स गृहक्षतः । ऊर्वोर्यमाश्विनौ ज्ञेयौ जाम्बोर्गन्धर्व-
पुण्यकौ । जङ्घयोर्भृङ्गसुग्रीवौ कट्यां दीवारिकौ रुगः । जयः
शक्रस्तथा मेढ्रे पादयोः पितरस्तथा । मध्ये नवपदो ब्रह्मा
हृदये स तु पूज्यते । चरकीश्च विदारौश्च पूतनां पापराक्ष-
सौम् । ईशान्मेयादिकोणेषु मण्डलाद्वाह्यतो यजेत् । पितृभ्य

इति पितृगणादारभ्य वङ्गं यावत् वंशः प्रसारितस्तद्वदायतो वास्तुपुरुषः । अम्बुपो वरुणः पुष्यकः पुष्यदन्तः । तथा 'प्रदक्षिणन्तु कुर्वीत वास्तोः पदविलेखनम्' । कोष्ठानां लिखनं प्रदक्षिणं कार्यम् । तथा 'तर्जनी मध्यमा चैव तथा-ङ्गुष्ठश्च दक्षिणः । प्रवालरत्नकनकं फलपिष्टाक्षतोदकम् । सर्वं च वामभागेषु शस्तु पदविलेखने' । तथा 'वास्तौ परीक्षिते सम्यग्वास्तुदेहे विचक्षणः । वास्तूपशमनं कुर्यात् समिद्धिर्दलिकर्मणा । जीर्णोद्धारं तथोद्याने तथा गृहनिवेशने । दाराभिवन्धने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च । वास्तूपशमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः । एकाशीतिपदं लेख्यं लेखकेर्वास्तुपिष्टकैः । होमस्त्रिमेष्वले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके' । विश्वकर्मा 'खाताधिके भवेद्रोगौ ह्रीने धेनुधनक्षयः । वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं किञ्चमेखले । मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंक्षयः । भार्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्' । वशिष्ठसंहितायां 'तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्' । एवंविधकुण्डसम्भवे क्रियासारः । 'कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्' । मत्स्यपुराणं 'यवैः कण्ठतिलैस्तद्वत् समिद्धिः क्षीरसम्भवैः । पलाशैः खादिरैरपामार्गोदुम्बरसम्भवैः । कुशदूर्वायवैर्वापि मधुसर्पिःसमन्वितैः । कार्यस्तु पञ्चभिर्विल्वैर्विल्ववौजैरथापि वा । होमान्ते भोक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेशे वलिं हरेत्' । अत्र होमे मन्त्रानाह विष्णुधर्मोत्तरं 'वास्तोष्पतेन मन्त्रेण यजेत् गृहदेवताम्' । वास्तोष्पतेन वास्तोष्पतिदेवतेन पञ्चमन्त्रेण । वलिद्रव्यञ्च पायसं प्रागेव लिखितम् । 'ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद्वास्तुदेवस्य पूजनम्' इत्यादि । सुवर्णं गां वस्त्रयुग्-

भाषार्थाय निवेदयेत् इत्यन्तमत्रापि बीध्यम् । कल्पतरौ
मत्स्यपुराणं 'ततः सर्वोपधिस्नानं यजमानस्य कारयेत् ।
द्विजांश्च पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः । एतद्वास्तूप-
शमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् । प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे
परिवर्त्तने । पुरवेशप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये । इति वास्तूप-
शमनं कृत्वा सूत्रेण वैष्टयेत्' । इति मत्स्यपुराणे उपक्रमोप-
संहारयोर्वास्तूपशमनत्वेनाभिधानात् वास्तूपशमनं कर्मणो
नामधेयम् इति तेनैव उल्लेखः सर्वदोषापनुत्तये इति श्रुतेः
वास्तुसर्वदोषापनोदनं फलं सङ्कल्पे तु तदुल्लेखः कार्यः ।
एतत्तु प्रारम्भप्रवेशान्तरस्मिन्नवशं कर्त्तव्यम् आवश्यकत्वे
प्रमाणं प्रागेवोक्तम् ।

इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं वास्तुशाग-
प्रमाणतत्त्वं समाप्तम् ।

कृत्यतत्त्वम् ।

प्रणम्य कामदेवराजं भक्तानुग्रहकारकम् । कृत्यतत्त्वानि
तत्पौत्रे वक्ति श्रीरघुनन्दनः । तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयं प्रमाण-
शास्त्रं कोविदेः । वैशाखादिक्रमेणैव प्रयोगोऽत्र विलिख्यते ।
तत्र वैशाखकृत्यम् । तत्र पद्मपुराणम् । 'तुलामकरमेषु
प्रातःस्नानं विधीयते' । वैष्णवास्मृते 'गवामर्षप्रसूतानां लक्षं
इत्था तु यत् फलम् । तत् फलं लभते राजन् मेषे स्नात्वा तु
जाङ्गवीम्' । पितामहः । 'कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे
मासि विशेषतः । कृच्छ्रादिनियमानाञ्च चान्द्रमानप्रमाणतः' ।
पाभ्यां कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्विकल्पेनानुष्ठानम् ।

तत्र चान्द्रमपि द्विविधम् । तथाच विष्णुः । 'दर्शं वा पौर्ण-
मासीं वा आरभ्य ज्ञानमाचरेत् । पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु
मकरस्थे दिवाकरे' । दर्शान्तयागसम्बन्धिनीं प्रतिपदं पौर्ण-
मासीं तदिष्टिसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य त्रिंशत्तिथिं नारा-
यणोपाध्यायस्तु दर्शपौर्णमासीति पूर्वदिनसङ्कल्पपरमिति तत्र
सौरकृत्ये राशुल्लेखः कार्यः 'संक्रान्तिविहिते कार्ये संक्रान्तिः
परिकीर्त्तिता । मासोल्लेखस्येतरस्मिन् रविराशिस्थितिस्तथा' ।
इति गणरुडात् । ततश्चारुणोदयकाले मज्जनं कृत्वा आच-
म्योदसुखः ओम् तत्सदित्युचार्य्य अथ वैशाखेमासि असुकपक्षे
असुकतिथौ आरभ्य मेषस्थरविं यावत् प्रत्यहमसुकगोत्रः
श्रीअसुकदेवशर्मा विष्णुप्रौतिकामः प्रातःज्ञानमहं करिष्ये
इति । गङ्गायान्तु अहंप्रसूतगवीलक्षदानजन्यफलसमफल-
प्राप्तिकामो विष्णुप्रौतिकामो वा इति सङ्कल्प्य यथोक्तविधिना
ज्ञायात् । प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य मेषस्थरविं यावत्
प्रत्यहमिति न वक्तव्यं किन्तु मासीत्यनन्तरं मेषस्थरवावित्य-
धिकं वक्तव्यं चान्द्रे तु मासि अनन्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथौ
आरभ्य दर्शपर्यन्तमित्यूहनीयं प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य
प्रत्यहमित्यन्तं न वक्तव्यम् । एवं कृत्वा प्रतिपदारभ्य ऊह-
नीयम् एवं मासान्तरे चोहनीयम् । सङ्कल्पाकरणे फलहानि-
माह भविष्यपुराणं 'सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते
नरः । फलञ्चात्याख्यकं तस्य धर्मस्याहंक्षयो भवेत्' । महा-
र्णवे 'यो ददाति हि श्रेयादौ शक्तून्स्वघटान्वितान् । पितॄन्-
द्दिश्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते । विप्रेभ्यः पादुकां कृत्रं
पितृभ्यो विषुवे शुभम्' । पितृभ्यः पितॄन्द्दिश्य अथ विष्णुरहस्यम्
'अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदेषु च । षडशीतिसहस्रन्तु
षडशीत्यामुदाहृतम् । शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये ।

विषुवे शतसाहस्रमाकामावैष्णवस्तकम्' इति मत्स्यपुराणोक्त-
 शतसहस्रगुणिततत्कर्मफलजनकत्वेन विवक्षणीयत्वान्नेषादावि-
 त्थपि विषुवसंक्रान्तिपुण्यकालपरः अन्यथा कालद्वयकल्पनापत्तेः
 व्यवहारोऽपि तथा । संक्रमणपुण्यकालस्तु दिनसंक्रमणे कृत्स्न
 दिनं षडशीतिमुखेऽतीते हस्ते च विषुवद्वये । भविष्यत्यने
 पुण्यमतीते चोत्तरायणे' इति तु पुण्यतरकालपरं दिनहत्तोत्त-
 रायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि
 पुण्यत्वम् । रात्रिसंक्रमणे तु दण्डन्यूनप्रथमयामाभ्यन्तरे तद्विव-
 सीयशेषयामद्वयं पुण्यं दण्डद्वयात्मकमध्यरात्रे तद्विवसीय
 तिथेरभेदे तु तद्विवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं भेदे तु तद्विवसीय-
 शेषयामद्वयं पुण्यं परदिवसीयाद्ययामद्वयञ्च तिथ्यभेदभेदयो-
 र्दक्षिणायने तद्विवसीयशेषयामद्वयम् उत्तरायणे परदिवसी-
 याद्ययामद्वयं दण्डाधिकशेषार्द्धरात्रिसंक्रमणे परदिनाद्ययाम-
 द्वयं सन्ध्यासंक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्यव-
 स्थेति संक्रान्त्यां स्नानमावश्यकम् अनिष्टसंक्रमणे तु तद्दोष-
 शान्त्यर्थं 'धुस्तूरवीजसलिलेन सर्वौषधिजलेन च स्नानं
 विष्णुपूजनं नमस्त्वजपसंक्रान्तिपुण्यकाल एव स्त्रीतैलमांस-
 वर्जम् इन्दुक्षयेऽमावास्यायां दिनक्षये, तिथित्रये आकामावैषु
 आषाढकार्तिकवेशाखपौर्णमासीषु ततः कृतस्नानादि प्राङ्मुख
 उदङ्मुखं ब्राह्मणं गन्धपुष्पाभ्यां पूजयित्वा जलघटान्वित-
 शक्तूश्च ओम् जलघटान्वितशक्तुभ्यो नमः इति पूजयित्वा
 ब्राह्मणहस्ते जलं दत्त्वा घटं संप्रोक्ष्य वामहस्ते स्पृष्ट्वा कुश-
 त्रयतिलजलान्यादाय ओम् तत्सदित्युचार्य ओम् अद्य अमुक-
 मासि, अमुकपक्षेऽमुकतिथौ महाविषुवसंक्रान्त्याम् अमुकगोत्रस्य
 पितुः अमुकदेवशर्मणः सर्वपापविमुक्तिकामः एतान् जल-
 घटान्वितशक्तून् विष्णुदेवताकान् अमुकगोत्राय अमुकदेव-

शर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् । ब्राह्मणस्तु दक्षिणहस्ततलमध्यभागमेयतीर्धेन ओम् इत्यनेन गृहीत्वा स्वस्त्युक्त्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठेत् जलघटान्विताः शक्तवो विष्णुदेवताका इति वदेत् ततो दक्षिणां दद्यात् यथा ओम् अद्येत्यादि कृतैतज्जलघटान्वित-शक्तुदानकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां किञ्चित् काञ्चनमूल्यां ब्राह्मणाय अहं ददानीति । ततोऽच्छिद्रावधारणं ब्राह्मण-विशेषानुसंदेशे यथासम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणयेति विशेषः तत्र ब्राह्मणासन्निधाने तुभ्यमिति न देयं भूमौ त्यागजल-प्रक्षेपः एवमन्यत्रापि सम्प्रददे इति वाक्ये विशेषः सत्पात्राभावे तत्सत्त्वेऽपि तत्तत्कामो विष्णुप्रौतिकामो वा विष्णवे दत्त्वा ब्राह्मणाय पश्चात् प्रतिपादयेत् । 'देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणाम् । तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्' इति मतस्य सूक्तात् । दत्त्वेत्यत्र देयानीति वाराहोत्तन्त्रे पाठः । वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोज्यं वै द्विजन्मने । ददात्यभुक्त्वा राजेन्द्र स याति परमां गतिम्' । अत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्येन मनोरथफलार्थिना सभोज्यं घटो देयः । स्मृतिः 'मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरौ' इत्यापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्यं कृत्वा पठेत् । ओम् 'एष धर्मघटो दत्तः ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः । इति मन्त्रलिङ्गान्मनोरथफलत्वं ज्ञेयम् । कृत्यचिन्तामणौ 'मसृत्तं निम्बपत्राभ्यां योऽस्ति मेषगते रवौ । अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति । उत्तरार्द्धे तु 'मेषस्ये च विधौ तत्र नास्त्यङ्गे विषजं भयम्' इति संवत्सरप्रदीपे पाठः । ततश्च मेषस्थरविस्थितिकाले मसृत्तं निम्बपत्रद्वयञ्च भक्षयेत् । भविष्ये 'या शुक्ता नरशार्दूल

वैशाखेमासि वै तिथिः । तृतीया साक्षया ख्याता गीर्वाणै-
रपि वन्दिता । योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वि-
तान् । स याति पुरुषो वीर लोकान् वै हेममालिनः' ।
राजमन्त्रम् । हेममालिनः सूर्यस्य । ततो जलमन्त्रसमन्वि-
तदाने सूर्यलोकगमनं फलं दानानुष्ठानं पूर्ववत् । ब्रह्मपुराणं
वैशाखे शुक्लपक्षे च तृतीयायां कृतं युगम् । कार्तिके शुक्ल-
पक्षे च त्रेता च नवमेऽहनि । अथ भाद्रपदे मासि त्रयोदश्यान्तु
शापरम् । माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ।
पुगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः' । तत्र वैशा-
खादयः पौर्णमास्यन्ता एव तथैव तिथिकृत्याभिधानात् मुख्य-
वाचित्वे कार्तिकनवमेऽहनौति सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं
स्यात् आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणं 'एता युगाद्याः कथिताः
पुराणैरनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः । उपप्लवे चन्द्रमसोरवे-
स्त्रिष्वप्यष्टकास्त्रय्यनद्वये च । पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रणतो मनुष्यः । आहं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति' । उपप्लवे ग्रहणे देवीपुराणं
'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते
न तत्र तिथियुगमता' । अक्षयतृतीयामधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।
'तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् । यवान् दद्यात्
द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद् यवान् । पूजयेच्छङ्करं गङ्गां
कैलासञ्च हिमालयम् । भगौरथञ्च नृपतिं सगराणां सुखा-
वहम्' । स्कान्दे 'वैशाखस्य सिते पक्षे' तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद् गन्धैर्लेपनैरतिशोभनैः' । मां जगन्नाथम् ।
अन्यत्रापि तथाच गङ्गास्नानमधिकृत्य भविष्ये 'संवत्सरफलं
राजन् नवम्यां कार्तिके तथा । मन्वादी च युगादौ च मास-
त्रयफलं लभेत्' । मन्वादयस्तु भविष्यमाख्ययोः । 'अथयुक्-

शुक्लनवमीद्वादशी कार्तिकी तथा । तृतीया चैत्रमासस्य
तथा भाद्रपदस्य च । फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी
तथा । आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी । श्राव-
णस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा । कार्तिकी फाल्गुनी
चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिताः । मन्वन्तरादयस्त्वता दत्तस्या-
क्षयकारकाः । अमावास्याष्टमी व्यातिरिक्ताः शुक्लाः उपक्रमो-
पसंहारयोः शुक्लत्वकौर्त्तनात् नारदीये । 'वैशाखे शुक्लपक्षे तु
द्वादशी वैष्णवी तिथिः । तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं
शुचिः' । इयं पिपीतकद्वादशी नात्र युग्मादरापेक्षा अत्र
विष्णुपूजने उपवासोत्तरविधानात् ।

अथ यवश्राद्धं तत्र वैशाखशुक्लपक्षे कुजशनिशुक्रेतरवारै-
रनन्दारिक्ताचयोदशीतरतिथौ जन्मचन्द्राष्टमचन्द्रजन्मतिथिज-
न्मनक्षत्रत्रयपञ्चमतारात्रयेतरेषु पूर्वफल्गुनी पूर्वभाद्रपदपूर्वा-
षाढा मघाभरण्यश्लेषादेर्तरनक्षत्रेषु यवश्राद्धं कर्त्तव्यम् । तच्छ्रे-
यभोजनञ्च एतादृगनिषिद्धायां विषुवसंक्रान्तौ अचयतृतीया-
याञ्च विशेषतः कर्त्तव्यम् । वैशाखाकरणे ज्येष्ठशुक्लपक्षे आषाढ-
शुक्लपक्षे च हरिशयनेतरत्र कर्त्तव्यम् ।

अथ एकादशीव्रतम् । गृहस्थादौनाभयपक्षैकादश्यामुप-
वासाधिकारः । कृष्णैकादश्यां पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकारः
हरिशयनाभ्यन्तरे तस्याप्यधिकारः । वैष्णवपुत्रवतो गृहस्थस्य
सर्वकृष्णायामधिकारः । शुक्रवारादावप्यैकादश्युपवासे फला-
धिकारं विधवायास्तु सर्वत्राधिकारः । अत्राष्टाब्दादधिका-
पूर्णाशीतिवर्षमानवो नित्याधिकारी एकादशीव्रतं नित्यम् ॥
पारणदिने द्वादशीलाभे सर्व एव पूर्णां त्यक्त्वा खण्ड्यामुपवसेत्
तदलाभे गृह्णी पूर्वां तदन्यः परां विधवापि यदा पूर्वदिने
दशम्या उत्तरदिने द्वादशीयुतैकादशी तदा उत्तरासुषोष्

द्वादश्यां पारणं कुर्यात् । पारणदिने द्वादशनिर्गमे तु त्रयोदश्यामपि । यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमीयुतेकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा तां विहाय परदिने द्वादशीमुपवसेत् । यदा तु सूर्योदयकालीनदशमीविहैकादशी परदिने न निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तु तथाविधा सती परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् । यदा तु उभयदिने तद्विहैकादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकाम् विद्यामुपोष्य परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्य पारयेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि शुक्लपक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्याम् एकादश्यामुपवासः सूतकादावपि कार्यः ततः पूर्वदिने संयमं विधाय परदिने प्रातःकृतस्नानादिः ओम् सूर्यः सोम इति तद्विष्णोरिति च पठित्वा ओम् तत्सदित्युच्चार्य वारिपूर्णं ताम्रपात्रं गृहीत्वा उदङ्मुखः ओम् अद्य अमुके मासि अमुकपक्षे एकादश्यान्तिथौ अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा पुरुषार्थचतुष्टयप्राप्तिकाम एकादशीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य 'एकादश्यां निराहारो भूत्वा चैव परेऽहनि । भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत' इति पठेत् । 'उपवासे .तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत्' इति स्कन्दपुराणादष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जपेनाभिमन्त्रितम् । 'उपवासफलं प्रेषुः पिबेत् पात्रगतं जलम्' इति कात्यायनवचनाच्च । ओम् नमो नारायणायेति त्रिरभिमन्त्र्य किञ्चित् तोयं पिबेत् । आचमनजलपानवत्त्रादूषणम् ओम् 'इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन' इति प्रार्थयेत् । ततो विष्णुं संपूज्य उपोष्य परदिनेऽपि प्रातर्विष्णुं संपूज्य 'अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव । प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ।

कृष्ण कृष्ण कृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भव । संसारार्णव-
मम्बानां प्रसीद मधूसूदन' । इत्याभ्यां प्रार्थ्य द्वादशीप्रथम-
पादमुत्तीर्य पारणं कुर्यात् 'द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासर-
'संज्ञितः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः' इति
वचनात् उपवासासामर्थ्यं वायुपुराणम् । 'नक्तं हविष्यान्नम-
नोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथास्यं चाज्यम् । यत् पञ्चगव्यं
यदिवाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च' । हविष्यान्नं कार्त्तिक-
कृत्ये वक्ष्यते ।

अथ ज्येष्ठकृत्यम् । तत्र वैशाख्याः पौर्णमास्या ऊर्ध्वं
कृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमवैधव्यकामा कुर्यात् । तत्र यहिने
सुहृत्ताधिकचतुर्दशीलाभः प्रदोषे तत्रैव व्रतम् । उभयदिने
तथाविधलाभे परदिने व्रतम् उभयदिने तथाविधालाभे पूर्व-
दिने प्रदोषेतरत्रापि व्रतं तद्दिने सत्यवन्तं सावित्रीञ्च
संपूज्योपोष्य कथां श्रुत्वा परदिने फलेन पारणं कुर्यात्
रजस्वलादेः कायिकमुपवासो देहिकं स्वयं कुर्यात् पूजनमन्य-
हारा कारयितव्यं गर्भिणीत्वादिना तु उपवासासामर्थ्यं तु
स्वयं नक्तं भोजनं कार्यं सर्वदासामर्थ्यं पत्या पुत्रेण वा कारयि-
तव्यम् एवमन्यव्रतेषु अपि ।

अथारण्यषष्ठी । तत्र ज्येष्ठशुक्लषष्ठां शुभसन्ततिकामो
बिम्बवासिनीस्कन्दषष्ठीपूजनमङ्गं करिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ।
राजमार्त्तण्डे 'ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिता ।
व्यजनैककरास्तस्यामटङ्गि विपिने स्त्रियः । तां बिम्बवासिनीं
स्कन्दषष्ठीमारुधयन्ति च । कन्दमूलफलाहारा लभन्ते
सन्ततिं शुभाम्' । कन्दो मृणालादिरिति श्रीधरस्वामि-
व्याख्यानमत्र ग्राह्यम् । मूलादि परत्वे मूलैत्यनेनैव पौन-
रुक्त्यापत्तेः । तत्रोभयदिने पूर्वाह्ने षष्ठीलाभे परदिने व्रतं

पूजने तु । ओम् विन्ध्यवासिन्यै षष्ठै नम इत्यादिना पूजयेत् । 'जय देवि जगन्मातर्जगदानन्दकारिणि । प्रसीद मम कल्याणि नमस्ते षष्ठि देवि ते' इत्यनेन नमस्कृत्य 'रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे । पुत्रान् देहि धनं दीहि सर्वान् कामांश्च देहि मे' । इत्यनेन प्रार्थयेत् । ततः फलाहारं कुर्यात् ।

अथ दशहरा । तत्र यस्यां कस्याश्चिन्नयामुदयगामिन्यां ज्यैष्ठशुक्लदशम्याम् ओम् अद्येत्यादि सुमहापातकोपपातैकदशविधपापक्षयकामो दर्भकरणतिलतर्पणाङ्ककस्नानमहं करिष्ये एवं दानेऽपि गङ्गायान्तु अद्येत्यादि दशविधपापक्षयकामो गङ्गायां स्नानमित्यादि सङ्कल्प्य सामान्यस्नानमन्त्रान्ते मञ्जनस्यादौ ओम् 'अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् । एतानि दशपापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि । स्नातस्य मम ते देवि जले विष्णुपदोद्भवे । विष्णुपादार्घ्यसम्भूते गङ्गे त्रिपद्मगामिनि । धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्नवि । अद्यया भक्तिसम्पन्ने श्रीमातर्देवि जाह्नवि । अमृतेनाम्बुना देवि भागीरथि पुनोहि माम्' इति पठित्वा स्नायात् । हस्तायोगे तु हस्तानक्षत्रयुक्तदशम्यां दशजन्मार्जितदशविधपापक्षयकाम इति वाक्ये विशेषः । मङ्गलवारयोगे तु मङ्गलवारयुक्तायां दशम्यां दशविधपापक्षयपूर्वकशतगुणवाजिमेधयुत यज्ञजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम इत्यभिलाषे विशेषः ।

अथ महाज्यौष्ठी । सा ज्यौष्ठायां गुरुचन्द्रावस्थाने रोहिण्यां

सूर्यावस्थाने ज्यैष्ठ्यौ पौर्णमासी चेत्तदा भवति गुरुवारयोः
 त्वधिकज्येष्ठां विना अनुराधास्य गुरावपि तथाविधौ पौर्णमा-
 सीत्यपरा अनुराधास्य गुरुचन्द्रयोरपि ज्यैष्ठ्यपौर्णमासीत्यपरा
 मूलस्य गुरुसत्त्वेऽपि ज्येष्ठायुक्ता पौर्णमासीत्यपरा । एवं पञ्च-
 विधा सा भवति तत्र जगन्नाथदर्शने विष्णुलोकगमनफलं
 गङ्गास्नाने मोक्षः तत्र पौर्णमास्यामित्यनन्तरं महाज्येष्ठ्या-
 मित्यभिलाषे विशेषः पक्षान्ते स्रोतो जलमात्रस्नाने यमपुर-
 गमनाभीवः फलम् एवं माससंज्ञकविशाखादिनक्षत्रे गुरुचन्द्र-
 योर्महावस्थाने महावैशाख्यादि तस्यां स्नानोपवासयोरक्षय
 फलम् । एवं गुरुस्थितिं विना मासर्चयुक्तायां पौर्णमास्यां
 स्नानदानयोर्दशगुणं फलम् ।

अथ ग्रहणम् । राहुभोग्यनक्षत्रपादावधिकचतुष्पादा-
 भ्यन्तरे चन्द्रस्थित्या रात्रौ पौर्णमास्यन्ते चन्द्रग्रहणसम्भावना
 एवं राहुभोग्यनक्षत्रपादावधिकपादत्रयाभ्यन्तरे सूर्यस्थित्या
 दिवाऽमावास्यान्ते सूर्यग्रहणसम्भावना । तद्दर्शनञ्च जन्म-
 चतुःसप्ताष्टनवदशद्वादशेतरचन्द्रेषु जन्मसप्तमेतरनक्षत्रेषु ग्रहणं
 दृष्ट्वा राहुस्थितिकाले सामान्यजलेऽपि स्नानं कर्त्तव्यं
 प्रतिषिद्धकालीनदर्शने तु तद्दोषप्रशमनाय* काञ्चनं दद्यात् ।
 ओम् अथ अमुके मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ राहुग्रहे
 निशाकरे दिवाकरे वा अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा
 गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामोऽस्मिन् जले स्नानमहं
 करिष्ये इति संकल्प्य स्नायात् रात्रौ सन्ध्यावन्दनं विनापि
 स्नानोत्तरं तर्पणं कार्यम् । सोमवारे चन्द्रग्रहणे रविवारे
 सूर्यग्रहणे तु चूडामणियोगेऽनन्तगङ्गास्नानजन्यफलसमफल-
 प्राप्तिकाम इति वाक्ये विशेषः दानादावप्यनन्तत्वेन फल-
 भूहनीयं चूडामणियोगेतरञ्च चन्द्रग्रहणेऽमुकद्रव्यदानजन्य-

फलसत्त्वगुणफलप्राप्तिकाम इति रविग्रहणेऽमुकद्रव्यदशलक्ष-
दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम इति विशेषः । एवं स्नानेऽपि
गङ्गायान्तु चन्द्रग्रहणे कोटिगुणगङ्गास्नानेति रविग्रहणे तु
दशकोटिगङ्गास्नानेति शेषः । गङ्गातीरचन्द्रग्रहणदाने लक्षेत्यत्र
कोटीति रविग्रहणदाने तु दशलक्षेत्यत्र दशकोटीति विशेषः ।
तत्र मृतपितृकेण सकृत्प्रचालितामानेन याज्ञं कर्त्तव्यम् ।
तत्र जननमरणाशीचिनापि स्नानं कर्त्तव्यम् । दानं याज्ञञ्च न
कर्त्तव्यम् । क्षताशीचवतापि सर्वं कर्त्तव्यम् । पुरश्चरणकारिणा
तु ग्रहणारम्भकाले तद्वद्वा मज्जनमात्रं कृत्वाचम्य तिलकुश-
जलान्यादाय ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य अद्येत्यादि अमुकदेवताया
अमुकमन्त्रसिद्धिकामो यासादिमुक्तिपर्यन्तम् अमुकदेव-
ताया अमुकमन्त्रजपमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ऐशान्यां जलं
चिन्वा प्राणायामं कृत्वा तावत् कालं जपेत् । सूर्यग्रहणे तु
राक्षसौतरकाले तद्दिने अन्यथोभयग्रहण एव परदिने प्रातः
पूजयित्वा जपदशांशहोमं कुर्यात् तदभावे राहुग्रस्तनिशा-
करकालीनामुकमन्त्रजपदशांशहोमद्विगुणजपं वैष्णवस्तु चतु-
र्गुणजपमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य जपं कृत्वा समर्प्य राहु-
ग्रस्तनिशाकरकालीनामुकमन्त्रजपदशांशहोम-तद्दशांशतर्पण-
महङ्करिष्ये इति सङ्कल्प्य मन्त्रमुच्चार्यामुकदेवतां तर्पयामि
नम इति तर्पयेत् । ततश्च राहुग्रस्तनिशाकरकालीनामुक-
मन्त्रजपतद्दशांशहोमतद्दशांशतर्पणतद्दशांशाभिषेकमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य आत्मानं देवतारूपं ध्यात्वा मूलमन्त्रं नमोऽन्त-
मुच्चार्यामुकदेवतामभिषिञ्चामि नम इत्यनेन मूर्द्ध्नाञ्जलिना-
भिषिञ्चेत् । गोपालमन्त्रे तु होमदशांशेत्यत्र होमसमसंख्येति
निर्देशः ततो महतीं पूजां विधाय अभिषेकदशांशब्राह्मण-
कर्त्तृकभोजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

ततो गुरुं संपूज्य दक्षिणया तोषयेत् । राहुदर्शने
ज्ञानमावश्यकम् । अदर्शनेऽपि सुक्तौ ज्ञानमावश्यकं तत
आचम्य इमं मन्त्रं पठेत् । 'उत्तिष्ठ गम्यतां राहो त्यज्यतां
चन्द्रसङ्गमः । कर्मचण्डालयोगोत्थं कुरु पापक्षयं मम' ।
राहुदर्शनानधिकारिणापि ज्ञानमावश्यकं कार्यं सूर्यग्रह-
णात् पूर्वं दिवा न भोक्तव्यं चन्द्रग्रहणात् पूर्वं प्रहरत्रयं न
भोक्तव्यं ग्रस्तादयचन्द्रे दिवैव न भोक्तव्यम् अत्यन्तासामर्थ्ये
तु ग्रहणात् पूर्वं मुहूर्त्तत्रयं न भोक्तव्यं ग्रहणकाले तु सर्वथा
न भोक्तव्यं ग्रहणानन्तरं पाकस्थालीं परित्यज्य पाकान्तरं
भोक्तव्यम् । तत्र ग्रस्तास्तसूर्ये परदिने सूर्यं दृष्ट्वा मेघ-
मालादिदोषे तददृष्ट्वाऽपि स्नात्वा भोक्तव्यं ग्रस्तास्तचन्द्रेऽपि
चन्द्रदर्शनानन्तरं स्नात्वा मेघमालादिदोषे तददर्शनेऽपि
भोक्तव्यं ग्रस्तास्त एव ब्रह्मनध्यायः ।

अथ आषाढकृत्यम् । तत्र यद्वारे यत्काले मिथुनसंक्रमणं
भूतं तद्वाराभ्यन्तरे तावत्कालावधिविंशत्यादि दण्डाधिकदिन-
त्रयमम्बुवाची तत्राध्ययनं बीजवपनं न कार्यं सर्पभयोपशम-
नाय दुग्धं पेयम् ।

अथ नवोदकश्राद्धम् । तत्राम्बुवाचीप्रभृत्यार्द्रास्थौ रवौ
त्रयोदशीजन्मतिथिनन्दा जन्माष्टमचन्द्रशुक्लवारैतरजन्मतारा-
क्षत्तिकाश्लेषार्द्राज्येष्ठामूलापञ्चमतारा पूर्वात्रयमघाभरणीतर-
नक्षत्रेषु नवोदकनिमित्तकपार्वणविधिना श्राद्धं कर्त्तव्यं तत्र
क्षणपक्षलाभे चान्द्रेणैव श्राद्धम् ।

अथ चातुर्मास्यव्रतम् । तत्र वराहपुराणम् । 'आषाढ-
शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा । चातुर्मास्यव्रतारम्भं
कुर्यात् कर्कटसंक्रमे । अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं
ज्ञेयम् । कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्क्षमापयेत्' । मास्ये ।

‘चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि । मधुसूरो
 भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् । तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः
 प्रजायते । कटुतैलपरित्यागाच्छुद्धनाशः प्रजायते । लभते
 सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षणात् । सदा मुनिः सदा
 योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निर्व्याधिर्निरुगोजस्वी विष्णु-
 भक्तः प्रजायते । एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 धारणाश्रयलोम्नाच्च गङ्गास्नानं दिने दिने । नमो नाराय-
 णायिति जप्त्वाऽनशनजं फलम् । पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गो-
 दानजं फलम्’ । महाभारते ‘चतुरो वार्षिकान् मासान्
 यो मांसं परिवर्जयेत् । चत्वारि भद्राण्याप्नोति कीर्त्तिमायु-
 र्यशो बलम्’ । ततः प्रातःकृतःस्नानादिरुदङ्ग, खः, कुशफल-
 पुष्पतिलजलान्यादाय ओम् सूर्यः सोम इति पठित्वा ओम्
 तद्विष्णोरित्यादि च पठित्वा ओम् तत्सदित्युच्चार्य अद्याषाढे-
 मासि शुक्लपक्षे द्वादश्यां तिथौ अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा
 अद्यारभ्य कौर्त्त्यायुर्यशो बलावामिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा
 चतुर्मासं यावत् चातुर्मास्यव्रतमहं करिष्ये इति । तथा ‘आषा-
 ढादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः । विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा
 कार्त्तिक्यां गोप्रदौ भवेत् । स च विष्णुपुरं याति विष्णुव्रत-
 मिदं स्मृतम् । एवमादिव्रतैः पार्थ तुष्टिमायाति केशवः’ ।
 आरभ्ये तु ‘इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव । निर्विघ्नां
 सिद्धिमाप्नोतु प्रसादात्तव केशव । गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव
 यद्यपूर्णे त्वहं म्रिये । तन्मे भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन’ ।
 इति सनत्कुमारोक्तं पठेत् । समाप्तौ तु उत्थान-
 द्वादश्याम् ‘इदं व्रतं मया देव तव प्रीत्यै कृतं विभो । न्यूनं
 सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन’ इति पठेत् । ततो
 दक्षिणां दत्त्वा छिद्रमवधारयेत् । एवं व्रतान्तरेऽपि

जह्यम् एवमाषाढपौर्णमास्यां कर्कटसंक्रान्तौ वा आरभ्य च बोध्यम् ।

अथ विष्णोः शयनम् । तत्र वामनपुराणम् । ‘एकादश्यां जगत्स्वामी शयनं परिकल्पयेत् । शेषाह्निभोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् । अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समापयेत्’ । अनुज्ञां लब्ध्वेत्यर्थः । एकादशीशयने दिवाशयनीयं परिकल्प्य रात्रौ द्वादशीक्षणे निद्रेति । मात्स्ये । ‘शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तयेत् । कार्तिके परिवुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने’ । भविष्यनारदीययोः ‘मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च । पीणावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन । मैत्रमनुराधावैष्णवं श्रवणा पीणां रेवती । विष्णुधर्मोत्तरे ‘विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते । द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते द्वादश्यामृक्षे उत्थानशयने हरेः । पादयोगे न कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत्’ भविष्ये ‘निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् । अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत्’ । ततः कृताङ्गिकः आषाढे शुक्लद्वादश्यामनुराधायुक्तायां निशायां द्वादश्यामृक्षाभावे एकादश्यादि पौर्णमास्यन्ततिथिषु मैत्रपादयोगे तदभावे द्वादश्यां केवलायामपि सन्ध्याकाले वस्त्रादिना पुष्पेण वा शय्यां कृत्वा रात्रौ विष्णुं संपूज्य ओम् नमो नारायणायैत्युच्चार्य स्वापयेत् । ओम् ‘पश्यन्तु मेघानपि मेघश्याममुपागतं सिच्यमानां महौमिमाम् । निद्रां भगवान् गृह्णातु लोकनाथ वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघवृन्दम् । ज्ञात्वा च पश्यैव च देवनाथ मासाश्चत्वारो वैकुण्ठस्य तु देवनाथ’ । ततश्च ‘सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् । प्रबुधे त्वयि

बुध्येत जगत्सर्वं चराचरम्' इत्यनेन पूजयेत् 'उपवासेष्ट किं तस्य यज्ञैरन्यैर्महात्मनः । प्रस्थापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः' आषाढ्यां पौर्णमास्यां दानमावश्यकम् ।

अथ आवणकृत्यं तत्र देवीपुराणं 'सुप्ते जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने । पूजयेन्मनसादेवीं सुह्रीविटपसंस्थिताम्' । सुह्री सिजुवृक्षः । 'देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् । पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननस्ताद्यान्महोरगान् । चौरं सर्पिश्च नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम्' । गारुडे 'अनन्तं वासुकिं शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च । तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रश्च शङ्खं कालीयं तत्तत्तच्चापि । पिङ्गलं मणिभद्रकं यजेत्तानसि-
तान्नागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत्' । पुराणान्तरेऽपि । 'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तत्तकः । कुलीरः कर्कोटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः । पाद्मे 'शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः । वासुकिस्तत्तकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः । ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयो' । रत्नाकरे 'पिचुर्मदस्य पत्राणि स्थापयेत् भवनोदरे । स्वयञ्चापि तदश्रीयात् ब्राह्मणानपि • भोजयेत्' पिचुर्मदस्य निम्बस्य । तत्र प्रयोगः हरिशयनानन्तरं गौणचान्द्रेण आवणकृष्णपञ्चम्यां कृतस्नानादिरुदङ्मुखः । अथ आवणे मासि कृष्णे पक्षे पञ्च-
म्यान्तिथौ अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा सर्पभयाभावकामो मनसादेवीपूजामहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य सुह्रीवृक्षे पूजयेत् । तदभावे घटे जले वा न्यासादिकं कृत्वा देवी-
मन्वेति ध्यात्वा मनसादेवि इहागच्छेत्यावाह्य एतत् पादयम् ओम् मनसादेव्यै नम इत्यनेन यथाशक्ति गन्धपुष्पधूपदोपनै-
वेद्यानि दद्यात् । ततोऽनन्तादीन्नागान् • पूजयेत् । तत्र

क्षीरसर्पिर्नैवेद्यं प्रधानम् अनन्तादिकं पाद्यादिभिः संपूज्य
 'योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पुष्पवह्णारयेभ्यो
 तस्मै नित्यं नमो नमः' इत्यनेन त्रिःपूजयेत् । एवं प्रणवादि-
 नमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूजयेत् । ओम् वासुकये नमः ओम्,
 शङ्काय नमः ओम् कम्बलाय नमः ओम् कर्कोटकाय नमः
 ओम् शङ्ककाय नमः ओम् कालीयाय नमः ओम् तक्षकाय
 नमः ओम् पिङ्गलाय नमः ओम् महापद्माय नमः ओम्
 कुलिकाय नमः ओम् मणिभद्राय नमः ओम् धनञ्जयाय
 नमः ओम् शेषाय नमः । ओम् ऐरावताय नमः अशक्तौ
 गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत् । निम्बपत्राणि गृहे स्थापयेत् ।
 ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् स्वयं भजयेच्च । उभयदिने पूर्वाह्णे मुहूर्त-
 न्तान्पञ्चमीलाभे पूर्वदिने पूजा युष्मात् । आवस्थां पौर्ण-
 मास्यां आहमावश्यकम् ।

अथ भाद्रकृत्यम् । तत्र जन्माष्टमीव्रतं प्रमाणन्तु तिथि-
 तत्त्वेऽनुसन्धेयं आवण्यन्तरितभाद्रकृष्ठाष्टम्यां रात्रिमध्यमुह-
 र्ताष्टमीरोहिणीरूपजयन्तीलाभे तत्रैवोपवासः उभयदिने
 चेत्तदा परदिने जयन्त्यलाभे तु रोहिणीयुताष्टम्याम् उभयदिने
 रोहिण्यलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यष्टम्याम् उभयदिने निशीथ-
 सम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिने इति । तत्र प्रयोगः । पूर्वदिने
 संयमं विधाय तद्दिने प्रातःकृतस्नानादिराचान्तः ओम् सूर्यः
 सोम इत्यादि ओम् तद्विष्णोरित्यादि च पठित्वा नारायणं
 संस्मृत्य ओम् तत्त्वदित्युचार्य उदङ्मुखस्तिलकुशजलान्यादाय
 ओम् अथ भाद्रे मासि कृष्णे पक्षे अष्टम्यान्तिथौ अमुकगोत्रः
 श्री अमुकदेवशर्मा श्रीविष्णुलोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीति-
 कामो वा श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतमहङ्करिण्ये । यदि उपवास-
 दिने प्रातःसप्तमी, तदा सप्तम्यान्तिथौ आरभ्येति वक्तव्यम् ओम्

‘धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः’ इत्युच्चार्य्य ‘ओम् वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये । उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् । अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभश्चन्द्रसरोहिणीम् । अर्चयित्वोपवासेन भोक्त्येऽहमपरेऽह्नि । एतसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्दत्रियोनिजम् । तस्मै सुष्ठु मां त्राहि पतितं’ शोकसागरे । आजन्ममरणं यावत् यन्मया दुष्कृतं कृतम् । तत्प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम’ इति पठेत् । तत आङ्गिकं निर्वृत्य अर्द्धरात्रे तत्प्रतिमासु आवाहनविसर्जनसहितं शालग्रामे घटादिस्थ जले वा आवाहनविसर्जनरहितं पूजयेत् । तत्र । माञ्छापि बालकं सुप्तं पर्यङ्के स्तनपायिनं श्रीवत्सवच्चः पूर्णाङ्गं नौलोत्पलदलच्छविम्’ इति ध्यात्वा ओम् श्रीकृष्ण स्वागतमिति पृच्छेत् इदमासनं श्रीकृष्णाय नम इत्यासनं दत्त्वा एतत् पाद्यं श्रीकृष्णाय नम इति पाद्यं दत्त्वा ओम् ‘यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः’ इदमर्घ्यं श्रीकृष्णाय नमः इति दद्यात् । इदमाचमनीयम् ओम् श्रीकृष्णाय नमः ततो दधिमधुघृतात्मकं मधुपर्कमानीय एष मधुपर्कः श्रीकृष्णाय नमः पुनराचमनीयम् ओम् श्रीकृष्णाय नमः लौकिकषष्ट्यधिकशततोलकपरिमितान् नूनजलमानीय इदं स्नानीयं जलम् ओम् श्रीकृष्णाय नमः ओम् ‘योगाय योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः’ इदं वस्त्रम् ओम् श्रीकृष्णाय नमः इदं रजताभरणम् एष गन्धः एतत् पुष्पम् एष धूप एष दीपः इदं नैवेद्यम् ओम् ‘विश्वाय विश्वेश्वराय विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः’ पानार्थं जलम् इदमाचमनीयं पुनराचमनीयम् एतत्ताम्बूलम् । जपं कृत्वा समर्प्य स्तुत्वा प्रणमेत् ततः स्वच्छद्व्योक्तविधिनाम्नि

संस्थाप्य घृततिलाभ्याम् ओम् 'धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये
 धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' स्वाहा इत्यनेनाष्टोत्तर-
 शतमष्टाविंशतिमष्टौ वा आहुतौर्जुं ह्यात् । ओम् 'विश्वाय
 विश्वेश्वराय विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' ।
 इत्यनेन स्वापयेत् । ततः 'पादावमुक्षयन्ती श्रीदेवक्याश्चर-
 णान्तिके । निषसा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै श्रिये' इत्यनेन
 श्रियं पूजयेत् । ततो गुडघृतेन वसोधारां दद्यात् । नाडी-
 च्छेदं भावयेत् । ओम् षष्ठै नम इति षष्ठीं पूजयेत् । ततो
 भगवतः श्रीकृष्णस्य नामकरणान्नप्राशनचूडाकरणोपनयो-
 डाहान् भावयेत् ततश्च प्रणवादि नमोऽन्तेन तत्तन्नामभिः
 देवक्यै वसुदेवाय यशोदायै चण्डिकायै बलदेवाय यत्नाय
 गङ्गायै ओम् चतुर्मुखाय इत्येतान् यथाशक्त्युपचारैः पूजयेत् ।
 शङ्खे पुष्प दूर्वाकुशचन्दनान्यादाय भूमौ जानुनी पातयित्वा
 ओम् 'जौरोटार्णवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव । गृहाणार्घ्यं
 शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम' । सोमाय सोमेश्वराय
 सोमपतये सोमसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः' । इत्यर्घ्यं
 दद्यात् । ततः प्रणाममन्त्रौ ओम् 'ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्य
 ज्योतिषां पतये नमः । नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावाम
 नमोऽस्तु ते । नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः । कला-
 भिर्वहेमानाय नमश्चन्द्राय चारवे' । ततश्च 'अनघं वामनं
 श्रीरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् । वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधु-
 सूदनम् । वराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यसूदनम् । दामो-
 दरं पद्मलाभं केशवं गरुडध्वजम् । गोविन्दमच्युतं देवमनन्त-
 मपराजितम् । अधोक्षजं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारिणम् ।
 अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् । नारायणं
 चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् । पीताम्बरधरं नित्यं वनमाला-

विभूषितम् । श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ।
 प्रपद्येऽहं सदादेवं सर्वकामप्रसिद्धये । इति स्तुत्वा प्रणमेत्
 'प्रणमामि सदादेवं वासुदेवं जगत्पतिम्' । ततः प्रार्थयेत् ।
 ओम् 'त्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् । त्राहि
 मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवाहरे । सर्वलोकेश्वर त्राहि
 पतितं मां भवार्णवे । देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसाग-
 रात् । दुर्गतां स्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ।
 सोऽहं देवातिदुर्वृत्तस्त्राहि मां शोकसागरात् । पुष्कराह निम-
 ग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे । त्राहि मां देव देवेश त्वत्तो
 नान्योऽस्ति रक्षिता' इति प्रार्थयेत् । 'यद् बाल्ये यच्च कौमारे
 बार्द्धक्ये यच्च यौवने । तत्पुण्यं वृद्धिमाप्नोत् पापं हर हलायुध'
 इति वदेत् । ततो नृत्यगीतवाद्यादिभिः शेषकालं नयेत् ।
 परदिने प्रातःस्नानादि कृत्वा श्रीकृष्णं यथाविधि
 संपूज्य दुर्गायाश्च महोत्सवं कुर्यात् । ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
 दक्षिणां सुवर्णादि यत्किञ्चिदिष्टतमं श्रीकृष्णामे प्रीयता-
 मित्युक्त्वा तभ्यो दद्यात् । ततश्च 'यं देवं देवकीदेवं वसुदेवा-
 दज्जौजनत् । भौमस्य ब्राह्मणो गुह्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
 सुब्रह्मवासुदेवौ गोब्राह्मणहिताय च । शान्तिरस्तु शिव-
 चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्जयेत्' । इति वचनात् इत्युच्यते
 ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।

ततश्च उपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणं यदा
 तु महानिशायाः पूर्वमेकतरस्यावसानम् अन्यतरस्य महा-
 निशायां तदनन्तरं वा तदैकतरावसाने पारणम् । यदा
 महानिशायासुभयस्थितिस्तदोत्सवान्ते प्रातःपारणं कुर्यात् ।
 तत्र मन्त्रः । ओम् 'सर्वाय सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसम्भवाय
 गोविन्दाय नमो नमः' । पारणानन्तरन्तु ओम् 'भूताय

भूतेश्वराय भूतपतये भूतसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः'
इत्यनेन व्रतं समापयेदिति ।

भाद्रशुक्लपञ्चमीमधिकृत्य भविष्योत्तरे 'तथा भाद्रपदे
मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । सर्पं लिख्य नरो भक्त्या कृष्ण-
वर्णादिवर्णकैः । पूजयेद्बन्धमाल्यैश्च सर्पिर्गङ्गुपायमैः । तस्य
तुष्टिं समायान्ति पद्मगास्तक्षकादयः । आसप्तमात् कुलात्तस्य
न भयं सर्पतो भवेत् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजये-
न्नरः' इत्येव नागपञ्चमीति वाचस्पतिमिश्राः । आलेख्या-
नागाः कर्कोटादयः पूर्वलिखिताः पूजा च श्रावणपञ्चमी-
विहितेति बोध्यम् ।

अथ हरेः पार्श्वपरिवर्त्तनं तत्र भाद्रशुक्लद्वादश्यां श्रावण-
युक्तायां केवलायां वा कृताङ्गिकः सायं सन्ध्यायां देवं संपूज्य ।
श्रोम् 'वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेऽयं द्वादशी तव । पार्श्वेन
परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव' इति कृताञ्जलिः पठेत् ।
'त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदं प्रबुद्धे त्वयि बुध्येत
जगत् सर्वं चराचरम्' । इत्यनेन पूजयेत् ।

अथ सिंहार्कं चतुर्थीचन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम् । 'पञ्चानन-
गते भानौ पक्षयोरुभयोरपि । चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेत्तितथ्यः
कदाचन' । सिंहार्कमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । 'नारायणो-
ऽभिषत्सु निशाकरमरौचिषु । स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनु-
ष्याय पतेच्च सः । ततश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्दीप्य मानवः ।
पठेद्वात्रेयिका वाक्चं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः' । अभिषत्सो
मिथ्यापरिवादविषयीभूतः सोऽभिषापः ततश्च प्राङ्मुखः
उदङ्मुखो वा तिलकुशजलान्याटाद्य श्रोम् अद्येत्यादि
सिंहार्कचतुर्थीचन्द्रदर्शनजन्यपापक्षयकामो धात्रेयिकावाक्चं
महं पठिष्यामीति सङ्कल्प्य । 'सिंहः प्रसेनमवधौत् सिंहं

नाम्नवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ।
इति विष्णुपुराणोक्तं धात्रेयिकावाक्यं पठेत् । भविष्योत्तरे
भाद्रेमास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशी । तामुपोष्य नरो
शान्तिं शिवलोकमयव्रतः । त्रयोदश्यां दिवातन मुहूर्त्तलाभे
तत्रैव तदलाभे पञ्चपुराणम् 'एकादश्यष्टमी षष्ठी कृष्णपक्षे
चतुर्दशी । अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः' ।
एतद्विषय एव 'शिवा घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी ।
कुह्युक्तैव कर्त्तव्या कुह्यामेव हि पारणम्' इति पराशरवचनं
त्रिसन्ध्याव्यापित्वेऽपि तत्रैव 'चतुर्दशी प्रकर्त्तव्या त्रयोदश्या-
युता विभो । दर्शविज्ञा न कर्त्तव्या राकाविज्ञा तथा सुने'
इति वचनात् 'त्रिसन्ध्याव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा
तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्' इति
वचनात् ।

अथ अनन्तव्रतम् । तत्र यद्दिने पूर्वाह्नकाले चतुर्दशी-
लाभस्तद्दिने व्रतम् उभयदिने चेत् परदिने युग्मात् व्रतानु-
ष्ठानविधिस्तत्तत्पद्धतौ ज्ञेयम् ।

अथ अगस्त्यार्घ्यदानम् । प्रमाणन्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयं
सिंहस्थरविकर्त्तव्यत्वेन सौरमासादरः कान्यार्कसंक्रान्तिपूर्वदिन-
त्रयान्यतमे कृताङ्गिकस्तिलकुशजलान्यादाय ओम् तत्तदित्यु-
च्चार्य ओम् अद्येत्यादि सर्वाभिलषितसिद्धिकामोऽगस्त्यपूजन-
महङ्गरिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा दक्षिणामुखं
एतत् पादम् ओम् अगस्त्याय नमः । सितपुष्पाक्षतजलं
शङ्केन गृहीत्वा इदमर्घ्यम् ओम् 'काशपुष्पप्रतीकाश अग्नि-
मारुतसम्भव । मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते' ।
ओम् अगस्त्याय नम एवमाचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि
प्रत्येकं दद्यात् । 'वातापिर्भक्षितो येन आत्मापिष्य महासुरः ।

समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु' । इति प्रार्थयेत् ।

अथ आश्विनकृत्यम् । तत्र प्रौष्ठपद्यूङ्क्क्षणापक्षे प्रति-
पदादिपञ्चदशकषष्ठादिदशक एकादश्यादिपञ्चत्रयोदश्या-
दित्रिकतिथिरूपकल्पचतुष्टान्यतमेषु प्रतितिथिषु आह्वं कर्त्त-
व्यम् एकैकस्यास्तिथेः पूर्वदिने पूर्वदिने आह्वप्रशस्तकाललाभे
आह्वं कृत्वा परदिने आह्वं न कार्यम् एवमेव दिने उभय-
तिथिलाभे आह्वद्वयं कर्त्तव्यम् । तत्र केवलत्रयोदश्यां पूर्वदिने
अपराह्णे आह्वं कृत्वा परदिने मघायुक्तत्वेन तस्यां आह्वं कर्त्त-
कव्यम् । यदि तु एकस्मिन् दिने मघायुक्तत्रयोदशीलाभस्तदा
तन्त्रेणैव मधुपायसयुक्तेन तदलाभे केवलान्नेनापि आह्वं कर्त्त-
व्यम् । तत्र पुत्रवता पिण्डरहितमेव आह्वं कर्त्तव्यं तेनैव
आह्वेन पक्षआह्वसिद्धिः अविभक्तभ्रातृभिरपि मघा त्रयोदशी-
आह्वं पृथक् कर्त्तव्यम् । कन्यास्थकृष्णपक्षत्वेनापि सकृत्
आह्वं नित्यं तत्र पक्षआह्वकरणे तन्त्रत्वादेव सिद्धिः । कन्यास्थ
रवौ षोडशपिण्डदानम् अमावास्यायां कार्यम् ।

आश्विनकृत्ये दुर्गापूजा नित्या काम्या च ॥ अथ दुर्गात्-
सवः ॥ तत्र बोधनं पौर्णमास्यन्ताश्विनकृष्णपक्षेः आर्द्रानक्षत्र-
युक्तायां केवलायां वा नवम्यां पूर्वाह्णे दिवाभात्रे वा उभय-
दिने तथाविधलाभे पूर्वदिने युग्मात् । प्रतिपदादिकल्पे
उभयदिने पूर्वाह्णे प्रतिपन्नाभे पूर्वदिने षष्ठादिकल्पे तु
प्रातःपूजनं षष्ठामारभ्येत्युल्लेख्यम् । सप्तम्यादिकल्पेऽपि तथा ।
अष्टम्यां पूजाङ्गीपवासः पुत्रवता कार्यः किन्तु इविथ्यान्नं
भोक्तव्यम् । यदि प्रतिमासमष्टम्युपवासः क्रियते तदा पुत्र-
वता कार्यः तस्य धनार्थिना प्रतिमासकर्त्तव्यत्वेनारभ्योऽपि
कर्त्तुं शक्यते पारणन्तु मत्स्यमांसनैवेद्यैर्दुर्गां संपूज्य मत्स्यादिना

कर्त्तव्यं यदि तद्दिने नियमाभ्यांसंभोजनं निषिद्धं तदा मांसादिकं विनापि । सन्धिपूजायान्तु अष्टमीशेषदण्डनवमी-प्रथमदण्डात्मकः कालः तत्र महाष्टमीवत् पूजादि वलिदानं नवमीदण्डे न तु अष्टमीदण्डे तत्र यदि षष्टिदण्डात्मिकाष्टमी तदा तद्दिने अष्टमीपूजां विधाय तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धिपूजा । यदि तु परदिने मुहूर्त्तान्यूननवम्यलाभस्तदा महानवमीपूजापि तद्दिने तादृग्लाभे तु परदिने यदा महा-ष्टमीदिन एव तिथिचयः तदा तद्दिन एव महाष्टमीपूजा सन्धिपूजामहानवमीपूजा कार्य्या । अर्द्धरात्रपूजा तु यद्दिने अर्द्धरात्रे महाष्टमीलाभस्तद्दिने फलभूमाथिना पूर्ववत् कार्य्यं यदि उभयदिने तथाविधा तदा पूर्वदिन एव विसर्जनन्तु श्रवणयुक्तायामयुक्तायां वा उदयगामिन्यां मुहूर्त्तान्यूनानायां दशम्यां कुर्यात् । उभयदिने तत्क्षामे पूर्वदिने यदि षष्टिदण्डात्मिका नवमी तत्परदिने मुहूर्त्तान्यनापि श्रवणयुक्तदशमी तदा षष्टिदण्डात्मिकायां नवम्यां पूजां विधाय तत्परदिनेऽनुदयगामिन्यां श्रवणरहितायामपि विसर्जनमिति । आश्विने दुर्गापूजा नित्या काम्या च सा ग्रन्थगौरवमिषा न लिखिता ।

अथ कोजागरकृत्यम् । प्रमाणन्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयम् । यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी पौर्णमासी तद्दिने कोजागरकृत्यम् । उभयव्याप्त्यानुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा पूर्वद्युस्तत्कृत्यं प्रधानपूजाकालव्याप्त्यनुरोधात् यदा तु पूर्वद्युर्निशीथव्याप्तिः परेषुर्न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरां पूर्वद्युस्तत्कृत्यम् । तत आश्विनपौर्णमास्यां कृताङ्गिकः प्रदोषसमये कुशतिलजलान्यादाय ओम् तत्सत् ओम् अद्येत्यादि हारोर्द्धभिष्यादिदेवताः

प्रीतिकामो हारोङ्कुभिस्त्यादिदेवतापूजनमष्टं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे घटादिस्वजले वा एतत् पाद्यं हारोङ्कुभिस्त्येदेवताभ्यो नमः एवम् अर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपुनराचमनीयानि दद्यात् । गन्धादीनि वा गन्धपुष्पं वा तत्र पूजने पत्रमपि नैवेद्ये फलमपीति विशेषः एवं प्रणवादिनमोऽन्तैस्तत्तन्नामभिर्हव्यवाहनादिपूजनं यथा हव्यवाहनाय नैवेद्ये तु यवाक्षततण्डुलचूर्णघृतशालितण्डुलाः पुष्पं न्द्वे नैवेद्ये तु दुग्धपायसौ सभार्थरुद्राय स्कन्दाय नन्दीश्वराय मुनये गोमान् पुरुषः सुरभये छागवान् कुताशनाय मेघवान् वरुणाय हस्तिमान् विनायकाय अश्ववान् रेवन्ताय सर्वैरेव वलिकुम्भाय ओम् तक्षत् ओम् अद्येत्यादि विभूतिकामो लक्ष्मीं पूजयिष्ये इति सङ्कल्प्य 'पाशाक्षमालिकाभोजसृणिभिर्याम्यसौम्ययोः । पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम् । गौरवर्णां सुरुपाञ्च सर्वालङ्कारभूषिताम् । रौक्मपद्मव्यग्रकरां वरदां दक्षिणेन तु' । पाशेत्यादिदक्षिणे पाशाक्षमालिकाभ्यां वामे पद्माङ्गुशाभ्यां भूषितां वामकरे ह्रिमपद्मदक्षिणकरे वरं दधतीत्यर्थः इति आदित्यपुराणीयं ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् लक्ष्म्यै नमः एवमर्घ्याचमनीयगन्धादि एते मनारिकेलपृथुकाः एतत् पुनराचमनीयं ताम्बूलं वस्त्रं पुनराचमनीयञ्च प्रत्येकं दद्यात् । ओम् 'नमस्ते सर्वदेवानां वरदामि हरिप्रिये । या गतिस्तुल्यपद्मानां सा मे भूयात् त्वदर्चनात्' । इति पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् ओम् 'विष्णुरूपस्य भार्या त्व' 'पद्मे पद्मालये शमे । सर्वतः पाहि मां देवि ! महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते' । तुलसीकिण्ठीकाञ्चनपुष्पैर्न पूजयेत् । वाद्यान्तरासस्त्रे घण्टां न वादयेत् । ततश्चतुर्दन्तगजाङ्कुरो वज्रपाणिः पुरन्दरः । शचीपतिश्च ध्यातव्यौ

नानाभरणभूषितः' इति आदित्यपुराणीयं ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् इन्द्रस्तु महसा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् । वज्रहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः' ओम् इन्द्राय नमः ओम् 'शक्रः सुरपतिश्चैव वज्रहस्तो महाबलः । शतयज्ञाधिपो देवस्तुभ्यमिन्द्राय वै नमः' इत्यनेनाप्यं दद्यात् एवं पूर्ववदर्घ्यादिना पूजयित्वा । ओम् 'विचित्रैरावतस्थाया भास्वत्कुलिशपाणये । पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः' इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् । ततः कुवेरमावाह्य एतत् पाद्यम् ओम् कुवेराय नमः । एवमर्घ्यादिभिः संपूज्य 'धनदाय नमस्तुभ्यं मिधिपद्माधिपाय च । भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः' । इत्यनेन पुष्पाञ्जलिना त्रिसंपूज्य प्रणमेत् । ततो दक्षिणां दद्यात् प्रणमेत् । तद्दिने बालवृद्धातुरेर्विना दिवा न भोक्तव्यम् आमिषं न भोक्तव्यं नारिकेलचिपिटकादिना ब्राह्मणान् बन्धुंश्च परितोष्य स्वयञ्च तदश्रीयत् । ततश्च गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतोऽक्षैः क्रीडां कुर्वन् पश्यन् वा जागरणं कुर्यात् ।

अथ कार्तिककृत्यम् । पद्मपुराणे 'तुलामकरमेषु प्रातःस्नानं विधीयते' । तत्र सङ्कल्पः अरुणोदयकाले मज्जनं कृत्वा आचम्य ओम् तत्सदस्य कार्तिके मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहममुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा विष्णुप्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति मङ्गल्ययथोक्तविधिना इतिकर्तव्यतां विधाय ओम् 'कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ! । प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह' इति स्नायात् । मया लक्ष्म्या प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहमिति न वक्तव्यम् । किन्तु मासौत्थनन्तरं तुलास्थरवावित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नान-

वाक्यन्तु वैशाखकृत्येऽनुसन्धेयम् । तथा वायुपुराणे 'यदीच्छे
 द्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् । कार्तिकं सकल
 व्याप्य प्रातःस्नायी भवेन्नरः' । गारुडे 'गवामयुतदानेन यत्
 फलं लभते खग । तुलसीपत्रकैकेन तत् फलं कार्तिके
 स्मृतम्' । ओम् अथेत्यादि तुलसीपत्रकैकसमसंख्यायुतधेनु-
 दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः एतानि तुलसीपत्राणि
 श्रीविष्णवेऽहं ददे इत्यभिलष्य एतानि तुलसीपत्राणि
 श्रीविष्णवे नमः इत्यनेन दद्यात् । ब्रह्माण्डे 'विष्णुवेश्मनि
 यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् । अग्निष्टोमसहस्रस्य
 फलमाप्नोति मानवः' । ओम् 'दामोदराय नमसि तुलाय
 लोलया सह । प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे'
 लोलया लक्ष्म्या 'इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरा
 दिना । आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्'
 ज्ञानवत् ओम् अथेत्यादि अमुकतिथौ आरभ्य तुलाखरविं
 यावत् प्रत्यहम् अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा अक्षयदीपदान
 फलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा आकाशे मण्डपे
 वापि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य दामो-
 दरायेत्यादिना दद्यात् द्वितीयादिदिने ओम् दामोदरायेत्यने-
 नेति विशेषः । विष्णुगृहे ओम् अथेत्यादि अमुकतिथं
 आरभ्य तुलाखरविं यावत् प्रत्यहम् अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म
 अग्निष्टोमसहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीति-
 कामो वा श्रीविष्णुवेश्मनि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये
 इति सङ्कल्प्य ओम् दामोदरायेत्यादिना दद्यात् । द्विती-
 यादिदिने ओम् दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः । हविष्यान्नादं
 तु ब्रह्मपुराणे 'व्रतोपवासनियमैः कार्तिको यस्तु गच्छति
 देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमं पदम्' । तत्र अथे

त्यादि अमुकतिथौ आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहम्
 अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा वैमानिकदेवत्वभवनपूर्वकपरमपद-
 प्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रौतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्ति-
 मङ्गं करिष्ये इत्यादिवाक्ये विशेषः । एवं फलाहारादावपि
 हविष्यद्रव्याणि च 'हैमन्तिकं सितास्त्रिन्नं धान्यमुक्तास्तिला-
 यवाः । कलायकङ्गुनीवारावास्तूकं हिलमोचिका । षष्टिका
 कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् । लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये
 च दधिसर्पिषो । पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्नहरौतकौ ।
 तित्तिङ्गीजौरकश्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली । कदली लवली
 धात्री फलान्यगुडमेक्षवम् । अतैलस्नानं मुनयो हविष्यान्नं
 विदुर्बुधाः' । हैमन्तिकमित्यभिधायागस्त्यसंहितायाम् । नारि-
 केलफलश्चैव कदलीं लवलीन्तथा । आम्नमामलकश्चैव पन-
 सञ्च हरौतकौम् । व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः' ।
 अत्र च आरब्धव्रतोपवासादौ फलजलादिभक्षणमप्याहृतुः उद-
 योगपर्वबोधायनो । अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं
 पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्' । फला-
 हारादावपि तुलसीरहिते दोषमाह 'तुलसीं विना यत्
 क्रियते न पूजा स्नानं न तद् यत्तुलसीं विना कृतम् । भुक्तं न
 तद् यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद् यत्तुलसीविवर्जितम्' ।
 नारदीये 'न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि ।
 चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात्' । महा-
 भारते । 'कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ! । वर्जयेत्
 सर्वमांसानि धर्मा ह्यत्र विधीयते' । कौमुदं कार्तिकम् ।
 कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । 'एकादश्यादिषु तथा तासु
 पञ्चसु रात्रिषु । दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीसु
 च । वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभोजनमेव च' । ततश्च

मांसभोजननिषेधे कार्तिकमासतच्छुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्च-
दिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्यत्वात् निषिद्धानि
'कार्तिके शौकरं मांसं यस्तु भुञ्जीत दुर्मतिः । षष्टिवर्षसह-
स्राणि रौरवे परिपच्यते' । ओलपटोलकदम्बवृन्ताककांस्य-
मन्थिजानि वर्जयेत् । 'पटोलानि कदम्बानि वृन्ताकसहि-
तानि च । भुञ्जानः कार्तिके मांसि यावदाहृतनारकी' ।

अथ भूतचतुर्दशी । 'कार्तिके कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां
दिनोदये । अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीक्ष्मिः । अपा-
मार्गस्य पत्राणि भ्रामयेच्छिरसोपरि । ततश्च तर्पणं कार्यं
धर्मराजस्य नामभिः । नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य
देवताः' । नरकाय नरकनिवृत्तये । अपामार्गभ्रामणे मन्त्रः ।
ओम् 'शीतलोष्णसमायुक्त सकण्टकदलान्वित । हर पाप-
मपामार्गं भ्राम्यमाण पुनः पुनः । ततः प्रदोषसमये दीपान्
दद्यात् प्रयत्नतः । ब्रह्माविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।
कूटागारेषु चेत्येषु गुहासु च नदीषु च' । दीपमन्त्रः । ओम्
'नमः पितृभ्यः प्रेतभ्यो नमो धर्माय विष्णवे । नमो धर्माय
रुद्राय कान्तारपतये नमः' इति । भविष्ये 'कार्तिके भौम-
वारे च चित्राकृष्णचतुर्दशी । तस्यामाराधितः स्थाणुर्नये-
च्छिवपुरं ध्रुवम् । यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतु-
र्दशीम् । यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद् यमान्' । धर्म-
राजस्य नामानि भविष्ये यथा 'यमाय धर्मराजाय मृतवे
चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ।
श्रीङ्मुखराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । हुकोदराय चित्राय
चित्रगुप्ताय वै नमः । एकैकस्य तिलैर्मिश्रां स्त्रीं स्त्रीं दद्यात्
जलाञ्जलीन् । संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति' ।
आचाराश्चतुर्दशशक्तिभोजनं 'कर्त्तव्यं तत्र निर्णयामृतधृत-

चनम् । 'श्रीलं केसुकवास्तूकं सर्वपं कालञ्च निम्बं जयां
पालिञ्चिं हिलमोचिकाञ्च पटुकं श्रील्फं गुडुचीं तथा
मण्टाकीं सुनिषण्णकं शिवदिने खादन्ति ये मानवाः प्रेतत्वं
न च यान्ति कार्तिकदिने कृष्णे च भूते तिथौ' । जयां
त्रयन्तीं पटुकं पटोलम् ।

अथ दीपान्वितामावस्या । एतत् कृत्यप्रमाणं तिथितत्त्वे-
नुसन्धेयम् । तत्र बालातुरवृद्धव्यतिरेकेण दिवा न भोक्तव्यं
तत्र पार्वणश्राद्धं कृत्वा प्रदोषे प्राचीनावीती दक्षिणामुखः
ज्वलदुल्कां गृहीत्वा ओम् शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूत-
दर्शयोः । उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवज्जिना' इत्य-
नेन गृह्णीयात् ओम् 'अग्निदग्धाश्च ये ज्जीवा यऽप्यदग्धाः कुले
मम । उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्' ।
इत्यनेन भूमौ स्थापयेत् । ओम् 'यमलोकं परित्यज्य आगता
ये महालये । उज्ज्वलज्योतिषा वत्सं प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते'
इत्यनेन पितॄन् विसर्जयेत् । यद्येवं पूर्वदिन एव प्रदोषव्या-
पिनी अमावास्या तदा पूर्वदिन एव श्राद्धमकृत्वापि उल्कादानं
कर्त्तव्यम् । आचारात् पञ्चभूतोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । उभ-
यतः प्रदोषव्याप्तौ परदिन एव युग्मात् । उभयतः प्रदोषा-
प्राप्तावपि उल्कादानं परदिने पार्वणानुरोधात् । अत्र वै पूर्व-
दिने लक्ष्मी रात्रौ पूज्या । 'अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे
चतुर्दशी । पूजनोया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका' इति
वचनात् । लक्ष्मोपूजाविषयेऽपि एवं व्यवस्था । ततो गृह-
मध्ये उत्तराभिमुखो लक्ष्मीं पूजयेत् । ततः स्वस्तिवाचन-
पूर्वकम् ओम् सूर्यः सोम इति पठित्वा ओम् तद्विष्णोरिति च
तिलपुष्पजलान्वादाय ओम् तत्सदित्युच्चार्य ओम् अद्येत्यादि
अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा परमविभूतिलाभकौमो लक्ष्मीपूजन-

महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शालग्रामे घटादिस्वजले वा भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा लक्ष्मीं पूजयेत् । तद् यथा ओम् पाशाक्ष इत्यादिना ध्यात्वा ओम् भूर्भुवः स्वर्महालक्ष्मि इहागच्छेत्यावाञ्च एतत् पाद्यं लक्ष्म्ये नमः एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपुनराचमनीयताम्बूलादि प्रत्येकं दद्यात् । ओम् 'नमस्तु सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये । या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्चनात्' इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्वादत्त्वा प्रणमेत् ओम् 'विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे । सर्वतः पाहि मां देवि ! महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते' । ततः सुखरात्र्याः प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये' इति रुद्रवचनात् । कुबेरमपि पाद्यादिभिः पूजयेत् । ओम् 'धनदाय नमस्तुभ्य' निधिपद्माधिपाय च । भवन्तु तत्प्रसादान्मे धनधान्यादि सम्पदः' इति पठित्वा ओम् कुबेराय नम इति त्रिःपूजयेत् । ततो गृहादिषु दीपं दद्यात् । तत्र मन्त्रः ओम् 'अग्निज्योती रविज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च । उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्' । ततो ब्राह्मणान् बन्धून् च भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत तत्र प्रत्युषे भविष्योक्तं कर्म कर्त्तव्यं गोरोचनाति लकधारणं प्रदोषवन्दनं कृत्वा लक्ष्मीं त्रिः पूजयेत् तत्र मन्त्र ओम् 'विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे । महालक्ष्मि नमस्तुभ्य' सुखरात्रिं कुरुष्व मे । वर्षाकाले महाघोरे यन्मय दुष्कृतं कृतम् । सुखरात्रिप्रभातेऽयं तन्मे लक्ष्मोर्ध्वपोहतु या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता । संवत्सरप्रिय या च सा ममास्तु सुमङ्गला । माता त्वं सर्वलोकानां देवान् सृष्टिसम्भवा । आख्याता भूतले देवि ! सुखरात्रि नमोस्तु ते ओम् लक्ष्म्ये नमः इति त्रिः पूजयेत् ।

अथ द्यूतप्रतिपत् । तत्र प्रभातेऽक्षकौड़ादिकं कर्त्तव्यं

तत्र जये वर्षं शुभं पराजये वर्षम् अशुभम् । ततः सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा एतत् पाद्यं वलये नमः इत्यादि संपूज्य ओम् वलिराज नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो । भविष्येन्द्रसुराराते पूजयेयं प्रतिगृह्यताम् । अनेन पुष्पाञ्जलिद्वयं दद्यात् । भविष्योत्तरे 'यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर । हर्षदेव्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि' । तथा 'महापुण्या तिथिरियं वलिराज्यप्रवर्द्धिनी । स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्' ।

अथ भ्रातृद्वितीया । तत्राष्टधा विभक्तदिनपञ्चमयामाह-
प्राप्तायां द्वितीयायाम् उभयदिने तथा चेत् परदिने कृत्यं शुभम् । ततः ओम् तत्सदित्युच्चार्य ओम् अद्येत्यादि अमुक-
गोत्रोऽमुकदेवशर्मा स्वरक्षणकामो यमादिपूजनमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् । एतत्
पाद्यं यमाय नमः । एवं क्रमेण संपूज्य 'एह्येहि मार्तण्डज
पाशहस्त यमान्तकालोकधरामरेश । भ्रातृद्वितीया कृत-
देवपूजां गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते' इदमर्घ्यं यमाय नमः
तत आचमनीयादिकं दत्त्वा प्रणमेत् । ओम् 'धर्मराज नम-
स्तुभ्य नमस्ते यमुनायज । पाहि मां किङ्करैः साहं सूर्य-
पुत्र नमोस्तु ते' । ततश्चित्रगुप्ताय नम इत्यनेन पूजयेत् । तत
ओम् यमदूतेभ्यो नमः इत्यनेन पाद्यादिभिः पूजयेत् यमुनाय
पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत् । ओम् 'यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने
लोकपूजिते । वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि नमोऽस्तु ते' । ततो
भ्रातृभोजनकालेऽन्नादिकं दत्त्वा 'भ्रातृस्त्वानुजाताहं भुङ्क्ते
भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः' ।
ज्येष्ठा चेत् तवाग्रजाताहमिति वदेत् ततः पुष्टिकामो भुञ्जीत
'यन्नात् भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनम् ।

अथ विष्णूत्थानम् । तत्र दिने रैवत्यन्तयुक्तायां द्वादश्यां रात्रौ रैवत्यन्तपादयोगे तु दिवा तृतीयभागे रैवत्यन्तयुक्ताद्वादश्याम् उत्थानम् । विहित तत्तत्पादविशेषाभावे । नक्षत्र-योगान्निशादौ द्वादश्याम् । द्वादश्यामृक्षाभावे एकादशी प्रभृतिपौर्णमास्यन्तान्यतमतिथौ निशाद्यनादरेण पादविशेष-योगे । तदभावे केवलायां द्वादश्यां सम्यायामेव शयनावर्त्तनादिकम् । ततो विष्णुं संपूज्य भोम् 'महेन्द्ररुद्रेरभिनूयमानो भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः । प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ । मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः शरद्यपुष्पाणि च लोकनाथ । अहं ददानीति च पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ' । ततश्च 'उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ! । त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवन-चयम्' इति पठेत् । तत्र एकादश्यादितिथिपञ्चके वक्रपञ्चकम् । 'वक्रोऽपि तत्र नाश्रीयाम्नात्यस्यैव कदाचन' इति वचनात् । कार्त्तिक्यां गोदानादौ फलाधिक्यं 'कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्' ।

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् आश्विनशुक्लपक्षे नवाक्षत्राद्वाकरणे विंशतिदण्डाधिकचयोविंशतिदिनाभ्यन्तरे शुक्लपक्षे तत् आहं कर्त्तव्यम् । तत्र मार्गशीर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिने-तरेषु कुजशनिशुक्रवारैतरेषु नन्दारिक्तात्रयोदशीतरतिथिषु जम्बाष्टमचन्द्रजन्मतिथि-जम्बानक्षत्रयपञ्चमतारासप्तमतारात्र-येतरेषु पूर्वात्रयमघाभरणी अश्लेषार्द्रैतरेषु आहं तच्छेषभोज-नञ्च कुर्यात् आह्वानधिकारिणा तु प्रागुक्तकाले देवादिभ्यो नवाक्षं दत्त्वा भोक्तव्यं किन्तु अश्लेषाक्षतिकाण्डेष्टामूलापूर्व-भाद्रपदकेषु अपि नवाक्षभोजनं न कर्त्तव्यम् । चन्द्रताराद्यशुभे प्रतीकारमाह देवतः । 'कर्म कुर्यात् फलावाप्त्यै चन्द्रादिशो-

भने बुधः । सुखकाले त्वदं सर्वं नात्तः कालमपेक्षते । चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे सिततण्डुलाञ्च । धान्यञ्च दद्यात् करणर्चवारे योगे तिलान् हेममणिञ्च लग्ने । राज-
मासं ण्डे । ताराभेदाक्षवणपरिमाणमाह 'एकत्रिपञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पलानि लवणस्य च क्रमशो जम्बानि विपदि प्रत्यरिमर-
णाख्यतारासु । पलन्तु लौकिकैर्मनैः साष्टरत्तिद्विमाषकम् । तोलकद्रितयं क्षेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्' । ततो 'एवं दध्याज्यसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितं' मन्त्रानादेशे गायत्रीति गायत्र्यभिमन्त्रितं नवमक्कं ब्राह्मणानुष्ठां गृहीत्वा प्राश्नीयात् । नूतनधान्यासम्भवे पुरातनेनापि आह्वं कर्त्तव्यम् । वृश्चिके शुक्लपक्षे तदकरणे हरिशयनात् पूर्वं मौनधनुस्त्वरवीतरत्र माघादौ कर्त्तव्यम् । वृश्चिकस्त्वरवी शुक्लचतुर्दश्यां सौभाग्य-
कामः पाषाणाकारपिष्टकैर्देवीं पूजयेत् तदपि भजयेन्नक्तम् । आयहायण्यां पौर्णमास्यां पार्वणविधिना आहमावश्यकम् । भविष्यपुराणे 'रोहिणीप्रतिपद युक्ता मार्गे मासि सितेतरा । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा' ।

अथ पौषकृत्यम् । अग्रहायण्याः पौर्णमास्या ऊर्द्ध्वं कृष्णा-
ष्टम्यां पूषोपकरणेनाग्नेन आह्वं कर्त्तव्यं पार्वणविधिना ।

अथ माघकृत्यम् । पाश्चात् 'स्वर्गलोके चिरं वासो येषां मनसि वर्त्तते । यत्र क्वापि जले तैस्तु स्नातव्यं मृगभास्करे' । मृगो मृगाख्यत्वेन मकरः मकरस्थे भास्करे तत्र सङ्कल्पः । पशुणोदयकाले जले मज्जनं कृत्वा आचम्य उत्तराभिमुखः षोडशं तस्मादित्युच्चार्य कुशकुसुमतिलजलान्यादाय ओमस्य मात्रेः मासि अमुक पक्षे अमुकतिथावारभ्य मकरस्त्वरविं यावत् प्रत्यहम् अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा स्वर्गलोके चिरका-
लकामो विष्णुप्रीतिकामो वा प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति

सङ्कल्प्य गङ्गाव्यतिरिक्तजलमात्रेऽपि स्नानं कर्त्तव्यं प्रतिदिन-
 सङ्कल्पे तु आरभ्य मकरस्थरविं यावत् प्रत्यहमिति न वक्तव्यं
 किन्तु मास्यनन्तरं मकरस्थे रवावित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्र-
 स्नानवाक्यन्तु वैशाखकृत्येऽनुसन्धेयम् । तत्र सङ्कल्पं कृत्वा
 यथोक्तविधिना स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय ओम् 'दुःखदारिद्र्य-
 नाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च । प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघ-
 पापप्रणाशनम् । मकरस्थे रवी माघे गोविन्दाभ्युत्तमाधव-
 स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव' इत्युच्चार्य स्नायात्
 ततो 'वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः' । ओम् 'दिवा
 कर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते । परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघ-
 स्नानं महाव्रतम्' । चान्द्रस्नाने मकरार्कासृष्टकाले मकरस्थे
 रवावित्यस्य न पाठः । असमवेतार्थत्वात् । तीर्थे तु 'माघ-
 मासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव माधव । तीर्थस्यास्य जले नित्यं
 प्रसीद भगवान् हरि' । इति पठित्वा दुःखदारिद्र्यनाशाय-
 त्वादिकं पठितव्यम् । गङ्गायान्तु पञ्चपुराणे 'दिने दिने
 सहस्रन्तु सुवर्णानां विशांपते । तेन दत्तं हि गङ्गायां यो
 माघे स्नाति माधव' । मानव इत्यपि क्वचित् पाठः । एकदा
 सङ्कल्पे तु प्रतिदिनसहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः
 श्रीविष्णुप्रौतिकामो वा माघमासं यावत् प्रत्यहं गङ्गायां
 प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति वाक्ये विशेषः प्रतिदिनसङ्कल्पे
 तु सहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो विष्णुप्रौति-
 कामो वा गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति यथोक्तविधिना
 स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय ओम् 'माघमासमिमं पुण्यं
 स्नाम्यहं देव माधव । तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवान्
 हरि' । दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च । प्रातः
 स्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् । मकरस्थे रवी माघे

गोविन्दाद्युत माधव । स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ।
 दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते । परिपूर्णं कुरुष्वेदं
 माघस्नानं महाव्रतम् । स्कन्दपुराणम् । 'संप्राप्ते मकरा-
 दित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे शुभे । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित् व्रजरूपी
 नरोत्तमेः' । तत्तत् पुण्यकामः श्रीविष्णुप्रौतिकामो वा इति
 वाक्ये विशेषः । पौष्याः पौर्णमास्या ऊर्द्धं माघपौर्णमासी-
 पथ्यन्तं मंदिरातुल्यत्वाभूतकभक्षणं न कर्त्तव्यम् । पौष्या ऊर्द्धं
 माघकृष्णाष्टम्यां ह्यगमांसाच्चेन आहं कर्त्तव्यं सांसाभावे पाय-
 सोपकरणेन तदभावे केवलास्त्रेन वा आहं कर्त्तव्यम् ।

अथ रटन्तीचतुर्दशी । 'माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या
 चतुर्दशी । तस्यामुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम्' । उदय-
 वेलायाम् अरुणोदयवेलायाम् 'अनर्काभ्युदिते काले माघे
 कृष्णचतुर्दशी । सतारव्योमकाले तु तस्यां स्नानं महाफलम् ।
 स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते' । अत्र तिथि-
 कृत्यत्वाद्गौणचान्द्रादरः । तत्र उभयदिनेऽरुणोदयसतारकाले
 सुहृत्तान्यूनचतुर्दशीलाभे पूर्वदिने स्नानं यमतर्पणञ्च एकदिन-
 मात्रे तज्ज्ञाभे तद्दिने । माघस्नानकालाभ्यन्तरे तादृशचतुर्दशी-
 लाभे माघप्रातःस्नायिना तन्द्रेण इयं कार्यम् । तत्र शोम्
 तक्षत् अथ माघे मासि कृष्णे पक्षे रटन्त्यां चतुर्दश्यां तिथौ
 अरुणोदयवेलायाम् अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा यमादर्श-
 नकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि
 स्नानं प्रागुक्तं चतुर्दश्यमतर्पणञ्च कुर्यात् ।

अथ श्रीपञ्चमी । तत्र उभयदिने पूर्वाह्णे श्रीपञ्चमीलाभे
 पूर्वदिने लक्ष्मीसरस्वत्योः पूजनं युग्मात् एकदिनप्राप्ते तद्दिने
 एवं षड्वर्षं शुक्लपञ्चमीव्रतेऽपि ततश्च शोम् तत्सदित्युच्चार्य
 शोम् अद्येत्यादि लक्ष्मीप्रौतिकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये

इति सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा पूजयेत् । ओम् 'पाशाक्ष-
 मालिकाभोजसृणिभिर्याम्यसौम्ययोः पद्मासनस्थां ध्यायेच्च
 त्रियं त्रैलोक्यमातरम् । गौरवर्णां सुरूपाञ्च सर्वालङ्कार-
 भूषिताम् । रौक्मपद्मव्यग्रकरां वरदां दक्षिणेन तु' । इत्यनेन
 ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् लक्ष्म्यै नमः इत्यादिना नैवेद्या-
 न्तेन पूजयेत् । ओम् 'नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरि-
 प्रिये । या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयास्त्वदर्चनात्' इत्य-
 नेन पुष्पाञ्जलित्रयेण प्रणमेत् । ओम् तत्सदित्युच्चार्य ओम्
 अद्येत्यादि सरस्वतीप्रीतिकामः सरस्वतीपूजनमहं करिष्ये ।
 इति सङ्कल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् ओम्
 'तत्क्षणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभ्रकान्तिः कुचभरनमिताङ्गी
 मन्निषसा सिताञ्जे निजकरकमलोद्यल्लेखनीपुस्तक श्रीः सकल-
 विभर्वासिदै पातु वाग्देवता नः' । इति ध्यात्वावाञ्छा एतत्
 पाद्यम् ओम् सरस्वत्यै नमः इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् ।
 ततः ओम् 'भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः । वेद-
 वेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा' इति ब्रह्मपुराणीयेन
 पुष्पाञ्जलिना त्रिः पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते सरस्वतीं संपूज्य ओम्
 'यथा न देवीं भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः । ७त्वां परित्यज्य
 मंतिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा । वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्य-
 गीतादिकञ्च यत् । न विहीनं त्वया देवि ! तथा मे सन्तु
 सिद्धयः । लक्ष्मीर्मेधाधरापुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
 एताभिः पाद्भिः तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति' इति मत्स्यपुरा-
 णीयैः प्रार्थ्य प्रणमेत् । 'बभ्रुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न
 टापयेत्' । आचारात् पुस्तकञ्च पूजयेत् ओम् मस्याधाराय
 नम इति मस्याधारं पूजयेत् । ओम् लेखन्यै नम इति
 लेखनीं पूजयेत् ॥

अथ माघसप्तमी । तत्र उभयदिने अरुणोदयकाले सप्तमी-
 तमे पूर्वदिने एकदिने तस्मात् तद्दिने अरुणोदयकाले सामा-
 जले श्रीम् अद्येत्यादि सूर्यग्रहणकालीन गङ्गास्नानजन्य-
 फलसमफलप्राप्तिकामो आयुरारोग्यसम्पत्कामी अरुणोदय-
 लाया स्नानमहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य यथाविधिस्नानेति-
 र्त्तव्यतां विधाय सप्तवदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि
 धाय श्रीम् 'यद् यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
 नो रोगश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी' । इत्युच्चार्य
 प्रायात् ततो यथाकालं सप्तवदरीफलार्कपत्रशालितिलदूर्वा-
 तचन्दनयुक्तजलमादाय श्रीम् अद्येत्यादि आयुरारोग्यसम्पत्-
 कामः श्रीसूर्यायार्घ्यमहं ददे इति सङ्कल्प्य श्रीम् 'नमो
 भवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे । जगत्सवित्रे शुचये
 वित्रे कर्मदायिने' इति । अनन्तरम् श्रीम् 'जननी सर्व-
 भूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके । सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते
 विमण्डले' इति पठित्वा श्रीसूर्याय नमः इति पठित्वा अर्घ्यं
 दायात् । श्रीम् 'सप्तसप्तिवहप्रौत सप्तलोकप्रदीपन । सप्तम्यां
 ह नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय विधसे' । इत्यनेन प्रणमेत्
 त्रेणापि स्नानेक्षूणीं विधानात् स्नानमन्त्रं विना अर्घ्यप्रणाम-
 रत्नाः पाद्याः पौराणिकत्वात् । गङ्गायान्तु बहुशतसूर्य-
 ग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो गङ्गायां
 स्नानमहं करिष्ये इति वाक्ये विशेषः । अत्र अर्घ्यमङ्गम्
 रतत् स्नानादेव माघप्रातःस्नानं तन्त्रेणैव सिद्धति ।

अथ विधानसप्तमौव्रतम् । प्रथमतो ब्राह्मणान् स्वस्ति-
 राधाय श्रीम् सूर्यःसोम इत्यादि पठित्वा ताम्रादिपात्रे कुश-
 तिलजलान्मादाय श्रीम् तत्सदित्युच्चार्य श्रीम् अद्य माघे
 मासि शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ आरभ्य अतिमासीयशुक्ल-

सप्तम्यां पौषसप्तमीं यावत् आरोग्यसम्पत्कामोऽभौष्टतत्फल-
कामो वा अर्काद्यादीतरभोजनविच्छित्तिविधानेन सप्तमीव्रत-
महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य संयमपारणसहितं तत्तन्मासि तत्त-
न्नियमं कुर्यात् । तत्र माघे अर्काग्रमात्रं भुञ्जीत फाल्गुने अन्त-
रीक्षगृहीतं यवमात्रं प्रमाणं कपिलाविट् तदभावे अन्य-
गोमयमपौति । चैत्रे मरौचमेकम् । वैशाखे किष्किज्जलम् ।
ज्येष्ठेऽपक्वकदलीफलमध्यकणामात्रम् । आषाढे स्वच्छाय-
द्विगुणसमये यवप्रमाणं कुशमूलम् । श्रावणे नक्तं कालेऽल्पं
हविष्योदनम् । भाद्रे शुद्धोपवासः । आश्विने पञ्चमार्द्ययामे
मयूराण्डप्रमाणं हविष्यान्नम् । कार्तिके अर्द्धप्रसूतिमात्रं
कपिलाक्षीरं तदभावे क्षीरान्तरम् । मार्गशीर्षे प्राङ्मुखो
वायुशनम् । पौषे स्वल्पं घृतं तदनन्तरञ्च 'ब्राह्मणान् भक्षयेत्
भक्त्या गुडक्षीरनिरामिषैः । विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानु-
रूपतः । अष्टम्यां पारणं कुर्यात् कटुश्चरहितेन च । सुह-
मासतिलादीनि घृतञ्चैव विवर्जयेत् । एकसिद्धं भक्ष्यमुक्त-
मर्कतस्नानुसारतः' । चान्द्रमासविशेषोल्लेखवत् अनन्तादि-
व्रतवत् मलमासेतरे तत्तु कर्तव्यम् ।

अथ आरोग्यसप्तमी । तत्र पूर्ववत् सप्तम्यान्तिथौ आरभ्य
ऐहिकारोग्यधनधान्यपारलौकिकशुभस्थानप्राप्तिकामः संवत्सरं
यावत् आरोग्यसप्तमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य प्रतिमास-
शुक्लसप्तम्यां शालग्रामे घटादिस्वजले वा पूजयेत् । रक्ता-
म्बुजासनमिति ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम् सूर्याय नमः
इत्यादिभिः संपूज्य 'आदित्यभास्कररवे भानो सूर्ये दिवाकर
प्रभाकर नमस्तेऽस्तु रोगादस्मान् प्रमोचय' इति त्रिःपूजयेत्
एवं संवत्सरे पूर्णं दक्षिणां दद्यात् । ब्राह्मणांश्च भोजयेत्
विशेषमासानुद्देशादमावास्याव्रतवत् मलमासेऽपि कर्तव्यम् ।

अथ भीष्माष्टमी । अष्टम्यां ब्राह्मणः पितृतर्पणं कृत्वा
 षोडशं 'वैयाघ्रपक्षगोत्राय सांक्रुतिप्रवराय च । अपुत्राय ददा-
 स्येतत् सलिलं भीष्मवर्मणे' । इति पितृवत् भीष्मं तर्पयेत् ।
 ततः कृताञ्जलिः 'भीष्मः श्रान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 आभिरङ्गिरवाग्रोत् पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम्' । इत्यनेन प्रार्थ-
 येत् । अस्त्रियादिना पितृतर्पणात् पूर्वम् एतत् कर्त्तव्यम् ।
 भीष्मामेकादश्यामुपोष्य द्वादश्यां तिलोद्वर्त्तनमावश्यकं कर्त्तव्यं
 स्नानतर्पणमहादानभोजनादि यथालाभं कुर्यात् । माघ-
 पौर्णमास्यां युगाद्यात्वेन पार्वणविधिना श्राद्धं कर्त्तव्यम् अनन्त-
 फलकामनया स्नानदानञ्च कर्त्तव्यं तस्यां दानप्रमाणान्तु तिथि-
 तत्त्वेऽनुसन्धेयम् ।

अथ फाल्गुनकृत्यम् । तत्र माघ्यनन्तरं फाल्गुनकृष्णा-
 ष्टम्यां शाकोपकरणान्नेन केवलाग्नेनापि पार्वणविधिना श्राद्धं
 कर्त्तव्यम् ।

अथ शिवरात्रिव्रतम् । यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनौ
 चतुर्दशौ तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्वदिने निशीथव्यापिनौ
 तदा पूर्वद्युः । यदा तु न पूर्वद्युर्निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोष-
 व्यापिनौ तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतुर्दशीलाभे
 चतुर्दश्यां तदभावे अमावास्यायामपि । व्रतानुष्ठानविधि-
 स्तत्पुण्योक्तो ज्ञेयः । 'शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्य-
 पूजकः । सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवह्निर्मुखः' । इति
 नृसिंहाचार्यधृतवचनेनास्य नित्यत्वम् ।

'फाल्गुने शृङ्गपत्रे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि । गोविन्द-
 द्वादशीनाम महापातकनाशिनी' । तत्र गङ्गायां पद्मपुरा-
 णीयो मन्त्रः 'महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
 गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि' ।

अथ चैतत्कृत्यम् । तत्र संक्रान्त्यां विस्फोटकभयोपशमन-
 कामो घण्टाकर्णं स्नुहिष्ठले पूजयेत् । ओम् 'घण्टाकर्णं
 महावीर सर्वव्याधिविनाशन । विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष
 रक्ष महाबल' । इत्यनेन त्रिः पूजयेत् । एवं शीतलादेव्याः
 पूजादिकं यथाशक्ति विस्फोटकाद्युपशमनकामः । स्तवनमेव
 कर्त्तव्यं तत्र स्कन्दपुराणम् । 'नमामि शीतलां देवीं रासभस्यां
 दिगम्बरीम् । माजनीकलसोपेतां सूर्पालङ्कृतमस्तकाम्' ।
 स्कन्द उवाच 'भगवन् देव देवेश शीतलायाः स्तवं शुभम् ।
 वक्तुमर्हस्यशेषेण विस्फोटकभयापहम्' । ईश्वर उवाच ।
 'वन्देऽहं शीतलां देवीं विस्फोटकभयापहाम् । या मासाद्य
 निवर्त्तत विस्फोटकभयं महत् । शीतले शीतले चेति यो
 ब्रूयाद्वाहपौडितः । विस्फोटकभवो दाहः क्षिप्रं तस्य विन-
 श्यति । शीतले ज्वरदग्धस्य पूतिगन्धगतस्य च । प्रनष्ट-
 चक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्जीवनौषधम् । शीतले तनुजान् रोगान्
 नृणां हरसि दुस्त्यजान् । विस्फोटकविशौर्णानां त्वमेका-
 मृतवर्षिणी । गलगण्डग्रहा रोगा ये चान्ये दारुणा नृणाम् ।
 त्वदनुध्यानमात्रेण शीतले यान्ति सत्त्वयम् । न मन्दो नौषधं
 किञ्चित् पापरोगस्य विद्यते । त्वमेका शीतले त्रात्रौ नान्यं
 पश्यामि देवताम् । मृणालतन्तुसदृशीं नाभिहृन्मध्यसंस्थि-
 ताम् । यस्त्वां सञ्चिन्तयेद्देवि भक्तिश्रद्धासमन्वितः । उप-
 सर्गविनाशाय परं स्वस्त्ययनं हि तत् । यस्त्वामुदकमध्ये तु
 ध्यात्वा संपूजयेन्नरः । विस्फोटकभयं घोरं गृहे तस्य न
 जायते । अष्टकं शीतलादेव्या न देयं यस्य कस्यचित् ।
 दातव्यं हि सदा तस्मै भक्तिश्रद्धान्वितो हि यः' इति श्रीस्कन्द-
 पुराणे शीतलास्तोत्रं समाप्तम् ।

अथ वारुण्यादि । स्कन्दपुराणे । 'वारुणेन समायुक्ता

मधौ कृष्णा त्रयोदशौ । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः
समा । शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता । गङ्गायां
यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा । शुभयोगसमायुक्ता शनौ
शतभिषा यदि । महामहेतिविख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् ।
संज्ञाविधेः सार्थकत्वाय निमित्तत्वेन मासपक्षतिथ्युल्लेखानन्तरं
महावारुणीमहामहावारुण्यौ उल्लेखनीये । ओम् तत्स-
दित्युच्चार्य ओम् अद्य चैत्रे मासि कृष्णे पक्षे वारुणनक्षत्रयुक्त-
त्रयोदश्यान्तिथौ अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा बहुशतसूर्यग्रहण-
कालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नान-
महं करिष्ये । महावारुण्यान्तु ओम् अद्य चैत्रे मासि कृष्णे
पक्षे त्रयोदश्यान्तिथौ महावारुण्यां बहुकोटिसूर्यग्रहणकाली-
नगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो गङ्गायां स्नानमहं
करिष्ये । एवं महामहावारुण्याम् अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा
त्रिकोटिकुलोद्धरणकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य यथाविधि स्नायात् । कुलं पुरुषम् । अत्र सधदा-
ख्यादौनां स्नानं रात्रावपि वारुण्यादिस्नानम् ।

अथ अशोकाष्टमौ । तत्र स्रोतो जले बुधवारि पुनर्वसु-
नक्षत्रयुक्तशुक्लाष्टम्यां वाजपेययज्ञजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः
स्नायात् । ब्रह्मपुत्रे तु सर्वपापक्षयपूर्वकं सर्वतीर्थस्नानजन्य-
फलसमफलप्राप्तिकामः स्नायात् । स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय
ओम् 'ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन । अमोघा-
गर्भसञ्ज्ञत पापं लीहित्य मे हर' । इति पठित्वा स्नायात् ।
केवलशुक्लाष्टम्यां ब्रह्मपदगमनफलम् । पञ्चमार्द्वप्रहरव्यापिन्यां
पुनर्वसुयुक्तायां केवलायां वा उभयदिने शुक्लाष्टम्यां शोक-
रहितत्वकामः अष्टावशोककलिका अहं पिबे इति सङ्कल्प्य
'त्वामशोकहराभौष्टमधुमाससमुद्भव । पिबामि शोकसन्तप्तो

मामशोकं सदा कुरु' । इति पठित्वा प्राङ्मुखो विष्णुपदजल-
मिश्रिता अशोककलिका अष्टौ पिबेत् । स्त्रीशूद्रानुपनीतै-
रपि मन्त्रः पठनीयः पौराणिकत्वात् । स्त्रीपक्षे लिङ्गोहो नास्ति
प्रकृतेः समवेतार्थत्वात् ।

अथ श्रीरामनवमी । तत्र दशमीपारणसत्त्वे सर्वैरेवाष्टमी-
विद्या नोपोष्या तदसत्त्वे अष्टमीविद्याप्युपोष्या दशम्यां पारणानु-
रोधात् । ततश्चैत्रशुक्लनवम्यां पुनर्वसुयुक्तायां केवलायां वा
प्रातःकृतस्नानादिः ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य सूर्यः सोम इति
पाठित्वा ओम् अद्येत्यादि असुकगोत्रोऽसुकदेवशर्मा ब्रह्मत्व-
प्राप्तकामः श्रीरामनवमीव्रतमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ओम्
'उपोष्य नवमीं त्वद्य यामेष्वष्टसु राघव । तेन प्रीतो भव त्वं
भो संसाराक्षार्हि मां हरि' । तत्र दशम्यां पारणं करिष्या-
मीत्यध्याहारान्वयः । इति निवेदयेत् । ततः शालग्रामजले
वा 'कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलसमप्रभम् । दक्षिणांश्च
दशरथं पुष्पावेष्टनतत्परम् । पृष्ठतो लक्षणं देवं सच्छत्रं
कनकप्रभम् । पार्श्वं भरतशत्रुघ्नो तालवृन्तकरावुभौ । अग्रं
व्यग्रं हनूमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम्' । एवं ध्यात्वा एतत्
पाद्यम् ओम् श्रीरामाय नमः इत्यादिना पूजयेत् स्नाने तु
ओम् 'इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैऋतो वरुणोऽनिलः । कुबेर
इंशो ब्रह्माहिर्दिक्पालाः स्नापयन्तु ते' । तत ओम् कीश-
ल्यायै नम इत्यनेन पूजयेत् । ओम् 'रामस्य जननी चामि
राममयमिदं जगत् । अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु
ते' इत्यनेन त्रिःपूजयेत् । ओम् दशरथाय नम इत्यनेन
पूजयेत् । तत ओम् रां हृदयाय नमः रीं शिरसे स्वाहा रुं
शिखायै वषट् रं कवचाय हुं रौ नेत्राभ्यां वीषट् रः अस्त्राय
फट् इत्यङ्गानि पूजयेत् । ओम् हनूमते नमः ओम् सुग्रीवाय

भरताय विभीषणाय लक्ष्मणाय अङ्गदाय शत्रुघ्नाय जाम्बवते
धूम्राय जयन्ताय विजयाय सुराष्ट्राय राष्ट्रवर्धनाय अक्रोपाय
धर्मपालाय सुमन्त्राय इन्द्राय अग्नये यमाय नैऋताय वरु-
णाय वायवे कुबेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय खड्गाय
पाशाय अङ्गुशाय गदायै शूलाय चक्राय पद्माय इति अस्त्राणि
पूजयेत् । अत्र अभिजित्पूजामुख्यकालः । 'उच्चस्थे ग्रह-
पञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यान्तिथौ लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने
मेघं गते पूषणि । निर्दग्धुं निखिलाः पलाशमभिधो मध्या-
दयोध्वारणेरविभूर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः' ।
इत्यनेन तज्जम्भावयेत् । पलाशा राक्षसाः ततो वाद्यादौनि
वादयेत् । 'फलपुष्पास्त्रसंपूर्णे गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् । अशोक-
रत्नकुसुमेयुक्तञ्च तुलसीदलैः' । एवम्भूतमर्घ्यं गृहीत्वा ओम्
'दशाननवधार्याय धर्मसंस्थापनाय च । दानवानां विना-
शाय दैत्यानां निधनाय च । परिव्राणाय साधूनां रामो
जातः स्वयं हरिः । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो
मम' । इत्यनेन अर्घ्यं दद्यात् । ओम् श्रीरामचन्द्राय नम
इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दद्यात् । एवमष्टग्रहेषु यथाशक्ति
पूजयेत् । ततः परदिने प्रातःसंपूज्य दशम्यां पारणं कुर्यात् ।

अथ मदनत्रयोदशी । चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां दमनकवृत्ते
शालग्रामे जले वा कामदेवं पूजयेत् ओम् अद्येत्यादि अमुक-
गोत्रोऽमुकदेवशर्मा पुत्रपौत्रविवर्धनसर्वापदविमुक्तिकामः
कामदेवपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य 'चापेषुधृक्कामदेवो
रूपवान् विश्वमोहनः' । इति ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम्
कामदेवाय नम इत्यादिना पाद्यादिभिः संपूज्य 'ओम् पुष्प-
धन्वन् नमस्तोऽस्तु नमस्तो मौनकेतन । सुनीनां लोक-
पालानां धैर्यव्यतिक्रान्ते नमः । माधवात्मज कन्दर्प संवरादे

रतिप्रिय । नमस्तुभ्यं जिताशेषभुवनाय मनोभुवे । आधयो
मम नश्यन्तु व्याधयश्च शरीरजाः । सम्पाद्यतामभौष्टं मे
सम्पदः सन्तु मे स्थिराः । नमो माराय कामाय देवदेवस्य
मूर्त्तये । ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां मनःक्षोभकराय च' इत्यनेन
प्रार्थयेत् ।

अथ मदनचतुर्दशी । चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां पुत्रपौत्रसमृद्धि-
परमपदप्राप्तिकामः पूर्ववत् गीतवाद्याभिः पूजयेत् ।
तथीतये जुगुप्सितञ्च ब्रूयात् । एतदकरणे चैत्रमासीयपुण्य-
फलं कामः प्राप्नोति ।

अथ मङ्गलचण्डिकापूजा । तत्र कालिकापुराणम् । येषा
ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका । वरदाभयहस्ता च
हिभुजा गौरदेहिका । रक्तपद्मामनस्था च मुकुटकुण्डल-
मण्डिता । रक्तकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना । नव-
यौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा' । इति ध्यात्वा एतत्
पाद्यम् ओम् ह्रीं मङ्गलचण्डिकायै नमः इत्यनेन पाद्यादिभिः
पूजयेत् । ओम् ललितचण्डिकायै नमः इति त्रिःपूजयेत् ।
ततो यथाशक्ति वीजं जप्त्वा ओम् गुह्यातिगुह्यगोप्तृ त्वं इत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । एवं रोगादिशान्त्यर्थं मङ्गलवार-
भारभ्य मङ्गलवारपर्यन्तं गीतादिभिः परिपूजयेत् । ततो
वलिदानम् । यथा स्वयं उत्तराभिमुखः वलिः पूर्वमुखः
ओम् अस्त्राय फडित्यवलोक्य 'ओम् अग्निः पशुरासौत्तेना-
जयन्तस एतल्लोकमजयद् यस्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति
तं जेष्यसि पिबेता अपः । ओम् वायुः पशुरासौत्तेनाजयन्तस
एतल्लोकमजयद् यस्मिन् वायुः । स ते लोको भविष्यति तं
जेष्यसि पिबेता अपः । ओम् सूर्यः पशुरासौत्तेनाजयन्तस
एतल्लोकमजयद् यस्मिन् सूर्यः स ते लोको भविष्यति तं

जेष्यसि पिबेता अपः । ओम् वाचन्ते शुन्धामि ओम् प्राणन्ते
 शुन्धामि ओम् ओत्रन्ते शुन्धामि ओम् नाभिन्ते शुन्धामि ओम्
 वायुन्ते शुन्धामि ओम् चरित्रन्ते शुन्धामि ओम् मेढ्रन्ते शुन्धामि
 ओम् पादन्ते शुन्धामि ओम् यत्ते क्रूरं तत्ते शुन्धामि नमस्तु
 आप्यायतां प्राणन्ते आप्यायतां ओत्रन्ते आप्यायताम् ओम्
 यत्ते क्रूरं यदधःस्थितं तत्त आप्यायतां तत्ते तिष्ठतु सम्बृहेभ्यः
 स्वाहा । ततः पशोः कर्णं 'हिलि हिलि किलि किलि
 बहुरूपधरायै हुँ हुँ स्फेँ स्फेँ इमं पशुं प्रदर्शय स्वर्गं नियो-
 जय मुक्तिं कुरु कुरु स्वाहा' एभिर्मन्त्रैः कुशोदकैः संप्रोक्ष्य
 ओम् छागपशवे नम इति गन्धादिभिरभ्यर्च्य 'छाग त्वं वलि-
 रूपेण मम भाग्यादुपस्थितः । प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं
 वलिरूपिणम् । चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुरापद्मिनाशन ।
 चामुण्डावलिरूपाय वले तुभ्यं नमो नमः । यन्नार्थे पशवः
 मृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा । अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्
 यज्ञे बधोऽवधः' । इत्युच्चार्य ऐं ह्रीं श्रीं इति मन्त्रेण वलिं
 शिवरूपिणं विचिन्त्य तस्य मूर्द्ध्नि पुष्पं न्यसेत् । तत ओम्
 तत्सदयैत्यादि असुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा अभीष्टफलकामो
 ह्रीं चण्डिकायै इमं छागपशुं घातयिष्ये इत्यनेन जलं
 दद्यात् । ततः 'कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपि-
 णम् । उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाल्यानुलेपनम् । रक्ताम्बर-
 धरश्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम् । पिवमानश्च रुधिरं भुञ्जानं
 क्रयसंहतिम्' । एवं खड्गं ध्यात्वा 'रसना त्वं चण्डिकायाः
 सुरलोकप्रसाधकः' । इत्यभिमन्त्र्य आं ह्रीं खड्गाय नम
 इत्यनेन पाद्यादिभिः संपूज्य । ओम् 'असिर्विशसनः खड्ग-
 स्त्रीष्णधारो दुरासदः श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल नमोऽस्तु
 ते । इत्यष्टौ तव नामानि स्तयसुक्तानि • वेधसा । तच्चक्ष

कृत्तिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः । हिरण्यश्च शरीरमे
 धाता देवो जनार्दनः । पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय
 सर्वदा । नीलजीमूतसङ्काशस्तौष्णदंष्ट्रः कशोदरः । भाव-
 शुद्धो मर्षणश्च अतितेजास्तथैव च । इयं येन धृता क्षीणो
 हतश्च महिषासुरः । तौष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय
 ते नमः । इत्यनेन पुष्पं दद्यात् । तत आं ह्रीं फडिति
 खड्गम् आदाय ओम् 'कालि कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डाय
 नम इति पठित्वा बलिं पूर्वाभिमुखं स्वयमुत्तराभिमुखः
 उत्तराभिमुखं बलिं स्वयं पूर्वाभिमुखो वा क्खेदयेत् ।
 ततो मृन्मयादिपात्रेण रुधिरमादाय देव्याः पुरतः स्थापयित्वा
 अभौष्टकामो रुधिरं मांसञ्च दद्यात् । तत ऐं ह्रीं श्रीं
 कौशिकिरुधिरेण आप्यायतामिति वदेत् । ततश्चागशिरसि
 ज्वलद्दृशां दत्त्वा एष छागशोर्ध्वलिः ओम् मङ्गलचण्डिकायै
 नमः इत्युत्सृजेत् । ओम् 'जय त्वं सर्वभूतेशे सर्वभूतसमा-
 हृते । रक्ष मां सर्वभूतेभ्यो बलिं भुङ्क्ष्व नमोऽस्तु ते' । ततः
 खड्गस्वरुधिरमादाय ओम् 'यं यं स्पृशामि पादेन यं यं
 पश्यामि चक्षुषा । स स मे वश्यतां यातु यदि शक्तसमो
 भवेत्' । ओम् ऐं ह्रीं श्रीं क्लिप्ते मदद्वये स्फुट्वा इति सर्व-
 वश्यमन्त्रेण स्त्रीयललाटे तिलकं कुर्यात् । ततस्तुत्वा
 प्रणम्य कर्मकारयित्रे दक्षिणां दद्यात् ।

अथ रोगशान्तिः । 'दानैर्दयादिभिरपि हिजदेवतागो-
 गुर्वर्चनाप्रणतिभिश्च जपैस्तपोभिः । एभिश्च पुण्यनिचयैरप-
 चौयमानाः प्राक् पापजा यदि रुजः प्रशमं प्रयान्ति । सुवर्ण-
 दानं सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
 कर्त्तव्यं कमलोद्भव' ।

अथ जपान्तिष्ठित्तत्त्वम् । 'खण्डने नखकेशानां मैथुना'

ध्यानमेव च । आमिषं कलहं हिंसं, वर्षद्वयो विवर्जयेत् ।
 षुते जन्मनि संक्रान्ती आह जन्मदिने तथा । अस्युभयस्पर्शनं
 चैव न आयादुष्णवारिणा । विष्णुपुराणं गर्गश्च । 'सर्वेषु
 जन्मदिवसे स्नातेर्मङ्गलपाणिभिः । गुरुदेवान्निविप्राश्च पूज-
 नीयाः प्रयत्नतः । स्नानक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।
 प्रतिसंवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः' । स्नातैस्त्रिस्तोत्रैस्तथा
 च तत्तिथिमधिकृत्य 'तिलोदत्ती तिलस्त्रायौ तिलहोमी तिल-
 प्रदः । तिलमुक् तिलवापौ च षट्तिली नावसीदति' ।
 तिलोदत्तं तिलयुक्तजलैः स्नानम् ओम् तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
 ततो नववस्त्रपरीधानं कृत्वा कृतनित्यक्रियो दक्षिणपाणी
 गुण्युलुखेतसर्षपनिम्बदूर्वागोरोचनात्मकजम्बग्रन्थिवन्धनं कृत्वा
 स्वस्तिवाचनम् ओम् तद्विष्णारिति पठित्वा ओम् तत्सदित्यु-
 च्यार्थं ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा जन्मदिवस-
 निमित्तकगुर्वादिपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तज्जलम्
 ऐशान्यां क्षिपेत् । शालग्रामे तदभावे जले वा एतत् पाद्यम्
 ओम् गुरुभ्यो नमः एवमर्घ्यादिना पूजयेत् । ओम् देवभ्यः
 ओम् अग्निभ्यः ओम् विप्रेभ्यः ओम् स्नानक्षत्रनाम्ने ओम्
 अश्विनीभ्याम् श्वं भरणीभ्यां कृत्तिकाभ्यः रोहिणीभ्यः मृग-
 शिरसे आर्द्रायै पुनर्वसवे पुष्याय अश्लेषाभ्यः मघाभ्यः पूर्व-
 फल्गुनीभ्याम् उत्तरफल्गुनीभ्यां हस्तायै चित्रायै स्वात्यै
 विशाखाभ्यः अनुराधाभ्यः ज्येष्ठायै मूलाय पूर्वाषाढाभ्यः
 श्रवणाय धनिष्ठाभ्यः शतभिषाभ्यः पूर्वभाद्रपदाभ्यः उत्तरभाद्र-
 पदाभ्यः ऐश्वर्ये एतान् प्रणवादिनमोऽन्तेन पूजयेत् । विशेष-
 नामाङ्गानि स्नानक्षत्राय नमः ओम् पित्रभ्यां नमः ओम् प्रजा-
 पतये नमः ओम् सूर्याय नमः ओम् गणेशाय नमः ओम्
 नमोऽस्त्येवाय नमः । ध्यानं यथा 'हिसुजं कटिलं सौम्यं सुहृदं

चिरजीविनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या ध्यायेत् प्रयतमानसः ।
 प्रार्थनन्तु 'चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।।
 रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय महा-
 भाग ! सप्तकल्पान्तजीवन । आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमस्माकं
 वरदो भव' । ओम् व्यासाय नमः ओम् परशुरामाय नमः
 ओम् अश्वत्थाम्ने नमः ओम् कृपाय नमः ओम् बलये नमः
 ओम् प्रह्लादाय नमः ओम् हनूमते नमः ओम् विभीषणाय
 नमः ओम् जन्मतिथये नमः । द्विभुजां हेमगौराङ्गीं रत्ना-
 लङ्कारभूषिताम् । वरदाभयहस्ताञ्च शरच्चन्द्रनिभाननाम् ।
 घीतवस्त्रपरीधानां पीनोन्नतपयोधराम् । अङ्गार्पितसुतां षष्ठी-
 मम्बुजस्थां विचिन्तयेत् । इति ध्यात्वा ओम् षष्ठ्यै नमः
 अस्या नैवेद्यं दधिभक्तमपि दद्यात् । ओम् 'जय देवि जग-
 न्मातर्जगदानन्दकारिणि । प्रसीद मम कल्याणि नमस्ते षष्ठि
 देवि ते' इत्यनेन नमस्कुर्यात् । ओम् 'आयुर्देहि जयं देहि
 भाग्यं भगवति देहि मे । पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान्
 कामांश्च देहि मे' । इत्यनेन प्रार्थयेत् । 'त्रैलोक्ये यानि
 भूतानि स्यावराणि चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्धं रक्षां
 कुर्वन्तु तानि मे' । इति सत्स्यपुराणौयेन रक्षां पठेत् ततः
 सूक्तेन स्वयङ्मोक्तविधिना अग्निं संस्थाप्य तिलैर्होमं कुर्यात्
 पूजितदेवनामभिः । प्रणवादिचतुर्थ्यन्तेन नाम्ना स्नाहावसाने
 जुहुयात् । अष्टोत्तरशतम् अष्टाविंशतिरष्टौ वा । दक्षिणां
 तिलांश्च दद्यात् ब्राह्मणाय । जन्मतिथौ यदि शनिमङ्गल-
 वारयोगस्तदा तद्योगसूचितदोषोपशमनाय मुक्तां दद्यात् ।
 अत्र नक्षत्रायोगे काञ्चनं दद्यात् । कनिष्ठाङ्गुलिमूलात्मक-
 प्राजापत्यतीर्थेन तिलान् वपेत् ततो भोजनकाले गुडदुग्ध-
 मिश्रितान् तिलान् अक्षत्सर्षपमितान् पिबेत् । अथ मन्त्र

‘कृतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्चमितं पयः । मार्कण्डेय वरं लब्ध्वा
पिबाम्यामुच्यते’ ।

अथ स्रुतिकाषष्ठीपूजा । विष्णुधर्मोत्तरे ‘स्रुतिकावास-
निलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तन्तु शुद्धि-
र्जन्मनि कौर्त्तिता । षष्ठेऽङ्के रात्रौ यागन्तु जन्मदानान्तु कार-
येत् । रक्षणीया तथा षष्ठी निशां तत्र विशेषतः । राम-
आगरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः’ । रामेति सम्बोधनम् ।
अत्राशौचमध्ये दोषाभावः । ‘अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म
यदा भवेत् । कर्तुंस्तात्काली शुद्धिः पूर्वाशौचाद्विशुध्यति’ ।
इति प्रजापतिवचनात् । अत्र पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितु-
रेवाशौचाभावः । कर्तुरिति पुंस्त्वनिर्देशाच्च कारयेदिति
अन्यगोत्राभिप्रायेण तत्रादौ विनायकमह्निगौर्यादिषोडश-
माहकापूजा कार्या । तत्र कृत्यचिन्तामणौ व्यासः । ‘निशि
जागरणं कार्यं खड्गो धार्यः समीपतः । आवाह्य पूजयेद्देवीं
गणेशं मातरं गिरिम्’ । देवीं षष्ठीं गिरिं मन्यानमन्दरं
कृत्यचिन्तामणिधृतमन्यानमन्दारोऽसीति मन्त्रलिङ्गात् । माह-
नामान्याह मृच्छपरिशिष्टम् । ‘गौरी पद्मा शची मेधा
सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो
लोकमातरः । शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता’ । भविष्यपुराणे
‘पूज्यास्त्रिंशे तथा कार्या वरदाभयपाणयः’ । तत्र मातर
इति सर्वासां विशेषणम् । अतएव एतत् पाद्यम् ओम् गौर्यै
मात्रे नम इत्यादिप्रयोगः एता लोकमातरो ज्ञेयाः । अतएव
तयोर्बहुत्वनिर्देशः । षट्कृतिकापूजा रुद्रधरधृताः । ‘शिवा
संभूतिनामा च कौर्त्तिः सवतिरेव च । अनसूया क्षमा चैव
शङ्केता कृतिका मताः’ । एतासां पूजनं घृटे जले वा आवा-

हनविसर्जने विनैव कार्यं बोधायनः 'प्रतिमास्थानेष्वस्त्रिन्नी
नावाहनविसर्जने' । सूतिकागृहस्थापनीय द्रव्याणां ह मार्क-
ण्डेयपुराणम् 'अन्यस्वपशुशून्ये च निर्यूपे सूतिकागृहे ।
प्रदोषशस्त्रमुपलभूतिसर्षपवर्जिते । अतु प्रविश्य जातस्तु
अपहृत्यात्मसम्भवम् । क्षणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृजति
द्विज । सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना । तस्मात्
संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे' । पशुश्लाघः यूपोऽपि
अस्यैवोपस्थितत्वात् । पाद्मे पायसं सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो
यः प्रयच्छति । गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन' ।

अथ प्रयोगः । पुत्रे जाते षष्ठदिवसीयरात्रौ कृतस्नानः
प्रदोषसमये सूतिकागृहे उपविश्य प्राङ्मुखः स्वस्तिवाचनं
कृत्वा ओम् तत्सदित्युच्चार्य ओम् अद्येत्यादि अमुकगोषस्त्र
मम अभिनवजातकुमारस्य संरक्षणकामः सूतिकागारदेवता-
पूजनमहं करिष्ये इति मङ्गल्यं कृत्वा सूतिकागृहद्वारे तत्र
क्षेत्रपालमावाह्य पूजयेत् ततो वटपत्रेषु माषभक्तबलिं
दद्यात् । एष माषभक्तबलिः ओम् क्षेत्रपालाय नमः इति
दत्त्वा ओम् 'क्षेत्रपाल नमस्तुभ्यं सर्वशान्तिफलप्रद । बालस्य
विघ्ननाशाय मम गृह्णन्त्विमं बलिम्' । एष माषभक्तबलिः ओम्
भूतदैत्यपिशाचादिगन्धर्वयक्षराक्षसेभ्यो नमः । ओम् 'भूत-
दैत्यपिशाचाद्या गन्धर्वा यक्षराक्षसाः । शुभं कुर्वन्तु ते सर्वे
मम गृह्णन्त्विमं बलिम्' । एष माषभक्तबलिः ओम् पूर्वादि-
स्वस्थानवासिभ्यो नमः ओम् पूर्वादिदिग्भागेषु स्वस्थानप्रति-
वासिनः । 'शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्त्विमं बलिम्' ।
एष माषभक्तबलिः ओम् योगिनी डाकिनीभ्यो नमः । ओम्
'नानारूपधराः सर्वा मातरो देववीनयः । बालस्य विघ्ननाशाय
मम गृह्णन्त्विमं बलिम्' । एष माषभक्तबलिः ओम् आदित्यादि

षष्ठेभ्यो नमः ओम् 'आदित्यादियहा ये च नित्यं स्वस्थान-
वासिनः । शान्तिं कुर्वन्तु ते सर्वे मम गृह्णन्निभं बलिम्' ।
एषम् इन्द्रादिलोकपालेभ्यो दद्यात् । ततो हारपालेभ्यो नम
इति पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत् । ओम् 'हारपाल नमस्तुभ्यं
सर्वोपद्रवनाशन । बालविघ्नविनाशाय पूजां गृह्ण सुरोत्तम' ।
तत ओम् जम्भाय नम इति संपूज्य प्रणमेत् ओम् 'जम्भासुर
महावीर सर्वशान्तिफलप्रद । रक्षस्व मम बलं त्वं पूजां
गृह्ण यथा सुखम्' । ततो गृहं प्रविश्य भूतशुद्ध्यादिप्राणायामा-
ङ्गन्यासार्यपात्रादिकं कृत्वा घटं संस्थाप्य तत्र गणपतिं
ध्यात्वा संपूज्य प्रणमेत् । ओम् 'सर्वविघ्नहरः श्रीमान् एक
दन्तो गजाननः । षष्ठी गृहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं
कुरु' । एवं सूर्यादौत् संपूज्य षष्ठीं ध्यायेत् । 'अभयवरद-
हस्तां कृष्णमार्जारसंस्थां कनकरुचिरगात्रीं सर्वपुत्रैकधात्रीं
सुरमुनिगणवन्द्यां दिव्यमात्माम्बराढ्यां वटविटपिविलासां
मौनि षष्ठीं सहासाम्' । अथवा 'द्विभुजां हेमगौराङ्गीं रत्ना-
लङ्कारभूषिताम् । वरदाभयहस्ताञ्च शरच्चन्द्रनिभाननाम् ।
पीतवस्त्रपरीधानां पीनोन्नतपयोधराम् । अङ्गार्पितसुतां षष्ठी-
मम्बुजस्थां विचिन्तयेत्' । इति ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं
दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य पुनर्ध्यात्वा घटस्थे जले एतत्
पाद्यम् ओम् षष्ठेय नम एवं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यवस्त्रादिभिः
षष्ठीं संपूज्य ओम् 'गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षित-
स्वया । तथा ममाप्ययं बालो रक्ष्यतां षष्ठिके नमः' ।
इत्युच्चार्य ओम् षष्ठेय नम इति त्रिःपूजयेत् इति भोजराजः ।
तत्र कृत्यचिन्तामणौ स्मृतिः । 'जय देवि जगन्मातर्जगदा-
नन्दकारिणि । प्रसीद मम कल्याणि नमस्ते षष्ठि देवि ते' ।
ओम् 'धात्री त्वं कार्तिकेयस्य षष्ठिषष्ठीति विश्रुता । दीर्घायु-

इक्षु नैरुज्यं कुरुष्व मम बालके । जननी सर्वभूतानां सर्व-
 वेन्नक्षयं करो । नारायणस्वरूपेण मत्पुत्रं रक्ष सर्वतः ।
 मृतदैत्यपिशाचेभ्यो डाकिनौभ्योऽपि सङ्कटात् । सुतं मेऽद्य
 पुत्रं दत्त्वा रक्ष देवि नमोऽस्तु ते । इति प्रणमेत् । ततो
 वरं प्रार्थयेत् । ‘रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि
 मे । पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे । इति
 हृद्रधरः । मन्यानमन्दरपूजनानन्तरम् । कार्तिकेयं संपूज्य
 प्रणमेत् । ‘कार्तिकेय महाभाग गौरीहृदयनन्दन ! कुमा-
 रश्च मे पुत्रं गङ्गाहस्तं नमोऽस्तु ते । ततो जन्मदां पाद्यादिभिः
 संपूज्य प्रणमेत् । ओम् ‘या जन्मदेतिविख्याता शुभदा भु-
 पूजिता । करोतु मयदा रक्षां बालस्य सूतिकाग्रहे’ । ततः
 योगिनीडाकिनोराक्षसोजातहारिणोबालघातिनीघोरापिशि-
 ताशनावसुदेवदेवक्रौञ्चशोढानन्दान् संपूज्य व्यजने वस्त्रोपा-
 बालकं कृत्वा षष्ठ्याः पादे समर्पयेत् । ‘जननी सर्वभूता-
 लोकानां हितकारिणी । व्यजनस्य रक्ष पुत्रं तव पादे स-
 र्पितम्’ । ततः णमिर्मन्त्रदीलस्य सर्वाङ्गं हस्तेन स्पृशेत्
 ‘माधुरं मङ्गलं यत्र विष्णुरतुल्यतजसः । हरस्य मङ्गलं य-
 सर्वं भवतु मे सुते । रक्षां करोतु भगवान् बहुरूपी जन-
 रदनः । वराहरूपधृग्देवः शिशुं रक्षतु केशवः । नखाग्रै-
 विदारितवैरिवक्षःस्थलो हरिः । नृसिंहरूपी सर्वत्र स-
 रक्षतु केशवः । शिरस्ते पातु गोविन्दः गण्डं रक्षतु केशव-
 गुदं सजठरं पातु जङ्घाञ्चैव जनादेनः । स्कन्धं बाहुं प्रवाह-
 मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ । ततो हरेर्द्वादशनामानि वा-
 लिखित्वा शिशोः शिरसि दद्यात् । तद् यथा केशव अ-
 पञ्चनाभ गोविन्द त्रिविक्रम हृशिकेश पुण्डरीकाक्ष वासु-
 नारायण नरसिंह, हयग्रीव वामन । १२ । ततः त्रिलोच-

संपूज्य प्रणमेत् । ततोऽश्वत्थामादिसप्तचिरजीविनः संपूज्य
प्रणमेत् । 'अश्वत्थामा बलिव्यासो हनूमांश्च विभीषणः । कृपः
प्रशुरामश्च सप्तेते पान्तु मे सुतम्' । ततो गन्धपुष्पाभ्यां
प्राङ्मणान् संपूज्य दक्षिणां दद्यात् ।

अथ विद्यारम्भः । प्रमाणं ज्योतिस्तत्त्वेऽनुसन्धेयम् । सौर-
वर्षदिनेषु पञ्चदशदण्डाधिकपञ्चदिनह्नासे सावनवर्षो भवति
एतत् पञ्चवर्षाभ्यन्तरे हरिशयनानध्यायदिनषष्ठोरिक्ताशनि-
भीमदिनकालाशुद्धौतरत्र शुक्लपक्षे पुष्याश्विनी हस्तास्वाती-
पुनर्वसुश्रवणाधनिष्ठाशतभिषा आर्द्रा मूला अश्लेषाकृत्तिका-
मरणीमघाविशाखापूर्वात्रयचित्रारैवतौमृगशिरो नक्षत्रेषु
रविवृषगुरुशुक्रवारिषु वृषमिंहतुलाधनुर्मनिलग्नेषु तथाविध-
लग्नाच्चतुर्थपञ्चसप्तनवमदशमस्थशुभग्रहेषु लग्नस्थरवावपि
इन्द्रकंगुरुतारकशुद्धौ विद्यारम्भं कुर्यात् । तत्र प्रयोगः
कृतनित्यकृत्यो गुरुःशुचौ देशे आचान्तः प्राङ्मुखः ओम्
तत्सदित्यच्चार्य्य अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य यौअमुकदेवशर्मणो
विद्यालाभकामो विष्णुादिपूजनमहं करिष्यामि इति सङ्कल्प्य
शालग्रामे जले वा विष्णुं ध्यात्वा एतत् पाद्यम् ओम्
श्रीविष्णवे नमः इत्यादिभिः पूजयेत् तत्र पूजामन्त्रः ओम्
'नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा' इत्यनेन
त्रिःपूजयेत् । प्रणमञ्च एवं लक्ष्मीं नमस्ते सर्वदेवानां
प्रदासीत्यादिना स्तुत्वा सरस्वतीं ध्यायेत् तद् यथा । ओम्
तत्सदित्यकलामिन्दोर्विभ्रतो शुभ्रकान्तिः' इत्यादिना ध्यात्वा
एतत् पाद्यम् ओम् सरस्वत्यै नमः एवं पाद्यादिभिः पूजयित्वा
ओम् भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः । वेदवेदान्त-
वेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च' स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन त्रिःपूज-
येत् एवं रुद्राय नमः ओम् ब्रह्मणे नमः ओम् सूत्रकारेभ्यो

जमः ओम् स्त्रविद्यायै नमः नवग्रहान् पूजयेत् । ततो बाल-
कोऽपि एतान् पुष्पाञ्जलिभिः पूजयेत् । ततस्तु गुरुं प्रणमेत् ।
ततः प्राङ्मुखो गुरुः पश्चिमाभिमुखं शिशुम् ओम् तत्सदित्यु-
च्चार्य्य भकारादिक्षकारान्तान् वर्णान् कठिनीं गृहीत्वा तक्ष-
स्तेन लेखयेत् एवं बारत्रयं पाठयेत् लेखयेच्च । ततो गुरुं
नत्वा दक्षिणां दद्यात् तद्दिने निरामिषं भुञ्जीत बालकः ।

अथ गृहारम्भः । कृत्तिकादिसप्तकान्यतमनक्षत्रस्य पुरु-
षस्य पूर्वस्यां मघादिसप्तकान्यतमनक्षत्रस्य दक्षिणस्याम् अनु-
राधादिसप्तकान्यतमनक्षत्रस्य पश्चिमस्यां धनिष्ठादिसप्तकान्य-
तमनक्षत्रस्य पुरुषस्य उत्तरस्यां दिशि गृहं शोभनम् अस-
म्भवे पूर्वोत्तरयोर्दक्षिणपश्चिमयोरैकं भाद्रादिमासत्रये पूर्वस्यां
मार्गश्रीर्षादित्रये दक्षिणस्यां फाल्गुनादित्रये पश्चिमस्यां
ज्येष्ठादित्रये उत्तरस्यां वामपार्श्वशयनेन नागस्य शिरो ज्ञात्वा
एकगृहकरणे तत् क्रोडे गृहं कार्य्यं हे चेद्दक्षिणपश्चिमयोः
एवं चेत् पूर्वहीनम् उत्तरहीनं वा कार्य्यं मेषहृषमिथुनतुला-
कर्कटसिंहमकरस्वरवी पूर्वपश्चिमद्वारम् । तुलामेषहृषिकरवी
दक्षिणोत्तरद्वारं गृहं शुक्लपत्रे रविशनिमङ्गलवारैतरवारै रिक्ते-
तरतिथौ अश्विनीरोहिणीमृगशिरः पुष्योत्तराश्वयुजहस्ताचित्रा-
स्वात्यनुराधामूलाश्रवणाधनिष्ठाशतभिषारिवतीषु प्रशस्तासु
आर्द्रायां मध्यमायां वज्रव्याघातशूलव्यतीपातादिगण्डविष्णु-
श्रपरिघेतरत्र चन्द्रतारादित्येषु शुभेषु हृषमिथुनसिंहकन्या-
तुलहृषिकधनुः कुम्भलग्नेषु गृहारम्भः कर्त्तव्यः श्रवणादिषट्के
आरम्भानन्तरमेव बन्धनादिकं निषिद्धम् । 'नाहरेतृणकाष्ठादि-
न कुर्व्याद्दृढबन्धनम्' इति निषेधात् कृते तु अग्निचौरसर्पादि-
भयं भवेदिति । तच्च प्रयोगः यजमानः कृतस्नानादिक्कलः
ओम् तत्सदित्युच्चार्य्य ओम् अथ असुके मासि असुके पथे

असुकतिथौ असुकगोत्रोऽसुकदेवधर्मा एतद्वास्तु सर्वदोषोपश-
मनकामो वास्तुपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य वास्तुदक्षिण-
भागे चतुरङ्गुलखातहस्तमात्रे गते बहुतरङ्गणगीमयोपलिप्ते
जलपूरिते । शालग्रामे जले वा नवग्रहान् गणेशादीन् प्रण-
वादिनमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पूजयेत् । ओम् गणेशाय नमः
इत्यादि इन्द्राय सूर्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय हृदयस्यते
शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतवे इन्द्रादिदशदिक्पालेभ्यः
स्वस्वनाम्ना क्षेत्रपालेभ्यः भूतकुरग्रहेभ्यः क्रूरभूतेभ्यः ब्रह्मणे
वास्तुपुरुषाय शिखिने ईशाय पर्यन्थाय जयन्ताय सूर्याय
सत्याय भृशाय आकाशाय अग्नये पूष्णे वितथाय ग्रहनक्षत्राय
यमाय गन्धर्वाय मृगाय पितृभ्यः दीवारिकाय सुप्रौवाय
पुष्पदन्ताय वरुणाय शेषाय पापाय रोगाय अहये मुख्याय
विश्वकर्माणे भस्माटाय श्रिये दित्यै पापाय सावित्राय सवित्रे
विवस्वते इन्द्रात्मजाय मित्राय रुद्राय राजयक्ष्मणे पृथ्वीधराय
ब्रह्मणे चरक्यै विदार्यै पूतनायै पापराक्षस्यै स्कन्दाय अर्थन्त्रे
जम्भकाय पिलिपिञ्जाय ओम् 'नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे
परमात्मने स्वाहा' इत्यनेन पूजयेत् । श्रियै वासुदेवाय पृथिव्यै
पृथिव्यर्घ्यमन्त्रैः ओम् 'हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि ।
वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे' । ततो नत्वा
प्रार्थयेत् । 'शुभे च शोभने देवि चतुरस्रे महीतले । सुभगे
पुष्टदे देवि ! गृहे काश्यपि रम्यताम् । अव्यङ्गे चाक्षते पूर्णे
मुनेश्चादिरसः सुते । तुभ्यं कृते मया पूजा समृद्धिं गृहिणः
कुरु । वसुन्धरे वरारोहे स्थानं मे दीयतां शुभे । त्वत्प्रसा-
दाच्छाहादेवि कार्यं मे सिद्धयतां द्रुतम्' । ओम् 'अग्निभ्यो-
ऽध्वं सपेभ्यो ये चान्ये तत्समाश्रिताः । तेभ्यो बलिं प्रयच्छामि
ऽण्यमोदनसुत्तमम् । भूतानि राक्षसा वापि येऽन्न तिष्ठन्ति

केच न । ते गृह्णन्तु बलिं सर्वे वास्तुगृह्णाम्यहं पुनः' । इति मन्त्राभ्यां माषभक्तबलिं दद्यात् । ततः 'प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ मन्त्रेणानेन भक्तितः । भूतानि यानीह वसन्ति तानि बलिं गृहीत्वा विधिनोपपादितम् । अन्यत्र वासं परिकल्पयन्तु जमस्तु तानीह नमोऽस्तु तेभ्यः' । ततस्त्वस्मिन् गत्ते^१ दधि-
दूर्वाक्षतपुष्पफलास्त्रपङ्कवमुखेनाम्बुपूर्णं घटेन एषोऽर्घ्यं श्रोम् वास्तोष्पतये नमः इत्यर्घ्यं जानुभ्यां धरणीं मत्वा दद्यात् । श्रोम् 'शिल्पाचार्याय देवाय नमस्ते विश्वकर्मणे' स्वाहा इत्यर्घ्यं श्रोम् विश्वकर्मणे नम इति पूजयेत् । ततः कर्मकारयितृब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । ततः श्रोम् 'यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय याज्ञिकाः । इष्टकामप्रसिद्धार्थं पुनरागमनाय च' ततः जमध्वमिति विसर्जयेत् ततस्तदर्थं जलेन पूरितगत्ते^२ प्रणवेन पुष्पं क्षिप्त्वा शुभाशुभं पश्येत् तत्र दक्षिणावर्त्ते^३ शुभं वामावर्त्ते^४ऽशुभम् । ततस्तत्र दधिदूर्वादिकं दत्त्वा सृत्तिकया गत्तं पूरयेत् । ततः सूत्रपाताय ईशानादि कोणचतुष्टयेषु प्रादक्षिण्याच्चतुरःकोलकान् आरोपयेत् श्रोम् 'विशन्तु ते तले नागाः लोकपालाश्च कामगाः । गृहे तस्मिंश्च तिष्ठन्तु आयुर्वलकराः सदा' । इति मन्त्रेण चतुष्कोणेषु दृढं रोपयेत् । ततः ईशानादिक्रमेण सूत्रेण त्रिवेष्टयेत् । ततः आग्नेय्यां गत्ते^५ गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं स्तम्भं रोपयेत् तत्र मन्त्रः 'यथाचलो गिरिर्मर्द्धिमवांश्च यथाचल शुभारम्भो गृहस्तम्भस्तथात्वमचलो भव' ततो बहुतर सृङ्गिर्गृहं कारयेत् धनुःशराभ्यां काकादि वारयेत् ।

तत्र प्रवेशविधिः । गृहस्यारम्भवत् प्रवेशेऽपि ज्येष्ठापुनर्वसुयुक्तः स एव कालः तद्दिने प्रातःकृतस्नानादिकृत्यः शुचिराचान्तो ब्राह्मणेभ्यः काञ्चनादिकं दत्त्वा ब्राह्मणान् दध्यव-

ताम्रदलपुष्पफलोपेतं जलकुम्भश्चाग्रतः कृत्वा गोपुच्छं सृष्ट्वा
चन्दनाद्यनुलिप्तः शिरसि मालां बध्वा यथाविधि वामपार्श्वे
स्थितकुम्भाम् आचाराद्वान्यपूर्णसूर्पमस्तकां पत्नीं वामतः कृत्वा
तथा सह गृहं प्रविशेत् ततः स्वयमाचैव्य शालग्रामे जले वा
ओम् अद्येत्यादि नवग्रहप्रवेशनिमित्तकवास्तुदोषोपशमन-
कामो वास्तुपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गृहारम्भोदित-
देवताः पूर्ववत् प्रणामपर्यन्तं पूजयित्वा कर्मकारयितृब्राह्म-
णाय दक्षिणं दद्यात् । ततोऽद्येत्यादिनवग्रहप्रवेशनिमित्तक-
सगणाधिपगौर्यादिषोडशमातृकापूजावसोर्धारामम्पतनायुथ-
सूक्तजपाभ्युदयिकश्राद्धकर्माण्यहं करिष्यामीति सङ्कल्प्य यव-
पुञ्जेषु मातृकापूजादिद्विद्विश्राद्धान्तं कर्म कुर्यात् एतानि
प्रवेशात् पूर्वमपि स्थानान्तरे कर्तव्यानि परे वा । ततः स्वगृ-
होक्तविधिना शालाहोमः कार्यः ।

अथ कृषिकर्म । तत्र हलप्रवाहविधिः । अश्विनौ-
रोहिणीमृगशिरः पूर्वसुपुथ्यामघोत्तरत्रयहस्तास्वातीमूलश्रव-
णारैवतीनक्षत्राणि प्रशस्तानि विशाखानुराधाज्येष्ठाधनिष्ठा-
शतभिषानक्षत्राणि मध्यमानि भरणीकृत्तिकाद्राक्षेष्वापूर्वात्रय-
चित्तानक्षत्राणि निषिद्धानि । रिक्ताषष्ठ्यष्टमीद्वादशीदशमी-
तरतिथयः प्रशस्ताः । मङ्गलग्ननिवारौ निषिद्धौ । शोभन-
चन्द्रताराकरणेषु वृषमिथुनकन्यामीनलग्नेषु तत्र तद्दिने
कतस्नानादित्यक्रियः आचान्त ओम् तत्सदित्युच्चार्य
अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा यस्यसम्पत्तिकामः पञ्चरेखात्मकहल-
प्रवाहनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य क्षेत्रे ऐशान्यां हस्तप्रमाण-
गत्तं कृत्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्यादिनवग्रहान्
पृथिवीं च पूजयेत् 'ओम् हिरण्यगर्भे' वसुधे शेषस्योपरिशा-
यिनि । वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणाध्वं धरित्रि मे' इति

मन्त्रेण क्षीरेणाघ्यं दत्त्वा ओम् कारादिमोऽन्तेन ब्रह्मार्पणवे । तत्र ओम् 'नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा' । इत्यनेन त्रिःपूजयेत् रुद्राय काश्यपाय वसुभ्य इन्द्राय तदर्घ्यमस्तु 'शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः शतयन्त्राधिपो देवस्तुभ्यमिन्द्राय वै नमः' । इति नैवेद्यान्त दत्त्वा ओम् 'विचित्रैरावतस्थाय भास्वत्कुलिशपाणये । पीलो म्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः' । इति त्रिःपूजयेत् प्रचेतसे पर्याख्याय शेषाय चन्द्राय अर्काय वज्रये बलदेवाय हलाय भूमये वृषाय वायवे रामाय लक्ष्मणाय सीतायै स्वर्गाय गगनाय इति द्वाविंशतिदेवताः पूजयेत् । क्षेत्रपालम् अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । आम्नपङ्क्तवौदनपायसदधीनि गर्त्ते निक्षिप्य मृत्तिकाभिः पूरयेत् ततो हृष्टौ वृषौ नवनीतैर्घृतैर्न वा । मुखपार्श्वेन्तयोर्लिप्यात् हलवाहकान् गन्धादिना पूजयित्वा हलं मालाभिः पूजयित्वा दधिघृतमधुभिः फालं प्रलिप्य हेन्ना फालाग्रं घर्षयेत् बलीन्द्रपृथुः रामेन्दुपराशरवल्लभद्रान् स्मरेत् । एका तिस्रः पञ्चरेखा वा हलेन कार्या अभ्यङ्गशृङ्गसुरलाङ्गूलाः कपिलाश्च वृषाश्च योज्याः । हलप्रवाहकाः प्रणताः कर्त्तव्याः हस्तानि दृढानि कर्त्तव्यानि वृषयुक्तादिकं न शुभदम् । वृषाणां नर्दने चतुर्गुणं शस्थं मूत्रपुरीषोष्णं च तथा । उभयत्रैव प्राप्तुं खो जलपूर्णकलसं गृहीत्वा 'ओम् त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे शुभं नित्यं क्षयिमेधां शुभे कुरु । रोहन्तु सर्वशस्त्रानि काले देवः प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्यग्राधान्धेन च धनेन च' । स्नाहेति प्रार्थयेत् ।

अथ बीजवपनम् । हलप्रवाहवह्नीजवपनस्यापि कालः । तत्र चित्तापि शुभदा रोपयेत् तु रोहिण्युत्तरफल्गुनी विशाखा

मूला पूर्वभाद्रपदनक्षत्राणि प्रशस्तानि वषट्पञ्चकसिंहकुम्भ-
स्त्रजम्बलम्नमिथुनकन्यातुलाधनुः पूर्वार्द्धलम्नानि प्रशस्तानि ।
तत्र तद्दिने कृतस्नानादिः ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्री
अमुकदेवशर्मा शस्यसम्पत्तिकामो मुष्टित्रयं वीजमुष्टित्रयं शक्रं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य हलप्रवाहोक्तगर्त्तपूरणान्तं देवपूजा-
दिकं विधाय प्राङ्मुखः सुवर्णजलसंयुक्तं वीजमुष्टित्रयं शक्रं
ध्यायन् स्वयं प्राजापत्यतीर्थेन वपेत् ततो जलपूर्णकलसं
गृहीत्वा त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे
शुभं नित्यं कृषिमेधां शुभे कुरु । रोहन्तु सर्वशस्यानि काले
देवः प्रवर्षतु । कर्षकाश्च भवन्त्वग्रा धान्येन च धनेन च ।
स्वाहेति प्रार्थयेत् ।

अथ धान्यच्छेदनम् । कार्तिकपौषेतरमाषेषु पौषेऽपि
शुभवारे पुष्यनक्षत्रे मङ्गलवारितरेषु रिक्तेतरतिथिषु भरणी-
कृत्तिकासृगशिरोऽश्लेषामघोत्तरात्रयहस्ताचित्राञ्चैष्ठामूलापू-
र्वाषाढाश्रवणाधनिष्ठापूर्वभाद्रपदरेवतीषु नक्षत्रेषु प्रशस्ततार-
योगकरणेषु वषट्मिथुनसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुःपूर्वार्द्धमकर-
कुम्भस्त्रजम्बलम्नेषु धान्यच्छेदनम् । तत्र तद्दिनसे कृतस्नानादिः
ओम् अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा शस्य-
सम्पत्तिकामः सार्द्धमुष्टिद्वयधान्यच्छेदनमहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य हलप्रवाहोक्तदेवतापूजनं विधाय ईशानकोणस्थ-
धान्यानां सार्द्धमुष्टिद्वयं छेदयेत् । शस्यवृद्धार्थं क्षेत्रे वाहकान्
भोजयेत् ।

अथ धान्यस्थापनम् । भरणीकृत्तिकाद्रामघाद्यपूर्वात्रये-
तरनक्षत्रेषु सृगशिरःपुनर्वसुमघोत्तरात्रयेषु सोमबुधगुरुशुक्र-
वारिषु कुम्भमिथुनसिंहकन्यावृश्चिकधनुर्मकरमीनलम्नेषु प्रशस्त-
योगताराचन्द्रकरणेषु धान्यस्थापनं तत्र धान्यगृहे 'ओम् धन-

दाय सर्वलोकहिताय च । देहि मे धान्यं स्वाहा' ओम्
ईहायै नमः 'ईहादेवि लोकविवर्द्धिनी कामरूपिणि देहि ।
धान्यम्' इति लेखयित्वा स्थापयेत् । धान्यगृहाद् बुधवारं
धान्यव्ययो न कर्त्तव्यः । आचारात् सोमवारेऽपि ।

अथ अङ्गुतशान्तिः । आथर्वणाङ्गुतवचनं प्रकृतिविरुद्ध-
मङ्गुतमापदः । प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्ति' इति तेना-
पज्ज्ञानाय पूर्वं भूम्यादीनां स्वभावप्रच्यवो देवकर्त्तृकोऽङ्गुत
इति रजस्त्रलाभिगमने गोऽश्वभार्याभ्यो यमजे जाते विजा-
तीयप्रसवे काककङ्कगृध्रश्चेनवनकुक्कुटरक्तपादवनकपोतानां
गृहप्रवेशमनुष्योपरिपतने वा अन्येषु अङ्गुतेषु वा श्वेतेन्द्रायुध-
रात्रीन्द्रायुध उल्कापातदिग्दाहसूर्योपमण्डलचन्द्रोपमण्डल-
गन्धर्वनगरदर्शन-कृत्तिकाचित्रास्य-वक्रोभूतमङ्गलापूर्वोपराग-
भूकम्पधूमकेतु-रक्तशस्त्रमासास्थिवसादिनखधान्य-हिरण्य-त्वक्-
फलपुष्पाङ्गारपांशुरवनप्रदोषे पेचकवानरगृहपतने अकाल-
फलपुष्पोद्गमादिषु सप्ताहाभ्यन्तरावृष्टिषु कन्दोगपरिशिष्टौय-
शान्तिं कुर्यात् । तच्च कृतदेवार्चनास्तकृत्यः ओम् तत्सदित्य-
च्चार्य्य ओम् अद्येत्यादि असुकाङ्गुतसूचितदोषोपशमनकार-
कात्यायनोक्तशान्तिमहं करिष्ये इति सङ्कल्पः स्वयं ब्राह्मण-
हारा वा स्वगृहोक्तविधिना वरदनामानमग्निं संस्था-
पृतेनाङ्गुतामये स्वाहा ओम् सोमाय स्वाहा ओम् विष्णु-
स्वाहा ओम् वायवे स्वाहा ओम् रुद्राय स्वाहा ओ-
वसवे स्वाहा ओम् असृत्यवे स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वा-
पुनरपि पूर्ववत् पृथक्चक्रभ्यां एताभ्यो जुहुयात् । ततो ह्यो-
ग्नेयं समप्य पृथक्पायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा ब्राह्मण-
गां दक्षिणां दद्यात् । एतत् प्रायश्चित्ताकरणे गृहप-
त्करणं सर्वस्वनाशो भवति योमियाङ्गुतकरोक्तसंप्रणवगाय...

च विष्णुसूक्तेन वा अष्टोत्तरशतहोमान् नवग्रहानपि पूजयेत्
ब्राह्मणाय काञ्चनं दद्यात् । एवं दुःस्रप्राद्यनिष्टदर्शनेषु
ब्राह्मणाय घृतं काञ्चनञ्च दद्यात् ततो ब्राह्मणान् ज्ञातीन्
भोजयेदिति ।

इति श्रीवन्द्यघटीय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज
श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं कृत्यतत्त्वं
समाप्तम् ।

यजुर्वेदिश्रावतत्त्वम् ।

प्रणम्य सञ्चिदानन्दं कामदं नन्दनन्दनम् ।
यजुर्विटां श्रावतत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥
एकदाकाङ्क्षितं यद् यच्छन्दोगश्रावतत्त्वतः ।
तज्ज्ञातव्यं यजुर्विद्विस्तत्रानुक्तमिहोच्यते ॥

अथ पार्वणश्रावप्रमाणम् । तत्र कात्यायनगृह्यम् 'अथा-
परपक्षे श्रावं कुर्वीतोऽङ्गं वा चतुर्थ्या यदहः सम्पद्यते तदह-
र्ब्राह्मणामन्त्र्य पूर्वद्युर्वा स्नातकान् यतीन् गृहस्थान् साधून्
श्रोत्रियान् ब्रह्मन् अनवस्थान् स्वकर्मस्थान् तदभावेऽपि शिष्यान्
सहचरान् हिलम्नशक्तविक्रिस्रश्यावदन्तविहप्रजननव्याधिताधि-
काङ्क्षिन्निक्लिष्टकुनखिवर्जम् । अनिन्द्येनोपामस्त्रितो नाति-
क्रामेत् । उपामस्त्रितो वा नान्यदन्नं प्रतिगृह्णीयात् । स्नातान्
यचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य युग्मान् पित्रे यथाशक्ति
एकैकस्त्रोदङ्मुखान् द्वौ देवे त्रीणि पित्रे एकैकमुभयञ्च वा
स्नातामह्नातामथेवं तस्य' वा वैश्वदैविकम् ।

कुर्व्यात् शाकेनापि अपरपक्षं न अतिक्रमेत् । मासि मासि
 वोऽशनम्' इति श्रुतेः । 'तदहः शुचिरक्रोधनीऽत्वरोऽप्रमत्तः
 सत्यवादी स्यादध्वमैशुन एव स्वाध्यायान् वर्जयेत् । आवाह-
 नादिवाग्यत आ-उपस्थर्शादामन्त्रिताश्चैवमिति' । अपरपक्षे
 कृष्णपक्षे शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमामस्य पक्षद्वयघटितस्य अपर-
 पक्षत्वेन कृष्णपक्षस्यैव अपरपक्षत्वात् तथाच श्रुतिः 'पूर्वः पक्षो
 देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्' इति । ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्याः पक्ष-
 म्यादिषु यदहः सम्पद्यते तदहहरिति कालकर्म । यस्मिन्नहनि
 सम्पद्यते द्रव्यादिकमिति शेषः । तदहस्तस्मिन्नहनि ब्राह्मणा-
 नामन्त्र्य निमन्त्र्य पूर्वोद्युर्वा श्राद्धपूर्वदिने वा । स्नातकान्
 कृतसमावर्त्तनस्नातान् यतीन् चतुर्थ्याश्चमिणः साधून् नित्य
 नेमित्तिकाश्चमधर्मयुक्तान् श्रोत्रियान् श्रुताध्ययनसम्पन्नां
 वृद्धान् वयोऽतिरिक्तान् अनवद्यान् उत्तमान् स्वकर्मस्थान् स्वाश्र-
 मकर्मस्थान् निन्द्यानाह हिल्गन्तेत्यादि हिल्ग्नो दृष्ट्वा अप्रा-
 हृतमेद्रः गुरुतत्पगमनपापशेषचिह्नयोगित्वाद्दृश्यः शुक्लोऽति-
 गौरः विक्लिन्नो नाभेरधो विचर्चिकादियुक्तः मखिस्त्रीगमन-
 पापशेषयोगित्वाद्दृश्यः । श्यावदन्तकः स्वभावतः कृष्णदन्तः
 प्रधानदन्तद्वयमध्यगतक्षुद्रदन्त इति केचित् 'सुरापानजन्य-
 पापशेषचिह्नयोगित्वाद्दृश्यः विह्वप्रजननः कर्त्तितशिश्रः । व्यङ्गो
 विकलेन्द्रियः कुनखौ संकुचितनखः सुवर्णस्तेयपापचिह्न-
 योगित्वाद्दृश्यः । आमन्त्रितो निमन्त्रितः । नातिक्रामेत् न
 निमन्त्रणं परित्यजेत् अन्यदक्षम् अन्यश्राद्धीयमामात्रमपि न
 गृह्णीयात् । शुचीन् सूतकाशौचरहितान् वैश्वदेविकं विश्व-
 देवब्राह्मणोपवेशनादिकं कर्म तन्त्रं पितृपक्ष मातामहपक्ष-
 सुहिंश सक्तहा कर्त्तव्यं वो युष्माकं पितॄणामिति यावत् ।
 अत्र 'पित्रे रात्रिर्हनी मासः प्रतिभायस्तयोः पुनः । कर्म

वेष्टास्वहःक्षणः शुक्लः स्वप्राय शर्वरी' इति विष्णुपुराणेन
मनुष्यमासस्य पितृणामहोरात्रत्वाभिधानात् । तत्रापि
क्षणपक्षस्य दिनत्वाभिधानात् आहकर्तृसम्बन्धिना प्रतिमा-
सीय क्षणपक्षस्याहोयेन पिष्टणामशनं विधातुमुचितमिति
बीजं तदहरिति आहवासरे यजमानः शुचिः कृतस्नानाचमना-
दिक्लृप्तः क्रोधविधौनः त्वरारहितः शान्तः साधुचरितः सत्य-
वचनशीलश्च भवेत् । आवाहनादिति आवाहनप्रभृतिसाह-
भोक्तृब्राह्मणाचमनपर्यन्तं वाग्यतो भवेत् आमन्त्रिता इति
निमन्त्रिताः ब्राह्मणाश्च एवमेव नियमानुष्ठानं कुर्युः । कात्या-
यनगृह्यं 'देवपूर्वकं आहं कुर्वीत पिण्डपिष्टयज्ञवदुपचारः
पित्रेऽदिगुणांश्च दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः प्रश्नेषु पङ्क्ति-
मूर्धन्यं पृच्छति सर्वान् वा आसनेषु दर्भानास्तीर्थं विश्वान्
देवानावाहयिष्ये' इति पृच्छति आवाहयेत्यनुज्ञातः । विश्वे-
देवा स आगत इत्यनया ऋचा आवाह्य अवकीर्य विश्वेदेवाः
शृणुतेमं हवम् इति जपित्वा पिष्टनावाहयिष्ये इति पृच्छति
आवाहयेत्यनुज्ञातः उग्रन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्य आयान्तु न
इति जपित्वा यज्ञीयवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु एकैकस्मिन्प
भासिञ्चति ॥ सो देवीति एकैकस्मिन्नेव तिलानावपति ।
'तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्मितः । प्रयत्नमग्निः पृक्तः
स्वधया पिष्टन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा' इति सौवर्ण-
राजतौडुम्बरखड्गमणिमयपात्राणामन्यतमेषु यानि वा विद्यन्ते
पत्रपुटेषु वा एकैकस्य एकैकेन ददाति । स पवित्रेषु हस्तेषु
'या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरीक्षा उत पार्थ-
वीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः शिवाः संश्लोनाः
सुह्रवा भवन्तु' इत्यसावेव तेऽर्घ्यं इति प्रथमे पात्रे संस्त्वान्
सम्भवनीय पिष्टभ्यः स्नानमसीति न्यूजं पात्रं करोति अत्र

गन्धपुष्पधूपदीपच्छादनानां सम्प्रदानमिति । एषामर्थः देव-
 पूर्वं यथा स्यात्तथा सर्वं कर्त्तव्यं पिण्डपित्रयज्ञवदुपदेशेन पित्रे
 कर्मणि अपराह्णकालप्राचीनावीतित्वदक्षिणामुखत्वा प्रादक्षि-
 ण्यलाभः । द्विगुणा एव दर्भाः प्रकृतत्वात् पित्र एव देव
 पित्रोर्यद्दीयते तत् पवित्रपाणिरुपविष्ट एव दद्यात् दर्भाः
 पवित्रमित्युक्तमिति छन्दोगपरिशिष्टात् । प्रश्ने प्राप्ते पंक्ति-
 श्रेष्ठं पृच्छेत् आसनेषु कुशानास्तीर्य तेषु कुशब्राह्मणानुपवे-
 शयेदिति शेषः । यवान् गृहीत्वा ओम् विश्वान् देवानावाह-
 यिथे इति देवब्राह्मणं पृच्छति ब्राह्मणेनैवाहयेत्यनुज्ञातः सन्
 यजमानः विश्वेदेवा स आगत इत्यादिनिषीदतेत्यन्तेनावाह्य
 आवाहनेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा । यवैरन्ववकौर्थाथ-
 भाजने सपवित्रके इति याज्ञवल्क्यवचनात् यवान् विकीर्य
 विश्वेदेवाः शृणुत इत्यादिमादयध्वमित्यन्तं जपेत् । ततः
 पितृनावाहयिथे इति पृच्छेत् आवाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वे-
 त्यादि अत्तर्वे इत्यन्तेनावाह्य उशन्तस्त्वेत्यादि जपन् पितृ-
 नावाहयेत्ततः 'ततस्तिलान् गृहीत्वास्मिन् विकीरेद-
 प्रदक्षिणम् । अहया परया युक्तो जपन्नपहतेति च' इति
 ब्रह्मपुराणात् अपहतेत्यादि वेदिषद इत्यन्तेन तिलान्
 विकीर्य आयान्तु न इत्यादि अवन्त्वस्मानित्यन्तं जपेत् ।
 एकैकस्मिन्निति वचनात् शन्नो देवौरित्यस्य तिलोऽसीत्यस्य
 च प्रेतार्घ्यपात्रेषु आहुतिः मन्त्रप्रकाश्यजलादेः प्रत्येकं
 प्रक्षेप्य । ननु एकैकस्मिन्नित्यनुवर्त्तते तत् कथं पुनरेकैक-
 स्मिन्नेवेत्यनेन सत्यं पितृनिति बहुवचनात् अनाहुत्तेनैव मन्त्रेण
 सर्वपात्रेषु तिलप्रक्षेपः स्यादिति पुनरुच्यते अतएव अत्र एव-
 कारः एकैकेनैवेति मन्त्रलिङ्गात् न तन्त्रेण एवञ्च एकैकस्मि-
 न्नेव बहुवचनमदृष्टार्थम् । अत्र देवपक्षे यवोऽसीति यव-

विकरणम् 'आवाहयेदनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्यृचा । यवे-
रन्ध्रवकौर्य्याथ भाजने सपवित्रके । शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा
यवोऽसीति यवांस्तथा' । इति याज्ञवल्क्येनावाहनेऽर्घ्यपात्रे
च यवानां विहितत्वात् अत्र च यवयारातौरित्यन्तमन्त्रमात्रं
यजुर्वेदिनां सामगानान्तु यवोऽसीति दिवित्वाऽन्तरीक्षायत्वा
इति मन्त्राभ्यां यवप्रक्षेप इति रायमुकुटप्रभृतयः । उडुस्वरं
ताम्रपात्रं खड्गो गण्डकस्तत्शृङ्गमयं पात्रं यानि वा कदली-
त्वगादीनि । अत्र चक्रघटितपात्रस्य निषेधमाह छन्दोग-
परिशिष्टम् 'आसुरेण तु पात्रेण यत्र दद्यात्तिलोदकम् । पितर-
स्तत्र नाश्रन्ति दशवर्षाणि पञ्च च । कुलालचक्रघटितमसुरं
शृणमयं स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं स्थाव्यादि देविकं भवेत्' ।
एकैकस्य देवस्य प्रत्येकं पित्रादेश एकैकब्राह्मणहस्तेन पवित्रे
एकैकेन पात्रेण । असावित्यनेन सम्बोधनान्तनामोच्चारणं
विधीयते । अमाविति नाम गृह्णीयादिति कात्यायनसूत्रान्त-
रात् । प्रथमे पात्रे पितृपात्रे संस्तवान् अर्घ्यपात्रावशिष्टजल-
विन्दून् पितामहादिपञ्चपात्रस्थान् समवनीय पशुप्रोक्षणवत्
क्रमेणानीय प्रपितामहपात्रेण पिधाय पितृभ्यः स्थानमसीति
मन्त्रेण न्युजमधीमुखं कुर्यात् गन्धादीनां हन्धनिर्देशाभिलि-
तानामेव तन्त्रेण पित्रादिकमुद्दिश्य उत्सर्गः । कात्यायनगृह्यम्
'उडृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नौ करिष्ये इति कुरुष्वेत्यनु-
ज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवहुत्वा हुतावशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य
जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते
अमृतं जुहोमि स्वाहा इति वैष्णव्यर्चा यजुषा वा अङ्गुष्ठमन्त्रे-
ऽवगाह्य अपहृतेति तिलान् विकीर्य्य उष्णमन्नं दद्यात् शक्त्या
वाश्रत्सु जपेत् व्याहृतिपूर्विकां गायत्रीं सप्रणवां सक्तत् त्रिवर्षा
दणोद्गीः पितृप्रमन्त्रान् पुरुषसूक्तम् अन्यानि च पवित्राणि

द्विति ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य सक्तत् सक्तदपो दत्त्वा पूर्ववद्वायवीं
जपित्वा मधुमतौर्मधुमधुमध्विति च ढसाः स्येति पृच्छति शेष-
मन्नमनुज्ञाप्येति । अस्यार्थः आद्वीयात्वात् पात्रान्तरे अन्न-
मुद्धृत्य धृतेनाभ्यज्य अग्नौ करिष्ये इति मन्त्रेण पृच्छतीति कर्कः
अतएव पिष्टदयिताक्त्यप्रदीपस्मृतिरत्नाकरश्राद्धदीपिकादिषु
प्रणवादिमन्त्रेनोद्धेतुः एवञ्च अस्य मन्त्रत्वेन शूद्रेणोद्धेतो न
कर्तव्य इति प्रतीयते । ब्राह्मणैरेवोद्धरिते ओम् कव्यत्वनु-
ज्ञातः पिण्डपिष्टयज्ञवदित्यनेन प्राचीनावीतित्वं दक्षिणा-
मुखत्वम् । ओम् अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ओम् सोमाय
पिष्टमते स्वाहा इति मन्त्राभ्यां हवनञ्च प्रतीयते तथा पिण्ड-
पिष्टयज्ञे शतपथश्रुतिः पतितवामजानुना सजघनेन गार्ह-
पत्यं प्राचीनावीतो भूत्वा दक्षिणामुख आसीन इत्युपक्रम्य
हे आहुतो जुहोति ओम् अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ओम्
सोमाय पिष्टमते स्वाहा इति एवमेव हरिहरहलायुधकर्क-
वासुदेव-हरिशर्म-शूलपाणि-रायमुकुटाचार्य-चूडामण्णादयः ।
एवञ्च पिष्टभक्तौ सव्येनेति लिखनं प्रमाणशून्यं मेक्षणाभावे
हस्तेन होमोऽतिदिश्यते । हुतशेषं दत्त्वा इति विशेषानव-
गमात् देवादिक्रमेण सर्वपात्रेषु दत्त्वा शेषं शिण्डार्थं स्थाप-
यित्वा देवादिक्रमेणानुत्तानोत्तानहस्ताभ्यां प्रत्येकं पात्रं धृत्वा
पृथिवी ते पात्रमिति जपेत् अन्नादिकं परिवेश्य वैष्णव्या
ऋचा इदं विष्णोरित्यादिना यजुषा विष्णो कव्यमिदं रक्षस्व
इत्यनेन वाऽङ्गुष्ठं निवेशयेत् । तूष्णीं देवे यवान् अपहर्तेति
पिष्टपक्षे तिलान् विकिरेत् । शक्त्या वेति अन्नाद्यभावेऽप्रति-
षिद्धं शाकादिकमपि । अतएव शाकेनापि अपरपक्षं नाति-
क्रामेदित्युक्तम् । अग्नत्सु भुञ्जानेषु रक्षोघ्नीऋचः यज्ञेश्वर
इत्यादि पितृमन्त्रान् पिष्टप्रकाशकान् । पुरुषसूक्तं सहस्र-

शीर्षेत्यादि प्रसिद्धम् । पवित्राणि याज्ञवल्क्याश्चोक्तवयाणि ।
 तृप्तिं ब्राह्मणानाम् अन्नं प्रकीर्य अग्निदग्धेत्यादि तद्वर्द्धित्य-
 न्ताभ्यां मत्स्यपुराणोक्ताभ्यां मन्त्राभ्यामिति शेषः सकृत् सक-
 दपोदस्वेति प्रत्यापोशानजलदानम् । अतएव पुरस्तादापो-
 शानार्थं जलदानं विशिष्य नोक्तं पुरस्तात् पुरत इति विः
 सकृद्वा मधुमतीर्मधुवातेति तृचं मधुमधुमध्विति च जपेत्
 मध्वित्येतत्त्रिं जपेदित्यन्यत्र दर्शनात् । प्रत्युत्तराभावाद्भ-
 ब्राह्मणपक्षे तृप्तिप्रश्नप्रत्युत्तरयोर्बाधः । शेषमन्नं क देयमित्यनु-
 ज्ञाप्य इष्टेभ्यो दीयतामिति प्रतिवचनं गृह्णीयात् तथाच
 पञ्चपुराणं 'स तानाह पुनः शेषं क देयञ्चान्नमित्यपि । इष्टेभ्यो
 दीयतामेतदिति संप्रवदन्ति ते' । कात्यायनगृह्यं 'मकल-
 मन्नमेकचोदृत्य उच्छिष्टसन्निधौ दर्भेषु त्रीं स्त्रीन् पिण्डान्
 दद्यादवने निज्येति । आचान्तेषु इत्येके । आचान्तेषु उदकं
 पुष्पाणि च अक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यात् अघोराः पितरः सन्तु
 सन्धित्युक्ते गोत्रं नो वर्धन्तां वर्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभि-
 वर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च । अज्ञा च नो माव्यगमत्
 बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति इत्याशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्
 सपवित्रान् दर्भानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छति
 वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
 मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यता-
 मिति । अस्तु स्वधेति उच्यमाने स्वधावाचनीयेषु अपो
 निषिञ्चति उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्
 विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा वाजे वाज इत्य-
 नयां विसृज्य आमवाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य पविशे-
 दिति । अन्त्यार्थः सर्वं हुतशेषं आहीयान्नव्यञ्जनादिकं
 एकस्मिन् पात्रे उद्धृत्य पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति प्रागुक्तं

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् पिण्डपितृयज्ञवदिति याज्ञ-
 बल्कीयेन च तन्नोक्तापहृतेत्यादिना रेखादिकं कुर्यात् तथाच
 पिण्डपितृयज्ञाधिकारे कात्यायनगृह्यं 'दक्षिणेनोस्तिष्ठति अप-
 हृतेति अपरेणोत्सृज्यं पुरस्तात् करोति ये रूपाणीत्युदकपात्रे-
 णावनेजयेदसावेतत्त इति अपसव्यं सव्ये नवोद्धरणसामर्थ्या-
 दसाववनेनिष्कृतेति यजमानस्य पिण्डप्रभृतीनुपमूलं सकृदा-
 ष्चिक्तं रेखायां यथाऽवनिक्तं पिण्डान् दद्यात् असावेतत्त इति ।
 अत्र पितर इत्युक्तोदङ्मुख आगमनादावृत्य अमोमदन्त इति
 जपति अवनेनिष्ठ्य पूर्ववत् नौवीं विस्रंस्य नमोव इत्यञ्जलिं
 करोति एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णामप्यस्य
 उत्तरे वयसि यजमान रोमाणि ऊर्जमित्यपो निषिञ्चति । अव-
 धाय जिघ्रति यजमानः उत्सृज्यं सकृदाच्छिन्नान्यन्नाविति ।
 अस्यार्थः । दक्षिणहस्तेन उस्तिष्ठति कुशेनेति शेषः तथाच
 देवलः 'मण्डलं चतुरस्रञ्च दक्षिणाङ्गवनं हरेत् । एकदर्भेण
 तन्मध्ये उस्तिष्ठत्याभ्युक्ष्य तं त्यजेत्' । उत्सृज्यं कस्तताङ्गारः स च
 दक्षिणाग्नेरेव प्रकृतत्वात् । निरग्नेस्तदसम्भवात् अननुष्ठान
 मिति पशुपतिः । न च तत्प्रतिनिधिलौकिकाऽग्निरस्तु इति
 वाच्यं न पित्रयज्ञौयो होमो लौकिकाम्नौ विधीयते । न देव
 ताम्निशब्दक्रियाणां परार्थत्वात् । इति कात्यायनवचनात् अग्ने
 प्रतिनिधिनिषेधात् अग्नौकरणे तु । 'अग्न्यभावे तु विप्रस
 पाणावथ जलेऽपि वा' । इति विशेषवचनादेव प्रतिनिधि
 लाभः । अत्र दर्भेषु अवनेजनदानविधानाच्चात्र पिण्डपित
 यज्ञवद्रेखायामवनेजनदानम् । अत्र पिण्डानिति पुंलिङ्ग
 निर्देशोऽपि पिण्डपितृयज्ञीयपिण्डदानाभिलाषे पिण्डविशेष
 एतदिति नपुंसकनिर्देशात् । यजुर्वेदीयाभिखापे पिण
 शब्दस्य नपुंसकत्वनिर्देशोऽपि प्रतीयते पिण्डशब्दस्या

नपुंसकत्वमन्यत्र दृष्टम् । 'यथाभाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञ-
दत्तस्य पूरकम्' इति । तथाच षष्ठीशेष इति पाणिनिस्त्वै
जयादित्यवृत्तौ कुक्षस्य पिण्डं पततीति लिखितं पिण्डदाना-
नन्तरं वायुपुराणम् । 'ततो दर्भेषु विधिवत् संमार्ज्यं च
करं ततः । प्रक्षाल्य च जलेनाथ त्रिराचम्य हरिं स्मरेत् । तेभ्यः
संस्वपपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजनम् । दत्त्वात्र पितरश्चेति पठे-
च्चोदङ्मुखस्थितः । चिन्तयंश्च पितृस्तृष्टान् सर्वान् भास्वरमूर्त्ति-
कान् । अमीमदन्त पितरस्त्विति पश्यन् धिया पठेत् । नौवीं
विंशंश्च च जपेत् नमो वः पितरस्त्विति' । इदञ्च करप्रोच्छन्नं
लेपभुजः प्रपितामहपितृनुहिश्य इत्याह मनुः । 'नुष्यपिण्डां-
स्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु तं हस्तं निर्मृज्या-
ल्लेपभागिनाम् । तेभ्यः पूर्वदत्तावनेजनदानावशिष्टजलयुक्त-
पात्रेभ्यः अत्रावनेजनदानानन्तरमेवामीमदन्त इति पाठः
ग्राह्यन्तरीयः यजुर्वेदी तु अत्र पितर इति पठित्वा वामा-
वर्त्तेनोदङ्मुखीभूयागमनात् ग्लानिपर्यन्तं श्वासं विधृत्य तेनैव
यथा प्रत्याहृत्यामीमदन्त इति जपित्वा पूर्वावनेजनदानावशिष्ट-
जलेन पिण्डोपरि नामग्रहणपूर्वकं प्रत्यवनेनिच्छस्वधेति
प्रत्यवनेजनं दत्त्वात् । तथाच पारस्करः प्रेताय पिण्डं दत्त्वा
अवनेजनदानप्रत्यवनेजनदानेषु नाम ग्राहमिति । अत्र
प्रत्यवनेजनेति श्रुतेः व्यक्तमाह मत्स्यपुराणं 'तेषु दर्भेषु तं हस्तं
निर्मृज्याल्लेपभागिनाम् । तथैव च बुधः कुर्यात् पुनः प्रत्य-
वनेजनम् । सामगस्तु द्वितीयेऽपि अवनेनिच्छेति ब्रूयात् ।
तस्यात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्' इति कृद्गोपरिशिष्टात् ।
नौवीं विंशंश्च परिहितवस्त्रस्य वामाङ्गग्रन्थिं मोचयित्वा
आचमनमाह बौधायनः नौवीं विंशंश्च परिधाय उपस्थयेत्
इति परिधाय परिधानवस्त्रग्रन्थिमोचनपूर्वकं पुनः परिधाय

आशामेदित्यर्थः । ततो नमो व इति षडङ्गलिकरणम् ओम्
 नमो वः पितरः शुषाय ओम् नमो वः पितरस्तपसे । ओम्
 नमो वः पितरो यज्जीवं स्तुष्टौ ओम् नमो वः पितरो रसाय
 ओम् नमो वः पितरो घोराय मन्यवे ओम् स्वधायै वः पितरो
 नमो व इति काण्डशाखिनां पाठः । अस्यार्थः हे पितरो
 वो युष्मभ्यं नमः शुषाय शोषकारिणे शीषायेत्यर्थः हे पितरो
 वो युष्मभ्यं नमः तपसे तप इति माघमासस्य नाम तेन माघ-
 फाल्गुनात्मकशिग्रिर ऋतोरैकदेशोद्भावनेन तस्यैव नमस्कारः
 कृतः हे पितरो यज्जीवं जलं युष्मभ्यं तस्मै वर्षा ऋतवे नमः
 हे पितरो युष्मभ्यं नमः रसाय पुष्परसाय अनेन वसन्तस्य
 नमस्कारः कृतः हे पितरो युष्मभ्यं नमः घोराय मन्यवे शीत-
 त्वात् हेमन्ताय प्राणिनां भयहेतुत्वेन घोराय मन्यवे क्रुद्धाय
 यथा क्रूरः कश्चित् दुःखं जनयति तथायमपि शीतो दुःखं
 जनयतीत्यर्थः । हे पितरो युष्मभ्यं नमः स्वधायै शरदे ।
 यथा श्रुतिः स्वधाशरत्स्वधायै पितृणामन्नमिति ब्राह्मणसर्वस्वे
 ज्ञानायुधः । एवञ्च शुषायेत्यादिना ऋतुनमस्कारे सिद्धे यजु-
 र्वेदिनां न वसन्तायेति पाठः प्रतीयते एककार्यकारित्वात्
 अतएव मैथिलपद्धतिरपि तथैव एवं शीषाशिशिरवर्षावसन्त-
 हेमन्तशरद्रूपतया पितृन्नमस्कृत्य एतद्दः पितरो वास इत्यनेन
 शुक्लवस्त्रदशाभवं सूत्रं दद्यात् । माध्यन्दिनशाखिनान्तु
 ओम् नमो वः पितरो रसाय ओम् नमो वः पितरः शोषाय
 ओम् नमो वः पितरो जीवाय ओम् नमो वः पितरः स्वधायै
 ओम् नमो वः पितरो घोराय ओम् नमो वः पितरो मन्यवे
 इति वसन्ताय षडङ्गलिकरणतया पितृन्नमस्कृत्य ओम् नमो वः
 पितर इति क्रुद्धवाहनादिकरणतया पितृन्नमस्कृत्य ओम् नमः
 वो यज्जीवः पितरो दत्त इति पितृन् नमः प्रार्थयेत् ओम्

सदो वः पितरो देव इति कृताञ्जलिः पठेत् श्रीम् एतद्दः
 पितरो वास इति पठित्वा वासःसूत्रं दद्यात् तत्र पिण्डपिण्ड-
 यज्ञे वासो दानानन्तरं यदूर्जं वहन्तीरित्यनेन सेचनमुक्तं तत्
 पिण्डपिण्डयज्ञ एव आहपिण्डे तु स्वधावाचनीयेषु अपो
 निषिञ्चतीति आहसूत्रेऽभिधानात् स्वधावाचनानन्तरमेव
 ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन सेकः अतएव 'अथातो गोभिलोक्ताना-
 मन्वेषाञ्चैव कर्मणाम् । अस्यष्टानां विधिं सम्यग् दर्शयिष्ये
 प्रदीपवत्' इत्यनेन प्रतिज्ञाय 'प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव
 द्विजोत्तमैः । पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्र-
 क्तत्' इत्यनेन एतदपि कृन्दोगपरिशिष्टेन व्यक्तोक्तम् एवं
 आहचन्द्रिकायां गुरुचरणाः । अवधाय नम्रीभूय जिघ्रति
 पिण्डानिति शेषः पिण्डपिण्डयज्ञोक्तोक्त्यनन्तरं सान्नि-
 कर्त्तव्य एव आहिताग्नी निक्षिप्यत्वात् आचान्तेषु इत्येक
 इति एके अन्ये मन्यन्त इति शेषः आचान्तेषु इति । आचान्तेषु
 ब्राह्मणेषु देवे पश्चादाचमनं विश्वे देवोपविष्टानां चरमं हस्त-
 धावनं विसर्जनन्तु निर्दिष्टं तेषु रक्षा यतः स्मृताः' इति वच-
 नात् पिण्डब्राह्मणादिदेवब्राह्मणान्तं कारयेत् । तच्च पिण्ड-
 पूजानन्तरं 'गन्धादीन्निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचमयेद्विजान्' इति
 कृन्दोगपरिशिष्टात् । उदकं शिवा आपः सन्धित्यनेन
 गुणपाणि सौमनस्यमस्त्वित्यनेन अक्षतान् अक्षतश्चारिष्टश्चास्त्व-
 त्यनेन ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् तद्वत्तं कृन्दोगपरिशिष्टे 'शिवा
 आपः सन्धिति च युग्मानेवोदकेन तु सौमनस्यमस्त्विति च
 गुणदानमनन्तरम् । अक्षतश्चारिष्टश्चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपाद-
 येत् । अक्षत्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिश्यते । षष्ठैव नित्यं तत्
 श्रियात् न चतुर्थ्या कदाचन' इति एतज्जलादिदानं देवे प्राक्
 कर्त्तव्यम् । 'यच्च यत् क्षियते कर्म पैलके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत् सर्वं तच्च कर्त्तव्यं वैश्वदेवत्वपूर्वकम् इति देवलवचने ब्राह्मण-
सम्बन्धिप्राप्तकर्मणां देवपूर्वकत्वाभिधानात् अतएव सेतिकर्त्त-
व्यताकपिण्डदानं देवे निवर्त्तते । अक्षय्योदकदानस्तु पित्रे
एव अक्षय्योदकं दद्यात् पितृकब्राह्मणेभ्य इति संवत्सरप्रदोष-
धृतविष्णुसूत्रात् । 'अक्षय्यं वाचयेत् पित्रे चरमं सतिलोद-
कम् । इति पशुपतिधृतदेवलवचनात् । अघोरा इत्यादिना
आशीः प्रार्थनन्तु दक्षिणामुखकर्त्तव्यत्वात् पितृतः प्रार्थनीय-
त्वाच्च न देवे । तदुक्तं मनुना 'दक्षिणान्दिशमाकाङ्क्षन् याचेते-
मान् वरान् पितॄन्' इति । आकाङ्क्षन् पश्यन्निति तद्दोषाकृतः ।
प्राङ्मुखेन वरप्रार्थनन्तु शाख्यन्तरौयं गृह्ये दातार इत्येक एव
मन्त्रः कर्कह्रिसम्मतः अपिपालेनापि तथा प्रयोगो लिखितः
श्रीदत्तादिभिस्तु मत्स्यपुराणदर्शनात् दातार इत्यादिमात्रं
याचिष्य कश्चन इत्यन्तमन्त्रद्वयम् । एताः सत्याशिषः सन्त्विति
च लिखितम् । तथाच मत्स्यपुराणम् 'अघोराः पितरः सन्तु
सन्त्वित्युक्तः स तैः पुनः । गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः
पुनः । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामन्नञ्चैवेत्युदीरयेत् । एताः सत्या
आशिषः सन्तु सन्त्वित्युक्ते च तैर्द्विजैः' । इति गृह्योक्तमन्त्राधिकं
लिखितम् इति फलार्थितया तथैव व्यवह्रियते स्वधावाचनी-
यान् स्वधावाचनीयार्थमास्तरणीयान् बृहस्पतामहेभ्यश्चेति
चकारः प्रत्येकार्थः । तेन पितृभ्यः स्वधोऽप्यतामित्यादि । तथाच
कृन्दोगपरिशिष्टम् 'अर्घेऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानावनेजने ।
तन्मस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च' इति अस्तु
स्वधेति सक्तदेव प्रतिवचनं स्वधावाचनीयेषु पिण्डोपरि
आस्तुतदर्भेषु अघो निषिञ्चति वासो दानानन्तरं पिण्डपितृ-
यज्ञे यज्जलसेचनमुक्तं तदेव आह स्वधावाचनानन्तरं विद-
धाति लाघवात् तत्तानमिति न्युक्तीकृतमर्घ्यपात्रमुत्तानं कृत्वा

ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति देवे
ब्राह्मणान् दृष्ट्वेत् ते च प्रीयन्तामिति ब्रूयुः । विदुष्य आदौ
पितॄन् पश्चाद्देवानिति शेषः अनुव्रज्य ब्राह्मणानिति शेषः ।
प्रविशेद् गृहमिति शेषः ।

अथ एकोद्दिष्टम् । तत्र कात्यायनगृह्यम् । 'अथ एको-
द्दिष्टम् एकोऽर्घ्यः एकं पवित्रम् एकः पिण्डो नावाहनं नाम्नौ
करणं नात्र विश्वे देवाः स्वदितमिति हस्तिप्रश्ने सुस्वदितमिति
अनुज्ञानम् उपतिष्ठतामिति अक्षय्यस्थाने अभिरम्यतामिति
विसर्गः अभिरताः स्म इत्यपरे इति' । अस्वार्थः अयेति
आनन्तर्यवचनं विशेषेतरत्र पार्वणविधेरनुकर्षणार्थम् एको-
द्दिष्टमिति वक्ष्यमाणेतिकर्तव्यताकमेकं प्रेतमुद्दिश्य यत् क्रियते
आहं तदेकोद्दिष्टम् एकम् एकदलरूपं पवित्रम् अतएव सायना-
चार्येण पवित्रासि वैष्णवीति विकृत्य छेदनमन्त्रो लिखितः ।
नावाहनमिति अत्र कात्यायनेन आवाहने तिलविकरणानन्तरं
जप्यत्वेनाभिधानात् आयातु नः इत्यस्य एकोद्दिष्टे वाजसने-
यिनां निवृत्तिर्नास्ति गोभिलेन आवाहने एवायं मन्त्रः कथित
इति छन्दोगानामेकोद्दिष्टे निवर्त्तते इति श्रौतः । तत्र
गोभिलेन तादृशपाठादर्शनात् किन्तु आवाह्य आयातु न
इति कात्यायनेन तुल्य एव गोभिलेऽपि सर्वत्र पाठो दृश्यते ।
ततश्च छन्दोगानामिव आवाहननिषेधे जप्यस्यायातु इत्य-
स्यावाहनप्रकाशकस्यापि वाजसनेयिनां बाधः । हस्ताःस्य इत्यत्र
स्वदितमिति हस्तिप्रश्नः अनुज्ञानं प्रत्युत्तरम् । अक्षय्यमस्त्व-
त्थत्वं उपतिष्ठतामिति वदेत् वाजे वाजे इति मन्त्रस्थाने अभि-
रम्यतामिति विसर्जनम् आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टं प्रेतश्राद्धेषु
सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् । स्वस्वस्तु विदुजेदेवं सकृत्
प्रणववर्जितमिति । एकोद्दिष्टे प्रणववर्जितं स्वस्तीत्यनेन

यद्विसर्जनमुक्तं तत् प्रेतश्राद्धविषयकमिति श्रीदत्तवाचस्पति-
मिश्रप्रभृतयः । तत्र बह्वृचानामेव पार्वणे अभिरम्यतामिति
विसर्जनस्य प्राप्तत्वात् सर्वश्राद्धनिषेधानुपपत्तेः अभिरम्यता-
मिति विसर्जनमभिधाय एतत् प्रेतश्राद्धमिति गोभिलेनाभि-
धानाच्च अपरे ब्राह्मणा अभिरताः स्म इति प्रत्युत्तरं ब्रूयुः ।

अथ सपिण्डीकरणम् । तत्र कात्यायनगृह्यं 'ततः संवत्-
सरे पूर्णे चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि त्रीणि पितृ-
णामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेषु आसिञ्चति' । ये समाना
इति द्वाभ्याम् एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः । ततो द्वादशमासिकै-
कोद्दिष्टानन्तरं पूर्णे संवत्सरे प्रथमसंवत्सरान्तमृततिथौ चत्वारि
इति मातामहपक्षव्युदासार्थं प्रेतपात्रं प्रेतपात्रस्वजलं पितृ-
पात्रेषु पितृपात्रस्वजलेषु । द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् एतेनार्घ्यजल-
समन्वयप्रकारेण पिण्डः पिण्डसमन्वयो व्याख्यातः कथितः
कात्यायनभाष्यकञ्जीलाम्बरधृता काठकौयश्रुतिः । 'दत्त्वा
पिण्डान् पितृभ्यः पश्चात् प्रेतस्य पार्श्वतः । तच्च पिण्डं त्रिधा
कृत्वा भानुपूर्व्या च सन्ततम् । विदध्याक्षिषु पिण्डेषु एवं
संसर्जने विधिः' संसर्जने मिश्रणे अत्र त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य
इति कात्यायनगृह्ये पाठक्रमात् । 'श्राद्धद्वयमुर्पक्रम्य विदधौत
सपिण्डताम् । तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्' इति
परिशिष्टप्रकाशष्टतवचने पार्वणैकोद्दिष्टयोः पौर्वापर्यस्य शब्द-
क्रमाच्च देवपक्षकृत्यं ततः पितृपक्षकृत्यं ततः प्रेतपक्षकृत्यमिति
'प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् । ततः पितामहा-
दिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक्' इति ब्रह्मपुराणे उत्सृष्टार्घ्य-
जलसमन्वये शब्दक्रमानुरोधेन प्रेतादित्वस्य च विशेषतो
विधानात् सामगवाजसनेयिनोरपि अर्घ्यजलोत्सर्ग एव प्रेता-
दित्वम् । यत्तु असपिण्डीकरणं संवत्सरम् एकं पिण्डमनुद्दिश्य

संवत्सरास्ते चत्वार्युदकपात्राणि प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेतस्य त्रीणी-
तरेभ्य इत्याश्वलायनगृह्ये सपिण्डने प्रेतादित्वं तद्वहृचमात्र-
परम् । एवमन्यानि वचनानि यथायोग्यं व्याख्येयानि इतेन
आश्वलायनगृह्यदर्शनाच्छब्दोभयजुर्वेदिनोरपि सपिण्डने आदौ
देवकृत्यं ततः प्रेतकृत्यं ततः पितृकृत्यमिति मैथिलोक्तं हेयं
देवकृत्यपितृकृत्ययोर्मध्ये प्रेतकृत्येन व्यवधानस्यायुक्तत्वात् ।
यश्चात्र न देवं योजयेत् । प्रागेव देवे अर्घ्यं गन्धादिकञ्च दत्त्वा
गन्धमात्यैः पात्रमर्चयित्वा द्रुतशेषं पितृभ्यः पात्रेषु दद्यात्
इति पितृपदार्थे देवं न मिश्रयेदिति कल्पतरुव्याख्याने मैथि-
लानां तथाचरणं सर्वशास्त्रिनामुक्तं तदपि न युक्तम् आश्वलाय-
नेन काण्डानुश्रयस्योक्तत्वात् वहृचानामेव तथायुक्तत्वात् सामग-
यजुर्वेदिनोस्तु विशेषाभिधानात् सर्वत्रैव पार्वणवदेव पदार्था-
नुश्रयः । अत्र सामगयजुर्वेदिनोः आहसूत्रे समन्वयमात्रे
मन्त्रदर्शनात् तत्रैव मन्त्रान्वयः पितृदयितादावुक्तः । किन्तु
सूत्रानुक्तोऽपि देवताभ्य इति पाठवद्भिभागेऽपि मन्त्रान्वयो
युक्तः पौराणिकत्वात् अतएव मैथिलैरपि तथा लिखितम् ।

अथ सांवत्सरिकश्राद्धम् । तत्र कात्यायनगृह्यम् । ‘अत
ऊर्द्धं संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायासं दद्याद् यस्मिन्नहनि प्रेतः
स्यादिति’ । अत ऊर्द्धं पूर्णसंवत्सरादुपरि संवत्सरे संवत्सरे
द्वितीयवत्सरादौ प्रतिसंवत्सरमन्नं दद्यात् श्राद्धं कुर्यात् । कुत्रे-
त्यपेक्षायामाह यस्मिन्निति यन्मासीय यत्पक्षीयतिथौ मृतः
स्यात् । उत्तरवाक्यस्य यच्छब्दात्तच्छब्दानपेक्षेति न्याया-
त्तस्मिन्निति नोक्तम् । तेन मृततिथिसजातीयतिथौ प्रतिसंव-
त्सरं कुर्यादित्यर्थः ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् । तत्र कात्यायनगृह्यम् ‘आभ्युदयि-
कश्राद्धे प्रदक्षिणमुपचारः पित्रमन्त्रवर्जं जपः ऋजवो दर्भाः

यवेस्त्रिलार्यः सम्यक्मिति तृप्तिं प्रश्नः सुसम्यक्मिथ्यतुज्ञानं
 दधिवदराक्षतमित्राः पिण्डाः नान्दीमुखान् पितॄन् आवाह-
 यिष्ये इति पृच्छति नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामिति अक्ष-
 यस्थाने नान्दीमुखान् पितॄन् वाचयिष्ये इति पृच्छति ।
 नान्दीमुखः पितरः पितामहाः प्रपितामहाः मातामहाः
 प्रमातामहाः वृद्धप्रमातामहाः प्रीयन्तां न स्वधाश्च प्रयुञ्जी-
 तेति । अस्यार्थः । पुञ्जजन्मादावभ्युदये यत् आहं तदा-
 भ्युदयिकमुच्यते प्रदक्षिणं देवपितृकर्मकरणाय दक्षिणावर्त्तेन
 गन्तव्यं न वामावर्त्तेन एतेन दक्षिणत आरभ्य आसनादि-
 सम्प्रदानं मैथिलापिपालरायमुकुटायुक्तं युक्तम् । अत्राभ्यु-
 दयिके युग्माः ब्राह्मणाः समूना दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो
 दद्यात् इति आश्वलायनवचनात्मावादि ब्राह्मणानां प्राङ्मुख-
 त्वमिति पार्वणादिशेषः ततश्च पश्चिमदिशि नैऋतिकोणे
 देवानां तदुत्तरे मातृणां तदुत्तरे पितृणां तदुत्तरे मातामहा-
 नाम् आमनानि प्रागग्रदभङ्गयुक्तानि परिकल्प्य दक्षिणाव-
 र्त्तेन कर्म कुर्यात् एवमेवापिपालमैथिलरायमुकुटप्रभृति-
 पङ्क्तिषु न च अन्वष्टकायां देवब्राह्मण दक्षिणतो मात्रादि
 ब्राह्मणानामुपवेशनस्य दृष्टत्वात् अत्रापि तदनुसारेण वायु-
 कोणे देवब्राह्मणानुपकल्प्य प्रादक्षिण्येन गत्वा किञ्चित्ति-
 दारभ्य मात्रादिब्राह्मणोपवेशनं युक्तमिति वाच्यम् अन्वष्टकायां
 वामाचारानुरोधो न देवब्राह्मणस्य दक्षिणपार्श्वे मात्रादि-
 ब्राह्मणोपवेशनम् अत्र च दक्षिणोपचारेण तदितरकल्पनस्या-
 दोषात् अन्वष्टकायां देवब्राह्मणसन्निधानक्रमेण मातृपितृमा-
 तामहब्राह्मणानामुपवेशनस्य दृष्टत्वादत्रापि तथैव युक्तत्वाच्च
 अत्र आवाहनप्रश्नादौ पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकोपाधिपरत्वात्
 मातामहपञ्चवत्पितृपदोऽपि न पृथगाचरणं किन्तु सज्जदेवा-

चरणम् एवञ्च 'दध्यक्षतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।
 द्वितीयार्थेन वै पिण्डं दद्यात् कायेन वा नृप' इति । विष्णु-
 पुराणीयेन पिण्डदाने उदङ्मुखत्वाभिधानमपि यजुर्वेदि
 परम् आसनादिदाने उदङ्मुखत्वस्य प्राप्तत्वात् पिण्डदानेऽपि
 तथैव युक्तत्वात् । प्राङ्मुखपिण्डदाने आवाहितपितृणां
 घृष्टस्थतापत्तेः । पित्रामन्त्रवर्जं जप इति पित्रामन्त्रवर्जं
 यथा स्यात्तथा भोजनकाले जपः 'न चाश्रत्सु जपेदत्र
 कदाचित् पितृसंहिताम् । अन्य एव जपः कार्यः सोम-
 सामादिकः शुभः' इति कुन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात् ।
 पार्वणे द्विगुणा अत्र ऋजवो ज्ञेयाः । यावानर्थंस्तिलैः
 कार्यंस्तावानर्थं यवैः कार्यः अत्र च द्रव्याभिधायकत्वा-
 न्मन्त्रेऽपि यवोऽसीत्युहनीयः तप्ताः स्थः इत्यस्य प्रश्नस्य स्थाने
 सम्पन्नमिति प्रश्नः अनुज्ञानं प्रत्युत्तरम् । अक्षता यवाः ।
 नान्दीमुखान् पितृनित्यनेन मन्त्रेऽभिलापे च नान्दीमुख-
 विशेषणवत्त्वेनोक्तेः । पित्रादीनाम् एतच्च पार्वणोक्तस्थाने
 कार्यम् अक्षय्यस्थाने इत्यनेन यजुर्विदामक्षय्यमस्त्वित्यन्त-
 वाक्यमनुक्ता प्राप्तपितृलोकोपाधित्वेन सर्वानुद्दिश्य नान्दी-
 मुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यनेन सक्तदेव जलं दातव्यम् आवा-
 हनवत् अत्र वैधित् प्रकृते पार्वणे पितुरक्षय्यकाल इति वच-
 नात् तथा 'अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते' । तथा
 'अर्घ्ये'ऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने' इति वचनाच्च
 अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितरमुकदेवशर्मणोदत्तेनानेना-
 कृपानादिना नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम् एवं पितामहा-
 दीनामपि प्रीयन्तामिति क्रियानुरोधेन दत्तमित्यादेर्दत्तेने-
 त्यादिना विभक्तिविपरिणाम इति । तत्र अक्षय्यं वाचयेत्
 पित्रे चरणं सतिलोदकमिति देवलवचनात् पार्वणेऽक्षय्य-

मिति विशेषणपदविधेर्विशेषाकाङ्क्षायाम् प्रकृतत्वात् आद्ये दत्तस्यैवान्वयात् । अत्र चतुर्थी सम्बन्धान्तपदप्राप्तौ षष्ठ्यन्ताभिधानं वाचनिकम् । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने इति वृद्धिआद्येऽक्षय्यवाचनस्थाने नान्दीमुखा इत्यादिविधेरक्षय्यनिवृत्तौ विशेषाकाङ्क्षाविरहात् दत्तमिदमित्यादेराकाङ्क्षितस्यान्वये मानाभावात् तदन्वयिषष्ठ्यन्तसम्बन्धादिपदानामपि निवृत्तिः अतएव नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेदिति ब्रह्मपुराणवचनेनापि अक्षय्यस्थाने नान्दीमुखा इत्यादिवचनं विशेषाभिधानेन पदाहवनीयन्यायेन सामान्याक्षय्यवाक्यवाधकमिति वाच्यम् । न चैवमेकोद्दिष्टेऽपि उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने इति पारस्करदर्शनात् । अत्रापि षष्ठ्यन्तप्रयोगो मास्त्विति वाच्यं तत्र उपतिष्ठतामित्युक्तेः किमित्याकाङ्क्षायामक्षय्यवदुपस्थितस्य दत्तमिदमित्यादेरन्वये सम्बन्धितया षष्ठ्यन्तस्यापि आकाङ्क्षितत्वात् न च प्राकृतेऽपि तथा विश्वे देवाः प्रीयन्तां नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यादि स्वधावाचनस्थानीयवत्तन्मात्रेणैवाभिधानपर्यवसानात् षष्ठ्यैव नित्यमित्यत्र नित्यपदञ्च नान्दीमुखप्रकरणपठितत्वेन न तु तन्मात्रपरं किन्तु पार्वणादिपरम् । एतत् परमुत्तराहं पार्वणेऽपीति निबन्धः । न च अर्घ्येऽक्षय्योदके चैवेत्यादिवचनविषयत्वेन कुतस्तन्मता इति वाच्यं लाघवस्यैव बाधासङ्कतस्य तन्मतासाधकत्वात् एतेनाक्षय्योदकं दत्त्वा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति । पितृब्राह्मणकरजलं दद्यादिति श्रौतत्तादिलिखितं चिन्त्यमिति आहचन्द्रिकायां गुरुचरणाः । नान्दीमुखानिति स्वधां वाचयिष्ये इत्यस्य स्थाने नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्ये इति पितृभ्यः स्वधोच्यतामित्यादिस्थाने नान्दीमुखाः पितर इत्यादि ।

यद्यपि पारस्करेण पित्रादीनामेवोपादानं कृतं न मातादीनां
तथापि पार्वणे शुद्धन्तां पितर इत्यादिमन्त्राणां मातामहा-
दाविबोहेन नान्दीमुख्यो मातरः प्रीयन्तामित्यूहेन मन्त्रादिषु
विनियोगः न च मातामहानामपि एवमित्यादिवचनादस्तु
तत्र प्रकृतावूहो यावद्वचनन्तु वाचनिकमिति न्यायात् प्रकृते
तु वचनाभावात् प्रकृतावूहोऽपूर्वत्वादित्यादिकात्यायनवचनात्
कथमुह इति वाच्यम् । अत्र जीवति पित्रादौ उक्तक्रमातिदे-
शस्य यावत् पार्वणोद्देश्य एवाकाङ्क्षितत्वेन मातामहानामिति
बहुवचनेन तेषामेवोपादानान्मातादीनामपि पार्वणोद्देश्यत्वा-
विशेषात् तत्रोहविधेर्वाचनिकत्वात् । अन्यथा मात्रादिजीवने
वृहान्वष्टकादौ अनिर्णयापत्तेः जीवति पितरि वृहप्रपितामहे
आहुते शुद्धन्तामिति बहुवचनस्यानूहापाताच्च । न च पार्वणीय-
त्वेन वृहदादावूहविधायकमिति वाच्यं तस्य सकलश्राद्धप्रकृति-
त्वेन विप्रतावपि तथात्वलाभात् । प्रीयन्तामित्यस्य सर्वत्रानु-
षङ्गः स्वधावाचने तन्त्रतानिषेधादिति प्राञ्चः अनुषङ्ग एव सूत्र-
स्वरस इति पाञ्चात्याः न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीतेति पारस्करसूत्रेण
स्वधावाचननिषेधात् अर्घ्येऽक्षय्योदके इत्यस्याविषयत्वे लाघ-
वात् सकृदेव नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाः
प्रीयन्तामित्यादि वाच्यम् । नानुषङ्गो गौरवात् बाधकं विना
सूत्रस्वरसहानेरनौचित्यात् अतएव पारस्करेण विवाहप्रकरणे
जायाहोमे सर्वत्रानुषजतीत्युक्तम् । न स्वधेति अत्र सामा-
न्यतो निर्देशात् वाक्ये मन्त्रे स्वधावाचने च स्वधानिषेधः
अतएव वङ्मृचकारिका प्रदर्शनार्था । 'स्वधेति पदस्थाने
पुञ्चाशब्दं वदेदिह । पितृनिति पदात् पूर्वं वदेन्नान्दीमुखा-
निति' । अत्र ब्रह्मपुराणे । 'दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो
विधिपूर्वकम्' इत्युपक्रमस्य द्वाद्यामलमूलानि यवांश्चाय निवे-

दयेत् । तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा' इति वचनात् पितृपक्षे एव द्राक्षात्मलकमूलानि दक्षिणाभिधीयते । देवपक्षे तु पार्वणप्राप्तकाञ्चनमेव दक्षिणा । 'हिरण्यं विश्वे-
देवेभ्यो रजतं पितृभ्योऽन्यच्च गोक्षणाजिनादिकं यावच्च शक्तुयात्' इति नव्यवर्द्धमानधृतपारस्करवचनात् । ततश्च देवपक्षेऽपि द्राक्षादिदक्षिणादानं वाचस्यतिमिश्रोक्तं हेयम् । पितृपक्षे रजतस्यामाङ्गलिकत्वात्तत्त्वागात् द्राक्षादिविधानम् । युक्तमिति ।

इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं यजुर्वेदि-

आहृतत्वं समाप्तम् ।

देवप्रतिष्ठातत्त्वम् ।

प्रणम्य कमलाकाशं नारायणमनाहुतम् ।

प्रतिष्ठां देवतानाञ्च वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

मत्स्यपुराणम् । 'सौवर्णीं राजतीं वापि तमस्रौ रत्नमयीं तथा । शैलदारुमयीं वापि लौहशङ्खमयीं तथा । रौतिकां धातुबुक्तां च ताम्रकां स्वमयीं तथा । शुभदारुमयीं वापि देवतार्चां प्रशस्यते । अङ्गुष्ठपर्वं चारभ्य वितस्तिं यावदेव तु । गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः' । रौतिकां पित्तलं शुभदारुमयीं यज्ञोपकाष्ठसम्भवा । अर्चा प्रतिमा गृहेषु स्तम्भेषु । प्रासादेषु अधिका शुभेतिवचनात् तत्राधिकापि शैलजा गृहे शुभदा तन्मान्तरेऽप्युक्ता । 'चिन्मय-
स्माद्वितीयस्य निस्तलस्याशरौरिणः । उपासकानां कार्याये

ब्रह्मणो रूपकल्पना' । रूपकल्पना. रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्व्यंशादिकल्पना । गीतमीयतन्त्रे । 'काश्मरी ज्ञानदा प्रोक्ता स्वर्णजापि विमुक्तिदा । तेजोदा दारुजा चैव रैत्तिकी शत्रुनाशिनी । ताम्बीधर्मविवृद्धिञ्च करोति बहुसौख्यदा । सृदैव सृत्नयौ प्रोक्ता प्रतिमा शुभलक्षणा । भोगदा मोक्षदा सा तु प्रतिमा कथिता तव' । वराहपुराणे । 'कुड्ये लेख्ये च मे कश्चित् पटे कश्चिच्च मानवः । पूजयेद् यदि वा चक्रे मम तेजोऽशसम्भवे' । कुड्ये लेख्ये भित्तौ लिखिते तथा पटे च लिखिते चक्रे शालग्रामचक्रे । मत्स्यपुराणे लिङ्गमभिधाय 'एवं रत्नमयं कुर्यात् स्फाटिकं पार्थिवं तथा । शुभदारुमयी वापि यद्वा मनसि रोचते । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे' । अतीते वृत्ते 'पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी । तासु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहु-फला भवेत्' । व्यवहारसमुच्चये । 'प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केश-वस्य विशेषतः । उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने । कृष्ण-पक्षे च पञ्चम्याम् अष्टम्याञ्चैव शस्यते' । भुजबलभीमे । 'युगादावयने पुण्ये कर्त्तव्या विषुवद्वये' । चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पर्वसु । या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्तिता । गृह्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा मुक्तिदायिनी' । पञ्च-पुराण । 'प्रतिपदनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः । त्रियो देव्या द्वितीया च तिथीनामुत्तमा स्मृता । तृतीया तु भवा-न्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गृहस्य च । सप्तमी भास्करे प्रोक्ता दशमी वासुके-स्तथा । एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः । त्रयो-

दशौ त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी । मम चैव मुनिश्रेष्ठ
 पौर्णमासी तिथिः स्मृता । चक्रपाणिन इति पणव्यवहार
 इत्यस्मास्मिन्प्रत्ययः 'महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणा-
 यने' । कल्पतरौ देवीपुराणं 'यस्य देवस्य यः कालः
 प्रतिष्ठाध्वजरोपणे । गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजिता' ।
 यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभदस्तस्य
 गर्त्तापूरशिलान्यासे गृह्णारम्भे स काल पूजितः इत्यर्थः ।
 प्रतिष्ठासमुच्चये । 'माघेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयो-
 रपि । ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्' ।
 भविष्ये । 'सोमो बृहस्पतिश्चैव शक्रश्चैवस्तथा बुधः । एते
 सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्मणि' । एतद्वारेषु कर्त्तव्या
 इत्यर्थः । मत्स्यपुराणम् । 'आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तराद्वय-
 मेव च । ज्येष्ठा श्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदस्तथा । हस्ता-
 श्रिनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा । अनुराधा तथा स्वाती
 प्रतिष्ठादिषु शस्यते' । दौपिकायां 'प्राजेशवासवकरादिति
 भास्विनीषु पौष्णामरेज्यशशिभेषु तथोत्तरासु । कर्त्तुः शुभे
 शशिनि केन्द्रगते च जीवे कार्या हरेः शुभतिथौ विधिवत्
 प्रतिष्ठा' । देवीपुराणम् । 'यथा द्वादशमे जीर्णे षष्ठमेवाथ
 भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्महाभयकरी मता' ।
 कल्पतरौ देवीपुराणम् । 'चतुर्वर्णेस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः
 सुखार्थिभिः' । कात्तिकपुराणम् । 'प्रतिमायाः कपालौ द्वौ
 सृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यादेवस्य वा
 हरेः । अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च । यथा-
 पूर्वं तथाभावः स्पर्णादीनां न विष्णुता । अग्न्येषामपि देवानां
 प्रतिमासु च पार्थिव । प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्व-
 सिद्ध्ये' । प्रतिष्ठा ब्राह्मणद्वारेण कर्त्तव्या । तथा हयग्रीवः

पञ्चरात्रे भगवद्वाक्यं 'कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यं मम मूर्ति-
प्रतिष्ठया । अन्वेषणीयस्वाचार्यस्तेन लक्षणसंयुतः । ब्राह्मणः
सर्ववर्णानां पञ्चरात्रविशारदः । ब्राह्मणानामभावे तु क्षत्रियो
वैश्यशूद्रयोः । क्षत्रियाणामभावे तु वैश्यः शूद्रस्य कल्पितः ।
कदाचिदपि शूद्रस्तु न आचार्यत्वमर्हति' इहकारदीये ।
'नमेद् यः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा । स सर्व-
प्रातनाभोगो यावदाहृतसंज्ञवम्' । आहृतसंज्ञवं प्रलयपर्य-
न्तम् । तथा 'स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।
क्षत्रिणे नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा' । कर्मादौ
तु नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणं 'नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म
समारमेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते कश्चित्' ।
प्रतिष्ठाप्रकारस्तु विस्तरेण मत्स्यपुराणादावुक्तः । तदसम्भवे
विद्याकरवाजपेयिसम्मतो भविष्यादावुक्तो ग्राह्यः । यथा
भविष्यपुराणं 'स्नापनादियथाशक्ति कृत्वा तन्मूलमन्त्रकम् ।
विन्यसेद्बृहदाभोजे प्रतिष्ठा सुकृता भवेत्' । आदिपदात् पूजो-
त्सवहोमादि । महाकपिलपञ्चरात्रोक्तकर्म च कर्त्तव्यं तद्यथा
'सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके । पञ्चवारं जपेन्मूल-
मष्टोत्तरशतोत्तरम् । ततो मूलेन मूर्धादिपीठान्तं संस्पृशे-
दिति । तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् ।
पूजाञ्च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि । प्राण-
प्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत्' । लिपिन्यासः मातृका-
न्यासः । उक्तञ्च 'जपादौ सर्वमन्त्राणां विन्यासेन लिपिं
वेनाः । कृतं तन्निष्फलं विद्यात् तस्मात् पूर्वं लिपिं न्यसेत्' ।
आदिमतेऽपि 'मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव च ।
सर्वसां प्रथमं कृत्वा पञ्चाक्षन्मोदितं न्यसेत्' । एतद्वचनाच्च
पूर्वं मातृकान्यासः पञ्चाक्षत्वेन्यासः । क्रमदीपिकीयामध्यं

क्रमो मन्त्रन्यासश्च तत्तन्मन्त्रविशेषोक्तपदवर्णन्यासः । तदभावे
 शिरसि मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासः । तत्त्वन्यासस्तु विष्णुविषयक
 एव न्यासप्रमाणानि शारदाक्रमदीपिकोक्तस्यानुसन्धेयानि
 प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्तु शारदाद्ययोर्विंशतिपटलोक्तः । यथा 'पाशा-
 कुशपुटाशक्तिर्वाणी बिन्दुविभूषिता । याद्याः सप्तसकारान्ता
 व्योमसत्येन्दुसंयुता । तदन्ते हंसमन्त्रः स्वात्ततोऽमुष्य पदं
 वदेत् । प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम् ।
 अमुष्य जीव इहस्थितस्ततोऽमुष्य पदं वदेत् । सर्वेन्द्रियाण्य-
 मुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः । ओम्प्राणपदे प्राणा इहागत्य
 सुखं चिरम् । तिष्ठन्त्यग्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमौरितः ।
 प्रत्यमुष्यपदात् पूर्वं पाशाद्यानि नियोजयेत् । प्रयोगेषु समा-
 ख्यातः प्राणमन्त्रो मनौषिभिः' । पाशाकुशपुटाशक्तिरित्यनेन
 प्रथमं पाशबीजम् आं ततः शक्तिबीजं ह्रीं ततोऽकुशबीजं क्रीं
 बाणीयकारः बिन्दुविभूषितः । तेन यं याद्याः सप्तसकारान्ता
 उद्धृतयकारानुवादेन सप्त न तु तद्भिन्नं बीजं पूर्वं पृथगुद्धारस्तु
 वर्णसप्तानामपि सविन्दुतास्थापनाय अन्यत्राप्यकुशवायूनला-
 कनीवरुणबीजान्युक्तानि अत्र वायुबीजस्यैकत्वं बीजत्वेन
 सर्वेषां सविन्दुत्वं व्यक्तं राघवभट्टोऽप्येवम् अन्यस्तु वाणीविन्दु-
 विभूषिता । इत्युक्त्वा नादविन्दुभूषिता इति व्याख्याने याद्या
 इत्यस्य विशेषणं वदति व्योमहकारः सत्य ओकारः इन्दुर्विन्दुः
 तेन होम् अतएव पाशाकुशान्तरितशक्तिमनोः पुरस्तादुच्चार्य
 आदिवसुवर्णगुणं सहस्रमिति । प्रपञ्चसारोऽप्याह । गुण-
 मित्यनेन होमिति पञ्चपादाचार्यैर्व्याख्यातम् अग्निवधूः स्वाहा
 तेनायं मन्त्रः आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं षं सं हो हं सः अमुष्य
 प्राणा इह प्राणाः । आमित्यादि अमुष्य जीव इह स्थितः ।
 आमित्यादि अमुष्य सर्वेन्द्रियाणि । आमित्यादि अमुष्य

वाक्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु
 स्वाहा । असुष्येति षष्ठान्तदेवतानामोपलक्षणम् 'पदः पदं
 हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र
 स्थाने नियोजयेत्' इति नारदीयात् । वशिष्ठसंहितायां
 'हृदि हस्तं समादाय मूलमन्त्रश्च संजपेत्' । मूलमन्त्रं
 तत्सहस्रतामन्त्रकं स च वेदिकस्तान्त्रिकश्च 'ओङ्कारादिप्रमा-
 युक्तं नमस्कारान्तकौर्त्तितम् । स्तनामसर्वसत्वानां मन्त्र
 इत्यभिधीयते' । इति ब्रह्मपुराणीयेन ओङ्कारादिचतुर्थ्यन्त
 तत्सहस्रतानामरूपो वा । कालिकापुराणेऽपि । 'प्रतिमायाः
 कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत
 तस्मा देवस्य वा हरेः । वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन
 तथैवाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठामाचरेहरेः । तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं
 दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् । एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि
 समाचरेत् । असौ प्राणाः प्रविष्टन्तु असौ प्राणाः स्वरन्तु च ।
 असौ देवत्वसंख्यायै स्वाहेति यजुरीरयन् । अङ्गमन्त्रैरङ्गि-
 मन्त्रैर्वेदिकैरित्यनेन च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु
 समाचरेत् देवीप्रतिष्ठायाम् अस्मा इत्यत्र असौ देवत्वसंख्यायै
 इत्युक्तः । साञ्जल्य्या मेष्यां प्राश्ना इत्यत्र प्राश्नै इत्युक्तवत् ।
 अङ्गमन्त्रैरङ्गन्यासमन्त्रैः अङ्गिमन्त्रैः प्रधानमन्त्रैः वेदिकैः ओम्
 मनो ज्योतिर्जुषतामित्यादिमन्त्रैः स्तपनात् पूर्वं वल्मीक-
 मृत्तिकादिभिस्त्रिभिः क्षालनमाह हयग्रीर्षपञ्चरात्रं 'वल्मीक-
 मृत्तिकाभिस्तु मोमयेन सुभस्मना । क्षालयेत् शिल्पिसंस्पर्श-
 दोषाणामुपशान्तये । स्नापयेद्बभ्रतोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः ।
 नमस्तोऽर्चे सुरेशानि प्रणीते विश्वकर्मणा । प्रभाविताग्नि-
 जगदात्रि तुभ्यं नमो नमः । त्वयि संपूजयामीशे नारायण-
 भगवन्मयम् । रक्षिता शिल्पदोषैस्तु सृष्टियुक्ता सदा भव' ।

केन च यथाशक्तिस्त्रपनादीतिकर्तव्यताकः प्रतिभाङ्गदं
 तन्मूलमन्त्रविन्यासो देवताविशेषसन्निधिः प्रतिष्ठेति । राघव-
 भट्टधृतमहाकपिलपञ्चरात्रेऽपि 'प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रति-
 पूर्वाच्च तिष्ठते । वद्वर्थत्वादिपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः ।
 अर्थस्तदयमेतस्य गीयते शाब्दिकैर्जनैः । विशेषसन्निधेर्णा तु
 क्रियते स्थापकस्य तु । मन्मूर्त्ती भावना मन्त्रैः प्रतिष्ठा सा
 विधीयते' । सुभस्मना गोमयभस्मना गन्धतोयेन चन्दनादि-
 युक्ततोयेन देवतास्नानीयद्रव्यपरिमाणमाह ब्रह्मपुराणम्
 अष्टोत्तरं पलशतं स्नाने देयञ्च सर्वदा' । पलमाह मनुः ।
 'पञ्च क्षणलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णा-
 सत्वारः' इति । ततश्च अष्टरत्निकाधिकलौकिकमात्रव्याधिक-
 तोलकत्रयेण वैधपलं भवति । १ । २ । ८ । एवं तथाविधा-
 ष्टोत्तरशतपलपरिमितेन । लौकिकषष्ट्यधिकशतत्रयतोलका
 इति एवं वस्त्रौकमृत्तिकादिस्नाने सर्वाङ्गान् जलस्पर्शने
 स्नानरूपत्वात्तत्रापि अष्टोत्तरं शतपलमिति वदन्ति । वस्त्रौक-
 मृदादिस्नाने मन्त्रविशेषानुपादानात् मन्त्रानाट्ये गायत्रीति
 शूलपाणिलिखितात् गायत्र्या तत्तन्मूलमन्त्रेण वा स्नानं
 कारयितव्यं गन्धोदकस्नाने तु शुद्धवत्या एतास्त्रिन्दुमित्यादि
 ऋक्त्रयात्मिकया देशिको यजमानो गुरुर्वा विद्वान् । नमस्ते
 इत्यादि विज्ञापनमन्त्रो देवतान्तरे च । नारायणमित्यत्र
 तत्तद्देवतानामोद्गः शिवलिङ्गस्यार्चत्वात् अर्चाविशेषणत्वात्
 स्त्रीलिङ्गमविरुद्धम् । यमः 'ज्ञत्वा देवगृहं सर्वं प्रतिष्ठाप्य च
 देवताम् । विधाय विधिवत् पूजां तल्लोकं विन्दते ध्रुवम्' ।
 नारसिंहे । 'प्रतिमां लक्षणोपेतां नरसिंहस्य कारयेत् ।
 सर्वपापानि संत्यज्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् । प्रतिष्ठां नर-
 सिंहस्य यः करोति यथाविधि । निष्कामो नरशार्दूल देह-

क्षत्वात् प्रमुच्यते । सकामो नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रमोदते ।
 विधिवत् स्नापयेद् यस्तु कारयित्वा जनार्दनम् । न जातु
 निर्गमस्तस्य विष्णुलोकात् कथञ्चन । नरसिंहस्य विष्णोः ।
 उपसंहारे तथा दर्शनात् । माधवोक्तासि । 'देवस्य प्रति-
 मायास्तु यावन्तः परमाणवः । तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके
 महीयते' । राजमार्त्तण्डे । 'पुत्तोत्पत्तौ तथा आहमन्त्र-
 प्राशनिके तथा । चूडाकार्ये व्रते चैव नास्ति पुंसवनेषु च ।
 पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेस्मनः । एतद्वह्निकरं नाम
 गृहस्थस्य विधीयते' वृहन्निकरं आहमित्यन्वयः सूत उवाच ।
 'कलौ चैकाहसाध्येन प्रतिष्ठां मन्दवित्तवान् । मध्यमेनाधमे-
 नापि प्रकुर्यात्तान्त्रिकोत्तमः । नित्यं निर्वर्त्य मतिमान् कुर्यात्-
 दभ्युदयस्ततः । विप्रान् संभोजयेन्नाथ ततो यागगृहं
 व्रजेत् । मणेशयवह्निकपालान् प्रतिष्ठाकुशेषु पूजयेत् ।
 स्थण्डिले पूजयेद्विष्णुं परिवारगणं यजेत् । स्नापयेत्
 प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि । पञ्चासृतेः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्-
 पिण्डकैरपि । तिलतैलैस्तथा स्नेहैः कषायैरपि सत्तमाः ।
 तथा जम्बूशाल्मलिवाय्वालं वटरं वकुलं तथा । एतेषां
 वल्कलरसः कषायः परिकौर्त्तितः । पञ्चपुष्पोदकैर्वाथ त्रिप-
 त्वैरपि सत्तमाः । तुलसीकुन्दमालूरपत्राण्यहुस्त्रिपत्रकम् ।
 चम्पकान्नगंभीपद्मकरवीरञ्च पञ्चकम् । मृत्तिका करिदन्तस्य
 पर्वताश्वत्थुरस्य च । कुशवल्मीकसम्भूतं मृत्पद्ममीरितम् ।
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् । कुर्यात् प्राण-
 प्रतिष्ठाञ्च होमं कुर्याद् यथाविधि । दक्षिणां विधिवत्
 कुर्यात् पूर्णार्घ्यं तदनन्तरम्' । इति भविष्यपुराणे तृतीय-
 भागे नवमोऽध्यायः । नरसिंहपुराणे । 'पञ्चगव्येन देवेशं
 स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके मही-

यते' । ब्रह्मकूर्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन स्नानीयो लेपने
तदुद्धरणे फलमाह तत्रैव 'यवगोधूमजैश्चूर्णैरुद्वर्त्योष्णेन वारिणा
प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात्' । स्मृतिः । 'चतु-
रङ्गलविस्तारा दीर्घा हस्तद्वयावधि पताका लोकपालानां
दशानां परिकीर्त्तिताः' । 'पञ्चहस्ताश्च वै दण्डा पताकानां
प्रकीर्त्तिताः' । ज्योतिषे । 'दुग्धं सशर्करश्चैव घृतं दधि तथा
मधु । पञ्चानृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु' । प्रतिष्ठान-
न्तरं मतस्ये । 'ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा । भोज-
येच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाथ विंशतिम्' । षोडशोपचाराः ।
'आसनं स्वागतं पाद्यमध्य माचमनीयकम् । मधुपर्काचमन-
स्नानवसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदौपी नैवेद्यं वन्दनं
तथा' । दशोपचारास्तु 'पाद्यार्घ्यं माचमनीयमधुपर्काचमन-
न्यपि । गन्धादिपञ्चकञ्चेति उपचारा दशोदिताः' । पञ्चोप-
चारास्तु । 'गन्धादयो नैवेद्यान्ताः पूजा पञ्चोपचारिका' ।
उपचारद्रव्याणि शारदायां 'पाद्य श्यामाकदूर्वाजविष्णुक्रान्ता-
भिरौरितम्' । विष्णुक्रान्ता अपरांजिता एतद्द्रव्ययुक्तं जल-
मिति शेषः । 'गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रफलसर्वपैः । सद्ूर्वैः
सर्वदेवानाम् एतदर्घ्यं मुदीरितम्' । एतद् युक्तं जलमित्यर्थः ।
'जातौलवङ्गकक्कोलैर्जलमाचमनीयकम् । आर्घ्यं दधि मधु-
न्मिश्रं मधुपर्कं निवेदयेत्' । कात्यायनः । 'मधुपर्कं दधि-
घृतमधुपिहितं कांस्ये कांस्येन' । मधुपर्कतिष्ठाने स्नानीयेति
पाठः पूर्वोक्तद्रव्ययुक्तं जलमात्रं वा । 'गन्धचन्दनकपूरका-
लागुरुभिरौरितः' । राघवभट्टघृतं 'शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैः
कुर्व्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकीर्त्तिता ।
पुष्पाणि तप्तदेवदेयानि अगुरुशौरगुग्गुलु मधुपर्ककुचन्दनैः ।
धूपयेदाज्यसंमिश्रैश्चूर्णैर्देवस्य देशिकः । तत्र तत्र जलं दद्यात्

उपचारान्तरान्तरे' । इति । राघवभट्टधृतम् । 'सर्वोपचार-
वस्तूनामभावे भावनैव हि । निर्मलेनोटकेनाथ पूर्णतत्त्वाह
नारदः' । नारसिंहे 'पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः ।
ब्रह्मकूर्चविधानेन विष्णुलोके महीयते' । ब्रह्मकूर्चविधानेन
कुशोदकयुक्तेन । ब्रह्मपुराणे । 'देवानां प्रतिमा यत्र घृता-
भ्यक्तक्षमा भवेत् । पलानि तस्यै देयानि अथवा पञ्चविंशतिम् ।
अष्टोत्तरशतं स्नाने पलं देयञ्च सर्वदा । यवगोधूमजैर्घृणैर्गृह-
त्योष्णेण वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नु-
यात् । पादपीठन्तु यो दद्यात् वित्त्वपत्रैर्निघर्षयेत् । उष्णा-
म्बुना च प्रक्षाल्य सर्वपापैः प्रमुच्यते' देवोपराणम् । 'होमो-
ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा
यथाशक्ति विधीयते' । कात्यायनः 'आज्यद्रव्यमनादेशे जुहो-
तिषु विधीयते' । कालिकापुराणं 'यद्दीयते च देवेभ्यो गन्ध-
पुष्पादिकं तथा । अर्घ्यपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृ-
जेत्' । नरसिंहपुराणम् । 'स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादा-
क्षमनीयकम्' । अत्र नौराजनविधिः पूजारत्नाकरे देवी-
पुराणम् । 'भक्त्या पिष्टप्रदौपाद्यैश्चूताश्वत्यादिपल्लवैः । ओष-
धीभिश्च मेध्याभिः सर्ववीजैर्यवादिभिः । नवम्यां पर्वकालेषु
यात्राकाले विशेषतः । यः कुर्याच्छ्रद्धया वीर देव्या नौरा-
जनं नरः । शङ्खभेर्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः । यावतो
दिवसान् वीर देव्या नौराजनं कृतम् । तावद्वर्षसहस्राणि
स्वर्गलोके महीयते । यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोकं स
गच्छति' । पर्वकाले उत्सवकाले । देव्या इति स्त्रीत्व-
मविवक्षितम् ।

अथ प्रतिष्ठितमूर्त्ती कदाचित् पूजाभावे महाकपिलपञ्च-
रात्रम् । मुक्ताहपूजाविहता कुर्याद्विगुणमर्चनम् । त्रिरात्रे

तु महापूजा संप्रोक्षणमतः परम् । मासादूर्ध्वमनेकाहं पूजा
चेद् हन्यते यदि । प्रतिष्ठैवोच्यते कैश्चित् कैश्चित् संप्रोक्षणक्रमः ।
संप्रोक्षणक्रमः 'संप्रोक्षणन्तु देवस्य देवस्यत्वेति पूर्ववत् । गवां
रसैश्च संस्त्राप्य दर्भतोयैर्विशोध्य च । प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोये
मूलेनाष्टोत्तरं शतम् । सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य
मस्तके । पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरं शतं तथा । ततो मूलेन
मूषादि पीठान्तं संस्पृशेत्' इति । 'तत्त्वान्यासं लिपिन्यासं
मन्त्रन्यासश्च विन्यसेत् । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्यापन
माचरेत् । पूजाञ्च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि ।
यागहोनादिषु प्रायःसंक्षेपेण विधिः स्मृतः' ।

अथास्पृश्यस्पर्शने तु बोधायनः 'द्रव्यवत् कृतशौचानां देश-
र्चानां भूयः प्रतिष्ठापनमिति' । देवतार्चा देवताप्रतिमा । तासां
मस्पृश्यस्पृष्टानां प्रकृतिद्रव्यस्य स्पर्शानां प्रकृतिद्रव्यस्य ताम्बादे-
र्यथेष्टं शौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठापनात् पूज्यत्वमित्यर्थः । इति
रत्नाकराः आदिपुराणे । खण्डिते स्फुटिते दग्धे भ्रष्टे स्थान-
विवर्जिते । यागहोने पशुस्पृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु । अन्यमन्त्रा-
र्चिते चैव पतितस्पर्शद्रुषिते । दशस्वतेषु नो चक्रः सन्नि-
धानं द्विवीकसः । इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषाश्चकारह ।
अन्यत्र वृद्धिश्राद्धहोमौ तु आवश्यकौ । यथाशक्तीत्यभिधा-
नात् इति कश्चित् यथा चाल्पधनानां यदि यज्ञं विनाऽपि
पूजनमाह विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डम् । पूजाकर्म वहि-
र्वेद्यां श्रद्धया भृगुनन्दन । न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कदा-
चन । विष्णुदेवनिकायस्थं यथा श्राद्धमरिन्दम । तपसा
पूजयेन्नित्यं यस्मादल्पधनो नरः । यद्येकाहे वास्तुयाग-
महोत्सर्गौ तदा तन्त्रेण वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् तथा एक-
स्मिन् नान्नौ होमद्वयं विधेयम् एकाम्नौ अनेकहोमकारणं

परिसमूहनादिकमाह गोभिलः । 'गणेष्वेकं परिसमूहनमिच्छ-
वर्हिः पथ्यक्षणाभाज्यभागाविति' पूजादिकं प्रत्येकमेव ।

इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं देवप्रतिष्ठातत्त्वं
समाप्तम् ।

जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ।

प्रणम्य कमलाकान्तं निबन्धानवलोक्य च ।

जलाशयोत्सर्गतत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ जलाशयाः । ते च खननसाध्यास्त्यारः । कूपवापी-
पुष्करिणीतडागरूपाः । तथाच मत्स्यपुराणम् । 'एवमेव
पुराणेषु तडागविधिरुच्यते । कूपवापीतडागेषु तथा पुष्करि-
णीषु च' । कूपोऽद्वारको गर्भविशेषः वह्नोपानकोऽयं
वापीति द्वैतनिर्णयः वस्तुतो लक्षणं वक्ष्यते । पुष्करिणीतडा-
गावाह वशिष्ठसंहितायां 'चतुर्विंशाङ्गुली हस्तो धनुस्तत्त-
त्तरः । शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता । एतत्
पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः' । धनुर्हस्तचतुष्टयं
चतुर्त्तरतचतुर्गुणो हस्तो यस्तद्धनुः । तथाच विष्णुधर्मो-
त्तरे प्रथमकाण्डम् । 'द्वादशाङ्गुलिकः शकुस्तद्वयस्य शयः
कृतः । तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुः सहस्रकः' ।
कापिले । 'चतुर्विंशाङ्गुली हस्तचतुर्भिश्च करैर्धनुः' । शयो
हस्तस्तेन ज्ञातचतुर्दिक्षु विंशतिहस्तान्धूनतायां चतुःशत-
हस्तान्धूनान्तरत्वेन पुष्करिणी । चतुर्दिक्षु पञ्चचत्वारिंशद-
हस्तान्धूनतायां सहस्रद्वितयहस्तान्धूनान्तरत्वेन तडागः । एतत्तु

जलाधारपरं न तु उपरितटपरम् । नव्यवर्धमानधृतो वशिष्ठः ।
 'शतेन घनुभिः पुष्करिणी । त्रिभिः शतेर्दीर्घिका । चतुर्भि-
 र्द्वीपः पञ्चभिस्तडागः । द्वीणाद्दशगुणा वापी' इति संहिता-
 यामन्तरपदश्रुतेरत्रापि तथावगम्यते । तेन चतुर्दिक्षु पञ्च-
 त्रिंशद्वस्तान् नतायां द्वादशशतद्वस्तान्तरान् नत्वेन दीर्घिका ।
 चतुर्दिक्षु चत्वारिंशद्वस्तान् नतायां षोडशशतद्वस्तान्तरान् न-
 त्वेन द्वीपः । चतुर्दिक्षु त्रिंशदधिकशतद्वस्तान् नतायां षोडश-
 सप्तद्वस्तान्तरान् नत्वेन वापी । करोऽत्र कफीष्पपक्ष-
 मध्यमाङ्गुल्ययपथ्यन्तः तथाच कल्कतत्तरद्वीकरयोः । 'मध्य-
 माङ्गुलिकुर्परबोर्मध्यः प्रामाणिकः करः' । तत्करणफल-
 माह आदित्यपुराणम् । 'सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च
 ये । तडागकूपकर्तारो मृच्यन्ते ते तृषाभयात्' । सेतुर्जल-
 धारणहेतुर्बन्धः । तीर्थशौचं घट्टकपरिष्कारः तेन सेतुबन्ध-
 घट्टपरिष्कारतडागादीनां करणे प्रत्येकं दृढभयेमाचनं फलं
 विष्णुः 'अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृताहं विनश्य-
 तीति' । तत्प्रवृत्ते कूपादुत्थिते । विष्णुधर्मोत्तरे 'तडाग-
 कूपकर्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः । ह्योपानहातारस्ते नराः
 स्वर्गयामिनः' । तोयं विना सङ्घचितप्राणिदेशेऽतु नन्दिपुराणं
 'यो वापीमद्यवा कूपं देशे तोयविवर्जिते । खनयेत् स दिवं
 याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः' । ततश्च बाध्यादिखनने
 प्रत्येकजलविन्दुसमसंख्यशतवर्षावच्छिन्नस्वर्गप्राप्तिः फलम् ।
 एतत् सङ्ख्यान्तरं वास्तुयागसङ्ख्यः कार्यः । विष्णुः 'कूपा-
 रामतडागेषु देवतायतनेषु च । पुनः संस्कारकर्त्ता तु लभते
 मौलिकं फलम्' । संस्कारविधौ तु अजसे जलमुत्पाद्य इति
 वक्ष्यमाणवचनात् जलशून्यदेशखनन एव प्रतिष्ठा न तु
 पट्टोद्धारमात्रे । मत्स्यपुराणे । 'प्रासादभवनादीनां विशेषं

विस्तराद्दद । कुर्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुतदाहृतः । इत्युपक्रम्य वाप्यादीनामप्यभिधानात् आदिपदात् कूपादे-
र्ग्रहणम् । 'प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु शस्यते' इत्यभि-
धानाच्च तेन वाप्यादिकरणेऽपि वास्तुयागः । महाकपिलपञ्च-
रात्रं 'जलाधारमहार्थं यजेदास्तु' विशेषतः । ब्रह्माद्यदिति-
पर्यन्ताः पञ्चाशत्तयसंयुताः । सर्वेषां कुलवास्तूनां मायकाः
परिकीर्त्तिताः । असंपूज्य हि तान् सर्वान् प्रासादादौक्त्वा
कारयेत् । अनिष्ट्यत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्मधर्मिणोः ।
ब्रह्माद्यदितिपर्यन्ता इति कल्पान्तरम् । देवीपुराणोक्ते-
शादिकल्पो व्यवहियते । धर्मधर्मिणोस्तडागादितत्कवीः ।
तद्दिने तदकरणे उत्सर्गदिनेऽपि वाप्यादौ तत्करणम् । 'प्रासाद-
भवनीद्यानप्रारम्भपरिवर्त्तने पुरवेशम् प्रवेशे च सर्वदोषापनु-
त्तये । इति वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् । वास्तु-
यागमकुर्वाणस्तवाहारो भविष्यति' । इति मत्स्यपुराणवचने
पुरवेशम् प्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः पूर्वोक्तवचनेन प्रासाद-
धर्मातिदेशादत्रापि प्रासादप्रतिष्ठावत् वाप्यादिप्रतिष्ठादिने
वास्तुयागकरणम् । दीपिकायां 'पुण्यामैत्रकरोत्तराश्विबृह-
ब्रह्मास्त्रपित्रेन्दुभिः । शस्त्रोऽके' शुभयोगवारतिथिषु क्रूरे-
ष्ववीर्येषु च पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे शक्ने शुभांशोदये
प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदो जीवेन्दुपुत्रोदये' । तैः पुष्पा-
नुराधाहस्तोत्तरात्रयाश्विनीशतभिषारोहिणीपूर्वाषाढामघास्त्र-
गशिरोभिः । मात्स्ये । 'चन्द्रादित्य बलं लब्ध्वा लग्नं
शुभनिरीक्षितम् । स्तम्भोच्छ्रायादिकर्त्तव्यमन्त्रश्च परिवर्ज-
येत् । अश्विनोरोहिणीमूलसुत्तरात्रयमैन्दवम् । स्वातीहस्ता-
नुराधा च गृह्णारम्भे प्रशस्यते । वज्रव्याघातशूले च व्यती-
पातातिगण्डयोः । विष्णुश्च गण्डपरिघ वर्जं योगेषु कारयेत् ।

आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः । प्रासादेऽप्येवमेव
 स्यात् कूपवापीषु चैव हि । ज्योतिषे । 'गुरोर्ध्वं गोरस्तवाग्रे
 वार्धके सिंहगे गुरौ । वक्रि जीवाष्टविंशेऽङ्गि गुर्वदित्ये
 दशाङ्गिके । पूर्वराशावनायातातिचारिगुहवत्करे । प्राग्वाशि-
 गन्तृजीवस्य चातिचारे चिपचके । कम्पाद्यङ्गुतसप्ताहे
 नौचस्येज्ये मलिच्छुचे । भानुलङ्घितके मासि क्षये राहुयुते
 गुरौ । पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाङ्का
 चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये । तृतीयेन च सप्ताहे मङ्गल्यानि
 विवर्जयेत् । विद्यारम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनीह्वान् । तीर्थ-
 स्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेक्षणम् । परीक्षारामयज्ञांश्च पुर-
 स्सरथदीक्षणे । व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहहारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठा-
 रम्भणे देवकूपदेः परिवर्जयेत् । हात्रिंशद्विंशसाखास्ते जीवस्य
 भार्गवस्य च । हासप्ततिर्महत्त्वस्ते पादान्ते हादशक्रमात् ।
 अस्तात् प्राक्परयोः पक्षं गुरोर्बाधिक्यबालते । पक्षं वृद्धमहास्ते
 तु भृगुर्बालो दशाङ्गिकः । पादान्ते तु दशाङ्गानि वृद्धो बालो
 दिनत्रयम् । उत्सर्गफलमाह नन्दिपुराणं 'यो वापीमन्त्रि-
 सास्त्रेण विधिवत् प्रतिपादयेत् । कोणेषदककुम्भस्थान् समुद्रा-
 नार्थं श्रद्धया । चतुरन्ता चतुरर्णास्तेन दत्ता भवन्ती भवेत्' ।
 चतुरन्ता समुद्रानार्थेति श्रुतेः । तच्चतुःपरिच्छिन्ना चतुरर्णा
 चतुर्दिगवच्छिन्नजला । अन्तोऽर्णस्तोयपानीयमित्यमरकोषा-
 दर्शः पदं जलपरम् । कपिलपञ्चरात्रे । संक्षेपात्तु प्रवक्ष्यामि
 जलदानफलं शृणु । पुष्करिण्यादिदानेन विष्णुः प्रीयति
 विश्ववृक्षम् । जलाधारकरणार्थं भूमिदाने फलमाह चित्र-
 गुप्तः । 'जलाशयार्थं यो दद्यात् वारुणं लोकमाप्नुयात्' ।
 भूमिमिति शेषः । कालमाह मत्स्यपुराणे । 'शृणु राजन्
 प्रवक्ष्यामि तद्भाग्यं हि यो विधिः । चेन्ने वा क्षीणगुणे वापि

गृहे वा माधवे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा
 भवेत् । प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे । पुण्येऽङ्गि
 वेप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । अतीते प्रवृत्ते तथाच
 तिष्ठासमुच्चये 'माघे च फाल्गुने चैव चैत्रवैशाखयोरपि ।
 श्रेष्ठाषाढकयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्तरायणे' । पुण्येऽङ्गि अष्टम-
 म्नादिशून्ये ब्राह्मणवाचनं पुण्याहस्त्रस्तृद्धिवाचनम् । 'पञ्चमी
 द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी पौर्णमासी च
 तथा श्रेष्ठा चयोदशी । आसु प्रतिष्ठाविधिवत् कृता शुभफला
 भवेत्' । माघ्ये 'आषाढे द्वे तथा मूलसुत्तरात्रयमेव च ।
 श्रेष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदा तथा । हस्ताश्विनी रेवती
 च पुण्यो मृगशिरस्तथा । अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु
 पश्यते । बुधो बृहस्पतिः शुक्रस्त्रय एते शुभावहाः एतन्निरी-
 क्षतं लग्नं नक्षत्रञ्च प्रशस्यते । ग्रहताराबलं लब्ध्वा ग्रहपूजां
 वेधाय च । निमित्तं सफलं ज्ञात्वा वर्जयित्वा तथा शुभम् ।
 अभयोगे शुभे लग्ने क्रूरग्रहविवर्जिते । लग्ने ऋक्षे च कुर्वीत
 प्रतिष्ठादिकमुत्तमम् । अयने विषुवे तद्वत् षडशीतिमुखे तथा ।
 पुराणां स्थापनं कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा' । भविष्ये 'प्रति-
 ष्ठा द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा । दशमी चयोदशी
 वैव पौर्णमासी च कीर्तिता । सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव
 तथा बुधः । एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्मणि' ।
 प्रतिष्ठाधिकारेऽप्यवहारसमुच्चयः । 'क्षणपक्षे च पञ्चम्यामष्ट-
 म्यामपि शस्यते' । दीपिकायां 'पुण्याश्विशुक्रभगदेवतवासवेषु
 गौम्यानिश्वेशमघरोहिणिमूलहस्ते । पौष्णानुराधाहस्तिमेषु
 गुनवंसी च कार्याभिषेकतरुकूपरथप्रतिष्ठा' । वसवो घनिष्ठा
 षष्ठ्य आर्द्रा । आर्द्रायाश्चैव सौभाग्यमिति प्रतिष्ठासमुच्चयात् ।
 आपीद्वानादीनां पूतत्वात् स्त्रीशूद्राधिकारे जातूकर्णः । 'वायो-

कूपतडागादिदेवतायतनेषु च । अन्नप्रदानमाशमापूर्त्तं इत्य-
 भिधीयते । अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानामनुपालनम् ।
 आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते । ग्रहोपरागे यज्ञानं
 पूर्त्तमित्यभिधीयते । इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य
 उच्यते । अधिकारी भवेच्छुद्धः पूर्त्तधर्मे न वैदिके । वैदिके
 वेदाध्ययनसाध्येऽग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः । एवं स्त्रीणा-
 मपि पूर्त्ताधिकारः । यथानारौत्यनुवृत्तौ वृद्धस्पतिः । 'पितृ-
 व्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्त्रीयमातुलान् । पूजयेत् कथ-
 पूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः' । एतेन जलाशयोत्सर्गादौ
 गौरवतारणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्त्तृको मन्त्रपाठः । तत्रा-
 मन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽप्यनधिकारः ।
 विशेषोपदेशविरहादिति हेतुनिर्णयोक्तं निरस्तम् । मन्त्रपाठस्तु
 ब्राह्मणद्वारा 'अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण मृच्छते' । इति
 वराहपुराणात् । अमन्त्रस्येति परिभाषया स्त्रीणामप्यधिकारः ।
 अस्य पूर्त्तत्वाद्दृष्टिश्चाहमप्यादौ क्तव्यम् । यथा गोभिलः
 'वृद्धिः पूर्त्तेषु युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः यवैस्त्रिलार्थं
 इति' । हयशीर्षपञ्चरात्रे 'वापीकूपतडागानां पश्चिमे याग-
 मण्डपम् । कुर्याद् यथाक्रमेणैव कन्यसुमध्यमोत्तमम् ।
 कन्यसंदशहस्तान्तु कूपे शस्तं तथानघ । द्विषट्कं कारये-
 द्वाप्यां पुष्करिण्यां चतुर्दश । त्रिषट्कं कुर्वीत तडाग-
 मण्डपं शुभम्' । कन्यसङ्गनीयांसम् । सङ्कल्पविधिस्तु भविष्ये ।
 'मृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदक्षुब्धः । दर्भत्रयं साग्रमूलं
 फलपुष्पतिलान्वितम् । जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिक्षुब्धः ।
 साधारणे चोत्तरास्त्र एशान्यां तप्त्रलं क्षिपेत्' । मत्स्य-
 पुराणे । 'प्रागुदकप्लवने देशे तडागस्य समीपतः । चतुर्दशं
 त्र्यंशं वेदीं चतुरस्रं चतुर्मुखीम्' । कारयेदिति शेषः ।

तथा 'सर्वतः समवर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः' । समवर्णा
वस्त्रमाणलोकपालवर्णाः । अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि
च । मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराख्येतानि कारयेत्' । तथा 'कुल-
श्रीलसमापकः स्थापकः स्वाह्विजोत्तमः' । स्थापक आचार्य
इति रत्नाकरः । तथा 'सौवर्णं कूर्ममकरो राजतौ मत्स्य-
हुण्डुभौ । ताम्रौ कुलीरमण्डकावायसः शिशमारकः । एव-
मासाद्य तान् सर्वानादौ चैव विशाम्यते । शक्तमाख्याम्बर-
धरः शक्तगन्धानुलेपनः । सर्वौषधुदकस्नानस्नापितो वेद-
पुङ्गवेः । यजमानः सपत्नीकः पुन्रपौत्रसमन्वितः । पश्चिमं
द्वारमाश्रित्य प्रविशेद् यगमण्डपम् । ततो मङ्गलशब्देन
मेरीषाञ्च स्ननेन च । रजसामण्डपं कुर्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्व-
वित् । षोडशारं भवेच्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् । चतुरस्रन्तु
परितो वृत्तं मध्ये गुणोत्तरम् । वेद्याद्योपरितत्कृत्वा ग्रहंज्ञो-
कपतीस्तथा । विन्ध्यसेनान्धतः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः ।
भूषादीन् स्थापयेन्मध्यं वारुणं मन्त्रमाश्रितः' । भूषादीन्
कूर्मादीन् । 'ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः ।
विनायकन्तु विन्ध्यस्य कमलामम्बिकान्तथा' । पूजयेदिति
शेषः । मत्स्यपूजणम् । 'नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समा-
रभेत् । अन्यथाफलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित्' । ग्रह-
पूजामण्डलं शान्तिदीपिकायां 'वर्तुलो भास्करः कार्योऽह-
चन्द्रो निशाकरः । अङ्गारकस्त्रिकोणः स्वात् बुधस्यापाकृति-
स्तथा । पद्माकृतिर्गुरुः कार्यश्चतुष्कोणस्तु भार्गवः । सर्पा-
कृतिः शनिः कार्यो राहुस्तु मकराकृतिः । खड्गाकृतिस्तथा
केतुः कार्यो मण्डलपूजने' । मत्स्यपुराणे 'देवताश्च तथा
आप्या विश्वतिर्हादशाधिका । सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुध-
श्रीवसिताकंजाः । राहुः केतुरिति प्रोक्तो ग्रहा लोकहिने

रताः । मर्त्ये तु भास्करं विद्याप्नोहितं दक्षिणेन तु । उत्त-
रेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्वोत्तरेण तु । पूर्वेण भार्गवं विद्यात्
सीमं दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन शनिं विद्यात् राहुं दक्षिण-
पश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेत् शुक्रतण्डुले ।
भास्करस्त्रेक्षरं विद्यादुमाञ्च शशिनं तथा । स्कन्दमङ्गार-
कस्यापि बुधस्यापि तथा हरिम् । ब्रह्माणञ्च गुरोर्विद्यात्
शुक्रस्यापि प्रजापतिम् । शनैश्चरस्य तु यमं राक्षोः कालं
तथैव च । केतूनाञ्चित्रगुप्तञ्च सर्वेषामधिदेवताः । अग्नि-
रापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवता । प्रजापतिश्च सर्पश्च
ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः । विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाश-
मेव च । आवाहयेद्वाहृतिभिस्तथैवाग्निकुमारकौ । संसरे-
द्ब्रह्मादित्यमङ्गारकसमन्वितम् । सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुध-
जीवी तु पिङ्गलौ । मन्दराङ्ग तथा क्षणौ धूम्रं केतुगणं
विदुः । ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च । धूपा-
मोदोऽथ सुरभिरुपरिष्ठाहितानकम् । शोभनं स्थापयेत् प्राञ्चः
फलपुष्पसमन्वितम् । मुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमस्य घृतपाय-
सम् । संयावकं कुजे दद्यात् क्षीरासं सोमसूत्रवे । दधौद-
नन्तु जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम् । शनैश्चरीय क्षयरमाण्यं
मासञ्च राक्षवे । चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्षैः समर्चयेत् ।
स्कन्दपुराणम् । 'जन्मभूर्गोत्रमेतेषां वर्णस्थानमुखानि च ।
यो ज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तौ नावमानिताः । उत्पत्तौ-
ऽर्ककलिङ्गेषु यमुनायाञ्च चन्द्रमाः । अङ्गारकस्त्ववन्त्यान्तु
मागधेषु हिमांशुजः । सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे
तथा । शनैश्चरश्च सीराष्ट्रे राहुर्वेनाटिकापुरे । अन्तर्वेद्यां
तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः । आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेय-
श्चन्द्रमा भवेत् । भरद्वाजो भवेद्भोमस्तथात्रेयश्च सोमजः ।

शुक्रः पूज्योऽङ्गिरो गोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा । शनिः
 काश्यप एवायं राहुः पैठीनसिस्तथा । केतवो जैमिनेयाश्च
 ग्रहालोकहिते रताः । तद्गोत्रजातीरञ्चात्वा होमं यः कुरुते
 नरः । न तस्य फलमाप्नोति न च तुष्यन्ति देवताः । न हुतं
 न च संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत् । गोभिलकात्यायनौ ।
 'ब्राह्मणौ भार्गवाचार्यौ चक्रियावर्कलोहितौ । वैश्यौ सोम-
 बुधौ चैव शेषान् शूद्रान् विनिर्दिशेत्' । शान्तिदीपिकायाम् ।
 'शुक्राकौ प्राञ्जुखौ स्थाप्यौ शशाङ्कारौ च दक्षिणौ । उत्त-
 राख्यौ गुरुबुधौ पश्चिमास्यास्तथापरे' । अग्निप्रणयनानन्तरं
 ग्रहावाहनमाह वैशम्पायनः । 'अग्निप्रणयनं कृत्वा पश्चादा-
 वाहयेत् ग्रहान् । मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन
 तु' । इत्यादि यद्यपि ग्रहादीनां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति
 शब्दोपहितस्यार्थः अर्थोपहितः शब्दो वा उभयथापि शब्दा
 वियमादविनिगमः स्यात्तथापि सूर्यादिशब्दत्वेन ग्रहाणां
 देवतात्वं तेन सूर्यसोममङ्गलबुधहस्तशुक्रशनिराहुकेतु-
 पदैर्देवतात्वम् अधिदेवतानान्तु ब्रह्मको मा स्कन्दविष्णु-
 ब्रह्मेन्द्रयमकालचित्रमुप्तानामेभिरेव पदैस्तथा प्रत्यधिदेवता-
 नाम् अग्न्यप्यपृथिवीविष्णुन्द्रशशिप्रजापतिसर्पब्रह्मणामेभि-
 रेव पदैः । तथा विनायकदुर्गावायाकाश अग्निनामभि-
 रेवेति कृत्यप्रदीपोक्तध्यानानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते लोकपालस्य
 मन्त्रानाह भविष्ये । 'न्यासमन्त्रानयो वक्ष्ये लोकपाला-
 त्मकानिह । इन्द्रस्तु महसादीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ।
 वषट्कस्तो मकासत्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः । १ । आग्नेयः
 गुरुषो रक्तः सर्वदेवमयोऽव्ययः । धूमकेतुरनाष्टृषस्तस्मै नित्यं
 नमो नमः । २ । यमस्योत्पलवर्णाभिः किरौटो दण्डदृक्
 सदा । धर्मसाक्षी विशुद्धात्मा तस्मै नित्यं नमो नमः । ३ ।

निर्वर्तितस्तु पुमान् तृणः सर्वरक्षोऽधिपो महान् । खड्ग-
 हस्तो महासत्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः । ४ । वरुणो धवलो
 जिष्णुः पुरुषो निम्नगाधिपः । पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै
 नित्यं नमो नमः । ५ । वायुश्च सर्ववर्णोऽयं सर्वगन्धवहः
 शभः । पुरुषो ध्वजहस्तश्च तस्मै नित्यं नमो नमः । ६ ।
 गौरवर्णः पुमान् सौम्यः सर्वौषधिसमन्वितः । नक्षत्राधिपतिः
 सौम्यस्तस्मै नित्यं नमो नमः । ७ । ईशानः पुरुषः शुक्लः
 सर्वविद्याधिपो महान् । शूलहस्तो विरूपाक्षस्तस्मै नित्यं
 नमो नमः । ८ । पद्मयोनिस्रुतसूर्तिर्हेमवासाः पितामहः ।
 यज्ञाध्यक्षस्तुर्वर्गस्तस्मै नित्यं नमो नमः । ९ । योऽसावनन्त-
 रूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पुष्पवहारयेन्मूर्द्धिं तस्मै नित्यं
 नमो नमः । ओङ्कारपूर्विका ह्येतं न्यसेदलि निवेदने । मन्त्राः
 स्युः सर्वकार्याणां सिद्धिपुष्टिफलप्रदा । हयशोषपञ्चरात्रे ।
 'अथ वाप्यामतः कुर्यात् सूक्ष्मरक्षादिनिर्मितम् । द्विभुजं
 हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् । वामेन नागपाशन्तु धारयन्तं
 सुभोगिनम् । सलिलं वाममाभोगं कारयेद् यादसां पतिम् ।
 वामे तु कारयेद् वृद्धिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् । नागेनंदौभि-
 र्यादौभिः समुद्रैः परिवारितम् । कृत्वैवं वरुणं देवं प्रतिष्ठा
 विधिनाचयेत् । पुष्करं तत् पुत्रं ततः प्रसन्नवदनमिति
 ध्यानेन प्रवक्ष्यते वरुणमन्त्रोद्धारस्तु अत्रैव 'अष्टाविंशान्तवीजेन
 चतुर्दश स्वरैश्च । अर्हन्तुविन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च' ।
 तेन ओम् रौ इति मन्त्रः । 'प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन
 निबोधयेत् । पूजयेन्नम्यपुष्पाद्यैः सान्निध्यं पाशसुदवा' ।
 स्थितिं प्रतिष्ठां निबोधयेत् अन्तर्गताङ्गुष्ठमुष्टिभ्यां निबोध सुद्रां
 दर्शयेत् । दानकल्पतरुद्वारकरयोर्वहृ च गृह्यपरिशिष्टम् ।
 अथातो वारुणविधिं वापीकूपतङ्गानविधिं व्याख्यास्यामः ।

पुण्ये तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्रतीचीं दिशमाख्याय प्राक् प्लवने
उदक्प्लवने वा उदकसमीपे उदकमुपसमाधाय वारुणचक्रं
अपयित्वाज्यभागान्तं हुत्वाज्याहुतीर्जुहुयात् । समुद्रज्येष्ठा
इति प्रत्यृचं ततो हविषाऽष्टाहुतीर्जुहुयात् तत्वायामि ब्रह्मणा
वन्दमान इति पञ्च त्वस्रोऽग्ने वरुणस्य विद्वान् इति हे इमं
देवस्तुधोहवेति च स्विष्टिज्ञतश्च नवमं नव वै प्राणा प्राणा वा
आपस्तम्बादापो नवभिर्जुहोति मार्जनान्ते धेनुमवतारयेत् ।
अवतार्यमाणं तामनुमन्त्रयेत् इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व
अशुभः पूतो मृतः सन्तु नित्यं भावयन्ती सर्वतीर्थाभिषिक्तं
लोकास्तीक्ष्णं तरते तीर्थ्यते च इत्यनेन पुच्छाग्रे यजमानः स्वयं
लम्ब आचार्य्येणान्वारब्ध उत्तीर्थ्यापोऽध्मात्मातरः शुद्धयन्तु
इत्यैशान्यां दिशि उत्थापयेत् सुष्वसा भवतीह भूया इति यदि
सा हिं करोति तदा हिं कृत्वती वसुमतौ वसूनामिति जपेत्
तां सचेलकण्ठां कनकशृङ्गीं ताम्रपृष्ठां हृषप्रजां रूप्यसुरां
कांक्षोपदोहां विप्राय सामगाय दद्यात् इतरां वा यथाशक्ति
दक्षिणाचार्य्याय देयेति तत उत्सर्गं कुर्यात् देवपिष्टमनुष्ठाः
प्रीयन्तामित्युत्सृज्य आह शौनकः । 'यजमानो ब्राह्मणान्
भोजयित्वा स्वस्ति वाचयतीति' देवाः पितरो मनुष्याः प्रीय-
न्तामिति कल्पतरुः । अस्यार्थः । तीर्थादीनां शुद्धत्वं पूर्वोक्त-
वचनेभ्यो ज्ञेयम् । एष विधिर्गीभिलपारस्करगृह्यकर्मणु-
ष्ठानाभ्यामनुष्ठेयते । 'यज्ञान्नातं स्वशाखायां परोक्तमवि-
रोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्' । इति
कन्दोपपरिशिष्टात् ततश्च अग्निमुपसमाधयेति स्वगृहोक्त-
विधिनाऽग्निं संख्याप्य वरुणदेवताकं चक्रं निष्पाद्याज्य-
भागान्तं हुत्वा इति सामगेतरपरं न तु विरूपाक्षजपान्तां
शुशुङ्गिकां समाप्य महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रकृतं कर्म

कुर्यात् । तत्र प्रथमतः पिङ्गभ्रूश्मशुकेशाक्ष इत्यनेन ध्यात्वा
 वारुणपाकयज्ञे अग्ने त्वं वरुणनामासौति नाम कुर्यात् यथा
 प्रतिष्ठायां लोहितो वास्तुयागे प्रजापतिः । जलाशयप्रति-
 स्थायां वरुणः समुदाहृतः' इति मत्स्यपुराणात् तत आवाह्य
 पूजयित्वा समित्प्रक्षेपानन्तरं महाव्याहृतिहोमं कृत्वा समुद्र-
 ज्येष्ठा इत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहुयात् ओम् तत्वाया-
 मीति ओम् तदिदं कृतमिति ओम् शुनः शिफोयामीति ओम्
 अवेतेहलो वनु इति ओम् उदुत्तममिति पञ्चभिः । ओम् तन्नो-
 ऽग्ने इति ओम् स त्वन्नोऽग्ने इति द्वाभ्याम् ओम् इमं मे श्रुधौ
 हर वरु इत्येकेन एवं स्थानत्रयोक्तेर्बह्वृचोक्तेः प्रत्येकमष्टाभि-
 र्मन्त्रैश्चतुरावर्त्तं भृगुगोत्रभार्गवप्रवरश्च पञ्चावर्त्तं स्रुवा जुहुयात्
 अग्नये स्विष्टिक्ते च ततः कुशष्टिकोक्तविधानेन शेषं समा-
 पयेत् । नव वै प्राणा इति नवाहुतिस्तु मार्जनाग्नौ इति
 मार्जनं यजमानाभिषेकः । तद्विधानन्तु मत्स्यपुराणे 'गजा-
 श्वरय्या बल्ल्मीकसङ्गमे हृदगोकुलात् । सृदमादाय कुशेषु
 प्रक्षिपेच्चत्वरान्तथा । रोचनान्तु ससिद्धार्यान् गन्धान् गुग्गुलु-
 मेव च । स्रपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभङ्गसमन्वितम् । पूर्त्तकर्त्तुं
 महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः । पञ्चभङ्गाः शान्तिकपौष्टिक-
 कल्पतरुक्ताः । अश्वत्योडुम्बरप्लवटचूतस्य पञ्चवाः । महा-
 मन्त्रैः सुरास्वामित्यादिभिः । एतत् पथ्यन्तोऽपि कूपेऽपि
 कापिले 'ऐशान्यां स्थापयेद् यूपं खातात् पञ्चकारान्तरम्'
 यूपवृद्धेति मन्त्रेण सर्पाकारं सुशोभनम् । पूजयित्वा तं
 बध्नाद्यैस्ततो यष्टिं प्रचालयेत् मात्स्ये 'चरन्निमात्रो यूपः
 स्नात् क्षीरिवृक्षविनिर्मितः । यजमानप्रसाधो वा संस्थाप्यो
 भूतिमिच्छता' । क्षीरिवृक्षोऽश्वत्थादिः । ततो धेतुं सवेत-
 कण्ठाद्युक्तविशेषैश्चविशिष्टां जलोऽवतारयेत् । तथाच इयशीर्षं

‘गां सवक्षां समानीय सुशीलाञ्च पयस्विनीम् । कांक्षो-
पदोद्वां स्नर्णशृङ्गीं वस्त्रपुष्पादिमण्डिताम् । लाङ्गूलव्यस-
नस्त्रोऽसौ यजमानः सबान्धवः । शनैः सन्तारयित्वा च आचा-
र्याय निवेदयेत्’ । कांक्षोपदोद्वां कांक्षक्रीडाम् । कापिले
‘अजले जलमुत्पाद्य यजमानः सभार्यकः । तरेहै प्राक्षुखो
भूत्वा धृतगोलाङ्गुलाङ्गुलिः’ । इदं सलिलं पवित्रमिति मन्त्रेण
अवतार्यमानामनुमन्त्रयेत् । प्राक्षुखः सन् अवतारयेत् सा
च गौः पश्चिमतोऽवतार्य । ततः कूलसमीपं गत्वा तर्पयेत्
यथा कापिले ‘पुनः पुच्छोदकेनाथ सतिलेन कुशेन तु । भुम्ने-
नैवापसव्येन पिष्टतौर्येन तर्पयेत् । गताच्चात्र गमिष्यन्ति ये
कुले मम बान्धवाः । ते सर्वे द्वाप्तिमायान्तु मया दत्तजलेन
वै । ततो मुञ्चामि मन्त्रेण मुञ्चेद्वां वत्ससंयुताम्’ । आचार्येण
अन्वारब्धा उत्तौर्य आपोऽस्मात्मातरः शुभन्तु इति मन्त्रेणै-
वाद्यां दिश्युत्पापयेत् । सुयवसा भगवतीह भूया इति ब्रूयात्
हिङ्गारं यदि करोति तदा हिङ्गस्रतीति पठेत् । ततश्च उत्त
विशेषचविशिष्टां तां धेनुमाचार्याय सामगाय दद्यात् ।
यथाशक्ति दक्षिणाञ्च दद्यात् एतत् पर्यन्तं कर्म कूपे न व्यव-
ह्रियतेऽसम्भगात् तत उत्सर्गं कुर्यात् जलाशयस्येति शेषः ।
अत्र विशेषमाह रत्नाकरधृतं मत्स्यपुराणं ‘फलानि चिन्तय-
न्त्यो विविधानि शुभानि च । प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो जलपूर्णं
जलाशयम्’ । कापिलम् । ‘ततस्तत्पश्चिमं तौरं गत्वा पूर्वा-
ननः स्त्रितः । जलोत्सर्गं प्रकुर्वीत सर्वभूतार्थकं ध्रुवम्’ । सर्व-
भूतार्थकं सर्वभूतप्रयोजनकं सर्वभूतेभ्य उत्सृजेदित्यर्थः । देव-
पितृमनुष्याः प्रीयन्तामिति पठेदिति शेषः । उत्सृज्य यज-
मानो ब्राह्मणान् स्नस्तिवाचयौत दक्षिणाभिरिति शेषः ।
एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि । जलाशयोक्तर्गस्य सर्वभूतोद्देश्यत्वेन

प्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्ववदप्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्यागत्वमपि ततश्च
 कौटादेर्ममदमिति स्वीकारयोग्यत्वेन वेदमेयोद्देश्यगतस्वत्वा-
 जनकत्यागरूपत्वादस्य यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्सर्ग-
 सुप्रकृत्यस्य मत्स्यपुराणेऽपि प्राप्नोति तदुद्यागबलेन भूय इति
 यागत्वेनाभिहितं ततश्च तज्जलं स्वस्वत्वदूरीकरणेन नद्यादि-
 वत् साधारणौकृतम् अतएव 'सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्त-
 मिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः' । इति
 मन्त्रस्मिन् नोपादानं विना कस्यापि स्वत्वमिति । ततश्चान्य-
 यागवदुत्तरप्रतिपत्तेरश्रुतत्वात् साधारणजलस्य परिग्रहमात्रेण
 गोतमोक्तेन दातुः स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन स्वामि-
 त्वात्तत्र ज्ञानादावदोषः । तथाच गोतमः 'स्वामी ऋक्-
 ऋग्यसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्यातिर्विज्यं लब्धं क्षत्रि-
 यस्य विजितं निर्दिष्टं वैश्यशूद्रयोः' इति परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य
 जलद्वयकाष्ठादेः स्वीकार इति मिताक्षरा । ऋक्याधिकारे
 व्यक्तमाह आपस्तम्बः 'दायाद्यं शिलोच्छीवान्यच्चापरपरिग्रही-
 तमिति' । अपरपरिग्रहीतम् अन्यास्वीकृतम् असामिकमिति
 यावत् निर्विष्टं वेतनलब्धं निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरसिंह-
 त्रिकाण्येवात् । हयशीर्षे 'आपोहिष्ठेति तिसृभिः पञ्चगव्यं
 विनिक्षिपेत् । तीर्थतोयं तथा पुण्यं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ।
 मोक्षलं प्रार्थयेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्तथा । ततोऽन्नं
 भोजयेत् द्विजान् दद्यात्तेभ्यश्च दक्षिणाम्' । एतत् पर्व्वन्तं कूपे-
 ऽपि । कापिले 'नागानामष्टनामानि लिखितानि पृथक्
 पृथक् । ततः कुम्भे च निक्षिप्य गायत्र्या च विलोच्य वै ।
 उच्यते पत्रिकामेकां तत्र वै नागमीक्षयेत् । यस्य नामोचरे-
 हस्य स वै जलाधिपः स्मृतः । तं वै संपृज्य गन्धार्घ्येर्दद्यात्
 क्षीरञ्च पायसम्' । पत्राणाम्नाम्नाम् । योगीश्वरकृतवचनात्

यथाऽष्टौ नामान्याम्बस्य पत्रे कृत्वा तु यत्नतः' । तानि च गारुडे । 'अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः' । ततश्च अनन्त वासुकि कर्कटक पद्म महापद्म तक्षकशङ्खकुलीराणां नामान्याम्बपत्रे लिखित्वा कुम्भमध्ये निक्षिप्य गायत्र्या गोमूत्रेण वा छन्दसा मध्याभीति रघुनाथधृतमन्त्रेण आलोच्य यच्च नामोत्तिष्ठति तं यद्वां समावाद्यानेन नागेन अथ जलाशयस्य रक्षाकर्त्तव्येति ब्राह्मणान् श्रावयेत् । हयशीर्षं 'वैल्वकं वाह्वक्षेव पुन्नागं नागकेशरम् । वकुलं चम्पकक्षेव विल्वक्षेवाथ छादिरम् । एतेषामेव दारुणां नागयष्टिः प्रकीर्त्तिता । सवक्त्र-कोटरं त्यक्त्वा तस्मात् कुर्यात् यथेप्सितम्' । तथाच बृहस्पतिः 'शूलचक्राङ्कितं कृत्वा स्थापयित्वा जलाशये । द्वादशाङ्गुल-मानन्तु वापी चक्रं प्रकल्पयेत् । षोडशं पुष्करिण्यान्तु विंशतिन्तु सरोवरे । सागरे हस्तमात्रन्तु लौहं ताम्रञ्च पैत्तलम् । चक्रञ्च विविधं प्रोक्तं कुर्यात्तेषां यथेप्सितम् । शतहस्ता भवेद्वापी द्विगुणा पुष्करिणी मता । त्रिगुणन्तु सरोमानमत ऊर्ध्वन्तु सागरः' । ततो द्वादशपञ्चदशविंशत्येकविंशत्यन्यतमकनिष्ठाङ्गु-लवर्ष्णिहस्तप्रमाणयष्टिं वक्ष्यमाणमन्त्रेण स्थापयेत् । गन्ध-हारेति गन्धवारिणा । ओम् भद्रं कर्णेभिरिति तैलहरिद्रया ओम् काण्डात् काण्डादिति दूर्वाभिः ओम् द्रुपदादिवेत्यादिना समृद्धिः । ओम् मधुवाते तृचा पञ्चामृतेन ओम् याः फलि-नौति फलोदकेन ओम् युवा सुवासा इत्यादिना क्षुद्र-घण्टिकायुक्तां पताकां यद्वां बध्नीयात् । ओम् यद्ध्ये नम इति पाशादिना पूजयेत् पुष्पाद्यलङ्कृतां यष्टिं कन्दरसमीपे नयेत् गुह्यस्तु शङ्खादिनिःस्वनै राजतवरुणप्रतिमाम् उत्तिष्ठेति उवाच्य प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा आपोहिष्ठेति, मन्त्रत्रयेण वक्ष्य-

स्योत्तममसीति मन्त्रेण जलाशयमध्ये क्षिपेत् ततस्तत्रैव
 खाते शाङ्खगोमयदधिमधुकुशमहानदीजलपञ्चरत्नानि
 ओम् येवामीरोचनेदिव इति मन्त्रेण क्षिपेत् । ओम् ध्रुवं
 ध्रुवेण मनसा इत्यादिना मन्त्रेण यष्टिमभिमन्त्र्य यूपठञ्चेति
 मन्त्रेण जलमध्ये आरोपयेत् । ततो जलमातुः पूजयेत् ।
 क्रियं पूर्वस्यां त्रियमाग्नेय्यां शचीं दक्षिणस्यां मेधां नैऋत्यां
 अहं पश्चिमायां विद्यां वायव्यां लक्ष्मीमुत्तरास्यां सरस्वती-
 मैशान्यां विद्यामधो लक्ष्मीमूर्ध्वं पाद्यादिभिः पूजयेत्ततोऽग्निं
 प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यादिद्वात्रिंशद्देवताः पूजयेत् । वरुणं
 क्षमस्वेति वरुणं क्षमापयेत् । कापिलं 'शङ्खभेरीनिनादैश्च
 तथा वै क्षीरधारया' । जलाशयं वेष्टयेदिति शेषः । प्रतिष्ठा-
 नन्तरं मातृस्ये । 'ततः सहस्रं विप्राणामथ वाष्टयतं तथा ।
 भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशदाथ विंशतिम्' ।

इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं जलाशयोत्सर्ग-
 प्रमाणतत्त्वं समाप्तम् ।

छन्दोगवृषोत्सर्गतत्त्वम् । ॥

प्रथम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरम् ।

मुनीन्द्रानां स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ तत्र जगन्नाथं नत्वा छन्दो विदां मुदे ।

वृषोत्सर्गप्रमाणानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

तत्र कालमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । 'कार्तिक्यामयने
 चैव फाल्गुन्यामष्टकाद्य च । आषाढ्यां विषुवे चैव धौम्ये चाम्-

गुञ्जस्य च । स्वर्भानुना चोपसृष्टे आदित्ये चन्द्रमस्यपि ।
 सप्तावरान् सप्तपरानुत्सृष्टस्तारयेद् वृषः । स्वर्भानुना राहुणा
 प्रीण्ये रेवत्याम् अवरान् पुत्रादीन् परान् पित्रादीन् ।
 विष्णुधर्मात्तरे 'अश्वयुक् शुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां नरेश्वरः ।
 कार्तिकेऽप्यथवा मासि वृषोत्सर्गन्तु कारयेत् । ग्रहणे द्वे
 महापुण्ये तथाचैवायनद्वये । विषुवद्वितये चैव मृताह्ने बान्ध-
 वस्य च । मृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मिन्नहनि कारयेत्'
 यस्य बान्धवस्य पित्रादेः यस्मिन्नहनि मृताहस्तस्मिन्नित्यर्थः ।
 अत्र च आश्विर्नृपौर्णमासीविधानात् पौष्ण आश्वयुजस्य
 चेति रेवतीयुक्तपौर्णमासी ग्राह्या एकश्रुतिमूलत्वकल्पना-
 लाघवात् । कालविवेकेऽपि अग्निपुराणम् । 'एकादशाहं
 प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः । प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं
 स गच्छति । आद्यश्राद्धे त्रिपचे वा षष्ठे मासि च वत्सरे ।
 वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो यावन्न स्यात् सपिण्डता । सपिण्डी-
 करणादूर्ध्वं कालोऽन्यः शास्त्रचोदितः' । यस्य प्रेतस्येति
 सामान्यतः श्रुतेः पितृभिन्नस्यापि वृषोत्सर्गः प्रतीयते । तथाच
 'आत्मानश्च पितृंश्चाथ पत्नीं मातामहान् सुतान्' । इत्यादि-
 कार्णाजिनिवाक्यात् पुंगतत्ववत् स्त्रीगतत्वेऽपि फलस्वाव-
 गमात् स्त्रिया अपि वृषोत्सर्गः अतएव विभिन्नगोत्राणामपि
 वृषोत्सर्ग इति हेतुनिर्णये मित्याः । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्ये-
 कोऽपौत्यादिवचनन्तु पुत्रस्यातिशयत्वप्रतिपादनार्थमिति ।
 अत्र वत्सर इत्युपादानाद्विष्णुधर्मात्तरीयमृताह इति पदं
 पूर्णसंवत्सरीयमृतततिथिपरम् । अतएव वशिष्ठोक्तकन्दोग-
 परिशिष्टमपि ।

अथ वृषोत्सर्गं व्याख्यास्यामः । 'कार्तिक्यां पौर्णमास्यां
 रेवत्यामाश्वयुज्यां दशाहं नते संवत्सरेऽतीते वेति' अत्र मृतः

तिथिमादाय संवत्सरगणना दशाहवत् इत्यविरोधः । एकाह दशाह इति आद्यश्राद्ध इति च अशौचान्ताद्वितीयदिनपरम् 'अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गी शय्यां दद्याद्विलक्षणां । काष्ठं पुरुषं तद्वत् फलवस्तुसमन्वितम् । संपूज्य द्विजदाम्पत्य नानाभरणभूषणैः । ब्रह्मोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा' इति मत्स्यपुराणेनैकवाक्यत्वात् । अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गीति श्रुतेर्निमित्तत्वेन तदुल्लेखः 'मासपक्षतिथौनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखमकुर्वाणो न तस्य फलभागवत्' इति ब्रह्माण्डभविष्यपुराणोक्तेः । ननु तस्य निमित्तत्वे किं मानमिति चेत् तस्य कालत्वेन 'निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः' इति कालमाधवीयधृतब्रह्मगार्ग्यवचनम् । आदायेत्यत्र आश्रित्येति कल्पतरुतिथिविवेकयोः पाठः । अतएवावश्यकत्वेन कालस्य निमित्तत्वेन पर्वादिक्रियमाणस्य नित्यनैमित्तिकत्वमाह मार्कण्डेयपुराणम् । 'नित्यं नैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादिपण्डितैः' । अत्र वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य शुचि तत्कालजोवित्तेनाधिविशेषणीभूतस्य परतो या सप्तमी सा नाधिकरणे यो जटाभिः समुद्धृते इति वत् कालस्य विशेषणत्वेन तद्वाधकत्वतीयाप्राप्तेः किन्तु कालभावयोः सप्तमीत्यनेन तृतीयाबाधिका पुनः सप्तमी विधीयते शरदि पुष्पग्रन्थि सप्तच्छदा इति वत् अतः कर्त्तृविशेषणीभूतस्यापि कालस्य वैदिकक्रियानिमित्ततयोल्लेखः । अशौचव्यपगमस्य तु विलक्षणशय्यादानादौ वचनानुपात्तत्वान्नोल्लेखः आद्यश्राद्धीयविष्णुसूत्रश्रुतस्याशौचव्यपगमस्यापि ध्वंसस्वरूपत्वेनान्तस्य विशेषकल्पनायां सर्ववर्णसर्वाशौचसाधारणत्वेन अशौचान्ताद्वितीयदिनस्यैव मत्स्यपुराणश्रुतस्य कल्पार्थमिति सद्यःशौचेऽपि न तदुल्लेखासङ्गतिः । 'यावदशौचं पिच्छान्

इत्यात्' इति विष्णुसूत्रानुरोधेन 'हे सन्ध्ये सद्य इत्याह-
 स्त्रिसन्ध्यैकाहिकः स्मृतः । हावङ्गावेकरात्रिष पक्षिणीत्यभि-
 वीयते' । इति भट्टनारायणधृतवचनेन सद्यःपदस्य सज्योती-
 रूपकालपरत्वात् आभरणपदं श्रवणकुण्डलवत् भूषणस्य
 गरीरयुक्तत्वलाभाय भूषणपदं क्रियापरं अतो न पौनरुक्त्यं
 द्विजदम्पती पूजयित्वा काञ्चनं प्रेतप्रतिकृतिरूपपुरुषं कृत्वा
 फलवस्त्रयुतं शय्यायामारोप्य भूषितद्विजदम्पतीभ्यां शय्यां
 श्यादिति हारलताकृतः तेषामयमाशयः उपस्थितं द्विजं
 विहाय एवात्रान्तरकल्पने गौरवात् तद्वदिति च प्रेतवदित्येतत्-
 रम् अतएवोक्तं प्रेतप्रतिकृतिरूपमिति स्पष्टमाह पद्मपुराणं
 संपूज्य द्विजदम्पत्यं नानाभरणभूषणैः' इत्यन्तं मत्स्यपुरा-
 णोक्ततुल्यमभिधाय 'उपवेश्य च शय्यायां मधुपर्कं ततो ददेत्'
 [त्यभिधानात् । भविष्योत्तरेऽपि 'कार्यंस्तु पुरुषो हेमस्तस्या-
 मरोपयेच्च तम् । पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता' ।
 अतएव फलवस्त्रयुतप्रेतप्रतिकृतिरूपकालञ्च पुरुषवतीत्वेन
 शय्याया वैलक्षण्यं सङ्गच्छते एवं कर्मभेदाय चकारहयमभि-
 हेतमुत्तरार्द्धे । अतएव प्रागुक्ताग्निपुराणवचने एकादशाहे
 त्वेवलवृषोत्सर्गोऽभिहितः अतएव अशीचान्ताद्वितीयदिने
 षोत्सर्गे द्विजदम्पतीपूजनमावश्यकमिति निरस्तं त्रिपक्षादौ
 षोत्सर्गे विलक्षणशय्यादानादौ प्रमाणं नास्ति न च 'देव-
 तवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः । मङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे
 वेवर्जयेत्' इति गृह्यपरिशिष्टीयान्मलमासेऽपि प्रेतवृषोत्सर्गो
 ऽस्तीति वाच्यम् 'अशीचान्तेऽपि कर्त्तव्यं वृषोत्सर्गादिकं
 तैः । मलिन्नुवादिदोषस्तु न ग्राह्यस्तत्र कथनं' इति
 वेशारदप्रभृतिधृतवचनात् । 'नेष्टृतानां हितार्थाय जगत्-
 र्क्षा नृणां प्रभुः । निर्ममे मलिनं मासं प्रेतानाञ्च हिताय

च । अतः प्रेतक्रियाः सर्वाः कर्त्तव्यास्तु मलिन्युच्चै' इति भविष्यपुराणाच्च । एतद्वहुधा शुद्धितत्त्वे विवृतमिति नेह वितन्यते । प्रेतवृषोत्सर्गे हृदिश्राद्धं न कर्त्तव्यं 'नार्वाक् संवत्सराहृदिर्हृषोत्सर्गे विधीयते । सपिण्डौकरणादूर्ध्वं हृदिश्राद्धं विधीयते' इत्युशनसो वचनात् हृषलक्षणमाह कात्यायनः 'अव्यङ्गो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो बली । एकवर्णो द्विवर्णो वा यो वास्यादष्टकासुतः । यथादुश्चतरो यस्तु समो वा नौच एव वा । समावरान् सप्तपरानुत्सृष्टस्तारयेहृषः' । अष्टकासुतः अष्टकासु जातः कामधेनुप्रभृतिषु मत्स्यपुराणं 'चरणानि मुखं पुच्छं यस्व श्वेतानि गोपते । लाक्षारमसवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् । हृष एव मयोक्तव्यो न मन्थायै गृहे वसन् । तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनी एष्टव्या वज्रवः पुत्रा यथेकोऽपि गयां व्रजेत् । गौरीं वाप्य हहेद्द्वार्यां नीलं वा हृषमुत्सृजेत्' । तृतीयचरणान्तु यजेद्वाथ अश्वमेधेनेति नारायणोपाध्यायैर्लिखितं वत्सतरीर्विशेषयति 'अयतो लोहिता पद्मी पार्श्वभ्यां नीलपाण्डुरे । पृष्ठतश्च भवेत् कृष्णा हृषभस्य च मोक्षणे' । वैधकर्मार्थमण्डपान्तर्वितानमुक्तं हयशीर्षपञ्चरात्रम् । 'नवेन चित्रवस्त्रेण वितानं कल्पयेद् बुधः' । अत्र च 'शुक्लवामाः शुचिभूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं च । कौर्त्तयेद्भारतश्चैव तथा स्यादक्षयं हविः इति दानधर्मस्य हृषोत्सर्गप्रकरणोपवचनात् अक्षयहविष्ठाकामेन स्वस्तिवाचनानन्तरं भारतनामोच्चारणं कार्यं 'यदष्टा कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्द्रियैश्चरन् । महाभारतमाख्याय पूर्वा सन्ध्यां विमुञ्चति' इति आदिपुराणोक्तप्रातर्महाभारतोच्चारणवत् राट्टदेशीयास्तु विराटपर्व पाठयन्ति भविष्ये 'हृषोत्सर्गश्च द्विविधो जीवतो वा मृतस्य च' । इत्युपक्रम्य 'अनुज्ञां गृह्य

अपुनर्मणेशं पूजयेद् घटे । अहांश्चैव यजेत् पश्चात् विष्णुं
 संपूजयेत्ततः । छन्दोगपरिशिष्टं 'गोशालायां प्रणैयाग्निं
 संस्त्रव्य व्रीहितण्डुलान् । अग्निपूषेन्द्रेश्वरेभ्यो निर्वपेत्
 पायसं चरुम्' । गोशालायामिति प्रधानकल्पः वृषभ इत्युप-
 क्रम्य 'उत्सृष्टव्यो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिदर्शनात् । प्रागु-
 दक् भवने देशे मनोऽन्ने निर्जने वने' । इति ब्रह्मपुराणेन
 देशान्तरविधानात् प्रणैयाग्निमिति सङ्कल्पमाह हारीतः
 'मनसा सङ्कल्पयति वाचाभिलपति कर्मणा चोपपादयति'
 इति भविष्यपुराणञ्च 'सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित्
 कुरुते नरः । फलञ्चाल्पाल्पकन्तस्य धर्मस्यार्द्धचयो भवेत्'
 इति पूर्वोक्तफलाभिसम्बन्धेन सङ्कल्पानन्तरं यजमान एव
 प्रथमं ब्रह्मवरणादिकं कुर्यात् 'दानवाचनान्वारम्भणवरण-
 व्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतौयात्' इति कात्यायनसूत्रात् तत्र
 ब्रह्मवरणं प्रथमतो ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गाढहोत्रध्वर्यु इत्यादि-
 दर्शनेन अत्राकाङ्क्षादृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात् सुगतिसोपान-
 प्रभृतयोऽप्येवं गृह्यासंग्रहे 'द्यूतं च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञ-
 कर्मणि । यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ।
 एकः कर्मनिधुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः । तृतीयः
 प्रब्रूयात् प्रश्नं ततः कर्म समाचरेत्' । प्रव्रते प्रकृष्टव्रते पूर्वोक्त-
 हेतोर्द्वितीयवचनं कर्म नियुक्त आचार्यः । स च ब्रह्माङ्गके
 कर्मणि ब्रह्मा स्वयं होमाकरणे होतापि स्वयं प्रधानकर्मा-
 करणे प्रतिनिधिरपि तन्त्रधारकः पुस्तकधारकः प्रश्नवक्ता
 सदस्यः । वरणविधिमाह पारस्करः 'आसनमाहव्याह
 साधुभवानास्ताम् अर्चयिष्यामो भवन्तमिति' आसनमाहव्याह
 आसनीयं संस्थाप्याह साधुभवानास्तामिति साध्वहमासे इति
 प्रतिवचनम् अर्चयिष्यामो भवन्तमिति पुनरुक्ते अर्चय इति

प्रतिवचनं सामर्थ्यादिति हरिशर्मा ब्रह्माख्यापनञ्च होहकर्तृक-
मेव अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमासीर्येति
कात्यायनेन एककर्तृकत्वाभिधानात् । प्रणीयाग्निमिति
गोभिलाद्युक्तसर्वहोमसाधारणप्रकारेण अग्निं स्थापयित्वा ।
तमाह गोभिलः । 'अनुगुप्ता अप आहृत्य उदकप्लवनं देशं
समं वा परिसमूहोपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्योदो-
चीञ्च संहतां पश्चान्मध्ये प्राचीं रेखामुल्लिख्य मध्ये प्राचीस्तिस्र-
उल्लिख्याभ्युक्षेत लक्षणावृद्धेऽपि सर्वत्रेति' अनुगुप्ता आच्छा-
दिताः पतितादिभिरस्पृष्टा इति यावत् प्राङ्नीचादिदेशफल-
माह गृह्यासंग्रहः गोभिलपुत्रः 'प्राङ्नीचं ब्रह्मावर्चस्यमुदङ्
नीचं यशोत्तमम् । पितॄन् दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालभन्
समम्' यशोत्तममित्यत्र सान्ता अप्यदन्ता इत्युक्तेरदन्तो यश-
शब्दः गयाशिरवत् । परिसमूह्य सर्वतः पांशूनुत्सार्य तत्र
उपलेपनं तत्करणमाह गृह्यासंग्रहः 'इन्द्रेण वज्राभिहतः
पुरावृत्तो महासुरः । मेदसा तस्य संक्लिप्ता तदर्थमुपलेपयेत्' ।
मध्यतः स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणांशे न तु मध्यमांशे । उदग्मा-
नैकविंशाङ्गुलरेखानुराधात् अन्यथा हस्तप्रमाणे स्थण्डिले
तदनुपपत्तेः 'प्राचीं प्राग्गताम् उदोचीञ्च संहतां पश्चादिति
प्राग्गतायाः पश्चिमे भागे संलग्नामुदगयां मध्ये उदग्गतायाः
प्राचीः प्राग्गतास्तिस्रो रेखा उल्लिख्याभ्युक्षेतेति' रेखाभ्य उक्षि-
कोद्धारणपूर्वकमभ्युक्षेत 'उल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षेत' इति कात्यायन-
सूत्रात् उत्तरप्रक्षेपदेशमाह गृह्यासंग्रहः । 'उत्तरं गृह्य
रेखाभ्योऽरन्निमात्रं निधापयेत् । द्वारमेतत् पदार्थानां प्राग्-
दोष्ठां दिशि स्मृतम्' । लक्षणावृद्धेऽपि सर्वत्रेति परिसमूहनादि-
परिषेकास्तं कर्मलक्षणसंज्ञकं तस्य लक्षणस्य आहतप्रक्रिया-
सर्वेषु यत्र यत्र अग्निप्रणयनं तत्र रेखाप्रमाणमाह हृन्दोग-

परिशिष्टं 'दक्षिणे प्रागतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् ।
 तन्मूललम्बायोदीची तस्या एवं नवोत्तरम् । उदगतायां
 संलम्बाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः । सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वा कुशे-
 नैव समुल्लिखेत्' । नवोत्तरं नवाधिकं द्वादशाङ्गुलम् एकविंश-
 त्वाङ्गुलमित्यर्थः । शेषाः उक्तरैखयोरवशिष्टास्तिस्रः कुशेनेति
 सर्वत्राभिसम्बुद्धयते । एवकारेण शाखात्परोक्तस्फादिव्या-
 वृत्तिः । मानकर्त्तारमाह स एव 'मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते
 मानकर्त्तरि । मानकद्वयजमानः स्याद्विदुषामेष निश्चयः' ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानस्वरूपमाह स एव । अङ्गुष्ठाङ्गुलि-
 मानस्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत् पर्वप्रत्य
 भिर्मुनयात् सदा' स एव यजमानासन्निहितहोमे तु
 साधारणाङ्गुलिमानं यथा कपिलपञ्चरात्रम् 'अष्टभिस्तेर्भवे-
 ज्यैष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः । कन्यसंषड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनि-
 सत्तम' । तैः प्रक्रंस्यमानयवैः । कन्यसं कनिष्ठं मानन्तु पार्श्वेन
 'षड्यवाः पार्श्वसम्प्रिताः' इति कात्यायनवचनात् । अग्नि-
 स्थापनमन्त्रमाह गोभिलः 'भूर्भुवः स्वरित्यभिमुखमग्निं प्रण-
 यन्ति' इति अभिमुखं होतृभिमुखं पाञ्च नौत्वावर्त्य
 स्थापयतीति हरिश्चर्मधृतवचनात् । प्रणयन्ति रेखोपरि स्थाप-
 यन्ति अग्निस्थापनपर्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य भूमौ निधान-
 माह गृह्यासंग्रहः । 'सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेत्
 दक्षिणेन तु । तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं समापयेत्'
 तत्प्रकारमाह गृह्यासंग्रहः छन्दोगपरिशिष्टं 'जातस्य लक्षणं
 कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च । आधाय समिधश्चैव ब्रह्माण-
 सुपवेशयेत्' जातस्यारख्याद्युत्पन्नान्नेरिति साम्निपरम् ।
 लक्षणं प्रागुक्तं रेखादि । ओम् 'कव्यादमग्निं' प्रहिणोमि
 दृष्टं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाह इति मन्त्रेणान्नेः कव्यादांशं

परित्यज्य मन्त्रलिङ्गात् दक्षिणस्यां दिशि प्रणीय उक्तप्रकारेण
 स्थापयित्वा यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले वृद्ध्याद्याशङ्क्या
 तदग्निरन्वन्न नोयते तदा पुनर्भूसंस्कारः कार्यः परिसमूहो-
 पलिप्य उल्लिख्योद्धृत्वाभ्युक्षेतेति संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भूय इति
 गृह्यान्तरात् तमग्निं समिध्य ज्वालयित्वा समिधं तूष्णीं तत्र
 दत्त्वा वक्ष्यमाणक्रमेण ब्राह्मणमुपवेशयेत् । ज्वालनं मुखेनाह
 गृह्यासंग्रहः 'वस्त्रेण तु भवेद् व्याधिः शूर्पेण धननाशनम् ।
 पाणिना मृत्युमादत्ते मुखेन सिद्धिभाग्भवेत्' । समिन्नक्षणं
 तत्रैव 'नाङ्गुष्ठादधिका नाना समित् स्थूलतया क्वचित् । न
 निर्मुक्ता त्वचा चैव न स कीटा न पाटिता । प्रादेशानाधिका
 नाना न तथा स्याद्विशाखिका । न सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु
 च विजानता' । विशाखिका विविधशाखायुक्ता । तथा
 'शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद् बुधः । तस्याभावे
 शरावेण नवेनाभिमुखञ्च तत् । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतो-
 ऽक्षिशिरोमुखम् । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु' ।
 एवञ्चास्याग्निप्रणयनानन्तरं पाठा युज्यते मन्त्रलिङ्गात् अन्यथा
 स्थापनानन्तरम् एतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । ब्रह्मोपवेशन-
 प्रकारमाह गोभिलः 'अग्नेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः
 प्रागग्रान् कुशानास्तोर्थं तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्
 सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्तृणमभि-
 संगृह्य दक्षिणापरमष्टमं देशं निरस्यति निरस्तः परावसुरिति
 अप उपसृश्याथ ब्रह्मासन उपविशति आवसोः सदने सीदा-
 मौत्यग्न्यभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्मणः पर्यव-
 सानात् भाषेत यज्ञसंसिद्धिं नायज्ञीयां वाचं वदेत् तदा वैष्ण-
 वीमृचं ययुर्वा अपेदपि वा नमो विष्णवे इत्येवं वा ब्रूयात् ।
 ययुवा उभयच्चिकीर्ष्वौचं ब्रह्मत्वञ्च तेनैव कल्पेन कृतम् उक्त-

रासङ्गम् उदककमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव
 परावृत्याधोऽन्यच्छेतेति* । अग्रेण पूर्वया दिशा प्रदक्षिणे-
 नाम्नि गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तौर्ध्वं
 अन्यच्छेतेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः न तु निरस्यतीत्यनेन तत्र
 ब्रह्मेति कर्त्तृनिर्देशात् न च ब्रह्मेत्यासनेन सम्बन्धः उपवेश-
 नात् पूर्वं तत्सम्बन्धाभावात् ततश्च दर्भास्तरणान्तं याजमानिकं
 कर्म ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तात् आस्तृतकुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठ-
 न्ननुपविष्टः सव्यस्य वामस्य उपकनिष्ठया अनामिकया आस-
 नात् यजमानास्तृतात् दृणं कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणपश्चिमा-
 ष्टमदेशे नैर्ऋतकोणमिति यावत् निरस्तः परावसुरित्यनेन
 क्षिपति अप उपस्पृश्य दक्षिणपाणिना जलं स्पृष्ट्वा अथानन्तर-
 मासने ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन परिकल्पित उपविशति आवसोः सद्ने
 सौदामीति मन्त्रेण एवमेव भट्टनारायणव्याख्यानात् तेषां
 पुरस्तादित्यादि आवसोः सद्ने सौदेत्यन्तं कर्म यजमानकर्त्तृकं
 सौदामीति प्रतिवचनं ब्रह्मकर्त्तृकमिति भवदेवभट्टकल्पनं हेय-
 मेव सौदेति सूत्रानुपात्तत्वाच्च भाषेत यज्ञसंसिद्धिमिति ह्योत्रा-
 न्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्संसिद्धयर्थम् एतदेवं कुरु एतत्
 कृत्वा एवं कुर्वित्यादि भाषेत अत्राप्ययज्ञीयामसंस्कृतां वाचं
 वदेद् यदि तदा वैष्णव्युचम् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णोवराट-
 मसीति नमो विष्णवे इति प्रकारचितयान्यतमप्रकारं प्राय-
 क्षित्तमिति यद्युवाऽशक्तावुत्तरासङ्गमुत्तरीयं दर्भवटुः कुश-
 ब्राह्मणः सचापरिमितकुशदलैर्भवतीति भट्टभाष्यात् एकप-
 त्रीकृतान् कुशानिति भवदेवभट्टलिखनाच्च दलैर्व्यवह्रियते
 अत्र परिमितसंख्यात्वमाह छन्दोगपरिशिष्टं 'यज्ञवास्तुनि
 सुध्याच्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा । दर्भसंख्या न विहिता विष्टरा-
 स्तरणेषु च' इति छन्दोगपरम् अन्येषान्तु शान्तिदीपिकायां

‘सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्धद्वितयवेष्टितम् । षोडशारेणैव मन्त्रेण
 द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम्’ । कर्मोपदेशिन्यान्तु नवभिरित्यत्र
 पञ्चभिरिति पाठः एतदेकवाक्यतया ‘द्विरावृत्त्या च मध्ये वै
 सार्धवृत्त्यास्तदेशतः । ग्रन्थिप्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्मा ग्रन्थि-
 संज्ञकः’ इति कालिकापुराणोक्तं व्याख्येयं रत्नाकरे गृह्या-
 संग्रहपरिशिष्टम् । ‘ऊर्ध्वर्केणो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु
 विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः’ । तेनै-
 वेत्येवकारेण ब्रह्मकर्म स्वयं कर्तृत्वेऽपि भावसोः सद्ने मौदा-
 मौत्यस्य मन्त्रस्योह प्रतिषेधार्थः । स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादिति
 कन्दोगपरिशिष्टात् कृताकृतावेक्षणवत् स्वयं तद्देशोपवेशनस्य
 कर्त्तव्यत्वात् कुशमयब्राह्मणादिद्वारा तदुपपत्तेः तेनैव पूर्व-
 वर्त्तना अथेति विशिष्टमानस्तथ्यं द्योतयति तच्च द्रव्याण्युप-
 योगक्रमेण अग्नेरुत्तरतः उदगग्राणि पूर्वपूर्वाक्रमेणामाद्य
 वीक्ष्य प्रोक्षणं तदनन्तरं ब्राह्मणोपवेशनमित्यर्थः अन्यदस्त्वमाणं
 भूमिजपादिकर्म चेष्टेत् कुर्यात् यजमानः परस्मैपदं कन्दो-
 वत् सूत्राणि भवन्तीत्युक्तेः । तथा द्रव्यासादनमाह कात्या-
 यनः ‘प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः । तत्तथासादयेद्
 द्रव्यं यद् यथा विनियुज्यते’ । इति भट्टभाष्यधृतं ‘द्रव्याणा-
 मुपकृतानां होमोयानां यथाक्रमम् । सादयन् वीक्षणं कुर्या-
 दद्विरभ्युक्षणं तथा’ । कन्दोगपरिशिष्टम् । ‘आव्यस्याली
 च कर्त्तव्या तेजसद्रव्यसम्भवा । माहेयो वापि कर्त्तव्या नित्यं
 सर्वाग्निर्कर्मसु’ । एवं क्रमेणाग्निं प्रणीय ब्रीहितण्डुलान्
 इति शरत्पक्षधान्यतण्डुलानित्यर्थः अभावे शालितण्डुलान्
 ‘यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं’ तदनुकारि यत् । यवानामिव
 गोधूमाव्रीहीणामिव शालयः’ । इति कात्यागनोक्तेः अत्र
 च हविर्निर्वपति ब्रीहौन् यवान् वेति योभिलपरिभाषाधि-

इषु ब्रीह्येषु यद् ब्रीह्यग्रहणं तद्वैकल्पिकयवनिरासननियमार्थं
 सिद्धे सत्त्वारम्भस्य नियमार्थत्वात् संस्कृत्य निर्वापादिक्रमेण
 निष्पाद्याग्न्यादिदेवेभ्यो होमाय पायसं पयोभिः पक्वं भवि-
 श्यन्तं चरुं निर्वपेत् अग्नावारोपयेत् यद्यपि पूषाऽपिष्टकभाग-
 दन्तको हि स इति श्रुत्या पूषाः पैष्टचरुचितस्तथापि भूयो
 विरोधे स्वल्पमन्याय्यमिति न्यायेनाग्नौन्द्रेश्वराणामनुरोधात्
 तण्डुलेन चरुमाह कन्दोगपरिशिष्टं 'यद्यप्यदन्तकः पूषा पैष्ट-
 मन्ति सदा चरुम् । अग्नौन्द्रेश्वरसामान्यात्तण्डुलोऽत्र विधी-
 यते' । पिष्टचरुस्तु केवलपूपदैवतपरः । सर्वत्र चरुहोम-
 प्रकारमाह गोभिलः अथोदूखलमूपले प्रक्षाल्य शूर्पञ्च पञ्चा-
 दग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्थोपसादयति अथ हविर्निर्वपति
 ब्रीह्यैन् यवान् वा कांस्येन चरुस्थाल्या वा अमुष्मै त्वाजुष्टं
 निर्वपामीति देवतानामोद्देशं सकृद् यजुषा द्विस्तूष्णीम् अथ
 पञ्चाङ्गं प्राञ्जलोऽवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां
 त्रिःफलीकृतास्तण्डुलां स्त्रिदेवेभ्यः प्रक्षालयेद्दिर्भनुष्येभ्यः सकृत्
 पिष्टभ्य इति पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलान् वपेत् कुशल-
 शृतमिव स्थालीपाकं श्रपयेत् प्रदक्षिणमुदा युवन् शृतमभि-
 घार्य उदगुद्गैस्य प्रत्यभिघारयेदिति । उपसादयति स्थाप-
 यति देवतानामोद्देशं देवतानामोच्चारणं यथा स्थात्तथा अमुष्मै
 त्वाजुष्टं निर्वपामीति मन्त्रेणोदूखलोपरि ब्रीह्यादीन् कांसा-
 दिना सकृन्निर्वपेत् निक्षिपेत् अत्रामुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्त तत्त-
 देवतानामोच्चारणम् अतएव कात्यायनः 'असाविति नाम
 गृह्णातीति' नारायणोयेऽपि 'अदःपदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे
 हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्'
 अदःपद एवोहो न तु विरूपाक्षजपादाविदमित्यादौ एवञ्चा-
 न्नये त्वाजुष्टं निर्वपामीति सामगानां यजुः अयोगः बहुदेवस्य-

चरौ तत्तद्देवतानामभिः प्रत्येकं निर्वापः अन्ननिर्वापो तु तन्मे-
 यैव होमोऽपि पृथक् निर्वापपरिमाणन्तु होमसंख्याशेषस्थि-
 त्वनुसारेणेत्याह छन्दोगपरिशिष्टं 'देवतासंख्यया गृह्यनिर्वा-
 पांश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं हिरैव गृह्णीयाहोमस्यापि पृथक्
 पृथक् । यावता होमनिष्पत्तिर्भवेद् या यत्र कौर्त्तिता ।
 शेषश्चैव भवेत् किञ्चित् तावन्तं निर्वपेच्चरुम्' । यद्यपि देव-
 तासंख्येति वचनम् । चरुः समसनीयो य इत्युपक्रम्य पठितं
 तथाप्याकाङ्क्षया लाघवेन च चरुसामान्यपरमिति । गोभिले
 निर्वापमात्रश्रुतेर्यजुर्वेदिकसमन्त्रकग्रहणप्रोक्षणे सामगेन न
 कार्यम् । यजुःपरिभाषामाह जैमिनिः 'शेषे यजुःशब्द इति'
 शेषे ऋक्सामभिर्मे मन्त्रजाते । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रक्षिप्य
 पठितं गानपादभेदरहितं तद् यजुरिति अत्र विद्याकरवाज-
 पेयौ तु शास्त्रावधारणवेलायां हि यत्र प्रयोजनाभावादिति
 निश्चयः तत्रैव तदुपादानादिलोपः शास्त्रार्थः यथा कृष्णलेऽव-
 घातादिलोपः यत्र त्वनुष्ठानवेलामेव पुरुषदोषेण प्रयोजना-
 भावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् शास्त्रप्रापितपदार्थो
 नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेयः अतएव प्रकृतावप्यालस्यादिना
 ब्रीह्यादिस्थाने तण्डुलादिषु गृह्योक्तेषु अवघाताद्भिः समाचरन्ति
 याज्ञिकाः पठन्ति च 'घाते न्यूने तथा क्विप्ते साक्षाद्ये मान्निके
 तथा । यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः' । मान्निके
 मन्त्रसाध्येऽवघातादौ न्यूने तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञ-
 काले मन्त्राः प्रयोक्तव्याः अस्मिन्स्तु कल्पे मन्त्रार्थज्ञानस्य
 नास्त्युपयोगः इत्यमेव इदानीं प्रयोगानुष्ठानमित्याह । चरु-
 स्थालीपरिमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टं 'तिर्य्यगूर्ध्वसमिन्मात्रा
 दृढानातिष्ठद्वाङ्मुखी । स्यस्मय्यौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रश-
 स्मते' । गर्भप्रस्पृशरदैर्घ्याभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरुस्थाली

प्रीडुस्वरी ताम्रमयी एषा पायसचरावपि न विरुद्धा । 'पयो-
नुद्धृतसारश्च ताम्रपात्रे न दुष्यति' इति स्मृतिसागरसारवृत्त-
चरणात् । अतएव शारदातिलके । 'ततश्च संस्कृते वक्त्रौ
गोक्षीरेण चरुं पचेत् । अस्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्र-
प्रयादिके' । दक्षिणोत्तराभ्यामिति दक्षिण उत्तर उपरि ययोः
पाण्योस्ताभ्यां सुसलं गृहीत्वेति शेषः त्रिःफलीकृतान् त्रिधा
वितुषीकृतान् कण्डनप्रच्छटनाभ्यामिति शेषः' पवित्रान्त-
र्हितान् पवित्रमन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान् । तेन चरु-
स्थाल्यामुत्तरायं पवित्रं निक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत् कुशल-
शृतमिव कुशलेनात्र परिपाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं
भवति नातिक्लिन्नं न मन्दपक्वं तथा स्थालीपाकं यथा स्यात्
तथा श्रपयेत् अतएव छन्दोगपरिशिष्टं 'स्वशाखोक्तचरुः स्विन्नो
हृदग्धो कठिनः शुभः । न चाति शिथिलः पाच्यो न च
वोतरसो भवेत्' वोतरसो गालितमण्डः । प्रदक्षिणमुदा-
युवन्निति दक्षिणावर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेनोर्द्ध्वमीषदवघट्ट-
यन् मिश्रयन् युमिश्रण इत्यस्य रूपम् । शृतमभिघार्य इति
स्फुटितं चरुमाज्यसुवेणाप्लाव्य उदगग्नेरुत्तरस्याम् उदास्यो-
त्तीर्थं प्रत्यभिघारयेत् पुनर्घृतेन तथा सेचयेत् वृषोक्तगंत्यभि-
घारणद्वयात् पूर्वं ज्वलदङ्गारेण अवद्योतनमाह छन्दोगपरि-
शिष्टम् 'अधिश्रितम् अवद्योत्य सुशृतं चाभिघारयेत् । पश्चात्
पुनरवद्योत्य पुनः प्रत्यभिघारयेत्' । मेक्षणादीनां प्रमाण-
माह छन्दोगपरिशिष्टम् 'इक्षजातीयमिधार्द्धप्रमाणं मेक्षणं
भवेत् । वृत्तं वार्त्तञ्च पृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्' । इधार्द्ध-
प्रमाणं प्रादेशद्वयमिधस्य प्रमाणं परिकल्पितमित्युक्तं तदर्थम्
'एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे । दर्वी इत्यङ्गुलपृथ्व्या
तुरीयांस्तु मेक्षणम् । सुसलोदूषले वार्त्तं स्थायते सुदृढे

तथा । इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च' । तत्र
 तिर्य्यगूर्ध्वंत्यादि वैणवमेव चेत्यन्तेन चर्वङ्गमभिधाय भूमि-
 जपपरिसमूहनहस्तविन्यासमाह छन्दोगपरिशिष्टं 'दक्षिणं
 वामतो वाङ्मात्माभिमुखमेव च । करं करेण कुर्वीत
 करेण्यश्च कर्मणः । कृत्वाग्न्यभिमुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ
 सुसंहतौ । प्रदक्षिणं तथासीनः कुर्यात् परिसमूहनम्' ।
 करेणेति षष्ठ्यर्थे तृतीया करं करस्येति पाठान्तरम् । दक्षिणं
 करं वामतो वामकरस्य वाङ्मात्मा कुर्यात् दक्षिणहस्तमधोमुखं
 तथाविधवामहस्तपृष्ठोपरिभावेन विपर्य्यस्तमात्माभिमुखं
 कृत्वा भूमिजपं कुर्यादित्यर्थः । अन्यभिमुखौ नात्माभि-
 मुखौ स्वस्थानस्थौ न भूमिजपवद्वास्तौ सुसंहते विस्तृतसंलग्नौ
 तथात्वेनैवाग्नेः परिसमूहनं विक्षिप्तावयवानामेकत्रौकरण-
 रूपं सुकरं स्यात् एवमेव भट्टनारायणोपाध्यायः एतेन
 दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा इति भवदेवभट्टलिखनं निष्प्र-
 माणकम् । इमं स्तोममर्हत इति वृश्चेन परिसमूहेदिति
 सूत्रस्य परिशिषोऽयम् एतदनुसारादेव ब्रह्मस्थापनचरुस्थाप-
 नानन्तरं भूमिजपपरिसमूहनादि भवदेवभट्टवैरिश्चरोक्तं युक्तं
 भट्टभाष्ये तु भूमिजपं वृश्चेन परिसमूहनं कुर्यात् पश्चाद्
 ब्रह्मोपवेशनमिति । सरलापरिशिष्टप्रकाशयोस्तु भूमिजपा-
 नन्तरं चरुस्थापनमित्युक्तम् । अग्निस्तरणमाह गोभिलः ।
 'अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तात् परिस्तृणुयात् पुरस्ता-
 दक्षिणतः उत्तरतः पश्चादिति सर्वतस्त्रिवृतं पञ्चवृतं बहुल-
 मयुग्ममसंहतं प्रागग्रैर्मूर्लानि क्वादयश्चिति' । उपसमाधाय
 प्रज्जाल्य समन्तात् सर्वतः पुरस्तादित्यनेन क्रमेण सर्वतः
 सर्वासु दिक्षु त्रिवृतं पञ्चवृतं वा त्रिःकृत्वः पञ्चकृत्वो वा ।
 बहुलं बहुदण्डकम् अयुग्मं युग्ममिदम् असंहतमसंलग्नं पृथक्

पृथक् द्विहतं पञ्चहतं वेत्यनेनायुग्मे सिद्धेऽयुग्मग्रहणमेका-
 हतस्यापि प्राप्त्यर्थं तथाच ऋद्ध्यान्तरं सकृद्विर्वा प्रतिदिशं
 प्रदक्षिणम् अग्निं स्तृणातीति एवमेव भट्टनारायणचरणाः
 तत्र सकृदाहतमशक्तविषयं पूर्वास्तृताहतानां मूलानि पश्चादा-
 स्तृताग्रेः करणभूतैश्चादयन् परितृणुयात् एवञ्च प्रतिदिशं
 दर्भत्रयेणाहतानि कृत्वा तेषां मूलानि तथैवाश्चादयेत् ।
 इति संस्कारतत्त्वेऽधिकं लिखितम् । ततो दशदिक्षु स्वस्ति-
 कान् दद्यादिति भवदेवभट्टः । अस्मिन्नेव समये प्राप्तानाम्
 अधेक्षानुपकल्पयति स्वादिरान् पालाशान् वेति गोभिले-
 नोक्तानां 'प्रादेशद्वयमिधस्य प्रमाणं परिकौर्त्तितम् । एवं-
 विधाः स्युरवेह समिधः सर्वकर्मसु । समिधोऽष्टादशेभ्यः
 प्रवदन्ति मनोषिणः । दर्शं च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु
 विंशतिम्' इति कात्यायनेन विशेषितानां विंशतिकार्षिका-
 रूपसमिधमङ्गहोममात्रनिषेधादुपोत्सर्गाङ्गहोमेऽपि निषेधः
 अङ्गहोमसमित्तन्त्रशोथन्यायेषु कर्मसु । येषाञ्चैतदुपपत्त्युक्तं
 तेषु तत्सदृशेषु च । अक्षभङ्गादिविपदि जपहोमादिकर्मसु ।
 सोमाहुतिषु सर्वासु नैतेष्विधौ विधीयते' इति कात्यायन-
 वचनात् । अङ्गहोमाः सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ विहिता-
 स्तेषु अस्य सीमन्तोन्नयनादेः प्राधान्यात् तथा द्विधा
 होमा याज्ञिका प्रसिद्धाः तन्त्रहोमाः क्षिप्रं ह्यते इति
 व्युत्पत्त्या सायं प्रातर्होमादयः तन्त्रहोमाश्च परिसमूहन-
 वहिरास्तरणायङ्गविस्तारयुक्ताः तत्र ये समिधविष्कास्तन्त्र-
 होमाः यश्च सुखप्रसवार्थं शोथन्तीहोमः येषां च सायं
 प्रातर्होमादीनाम् एतदिध्याय्यं द्रव्यं पश्चात् अथे-
 क्षानुपकल्पयते इत्यनेन सूत्रेणोक्तं तेषु तत्सदृशेषु क्षिप्र-
 होमादिषु इधस्य निवृत्तिर्भवेदिति विवाहोत्तरगोभिलोक्त-

गोयानकालीनाक्षभङ्गादिविपदि तन्निमित्तके होमे 'लौकिके
 वैदिके चैव हुतोष्णिष्टे जले क्षिती । विश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्च-
 सूनापनुत्तये' इत्याद्युक्तजलक्षित्यादिहोमेषु सोमरसाहुतिषु
 इक्ष्मस्य निवृत्तिरित्यर्थः । गोभिलः 'वर्हिषि स्थालीपाकमासाद्य
 इक्ष्ममभ्याधायान्य' संस्कुरुते' इति आस्तीर्णकुशेषु चरू-
 क्षिधाय समिधमग्नावाधाय ज्वलनार्थत्वादमन्त्रकम् । तथाच
 कात्यायनः 'इधोऽप्येधार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः' । आज्य-
 माह गृह्यासंग्रहे 'अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा ।
 चतुर्भिरेव यत् पूतं तटाज्यमितरद् घृतम् । घृतं वा यदि
 वा तैलं पयो वा दधि यावकम् । आज्यस्थाने नियुक्ता-
 नामाज्यशब्दो विधीयते' शेषवचनं यज्ञपाश्वीयमपि संस्कार-
 विधिमाह गोभिलः । 'तत एव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रं
 कुरुते' । इति तत आस्तृतात् प्रादेशमात्रे विस्तृततर्जन्य-
 कुष्ठप्रमाणे द्विवचनं दलापेक्षं न तु 'अनन्तर्गभिणं' सायं
 कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र-
 चित्' इति कात्यायनोक्तद्विदलपवित्रस्त्वदित्वं तथात्वे
 प्रादेशमात्र इति व्यर्थं स्यात् अतएव कात्यायनेनैव आज्य-
 स्थोत्पन्नार्थं यत्तदप्येतावदेवत्वेकत्वेन निर्दिष्टम् अनन्त-
 र्गभिणमन्तर्गर्भस्याभावोऽनन्तगर्भं तदयुक्तमन्तर्गर्भशून्य-
 मित्यर्थः । 'अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ प्रादेशसन्निता ।
 अनखच्छेदिनी साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ' इति श्रौतक-
 वचनेकवाक्यत्वात् । अत्र दलेऽपि कुशपदप्रयोगः । गोभिलः
 ओषधिमन्तर्धाय क्षिपति न मन्त्रेण पवित्रेण्यो वैष्णव्याविति'
 ब्रीह्यादिकमन्तराकृत्वा गोभिलः 'अथेने अङ्गिरनुमाष्टिं
 विष्णोर्मनसा पूतेष्यः' इति । एने पवित्रे । 'संपूयोत्-
 पुनात्युदगपाभ्यां , पवित्राभ्यामङ्गुष्ठाभ्यां चोपकनिष्ठाभ्यां

‘आहुलिभ्यामिति’ अभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रित्पुनाति ‘देवस्वा-
सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः’
इति सकृद् यजुषाद्विस्तूष्णीमिति संपूय प्रकृतमाज्यं कथं
पवित्रमन्तरा कृत्वा स्थाव्यमाज्यं समावपेत् इत्येवं
वक्ष्यमाणविधिनेति भट्टभाष्यं संपूय मत्तिकाद्यपनीयेति
सरला उत्पुनात्सूङ्गं शोधयति तत्रकारमाह उदगग्राभ्या-
मिति अहुष्ठाभ्यामिति द्विवचनं पाणिद्वयार्थम् एवमनेन
प्रकारेण प्रतिसंगृह्य प्रकृते पवित्रे प्राक्श इति प्रागतं
त्रित्पुनाति अग्नौ वारचयं घृतं निक्षिपति तत्रकारमाह
मन्त्रेण सकृद्विस्तूष्णीं गोभिलः ‘अथैने अद्भिरभ्युक्ष्याग्ना-
वुत्सृजेत् इति अथान्तरमेवासुञ्चन एने पवित्रे सन्त्येन
गृहीत्वा दक्षिणेनाभ्युक्ष्य गोभिलः । ‘अथैतदाज्यमधि-
श्रित्वोदगुदासयेदेवमाज्यसंस्कारकल्पो भवतीति’ । आज्यं
तदयुतपात्रमधिश्रित्याग्नेरुपरि कृत्वा उदगुत्तरतः उदासयेत्
अवतारयेत् यत्रैवाज्यसंस्कारस्तत्रैवायं कल्प इत्यत्र गर्भपात-
संस्कार सकृत् संस्कृताज्यपात्रे यानि प्रक्षिप्यन्ते तेषां संस्कारा-
न्तरापेक्षा नास्तीत्याह गृह्यासंग्रहः । ‘तथा सीमन्तिनी
नारौ पूर्वगर्भेण संस्कृता । एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कार-
विधिदेशितः’ । आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टं ‘सीमन्तोन्नयनं
प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गर्भपात्रसंस्कार इति’
श्रुतिरिति गर्भपात्रयोरयं गार्भपात्रः गर्भस्य उदरस्थस्य पात्रस्य
तदाधारस्य स्त्रिया इति कल्पतरुः । हारीतः ‘सकृच्च
‘कृतसंस्काराः सीमन्तेन कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते
स गर्भः संस्कृतो भवेत्’ । गोभिलः । ‘पूर्वमाज्यमपरस्थाली-
पाक’ इति अत्र पूर्वापरदेशस्त्रित्याज्यस्थालीपाकयोस्तथा
अपदेशः तेन तौ पूर्वापरौ स्थाप्यौ प्रथमतो अग्नेरुत्तरस्था-

मासादनं ततश्च कर्मकाले सौकर्यात् अग्नेः पश्चात् तथाच
 गृह्यान्तरं 'होमन्धोरन्तराज्यहविषो आसादयेदिति'
 छन्दोगपरिशिष्टं 'होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः'
 तथा । खादिरो वाद्य पालाशो द्विवितस्तिः सुवः स्मृतः ।
 सुग्बाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः । खादिरः
 खदिरकाष्ठनिर्मितः पलाशकाष्ठनिर्मितो वा प्रगृह्यतेऽस्मि-
 न्निति प्रग्रहो दण्डः स च वर्तुलः सुवाये घ्राणवत् खातं
 द्यङ्गुष्ठपरिमण्डलं जुह्वाः सराववत् खातं सनिर्वाहं षड-
 ङ्गुलम् । सुवाय नामारम्भवन्मध्यस्थितमर्थ्यादमङ्गुष्ठद्वयमितं
 वर्तुलविलं जुह्वास्तु खातं सरावाकारं निःशेषवहनसाधनता
 निर्वाहपदवाच्यः प्रणालीसहितं षडङ्गुलं जानीयात् ।
 'तेषां प्राक्शः कुशेः कार्यः सप्रमार्जो जुह्वपता प्रतापनञ्च
 लिप्तानां प्रक्षाल्याण्येन वारिणा' । सुवस्तुचोर्व्यक्तिभेदात्
 बहुवचनं पूर्वाभिमुखं मार्जनं कुशैः कार्यं घृतादिलेपवता-
 न्तृक्तेन वारिणा प्रक्षालनमग्नौ प्रतापनं कार्यं लेपरहिता-
 नान्तु प्रतापनं दर्भैः संमार्जनमभ्युक्षणं पुनः प्रतापनमुत्तरतो
 निधानञ्च कुर्यात् तथाच कात्यायनः 'सुवं प्रतप्य दर्भैः
 सम्मार्ज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यादिति' । आज्यादि-
 संस्कारं वारत्रयं कुर्यादिति भवदेवभट्टः । हरिशर्मणाप्येतत्-
 प्रकरणे सक्तत्तिर्विति वचनादित्युक्तं होमकाले पञ्चाङ्गुलास्यक्ता
 शङ्कुमुद्रया सुवो धार्यः 'पञ्चाङ्गुलान् वह्निस्यक्ता धारयेच्छङ्कु-
 मुद्रया' इति वचनात् पाण्याहुतौ च गोभिलः 'उत्तानेनैव
 हस्तेन शङ्कुहायेण पौडितम् । संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्-
 यतो जुहुयाद्विः' । अत्र परिमाणमाह कात्यायनः । 'पाण्या
 इति द्वादशपर्वपूरिका कंसादिना चेत् सुवमात्रपूरिका ।
 देवेन तीर्थेन च पूजयते इति स्वरूपारिणि स्वरिचिषि तत्र

पावके' अशक्तौ तु स्मृतिः 'आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्दोमहवि-
र्बलीन् । प्राणा इति बलिञ्चैव सृदं गात्रविशोधनीम्' ।
कात्यायनः 'योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यङ्गारिणि च मानवः ।
मन्दान्निरामयावी च दरिद्रश्च प्रजायते । तस्मात् समिद्धे
होतव्यं नासमिद्धे कदाचन । आरोग्यमिच्छतायुश्च श्रिय-
मात्यन्तिकीन्तथा । जुह्वंश्च हुते चैव पाणिशूर्पस्फादरुभिः ।
न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्वज्रनादिना । सुखेनैव धमे-
दग्निं सुखाद्वेष्टोभ्यजायत । नाग्निं सुखेनेति च यत्लौकिके
योजयन्ति तत्' । हि यस्मात् सुखपाठ्यमन्वात् एष संस्क्र-
ताग्निः ततश्च लौकिक इति तदितराग्निपरम् एतेन लौकिक
इति श्रौताग्निभिन्नपरमिति मैथिलोक्तं हेयम् । जुह्वंश्च
हुतेनैवोपक्रमवचनेन संस्क्रियमाणसंस्क्रताग्नौरेव पाणिशू-
र्पादि निषेधसुखेन न सुखोपधमनस्य विदितत्वात् तद्वति-
रिक्तस्यैव लौकिकशब्देनाभिधानस्यौचित्यात् आहितत्वस्या-
नुपस्थितेश्च एवमेव गुरुचरणाः तत्तु 'अग्निस्तु नामधेयादौ
होमे सर्वत्र लौकिके' इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन नामकर-
णाद्यर्थान्तेर्लौकिकमुक्तं तत् न ह्यग्ना वन्यहोमः स्यात् इति
तस्यैव वचनान्तरेण साग्नेः स्वीयश्रौताग्नौ तत्करणनिषेधात्
लौकिकाग्न्यन्तरमादाय कर्तव्यताविधायकं न तु तदग्नेः
संस्कारानन्तरमपि लौकिकत्वप्रतिपादकम् । इति संस्कार-
तत्त्वे लिखितम् । गोभिलः 'अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य
दक्षिणजान्वक्तौ दक्षिणेनाग्निमदितेऽप्यनुमन्यस्वेत्युदकाञ्जलिं
प्रसिञ्चेदिति अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात् सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्यु-
त्तरतो देवसवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्युञ्चेत् सकृत्
त्रिर्वा पर्युञ्जणान्तान् व्यतिहरन्नभिपर्युञ्जणं होमीयमिति ।
अग्निमुपसमाधाय काष्ठादिना प्रज्वाल्य परिसमूह्य विक्षिप्ता-

षयवानेकीकृत्य दक्षिणजान्वक्तो भूमिगतदक्षिणजानुर्दक्षिणे-
 नाम्निमग्नेर्दक्षिणेऽदितेऽनुमन्यस्वेति मन्त्रेणोदकाञ्जलिं प्राग्-
 गतं सिञ्चेदनुमत इत्यादिना अग्नेः पश्चादुदकसंस्थं सिञ्चेत्
 अग्नेरुत्तरे सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्यनेन प्राक् संस्थं सिञ्चेत् देव-
 सवितः प्रसुवमित्यादिमन्त्रेण प्रदक्षिणमग्नेर्यथा स्यात्तथा
 अग्निमुदकाञ्जलिना वेष्टयेत् । त्रिवेति फलभूमार्थं तत्र मन्त्रो
 ऽपि त्रिधोश्चार्थं मुख्यावृत्तौ गुणावृत्तेर्युक्तत्वात् पर्युक्षणात्
 निति बहुवचनं चित्त्वपक्षे दण्डवदुदकधारादिरप्यन्तो भवतौ
 त्यन्तद्वयं व्यतिहरन् मिश्रीकुर्वन् होमीयं होमद्रव्यं पर्युक्षण-
 तञ्जलेन स्पर्शयन्निति वेष्टनप्रकार उक्तः चरुहोमे विशेषमाह
 गोभिलः । ‘पर्युक्ष्य स्थालीपाके आज्यमानीयमेक्षणेनोपघातं
 होतुमेवोपक्रमतः’ इति । अदितेऽनुमन्यस्वेत्येवं पर्युक्ष्यस्था-
 लीपाके चरावाज्यमानीय प्रक्षिप्य मेक्षणेनोपघातम् उपहृत्या-
 दाय होतुमेवोपक्रमते आरभते उपघातमिति हिंसायाञ्चैक-
 कर्मकादित्यनेन तृतीयाक्तोपपदणमासिद्धम् एवकारकरणमुप-
 घातहोमेऽभिधारितक्षताभ्यङ्गप्रतिषेधार्थं होतुमेवोपक्रमते
 नान्यत् उपघातहोमलक्षणञ्च गृह्णासंग्रहे । ‘पाणिना मेक्षणेनाथ
 सुवेणैव तु यद्विः । ह्रयते चानुपस्तौर्यं उपघातः स उच्यते ।
 यद्युपघातं जुहुयात् चरावाज्यं समावपेत् । मेक्षणेन तु होतव्यं
 नाज्यभागो न स्निष्टिक्तः’ । बहुदैवत्यचरुहोमे तु उपघात-
 होम एव चरो च बहुदैवत्ये होमस्तस्योपघातवदिति परि-
 शिष्टप्रकाशधृतवचनात् ततश्च चरावाज्यमानीय प्रपदविरू-
 पाक्षौ जपित्वा समिधमादाय जुहुयादिति भट्टभाष्यं युक्तं
 स्येत् क्षिप्रहोम एव परिसमूहनादिवर्जनेन तदितरत्र तेषां
 लाभात् तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् । ‘न कुर्यात् क्षिप्रहोमेऽ-
 द्विजः परिसमूहनं विरूपाक्षश्च न जपेत् प्रपदश्च विवर्जयेत्’

क्षिप्रहोमेषु भद्रहोमेषु सायं प्रातः शीथन्ती होमादिषु ब्राह्मण
 इमं होममर्हत् इत्यादिमन्त्रकपरिसमूहनं न कुर्यात् विरू-
 पाक्षप्रपदौ च त्यजेत् । प्रपदश्च तपश्च तेजश्चेति मन्त्रः काम्य-
 कर्मार्थं यदि कुशण्डिका तदा प्रपदजपानन्तरं विरूपाक्षजप
 इति भवदेवभट्टः । ततः प्रकृतहोमकर्मणि वज्रेस्तत्तन्नामाह्वाने
 षट्छासंप्रहे गोभिलपुत्रः 'प्रायश्चित्ते विधुषेव पाकयन्ने तु
 साहसः । लक्षहोमे तु वज्रिः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः ।
 पूर्णाहत्यां सृङ्गो नाम शान्तिके वरदस्तथा । आह्वय चैव
 होतव्यं यो यत्र विद्धितोऽनलः' । ततश्च वृषोत्सर्गाङ्गहोमस्य
 प्राकाङ्क्षात् साहसनामत्वमग्नेरिति वृषोत्सर्गकर्मणि अग्ने
 वं साहसनामासौति नाम कृत्वा पिङ्गभूः श्मशुकेशाक्षः
 इति आदित्यपुराणीयं ध्यानं कृत्वा साहसाम्ने इहागच्छ इहा-
 गच्छ इत्यावाह्य एतत् पाद्यम् ओम् साहसनाम्नेऽन्वे नमः
 इत्यादिभिः पूजयेत् । होमात् पूर्वं वज्रिपूजनमाह मार्क-
 ण्डेयपुराणं 'पूजयेच्च ततो वज्रिं दद्याच्चाप्याहुतौः क्रमात्' ।
 ततश्च प्रकृतहोमपूर्वापरयोस्तृणीं समित्प्रक्षेपमाह छन्दोग-
 णरिशिष्टम् । 'समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता । पुर-
 ताञ्चोपरिष्टाञ्च इत्यनर्थं समिद्भवेत्' । स्मृतिः 'मन्त्रेणोद्धार-
 तेन स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयादप्रायन्
 । मन्त्रदेवताम्' । स्वाहान्तमन्त्रे स्वाहान्तरं निषेधयति सर-
 लाभट्टभाष्ये मन्त्रतन्त्रप्रकाशश्च 'नमोऽन्तेन नमो दद्यात्
 ब्राह्मन्ते द्विधमेव च । पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः
 मृतः' द्विधः स्वाहेत्यागमविदः । सरलाभट्टभाष्ययोरप्येवम् ।
 गोभिलः 'आग्याहुतिष्वान्यमेव संस्कारोपघातं जुहुयाच्चाग्न-
 गमौ न स्विष्टिक्तदाग्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताञ्चोपरिष्टाञ्च
 । आग्याहुतिभिर्हीमो यथा पाणिग्रहणे तथा सृङ्गकर्मण्युप-

भयने गोदाने' इति आख्यातृतिषु चतुर्थीकर्मादिषु आख्य
मेव यथोक्तविधिना संस्तव्य उपघातं सुवेणोपहृत्य जुहुयात्
आख्यमात्रकहोमेषु आख्यभागस्विष्टिक्ततातिदेशप्राप्तानां
निषेधः । एवमाख्यमात्रकहोमेषु धृतिहोमादिषु अनादेशे यत्र
पुंसवनशक्नाकर्मसौमस्तोत्रयनचूडाकरणादिषु पश्चादग्नेरुद-
गपेषु दर्भेष्टित्वादिनाग्निग्रहणं प्रागुक्तं विशिष्य होमो नोप-
दिष्टस्तत्र प्रधानकर्मणोऽंशाभिमर्षणादेः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च
महाव्याहृतिभिः भूर्भुवःस्वरिति तिसृभिर्होमः कर्तव्यः पाणि-
ग्रहणादौ तु महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीमिति
गोभिलसूत्रेण यथा पाणिग्रहणे चतस्रस्तथा चूडादिषु संस्कार-
रूपेषु पूर्वे पश्चाच्च चतस्रश्चतस्रो महाव्याहृतिभिराहुतयः स्युः
इति चरुहोमानन्तरं गोभिलेन महाव्याहृतिभिराज्येनाभि-
जुहुयादिति सूत्रेण चरुहोमे पश्चान्महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त-
व्यो न तु पूर्वमिति गोभिलः 'यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितं
जुहुयादाख्यभागावेव प्रथमौ जुहुयाच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा
पश्चात्तप्तं भृगूणामग्नये स्वाहेत्युत्तरतः सोमायेति दक्षिणतः
प्राक्शो जुहुयादिति' सुवेण सुचि यदाज्यं प्रथमं गृह्यते तदु-
पस्तीर्णं यद्विगृहीत्वानन्तरमाख्यं दीयते तदभिघारितं
यदि तथाविधं होतुमिच्छेत्ताज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात्
सुचा होमस्तु अनेन गृहीतं जुह्वा जुहोतीति गृह्यान्तरात्
सुवेण सुचि चतुर्वारमाज्यं गृहीत्वा भृगूणां भृगुगोत्राणामिति
सरला पश्चावदानानि पश्चार्धयाणामिति गृह्यान्तरात् भार्गव-
प्रवराणामिति भट्टभाष्यं भृगुगोत्राणां भार्गवप्रवराणामिति
भवदेवभट्टः तेषां पञ्चवारं तथा गृहीत्वा ओम् अग्नये स्वाहे-
त्यनेनाग्नेर्मध्यदेशादुत्तरे प्राक्मुखधारया जुहुयात् 'उत्तरे
आग्नेयं दक्षिणे श्रोम्यं मध्ये अन्या आहुतयः' इति सांख्या-

यनसूत्रात् तथैव दक्षिणभागे ओम् सोमाय स्वाहेति जुहुयात्
 एतत् सर्वचरुसाधारणं विधाय प्रकृतहोमं कुर्यात् तत्र वृषोत्-
 सर्गे छन्दोगपरिशिष्टम् 'ओम् अग्नये स्वाहा ओम् पूष्णे स्वाहा
 ओम् इन्द्राय स्वाहा ओम् ईश्वराय स्वाहा एतेभ्य एव जुहु-
 यान्मेक्षणेनावदाय च । सुच्याहुतीश्वरोः पृथक् सिद्धेदाभ्या-
 भिघारितम्' ओम् अग्नये स्वाहेत्यादिमन्त्रैर्मन्त्रप्रकाश्र्य देव-
 ताभ्यः सुचि घृतोपस्तरणानन्तरं चरोर्मक्षणेन मध्यपूर्वाह्नयो-
 द्विरवदाय भृगूणां पञ्चादह्नावदानेन च त्रिरवदाय घृतेनाभि-
 घार्य्य चतुरावर्त्तं पञ्चावर्त्तं वा जुहुयात् पृथगाहुतीर्न तु तन्मे-
 षेति अवदाय च होमात् पूर्वमवदानक्षतं चरुस्थानं क्षताभ्य-
 ङ्गार्थमाज्वेन प्लावयेदिति वक्ष्यमाणगोभिलसूत्रेण स्विष्टिक्कृ-
 विरभिघारानन्तरं क्षताभ्यङ्गनिषेधादन्यत्र क्षताभ्यङ्गप्रतीते-
 रिति तथा सोमं राजानं वरुणं शुक्रन्तेऽन्यदित्यपि । इन्द्रा-
 पर्वता वृहता आवी राजानमित्यूचः । 'चतुर्होतं कृत्वाण्य-
 माभिर्ऋग्भिः पृथक् पृथक् । स्वाहाकारान्ताभिर्जुहुयात्
 विधिवत् सदा' । सुवेण चतुर्धा घृतं सुचि गृहीत्वा ओम्
 सोमं राजानमित्यादि ऋग्भिस्तसृभिः स्वाहाकारान्ताभिश्च-
 तस्र आहुतीर्जुहुयात् । ऋक्परिभाषामाह जेमिनिः । तेषा-
 ऋक् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिस्तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्रार्थ-
 वशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुपादिना पादव्यवस्थितिः सा ऋक्
 भृगूणाञ्चेदत्रापि पञ्चावर्त्तं तदा सर्वचरुहोमसाधारणगोभिलो-
 क्तस्विष्टिक्कृतादि होमः । यथा गोभिलः 'अथ स्विष्टिक्कृत
 उपस्तीर्यावाह्य उत्तरार्धे पूर्वाह्णात् सक्रदेव भूयिष्ठ' द्विरभि-
 घारयेत् यद्युवा पञ्चावर्त्तं स्यात् द्विरुपस्तीर्यावदाय द्विरभि-
 घारयेत् न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानम् अयातयामतायै अग्नये
 स्विष्टिक्कृते स्वाहा इत्युत्तरार्धे पूर्वाह्णे • जुहुयात् मन्त्रः

व्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात् प्राक्स्विष्टिक्तत आवापो गणे-
 श्वेकं परिसमूहनमिधो बर्हिः पर्युक्षणमाज्यभागौ सर्वेभ्यः
 समवदाय सकृदेव सौविष्टिक्ततं जुहोति जुह्वेतन्मेक्षण-
 मनुप्रहरेदिति' स्विष्टिक्तदर्थं स्रुचि घृतस्रुवं दत्त्वा चरोरुत्तरतः
 पूर्वाह्णभागादौशानकोणरूपान्मेक्षणेन बहुतरमेकवारं गृहीत्वा
 स्रुचि स्थापयित्वा वारह्वयं घृतेन सेचयेत् । पश्चाद्वदानपक्षे
 घृतस्रुवद्वयेनोपस्तरणं सकृद्विनिर्क्षेपः पुनर्घृतेनाभिषेचनद्वय-
 मिति अत्र मेक्षणक्षतस्थानं न घृतेन प्लावयेत् पुनर्यागार्थमेव
 तत् ततश्च यागायोग्यतारूपयातयामतायामपि न दोष-
 इत्यर्थः । ततोऽग्नये स्विष्टिक्ते स्वाहित्येन ईशानकोणे जुहु-
 यात् । ततो भूर्भुवःस्वरिति तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्होमः अस्य
 चरुहोमे पश्चादुपदेशान्न प्राकरणमिति । आ उप्यते इत्यावापः
 प्रधानहोमः स तु स्विष्टिक्तेहोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः एवञ्च
 मुख्यहोमे त्वक्कते यदि चरुर्नष्टो दृष्टो वा तदान्यः पाथ्यः मुख्ये
 कते चेन्नाशदृष्टो तदाज्येनैव स्विष्टिक्तेहोम इति सरला ।
 गणेश्वेकदानेकयागेषु एकमेव न प्रत्येकं परिसमूहनादि उप-
 लक्षणत्वात् उदूखलमुसलाद्यपि एवं स्विष्टिक्तेहोमोऽपि सकृत्
 उपलक्षणमेतत् व्याहृत्याद्यपीति सरला । अनुप्रहरेत् अग्नीं
 प्रक्षिपेत् । एवम् उक्तप्रकारेण यथायथं प्रकृतहोमं समापये-
 दिति । छन्दोगपरिशिष्टं 'रूपिण्यो वत्सतर्क्यस्तु चतस्र-
 उपकल्पयेत् । ताभिः सहैनं प्राग्प्रीवमग्नेरभ्यासमानयेत् ।
 ततोऽक्षणेन गन्धेन मानस्तोक इतौरयन् । हवस्य दक्षिणे
 पार्श्वे विशूलाङ्गं समुल्लिखेत् । हवस्यसीति सव्येऽस्य चक्रा-
 ङ्गमपि दर्शयेत् । तस्मिन् पश्चादयसा स्पष्टौ तावेव कारयेत् ।
 अथैनं कलसस्याभिरङ्गिरेको हवेष्य वा । सर्वैषधिसुगन्धीभिः
 क्षण्यथिहन्सिका अपि । परिधाप्याहते शक्ते वाससी ईमपट्टकम् ।

सत्यमिष्या हृषा सोम सामभ्यां शिरसि न्यसेत् । वक्षतरी-
चतुष्टययुक्तं प्राञ्चुखं हृषमग्निसमीपमानयेत् । कुङ्कुमा-
दिना मानस्तोक इति मन्त्रेण हृषस्य दक्षिणफलके त्रिशू-
लाङ्कं हृषाण्यसीति मन्त्रेण वामफलके चक्राकारमङ्कं कुर्यात्
तत्सलोहेन ती स्पष्टी कारयेत् । ततश्च प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्ने-
रिति प्रागुक्तवचनात् पूर्वासादिताभिः कलसस्थाभिरङ्गिः 'सुरा
मांसौ वचा कुष्ठं शैलेयं रजनौदयम् । शठीचम्पकमुस्तश्च
सर्वौषधिगणः स्मृतः । इति सर्वौषधित्वेन परिभाषितैर्दशभि-
र्द्रव्यैः सुगन्धीकृताभिरङ्गिरेको हृषा विराजत्यनुगीयमानेन
एको हृषाभिधानेन साम्ना अग्नेरग्रे हृषं स्थापयेत् न तु
'ब्रीहयः शालयो मुद्गा मोधूमाः सर्षपास्तिलाः । यवाक्षौष-
धयः सम विपदो घ्नन्ति धारिताः' इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त-
द्रव्यैर्मिश्रणं नारायणोपाध्यायोक्तं युक्तं सामपरिभाषामाह
जैमिनिः । 'गीतेषु सामाख्येति' गीतेषु गीयमानेषु मन्त्रेषु
सामसंज्ञा इत्यर्थः । सर्वौषधित्वेनापरिभाषितत्वात् सुगन्धित्वा-
योगाच्च तथैव वत्सिका अपि स्थापयेत् तूष्णीं न तु मन्त्रेण
मन्त्रलिङ्गविरोधादिति नारायणोपाध्यायः । वस्तुतस्तु ऋगर्थे
विरोधो न दृश्यते आहतमाह वशिष्ठः 'ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं
यज्ञ धारितम् । आहतस्तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्'
एवं लक्षणवस्त्रहयेन हृषमासाद्य ओम् सत्यमिष्याहृषोदसि
हृषाञ्जतिर्नीविता । हृषाग्रशृथिषेपरावतिहृषोर्वारतिश्रुतिः हृषा-
देव शुभ्राम् असिहृषादेव हृषव्रतः । हृषाधर्माणि दक्षिणे
इति ऋग्वेदगुणगीयमानसामभ्यां हृषस्य कलाटे सौवर्णवीरपटं
बध्नीयात् छन्दोगपरिशिष्टम् अथान्निपरिक्रमणमासां वक्ष-
तरीचमेकामनुगमयेत् । ताश्च अनुगच्छन्तीं प्रति मन्त्रहेतु
काम्यासि प्रियासि हृष्यासि इन्द्रासि अमन्तासि सत्यमिष्यासि

मह्यसि विन्धुतिरसि इति वक्षतरीणां मध्ये चोत्सृजति । एनं युवानं पतिं वो ददानि तेन क्रौडन्तीश्चरथः प्रियेण मानः साप्तजनुषा सुभगारायस्योषेण समिषामदेम इति मन्त्रेण ज्ञातां पौष्टीं पाद्यं वार्षवाद्यं सोमः पौषं गवां व्रतेन आवयेत् । रौद्रीश्च संहितां वामदेव्यश्चान्ते । अघोप-
चालयेत् यथेष्टं पर्य्यटेति । अथ वृषवक्षतरीणामलङ्कारं वाससौ च आचार्याय प्रयच्छेद् गाञ्च । उदाहरति वेदार्थान् यज्ञविद्याः स्मृतोरपि । श्रुतिस्मृतिसमापन्नमाचार्यन्तं विदुर्बुधाः । अथ यस्मैवनवब्रह्मोऽश्नाति पिकति प्रजनयत्वङ्गानि धुनोति तेन देवान् पितॄंश्च प्रीणातीत्याह कात्यायन इति अग्निपरिक्रमणम् अग्नेः सर्वतोभ्रमणं प्रदक्षिणमिति यावत् वृषं कारयेदिति शेषः । तं वृषं लोहितवर्णां वक्षतरीमनुगमनं कारयेत् । ब्रजन्तीं तां काम्यादिभिर्गोनामभिः काम्यासौत्थदिमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् । अत्र इडासौति ऋत्वादिः तथा चामरः भूगोवाचस्विडा इला इति परिभ्रमणानन्तरं यूपमाह स्मृतिः 'चतुर्हस्तो भवेद् यूपो ब्रह्मवृक्षसमुद्भवः । वर्तुलः शोभनः स्थूलः कर्तव्यो वृषमौलिकः' इति 'बिम्बस्य बकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते' । इति भविष्योक्ते यूपे नूतनवस्त्रेण बद्धा पूर्वादिक्रमेण लोहितनीलपाण्डुरक्कणवत्सिका यथायोग्यमुपयूपचतुष्टये बद्धा संस्थाप्य ओम् एनं युवानम् इति मन्त्रं पठित्वा वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणकात्यायनोक्तं सर्वोपकरणोपेतं वक्षतरीचतुष्टयसहितं वृषम् ओम् अथेत्यादिवाक्येनोत्सृजेत् । एवमेव पिष्टदयितापरि-
शिष्टप्रकाशप्रभृतयः । मैत्रिलास्तु ओम् अथेत्याद्यमुक्तकामो बह्वैवतं वृषम् एनं युवानम् इत्यादि लौकिकपदमन्त्राभ्यां ब्रह्मोक्तगंवाक्यमाहुः तन्न परम्परान्वयबोधाय लौकिकपद-

विशिष्टमन्त्रोक्तेषु मानाभावात् । अन्यथा भूःस्वाहेत्यादौ
 घृताद्युक्तेष्वेव तथात्वापत्तेः । अष्टाभिर्धेनुभिर्युक्तसप्तसहस्र-
 क्रमात् । त्रिहायनीभिर्धन्वाभिः स्वरूपाभिश्च शोभितः ।
 सर्वोपकरणोपेतः सर्वशस्त्रचरो महान् । उत्सृष्टव्यो विधा-
 नेन श्रुतिस्मृतिनिर्दर्शनात् इति ब्रह्मपुराणोक्तधेनुयुक्तसर्वकर-
 णोपेतत्वानुक्तेष्वपि । अत्र धेनुपदं वक्षतरीपरम् । 'पयस्विन्याः
 पुत्रो यूये च रूपवान् स्वात् तमलङ्कृत्य यूये मुख्याश्चतस्रो
 वक्षतर्थश्चालङ्कृत्य एनं युवानं पतिं वो ददानि तेन क्रीडन्तीश्च-
 रथ प्रियेण मानः सासजनुषा सुभगा रायस्योषेण समिषा-
 मदेमः इत्येतयैवोत्सृज्यैरक्षिति' कात्यायनसूत्रदर्शनात् न
 चेनं तदनुसारेण वक्षतरीचतुष्टययुक्तमिति वृषविशेषणं वाच्यं
 तथात्वे तादृशं वृषमिति विशिष्टे वो युष्माकं वक्षतरीणां
 पतिमित्यनन्वयापत्तेः प्रागुक्तदोषाच्च । न च कात्यायनीये
 एवकारश्रुतेः केवलमन्त्रेणोक्तर्गो न तु वाक्येनेति वाच्यम्
 एतयैवेत्युत्तरैवकारेण सजातीयत्वे सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति
 न्यायप्राप्तस्य नैयतकालिककल्पतत्तुष्टविष्णूक्तस्य ऋगन्तरस्य
 व्यावृत्तिर्न तु वाक्यस्य एवमेवमन्त्रस्य करणत्वमुपपन्नम् अन्यथा
 ददानौत्यनेन मन्त्रान्तरेणोक्तर्गाच्च तथात्वं मन्त्रान्ते कर्मादि-
 सन्निपात इति न्यायस्याप्यबाधः । मन्त्रान्ते संप्रदानमिति सर-
 लाहृतकाठकश्रुतेरप्यबाधः । व्यक्तमाह आपस्तम्बः । 'मन्त्रान्ते
 कर्मादीन् सन्निपातयेदिति' । समग्रं मन्त्रं पठित्वा कर्म
 कारयेदिति कर्मविपाकः । एवञ्च असुककाम इति सोप-
 करणं वक्षतरीचतुष्टययुक्तवृषमिति चाभिलष्य उत्सर्गः
 सङ्गच्छते एवञ्च अमन्त्राहि स्त्रियो मता इति विष्णुधर्मो-
 चरवेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति सूत्रं य इह वै वेदं पठति तस्य
 सप्तसहस्रलो जिह्वां निहन्ति इति श्रुतिभ्यः शूद्रादेः पाठा-

नधिकारोऽपि समन्वयस्तु शूद्रस्य इति वचनात् ब्राह्मणद्वारा
मन्त्रपाठोपपत्तेरुन्मोदोगपरिशिष्टादौ कर्त्तृविशेषणामिधानेन
सर्वाधिकारत्वप्रतीतिः 'न स्त्रीणामधिकारोऽस्ति आद्यादिषु
कथञ्चन । कन्यादानवृषोत्सर्गे चाधिकारो भवेत् स्त्रियाः'
इति प्रतिहस्तकहलायुधधृतवचनाच्च स्त्रीशूद्राणामप्यधिकारः
एवमेव सुगतिसोपानप्रभृतयः । कृष्णेनाप्यन्धजम्बन इति
वर्णप्रशंसामात्रपरम् । स्नात्वा उपत्वाजामय इति । शौण्णो ।
अवापरेति पाथं माम प्रमम्राजश्चर्षणीनामिति वार्धवाय
साम अचिक्रददेति सोमः पौषं साम मोमः पूषेति गवां
व्रते सान्नेतिते मन्वत प्रथममिति । अग्निमीले पुरोहित-
मिति गानद्वयमारण्यकचतुर्थपाठके पठितं 'न त्वारण्यक-
पञ्चमप्रपाठकश्रुते मन्वत इति गवां व्रतरूपमेकं माम रौद्रीं
संहिताम् आवोवाजेति तन्नो गायेति मूर्ध्वानन्विव इति
अधिपते इति ऋक्चतुष्टयं वामदेव्यं कयान इत्यादि एतत्
सर्वं गीयमानं वृषं आवयेत् । गानाशक्तौ सर्वा ऋचस्त्रिधा
पठेत् वामदेव्यगानेषु छन्दोगपरिशिष्टेन तथाभिधानात्
यथा 'अन्ते च वामदेव्यस्य गानं कुर्यादृचस्त्रिधा' इति
अन्यत्राप्यकाङ्क्षया 'बह्वनामेकधर्माणामेकस्थीपि यदुच्यते ।
सर्वेषामिव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृताः' इति बोधायन-
वचनात्तथा कल्प्यते अतएव एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो
बाधकमन्तरेणान्यत्रापि तथा कल्प्यते इत्युक्तम् अथेति
अवगणनकारं यपाहिमुच्य वक्षतरीचतुष्टयसहितं वृषम्
ऐशान्यां गत्यर्थं प्रार्थयेत् यथेष्टं यथं पर्येतेति मन्त्रेण 'वृषं
वक्षतरीयुक्तमैशान्यां चालयेद्दिशि' इति विशुवचनात्
'होतुर्वक्षयुगं दद्यात् सुवर्णं कांस्यमेव च । अयस्काराय
दातव्यं वेतनं मन्त्रेऽस्मिन्' इति वचनात् । ओम् 'न खादेत्

परशस्त्रानि नाक्रामेत् नर्भिणीश्च गाम्' इति वदेत् । तदा
 हृष' प्रदक्षिणीकृत्य ओम् 'धर्मोऽसि त्वं चतुष्पादश्चतस्रस्ते
 त्रियास्त्रिमाः । चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्सृष्टास्त्वया सह ।
 देवानाञ्च पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः । भूतानां हृत्ति-
 जननास्त्वया सार्धं प्रजन्त्रिमाः । नमो ब्रह्मण्य देवेश पितृ-
 भूतर्षिपोषक । त्वयि सुक्तेऽक्षया लोका मम सन्तु मनो-
 रथाः । मामे ऋणोऽस्तु देवेऽथ पैत्रो भौतोऽथ मानुषः ।
 धर्मस्त्वं त्वत्प्रपन्नस्व या गतिः सा तु मे ध्रुवा । यत्किञ्चित्
 दुष्कृतं कर्म लोभमोहात् कृतं भवेत् । तस्मादुद्धृत्य देवेश
 पितुः स्वर्गं प्रयच्छ मे । यावन्ति तव लोमानि शरीरे सञ्च-
 वन्ति च । तावदर्धसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः' इति
 स्वल्पमद्वयपुराणोक्तं पठेत् । तत आचारात् प्राचीनाधीतौ
 दक्षिणाभिमुखः भुग्नकुशपत्रद्वयसहितं हृषपुच्छगलितोदक-
 मादाय दक्षिणाग्रकुशत्रयोपरि ओम् अमुकगोत्रं प्रेतममुक-
 शर्माणं सतिलहृषपुच्छगलितोदकेन तर्पयामीति त्रिस्तर्प-
 येत् । प्राप्तपितृलोकस्य तु ओम् अमुकगोत्रः पितामुक-
 देवशर्मा हृष्यतामेतत् सतिलहृषपुच्छगलितोदकं तस्मै स्वधेति
 विशेषः । एशमन्त्रेषां हृषोत्सर्गं ऊह्यमिति ततो ब्रह्मपुरा-
 णोक्ततर्पणं कुर्यात् ओम् 'स्वधापितृभ्यो मातृभ्यो बभ्रुभ्यश्चापि
 हृतये । मातृपक्षाश्च ये केचित् ये चान्ये पितृपक्षाकाः ।
 गुरुश्चशुरबभ्रूनां ये कुलेषु समुद्भवाः । ये प्रेतभावमापन्ना
 ये चान्ये श्वाहवर्जिताः । हृषोत्सर्गणं ते सर्वे लभन्तां प्रीति-
 मुत्तमाम् । दद्यादनेन मन्त्रेण तिलाक्षतयुतं जलम् । पितृ-
 भ्यश्च समासेन ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् । ततः प्रमुदितास्तेन
 हृषभेण समन्विताः । वनेषु गावः क्रीडन्ति हृषोत्सर्गप्रक्षि-
 प्ये । अथ हृते हृषोत्सर्गं दाता वक्ष्योक्तिभिः पदैः ।

ब्राह्मणानाह यत्किञ्चिन्नयोत्सृष्टन्तु निर्जने । तत् कश्चिदव्यो-
न नयेद्दिभाज्यञ्च यथाक्रमम् । हवोमर्गाद्वते नान्यत् पुण्य-
मस्तीह भूतले । तस्मात् कुरु हवोमर्गं पितृणामात्मनोऽपि
च' । तर्पणान्तप्रकृतकर्मानन्तरं महाव्याहृतिभिस्त्रिभिः
समित्प्रक्षेपपूर्वकं जुहुयात् । महाव्याहृतिभिराज्येनाभि-
जुहुयात् इति गोभिलसूत्रात् । ततः समित्प्रक्षेपादिकं कुर्यात्-
तथा च गोभिलः । 'समिधमादाय अनुपर्थ्यस्य यज्ञवास्तु-
करोति तत एव वर्हिषः कुशसृष्टिमादायाज्ये हविषि वा
त्रिरवदध्यादयाणि मध्यानि मूलानि अक्षं रिहानाव्यन्तु
वय इति अयेनमद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ वर्जयेत् । यः पशूनामधि-
पतौ रुद्रस्तान्ति चरो वषापशूनस्माकं मा हिंसोरेतदस्तु हुतं
तव स्वाहेत्येतयज्ञवास्त्वित्याचक्षत' इति तूष्णीं समिधं प्रक्षि-
पेत् । 'समिदादिषु होमेषु मन्त्रदेवतवर्जिता । पुरस्ताद्वोष-
रिष्टाञ्च इत्यनर्थं समिद्धवेत्' । इति छन्दोगपरिशिष्टात्
अत्र समित् प्रक्षेपः कर्मान्त इत्यवगम्यते । एतदनन्तरं कर्म
वेगुण्यसमाधानाय प्रायश्चित्तं गोभिलेनोक्तमपि तत् परिशि-
ष्टोक्तं कुर्यात् । तद् यथा 'यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्ता-
त्मको भवेत् । चतसस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ।
अपि वा ज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वा हुतिः । होतव्या
त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः' । यत्र प्रायश्चित्तहोमाय
व्याहृतिभिर्होमो विधीयते तत्र चतस्र आहुतयो होतव्याः ।
यथा विवाहे तथा च गोभिलः । 'समस्ताभिश्चतुर्थीमिति'
अस्यार्थः भूराद्याभिव्यस्ताभिस्त्रिभिस्त्रिभिस्तिस्र आहुतौ भूभुवःस्वः
स्वाहेति समस्ताभिश्चतुर्थीं जुहुयात् । अपि वा अथवा
अज्ञातं यदनाज्ञातम् इति मन्त्रेणाहुतिर्होतव्या । प्राजापतये
स्वाहेति वा प्रायश्चित्तविधिर्विकल्पत्रयवान् सुनिभिः स्मृत

इत्यनेन पक्षान्तरं निरस्तं ततश्च भवदेवभट्टोक्तश्रुत्यायन-
होमो निष्प्रमाणकः भट्टनारायणचरणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रमा-
णौकतत्वात् ततः प्रायश्चित्तहोमार्थं सङ्कल्प्य प्रायश्चित्तहोमे
अग्ने त्वं विधु नामासीति नाम कृत्वावाह्य संपूज्य समिधं
प्रक्षिप्य 'आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयत' इति छन्दो-
गपरिशिष्टादाज्यद्रव्यकहोमत्वेन पूर्वापरं महाव्याहृतिहोमः
तथाच गोभिलः । 'आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च
महाव्याहृतिहोम इति एवञ्च तिसृभिर्महाव्याहृतिर्हुत्वा
व्यस्तसमस्ताभिर्महाव्याहृतिभिश्च प्रायश्चित्तरूपाभिश्चतुराहु-
तीर्हुत्वा व्यस्ताभिस्तिसृभिः पुनर्हुत्वा समिधं प्रक्षिप्य तिसृ-
भिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा समित्प्रक्षेपेण प्रायश्चित्तं समापयेत्
अन्विति पञ्चादित्यर्थः पर्युज्य देवसवित इत्यादिभिरग्निं परितो
जलेन वेष्टयेत् । ततो यज्ञवास्तु करोतीति यदुक्तं तद्विद्वणोति
तत इति तत आस्तरणात् तत कृतास्तरणादपरिमितान्
दर्भान् गृहीत्वा वृतादावुक्तमिति मन्त्रेणाग्राणि मज्जयेत् ।
एवं मध्याह्न्यानि मूलानि च । अनन्तरमेवामुञ्चन एनं
कुशमुष्टिमद्भिः प्रणीताभिरभ्युक्ष्याग्नी यः पशूनामधिपतीत्यनेन
क्षिपेत् । एतन्तत एव वह्निष इत्यारभ्य यदुक्तं तदयज्ञवास्तु-
नामकं कथयति आचार्या एतत् प्रयोजनन्तु प्रतिपत्तिकर्मत्वेन
तद्द्रव्यविनाशे तत्कर्माप्राप्तावपि यज्ञो यस्मिन् वसतीति
श्रुत्युक्तिः प्रतिपादार्थसिद्ध्यर्थं कुशान्तरमुष्टिमादायापि तत्
कर्तव्यमिति एवमेव भट्टभाष्यम् । ततश्च पूर्णाहुत्यां सृङ्गो-
गामेति गोभिलपुत्रकृतछन्दोगपरिशिष्टाभ्युदनामानम् अग्निं
संपूज्य 'दद्यादुत्थाय पूर्णां वै नोपविश्य कदाचन' इति भवि-
ष्यम्पुत्रपुराणाभ्याम् उत्थाय पूर्णाहुतिं दद्यात् । ततश्च 'ऐशा-
नामाह्वरेक्ष्म सुचा वाथ सुवेण वा । वन्दनां कारये-

त्तेन शिरःकण्ठांशकेषु च । कश्चपस्वेति मन्त्रेण यद्यानुक्तम-
 योगतः । ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनं दक्षिणा
 च प्रदातव्या ग्रहाणाञ्च विसर्जनम्' इति वशिष्ठवचनोक्तानि
 कर्माणि कुर्यात् । शान्तिः सामगानां वामदेव्यगानं तथाच
 गोभिलः 'अपवृत्ते कर्माणि वामदेव्यगानं शान्त्वर्थमिति' ।
 अपवृत्ते समाप्ते गानाशक्तौ त्रिधा पाठमाह छन्दोगपरिशिष्टं
 'पर्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेऽन्विति अन्ते च वामदेव्यस्य
 गानमित्यथवा त्रिधा' गानं कुर्याद्वचस्त्रिधेति वा पाठः अव-
 धारणमच्छिद्रावधारणं दक्षिणादानानन्तरं कर्त्तव्यं न तु
 पाठक्रमादरः 'तृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शमे ।
 अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं भुवम्' । इति नार-
 दौयात् अत एव भट्टेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणाभि-
 हिता ततो दक्षिणात्रयं दद्यात् । न च 'ब्रह्मैवैक ऋत्विक्
 पाकयज्ञे संहोतेति' गोभिलसूत्रात् 'ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत
 या परिकीर्त्तिता । कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिक
 भवेत्' । इति छन्दोगपरिशिष्टात् ब्राह्मणे वृषोत्सर्गदक्षिण
 देयेति वाच्यं होमदक्षिणाया एव ब्रह्मसम्प्रदानकत्वात् अत
 एव दर्शादियागमभिधाय गोभिलेनापि पूर्णपात्रो दक्षिणात्
 ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तम् । त्रान्तेऽपि पुंस्त्वं क्कान्दसम् एत
 दनुसारात् कर्मान्त इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरं न तु
 परिशिष्टप्रकाशोक्तनामकरणादिप्रधानकर्मान्तपरम् अतस्तद्व-
 क्षिणा पात्रान्तरेऽपि देया एतेन वृषोत्सर्गं विष्णुक्ता दक्षिणा
 स्वयं होमपक्षे ब्रह्मणे देया अन्यकर्त्तृकहोमपक्षे तु 'विदध्या
 होत्रमन्यवेक्षिणाहोमहोरो भवेत् स्वयक्षेदुभयं कुर्यादन्यस्मै
 प्रतिपादयेत्' इति छन्दोगपरिशिष्टार्धे ब्रह्मणे अर्धं होमं
 देयमिति परिशिष्टप्रकाशोक्तं 'वृषं वस्ततरीयुक्तमैशान्यां

चाक्षुर्दृशि । होतुर्वस्ययुक्तं दद्यात् सुवर्णं कांस्यमेव च ।
 अथस्काराय दातव्यं वेतनं मनसेषितम् । भोजनं बहुसर्पिष्कां
 ब्राह्मणांश्च त्रिभोजयेत् । इति विष्णूक्ता होतृदक्षिणा सा
 कथं ब्रह्मणे देयेति । तस्मादत्र ब्रह्मणे पूर्णपात्रादिका दक्षिणा
 वस्त्रसुवर्णकांस्यादिरूपा । स्वयं होतृत्वे एषापि ब्रह्मणे
 देयेति आचार्याय च प्रागुक्त छन्दोगपरिशिष्टात् वृषवक्षतरी-
 णामलङ्कारवस्त्राणि प्रतिपाद्य गोरूपा वृषोत्सर्गस्य दक्षिणा
 देयेति भविष्यपुराणं 'वृषतुल्यवयो वर्षो वृषः स्याद्दक्षिणा-
 त्विजः । वृषोत्सर्गं तथा पुंसां स्त्रीणां स्त्री गौर्विशिष्यते' ।
 अतएव पारस्करेण गोयज्ञं प्रकृत्य तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणा
 इत्युक्ता तथा गोयज्ञेन वृषोत्सर्गो व्याख्यात इत्यनेन वृषरूप-
 दक्षिणातिदिष्टा अतएव ब्रह्महोत्राचार्यं दक्षिणाभेदाय ब्राह्म-
 णेभ्य इति ब्रह्मपुराणेन निर्दिष्टं यथा 'दद्यादनेन मन्त्रेण
 तिलाक्षनयुक्तं जलम् । पितृभ्यश्च समासेन ब्राह्मणेभ्यश्च
 दक्षिणा । ततः प्रमुदितास्तीन वृषभेण समन्विता । वनेषु
 गावः क्रौडन्ति वृषोत्सर्गप्रसिद्धये । अथ वृत्ते वृषोत्सर्गं दाता
 वक्रोक्तिभिः पदैः । ब्राह्मणानाह यत् किञ्चिन्नयोत्सृष्टन्तु
 निर्जने । तत्कश्चिदन्यो न नयेद्विभाज्यश्च यथाक्रमम् । न
 वाह्यं न च तत् क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित्' । एतदहं
 क्वचित् पूर्वत्र दृश्यते पञ्चतिकारिणात्र लिख्यते । 'वृषोत्सर्गा-
 दृते नान्यत् पुण्यमस्ति महोतले' । ततः प्रागुक्तविष्णुवचनात्
 वृषाहुन कर्त्रे वेतनं दातव्यं ब्राह्मणान् सर्पिरादिना भोज-
 येच्च । गोभिलेनापि परिभाषायामुक्तम् अपवर्गे अभिरूपभोजनं
 यथाशक्तीति । अपवर्गे कर्मसमाप्तौ अभिरूपमाह गृह्य-
 संहकारः । 'यच्च विद्या च वृत्तश्च सत्यं धर्मः शमोदमः ।
 अभिरूपः स विज्ञेय आश्रमे यद्यवस्थितः' । अथ यज्जीवन्ति

प्रजनयति गर्भोत्पादं करोति । अजीवतोऽग्रनाशसम्भवात्
 जीवन्निति वक्तुं न युज्यते इति चेन्न गर्भ एव जीवसम्भवा-
 दारभ्य चेष्टया भाव्यत्सर्गकर्त्ता फलभागीति ज्ञापनाय जीव-
 न्नित्युक्तं तथाच वायुपुराणं 'वृषेण गर्भिणी गौर्या चेष्टमानस
 लीलया । उत्सृष्टस्तेन द्रप्यन्ति देवाः पितृगणैः सह' ।
 तेन गर्भस्यचेष्टमानवृषेण तथा 'यः पूर्वाह्ने वृषः किञ्चिदाहा-
 रादिकमाचरेत् । अमरास्तेन द्रप्यन्ति प्रदिशन्ति च तन्म-
 दम् । मध्याह्ने चेष्टितेनास्य द्रप्यन्त्यवृषि गणाः सदा । अप-
 राह्णे तु पितरः सन्ध्यायां सिद्धचारणाः । शर्व्यां सर्वभूतानि
 द्रप्यन्ति पितरस्तथा' । अत्र च तत्तत् क्रियाकरणोपाधिकं
 हि तत्तत्फलं तदकरणे सर्वथैव न सम्भवतीति सम्येहाह
 तत्तत्कामस्य अत्राधिकार इति किन्तु तथाभूतास्तत्फलं जायं
 इति प्रागुक्तनारदौयादच्छिद्रावधारणं कुर्यात् ततः साङ्गतां
 विष्णुं स्मरेत् । 'प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रणवेताद्वरेषु यत्
 स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः । तद्विष्णोरिति
 मन्त्रेण मन्त्रेण पुनः पुनः । गायत्री वेणवी श्लेषा विष्णो
 संस्मरणाय वै' । इति योगियाज्ञवल्क्यात् । ततो 'गच्छध-
 ममराः सर्वे गृहीत्वार्चां स्वमालयम् । सन्तुष्टावरमन्त्राः
 दत्त्वेदानीं सुपूजिताः' । इति विष्णुधर्मोत्तरीयेण विसर्जयेत्
 ततः 'प्रीयतां पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिन्
 जगत्पुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्' । इति मत्स्यपुराणौ
 पठेत् ।

इति वन्द्यवटीय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज श्रीरघुनन्दन-

भट्टाचार्यविरचितं सामगवृषोत्सर्गतत्वं

समाप्तम् ।

श्रीपुरुषोत्तमतत्त्वम् ।

सच्चिदानन्दगोविन्दं नत्वा श्रीरघुनन्दनः ।

स्मृतितत्त्वे विधिं वक्ति चेत्तु श्रीपुरुषोत्तमे ॥

अथ पुरुषोत्तमदर्शनविधानादि । तत्र ब्रह्मपुराणं 'पृथिव्यां भारतं वर्षं कर्मभूमिरुदाहृता । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते । तत्रास्ते भारते वर्षे दक्षिणोदधिसंस्थितः । ओड्रदेश इति ख्यातः स्वर्गमोक्षप्रदायकः । समुद्रादुत्तरे तीरे यावद्द्विजमण्डलम्' । तीर्थकाण्डकृष्णतरो वामनपुराणम् 'उपोष्य रजनौमेकां विरजां स नदीं ययौ । स्नात्वा विरजसे तीर्थं दत्त्वा पिण्डं पितृस्तथा । दर्शनार्थं ययौ धीमानजितं पुरुषोत्तमम् । तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षमक्षरं परमं शुचिः । उपोष्य सतिला देया माहेन्द्रं दक्षिणं ययौ' । उपोष्य स्थित्वा । तथा 'आदौ यद्वाक् भवते सिन्धोः पारे अपूरुषम् । तदा लभस्व दुर्दूनी तेन याहि परं खलम्' । अस्व व्याख्या सांख्यायनभाष्ये आदौ विप्रकष्टे देशे वर्तमानं यद्वाक् दारुमयपुरुषोत्तमाख्यदेवताशरीरं भवते जलस्योपरि वर्तते अपूरुषं निर्मातरहितत्वेन अपूरुषं तत् आलभस्व दुर्दूनीहे होतः तेन दारुमयेन देवेन उपास्यमानेन परं खलं वैष्णवं लोकं मच्छेत्पर्यः । अथर्ववेदेऽपि 'आदौ यद्वाक् भवते सिन्धोर्मध्ये अपूरुषम् । तदा लभस्व दुर्दूनी तेन याहि परं खलम्' । अत्रापि तथैवार्थः मध्ये तीरे । स्कन्दपुराणम् 'इन्द्रायुज प्रसन्नस्ते भक्त्या निष्कामकर्मभिः । उत्सृज्य वित्त-कोटीस्तु यन्मायतनं कृतम् । भङ्गेऽप्येतस्य राजेन्द्र स्नानं

न त्यज्यते मया' । ब्रह्मपुराणे 'विरजे विरजा नाम ब्रह्मणा
 संप्रतिष्ठिता । तस्याः सन्दर्शने मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलम् ।
 स्नात्वा दृष्ट्वा तु तां देवीं भक्त्या पूज्य प्रणम्य च । नरः
 स्ववंशमुद्धृत्य मम लोकं स गच्छति । आस्ते वैतरणी नाम
 सर्वपापहारा नदी । तस्यां स्नात्वा नरश्रेष्ठ सर्वपापैः प्रमु-
 च्यते' । वैतरणीमधिकृत्य भट्टाभारते 'आयातभागं सर्वेभ्यो
 भागेभ्यो भागमुत्तमम् । देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्दुद्रस्य
 शाश्वतीम् । इमां गाथां समुद्धृत्य मम लोकं सगच्छति ।
 देवायनं तस्य पत्न्याः शक्रस्यैव विराजते' । ब्रह्मपुराणे 'आस्ते
 स्वयम्भुस्तत्रैव क्रोडरूपी हरिः स्वयम् । दृष्ट्वा प्रणम्य तं भक्त्या
 नरो विष्णुपुरं व्रजेत्' । तथा 'विरजायां मम क्षेत्रे पिण्डदानं
 करोति यः । स करोत्यज्यां तृप्तिं पितॄणां नात्र संशयः ।
 मम क्षेत्रे मुनिश्रेष्ठ विरजे ये कलेवरम् । परित्यज्यन्ति
 पुरुषास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै' । तथा 'नदी तत्र महापुण्या
 विन्ध्यपादविनिर्गता । चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपापहारा
 शुभा' । चित्रोत्पला महानदी । तथा 'सत्यं सत्यं पुनः सत्यं
 क्षेत्रं तत्परमं महत् । पुरुषाख्यं सकृद्दृष्ट्वा सागराश्चः सक्र-
 मृतः । ब्रह्मविद्यां सकृज्जघ्ना गर्भवासो न विद्यते' । पुरु-
 षोत्तमक्षेत्रदर्शनसागरमरणब्रह्मविद्या जपानां प्रत्येकं गर्भ-
 वासाजनकत्वम् । कूर्मपुराणे 'तीर्थं नारायणस्यास्य स्नात्वा
 तु पुरुषोत्तमम् । अत्र नारायणः श्रीमानास्ते परमपूरुषः ।
 पूजयित्वा परं विष्णुं तत्र स्नात्वा हिजोत्तमाः । ब्राह्मणान्
 भोजयित्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात्' । आहकाण्डकल्पतरी
 वायुपुराणं 'भूतपापं तथा तीर्थं सुभद्रा दक्षिणस्तथा । गोकर्णं
 मज्जकर्मण्यं तथाच पुरुषोत्तमः । एतेषु पितृतीर्थेषु आह-
 मानस्तत्त्वमुत्तरे' । ब्रह्मपुराणे 'चक्रं दृष्ट्वा हरिर्दूरात् प्रासादो-

परिसंस्थितम् । सङ्गसा सुच्यते पापात् सर्वस्मादिति मे
मतिः । तथा 'मार्कण्डेयऋदे गत्वा स्नात्वा चोदमुच्यः
क्षुधिः । निमज्जे श्रीं वारांश्च इमं मन्त्रमुदीरयन् । संसार-
सागरे मग्नं पापग्रस्तमचेतनम् । पाहि मां भगनेत्रघ्न त्रिपु-
रारे नमोऽस्तु ते । नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
ज्ञानं करोमि देवेश ! मम नश्यतु पातकम् । नाभिमात्र-
जले स्थित्वा विधिवद्देवता मुनीन् । तिलोदकेन मतिमान्
पितृनन्द्यांश्च तर्पयेत् । स्नात्वैव तु तथा तत्र ततो गच्छे-
च्छिवालयेम् । प्रविश्य देवतागारं कृत्वा तु त्रिःप्रदक्षिणम् ।
मूलमन्त्रेण संपूज्य मार्कण्डेयस्य चेश्वरम् । अघोरेण च
मन्त्रेण प्रणिपत्य प्रसादयेत्' । ओम् नमः शिवायेति मूल-
मन्त्रः । ओम् अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्याघोरघोरतरेभ्यः सर्वतः
सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपेभ्य इत्यघोरमन्त्रः । तथा 'त्रिलो-
चन नमस्तेऽस्तु नमस्ते शशिभूषण । पाहि मां त्वं विरू-
पाक्ष महादेव नमोऽस्तु ते । मार्कण्डेयऋदे त्वेवं स्नात्वा दृष्ट्वा
तु शङ्करम् । दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।
पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तः शिवलोकं स गच्छति । तत्र भुक्त्वा
वरान् भोगान् श्रावदाहृतसंप्लवम् । इह लोकं समासाद्य ततो
मोक्षमवाप्नुयात् । कल्पवृक्षं ततो गत्वा कृत्वा तं त्रिःप्रद-
क्षिणम् । पूजयेत् परया भक्त्या मन्त्रेणानेन तं वटम् । ओम्
नमोऽस्मत्कृपाय महाप्रलयप्राणते । महद्रक्षोपविष्टाय
न्यग्रोधाय नमो नमः । अमरस्त्वं महाकल्पे हरेद्यायतनं
वटः । न्यग्रोध हर मे पापं कल्पवृक्ष नमोऽस्तु ते । भक्त्या
प्रदक्षिणं कृत्वा महत् कल्पवटं नरः । सङ्गसा सुच्यते पापात्
जीर्णत्वच इवोरगः । कृत्वा तस्य समासाद्य कल्पवृक्षस्य
भो हिजाः । ब्रह्महत्या नरो दह्यात् पापेभ्यस्तेषु का कक्षा ।

दृष्ट्वा कृष्णाङ्गसम्भूतं ब्रह्मतेजो मयं वटम् । न्यग्रोधाकृतिर्न
विष्णुं प्रणिपत्य च भो द्विजाः । राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं
प्राप्नोति चाधिकम् । तथा स्ववंशसुदृत्य विष्णुलोकं स
गच्छति । वैनतेयं नमस्कृत्य कृष्णस्य परतः स्थितम् । सर्व-
पापविनिर्मुक्तस्ततो विष्णुपुरं व्रजेत् । दृष्ट्वा वटं वैनतेयं यः
पश्येत् पुरुषोत्तमम् । सङ्कर्षणं सुभद्राञ्च स याति परमां
गतिम् । प्रविश्यायतनं विष्णोः कृत्वा तं त्रिःप्रदक्षिणम् ।
सङ्कर्षणं स्वमन्त्रेण भक्त्या पूज्य प्रसादयेत् । नमस्ते हलधृ-
ग्राम नमस्ते सुषलायुध । नमस्ते रेवतीकान्त ! नमस्ते
भक्तवत्सल ! । नमस्ते बलिनां श्रेष्ठ ! नमस्ते धरणीधर ! ।
प्रसन्न्यारे नमस्तेऽस्तु पाहि मां कृष्णपूर्वजः । एवं प्रसाद्य
चानन्तमजेयं त्रिदशार्चितम् । कैलाशशिखराकारं चन्द्रात्
कान्ततराननम् । नीलवस्त्रधरं देवं फणाविकलमस्तकम् ।
महाबलं हलधरं कुण्डलैकविभूषणम् । रौहिणेयं नरो भक्त्या
लभेताभिमतं फलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स
गच्छति । आहृतसंप्लवं यावत् भुक्त्वा तत्र सुखं नरः । पुण्य-
क्षयादिघ्नान्त्य प्रवरे योगिनां कुले । ब्राह्मणप्रवरो भूत्वा
सर्वशास्त्रार्थपारगः । ज्ञानं तत्र समासाद्य भुक्तिं प्राप्नोति
दुर्लभाम् । एवमभ्यर्च्य हलिनं ततः कृष्णं विचक्षणः । द्वाद-
शाक्षरमन्त्रेण पूजयेत् सुसमाहितः । आहृतसंप्लवं यावत् भूत-
संप्लवं यावत् आप्रलयकालम् इति यावत् छान्दसो भकारस्य
वृत्कारः । द्वादशाक्षरमन्त्रेण ओम् नमो भगवते वासुदेवाय
इत्यनेन । 'द्विषट्कवर्णमन्त्रेण भक्त्या ये पुरुषोत्तमम् । पूज-
यन्ति सदा धीरास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै । तस्मात्तेनैव मन्त्रेण
भक्त्या कृष्णं जनद् गुरुम् । संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैः प्रणिपत्य
प्रसादयेत् । जय कृष्ण जगन्नाथ जय सर्वाधनाशन ! । ज

चानूर केमिन्न जय कंशनिस्तदन ! । जय पद्मपलाशाक्ष जय
चक्रगदाधर ! । जय नीलाम्बुदश्याम जय सर्वसुखप्रद ! । जय
देव जगत् पूज्य जय संसारनाशन ! । जय लोकपते नाथ जय
वाञ्छाफलप्रद ! । संसारसागरे घोरे निःसारे दुःखफेनिले ।
क्रोधपाङ्गाकुले रौद्रे विषयोदकसंग्रहे । नानारोगोर्मिकलिले
मोहावर्त्तसुदुस्तरे । निमग्नोऽहं सुरग्रेष्ठ ! त्राहि मां पुरुषो-
त्तम ! । एवं प्रासाद्य देवेशं वरदं भक्तबल्लभम् । सर्वपापहरं
देवं सर्वकामफलप्रदम् । ज्ञानदं द्विभुजं देवं पद्मपद्मायते-
क्षणम् । महोरसं महाबाहुं पीतवस्त्रं शुभाननम् । शङ्ख-
चक्रगदापाणिं मुकुटाङ्गदभूषणम् । सर्वलक्षणसंयुतं वनमाला-
बिभूषितम् । दृष्ट्वा नरोऽञ्जलिं बध्ना दण्डवत् प्रणिपत्य च ।
अश्वमेधसहस्राणां फलं प्राप्नोति भो द्विजाः । यत् फलं
सर्वतीर्थेषु स्नानदाने प्रकीर्तितम् । नरस्तत् फलमाप्नोति
दृष्ट्वा कृष्णं प्रणम्य च' । अत्र यद्यपि दृष्ट्वा प्रणम्येति श्रवणात्
समुच्चित एव फलान्वयोऽन्यथा वाक्यभेदः स्यात् तथापि
शेषे दर्शनमात्र एव फलोपसंहारात् प्रत्येकं फलान्वय इति
वदन्ति । ब्रह्मपुराणे 'ततः पूज्य स्वमन्त्रेण सुभद्रां भक्त-
वत्सलाम् । प्रसादयेत्ततो विप्राः प्रणिपत्य कृताञ्जलिः' ।
स्वमन्त्रेण प्रणवादिनमोऽन्तेन नाम्ना । यथा गारुडे 'प्रण-
वादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्तश्च सत्तमाः । देवतायाः स्वकं नाम
सूलमन्त्रः प्रकीर्तितः । नमस्ते सर्वदेवेशि नमस्ते सुख-
मोक्षदे । पाहि मां पद्मपद्माक्षि कात्यायनि नमोऽस्तु ते ।
एवं प्रासाद्य तं देवीं जगद्धात्रीं जगद्धिताम् । बलदेवस्य
भगिनीं सुभद्रां वरदां शिवाम् । कामयेन विमानेन नरो
विष्णुपुरं व्रजेत् । निष्क्रम्य देवतागारात् कृतकृत्यो भवे-
न्नरः । प्रणम्यायतनं पश्चात् व्रजेत्तत्र च भो द्विजाः । भक्त्या

दृष्ट्वा च तं देवं प्रणम्य नरकेशरिम् । सुच्यते पातकैर्मर्त्यैः
 समस्तैर्नाथ संशयः । नरकेशरिं नरकेशरिणम् । तथा
 'अनन्ताख्यं वासुदेवं दृष्ट्वा भक्त्या प्रणम्य च । सर्वपाप-
 विनिर्मुक्तो नरो याति परं पदम्' । तथा 'श्वेतगङ्गां नरः
 स्नात्वा यः पश्येत् श्वेतमाधवम्' । तथा 'कुशाग्रेणापि
 राजेन्द्र ! श्वेतगाङ्गेयमस्यु च । स्पृष्ट्वा स्वर्गं गमिष्यन्ति मङ्गला-
 ये समाहिताः । यस्त्विमां प्रतिमां लोके माधवाख्यं शशि-
 प्रभाम् । विहाय सर्वलोकान् वै मम लोके महीयते' । तथा
 'श्वेतमाधवमालोक्य समीपे मत्स्यमाधवम् । एकार्णवजले
 ममं रोहितं रूपमास्थितम् । देवानां तारणार्थाय रसातल-
 तले स्थितम्' । तथा 'आद्यावतारणं रूपं माधवं मत्स्यरूपि-
 णम् । प्रणम्य प्रयतो भूत्वा सर्वदुःखादिमुच्यते' । तथा
 'पूर्वोक्तेन तु मन्त्रेण नमस्कृत्य तु तं वटम् । दक्षिणाभि-
 मुखो गच्छेत् धन्वन्तरशतत्रयम्' । पूर्वोक्तेन श्रीम् नमो-
 ऽप्यङ्गरूपायेत्यादिना । धनुश्चतुर्हस्तम् । तथा 'उग्रसेनं पुरा
 दृष्ट्वा स्वर्गद्वारेण सागरम् । गत्वा चम्य शुचिस्तत्र ध्यात्वा
 नारायणं परम् । न्यसेदष्टाक्षरं मन्त्रं पञ्चाङ्गस्तशरीरयोः' ।
 समुद्रोदकेन नाचामेत् तस्त्रापेयस्त्वस्र तैत्तिरीयमुतावुक्तत्वात् ।
 'यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निस्त्रपेयश्च महोदधिः । जयौ चाप्या-
 यितश्चन्द्रः को न नश्येत् प्रकीप्य तान्' । इति मनुनाभिहित-
 त्वाच्च । यैर्बाह्वणैः । तथा 'श्रीद्वारश्च नमस्कारं यन्त्रिंशि-
 ऋषीवसंज्ञितम् । अङ्गुष्ठे हस्तपादे च शिखायां शिरसि
 न्यसेत् । शेषान् हस्ततलं यावत् तर्जन्यादिषु विन्यसेत्' ।
 कीं नम इति वर्षं हस्ताङ्गुष्ठयोः हस्तयोः पादयोः शिखायां
 शिरसि च न्यस्य नाकारं तर्जन्योः राकारं मध्य-
 मयोः यकारम् मूनामिकयोः नाकारं क्षत्रिण्योः यकारं

करतलयोः न्यसेत् । ओङ्कारं वामपादे तु नकारं दक्षिणे
न्यसेत् । मीकारं वामकट्यान्तु नाकारं दक्षिणे न्यसेत् ।
रतकारं नाभिदेशे तु यकारं वामबाहुके । षाकारं दक्षिणे
न्यस्य यकारं मूर्ध्नि विन्यसेत् । अधश्चोर्ध्वं च हृदये पार्श्वतः
पृष्ठतोऽधतः । ध्यात्वा नारायणं पश्चादाचरेत् कवचं बुधः ।
पूर्वं मां पातु भोविन्दो दक्षिणे मधुसूदनः । भूतले पातु
बाराहस्तथोर्ध्वं च त्रिविक्रमः । कृत्वेव कवचं पश्चादात्मानं
चिन्तयेद्हरिम् । अहं नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
एवं ध्यात्वा तथात्मानमिमं मन्त्रमुदीरयेत् । त्वमग्निर्हिपदं
बाध रेतोधाः काकदौपनः । प्रधानः सर्वभूतानां जीवानां
प्रभुरव्ययः । अमृतस्यारणिस्त्वं हि देवयोनिरपां पतिः ।
वृजिनं हर मे सर्वं तीर्थराज नमोऽस्तु ते । एवमुच्चार्य
विधिवत्ततः स्नानं समाचरेत् । अन्यथा भो हिजश्रेष्ठाः स्नानं
तत्र न शस्यते । वनपर्वणि 'अग्निश्च तेजो वड्वा च देहो
रेतोधाविणोरस्य तस्य नाभिः । एवं ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्य-
मतोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् । अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ ! देव-
योनिरपां पतिः । कुशाग्रेणापि कौन्तेय ! स्पृष्ट्यो न महो-
दधिः । वड्वा इत्यत्र वड्वा चेति क्वचित् पाठः । ब्रह्म-
पुराणे 'कृत्वा चाब्देवतैर्मन्त्रैरभिषेकञ्च मार्जनम् । अन्तर्जले
जपेत् पश्चात् त्रिरावृत्त्यघमर्षणम् । अब्देवतैः आपोहिष्ठा-
दिभिस्त्रिभिः । अघमर्षणञ्च ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि । देवान्
पितृन्स्तथा चान्यान् सन्तर्प्याचम्य वाग्यतः' । अन्यान्
ऋषीन् । 'हस्तमात्रं चतुष्कोणं चतुर्द्वारं सुशोभनम् । पुरं
प्रलिख्य भो विप्रास्तौरे तस्य महोदधेः । मध्ये तत्र लिखेत्
क्षेत्रम् षष्ट्यर्चं सकर्णिकम् । एकं मण्डलमालिख्य पूजयेत्तत्र
भो द्विजाः । अष्टाक्षरविधानेन नारायणमजं विभुम्' ।

ब्रह्मविधिसुद्राभिहितम् । अर्चनं ये न जानन्ति हरिर्मन्त्रै-
 र्यथोदितम् । ते तच्च मूलमन्त्रेण पूजयन्त्वच्युतं सदा । श्री
 नमो नारायणायेति मूलमन्त्रः । 'एवं संपूज्य विधिवत्कृत्वा
 तं पुरुषोत्तमम् । प्रणम्य शिरसा पश्येत् सागरन्तु प्रसादयेत् ।
 प्राणस्त्वं सर्वभूतानां योनिश्च सरितांपते । तीर्थराज नम-
 स्तुभ्यं ब्राह्मि मामश्नुतप्रिय' अत्र च 'पिण्डाद् समुद्भूते
 कल्पे लोकभयङ्करि । पाषाणन्ते मया दत्तमाहारं परि-
 कल्पय' इति मन्त्रेण पाषाणप्रक्षेपः सदाचारसिद्ध इति
 विद्याकरः ब्रह्मपुराणे 'तीर्थं चाभ्यर्च्य विधिवत् नारायणमना-
 मयम् । रामं कृष्णं सुभद्राञ्च प्रणिपत्य च सागरम् । दशा-
 नामश्चमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः । सर्वपापविनिर्मुक्तः
 सर्वदुःखविवर्जितः । कुलेकविंशमुद्धृत्य विष्णुलोकञ्च गच्छति ।
 पितॄणां ये प्रयच्छन्ति पिण्डं तत्र विधानतः । अक्षयां पितर-
 स्तेषां द्रुमिं संप्राप्नुवन्ति वै' । तथा कोट्यो नवनवत्यश्च तत्र
 तीर्थानि सन्ति वै । तस्मात् स्नानञ्च दानञ्च होमं जप-
 सुरार्चनम् । यत्किञ्चित् क्रियते तच्च चाक्षयं भवति द्विजाः ।
 ततो गच्छेद्विजश्रेष्ठाः तीर्थं यज्ञाङ्गसम्भवम् । इन्द्रद्युम्नसरो
 नाम यत्रास्ते पावनं शुभम् । गत्वा तत्र शूचिः त्रीमाना-
 चम्य मनसा हरिम् । ध्यात्वोपस्थाय च जपन्निदं मन्त्रमुदी-
 रयेत् । अश्वमेधाङ्गसम्भूत तीर्थसर्वाधनाशन । स्नानं त्वयि
 करोम्ययं पापं हर नमोऽस्तु ते । एवमुच्चार्य विधिवत्
 स्नात्वा देवानृषीन् पितॄन् । तिलोदकेन चान्यांश्च सन्तर्प्या-
 चम्य वागुधतः । दत्त्वा पितॄणां पिण्डांश्च संपूज्य पुरुषोत्त-
 मम् । दशाश्वमेधिकं सम्भक्त्वा फलं प्राप्नोति मानवः' । तथा
 'नानानद्यः समुद्राश्च सप्ताहं पुरुषोत्तमे । ज्यैष्ठ्यशुक्लदश-
 म्यादिप्रत्यक्षं याप्ति सर्वदा । स्नानहानादिकं तस्मात् देवता

प्रेक्षणादिकम् । यत्किञ्चित् क्रियते तात तस्मिन् काले
क्षयं भवेत् । एवं कृत्वा पञ्चतीर्थमेकादश्यामुपोषितः ।
ज्येष्ठे शुक्लदशम्यान्तु पश्येत् श्रीपुरुषोत्तमम् । स पूर्वोक्तं फलं
प्राप्य क्रीडित्वा चाच्यतालये । प्रयाति परमं स्थानं यस्मान्न
विनिवर्त्तते' । तीर्थभेदेन स्नानान्तरावृत्तिमाह निगमः ।
'नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् । काम्यनैमित्तिके
हित्वा एकं ह्येकत्र वासरे । व्यपोह्य चाष्टमं भागमुदयाद्
यत्र कुत्रचित् । तिथोर्युग्मेऽप्ययुग्मे वा यद् यदाङ्गिकमाच-
रेत्' । ब्रह्मपुराणे 'मार्कण्डेया वटः कृष्णो रौहिणेयो मङ्गो-
दधिः । इन्द्रद्युम्नसरस्वैव पञ्चतीर्थी विधिः स्मृतः' मार्कण्डेया
वटो मार्कण्डेयज्जटः । कृष्णः अक्षयवटः न्यग्रोधा कृत्तिनं
विष्णुमिति पूर्वोक्तात् । वराहपुराणे 'यस्तिष्ठेदेकपादेन
कुत्रचित् नराधिप । वर्षाणामयुतं सप्त वायुभक्ष्यो जितेन्द्रियः ।
ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यान्तु विशेषतः । पुरुषोत्तम-
मासाद्य ततोऽधिकफलं लभेत्' । अग्निपुराणं 'वैशाखस्य
सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता । तत्र मां लेपयेन्नखलेपनैरति-
शोभनम्' । तथा 'ज्येष्ठग्रामहृच्चावतीर्णस्तु पुण्यं जन्म-
वासरम् । तस्यां मे स्नपनं कुर्यात् महास्नानविधानतः । ज्येष्ठे
प्रातस्तने काले ब्रह्मणा सहितश्च माम् । रामं सुभद्रां
संस्त्राप्य मम लोकमवाप्नुयात्' । तथा 'आषाढस्य सिते पक्षे
द्वितीया पुण्यसंयुता । तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया
सह । यात्रोल्लवं प्रवृत्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बह्वन्' ।
तथा 'ऋक्षाभावात्तथा कार्या सदा सा प्रीतये मम' । स्कन्द-
पुराणे 'फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम भूमिप' ।
ब्रह्मपुराणे 'उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्वयने पुरुषोत्तमे । दृष्ट्वा
रामं सुभद्राश्च विष्णुलोकं व्रजेन्नरः । नरो दोलागतं दृष्ट्वा

भोविन्द' पुरुषोत्तमम् । फाल्गुन्यां संवतो भूत्वा गोविन्दस्य
 पुरं व्रजेत् । विषुवद्विसे प्राप्ते पञ्चतैर्यीं विधानतः । कृत्वा
 मन्त्रगतं कृष्णं दृष्ट्वा तत्राथ भो द्विजाः । नरः समस्तयज्ञानां
 फलं प्राप्नोति दुर्लभम् । विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकश्च
 गच्छति । यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।
 वैशाखस्य सिते पत्रे स यात्यच्युतमन्दिरम् । तथा 'मासि
 जैष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते । पौर्णमास्यां तथा स्नानं
 सर्वकालं हरेर्द्विजाः । तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति
 पुरुषोत्तमम् । बलभद्रं सुभद्राञ्च स याति पदमव्ययम् ।
 तथा 'स्नातं पश्यति यः कृष्णं व्रजन्तं दक्षिणामुखम् । गुण्डि-
 कामण्डपं यान्तं ये पश्यन्ति रथस्थितम् । कृष्णं बलं सुभ-
 द्राञ्च ते यान्ति भवनं हरेः । ये पश्यन्ति तदा कृष्णं सप्ताहं
 मण्डपे स्थितम् । हरिं रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजन्ति
 ते' । तथा 'संवत्सरमुपोषित्वा मासत्रयमथापि वा । तेन
 यष्टं हुतं तेन तेन तप्तं तपो महत् । स याति परमं स्थानं
 यत्र योगेश्वरो हरिः' । तथा 'दृष्ट्वा रामं महाज्यैष्ठ्यां कृष्णं
 सह सुभद्रया । विष्णुलोकं नरो याति समुद्रतः शतं कुलम्' ।
 तथा 'वार्षिकांश्चतुरो मासान् यावत् स पुरुषोत्तमे । काशी-
 वासयुगान्यष्टौ दिनेनैकेन लभ्यते' । मत्स्यपुराणं 'कोटिजन्म-
 कृतं पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ । कृत्वा सूर्यग्रहे स्नानं विमुञ्चति
 महोदधौ' । ब्रह्मपुराणे 'पवि श्रमयाने गृहमण्डपे वा रथा
 प्रदेशेऽपि च यत्र तत्र । इच्छन्निच्छन्पि यत्र तत्र संत्यज्य
 देहं लभते च मोक्षम् । देहं त्यजन्ति पुरुषा ये तत्र पुरुषो-
 त्तमे । कल्पवृक्षं समासाद्य मुक्तास्तेनात्र संशयः । वटसागर-
 योर्मध्ये ये त्यजन्ति कलेवरम् । ते दुर्लभं परं मोक्षमाप्नुवन्ति
 न संशयः' । तत्रैव 'तथा चैवोत्कले देशे कोर्त्तिवास महै-

श्वरः । सर्वपापहरं तस्य क्षेत्रं परमदुर्लभम् । लिङ्गकोटि-
समायुक्तं वाराणस्याः समं शुभम् । एकाम्रकेति विख्यातं
तीर्थाष्टकसमन्वितम् । तीर्थं विन्दुसरो नाम तस्मिन् क्षेत्रे
द्विजोत्तमाः । देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्पयेत्ततः ।
तिलोदकेन विधिना नामगोत्रविधानवित् । स्नात्वेव विधि-
वत्तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् । पिण्डं ये संप्रयच्छन्ति पितृभ्यः
सरसस्यटे । पितॄणामक्षयां तृप्तिं ते कुर्वन्ति न संशयः ।
ततः शश्वोर्गृहं गच्छेद् वाग्यतः संयतेन्द्रियः । प्रविश्य पूजयेत्
पूर्वं कृत्वा तत्र प्रदक्षिणम् । आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च
शङ्करम् । अदीक्षितश्च वा देवान् मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ।
तथा 'सर्वपापविनिर्मुक्तो रूपयौवनगर्वितः । कुलेकविंश-
सुषृत्य शिवलोकं स गच्छति' । तथा 'पश्येद्देवविरूपाक्षं
देवींश्च शारदां शिवाम् । गणचण्डं कार्तिकेयं गणेशं वृषभं
तथा । कल्पद्रुमश्च सावित्रीं शिवलोकं स गच्छति । एत-
न्नया मुनिश्रेष्ठाः क्षेत्रं प्रोक्तं सुदुर्लभम् । कोनार्कस्योदधे-
स्तीरं भक्तिमुक्तिफलप्रदम् । स्नात्वेव सागरे दत्त्वा सूर्या-
यार्घ्यं प्रणम्य च । नरो वा यदि वा नारो सर्वकामफलं
लभेत् । ततः सूर्यालयं गच्छेत् पुष्पमादाय वाग्यतः ।
प्रविश्य पूजयेद्भानुं कुर्यात्तं त्रिः प्रदक्षिणम् । दशानामश्व-
मेधानां फलं प्राप्नोति मानवः' ।

इति श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य-

विरचितं पुरुषोत्तमतत्त्वं समाप्तम् ।

दिव्यतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं गोविन्दमजमथयम् ।

स्मृतितत्त्वे दिव्यतत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।

अथ दिव्यानि । तत्र ब्रह्मस्यतिः 'धटोऽग्निरुदकश्चैव विषं
कोषश्च पञ्चमः । पञ्चश्च तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमस्तप्तमाषकः । अष्टमं
फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् । दिव्यान्वेतानि सर्वाणि
निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा' । अथ किं तद्दिव्यम् । तत्र मानुषप्रमा-
णानिर्णयस्यापि निर्णायकं यत्तद्दिव्यमितिलोक प्रसिद्धम् अपिना
मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र चैव धटायङ्गौकारस्तत्रापि एतद्भव-
तीति सूचितम् । अतएव लिखितसाच्चिभुक्तिलक्षणत्रिविध-
मानुषप्रमाणभिन्नप्रमाणं दिव्यं तच्च प्रमाणं न केवलं भावैक-
गोचरं किन्तु भावाभावाविशेषेण गोचरयतीति । तत्र महाभि-
योगे दिव्यान्याह याज्ञवल्क्यः 'तुल्यान्यापो विषं कोषो दिव्या-
नीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्येऽभियोगेति' ।
विशुद्धये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये । महाभियोगेषु महा-
पातकादिगुरुतराभियोगेषु । शीर्षकस्य शीर्षकं प्रधानं
शिरो व्यवहारस्य चतुर्थपादः जयपराजयलक्षणः तेन दण्डो
लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्यः तत् प्रयुक्तदण्डभागीत्यर्थः ।
महाभियोगान् स्पष्टयति कालिकापुराणम् । 'परदाराभि-
शपे च चौर्यागम्यागमेषु च । महापातकशस्तेषु स्वादिभ्यं
वृष साहसे । विप्रतिपत्तौ विवादे च पणस्य स्थापने कृते ।
तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं शिरः पूर्वं महीपतिः । परदाराभिशापे
च बहवो यच्च वादिनः । शिरोहीनं भवेद्दिव्यम् चात्मनः

शुद्धिकारणात्' । पितामहः 'शिरःस्थायिविहीनानि दिव्यानि
परिवर्जयेत् । चत्वारि तु घटादीनि कोषस्यैवाशिराः स्मृतः' ।
महाभियोगेतरत्रापि स्मृतिः । कोषं स्वल्पेऽपि दापयेत् ।
याज्ञवल्क्येनाभियोक्तृर्वादिनः शिरोवर्त्तिताभिधानादभियो-
ज्यस्य दिव्यकर्त्तृत्वं प्रतिपादितम् । व्यक्तमाह कात्यायनः
'न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् । अभियुक्ताय
दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः' । प्रत्यर्थिस्त्रीकारेणार्थिनोऽपि
दिव्यमाह याज्ञवल्क्यः 'कुर्यावान्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तये-
च्छिरः । विनापि शीर्षकान् कुर्यात् नृपद्रोहेति पातके' ।
इतरोऽभियुक्तः । शिरः शरीरं दण्डमर्थदण्डं वा वर्त्तयेत्
स्त्रीकुर्यात् । बृहस्पतिः 'स्नेहात् क्रोधाहोभतो वा भेद-
मायान्ति साक्षिणः । विधिदृष्टस्य दिव्यस्य न भेदो जायते
क्वचित्' । भेदः सत्याहपरौत्यम् । तत्तु कात्यायनवचनं
'क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु । लेख्ये च
सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः' । इति तद्गुणान्वित-
साक्षिसत्त्वे । यथा व्यासः 'मणिमन्त्रौषधि बलात् प्रदत्तं वा
विधानतः । विसम्बादो दिव्यमपि न तु साक्षी गुणान्वितः' ।
अतएव नारदः 'युक्तिष्वप्यवसन्नासु श्रपथेनैन मर्दयेत्' । एनं
विचार्यार्थं मर्दयेत् पीडयेत् निर्हारयेदिति यावत् । श्रपथा-
नाह नारदः । 'सत्यं वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।
देवता पिष्टपादांस्तु दत्तानि सुकृतानि च । सृष्टेच्छिरांसि
पुष्पाणां दाराणां सुहृदां तथा । अभियोगेषु सर्वेषु कोषपान-
मथापि वा । इत्येते श्रपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणात्' ।
बृहस्पतिः 'यथोक्तविधिना देयं दिव्यं दिव्यविशारदैः । अयथोक्त-
प्रदत्तन्तु न शक्तं साध्यसाधने । अदेशकालदत्तानि वहि-
र्वादिदत्तानि च । व्यभिचारं सदा त्वेवं कुर्वन्तीह न संशयः' ।

वह्निर्वादिकृतानि अभियोक्तारं विना कृतानि एतच्च प्रायिकम्
आत्मशुद्धिपराणाम् अभियोक्तारं विनापि दिव्यविधानात्
तथाच नारदः 'राजभिः शक्तितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः ।
आत्मशुद्धिपाराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना' ।

अथ दिव्यदेशाः । तत्र कात्यायनः 'इन्द्रस्थानेऽभिग्रस्तानां
महापातकिनां नृणाम् । नृपद्रोहे प्रहत्तानां राजद्वारे प्रयो-
जयेत् । प्रतिलोम्य प्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे । अतो-
ऽन्येषु कार्येषु च सभामध्ये विदुर्बुधाः' इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वज-
स्थाने ।

अथ दिव्यकालाः । तत्र पितामहः 'चैत्रो मार्गशिराश्चैव
वैशाखश्च तथैव हि । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरो-
धिनः । धृतः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् । अग्निः
शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः । शरदग्रौघे तु सलिलं
हेमन्ते शिशिरे विषम् । कोषस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात् ।
सार्वकालिकी' । इति पितामहः । नारदः 'न शीते तोय-
शुद्धिः स्यात् नोष्णकालेऽग्निशीधनम् । न प्राहृषि विषं दद्यात्
प्रवाते न तुलां नृप' । शीते हेमन्तशिशिरवर्षासु उष्णकाले
श्रीशरदोः । वर्षासु विषनिषेधः चतुर्यवातिरिक्तविषनिषेध-
परः वर्षासु चतुरो यवानिति वज्रमाश्वनारदवचनात् । तच्छु-
लाहीनान्तु विशेषकालानभिधानात् सार्वकालिकत्वम् अत्र विषे
विशेषतो वर्षानिषेधात् वज्रमाश्ववचनेन सिंहस्वरवादेव परी-
क्षामात्रनिषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहैतरवर्षास्त्रपि कुर्वीत । अतो
'याम्यायने हरी सुते सर्वकर्माणि वर्जयेत्' । इत्यस्य न
विषयः । ज्योतिषे 'सिंहस्त्रे मकरस्त्रे च जीवे चास्यसुपागते ।
मत्तमासि न कर्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा । रविशुद्धौ गुरौ
चैव न शुक्लेऽह्ने भते पुनः । सिंहस्त्रे च रवौ नैव परीक्षा

शस्त्रते बुधेः । नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणम् । न
परीक्षा विवाहश्च शनिभीमदिने भवेत् । रविशुद्धौ गुरौ
चैवेत्यत्र शस्त्रत इति शेषः । तथाच दीपकलिकायाम् ।
'नो शुक्रास्तेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे
मन्त्राख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ । नाङ्गीनचञ्चहीने
गुरुविरजनीनाथ तारा विशुद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा द्वितनु-
चरगृह्णांशोदये शस्तलम्बे' पितामहः । 'प्रत्यक्षं दापये-
द्विष्यं राजा वाधिकृतोऽपि वा । ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां
तथैव च' । ब्राह्मणानां प्रकृतीनाञ्च दिव्यं प्रत्यक्षं दापये-
दित्यर्थः । प्रकृतयोऽमात्यादयः 'स्वाम्यमात्यः सुहृत् कोषो
राष्ट्रदुर्मबलानि च । राण्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयो-
ऽपि च' इति अमरसिंहोक्ताः ।

अथ दिव्यविशेषाधिकारिणः । तत्र नारदः 'ब्राह्मणस्य
घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य
विषमेव च । साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनी-
षिभिः । विषवर्जं ब्राह्मणस्य सर्वेषान्तु तुला स्मृता' । यत्
पुनरनेन 'समस्तानां भृशार्त्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणाञ्च न भृशेद्विष्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षितः' । इति स्त्र्यादीनां
दिव्यं निषिद्धं तण्डुलेतरविषयमिति शूलपाणिः । मिताक्षरा
तु पुंस्त्रियोर्विवादे न स्त्रीणां दिव्यमिति रुच्यावान्यतरः
कुर्व्यादिति विकल्पनिषेधार्थम् एतदुक्तं भवति अवष्टम्भाभि-
योगेषु स्त्र्यादीनामभियोक्तृत्वेऽभियोज्यानां दिव्यम् एतेषा-
मभियोज्यत्वेऽभियोक्तृणामेव दिव्यं परस्परभियोगे तु विकल्प
एव तत्रापि तुल्येवेति नियम्यते तथा महापातकादिशङ्काभि-
योगे तु स्त्र्यादीनान्तु तुल्येव यथा याज्ञवल्क्यः 'तुला स्त्रीवाह-
कृशाभ्यश्च तुलाश्चरोगिणाम् । अस्मिर्जसं वा शूद्रस्य यथाः

सप्तविषस्य वा' । स्त्रीमात्रं जातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण बालस्वापोऽशाद्वर्षात् जातिविशेषानादरेण वृद्धोऽशौति-
 पारगः एतद्वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशीर्षचैत्र-
 वैशाखेषु स्यादौनां सर्वदिव्यसाधारणाभिधानेन निया-
 मकतयाऽर्थवत् न च सर्वकालं स्त्रीणान्तु तुल्येवेति वाच्यं
 'स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । धट-
 कोषादिभिस्तासामतस्तत्त्वं विचारयेत्' । इति विषसलिल-
 व्यतिरिक्तधटकोषादिभिः शुद्धिविधानात् एवं बालादिषु
 अपि योजनीया तथा ब्राह्मणादीनामपि सर्वकालिकस्तुलादि-
 नियमः 'सर्वेषामेव वर्षानां कोषात् शुद्धिर्विधीयते । सर्वा-
 स्थेतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना' इति पितामहस्मर-
 णात् । तस्मात् साधारणकाले सकलदिव्यप्रसक्तौ तुलादि-
 नियमार्थं याज्ञवल्करवचनं कालान्तरे तु तत्तत्काले विहितं
 सर्वेषां तथाहि वर्षास्मिरेव सर्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु
 क्षत्रियादीनां त्रयाणामग्निविषयोर्विकल्पः । ब्राह्मणाना-
 न्वग्निरेव न कदाचिद्विषं ब्राह्मणस्य विषं विनेति विधानात्
 ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलान्येव येषां कुष्ठरादीनान्तु विशेषे-
 णाम्यादिनिषेधः 'कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासि-
 नाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत्' । इति
 वचनात् तेषामम्यादिकालेऽपि साधारणकाले तुलाद्येव
 दिव्यं भवति । 'तोयमग्निर्विषञ्चैव दातव्यं बलिनां नृणाम्'
 इति स्मरणात् दुर्बलानामपि सर्वदा तोयादिप्रतिषेधाद्युक्त-
 कालानतिक्रमेण जातिवयोऽवस्थाविशेषान्नितानि दिव्यानि
 देयानि यत्र च यस्त यानि विशेषसामान्यपर्युदस्तेतरविहि-
 तानि सुखकल्याणत्कल्याणि वेदितव्यानि यथा ब्राह्मणस्य
 धटो सुखः क्षोषसुखमुकल्पः जलाब्जौ आपत्कल्पौ प्रागुक्त-

भारदवचने एवकारश्रुतेर्मुख्यकल्पादित्वं न तु प्रशस्ततरा-
दित्वमिति । एवञ्च अन्यत्राप्ययथोक्तप्रदत्तश्रु न शक्तं साध-
साधने इयि प्रागुक्तं बोध्यम् । स्मृतिः 'अवष्टभाभियुक्तानां
घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाद्यैव कोपस्य शङ्कास्येव न
संशयः' । अवष्टभोऽत्र निश्चयः शिरोवर्त्तितेति केचिदिति
व्यवहारदीपिकायां कात्यायनः । 'असृश्याधमदासानां
क्लेष्ट्यानां पापकारिणाम् । प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न
च राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि समये तेषु निर्दिशेत्'
तत्तत् प्रसिद्धानि सर्पघटादीनि तथा 'देशकालाविरोधेन
यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरिष विप-
र्ययेत्' । अन्येन प्रतिनिधिना हारयेत् कारयेत् विपर्यये-
ऽभियुक्तस्यासामर्थ्यं अतएव महापातकघटादीनामन्यद्वारा दिव्य-
माह स एव 'मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।
महर्पातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः' । इत्यभिधाय
'दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः । एभिरेव प्रयुक्तानां
साधनं दिव्यमर्हति' । कात्यायनः । 'न लौहशिल्पिना-
मग्निं सलिलं नास्त्रजोविनाम् । तण्डुलेन प्रयुञ्जीत ब्राह्मणं
सुखयोगिणम् ॥ श्वित्रान्धकुनखादीनां नाग्निं कर्म विधौयते ।
न मज्जनं स्त्रीबालयोर्धर्मशास्त्रविशारदैः । निरुत्साहान्
व्याधिक्रमशार्त्तांस्तोये निमज्जयेत् । न चापि हारयेदग्निं
न विषेण विशोधयेत्' । यत्तु 'स्यावरेषु विवादेषु दिव्यानि
परिवर्जयेत्' इति पितामहवचनं तल्लिखितसामन्तादिसत्त्वे
दिव्यनिषेधार्थम् । यद्यपि 'अलेख्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे
विनिर्दिशेत्' । इति स्मृतेः विवादान्तरेऽपि लेख्यादिसत्त्वे
दिव्यानादरः तथापि ऋणादानादिविवादे साक्ष्युपन्यासे कृते-
ऽपि प्रत्यर्थी यदि दण्डस्वीकारेण दिव्यमङ्गीकरोति तदा

दिव्यमपि भवति साक्षिणां दोषसम्भवात् दिव्यस्य तु निर्दोष-
त्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य । यथा नारदः
'तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिणि । दैवसाध्ये
पौरुषस्तु न लेख्यस्तु प्रयोजयेत्' । स्थावरविवादे तु प्रत्य-
र्थिना दण्डाङ्गीकारेण दिव्यावलम्बने कृते सामन्तादिदृष्ट-
प्रमाणसत्त्वेऽपि दिव्यं ग्राह्यमिति विकल्पनिराकरणाय स्थाव-
रेष्वित्यादि पितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणाय
लिखिताद्यभावे स्थावरादिषु निर्णयाप्रसक्तोः ।

अथ द्रव्यसंख्यया दिव्यविशेषाः । विष्णुः 'अथ समय-
क्रियाराजद्रोहसाहसेषु यथाकामं निक्षेपणस्तेषु धर्मप्रमाणा-
दिति' । समयो दिव्यं राजद्रोहादिषु यथाकामं राजीच्छानु-
रोधात् दिव्यं निक्षेपादिषु तु धनप्रमाणतारतम्यादित्यर्थः ।
बृहस्पतिः 'संख्यारश्मि रजो मूला मनुना समुदाहृता ।
कार्पापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा । विषं
सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः । चिभागोने च सलिलम्
अर्धं देयो धटः मदा । चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्त-
माषकः । त्रिशते तण्डुला देयाः कोषस्येव तदर्धके । शते
हृतेऽपहृते च दातव्यं धर्मशोधनम् । गोचौरस्य प्रदातव्यं
सभ्यैः फालं प्रयत्नतः । एषा संख्या निकृष्टानां मध्यानां
द्विगुणा स्मृता । चतुर्गुणोत्तमानाश्च कल्पनीया परीक्षकैः' ।
रश्मिरजः 'जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रयसरेणुं प्रवक्षते' इति मनूक्तं कार्पा-
पणान्तापणान्ता कार्पापणः पण इति पर्यायदर्शनात् विनये
दण्डे एवञ्च सहस्र इत्यादौ पण इति ज्ञेयसूपक्रमात् निक-
ष्टानां जातिकर्मगुणैः । एवञ्च 'नासहस्राक्षरैर्दन्ति न तुलां
न विषं तथा' इति याज्ञवल्क्यवचनं मध्यमोत्तमविषयत्वेन

सहस्रं तिवचनेकवाक्यतयाऽविरुद्धम् । 'सहस्रं तु धटं दद्यात्
सहस्राहं हुताशनम् । अर्द्धस्याहं तु सलिलं तस्याहं तु विषं
स्मृतम्' इति अत्र अल्पापराधे पातित्वं तद्विषयमिति एतत्
सर्वं स्तुतसाहसविषयमिति । अपङ्गवे तु कात्यायनः ।
'दत्तस्यापङ्गवो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत् । स्तुतसाहसयो-
र्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् । सर्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम
प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तन्तु तदा दिव्यं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् । अशीतेश्च
विनाशे तु दद्याच्चैव हुताशनम् । पञ्चानाशे जलं देयं
चत्वारिंशति वै धटम् । विंशद्दशविनाशे तु कोषपानं विधी-
यते । पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्द्धाहं तु तण्डुलाः ।
ततोऽर्द्धाहं विनाशे तु सृशेत् पुत्रादिमस्तकान् । ततोऽर्द्धाहं
विनाशे तु लौकिक्यश्च क्रियाः स्मृताः । एवं विचारयन् राजा
धर्मार्थाभ्यां न हौयते' । सुवर्णानां 'पञ्चकुण्डलको माषस्ते
सुवर्णस्तु षोडशः' इत्युक्ताशीतिरक्तिकापरिमितहेम्नां नाशे-
ऽपङ्गवे दशाधिकस्य विंशतेर्वा नाशे कोषपानमित्यर्थः
तण्डुलाः पुनरल्पचौर्याभिश्चङ्कायामेव 'चौर्यं च तण्डुला
देया नान्यत्रेति विनिश्चयः' । इति पितामहस्मृतेः । तप्त-
माषस्तु महाचौर्याभिश्चङ्कायां 'महाचौर्याभियुक्तानां तप्त-
माषो विधीयते' इति स्मृतेः । व्यवहारमातृकायां 'समत्वं'
शास्त्रिणां यत्र दिव्यैस्तमपि शोधयेत् । प्राणान्तिकविवाटेषु
वेद्यमानेषु शास्त्रिषु । दिव्यमालम्बते वाद्री न पृच्छेत् तत्र
शास्त्रिणः' ।

अथ धटोत्पत्तिविधिः । पितामहः 'क्षित्वा तु यज्ञियं वृक्षं
यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनी-
षेभिः' । यूपवदिति यूपेच्छेदनविहितमर्घ्यतिकर्तव्यताति-

देशः । सा च भोम् स्वधितेमेन हिंसरीरिति छेदनमन्त्र-
विशेषादिरूपेति व्यवहारप्रदीपः । 'मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्य-
च्छेदने जप्य एव च । चतुरस्रा तुला कार्या दृढा ऋज्वी
तथैव च । कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत्' ।
कटकानि बलयानि । 'चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि
तत्समौ' । अत्र साधारणत्वेन शारदातिलकोक्तो हस्तो
ग्राह्यः । यथा 'चतुर्विंशत्यङ्गुलाब्जं हस्तं तन्त्रविदो विदुः ।
यवानामष्टभिः कृतं मानाङ्गुलमुदीरितम्' । यवानां
तण्डुलीकृतानां 'यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलं चाष्टाभिर्भवेत्
अदौर्धयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः' इति कालिकापुरा-
णात् प्रमाणन्तु पार्श्वेन 'यवानां षड्यवाः पार्श्वसन्निताः'
इति कात्यायनवचनात् । अनयोर्व्यवस्थामाह कापिलपञ्च-
रात्रम् । 'अष्टभिस्तैर्भवेज्जोष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः । कन्यसं
षड्भिर्बृहस्पतमङ्गुलं मुनिसत्तमं' कन्यसं कनिष्ठं पादौ
स्तम्भौ उपरि मृत्तिकोपरि तत्समौ चतुर्हस्तावित्यर्थः वस्तु-
तस्तु उपरि तत्समौ उपरि तत्समं काष्ठान्तरं ययोः
पादयोस्ती स्तम्भप्रमाणमाह व्यासः । 'हस्तद्वयं निखेयन्तु
प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः । षड्हस्तन्तु तयोः 'प्रोक्तं' प्रमाणं
परिमाणतः' । मुण्डकयोः स्तम्भयोः षड्हस्तं निखातहस्त-
द्वयेन समम् अर्थान्मृत्तिकोपरि हस्तचतुष्टयमित्यर्थः । 'अन्त-
रन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव वा' । तयोस्तम्भयोः । हस्ताव-
न्तरं हस्तद्वयपरिमितमध्यमित्यर्थः अर्धं सार्धहस्तद्वयम् एतन्तु
'शालवृक्षोद्भवा कार्या पञ्चहस्तायता तुला' । इति विष्णूक्त-
पञ्चहस्तायततुलाविषयम् । व्यवहारदीपिकाऽप्येवम् ।

अथ धटारोपणविधिः । 'पितामहः हस्तद्वयं निखेयन्तु
पादयोर्द्वयोरपि' । अत्र हस्तद्वयं मृत्तिकाभ्यन्तरे हस्तचतु-

श्रुयं मृत्तिकोपरि तथा 'तोरणे च तथा कार्यं पार्श्वयोरुभयो-
रपि । धटादुश्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः । अवलम्ब्य
च कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ । मृण्मयी सूत्रसम्बन्धौ
धटमस्तकचुम्बिती । प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुची देशे
धटस्तथा' नारदः 'शिक्षद्वयं समासाद्य धटककर्कटयोर्दृढम् ।
एकत्र शिक्षे पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम्' । पितामहः 'प्राङ्मु-
खान् कल्पयेद्भान् शिक्षयोरुभयोरपि । पश्चिमे तोलयेत्
कर्त्तनन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् । पिटकं पूरयेत्तस्मिन् दृष्ट-
कायावपांशुभिः' । अत्र मृत्तिकेष्टकायावपांशूनां विकल्पः
'परीक्षका नियोक्तयास्तुलामानविशारदाः । वणिजो ह्ये-
काराश्च कांस्यकारास्तथैव च । कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब-
समो धटः । उदकश्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः । यस्मिन्
न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो धटः । तोलयित्वा नरं पूर्वं
पञ्चाक्षमवतार्थं तु । धटन्तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ।
तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रवित् । वादित् तूर्थ-
घोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्-
विवाकस्ततो वदेत्' । प्राङ्विवाकसमाख्या तु पृच्छतीति
प्राट् विवेचयतीति विवाक इति व्यवहारमाह का । तथा
च ब्रह्मसूतिः । 'विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।
प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्विवाकस्ततः स्मृतः' । वस्तुतस्तु प्राङ्-
विवाकसमाख्यामाह कात्यायनः । 'व्यवहाराश्रितं प्रश्नं
पृच्छति प्राङ्गिति स्मृतिः । विवेचयति यस्तस्मिन् प्राङ्विवाक
इति स्मृतः' । अभिशस्तं पृच्छतीति प्राट् तदनु रूपं दिश्यं
विविनक्ति इति विवाकः प्राट् चासौ विवाकश्चेति कर्मधारयः ।
अस्य काम्यत्वेन नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणं 'नवग्रहमखं
कृत्वा ततः कर्म समारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं

जायते ज्ञेयम् । ततश्च प्राङ्निवाकः पूर्वं कार्यं पृच्छेत्
निवेदितश्च विवेचयेत् ततोऽभियुक्तं तोलयित्वाऽवतार्य धर्मा-
वाहनादि कुर्यात् । पितामहः 'एहो हि भगवन् धर्मं दिव्ये
स्त्रास्मिन् समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्वमरुणैः ।
आवाह्य च धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्' । अङ्गानि
परिवारदेवता । 'इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरमुत्तरे तथा । अग्न्यादिलोकपालांश्च
कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः
स्फाटिकप्रभः । कुबेरस्तु सुवर्णाभो वज्रिष्ठापि सुवर्णभः ।
तथैव निर्वर्तेतिः श्यामो वायुधूम्रः प्रशस्यते । ईशानस्तु
भवेत् शक्तीऽनन्तः शक्त एव च । ब्रह्मा चैव भवेद्रक्त एवं
ध्यायेत् क्रमादिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्
बुधः । धरो भुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च
प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । इन्द्रेशानयोर्मध्ये आदित्यानां
च तथायनम् । धातार्थ्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुभगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा
ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यतः' । अजघन्य इति विष्णोर्विश्वे-
षणम् जघन्यत इति पश्चात् । 'इत्येते द्वादशादित्वा मनुना
परिकीर्त्तिताः । अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ।
वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः । आजैकपादोहिर्व्रधः
पिनाकी चापराजितः । भुवनाधोऽक्षरश्चैव कपाली च विशां-
पतिः । स्त्राणुर्भवश्च भगवान् रुद्राश्चैकादश स्मृताः' । महा-
यशविश्वपतिर्भगवांश्चेति विशेषणानि । 'प्रेतेश रक्षसोर्मध्ये
मातृस्त्रानं प्रकल्पयेत् । ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी
वैष्णवी तथा । वाराहौ चैव माहेन्द्रौ चासुक्ता गणसंयुता' ।
गणसंयुतो विशेषश्च 'निर्वर्तेतुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ।

वक्त्रस्थोत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते । श्वसनः स्पर्शनो
वायुरनिलो मातृतस्तथा । प्राणः प्राणेश जीवौ च मरुतो-
ऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । धटस्थोत्तरभागे तु दुर्गाभावाहयेद् बुधः ।
एतासां देवतानाञ्च स्वनान्ना पूजनं विदुः । विशेषमाह ब्रह्म-
पुराणम् । 'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्त कीर्त्तितम् ।
स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते । अनेनैव विधानेन
गन्धपुष्पे निवेदयेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण
तु' । मन्त्र इत्यभिधानादनेनैवेत्येवकारश्रुतेः इदं द्रव्यम्
ओम् अमुकाय नम इति योज्यं न तु धर्मायाज्यं प्रकल्पयामि
नम इति मिताक्षरोक्तं प्रमाणाभावादनन्वयाच्च । पितामहः ।
'भूषावसानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् । अर्घ्यादि
पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् । गन्धादिकां नैवेद्यान्तां
परिचर्यां प्रकल्पयेत्' । एतत् सर्वं प्राङ्ग्विवाकः कुर्यात्
यथा 'प्राङ्ग्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । श्रुतव्रतोप-
पन्नश्च शान्तचित्तो विमत्सरः । सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्व-
प्राणिहिते रतः । उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तादिधावनः ।
सर्वासां देवतानाञ्च पूजां कुर्याद् यथाविधि' । रक्तपुष्पगन्धा-
दीनाह नारदः । 'रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च धूपदीपाक्षतादिभिः ।
अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांश्च पूजयेत्' । धटं धर्मं तथाच
विष्णुनारदौ 'धर्मपर्यायवचनं धट इत्यभिधीयते' । शिष्टा-
निन्द्रादीन् । अविशिष्टात् सर्वत्र रक्तान्वयः । मिताक्षरायान्तु
धर्मपूजन एव रक्तत्वनियमः । तथा 'चतुर्दिक्षु ततो होमः
कर्त्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होम-
साधनैः । सावित्र्या प्रणवेनैव स्वाहान्तेनैव होमयेत्' । तेन
प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्य
समिदाज्यचक्षुः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति मिताक्षरा ।

वस्तुतस्तु मायबीहोमे योनियाज्ञवल्काः । 'प्रणवव्याहृतिभ्याश्च
 स्वाहान्ते होमकर्मणि' । तेन प्रणवादिकां सव्याहृतिकां
 मायबीसुचार्यं स्वाहाकारान्तं पुनः प्रणवसुचार्यं आण्यपायस-
 समिधो मिलित्वा अष्टोत्तरशतं जुहुयात् लाघवात् अतएव देव-
 तैस्त्रे हि दधिपयसोस्तद्रेणानुष्ठानम् ऐन्द्रं दध्यमावास्यामेन्द्रं
 पयो भवत्यमावास्यायामित्यचेति आहविवेकः । यस्तु 'पञ्च-
 लाङ्गलमहादाने पर्जन्यादित्यरुद्रेभ्यः पायसं निर्वपेत्तुम् ।
 एकस्मिन्नेव कुण्डे च गुरुर्यस्मै निवेदयेत् । पलाशसमिधस्त-
 द्दद्यात् कृष्णतिलां स्तथा' । इति मत्स्यपुराणात् चतुर्णां
 होदृषां मध्ये यस्मै गुरुः पर्जन्यादिभ्यो होमं कुर्विति आह्नां
 करोति स एव पर्जन्यायादित्याय रुद्रेभ्यस्तत्तन्मन्त्रैः पायसं
 पलाश समिदाद्य कृष्णतिलांश्च प्रत्येकं जुहुयादिति भूपाल-
 प्रभृतिभिरुक्तं तद्युक्तं तद्वदिति तथेत्याभ्यां प्रत्येकद्रव्येण
 होमविधानात् । अतएव रत्नाकरकङ्कितश्च जुहुयादित्यज्ञा
 तद्वदिति पलाशादि जुहुयादित्युक्तम् अतएव हृषीकेशं वाच-
 स्यतिमित्र प्रभृतिभिरन्यादिहोम-शेष-पायसपूषहोमशेष-पिष्ट-
 काभ्यां मिलिताभ्यां सकृत् खिष्टिकहोमो विहितः । अथक्तौ
 तु 'होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् । अष्टाविंशति-
 रष्टौ वा शतयपेक्षमथापि वा' इति देवीपुराणादिपददर्शना-
 दब्राह्मण्यासंख्या उल्लेख्या एवं मत्स्यपुराणे 'शृणु राजन् महा-
 बाहो ! तङ्गामादिषु यो विधिः । वेद्यास्तु परितो गतारक्षि-
 मात्रास्त्रिमेखलाः । नव सप्ताथवा पञ्च योनिवक्त्रा नृपालज' इति
 नवादिकुण्डानुक्ता 'स्त्र्येऽप्येकान्निमत् कार्या विन्-
 प्राख्याहते नृभिः' इति दर्शनादब्राह्म्यशक्तावेकान्निविधिरिति
 वदन्ति च प्राङ्बिवाक गृह्णेनेव होमः । 'दिव्येषु सर्व-
 कार्याणि प्राङ्बिवाकः समाचरेत् । अश्वरेषु यथाध्वर्युः

सौपवासी नृपाज्ञया' । इति मिताक्षराधृतपितामहवचनात्
 अध्वर्युर्यजमानमात्रं न चात्र भिक्षाश्विनामृत्विजां रथकार-
 वहिद्याप्रयुक्तिकल्पनेति वाच्यं ब्राह्मणमात्रस्य नाना शाखापाठ-
 विधानेन कल्पनानुपपत्तेः । तथा च मनुः 'वेदानधीत्य वेदौ
 वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रम-
 माचरेत्' इति प्रायश्चित्तहोमस्तु सामगानां महाव्याहृतिभिः ।
 'यत्र व्याहृतिभिर्हीमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्रस्तत्र
 कर्त्तव्याः स्त्रीपाणियज्ञे यथा । अपि वा ज्ञातमित्येषा
 प्राजापत्यादि वाहुतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्त-
 विधिः स्मृतः' । इति कन्दोगपरिशिष्टात् न तु शाव्यायनहोम
 भवदेवभट्टोक्तः त्रिविकल्प इत्यनेन तस्य तस्य निरासात् । भट्ट-
 नारायणादिभिरप्रमाणीकृतत्वाच्च । पितामहः 'तोलयित्वा
 नरं पूर्वं तस्मात्तमवतार्य च । प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्-
 विषाकस्ततो वदेत् । एहो हि भगवन् धर्मं दिव्ये ह्यस्मिन्
 समाविश । सहितो लोकपालैस्त्वं वस्वादित्यमरुद्गणैः ।
 तच्चार्थमभियुक्तस्य लेखयित्वा तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहितं
 कुर्यात्तस्य शिरोगतम् । आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलस्य द्यौर्भू-
 मिरापो हृदयं यमस्य । अहस्य रात्रिश्च उमे च सन्ध्ये धर्मो
 हि जानाति नरस्य वृत्तम् । इमं मन्त्रं विधिं कृत्स्नं सर्व-
 द्रव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ।
 धटमामन्त्रयेच्चैवं विधिनानेन मन्त्रवित् । त्वं धटो ब्रह्मणा
 सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराहर्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात्
 कुटिलं नरम् । धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयते । त्वं
 वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च । त्वमेव देव जानीषे
 न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शक्ति-
 मिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्मातुमर्हसि' । लिखन्-

प्रकारमाह नन्दिपुराणम् । 'शमे नक्षत्रदिवसे शमे राशि-
दिनग्रहे । लेखयेत् पूज्य देवेशान् ब्रह्मरुद्रजनार्दनान् ।
पूर्वदिम्बदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः । निरोधो हस्त-
वाङ्मोक्षमसीपन्नविधारणे' । मत्स्यपुराणञ्च 'शीर्षोपेतान् सुस-
म्यक्मान् समन्त्रेणिगतान् समान् । अक्षरान् लेखयेद् यस्तु
सपरो लेखकः स्मृतः' । इति दानसागरधारयसे इत्यत्र
भावयस इति पाठोऽनुपपुक्तः । तथाहि कुटिलं पापिनं
संशयोपन्नं वा आद्ये पापिनमेतावन्मात्राभिधानमनुपपन्नम्
ऊर्ध्वगत्या शुद्धस्यापि ज्ञापनात् द्वितीये पूर्वस्मिन्त्वेन ज्ञाप-
नानुपपत्तिः तस्मात् कुटिलं व्यवहाराभिशस्तं धारयसे
इत्येवार्थः अतएव उपसंहारे संशयादस्मादित्युक्तम् अतएव
कालिकापुराणेऽपि मानुषस्तोष्यते त्वयीत्युक्तमिति स्मृतिसमु-
च्चयव्यवहारदीपिकयोर्विष्णुः । धटञ्च समयेन गृह्णीयात् ।
तुलाधारकञ्च 'धर्मपर्यायवचनं धट इत्यभिधीयते । त्वमेव
धट जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोऽयं
मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्मात्तुमर्हसि ।
ब्रह्मन्ना ये स्मृतालोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः । तुलाधारस्य
ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा' । समयेन त्वमेव धट इत्यादि-
नियमेन धटं गृह्णीयात् योजयेत् । तुलाधारकञ्च ब्रह्मन्ना ये
इत्यादिना नियमेनेत्यर्थः अत्र नानासुनिप्रणीतमन्त्राणाम्
एकतरपाठ्यानां समानप्रयोजकानां यवब्रीहिवह्निकल्प इति
ग्रन्थगौरवात्ते न लिखिताः । अभिशस्ताष्टविवाकपाठ्यानास्तु
दृष्टार्थानां समुच्चयः । पितामहः 'नित्यं देयानि दिव्यानि
सुचये चार्द्रवाससे' । सुचये जननमरणशौचरहिताय ।
चतिनं प्रति याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां नारदः । 'इत्युच्यतेषु
सर्वेषु कुर्व्याद्धर्मपदानि च । तान्येव पुनरास्तवेहस्यो विन्दुः

विचित्रितौ' । इत्यग्निविधौ हस्तक्षतिनो हस्तक्षतमल्लङ्घा-
दिना चिह्नितं कृत्वा क्षतान्तरं जातं न वा इति ज्ञातव्यमिति
सुतरां क्षतिनो दिव्याधिकारः । नारदः 'अहोरात्रोषिते
स्नाते आर्द्रवाससि मानवे । पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदान-
मनुकीर्तितम्' । धटामन्त्रणात् प्रागपि पुनस्तोलनमाह
कालिकापुराणम् । 'उपोषितं तथा स्नातं सृक्षमं प्रथमं
तुलाम् । सन्तोष्य कारयेद्रेखामवतार्यानुमन्दयेत्' । याज्ञ-
वल्क्यः 'तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमी-
भूतो रेखां कृत्वावतारितः । त्वं तुले सत्यधामासि पुरा
देवैर्वनिर्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ।
यद्यस्मिन् पापकृन्नातस्ततो मां त्वमधो नय । शुद्धयेत् गम-
योद्धुं मां तुलामित्याभिमन्दयेत्' । तुलाधारणाभिज्ञैर्वणि-
गादिभिः पाषाणादिप्रतिमानसमीकृतस्तुलाधिरूढोऽभिशस्तो-
ऽभिशस्ता वा दिव्याधिकारो येन सन्निवेशेन प्रतिमानसमीक-
रणदशायां यत्र पादादयो व्यवस्थिताः । शिखरज्जवच्च तत्र
पाण्डुलेखेनाङ्गयित्वा पिटकादवतारितस्त्वन्तुलेति मन्त्रेण
तुलां प्रार्थयेत् सत्य सन्दिग्धार्थस्य स्वरूपं वद दर्शय । पापकृद-
सत्यवादी शुद्धसत्यवादी मन्त्रश्चायं स्मार्त्तः पौराणिकत्वात्
शूद्रेरपि पाठ्यः वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति कुन्दोगाङ्गिकघृष्टृतौ
वेदेति विशेषणात् आङ्गविश्वदेवादौ तु विशेषतो नमस्कार-
मन्त्रविधानात् स्मार्त्तमन्त्रोऽपि निषिद्धः प्रपञ्चस्तु तिथितत्त्वे-
ऽनुसन्धेयः स्त्रीपरीक्षायामपि अविज्ञत एव प्रयोग्यः दिव्या-
नीह विशुद्धये इत्यनेन सन्दिग्धार्थसन्देहनिवृत्तिफलतयाऽवि-
शेषेण स्त्रीपुंसकर्त्तृकदिव्यविधानेन मानुषः शुद्धिमिच्छती-
त्यनेन च प्रकृतावूहायोगात् । अतएव पक्षीं सकृद्वान्
कोषेहीति मन्त्रे द्विहुपक्षीकयजमानकर्त्तृकमन्त्रोऽपि न

द्विवहुवचनोद् इत्युक्तम् । पत्रस्यप्रतिज्ञेयार्थस्य शोधाय तस्य
 स्वस्य बोधाच्च श्रवणमाह नारदः । अमुमर्थश्च पत्रस्यमभि-
 युक्तं यथाहृतः । संश्रय्य भूद्धिं तस्यैव न्यस्य देयो यथा-
 क्रमम् । देयो दिव्यविशेषः प्राङ्गुविवाकेनेति शेषः ततः
 शिरोऽवस्थितपत्रकं शोध्य नरं धटे पुनरारोपयेत् पुनरा-
 रोपयेत्तस्मिन् शिरोऽवस्थितपत्रकमिति स्मरणात् तुलारो-
 पितश्च नरं विनाडीपञ्चककालं शतत्रयगुर्वक्षरोच्चारणयोग्यं
 'माकान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्सोः कान्तं वक्त्रं हृत्तं
 पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् क्षुत्क्षामः प्राटंशेतथेतो राहुः
 क्रूरः प्राद्यात्तस्माद्द्वान्ते हर्मस्यान्ते शय्यैकान्ते कर्त्तव्या' इति
 श्लोकस्य पञ्चधा पाठयोग्यकालं पञ्चपलाकं यावत् तावत्
 स्थापयेत् । यथा स्मृतिः 'ज्योतिर्विद् ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्
 कालपरीक्षणम् । विनाशः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालको-
 विदैः' । तत्कालश्च ज्योतिषे 'दश गुर्वक्षरः प्राणः षट्प्राणः
 स्युर्विनाडिका । तासां षष्ट्यां घटो ज्ञेयाऽहोरात्रं घटिका-
 स्तथा' । तथा षष्ट्यां पितामहः 'साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठा
 यथा दृष्टार्थवादिनः । आनिनः शुचयो लुब्धा नियोक्तव्या
 नृपेण तु । शंसन्ति साक्षिणः सर्वे शुद्धशुद्धौ नृपे तथा ।
 तुलितो यदि वर्द्धत स शुद्धः स्नात संशयः । समो वा हीय-
 मानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः । अल्पदोषः समो ज्ञेयो बहु-
 दोषस्तु हीयते' । अल्पत्वं व्यभिचारे आलिङ्गनादिना चौर्ये
 तद्देशगमनादिना । तत्र पुनस्तोलनमाह बृहस्पतिः । 'धटे-
 ऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेदानीमाप्नुयात् । तस्मिन्सु पुन-
 स्तोष्यो वर्द्धतो विजयी भवेत्' । शोध्यः स्वल्पदोषाङ्गीकारे-
 ऽपि प्रधानदोषनिर्णयार्थं तत्रैव पुनस्तोलनीयः । अन्यथा
 ऽङ्गवैगुण्यसम्भावनायान्तु प्रयोगात्तरमिति यदा चानुपलब्ध-

मानदृष्टकारणक एव कक्षादीनां छेदनादिस्तदाप्यशुद्धिः ।
 'कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटककटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे
 च तथैवाशुद्धिमादिशेत्' इति वृहत्सतिवचनात् कक्षं शिख्यतलं
 धटककटौ तुलान्तयोः शिखाधाराबीषहक्रावायसकीलकौ
 कर्कटशृङ्गनिभौ । अक्षः पादः स्तम्भयोरुपरिनिविष्टस्तुलाधार-
 पट्ट इति मितान्तरा द्वाव्यः प्रयोजनकः कौलक इति हला-
 युधः । कटकमिति पारिजातः । यदा तु दृश्यमानकारणक
 एवेषां भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत् । शिखादिच्छेदभङ्गेषु पुनरा-
 रोपयेन्नरमिति स्मृतेः ततश्च 'ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणा-
 मिश्च तोषयेत् । एवं कारयिता भुक्त्वा राजा भोगान् मनो-
 रमान् । महर्ते कौर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते' । तदयं
 संक्षेपः । प्राङ्विवाको लोकपालादिनमस्कारपूर्वकं यथोक्त-
 लक्षणां तुलां कुर्यात् । ततः षड्हस्तौ सुदृढौ स्तम्भौ कृत्वा
 हस्तद्वयव्यवधानेन दक्षिणोत्तरयोर्दिशोर्हस्तद्वयनिखननं कृत्वा
 पट्टधारककौलकाग्रस्तम्भयोरुपरि मध्ये पार्श्वद्वये च विहित-
 छिद्रं मध्यनिवेशितलौहाङ्गुशं पट्टकं निधाय उपरिफलकस्य
 तत् पट्टकस्य मध्यस्थिताङ्गुशेन तुलामध्यवलयस्त्रलौहं सं-
 तुल्यतात् एवञ्च मध्ये स्तम्भयोरन्तरा तिर्यक् तुलादण्डा-
 स्तिष्ठति तुलाग्रस्थिताभ्यामायसकौलकाभ्यां शिख्यद्वयरज्जु-
 बन्धनं कुर्यात् तुलायाः पार्श्वयोः प्राक् प्रत्यक्दिशोस्तोरण-
 स्तम्भौ तुलातो दशाङ्गुलोच्छ्रयोः कार्यौ तोरणयोरुपरि सूत्र-
 सम्बद्धौ सूत्रमयावधोमुखौ धटमस्तकपुम्बितौ अवलम्बौ कार्यौ
 यथाऽवलम्बनविशेषाभ्यां तुलायामवनतिरुचतिश्च ज्ञेया तथा
 जलद्वारापि ।

अथैतत्प्रयोगः । कृतोपवासः कृतस्नानादिः प्राङ्विवाको
 ब्राह्मणः कार्यं पृच्छेत् निवेदितं विवेचयेत् ततोऽभियुक्तं तोल-

यित्वावतार्य धर्मावाहनादि कुर्यात् । श्रीं तत्तमदित्युच्चार्य
 ब्राह्मणत्रयं गन्धादिना पूजयित्वा अस्मिन्नमुकपरीक्षाकर्मणि
 पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्स्वित्यादि वाचयित्वा पुण्याहं स्वस्ति
 ऋद्विष्व प्रत्येकं त्रिस्ततो दिव्याङ्गभूतहोमार्थं ब्राह्मणचतुष्टयञ्च
 पाद्यादिभिरभ्यर्च्य हणुयात् अशक्तावेकं ब्राह्मणमेकमृत्विजञ्च
 ततो घटे गणेशनवग्रहपूजा तत्र तुलां सपताकां ध्वजालङ्कृतां
 भूमौ निधाय तस्यां प्राञ्चुखः पुष्याक्षतमाटाय श्रीं भूर्भुवः स्वस्ति-
 त्युच्चार्य श्रीम् 'एहोहि भगवन् धर्मं दिव्ये ह्यस्मिन् समाविश ।
 सहितो लोकपालैश्च वस्त्रादित्यमरुद्गणैः' इति मन्त्रेण धर्ममावाह्य
 एषोऽर्घ्यं श्रीं धर्माय नम इत्यादिनाऽर्घ्यपाद्याचमनीयमधुपर्कं
 पुनराचमनीयस्नानीय वस्त्रयज्ञोपवीतमकुटकटकादिभूषणान्तं
 दत्त्वा तथैवाङ्ग देवतानामर्घ्यादि भूषणान्तं दत्त्वा प्रणवादि-
 नमोऽन्तेन स्वस्वनाम्ना पृजयेत् पूर्वस्याम इन्द्राय दक्षिणस्यां
 यमाय पश्चिमायां वरुणाय उत्तरस्यां कुबेराय आग्नेय्यामग्नये
 नैऋत्यां निऋतये वायव्यां वायवे ऐशान्यामीशानाय ऊर्ध्वं
 ब्रह्मणे अधोऽनन्ताय इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वेऽष्टवसुभ्यः प्रत्येकं
 स्वस्वनामभिः वसूनां ध्यानमाह आदित्यपुराणे 'प्रमद्वदनाः
 सौम्याः वरदाः शक्तिपाणयः । पद्मासनस्था द्विभुजा वसवोऽष्टौ
 प्रकीर्त्तिताः' । तत्र धराय ध्रुवाय सोमाय अपाय अनिलाय
 अनलाय प्रत्यूषाय प्रभाषाय इन्द्रेशानयोर्मध्ये तथा हाटशा-
 दित्येभ्यः तेषां ध्यानम् आदित्यपुराणे । पद्मासनस्था द्विभुजा
 पद्मगर्भाङ्गकान्तयः । करदिस्कन्धपर्यन्तनीलपङ्कजधारिणः ।
 धात्राद्या हाटशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः' । तत्र धात्रे
 अर्यन्त्रे मित्राय वरुणाय अंशवे भगाय इन्द्राय विवस्वते
 पूष्णे पर्जन्याय त्वष्ट्रे विष्णवे अग्नेः पश्चिमभागे तथैकादशरुद्रेभ्यः
 ध्यानम् आदित्यपुराणे 'करे त्रिशूलिनो वामे दक्षिणे चाक्ष-

मालिनः । एकादश प्रकृत्या रुद्राख्यवेन्दुमौलयः । तत्र
वीरभद्राय शम्भवे गिरिशाय अजैकजादे अहिब्रध्नाय पिना-
किने अपराजिताय भुवनाधीश्वराय कपालिने स्थाणवे भवाय
यमराक्षसयोर्मध्ये तथा मातृभ्यः तत्र ब्राह्मै माहेश्वर्य्यं कीमार्थ्यं
वैष्णव्यं वाराह्यै नारसिंह्यै चामुण्डायै । निर्ऋत्युत्तरे गणे-
शाय वरुणोत्तरेऽष्टमरुद्राय तत्र श्वसनाय स्पर्शनाय वायवे
अनिलाय मार्ताण्डाय प्राणाय प्राणेशाय जीवाय धटोत्तरे
दुर्गायै अर्धादिकं दत्त्वा धर्माय रक्तगन्धपुष्पधूपदौपनैवेद्यानि
पूर्ववद्दत्त्वा इन्द्रादि दुर्गान्तेभ्यो रक्तगन्धपुष्पादि दद्यात् ततश्च-
तुर्दिक्षु चतुर्भिः ऋग्भिश्चतुरोऽग्नौन् अशक्तावेकेन ऋत्विजा
एकमग्निं प्राङ् विवाक गृह्योक्तविधिना संख्याप्य प्रणवपुटितां
संव्याहृतिकां गायत्रीं स्नाहान्तामुच्चार्य दृढपायससमिद्धिर्मि-
लिताभिरष्टोत्तरशतम् अष्टाविंशतिरष्टौ वा जुहुयात् सामगानां
प्रायश्चित्तहोमस्तु व्यक्तसमस्ताभिर्महाव्याहृतिभिः एवं हव-
नान्तां देवपूजां विधाय दक्षिणां दद्यात् ततः शोध्यं कृतो-
पवासम् आद्रवाससं पश्चिमशिक्षे कृत्वा इष्टकाञ्च पूर्वशिक्षे
कृत्वा उत्तोल्य धटोपरि जलदानेन साम्यमवगत्यावतारयेत् ।
ततः प्राङ् विवाकस्तद्दिनकृतकज्जलमस्या विच्छेदाञ्जरादिशून्यां
पंक्तिद्वयेन समसंख्याक्षरेण आदित्यचन्द्रावित्यादि चतुश्चत्वारिंशदक्षरमन्त्रसमेतामभियुक्तार्थकरणाकरणरूपमिद-सृणमस्मै
दत्तमिदसृणमस्माभ्या न गृह्योतमित्यादिरूपां प्रतिज्ञां पत्रे
विलिख्य प्रतिज्ञार्थं शोध्यं आवयित्वा तत् पत्रं शोध्यस्य शिरो-
गतं कुर्यात् इति लिखनप्रकारविशेषस्तु हरिहरादिपद्धति-
व्यवहारदीपिकयोरनुरोधात् कृतः । ततश्च प्राङ् विवाको
धटमामन्त्रयेदेभिः 'त्वं धटो ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरा-
ख्यनाम् । धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ।

धृतो धारयसे यस्मात् धटस्तेनाभिधीयते । त्वं वेत्सि सर्व-
भूतानां पापानि सुकृतानि च । त्वमेव देव जानीषे न विदु-
र्यानि मानवाः । व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि' । तुलाधारकं निशामये-
दनेन मन्त्रेण 'ब्रह्मज्ञा ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा' । ततोऽभिग्रस्त-
स्तुलामामन्त्रयेदनेन 'त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनि-
र्मिता । तत्त्वयं वद कल्याणि संशयान्मां समुद्धर । यद्य-
स्मिन् पापकृन्नातस्ततो मां त्वमधो नय । शुद्धयेद्भमयोद्धुं
मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्' । ततः प्राङ्मवाकः पूर्वाननं तं
पूर्ववत् धटमारोपयेत् । आरोपितश्च पलपञ्चककालं तत्र
शुद्धाशुद्धिप्रापनाय स्थापयेत् । ततः प्रतिमानद्रव्यादूर्ध्वाव-
स्थाने शुद्धः अधोऽवस्थानेऽशुद्धः समावस्थानोऽपि अल्पदोषः
कक्षकौलकककेटशिक्यपाटाक्षादीनां दृष्टकारणव्यतिरेकेण
छेदे भङ्गे वाप्यशुद्धिमादिशेत् । ततः पुरोहिताचार्यादीन्
दक्षिणाभिस्तोषयेत् ।

अथ अग्निपरोक्षा । पितामहः । 'अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि
यथावच्छास्त्रभाषितम् । कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तात्तवमं
तथा । आग्नेयं मण्डलं त्वाद्यं द्वितीयं वारुणं स्मृतम् ।
तृतीयं वायुदेवत्यं चतुर्थं यमदेवतम् । पञ्चमन्त्रिवन्द्रदेवत्यं
षष्ठं कौबेरमुच्यते । सप्तमं सोमदेवत्यं सावित्रमष्टमं तथा ।
नवमं सर्वदेवत्यमिति दिव्यविदो विदुः । पुरस्तात्तवमं यच्च
तन्महत् पार्थिवं विदुः' । महत्पार्थिवमित्यपरिमिताङ्गुल-
मित्यर्थः 'गोमयेन कृतानि स्युरग्निः पर्युक्षितानि च । द्वाविं-
शदङ्गुलान्याहुर्मण्डलात् मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेव
मङ्गुलीनां शतद्वयम् । षट्पञ्चाशद्वयमधिकं भूमेस्तु परिक-

ह्यना' । यद्वा 'कर्त्तुः पादसमं कार्यं मण्डलान् प्रमाणतः' ।
 आग्नेयमग्निदेवताकम् एवमन्यत्र तेनाग्न्यादयस्तेन पूज्याः
 मण्डलं षोडशाङ्गुलं तदन्तरालञ्च षोडशाङ्गुलं तेन मिलित्वा
 द्वात्रिंशदङ्गुलमिति तथाच याज्ञवल्क्यः 'षोडशाङ्गुलकं त्रयेण
 मण्डलान्तावदन्तरमिति' । तथा 'मण्डले मण्डले देयाः
 कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः । विन्यसेत्तु पदं कर्त्ता तेषु नित्यमिति
 स्थितिः । प्राङ्मुखस्तु ततस्थिष्ठेत् प्रसारितकराञ्जलिः । आर्द्र-
 वासाः शुचिश्चैव शिरस्चारोप्य पत्रकम् । पश्चिमे मण्डले
 तिष्ठेत् प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः । लक्षयेयुः क्षतादीनि हस्त-
 योस्तस्य कारिणः' । तस्यावष्टुष्टब्रीहः । तथाच याज्ञवल्क्यः
 'करौ विमृदितब्रीहेर्लक्षयित्वा ततो न्यसेत् । सप्ताश्वत्यस्य
 पत्राणि तावत् सूत्रेण वेष्टयेत्' । विमृदितब्रीहः कराभ्या-
 मिति शेषः विमृदितब्रीहः करौ लक्षयित्वा क्षततिलादि-
 स्थानेषु हंसपदाकृतिरेखारूपेण रक्तचन्दनादिविन्दुना
 अङ्कयित्वा तदाह नारदः 'हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्वंस-
 पदानि तु तान्येव पुनरालक्षेद्वस्तौ विन्दुविचित्रितौ' ।
 ततश्च हस्तयोरुपरि सप्ताश्वत्यपत्राणि सप्तशमीपत्राणि
 सप्त दूर्वापत्राणि दध्यक्तान् यवान् पुष्पाणि च विन्य-
 सेत् । 'सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथ क्रमात् । दूर्वायाः
 सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षतान् न्यसेत्' । इति मिताक्षरा-
 धृतवचनात् । सप्तपिप्पलपत्राणि अक्षतं सुमनो दधि ।
 हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेण वेष्टनं तथा' इति पितामहवचनाच्च
 सूत्रं विशेषयति नारदः । 'वेष्टयौत सितैर्हस्तौ सप्तभिः
 सूत्रतन्तुभिः' । तथा 'जात्यैव लीहकारो यः कुशलशान्ति-
 कर्मणि । दृष्टप्रयोगशान्यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत् । अग्नि-
 वर्णमयं पिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरञ्जितम् । पञ्चाशत्पलिकं भूयः

कारयित्वा शुचिर्हिजः । तृतीयतापे तप्यन्तं ब्रूयात् सत्य-
 पुरस्कृतं सत्यपुरस्कृतं सत्यशब्दयुक्तं त्वमग्ने सर्वभूतानामिति
 याज्ञवल्क्योक्तं मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः । अयःपिण्डं विशेषयति
 पितामहः 'अस्रहीनं तथा कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् ।
 पिण्डन्तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम्' । अस्रं कोणं
 अङ्गुलिमानन्तु 'तिर्थ्यग्यवोदराण्यष्टावृद्धा वा ब्रीहयस्त्रयः ।
 प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः' । पलपरिमाण-
 माह मनुः । 'पञ्चकण्ठलकोमापस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं
 सुवर्णांश्चत्वारः' इति लौकिकमानेनाष्टोलकपरिमितपलानि
 विंशतिः षट्ठोलकाः पञ्चमाषकाश्चतस्रो रत्तिकावैदिकपञ्चा-
 शतः पलेभ्यो निष्पद्यन्ते ततः 'शान्त्यथ जुहुयादग्नौ घृत-
 मष्टोत्तरं शतम्' इति मिताक्षराधृतात् । प्राड्विवाको
 मण्डलभूमेर्दक्षिणदेशे स्वगृहोक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य ओम्
 अग्नये पावकाय स्वाहेति मिताक्षरोक्तमन्त्रेणाज्येनाष्टोत्तरशतं
 हुत्वा तस्मिन्नग्नौ तस्मिर्द्वापिण्डं प्रक्षिप्य तत्पिण्डं जले क्षिप्त्वा
 पुनः संताप्य जले पुनः क्षिप्त्वा पुनस्तस्मिन् तप्यमाने धर्मा-
 वाहनादिहवनान्तपूर्वोक्तविधिं विधाय तत् पिण्डं जले
 क्षिप्त्वा पुनस्तप्यमानपिण्डस्थमग्निमेभिः पितामहाद्युक्तैर्मन्त्रै-
 रभिमन्त्रयेत् ओम् 'त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वच्च यज्ञेषु ह्ययसे ।
 त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् । जठरस्थो
 हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात्
 तस्मात् पावक उच्यते । पापेषु दर्शयात्मानमर्चिषान् भव
 पावक । अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन । त्वमग्ने
 सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषे न
 विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिगस्तोऽयं मानुषः शुचि-
 मिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्मात्तुमर्हसि' । ततो

ब्रीहिसर्दनसंस्तुतकरयोरुपरि सप्ताश्वत्थपद्माणि विन्यस्य सप्त-
सूत्रैः संवेष्ट्याद्यमण्डले तिष्ठन् प्राङ्बिवाकेन सन्दंशानीतं
लौहपिण्डमनेन याज्ञवल्क्योक्तेनाभिमन्त्रयेत् । 'त्वमग्ने सर्व-
भूतानामन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि
सत्यं करे मम' । अस्यार्थः हे अग्ने त्वं सर्वभूतानां जरायु-
जाण्डजस्वेदजोद्भिज्जातानामन्तःशरीराभ्यन्तरे चरसि भुक्तान्न-
पानादीनां पाचकत्वेन वर्त्तसे सर्वस्य हृदयगतं जानामीति
वा । पावक शुद्धिहेतोः करे अन्तर्दंशिन् सर्वार्थदंशिन् सर्व-
ज्ञेति यावत् अतः साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यः सत्यं ब्रूहि पुण्य-
पापेभ्य इति ल्यब्लोपे पञ्चमी पुण्यपापान्यवेक्ष्य सत्यं ब्रूहि
दर्शयेत्यर्थः तदनन्तरं याज्ञवल्क्यः 'तस्येत्युक्तवतो लौहं
पञ्चाशत्पलिकं समम् । अग्निवर्णं न्यसेत् पिण्डं हस्तयो-
रुभयोरपि' न्यसेद्राजा प्राङ्बिवाको वा यथा पितामहः
'ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः । सन्दंशेन नियुक्तो
वा हस्तयोर्हस्तस्य निक्षिपेत्' । तं लौहपिण्डं नियुक्तः प्राङ्-
बिवाकः अस्य दिव्यकर्तुः याज्ञवल्क्यः 'स तमादाय सप्तैव
मण्डलानि शनैर्व्रजेत्' । एवकारेण मण्डलेषु एव पादन्यासो
मण्डलानतिक्रमणश्च दर्शितं व्यक्तमाह पितामहः 'न मण्डल-
सतिक्रामेत् नाप्यर्वाक् स्थापयेत् पदम् । अष्टमं मण्डलं
गत्वा नवमे क्षिपयेद् बधः' कालिकापुराणं 'मण्डलानि तथा
सप्तषोडशाङ्गुलिमानतः । तावदन्तरितो गच्छेन्नृत्वा नवद्वारे
क्षिपेत्' । अत्र च गन्तव्यानि सप्तैव मण्डलानि यतः प्रथमे
तिष्ठति नवमे क्षिपति तेन न विरुध्यते । याज्ञवल्क्यः
'अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेत्' । सन्देहे दग्ध-
त्वादग्धत्वसन्देहे तस्मिन्नेव प्रयोगे पिण्डं पुनरारोप्य शेषं
समापयेत् न तु प्रयोगान्तरम् आरोपणमात्रस्य पुनर्विधानात्

तत् प्रयोगस्य विगुणत्वानिश्चयाच्च । कात्यायनः 'प्रचक्षत-
कभियुक्तचेत् स्थानादन्यत्र दह्यते । न दग्धं तं विदुर्देवास्तस्य
भूयोऽपि दापयेत्' । याज्ञवल्क्यः 'सुक्ताग्निं मृदितव्रीहि-
रदग्धः शुद्धिमाप्नुयात्' । नारदः 'व्रीहिमतिप्रयत्नेन सप्तवारांश्च
मर्दयेत्' । पितामहः 'निर्विशङ्केन तेषान्तु हस्ताभ्यां मर्दने
कृते । निर्विकारो दिनस्त्रान्ते शुद्धिस्तस्य विनिर्दिशेत्' ।

अथैतदप्रयोगः । पूर्वेषुभूमिशुद्धिं विधाय परैश्वर्यया
पूर्वमष्टमण्डलानि षोडशाङ्गुलप्रमाणानि तदन्तरालानि च
षोडशाङ्गुलप्रमाणानि तदन्तरालं नवमं मण्डलमपरिमिता-
ङ्गुलप्रमाणं गोमयेन निर्माय तेषु प्रागग्रान् कुशानास्तौर्ध्वं
प्रथमे मण्डले रक्तपुष्पाक्षतमादाय ओम् भूर्भुवः स्वरम्पे इहा-
गच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इत्यावाह्यं स्थापयित्वा
मन्त्रादिभिः प्राङ्विवाकोऽभ्यर्चयेत् । एवं द्वितीये वरुणं
तृतीये वायुं चतुर्थे यमं पञ्चमे इन्द्रं षष्ठे कुबेरं सप्तमे सोमम्
अष्टमे सूर्यं नवमे सर्वदेवताः ततो मण्डलदक्षिणे प्राङ्विवाकः
स्वर्गलोकाविधिनाग्निस्थापनं कृत्वा ओम् अग्नये पावकाय
स्वाहेति अष्टोत्तरशतम् आग्नयेन शान्तिहोमं कृत्वा तदग्नीं
लौकिकमानेन चतुरस्रिकाधिकपञ्चमाषकाधिकषट्षष्ट्यधिक-
शततोलकमितं कोणरहितम् अष्टाङ्गुलं लौहपिण्डं प्रतप्य
जले प्रक्षिप्य पुनरग्नीं प्रतप्य पुनर्जले प्रक्षिप्य पुनः प्रतप्य
तत् पिण्डे धर्मावाहनादि सर्वदेवतापूजां हवनान्तां तुलोक्तां
विधाय दक्षिणां दद्यात् उपोषितस्य ज्ञातस्यार्द्रवाससो
मत्वाष्टमण्डले तिष्ठतो व्रीहिमर्दनादिसंस्कारं विधाय
प्रतिज्ञापत्रं समन्त्रकं कर्तुं शिरसि बद्ध्वा प्राङ्विवाकस्तृतीये
तापेऽयःपिण्डस्त्वमग्निमभिमन्त्रयेत् एभिर्मन्त्रैः । ओम् त्वमग्ने
वेदाश्चत्वारस्वश्च यज्ञेषु ज्ञयसी । त्वं सुखं सर्वदेवानां

त्व' सुखं ब्रह्मवादिनाम् । जठरस्थी हि भूतानां ततो वेत्ति
शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात् पावक उच्यते ।
पापेषु दर्शयात्मानमर्चिषान् भव पावक । अथवा शुद्धभावेन
शीतो भव हुताशन । त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षि-
वत् । त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यव-
हाराभिग्रस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनं संशया-
दस्माद्धर्मतस्मात्तुमर्हसि' । ततः कर्त्तृहस्तयोरुपरि सप्ताश्वत्य-
पत्राणि सप्तशमीपत्राणि सप्तदूर्वापत्राणि दध्यक्षतान् यवान्
पुष्याणि च शुक्लसूत्रेण सप्तकृत्यो वेष्टयेत् । कर्त्ता लौह-
पिण्डस्थमग्निमभिमन्त्रयेदनेन मन्त्रेण 'त्वमग्ने सर्वभूताना-
मन्तश्चरसि पावक । साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं
करे मम' । ततस्तद्वस्तयोरुपरि लौहपिण्डं निदध्यात्
ततस्तं गृहीत्वा शनैरकुटिलं क्रमशः सप्तमण्डलानि गत्वा
नवममण्डलस्थलणोपरि त्यजेत् । ततः पुनरपि ब्रौहिभिर्मर्द-
येत् । अदम्बयेत् शुद्धिमाप्नुयात् अन्तरापतिते पिण्डे दग्धा-
दग्धत्वसन्देहे वा पुनर्हरेत् । स्वल्पेन हस्तयोरभ्यग्न दाहे न
दोषः । पुनरारोपणञ्च ततो गुरुपुरोहितादीन् दक्षिणाभिः
परितोषयेत् ।* इति अग्निपरीक्षा

अथ उदकपरीक्षा । पितामहः 'तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि
विधिं धर्म्यं सनातनम् । मण्डलं पुष्पधूपाभ्यां कारयेत् सुवि-
चक्षणः । शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैणवञ्च धनुस्तथा' । तच्च
प्रथमतो वरुणं पूजयेत् यथा नारदः 'गन्धमायैः सुरभि-
भिर्मधुक्षीरघृतादिभिः । वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समा-
हितः' । ततो धर्मावानगादिसकलदेवतापूजा होम समन्वक्त-
प्रतिष्ठापत्रशिरो निवेशान्तं कर्म कुर्यात् । कात्यायनः ।
'शरांस्त्रिणाभसाप्रांस्तु प्रकुर्वीत विशदये ६ वैणवाहसयाचैव

क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत्' । पितामहः 'क्षेप्ता च क्षत्रियः
 कार्यः तद्भुक्तिर्ज्ञानोऽथवा । अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवास-
 स्तथा शुचिः । इषून् प्रक्षिपेद्दीमान् मारुतो वाति वा भृशम् ।
 विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थानुसमाकुले' । नारदः 'क्रूरं धनुः
 सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मतम् । मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेष ज्ञेयो
 धनुर्विधिः' । अङ्गुलीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं
 तत् सप्तशतम् एवं षट्शतादिकं पितामहः 'मध्यमेन तु चापेन
 प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् । हस्तानान्तु शते सार्धं लब्धं कृत्वा विच-
 क्षणः । तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शास्त्रदेशनात् । मध्य-
 मस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलौयमा । शराणां पतनं ग्राह्यं
 सर्पणं परिवर्जयेत् । सर्पन् सर्पन् शरो याति दूराद् दूरतरं
 यतः' । पतनं ग्राह्यमिति शरपतनस्थानपर्यन्तं गच्छेदित्यर्थः
 तेन प्रमत्तपक्षेऽपि पतनस्थानकशरग्रहणं ततश्च प्रथमतः पुरु-
 षान्तरेण तत्स्थानं शरं शानेतव्यः । नारदः 'नदीषु नाति-
 वेगासु तडागेषु सरःसु च । ऋदेषु स्थिरतोयेषु कुर्यात्
 पुंसां निमज्जनम्' । नातिवेगासु स्थितिविरोधिवेगशून्यासु ।
 विष्णुः 'पङ्कशैवालदृष्टग्राह्यमत्यजलौकादिवर्जिते तस्य नाभि-
 मात्रजले मग्नस्यारागहेषिणः । पुरुषस्यान्यस्योरु गृहीत्वा-
 ऽभिमन्त्रिताश्वः प्रविशेत् । ततः समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना
 धनुषा पुरुषोऽपरः शरमोक्षं कुर्यादिति' तस्य शोध्यस्येत्यर्थः
 अन्यथा तस्येति व्यर्थं स्वात् अन्यपुरुषस्य स्तम्भधारणमाह
 स्मृतिः 'उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्दर्मसूणां प्रगृह्य च' शोध्यकर्तृ-
 कजलाभिमन्त्रणमाह पितामहः । 'तोय त्वं प्राणिनां प्राणः
 सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां
 देहिनाम्नवा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे' ।
 शोध्यकर्तृकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः 'सत्येव माभिरक्ष

वक्ष्येत्यभिशाप्यकम् । नाभिमाचोदकस्थस्य गृहीत्वोरुजलं
विशेत् । मामभिशाप्य शपथं कारयित्वा कं जलं विशेत्'
तोरणञ्च निमज्जनसमीपे समे स्थाने शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं
कार्यं यथा नारदः 'गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रि-
तम् । कुर्वीत कर्णमाव्रन्तु भूमिभागे समे शुचौ । शरमोक्षे
विशेषमाहृतुर्नारदवृत्तस्यती 'शरप्रक्षेपणस्थानाद् युवाजव-
समन्वितः । गच्छेत् परमया शक्त्या यात्रासौ मध्यमः शरः ।
मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः' । प्रत्यागच्छेत्तु
वेगेन यतः स पुरुषो गतः । आगन्तस्तु शरग्राही न पश्यति
यदा जले । अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ।
अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् । स्थाना-
द्यान्यत्रगमनाद् यस्मिन् पूर्वं निवेशयेत्' । जविनौ विशे-
षयति नारदः 'पञ्चाशतो धारकाणां यौ स्यातामधिका जवे ।
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकर्मणि' । एकाङ्गस्य दर्शना-
दिति च कर्णायभिप्रायेण 'शिरोमाव्रन्तु दृश्येत न कर्णौ
नापि नासिके । अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दि-
शेत्' । इति विशेषाभिधानात् निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दष्ट-
स्तेत् प्राणिनां नरः । पुनस्तत्र निमज्जेत दंशचिह्नविचा-
रितः' । जलान्तर्गतमत्स्यजलौकादिना दष्टः समुत्प्लवते यदि
तदा दष्टे पुनर्निमज्जनोपमित्यर्थः । पितामहः 'गन्तु-
स्यापि च कर्तुञ्च समं गमनमज्जनम् । गच्छेत्तोरणमूलात्तु
शरस्थानं जवी नरः । तस्मिन् गते द्वितीयोऽपि वेगा-
दादाय शायकम् । गच्छेत्तोरणमूलन्तु यतः स पुरुषो गतः ।
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले । अन्तर्जलगतं
सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्दिशेत्' । अत्र मज्जनसमकालगम-
नाभिधानाच्छरमोक्षसमकालं गमनं शूलपद्ममुक्तमुक्तं मज्जन-

समकालक्षिप्तं मध्यमं शरमादायेत्यपरमुक्तमपि प्रमाणशून्यं ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेगवान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तृतीयायां करतालिकायां प्राङ्गुविवाकदत्तायां शोध्यो निमज्जति तत् समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वर्तुलार्थः ।

तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणजलाशयनिकटे तथा तोरणविधाय उक्तदेशे लक्ष्यं कृत्वा तोरणसमीपे सशरं धनुः संपूज्य जलाशये वरुणमावाह्यं पूजयित्वा तत्तोरे धर्मादींश्च देवान् हवनान्तामिष्टा दक्षिणां कृत्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं बद्ध्वा प्राङ्गुविवाको जलमभिमन्त्रयेत् । 'ओम् तीय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् । शुद्धेश कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणै' इति मन्त्रेण । ओध्यस्तु ओं सत्येन माभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य शोध्यस्य नाभिमात्रौदकावस्थितस्य बलौयसः । प्राङ्मुख पुरुषस्य समीपं जलमध्ये गच्छेत् । ततश्च शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जलिन्येकस्मिन् पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूलस्थिते प्राङ्गुविवाकेन तालद्वये दत्ते शोध्यो गृहीतस्थूणप्राङ्मुखपुरुषोऽगृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति । ततः शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं प्राप्य जलान्तःस्वं यदि न पश्यति तदा शुद्धः । कर्णाद्यङ्गं विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि

शुभः मन्त्रनस्थानादन्वत्त गमनेऽपि अशुभः दक्षिणादिकं दद्यात् ।

अथ विषयविधिः । नारदः 'शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं गन्धर्व-
रसान्वितम् । अक्षत्रिमसमं गूढममन्त्रोपहतञ्च यत् । वर्षे चतु-
र्यवा माषा श्रींश्च पञ्चयवाः स्मृताः । हैमन्ते स्युः सप्तयवाः शर-
व्यल्पन्ततोऽपि हि । दद्याद्विषं सौपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ ।
धूपीपद्धारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् । द्विजानां सन्निधावेव
दक्षिणाभिसुखे स्थिते । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः
समाहितः' । शार्ङ्गस्वरूपमाह कात्यायनः । 'अजाशृङ्गनिभं
श्यामं सुशीतं शृङ्गसम्भवम् । भङ्गे च शृङ्गवेराभं तत्स्थ्यातं
शृङ्गिणं विषम् । रक्तस्थमसितं कुर्यात् कठिनञ्चैव तत्क्षणात्' ।
शृङ्गवेरमाद्र्कं तदाभं तत्सुखम् । रक्तस्थमिति यद्विषं रक्ते
स्थापितं सत् तद्रक्तस्थं श्यामं कठिनं करोतीत्यर्थः । अत्येति
पूर्वोक्तसप्तयवानामल्पत्वं षडयवमात्रेत्यर्थः । हैमन्तग्रहणे
शिशिरस्यापि ग्रहणं हैमन्तशिशिरयोः समानत्वमिति श्रुतैः ।
वसन्तस्य सर्वदिव्यसाधारणत्वेन तत्रापि सप्तयवाः सप्तविषस्य
वेति याज्ञवल्क्येन सामान्यतोऽभिधानात् कात्यायनः 'पूर्वाङ्गे
शीतले देशे विषं देयन्तु देहिनाम् । घृतेन योजितं श्लक्ष्णं
पिष्टं त्रिंशद्गुणेन च' । देयं प्राड्विवाकेन तत्पाठ्यमाह पिता-
महः 'दीयमानं करे कृत्वा विषन्तु परिशापयेत् । विष त्वं
ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापिनां दर्शयाम्नां
ऽद्यानामसृष्टं भव । मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनि-
र्मितम् । त्रायस्त्रै नरं पापात् सत्येनास्यासृष्टं भव' । परि-
शापयेत् शपथं कारयेत् शोध्यपाठ्यमाह याज्ञवल्क्यः । 'विष त्वं
ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रायस्त्रै नरं पापात्
त्येन भव मेऽसृष्टम् । एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्विमशौ-

लजम् । भक्षिते च यदा सुखे मूर्च्छाच्छर्दिर्विवर्जितः । निर्वि-
कारो दिनस्यान्ते शुभं तमिति निर्दिशेत् । चिराच्च पञ्चरात्र
वा पुरुषैः स्त्रैरधिष्ठितम् । कुहकादिभयाद्राजा वारयेद्दिव्य
कारिणम् । शोषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणौनश्च विषापहान्
कर्तुः शरीरसंस्थांश्च गूढोत्पन्नान् परीक्षयेत् । विषतन्त्रं
वेगो रोमाश्च माद्यो रचयति विषजः । स्वेदरक्तोपशोषी तस्य
हृत्स्थितरी हो वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपी यो वेगः पञ्चमो
ऽसौ नयनविरसतां कण्ठभङ्गश्च ह्रिकां षष्ठो निश्वासमोहं
वितरति मृतिं सप्तमो भक्षकस्य । ब्रह्मस्यतिः । 'विधिदत्त
विषं येन जीर्णं मन्त्रौषधं विना । स शुद्धः स्यादन्यथा तु दण्डं
दाप्यश्च तद्धनम्' । तत्र क्रमः । सोपवासः प्राङ्मवाक
शिवं संपूज्य तत् पुरतो विषमुक्तपरिमाणं पिष्टं त्रिंशद्गुण
घृतयुक्तं संस्थाप्य धर्मादीन् देवान् हवनान्तमिष्ट्वा दक्षिण
दत्त्वा शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय 'ओं विष त्वं ब्रह्मण
सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । पापिनां दर्शयाम्नां शृङ्गानां
ममृतं भव । सत्यमूर्त्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम्
त्रायस्त्वेनं नरं पापात् सत्येनास्यामृतं भव' । इत्याभ्यां प्राङ्मुख
उदङ्मुखो वा विषमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय शोध्याय
ददाति । शोध्यस्तु । ओं 'विष त्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे
व्यवस्थितः । त्रायस्वास्मादभौशापात् सत्येन भव मेऽमृतम्' ।
इत्यनेनाभिमन्त्र्य भक्षयति । यदि दिनान्तं निर्विकारस्तदा
शुभ इति ।

अथ कोषविधिः । नारदः 'पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्र-
पटस्य च । संसृचकस्त्राव्यसनिनः कोषपानं विधीयते । इच्छतः
अह्वानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ । मद्यपस्त्रौष्यसनिनां किराता-
नान्तयेव च । कोषः प्राज्ञेन दातव्यो ये च नास्ति कवचतयः ।

महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्षौबकुत्सिते नास्तिकब्राह्मणदासेषु
 कोषवानं विवर्जयेत् । तमाह्वयाभिग्रस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे
 स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसूतिव्रयम् ।
 'उद्ध' यस्य हि सप्ताहाद्वैकतन्तु महद्भवेत् । नाभियोज्यः स
 विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् । संसूचक आस्तिक इति
 मिताक्षरा । महापराधी महापातकी निर्धर्मी वर्णाश्रम-
 रहितः कुत्सितः प्रतिलोमजः । दासः कैवर्त्तः । मण्डला-
 भ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे वैकृतं रोगादिमहन्नाल्यं
 सस्य देहिनामपरिहार्थत्वात् । तदाह कात्यायनः । 'अथ
 दैवविस्वादे द्विसप्ताहन्तु दापयेत् । अभियुक्तं प्रयत्नेन
 तदर्थं दण्डमेव च । तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
 रोगोऽग्निर्घ्नतिमरणमृणं दाप्योदमश्च सः । ज्वरातिसार-
 विस्फोटगूढास्थिपरिपौडनम् । नेत्ररुक् गलरोगश्च तथोन्मादः
 प्रजायते । शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् गलरोग
 इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः । द्विसप्ताहन्तु महाभियोग-
 भवविषयं महाभियोगेऽप्येतानीति प्रस्तुत्य चतुर्दशकादङ्ग इति
 याज्ञवल्क्याभिधानात् मिताक्षराप्येवम् । यत्तु 'त्रिरात्रात्
 सप्तरात्राद्वा द्वादशाह्रात् द्विसप्तकात् । वैकृतं यस्य दृश्येत
 पापकृत् स उदाहृतः' । इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात्
 कृतकद्रव्यादर्वाचीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादिपक्षत्रयं
 व्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा । तथा 'भक्तो यो यस्य देवस्य
 पाययेत्तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य तु
 पाययेत् । दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
 भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तच्च पाययेत् । दुर्गायाः स्नाप-
 येच्छूलमादित्यस्य मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापये-
 दायुधानि च । यत्र स्नानापराधे देवानां स्नापयित्वायुधो-

दकम् । पाथी विकारे चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथा' । इति
 कात्यायनोक्तविशेषात्मज्ञापराधे देवज्ञानोदकमिति विषय-
 भेदः । रक्षाकरोऽप्येवम् । मण्डलं व्योमेति व्यवहारदीपिका
 तस्यां विष्णुः 'उद्यान् देवान् समभ्यस्ये तत् स्नानोदकप्रसृति-
 त्वयं पिबेत् । इदं मया न कृतमिति व्याहरन् देवतामुखः'
 इति । एतदनुसारा देवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता । तत्र क्रमः ।
 प्राङ्मिवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्मावाहनादि सर्वदेव-
 तापूजां हवनान्तां निर्वर्त्य दक्षिणां दत्त्वा समन्त्रकं प्रतिज्ञा-
 पत्रं शोध्य शिरसि निधाय यथाविहितदेवं संपूज्य तत्
 स्नानोदकमानीय आं 'तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु
 निर्मितम् । शुद्धेऽकारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा ।
 अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरोक्षणे' । इत्याभ्यामभिमन्त्र्य
 गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थितं सोपवासं स्नाताद्रवासस-
 मादित्याभिमुखम् । आं सत्येन मामभिरक्षस्व वक्ष्येत्यनेन
 शोध्य पठितेनाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं जलं पाययेत् । ततो
 यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपौडा न भवति तदा शुद्ध इति
 ततो दक्षिणा देया ।

अथ तण्डुलविधिः । पितामहः । 'चौर्यं तु तण्डुला-
 देया नान्यत्रेति विनिययः । तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शाले-
 र्नान्यन्य कस्यचित् । सृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः
 शुचिः । स्नानोदकेन समिप्यान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
 प्राङ्मुखोपेषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् । तण्डुलान्
 भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठौवयेन्निधा । भूर्जस्यैव तु नान्यस्य
 अभावे पिप्पलस्य तु । शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तातु च
 शीर्यते । गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्' । स्नानो-
 दकेन देवतास्नानोदकेन । तथाच कात्यायनः । देवतास्नान-

पानीयस्निग्धतण्डुलभक्षणे । शुद्धनिष्ठौवनात् शुद्धो नियम्यो-
ऽश्विरन्यथा' । शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान् भक्षयित्वा
निष्ठौवयेत् । प्राङ्निवाक इति निष्ठौवयेदिति ख्यन्तात्
सिद्धं तुलानिरूपितं सर्वदिव्यसाधारणञ्च धर्मावाहनादिहव-
नान्तं पूर्ववदिहापि कर्त्तव्यम् ।

अथ तप्तमाषकविधिः । पितामहः 'कारयेदायसं पात्रं
ताम्ब्रं वा षोडशाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातन्तु मृत्स्मयं वाथ
मण्डलम्' । मण्डलं सूर्यमण्डलाकारं वर्तुलमिति यावत् ।
'पूरयेद् दृततैलाभ्यां विंशत्या तु पलैस्तु तत् । सुवर्णमाषकं
तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः । अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्त-
माषकम् । कराग्रं यो न धनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।
शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवचो यथा' । कल्पान्तरमाह
'सौवर्णं राजते ताम्ब्रे आयसे मृत्स्मयेऽपि वा । गव्यं दृत-
मुपादाय तदग्नी तापयेच्छुचिः । सौवर्णां राजतां ताम्ब्री-
मायसौञ्च सुशोधिताम् । सलिलेन सकृद्दीतां प्रक्षिपेत्तत्र
सुद्रिकाम् । भ्रमद्दीचितरङ्गाब्धेन नखस्पर्शगोचरे । परीक्षेताद्र-
पणेन चुचुकारं सघोषकम् । ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभि-
मन्त्रयेत् । परं पवित्रममृतं दृत त्वं यज्ञकर्मसु । दह
पावक पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव । उपोषितं ततः स्नात-
मार्द्रावाससमागतम् । ग्राहयेच्छुद्रिकां तान्तु दृतमध्यगता-
न्तथा । प्रदेशिनौञ्च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः । यस्य
विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथा शुचिः' । प्रयोगस्तु ।
मध्यविधाष्टयवतण्डुलमध्यमिताङ्गुलिषोडशाङ्गुलमित-प्रस्तारे
तथाविधाङ्गुलिचतुष्टयखाते ताम्बादिघटितेऽशक्तौ मृत्स्मये
वा चक्राकारवर्तुले पात्रे लौकिकाष्टरत्तिकाधिकमाषक-
द्वयाधिकत्रयस्त्रिंशत्तोलक । ३१ । २८ । रूपवैदिकपलदशक-

मितं घृतम् एवं तैलञ्च निक्षिप्य लौकिकचतुरस्रिकाधिक-
पञ्चमाषकषट्षष्टितोलक । ६६ । ५४ । रूपवैदिकविंशतिपल-
परिमितं केवलं गव्यघृतं वा निक्षिप्य तस्मिन् सुतप्ते सज्जघ्नीतां
पञ्चरसिकामितां काञ्चनमुद्रिकां राजतादिकां वा निक्षिपेत् ।
धर्मावाहनादिहवनान्तं तुलोक्तं सदक्षिणं कर्म कृत्वा, ओम्
'परं पवित्रममृतं' घृतं त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक पापं त्वं
हिमशीतं शुची भव' । इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् । प्राङ्विवाकः
ततः कृतोपवासः स्नातार्द्रवासाः शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापन्नं
निधाय, ओम् 'त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तस्वरसि पावक ।
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम' । इत्यनेनाभि-
मन्त्रार्द्रपत्रनिक्षेपकृतसुचुकशब्दाद् घृतान्मुद्रिकां तर्जन्यङ्गुष्ठा-
भ्यामुत्तोलयेत् घृततैलाभ्यां वा तप्तमाषकमुत्तोलयेत् अदग्ध-
येत्तदा शुद्ध इति ततो दक्षिणां दद्यात् ।

अथ फालविधिः । बृहस्पतिः 'आयसं हादशपलघटितं
फालमुच्यते । अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तरम् । अग्नि-
वर्णं ततश्चौरो जिह्वया लेहयेत् सकृत् । न दग्धयेच्छुद्धि-
मियादन्यथा स तु ह्यीयते' । चौरोऽत्र गोचौरः । 'गोचौरस्य
प्रदातव्यं तप्तफालावलेहनम्' इति स्मृतेरिति मैथिलाः ।
अत्रापि त्वमग्ने इत्यादि मन्त्रानन्तरम् । 'आयसं लेलिहानस्य
जिह्वयापि समादिशेत्' । इति पितामहोक्तः प्राङ्विवाक-
शोध्याभ्यामग्न्याभिमन्त्रणं कार्यम् । अत्र प्रयोगः । लौकिक-
चत्वारिंशत्तोलकमितं लौहघटितमष्टयवमध्यात्मकाङ्गुलाष्ट-
दीर्घम् । तथाविधचतुरङ्गुलप्रस्थारं फालमग्नौ च ताप-
येत् । तत्र प्राङ्विवाको धर्मावाहनादिहवनान्तं कर्म कृत्वा
दक्षिणां दद्यात् समन्त्रकं प्रतिज्ञापन्नं शोध्य शिरसि निधाय,
ओम् 'त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्वश्च यज्ञेषु ह्यसे । त्वं सुखं सर्वः'

देवानां त्वं सुखं ब्रह्मवादिनाम् । जठरस्थो हि भूतानां ततो
वेक्ति शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात् पावक
उच्यते । पापेषु दर्शयात्मानमर्चिषान् भव पावक । अथवा
शुद्धभावेन शीतो भव हृताशन । त्वमेव सर्वभूतानामन्त-
श्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि
मानवाः । व्यवहाराभिगच्छोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्वर्मतस्त्रातुमर्हसि' । इत्येतेः फालस्वमग्नि-
मभिमन्त्रयेत् । शोध्यस्तु 'त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि
पावक । साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम' ।
इत्यनेनाभिमन्त्राग्निवर्णं फालं जिह्वया सक्तत् लिङ्गात् ।
न दग्धयेत् शुद्धः ।

अथ धर्मराजविधिः । ब्रूहस्यतिः । 'पत्रद्वये लेखनीयो
धर्माधर्मौ सितासितौ । जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च
सामभिः । आमन्त्र्य पूजयेद्वन्द्वैः कुसुमैश्च सितासितैः ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः । समौ कृत्वा नवे
कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । ततः कुम्भात् पिण्डमेकं गृह्णी-
यादविलम्बितः । धर्मं गृहीते शुद्धः स्यात् संपूज्यश्च परी-
क्षकैः' । जीवदानमन्त्रस्तु शारदायां 'पाशाङ्कुशपुटाशक्ति-
र्वायुविन्दुविभूषितायाद्याः सप्तसकारान्ता व्योमसत्येन्दुसंयु-
तम् । तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात् ततोऽमुष्यपदं वदेत् । प्राणा
इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम् । अमुष्य जीव इह
स्थितस्ततोऽमुष्यपदं वदेत् । सर्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाक्पान-
चक्षुरन्ततः । ओत्रव्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।
तिष्ठन्त्वग्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमौरितः । प्रत्यमुष्यपदात्
पूर्वं पाशाद्यानि प्रयोजयेत् । प्रयोगेषु समाह्वयः प्राणमन्त्रो
मनीषिभिः' । पाशाङ्कुशपुटाशक्तिर्विष्णवे प्रथमं प्राण-

बीजम् । आं ततः शक्तिबीजं श्रीं ततो अङ्गुशबीजं क्रीं वाङ्-
 र्यकारो विन्दुविभूषितः तेन यं याव्याः सप्तसकारान्ता उद्भूत-
 यकारमादाय सप्त अङ्गुशवायुनलावनिवरणबीजानीत्य-
 त्रोक्तेः । अत्र वायोरेकस्य पूर्वं पृथगुपन्यासः सप्तानां सविन्दु-
 त्वार्थः अतएव अन्यत्र बीजानीत्युक्तम् । व्योमसत्वेन्दुभूषितं
 व्योमहकारः इन्दुर्विन्दुः तेनाहोम् अमुष्य इति षष्ठ्यन्त-
 देवतानामोपलक्षणम् । 'अदःपदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे प्रह-
 र्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्' । इति
 नारायणीयात् । अग्निवधू' स्वाहा गायत्र्यादिसामाजाने
 तु सप्रणवव्याहृतिगायत्रीमात्रं पठितव्यम् । 'जपह्रीमादि
 यत्किञ्चित् कृतस्त्रीकृतं सम्भवेन्न चेत् । तत्सर्वं व्याहृतिभिः
 कुर्यात् गायत्र्या प्रणवेन च । इति मिताक्षराधृतषट्त्रिंश-
 द्भक्तवचनदर्शनादत्रापि तथा कल्प्यते पितामहः 'अधुना
 संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हस्तृणां याचमानानां
 प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम् । राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सौसकाय-
 सम् । लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ।
 अभ्युष्य पञ्चगव्येन गन्धमाख्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पस्तु
 धर्मः स्वात् अधर्मोऽसितपुष्पकः । एवंविधायोपलित्य पिण्ड-
 योस्तौ निधापयेत् । गोमयेन मृदा वापि पिण्डी काव्यौ
 समौ ततः । मृद्गाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
 उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ । आवाहयेत्ततो
 देवान् लोकपालाञ्च पूर्ववत् । धर्मावाहनपूर्वस्तु प्रतिज्ञा-
 पत्रकं लिखेत् । यदि पापवियुक्तोऽहं धर्मस्त्रायाञ्च मे
 करम् । अभियुक्तस्तयोद्यैर्कं प्रगृह्णीताविलम्बितः । धर्मं
 गृहीते शुद्धः स्वादधर्मं स तु जीयते । एवं समासतः प्रोक्तं
 धर्माधर्मपरीक्षणम्' । हस्तृणामिति साहसामियोगेषु याच-

मानानामिति अत्यन्तार्थाभियोगेषु प्रायश्चित्तार्थिनामिति पातकाभियोगेषु ।

तत्र प्रयोगः । पत्रद्वये शुक्लं धर्मं कृष्णमधर्मं पुत्तलक-
द्वयरूपं निधाय । ओम् आं क्लीं क्रीं यं रं लं वं शं षं सं ह्रीं हं
सः धर्मस्य प्राणा इह प्राणाः पुनः आमित्यादिधर्मस्य जीव इह
स्थितः पुनः आमित्यादिधर्मस्य वासनसन्तुः श्रोत्रघ्राणप्राणा
इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहेत्यनेन जीवदानं धर्मप्रति-
मायाम् । एवमधर्मप्रतिमायां कृत्वा गायत्र्यादिसामज्ञाने
तेनेव नो चेत् सप्रणवव्याहृतिगायत्रीं पठित्वा धर्मस्वावाह-
नादि कृत्वा यथाक्रमं शुक्लकृष्णपुष्पाभ्यां धर्माधर्मौ संपूज्य
प्रणवेन पञ्चगव्यमुपादायाभ्युक्ष्य शुक्लपुष्पयुक्तं धर्मं कृष्णपुष्प-
युक्तमधर्मं मृत्पिण्डद्वये कृत्वा नवे कुम्भे स्थापयेत् । प्राङ्-
विवाकस्ततो देवब्राह्मणसन्निधौ धर्मावाहनादिहवनान्तं
कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा समम्बकप्रतिज्ञापत्रं लिखित्वा
शोध्यशिरसि दद्यात् शोध्यस्तु । ओम् 'यदि पापवियुक्तोऽहं
धर्मस्त्रायाश्च मे करम्' इत्युच्चार्य कुम्भात्तयोरेकं गृह्णीयात्
धर्मे गृह्णीते शुद्ध इति अन्यथा त्वशुद्ध इति ।

अथ शपथविधिः । मनुः 'सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं
वाहनायुधैः । गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ।
पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक्' । मयेतत् कृतं
'न कृतं' वा सत्यमित्युच्चारणे ब्राह्मणं शापयेत् । सन्भाव्यमान-
क्षालीकव्यलीकत्वं तदुक्तक्षालीकत्वं मिथ्यात्वं निवेशयेत् ।
उक्तमिदं सत्यमिव ममयेदित्यर्थः । तदवगमप्रकारमाह
कात्यायनः । 'आचतुर्दशकादङ्गो यस्य नोराजदैविकम् । व्यसनं
जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः' । व्यसनम् आपद् घोर-
मिति षोडशकारम् । अल्पस्य शरीरधर्मत्वात् । तच्च प्रागुक्त-

रोगादि एवं मयेतत् कृतं न कृतं वा इति प्रतिज्ञामुच्चारयन्तं वाहनस्पर्शनेन एवमायुधेनापि क्षत्रियम् एवं गोबीजकाञ्चनानामन्यतमेन वेश्यं शूद्रं सर्वैः पातकैरिति वृथाकरणे पातकहेतुत्वात् पातकैः प्रकृतैः गोबीजकाञ्चनैः सर्वैर्मिक्षितैस्तेन मयेतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञामुच्चारयन्तं गोबीजकाञ्चनद्वितयस्पर्शनेन शूद्रमिति । एतेषां स्पर्शने किं मानमिति चेत् । 'पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक्' । इति मनुवचनान्तरे तथा दर्शनात् एनं शपथकारिणं ततश्च मयेतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञामुच्चारयन्तं पुत्रस्य दाराणां वा शिरः स्पर्शयेत् । एवं वक्ष्यमाणस्पर्शेऽपि कल्पं स्पर्शनन्तु दक्षिणकरणे । 'यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते । दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः' इति कात्यायनोक्तेः । अतएव विष्णुना दूर्वाकराद्यभिहितम् । यथा 'सर्वेष्वर्थविवादेषु मूल्यं स्पर्णं प्रकल्पयेत्' । तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं शपयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने जलकरं चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सीतोद्भूतमह्वीकरम् । सुवर्णाह्वीने कोषो देयः शूद्रस्य यथाविहिता समयक्रिया । तथा 'द्विगुणेऽर्थे वैश्यस्य त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य' इति । कृष्णलोने काञ्चनरत्तिकाभूषद्रव्यादूने एवमन्यत्र वृहस्पतिः 'सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च । देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च । इत्येते शपथाः प्रोक्ताः स्त्रियोऽर्थे सुकराः सदा । साहसेष्वभियोगेषु दिव्यान्याहुर्विशोधनम्' । स्त्रियोऽर्थे धर्मलेखविषयादल्पविषय इत्यर्थः । अत्र शपथानां दिव्याद्देनोपन्यासादृष्टादिसध्येऽगणितत्वाच्च न दिश्यत्वम् अतोऽत्र दिव्यधर्माणामुपवासाव्र्वासस्वादीनां नातिदेशः । ग्रीवार्थन्तु

ज्ञानाद्यमनादीनामादरः कर्त्तव्यः । यमः 'कृत्वा मृषा तु शपथं कौटिल्यं बधसंयुतम् । अनृतेन च युज्येत बधेन च तथा नरः । तस्माच्च शपथं कुर्यात् नरो मिथ्या बधेऽस्मितम्' । कौटिल्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तेन प्राणिनोऽत्यन्तानुपयुक्त-
स्यापि बधसंयुक्तः शपथोऽनर्थहेतुस्तद्वधपापेन मृषा शपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः ।

इति वन्द्यघटीय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज
श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे
दिध्यतत्त्वं समाप्तम् ।

मठप्रतिष्ठादितत्त्वम् ।

चतुर्वर्गप्रदं विष्णुं नत्वा तत्प्रीतयेऽमितम् ।

तत्त्वं मठप्रतिष्ठादेर्वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ प्रासादादिकरणम् । तत्र यमः 'कृत्वा देवालयं सर्वं प्रतिष्ठाप्य च देवताम् । विधाय विधिवच्चित्रं तत्सौक्यं विन्दते भुवम्' । विष्णुः 'यस्य देवस्त्रायतनं करोति स तत्सौक्य-
माप्नोति' । तत्र केवलं देवतायनकरणे तत्सौक्यगमनदर्श-
नात् । पूर्ववचने प्रत्येकं फलमिति । कल्पतरुभविष्यपुरा-
णम् । 'अस्य महति वा वित्तं फलमाख्यदरिद्रयोः । मृष्य-
शात् कोटिगुणितं फलं स्नाहारभिः कृते । कोटिकोटिगुणं
इत्थं फलं स्वादिष्टकामये । द्विपराह्णगुणं पुण्यं शैलजे तु
वेदुर्बुधाः । मृच्छैलयोः समं ज्ञेयं पुण्यमाख्यदरिद्रयोः' ।
वन्द्यघटीयभूमिदानफलमाह चित्रगुप्तः 'इत्था च देव-

देशार्थं तस्य देवस्य सोऽयुते । यस्तत्र विद्यते नित्यं लोकं
 द्विजवराभ्रवम् । यो देवस्तत्कृतवेश्मनि स्थास्यति तद्देव-
 लोकं तद्गृहभूमिदाता प्राप्नोति । विष्णुः 'कूपारामतडागेषु
 देवतायतनेषु च । पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं
 फलं' ज्योतिषे 'गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्धके सिंहगे गुरौ ।
 वक्रिजीवाष्टविंशेऽङ्गि गुर्वादित्ये दशाह्निके । पूर्वराशावना-
 यातातिचारिगुरुवत्सरे । प्राग्राशि गन्तृजौवस्य चातिचारे
 त्रिपक्षके । कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्थेज्ये मलिन्बुचे । भानु-
 लङ्घितके मासि क्षये राहुयुते गुरौ । पौषादिकचतुर्मासे
 चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाङ्का चैकदिनं द्वितीयेन दिनत्रयम् ।
 तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि जिजीविषुः । विद्यारम्भकर्ण-
 बेधी चूडोपनयनोदहान् । तीर्थस्नानमनावृत्तं तथानादि-
 सुरक्षणम् । परीक्षारामयज्ञांश्च पुरश्चरणदक्षिणे । व्रता-
 रम्भप्रतिष्ठे च गृह्यारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भे देवकूपादेः परि-
 वर्जने । द्वात्रिंशद्विंशत्यास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । द्वासप्तति-
 मंहत्यस्ते पादास्ते द्वादशक्रमात् । अस्तात् प्राक् परयोः
 पक्षं गुरोर्वार्धकबालते । पक्षं हृद्गो महास्ते तु भृगोर्बालो
 दशाह्निकः । पादास्ते तु दशाह्नानि हृद्गो बालो दिनत्रयम् ।
 देवीपुराणे 'यथा जीवे स्थिते सिंहे तथैव मकरे स्थिते । देवा-
 रामतडागादिपुरोद्यानगृहाणि च । विवाहादि महाभाग
 भयदानानि निर्दिशेत्' । ज्योतिः कीमुद्यां 'गण्डक्या उत्तरे
 तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्य मकरस्यश्च गुरुं यत्र न
 वर्जयेत्' । भुजबलभीमे 'युगादावयने पुण्ये कार्तिक्यां विषुव-
 द्ये । अश्वसूर्ययज्ञे वापि दिने पुण्येऽथ पर्वसु । या तिथि-
 रस्य देवस्य तस्या वा तस्य कीर्तिता । गृह्यागमविशेषेण
 प्रतिष्ठा सृजिदायिनी' । कल्पतरौ देवीपुराणम् । 'यस्य

देवस्य यः कालः प्रतिष्ठा ध्वजरोपणे । गत्तापूरशिलान्यासे
 शुभदस्तस्य पूजितः । यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः
 कालः शुभदस्तस्य गत्तापूरशिलान्यासे गृहारम्भे स कालः
 पूजित इत्यर्थः । प्रतिष्ठाकालश्च मास्ये 'चैत्रे वा फाल्गुने
 वापि ज्येष्ठे वा माघेऽपि वा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा
 शुभदा भवेत् । प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
 पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी
 पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा द्वयोदशी । तासु प्रतिष्ठा विधि-
 यत् कृता बहुफला भवेत्' । अतीते प्राप्ते गत्यर्थस्य प्राप्त्यर्थ-
 त्वात् उत्तरायण इत्यभिधानादापादेऽपि । तथाच प्रतिष्ठा-
 समुच्चये 'माघेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि । ज्येष्ठा-
 षाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्' । तथाच माघादावेव
 देवतानां गृहारम्भप्रवेशौ दीपिकायाम् । 'द्वादश्याकादशी
 राका शुक्ले कृष्णे च पञ्चमी । अष्टमी च विशेषेण प्रतिष्ठायां
 हरेः शुभा' । एवं दुर्गाया दक्षिणायनेऽपि । तथाच देवी-
 पुराणम् । 'महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने' । मास्ये
 'मादित्य भौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः । प्रासादेऽप्येवमेव
 स्वात् कूपवापीषु चैव हि । अश्विनो रेवती मूलसुत्तरत्रय-
 मेन्दवम् । स्वातिहस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते । वज्र-
 व्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः । विष्कम्भगण्डपरिघ-
 र्जं योगेषु कारयेत् । चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरी-
 क्षितम् । स्तम्भोच्छ्रयादिकर्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत्' । ऐन्दवं
 मृगशिरः गृहारम्भे उक्तकालः प्रवेशकालः । यथा ज्योतिषे ।
 उपं विशाखामदितिश्च शक्रं भुजङ्गमग्निश्च विहाय गेहम् ।
 'आम्यस्तलग्नस्त्रिरमन्दिरेषु कुर्यात् सोम्यग्रहैर्युक्तनिरीक्षितेषु ।
 'ठादितिभ्यां संयुक्तं गृहारम्भोदितश्च यत् । तत्सर्वं योज-

येदं प्रवेगे दैवचिन्तकः' । उपगन्धः पूर्वावयवमवाभरणः ।
 अदितिः पुनर्वसुः शक्रो ज्येष्ठा भुजङ्गोऽश्वेषा अग्निः कस्तिका ।
 ग्राम्याणि मिथुनकन्यातुलाधनुः कुम्भलम्नानि स्वलम्नं स्वजम्-
 लम्नं स्थिराणि वृषसिंहवृश्चिककुम्भलम्नानि कृत्यचिन्तामणौ
 योगीश्वरः 'युद्धे स्वे यो विधिः प्रोक्तो विनिवेशप्रवेशयोः । स
 एव विदुषा कार्थ्यो देवतायतनेष्वपि' । स्वे स्वकौये विनिवेशः
 करणम् उत्सर्गानन्तरप्रवेशाचरणादुत्सर्गस्यापि स एव कालः
 स्वयमशक्तौ मठारम्भप्रतिष्ठादीनि काम्यान्वपि स्मार्त्तत्वात् प्रति-
 निधिना कर्त्तव्यानि तथाच अधिकरणमालाङ्गन्माधवाचार्य-
 कृतपराशरभाष्ये शातातपः 'श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्वोऽपि
 स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः' ।
 एतद्वचनं काम्ये प्रतिनिधिविधायकं नित्यनैमित्तिकमाचपरत्वे
 श्रौतस्मार्त्तभेदेनोपादानं व्यर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव प्रति-
 निधिलाभात् । अन्ततः उपक्रमात् परतः । 'काम्ये प्रतिनिधि-
 नास्ति नित्यनैमित्तिके हि 'सः । काम्येषूपक्रमादूर्ध्वं केचि-
 दिच्छन्ति सप्तमाः' । इत्येकवाक्यत्वात् । ततः स्मार्त्तं काम्यं
 प्रतिनिधिनाप्यारभ्यते न तु श्रौतमिति स्थितम् । एवञ्च वेदि-
 केतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः । 'वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्य'
 इति छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ वेदेतिविशेषणात्
 पञ्चयज्ञादौ तु 'नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च ह्यपयेत्' । इति
 आपस्तम्बादिविशेषविधिना नमस्कारमन्त्रविधानात् । तत्र
 वेदिकोऽपि निषिद्धः । कर्मादौ नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
 'नवग्रहमष्टं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां
 न काम्यं जायते कश्चित्' । गोभिलपुत्रकृतशुद्धासंग्रहपरिशिष्टे ।
 'यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि । खानि पश्यन्त्युदा-
 सीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति । एकः कर्म नियुक्तश्च द्वितीयः

स्तान्धारकः । तृतीयः प्रश्नं प्रब्रूयात्ततः कर्म समारमेत् ।
 प्रव्रते प्रकृष्टव्रते । पूर्वोक्तहेतौ द्वितीयवचनात् कर्मनियुक्तो-
 ह्येतेवाचार्यः स्वयं होतृपक्षे ब्रह्माचार्यः अन्यहोतृपक्षे सोऽप्य-
 धिक आचार्यः । तन्धारकः पुस्तकवाचक आचार्यः प्रश्न-
 वक्ता सदस्यः । महाकपिलपञ्चरात्रं 'जलाधारगृहार्थं यजे-
 द्वास्तु' विशेषतः । ब्रह्माद्यदितिपर्यन्ताः पञ्चाशन्नयसंयुताः ।
 सर्वेषां किल वास्तूनां नायकाः परिकीर्त्तिताः । असंपूज्य हि
 तान् सर्वान् प्रासादादीन् कारयेत् । अनिष्टातिर्विनाशः
 स्यादुभयोर्धर्मधर्मिणोः' । धर्मधर्मिणोस्तडागादितत्त्वत्रोः ।
 वास्तुयागविधानन्तु वास्तुयागतत्वेऽनुसन्धेयम् । अशक्तौ गृहा-
 रभदिने अशक्तौ प्रवेशदिनेऽपि कर्त्तव्यतामाह मातृस्ये
 'प्रासाद भवनादीनां प्रारम्भपरिवर्त्तने । पुरवेश्म प्रवेशेषु सर्व-
 दोषापनुत्तये । इति वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ।
 वास्तुपूजामकुर्वाणस्तवाहारो भविष्यति' । तव वास्तुनाम्नो
 राक्षसस्य । मत्स्यपुराणे 'घण्टावितानकतोरणचित्रयुक्तं नित्यो-
 त्खवप्रमुदितेन जनेन सार्द्धम् । यः कारयेत् सुरगृहं विधि-
 वहजाङ्गम् । श्रीस्तु न मुञ्चति सदा दिवि पूज्यते च' ।
 तोरणमाह देवीपुराणं 'प्लाचं द्वारं भवेत् पूर्वं याम्ये चौडुम्बरं
 भवेत् । पश्चादम्बलघटितं नैययोधं तथोत्तरे । भूमौ हस्तं
 प्रमाणाणि चतुर्हस्तानि चोच्छ्रये' शारदायां 'तिर्थक्फलक-
 मानं स्यात् स्तम्भानामूहमानतः' । तिर्थक्फलकमुच्छ्रित-
 स्तम्भद्वयोपरि विस्तृतैककाष्ठं सिद्धान्तशेखरे । 'एवमेषामलाभे
 स्यात् तदलाभे शमौदुमः' । ध्वजयष्ट्यादिमानमाह हयशीर्षे
 'ध्वजवंशः प्रकर्त्तव्यो निर्घुणः शोभनो दृढः । तद्रूढं ताम्रजं
 चक्रं सूक्ष्मं कुर्यात् द्विजोत्तमः । प्रासादस्य च विस्तारो
 मानं दक्षिण कौर्त्तितम् । ध्वजयष्टिर्देवगृहे ऐशान्यां दिशि

देशिकैः । स्थापनीयोऽथ वायव्यां साम्प्रतं ध्वजमुच्यते । पट्ट-
कार्पासक्षौमाद्यैर्ध्वजं कुर्यात् सुशोभनम् । एकवर्णं द्विवर्णं
वा घण्टाचामरभूषितम् । किङ्किणौजालकोपेतं वर्णपत्र-
विभूषितम् । दण्डाग्राहरणीं यावत् हस्तैकं विस्तरेण तु ।
महाध्वजन्तु विख्यातं सर्वकामप्रदं शुभम् । ध्वजेन रहितो
यस्तु प्रासादश्च तथा भवेत् । पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं
यत् कृतं नरैः । शिवसर्वस्वे देवेभ्यश्च ध्वजं दद्यात् वाहनै-
रुपशोभितम् । तुरङ्गमेण सूर्यस्य हरस्य वृषचिह्नितम् ।
विष्णवे गरुडाङ्गन्तु दुर्गाये सिंहचिह्नितम् । कार्यं ध्वजं
पताकाद्यम् अन्यथा न कथञ्चन । नारदपञ्चरात्रे । 'उपेन्द्र-
स्वाग्रतः पक्षी खगाधीशः क्षताञ्जलिः । सव्यजानुगतो भूमौ
मूर्द्धाधोमणिमण्डितम् । पक्षिजङ्घो नराङ्घ्रिश्च तुङ्गनाशो न-
ङ्गकः । द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतायुतः' । विष्णु-
धर्मोत्तरे 'प्रतिपाद्य तथा भक्त्या ध्वजं त्रिदशवेश्मनि । निद-
र्हत्वाशु पापानि महापातकजान्धपि' ।

अथ तत्प्रतिष्ठाप्रमाणम् । हयग्रीवं श्रीभगवानुवाच ।
'गोपथारामसेतूनां मठसंक्रमवेश्मनाम् । नियमव्रतकृच्छ्राणां
प्रतिष्ठां शृणु सत्तम । ब्राह्मेण विधिना वङ्गिं समाधाय विच-
क्षणः । शिलां पूर्णघटं कांस्यं सञ्चारं स्थापयेत्ततः । ब्राह्मणः
सर्वमाहुत्य श्रपयेद् यवमयं चरुम् । क्षीरेण कपिलायास्तु
तद्विष्णोरिति साधकः । प्रणवेनाभिचार्याथ दर्श्यां संघट्टये-
त्ततः । साधयित्वावतार्याथ तद्विष्णोरिति होमयेत् । व्याहृत्या
चेव गायत्र्या तद्विप्रा सेति होमयेत् । विश्वतश्चक्षुरित्युक्ता
वेदाद्यैर्होमयेत्तथा । सोमं राजानमिति च जुहुयात्तदनन्त-
रम् । दिक्पालेभ्यः स्वस्वमन्त्रैर्घृहेभ्यश्चैव होमयेत् । ओम्
यज्ये स्वाहा ओम् सूर्याय स्वाहा ओम् प्रजापतये स्वाहा

ओम् पन्तरीक्षाय स्वाहा ओम् द्यौ स्वाहा ओम् ब्रह्मणे स्वाहा
 ओम् पृथिव्यै स्वाहा ओम् महाराजाय स्वाहा 'एवं हुत्वा चक्षी-
 र्भागान् दद्यात् दशदिशां बलिम् । ततः पलाशसमिधा
 हुनेदष्टोत्तरं शतम् । आर्घ्येन जुहुयात् पश्चादेभिर्मन्त्रैर्द्विजो-
 त्तमः' । ततः पुरुषसूक्तस्य मन्त्रेराद्यन्तु होमयेत् । इरा-
 वतीति जुहुयात्तिलान् घृतपरिप्लुतान् । हुत्वा तु ब्रह्म-
 विष्णुशिवदेवानामनुयायिनाम् । ग्रहाणामाहुतौहुत्वा लोके-
 शानामथो पुनः । पर्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणामन्तयेव च ।
 हुत्वा व्याहृतिभिः कुर्यात् सुवा पूर्णाहुतिव्रयम् । यौ षडन्तेन
 मन्त्रेण वैष्णवेन सुरोत्तमाः । पञ्चगव्यञ्च संप्राश्य दद्यादाचार्य-
 दक्षिणाम् । तिलपात्रं हेमयुक्तं सवस्त्रां गामलङ्घिताम् । प्रीयतां
 भगवान् विष्णुरित्युत्सृज्य धृतव्रतः । आरामं कारयेद् यस्तु
 नन्दने स चिरं वसेत् । मठप्रदानात् स्वर्लोकमाप्नोति पुरुषः
 सदा । सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः । प्रपा-
 प्रदानादरुणलोकमाप्नोत्यशंसयम् । संक्रमाणान्तु यः कर्त्ता
 स स्वर्गं तरते नरः । स्वर्गलोके च निवसेदिष्टकासेतुजात् सदा ।
 गोपथस्य तथा कर्त्ता गोलोके निवसेच्चिरम् । नियमव्रत-
 कञ्चापि विष्णुलोकं नरोत्तमम् । कच्छत्तत् सर्वमाप्नोति
 सर्वपापविवर्जितः । अन्तेन विधिना मर्त्यः संपूर्णं फलमाप्नु-
 यात् । इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणा । 'कर्त्तव्या
 देशिकेन्द्रैस्तु प्रतिष्ठाव्रयविद्यते । इति संचेपतः प्रोक्तः समु-
 दाय विधिस्तव । सर्वेषामेव वर्णानां सर्वकामफलप्रदः ।
 सर्वसूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः । फलार्थिभिस्त्व-
 प्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते । इति वल्लालसेनदेवाहृतद्विष्वक्का-
 ऋरलिखितहयग्रीवपञ्चरात्रीयसङ्कर्षणकाण्डे समुदायप्रतिष्ठा-
 पटलः प्रत्यर्थः ब्राह्मेण वैदिकेन स्वष्ट्योक्तेनेति यावत् ।

शिलेति उदूखलोपलक्षणं तण्डुलार्थत्वात् । कांक्षम् अग्नि-
 प्रणयनार्थम् । तथाच गृह्यासंग्रहः । 'शुभं पात्रन्तु कांक्षं
 स्वाप्तेनाग्निं प्रणयेद् बुधः । तस्याभावे शरावेण नवेनाभि-
 मुखञ्च तम् । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षि शिरोमुखः ।
 विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु' । एवञ्चाग्निप्रण-
 यनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते । प्रणीत इति मन्त्र-
 लिङ्गात् अन्यथा स्थापनानन्तरमेतद्विधानं व्यर्थं स्यात् ।
 गुणविष्णुनापि श्रुतिरित्युक्ता सर्वतः पाणिपादान्त इति
 लिखितम् । अत्र च पाकाङ्गयज्ञत्वात् साहसनामानमग्नि-
 माह गृह्यासंग्रहः । 'प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ।
 पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा । आह्वय चैव
 होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः' । प्रायश्चित्ते वैगुण्य-
 समाधानार्थं प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ । तथाच
 छन्दोगपरिशिष्टम् । 'यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको
 भवेत् । चतस्रस्तत्र विज्ञेया स्त्रीपाणिग्रहणे तथा । अपि
 वा ज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वा हुतिः । होतव्या त्रिवि-
 कल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः' । अत्र त्रिविकल्प इत्यभि-
 धानात् । सामगानां भवदेवभट्टोक्तशाखायनहोमोऽपि निष्प्र-
 माणकः । भट्टनारायणचरणा अप्येवम् । अत्र 'प्रत्येकं
 नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत्' । प्रायश्चित्तमुपासीनो
 वाम्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत्' । इति शङ्खलिखितवचने प्रत्येकं
 नियतं कालमिति । तत्तद् व्रतकालसंख्यामात्मनो व्रतम्
 आत्मसम्बन्धित्वेन आत्मकर्तृत्वेनेति यावत् । तेनामुकपाप-
 चयकामोऽमुकव्रतमहं करिष्ये इति चादिशेत् उल्लेखं
 कुर्यादित्यनेन प्रायश्चित्तव्रते सङ्कल्पविधानात् । प्रायश्चित्त-
 होमोऽपि तथा अतएव भवदेवभट्टेनापि लिखितम् । तेन

सर्ववेदिभिः प्रायश्चित्तहोमे संकल्पः कार्यः आह्वयामुक्तं अग्ने
 इहागच्छ इत्युच्चार्य । यवमयं चरुमित्यत्र । यवाभावे
 व्रीह्यादिभिरपि । न च वृषोत्सर्गे सत्कृत्य व्रीहितण्डुला-
 नित्यनेन यवतण्डुलनिरासवत् अत्रापि यवेन व्रीहिनिरासो-
 ऽस्त्विति वाच्यम् अत्र गोभिलपरिभाषितत्वेन व्रीहियवयोः
 प्राप्तावपि तत्परिशिष्टे पुनर्व्रीह्याभिधानात् यवननिरासोऽस्तु
 सिद्धे सत्स्वारभ्यो नियमाय इति न्यायात् । इह तु पञ्चरात्रे
 पूर्वं प्राप्यभावेन यवविधानं मुख्यार्थमेव । 'हविष्येषु यवा मुख्या-
 स्तदनु व्रीहयो मताः । माषकोदृतगौरादीन् सर्वाभावेऽपि
 वर्जयेत् । यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
 यवानामिव गोधूमाव्रीह्यामिव शालयः' । इति कृन्दोगपरि-
 शिष्टात् अतएव प्रतिष्ठाकाण्डकल्पतरावपि तत्तद्द्रव्यविशेष-
 मुक्त्वा तत्तदसत्त्वे भविष्यपुराणेन काम्येऽपि प्रतिनिधिरुक्तः ।
 यथा 'काञ्चन हरितालञ्च सर्वाभावे विनिक्षिपेत् । दद्याद्द्वौजौ-
 षधिस्थाने सहदेवां यवानपि' । सहदेवा मेदिन्युक्ता । यथा
 'सहदेवा बला दण्डोत्पलयोः साविरोधधौ' । चरुमित्यभिधा-
 नात् । हवनौयनिर्वापादिना चरुनिष्पत्तिः कर्त्तव्या तत्र
 गोभिलेन अथ हविर्निर्वपति व्रीहौन् यवान् वा चरुस्त्रास्या
 वा असुप्तौ त्वाजुष्टं निर्वपामि इति देवतानामोद्देशं सक्तद्
 यजुषा द्विष्टुष्णौमित्यनेन निर्वापमात्राभिधानात् सामगेन
 तन्मात्रं कर्त्तव्यम् अत्र च षो विष्णवे त्वाजुष्टं निर्वपामीत्या-
 दिना यजुषा यजुः परिभाषामाह जैमिनिः 'शेषे यजुः शब्दः'
 इति ऋक्सामभिक्तेमन्त्रजाते ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रक्षिप्य पठितं
 गानपादविच्छेदरहितं तदयजुरिति । यजुर्वेदिना तु अहश्च-
 निर्वापप्रोक्षणाणि कर्त्तव्यानि । तथाह सांख्यायनः 'स्नातो-
 पाकेषु च अहश्चासादनप्रोक्षितानि मन्त्रदेवताभ्यः' इति ।

ऋग्वेदिना तु निर्वापणप्रोक्षणे कर्त्तव्ये तथाश्वलायनः । 'तस्यै
 तस्यै देवतायै चतुरश्वतुरो मष्टौन् निर्वपतीति' पवित्रेणान्त-
 र्धायामुष्मै त्वाजुष्टं निर्वपामीत्यथेनं प्रोक्षति अमुष्मै त्वाजुष्टं
 प्रोक्षामीति । तत्र छन्दोगपरिशिष्टं 'देवतासंख्यया ग्राह्य-
 निर्वापांश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं हिरवगृह्णीयात् होमश्चापि
 पृथक् पृथक्' । अत्र देवतासंख्यया पृथक् पृथक् यवादिनि-
 र्वापः अन्ननिर्वापः सर्वदेवनिर्वापान्ते सकृद्धोमश्च पृथक् पृथ-
 गिति । अत्र च आलस्यादिना पुरुषदोषे गृहीततण्डुलेष्वपि
 मन्त्रपूर्वेण निर्वापादिकं समाचरन्ति याज्ञिकाः । 'घाते न्युने
 तथा छिन्ने साम्राज्ये मान्निके तथा । यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या
 मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः' । इत्युक्तेः । मान्निके मन्त्रसाध्ये
 घातादौ न्युने तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः
 प्रयोक्तव्या इति कपिलाया अमत्त्वेऽन्यधेनोरपि प्रणव-
 मङ्गितेन अभिवार्य्य श्रोतद्विष्णोरित्यनेन घृतेन सिक्ता दृष्ट्या
 दक्षिणावर्त्तनं संमिश्रयेत् । दर्वी च प्रादेशप्रमाणा द्वाङ्गुल-
 विस्ताराया 'इधज्जातीयमिधार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं
 वार्त्तश्च पृथ्व्यमवटानक्रियाक्षमम् । एषैव दर्वी यस्त्वत्र विशेष-
 स्तमहं ब्रूवे । दर्वी द्वाङ्गुलपृथ्व्या तुरीयोनन्तु' मेक्षणम् ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अथेत्यनेन स्वगृह्योक्तविशेषकर्म-
 समापनानन्तरं प्रकृतहोमः । अत्र च बहुदैवत्यचरुहोमत्वात्
 उपघातहोमः चरो तु बहुदैवत्यो होमस्तस्योपघातवदिति
 परिशिष्टप्रकाशधृतवचनात् । उपघातहोमलक्षणमाह गृह्या-
 संग्रहे 'पाणिना मेक्षणेनाथ शुवेणैव तु यज्ञविः । ह्ययते चानुप-
 स्तौर्य्य उपघातः स उच्यते । यद्युपघातं जुहुयात् चरावाज्यं
 समावपेत् । मेक्षणेन तु होतव्यं नाज्यभागौ न स्विष्टिकृत् ।
 अनुपस्तौर्य्येत्यनेन शुचि यज्ञतुरावर्त्तं पञ्चावर्त्तार्थं घृतेनोपस्तार-

षादिकं तदत्र नास्ति तेन केवल मेचणादिना सकृत् गृहीत्वा
 होतव्यं प्रकृतहोमात् पूर्वं वज्रपूजनमाह मार्कण्डेयपुराणं
 'पूजयेच्च ततो वज्रं दद्याच्चाप्याहुतीः क्रमात्' । तत इति
 वज्रेर्विशेषनामकरणध्यानानन्तरम् । होमानुष्ठाने स्मृतिः
 'मन्त्रेणोङ्कारपूर्तेन स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने
 जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम् । ततस्तद्विष्णोः परमं पद-
 मित्यनेन चरुणा होमयेत् । एवं व्याहृत्या प्रत्येकम् श्रीं भूरा-
 दिना गायत्र्या सावित्र्या । श्रीं तद्विप्रासो विपश्यवो जागृ-
 वांस इत्यादिना श्रीं विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुख इत्यादिना
 वेदाद्यैः अग्निमीले पुरोहितमित्यादिना इषेत्वोर्जत्वा इत्या-
 दिना अग्न आयाहि वीतये इत्यादिना शन्नो देवीरित्यादिना
 चतुर्भिर्मन्त्रैर्लोकपालेभ्यः स्वस्वमन्त्रैस्तत्तत्वेदोक्तदशदिक्पाल-
 मन्त्रैस्तत्र सामगानाम् इन्द्रस्य त्रातारमिन्द्रमित्यादिना अग्ने-
 रग्निं दूतं वृणीमहे इत्यादिना यमस्य नाके सुवर्णमित्यादिना
 निऋतेष्वेत्याहि निऋतीनामित्यादिना वरुणस्य घृतवती
 भुवनानामित्यादिना वायोः वात आवातु भेषजमित्यादिना
 सोमस्य श्रीं सोमं राजानमित्यादिना ईशानस्य अभित्वासुरणो
 नुम इत्यादिना ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञानामित्यादिना अनन्तस्य
 चर्षणीधृतमित्यादिना । तथा च गोभिलीयकर्मप्रदीपे
 'त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रस्य परिकीर्तितः । अग्निं दूतं
 वृणीमहे वज्रेर्मन्त्रं यमस्य वै । नाके सुवर्णमुपयत् वेत्याहि
 निऋतेस्तथा । घृतवती वरुणस्य वात आवातु भेषजम् ।
 वायोर्मन्त्रं समुदितं सोमं राजानमित्यृचा । सोमस्य मन्त्रः
 कथितः अभित्वेतीश उच्यते' । ईश ईशानस्य इह इति इत्
 तस्य । 'ब्रह्मयज्ञानां प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्तितम् । चर्षणी-
 धृतमित्येवं सर्पस्य समुदाहृतम्' । इति । सूर्यादिभ्यः

स्वस्वमन्त्रैः सर्ववेदसाधारणा कृष्णेनेत्यादिमन्त्रपुराणोक्त-
 मन्त्रैः अथ सूर्यस्य आकृष्णेनेत्यादिना । सोमस्य आप्या-
 यस्य समे तु ते इत्यादिना मङ्गलस्य अग्निमूर्धा इत्यादिना ।
 बुधस्य अग्ने विवस्व इत्यादिना । बृहस्पते परिदीया रथेन
 इत्यादिना । शक्रस्य शक्रन्त इत्यादिना । शनेः शन्नो-
 देवीरित्यादिना राहोः कयानश्चित्र इत्यादिना केतूनां
 केतुं कन्ववेत्यादिना । तथाच मन्त्रपुराणम् 'आकृष्णेनेति
 सूर्याय होमः कार्यो हिजन्मना । आप्यायस्वेति मन्त्रेण
 सोमाय जुहुयात् पुनः । अग्निमूर्धादिवो मन्त्रमिति भौमाय
 कौर्त्तयेत् । अग्ने विवस्वदुषस इति सोमसुताय च । बृहस्पते
 परोदीयारथेनेति गुरोर्मतः । शक्रन्तेऽन्यदिति च शक्रस्यापि
 निगद्यते । शन्नो देवीरिति पुनः शनैश्चराय होमयेत् ।
 कयानश्चित्र आभुवदूतीराहोबदाहृतम् । केतुं कन्ववेति
 कुर्यात् केतूनामुपशान्तये' एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेषेण
 प्राच्यादिदिग्भ्यः पायसबलिं दद्यात् । तद् यथा एष पायस-
 बलिः शोम् प्राच्ये दिश्ये नमः इत्यादि मन्त्रेण शोम् दक्षिणायै
 दिश्ये स्वाहा इति श्रुतिदशनात् इति हरिहरकृत्यप्रदीपाभ्यां
 दशदिग्भ्यो बलिं दद्यात् वस्तुतस्तु बलिप्रकरणे एव प्राच्यूर्धा-
 त्वाच्चौभ्यो अहरहर्नित्यप्रयोगे नमः इति गोभिलसूत्रे स्त्रीलिङ्ग-
 दर्शनात् दिशां देवतात्वं बलौ प्रतीयते । अत्रावाचीपाठात्
 शुक्लहोमौयदक्षिणायै इत्यनाहृत्य शोम् अवाच्ये दिश्ये नमः
 इति बलौ प्रयुज्यते एभिर्मन्त्रैः प्रागुक्त तद्विष्णोरित्यादि मन्त्रैः ।
 आश्विनश्चिति तु शब्देन समिद्धोमे वेषां व्यावर्त्तनात् मन्त्रा-
 काङ्क्षायां प्राथमिकत्वेन तद्विष्णोरित्यस्य परिग्रहः । तत-
 स्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वाहान्तेन छुताक्षपसाशसमिधमष्टो-
 त्तरमृतं जुहुयात् । पूर्वोक्तमन्त्रैः पूर्वोक्तदेवताभ्यः शुक्लेशा-

ज्वाहुतीर्जुह्यात् । पुरुषसूक्तस्य तत्तद्देतोक्तस्य तच्च सामना-
नाम् ओम् इदं विष्णुरिति मन्त्रस्य तृणालप्रकाशसुषलेव हुवा-
येति सहस्रशीर्षेति त्रिपादूहं इति पुरुष एवेदम् इति एता-
वानस्येति । प्रकाशसुषलेव हुवाण इति वाराहयन्त्रमित्यने-
नैको मन्त्रः पुरुष इत्यनेन इति पुरुषपदयुक्ताः पञ्चमन्त्राः
भूत इत्यनेन कयानश्चित् इत्येकः । एतैः सामगो जुह्यात् ।
यजुर्वेदौ तु तत्प्रसिद्धाभिः ओम् सहस्रशीर्षेत्यादिषोडशभौ
ऋग्भिः षोडशाहुतीर्जुह्यात् । इरावतौ धेनुमतौत्यादिमन्त्रेण
हतास्त्रांस्तिलान् सकृत् जुह्यात् । एवं ब्रह्मानुयायिभ्यः
स्वाहा विष्णुनुयायिभ्यः स्वाहा ईशानुयायिभ्यः स्वाहा
देवानुयायिभ्यः स्वाहा ब्रह्मणां प्रत्येकेन लोकपालानाञ्च
प्रत्येकेन जुह्यात् पुनरिति श्रवणात् ओं पर्वतेभ्यः स्वाहा ओं
नदीभ्यः स्वाहाः ओं समुद्रेभ्यः स्वाहा ओं भूः स्वाहा ओं भुवः
स्वाहा ओं स्वः स्वाहा इति जुह्यात् । ततः परिभाषासिद्धं
स्वशास्त्रोक्तं महाव्याहृतिहोमं प्रायश्चित्तहोमादिकञ्च कृत्वा
सुवा ओं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वीषडुम्नेन पूर्णाहुति-
त्रयम् उत्थाय जुह्यात् । इति विशेषोपादानात् नात्र स्वशा-
स्त्रोक्तपूर्णहोमः । ततश्च पञ्चगव्यं चरुशेषं प्राश्य ब्रात्वा वा
होमयुक्तं सवस्त्रं तिलपात्रम् अलङ्कृतं गाञ्च दक्षिणामाचार्याय
दद्यात् । तत्र 'उदाहरति वेदार्थान् यज्ञविद्याः स्मृतीरपि ।
श्रुतिस्मृतिसमापन्नमाचार्येण विदुर्बुधाः' । इति कृन्दोग-
परिशिष्टे कर्मोपदेष्टृर्होतुराचार्यपदेनाभिधानं स्वयं होतृपदे
ब्रह्मपरम् अन्यहोतृपदे ब्रह्महोतृहितयपरं स्वयं ब्रह्मकर्महोतृ-
कर्मकरपदे पुस्तकधारकपरम् । 'ब्रह्मणे दक्षिणा देवा
यत्र या परिकीर्तिता । कर्मान्तेऽनुष्मन्मानायां पूर्णपात्रादिका
भवेत् । विदध्यादौत्रमन्यथेत् दक्षिणाईहो भवेत् । स्वयं

चेदुभयं कुर्यादन्वयौ प्रतिपादयेत्' । इति ह्यन्दीगपरिमिष्टैक-
वाक्यत्वात् । एवञ्च ब्राह्मविधानाम्निस्त्रापनादि प्रीयतां
भगवान् विष्णुरित्यन्तं कर्म समाप्तं संस्कृतगोपथादिदाननि-
यम-व्रत-कृच्छादि-करणाभ्यन्तररूपा-समुदाय-प्रतिष्ठावगन्तव्या
समुदायस्य संस्कृतगोपथादेः प्रतिष्ठा समुदायप्रतिष्ठा । तथाच
कपिलपञ्चरात्रं 'प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते ।
वर्द्धयत्वाभिपातनानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः' । ततश्च
गोपथादेरुक्तकर्मसंस्कृतस्य तस्य फलजनकत्वम् । अप्रतिष्ठन्तु
निष्फलमित्युक्तेः । एतत् कृतकर्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णु-
रिति समर्पयेत् । मठप्रदानात् स्वर्लोकमित्यत्र मठप्रदं देव-
वेश्मपरम् । उपक्रमोक्तेऽपि तस्मिन् फलान्तरानुपदेशात् ।
अत्र ह्यष्टकाष्टादिभेदेन स्वर्गतारतम्यं रक्षणमात्रविष्णुधर्मो-
त्तरवचनादवगन्तव्यमिति । ततः प्रासादसमौपे श्रीम्
उत्तिष्ठ ब्रह्मचर्यते इति मन्त्रेण देवतामानौय पूजयित्वा
प्रासादं गत्वा दानानि च दत्त्वा देवतामादाय तां प्रदक्षिणं
कारयित्वा श्रीं भद्रं कर्णेभिरिति मन्त्रेण प्रवेशयेत् । श्रीं
देवस्त्विति मन्त्रेण पिण्डिकोपरि न्यसेत् । श्रीं स्त्रिरोभवेति
मन्त्रेण स्त्रिरीकरणम् । ततो मन्त्रपुष्पाभ्यां पूजयित्वा
यावद्वरेति मन्त्रेण देवतासन्निधिं कुर्यात् । तथाच
कपिलपञ्चरात्रम् 'एवं कृत्वा विधानन्तु प्रासादे देवमानयेत् ।
उत्तिष्ठेति यथायोगं पठेद्दे सुसमाहितः । प्रासादश्च ततो
दत्त्वा कारयेत्तं प्रदक्षिणम् । ततः संवेशयेद्देवं भद्रं कर्णेभि-
र्यन्त्रितम् । देवस्त्विति मन्त्रेण पिण्डिकोपरि न्यसेत् ।
स्त्रिरोभवेति मन्त्रेण स्त्रिरं कुर्यात्प्रासादनम् । पूजयित्वा ततो-
देवमिमं मन्त्रमुदीरयेत् । यावद्वत्सधरो देवो यावत्तिष्ठति
मेदिनी । यावद्भुजं जगन्नाथं सन्निधीभव्यं केशव' । अत्र च

वास्तुयामं कृत्वा मठादौ कर्तुं तत् प्रतिष्ठां कृत्वा । मठादि-
 ष्ठातरि सृते तद्वनस्यामिना प्रतिष्ठा कर्तव्या । 'सुखेनात्तं
 वा दत्त' आवितं धर्मकारणात् । अदत्ता तु सृते दाप्यन्तात्
 पुत्री नात्र संशयः' । इति विवादरत्नाकरधृतकात्यायन-
 वचनात् । 'चतुःषष्टिपदं कृत्वा वास्तु सर्वगृहं प्रति' । इति
 लिङ्गपुराणवचनेन 'वास्तूपशमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः' ।
 इति मत्स्यपुराणवचनेन न चेत्तदमुकदेवगृहवास्तुसर्वदोष-
 श्रमनार्थत्वेन प्राप्तस्य वास्तुयागस्य प्रतिष्ठाकर्त्ता सदैककर्तृत्व-
 विधानाभावाच्च ।

अथ देवसंप्रदानकदानानि । पूजारत्नाकरेऽग्निपुराणम्
 'सुवर्णमणिसुक्तादि यदन्यदपि दुर्लभम् । तत्तु देवादिदेवाय
 केषवाद्य निवेदयेत्' । यदन्यदपि दुर्लभमित्यनेन गृहादि-
 कमपि बोध्यम् । तस्माच्च विष्णुधर्मोत्तरे 'सुरवेश्म नरो दद्यात्
 यद्यामन्त्रि विधानतः । पुण्यक्षेत्रेषु भूमौ वा शोधयित्वा वसु-
 न्धराम् । सुरवेश्मनि यावन्तो द्विजेन्द्राः परमाश्रयः । ताव-
 द्दर्भसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तृणकाष्ठमये पुण्यं मयै-
 तत् कथितं द्विजाः । तस्माद्दृश्यगुणं पुण्यं कृतेष्टकमये भवेत् ।
 तस्माद्दृश्यगुणश्चापि शैलनिर्मितमन्दिरे' । तथा 'अकामः
 सात्त्विको लोके दत्तकिञ्चिद्विनिवेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति
 श्रद्धं गत्वा न शोचति । धर्मवाणिजिका मूढाः फलकामा
 पराधमाः । अर्चयन्ति जनार्थं ते कामानाप्नुवन्त्यथ । अन्तवस्तु
 तत्तं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्' । तथा 'पद्भ्यां प्रतीच्छते देवः
 शकामिन निवेदितम् । मूर्ध्ना प्रतीच्छते द्रव्यमकामिन द्विजो-
 म्नाः' । वासनपुराणम् । 'यद् यदिष्टतमं लोके यद्याप्यस्ति गृहे
 चि । तत्तच्चि देवं तुष्ट्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः' । एतस्य ब्राह्मण-
 प्रदानकविषयेऽपि सुतरां विष्णुसंप्रदानेऽपि विष्णुप्रीतिः

फलम् । नरसिंहपुराणे 'त्रिवृत् शक्रश्च पौतश्च पट्टसूत्रादिनिर्मितम् । ब्रह्मोपवीतं गोविन्दे दत्त्वा वेदान्तगो भवेत्' । त्रिवृत् नवगुणं नव वै त्रिवृत् इति श्रुतेः । नन्दिपुराणम् । 'अलङ्कारश्च यो दद्यात् विप्रायाश्च सुराय वा । स गण्डेहावर्णं कीर्तयानाभरणभूषितः । जातः पृथिव्यां कालेन ततो ह्योपपत्तिर्नरः' । सुरायेति पुंस्त्वमविवक्षितम् । अलङ्कारदानेन नानाभरणभूषितत्वपूर्वकवरुणलोकगन्तृत्वानन्तरह्योपपत्तित्वं फलम् । विष्णुधर्मोत्तरे 'यानं शय्यासनं छत्रं पादुके चाप्युपानहौ । वाहनं गाश्च धर्मश्च त्रिदशेभ्यो ददाति यः । एकैकस्मादवाप्नोति बह्विष्टोमफलं नरः' । यानादिप्रत्येकदानेनाम्निष्टोमयज्ञजन्मफलसमफलप्राप्तिः फलम् ।

अथ विष्णुसंप्रदानकदानानि । विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयकाण्डे 'विष्णोरायतने दत्त्वा तत्कथा पुस्तकं नरः । ब्रह्मलोकमवाप्नोति बह्वन् संवत्सरानपि' । विष्णुकथापुस्तकदानेन बहुसंवत्सरब्रह्मलोकप्राप्तिः फलम् । 'विष्णोः शङ्खप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात्' । शङ्खस्य वारुणलोकप्राप्त्यनन्तरमनुष्यलोकस्थितशब्दत्वं फलम् । 'घण्टाप्रदानेन तथा सहस्रशतमाप्नुयात्' घण्टायाः सहस्रशतसंख्यकघण्टाप्राप्तिः फलम् । 'सौभाग्यं महदाप्नोति किङ्किणीं प्रददद्भरे' । सौभाग्यं पुष्टिः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका । तस्य महासौभाग्यप्राप्तिः फलम् । वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते । परनिर्मुक्तिमाप्नोति यश्च यथाभिजायते' । वितानकस्य सर्वपापविमुक्तिपूर्वकपरमनिर्मुक्तिप्राप्तिः फलम् । 'दत्त्वा तु देवकर्मार्यं नरो वेदो दृढां श्रुताम् । पार्थिवत्वमवाप्नोति वेदं हि पृथिवी यतः' । वेदोदोलपिण्डिका । वेद्याः पार्थिवत्वप्राप्तिः फलम् । 'यः कुम्भं देवकर्मार्यं नरो दद्यान्नरं श्रुताम्

धारुणं लोकमाप्नोति सर्वपापैः प्रमुच्यते । कुशस्य सर्वपाप-
विमुक्तिपूर्वकवारुणलोकप्राप्तिः फलम् । 'कमण्डलुप्रदानेन
गोदानफलमाप्नुयात्' कमण्डलोर्गोदानजन्यसमफलप्राप्तिः
फलम् । 'पतदगृहप्रदानेन सर्वपापमपोहति' । पतदगृहस्य
विततामूलादिद्रव्यप्रक्षेपविशेषः । पतदगृहस्य सर्वपापहननं
फलम् । 'पादुकानां प्रदानेन गतिमाप्नोत्यनुत्तमाम्' । पादु-
काया अनुत्तमगति प्राप्तिः फलम् । 'दर्पणस्य प्रदानेन रूप-
वान् दर्पवान् भवेत्' । दर्पणस्य रूपवद्दर्पवद्भवनम् । 'दर्श-
यित्वा तथा तच्च सुभगस्त्वभिजायते' सुभगत्वकामो विष्णवे
दर्पणमहं दर्शयिष्ये 'कुप्यदो रूपमाप्नोति विशेषाद् भुवि
दुर्लभम् । कुप्यस्य दुर्लभविशेषरूपप्राप्तिः फलम् । 'नरः
सुवर्णदानेन सर्वकामानुपाश्रुते' । सुवर्णस्य सर्वकामाशनं
फलम् । 'नरदानेन लोकेऽस्मिन् प्रामाण्यमुपगच्छति' ।
नरस्य प्रामाण्योपगमनं फलम् । 'परलोकमवाप्नोति धेनुं
दत्त्वा पयस्विनौम्' । धेनोः परलोकप्राप्तिः फलम् । 'अनु-
डुहः प्रदानेन दशधेनुफलं लभेत्' । अनडुहानस्य धेनुदशक-
दानजन्यसमफलप्राप्तिः फलम् । 'शय्यासनप्रदानेन स्थितिं
विन्दति शाश्वतौम्' । शयनस्य शाश्वतस्थितिलाभः फलम् ।
एवमासनस्य । 'उत्तरच्छददानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात्' ।
उत्तरच्छदं श्रावणवस्त्रम् । उत्तरच्छदनस्य सर्वकामप्राप्तिः
फलम् । 'देववेश्मोपयोग्यानि शिल्पभाण्डानि यो नरः ।
दद्याद्वा वाद्यभाण्डानि गणेशत्वमवाप्नुयात्' । चित्राद्युपयुक्त-
शिल्पभाण्डस्य गणेशत्वप्राप्तिः फलम् । एवं वीणादिवाद्य-
भाण्डस्य । 'प्रेक्षणीयप्रदानेन शक्रलोकमवाप्नुयात्' । प्रेक्ष-
णीयं नृत्यं तद्यदानञ्च देवसम्मुखे श्रीरामसीताद्यभिनयोत्-
पादनं तेन शक्रलोकप्राप्तिकामो विष्णवे प्रेक्षणीयं प्रेक्षयिष्ये ।

‘शानवाहनदानेन सर्वकालं सुखं लभेत्’ । शानस्य चतु-
 र्दोलादेः सर्वकालसुखित्वभवनं फलं वाहनस्य उष्ठादेशाद्या ।
 ‘शिविकां ये प्रयच्छन्ति तेऽपि यान्धमरावतीम्’ । शिविकाया
 दोलाया अमरावतीगमनं फलम् । ‘राजा भवति लोकेऽस्मिन्
 ह्यत्र’ दत्त्वा हिजोत्तमे । नाप्नोति रिपुजं दुःखं संयामि रिपुजिह्म-
 वेत्’ । ह्यत्रस्य एतल्लोकराजत्वरिपुजदुःखाप्राप्तिसंग्रामरिपुजित्वं
 फलम् । ‘तालवृन्तप्रदानेन निर्हतिं प्राप्नुयात् पराम्’ । ताल-
 वृन्तस्य परमनिर्हतिप्राप्तिः फलम् । ‘तथाचामरदानेन विमान-
 मधिरोहति । यथेष्टं तेन लोकेऽस्मिन् विचरत्वमरप्रभुः’ ।
 चामरस्य विमानकरणकयथेष्टलोकविचरणामरप्रभुत्वम् ।
 ‘मात्स्याधारं तथा दत्त्वा धूपाधारं तथैव च । गन्धाधारं तथा
 दत्त्वा कामनां पात्रतां व्रजेत्’ । मात्स्याधारस्य कामपात्र-
 त्वम् । एवं धूपगन्धाधारयोश्च । ‘समुद्रजातपात्राणि दत्त्वा
 वै तेजसानि च । पात्रौभवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य
 च’ । समुद्रजातपात्रस्य कामविद्याधनपात्रत्वम् । एवं
 तेजसस्य च । ‘गन्धतैलादिद्रव्याणि सुगन्धौनि शुचीनि च ।
 केशवाय नरो दत्त्वा गन्धैः सङ्ग मोदते’ । गन्धतैलस्य
 गन्धर्वसहितमोदमानत्वं तत्प्रतिपत्तिमाह दानरत्नकरे स्कन्द-
 पुराणं ‘यत्किञ्चिद्देयमौशनमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुचौ । दीयते
 विष्णवे वाथ तदनन्तफलं स्मृतम्’ । यत्किञ्चिद्देयं दानार्हं
 वस्तु ईशानमुद्दिश्य त्यक्तं विष्णवे वा त्यक्तं षष्ठाद् ब्राह्मणाय
 प्रदीयते । प्रतिपाद्यते तदनन्तफलं तथाच मत्स्यसूक्तम् ।
 ‘देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दद्याच्च दक्षिणाम् । तत्सर्वं
 ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्’ । दत्त्वेत्यत्र देयानीति
 वाराहोक्तम् पाठः एवञ्च प्रतिपत्तिश्रवणात्तदभाव एव सुम-
 न्नातं प्रायश्चित्तम् । तद् यथा देवहिजद्रव्यापहर्ताऽऽपु

निमज्जोऽघामर्षणमावर्त्तयेत् । अघमर्षणमावर्त्तनञ्च द्रव्य-
तारतम्यात् कर्त्तव्यं योगिनौतन्त्रम् । ‘देवोपभुज्यमाने तु
मन्त्रिसुक्ता सुवर्णानां देवे दत्तानि यानि च । न निर्मास्यं
द्वादशाब्दं ताम्रपात्रं तथैव च । पटौ शाटी च वस्त्रासौ-
नैवेद्यैर्दत्तमाचतः । मोदकं कषरश्चैव मासाहेन महेश्वरि ।
पट्टवस्त्रं त्रिमासञ्च यज्ञसूत्रं त्वहः स्मृतम्’ । त्रिमासमित्यत्र
त्रियाममिति पाठान्तरं ‘यावदुष्णं भवेदन्नं परमान्नं तथैव
च । विसर्जनोयं देवे तु विसर्जनमनन्तरं’ विसर्जनं तदीय-
द्रव्यप्रतिपत्तिव्यवहारः अत्र नीराजनविधिमाह पूजारत्ना-
करे देवीपुराणम् । ‘भक्त्या पिष्टप्रदोषाद्यैश्चूताश्चत्वादिपञ्चवैः ।
ओषधीभिश्च मेध्वाभिः सर्ववौजैर्यवादिभिः । नवम्यां पूर्व-
कालेषु यात्राकाले विशेषतः । यः कुर्यात् अङ्गया वीर
देव्या नीराजनं नरः । शङ्खभेर्यादिनिनदेर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः ।
यावतो दिवसान् वीर देव्यै नीराजनं कृतम् । तावत्कल्पसह-
स्राणि स्वर्गलोके महीयते । यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोकं
स गच्छति’ । पर्वकाले उत्सवकाले देव्यास्त्रीत्वमविवक्षितम् ।
तथाचारात् प्रतिष्ठायामाभ्युदयिकमाह राजमार्त्तच्छः ।
‘पुत्रोत्पत्तौ सुदा आहमन्नप्राशनिके तथा । चूडाकार्ये व्रते
चैव नान्नि पुंसवने तथा । पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नव-
वेश्मनः । एतत् हृदिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते’ । हृदि-
करं आहमित्यर्थः । गोभिलः ‘हृदिपूर्त्तेशु युग्मानाशयेत् ।
प्रदक्षिणमुपचारः यवेस्तिलार्थ इति हृदिराशयमानार्थलाभः
पुरुषसंस्कारादिश्च । पूर्त्तमाह रत्नाकरे जातूकर्णः । ‘वापी-
कूपतडागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्त-
मित्यभिधीयते । अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाश्चानुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते । ग्रहोपरागे यद्वाचं

पूतमित्रभिधीयते । इष्टापूर्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य-
मुच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्रः पूतधर्मे न वैदिके । वैदिके
वेदाध्ययनसाध्येऽग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः । यथा नारी-
त्वनुवृत्तौ वृहस्पतिः 'पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातु-
लान् । पूजयेत् कथ्यपूजाभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः' ।
एकदिने प्रतिमामठप्रतिष्ठावास्तुयागानां करणे सक्तदेव मातृ-
पूजादिकं विधेयम् । न च 'एकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्य-
त्तायते ततः' । इति छन्दोगपरिशिष्टेन एकस्मिन् कर्मणि
आरब्धेऽन्यकर्मकरणनिषेधे इति वाच्यं तस्य प्रयोगविषयत्वात्
अन्यथा 'गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सक्तम् । सक्तदेव
भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु' इति छन्दोगपरिशिष्टौयस्य
निर्विषयतापत्तिः । अनेकाह साध्यकर्मण्यारब्धे तन्मध्ये
कर्मान्तरानुष्ठानापत्तिः मातृपूजावृद्धिश्चाद्योः सक्तत्वादेत-
दन्तरालपठितवसोर्धाराभिपातायुष्यमन्त्रजपयोरपि सक्तत्व-
मिति । आयुष्यमन्त्राज्ञाने तु गायत्रीजपः । 'जपहोमादि
यत्किञ्चित् कृच्छ्रोक्तं सम्भवेन्न चेत् । सर्वव्याहृतिभिः कुर्यात्
गायत्र्या प्रणवेन च' इति मिताक्षराधृतषट्त्रिंशन्मतदर्शनात् ।
प्रतिमाप्रतिष्ठाविधानञ्च देवप्रतिष्ठातत्त्वेऽनुसन्धेयम् । योगि-
यान्नवल्काः 'ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्सु पुनः पुनः । गायत्री
वैष्णवी श्लोका विष्णोः संस्मरणाय वै' । ध्यायेत् स्मरेदित्यर्थः
स च मन्त्रः ओम् 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः ।
दिवीव चक्षुराततम्' । वामनपुराणे 'सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं
वरदं शुभम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत्'
इति । यमः 'पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते' ।
यमः 'संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्नस्ति वाचयेत् । धर्म्यं

कर्मणि माङ्गल्ये संयामाद्भुतदर्शने' । धर्म्यं कर्मणीति सप्तमी-
निर्देशाच्चित्तत्वे तत्तत्कर्मोक्तेः प्रतिष्ठानन्तरं मातृत्वे 'ततः
सहस्रं विप्राणामथवाष्टोत्तरं शतम् । भोजयेच्च यथा शक्त्या
पञ्चाग्रहाय विंशतिम्' ।

इति महामहोपाध्याय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज
श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे
मठप्रतिष्ठादितत्त्वं समाप्तम् ।

शूद्रकृत्यविचारणतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं शूद्राणां न्यायवर्तिनाम् ।

आवाहः कृत्ययोस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

तत्र मन्त्रपुराणम् 'एवं शूद्रोऽपि सामान्यं द्विजश्चाहन्तु
सर्वदा । नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामासवद् बुधः । दान-
प्रधानः शूद्रः स्वादित्याह भगवान् प्रभुः । दानेन सर्वकामा-
प्तिरस्य संजायते यतः' । ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजन-
मपि । सामान्यं सर्वजनकर्तव्यत्वेन प्रतिमासकृष्णपक्षादि-
विहितश्चाहम् आभ्युदयिकश्चाहस्य एवं द्विजातिवत् शूद्रोऽपि
कुर्यादित्यन्वयः नमस्कारेण मन्त्रेण न तु स्वयं पठितमन्त्रेण
आमासवदित्यनेन जलसेकसिद्धासव्यावृत्तिः 'स्निग्धमन्नमुदा-
हृतम्' इति वशिष्ठेन सिन्नस्वेवाकृत्वाभिधानात् कन्दुपत्रस्य
अष्टत्वं न तु स्निग्धत्वं हारीतेन स्वेदनभर्जनयोः पृथक्त्वमुक्तं
यथा 'आदीपनतापनस्वेदनभर्जनपचनादिभिः पञ्चमीति'
अस्मार्थः आदीपनं काष्ठानां तापनं तोयादेः स्वेदनं धान्यादे-
र्भर्जनं यवादेः पचनं तण्डुलादेः इति पञ्चमीसूना इति कल्पतरुः

अतएव स्त्रियधान्येन व्यवह्रियते । 'कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिशक्तवः । द्विजेरेतानि भोज्यानि शूद्रेणैव कृतान्यपि' । इति कूर्मपुराणवचने शूद्रकर्त्तृककन्दुपक्वादेर्ब्राह्मणभक्ष्यत्वेन 'आद्ये देयत्वं युक्तम् । कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना केवलपात्रे च यद्वह्निना पक्वं । पायसं पाकेन काठिन्यविकारापकं दुग्धं परमाहपरत्वे पुंस्त्रिजनिर्देशापत्तेः । तथा चामरः 'परमा-
 कन्दु पायसः' इति 'दिनत्रयोदशे प्राप्ते पाकेन भोजयेद्द्विजान् । अयं विधिः प्रयोक्तव्यः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः' । इति आद्य-
 चिन्तामणिधृतवराहपुराणवचनमपि कन्दुपक्वपरम् एवम् । एतद्वचनं 'सच्छूद्रपरं मैथिलीकृतं हेयम् । एवम् आमर्मास-
 स्वापि आद्ये देयत्वं सामग्राह्यतत्त्वेऽनुसन्धेयं तत्र द्रव्यदेवता प्रकाशार्थं ब्राह्मणेन मन्त्राः पाठ्याः 'अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते' । इति वराहपुराणात् अयं आद्यैतिकर्त्तव्यताको विधिः शूद्रकर्त्तृक मन्त्रपाठरहितः शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकार-
 सिद्धौ यदमन्त्रस्येति पुनर्वचनं तत् स्त्रियाग्रहणार्थं परिभाषा-
 र्थञ्च ततश्च तत् कर्मसम्बन्धिमन्त्रेण विप्रस्तदीयकर्मकारयिष्य-
 ब्राह्मणो गृह्यते तेन ब्राह्मणेन तत्र मन्त्रः पठनीय इति तात्पर्यं तत्र यजुर्वेदिको मन्त्रः तथा च स्मृतिः 'आर्षक्रमेण सर्वत्र शूद्रा वाजसनेयिनः । अस्माच्छूद्रः स्वयं कर्म यजुर्वेदोव कारयेत्' । आर्षक्रमेण सुन्यक्तक्रमेण यजुर्वेदिसम्बन्धि गृह्यादिना । 'चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि वैधसा । धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र ! शृणु तानि नृपोत्तम ! । विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः । अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च । रामस्य कुरुशार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये । तथोक्तं भारतं वीर, पाराशर्येण धीमता । वेदार्थं सकलं

योग्य धर्मशास्त्राणि च प्रभो' ।। इति भविष्यपुराणवचनात्तेषां
 पौराणिकादिविधिर्योग्यो योजयित्वा अत्र च 'आहवेदमन्त्र-
 वर्जं शुद्धस्य' इति वचने वेदेत्युपादानात् आह पुराणमन्त्रः
 शुद्धे च पठनीय इति मैथिलोक्तं तच्च बराहपुराणे शुद्धाणां
 मन्त्रवर्जित इत्यनेन मन्त्रमात्रनिषेधात् मन्त्रपुराणेन नम-
 स्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च पौराणिकस्यापि आह निषेधः
 प्रतीयते । एवं ज्ञानेऽपि 'ब्रह्मचर्यविशामेव मन्त्रवत्
 ज्ञानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शुद्धस्य सनमस्कारकं
 मतम् । इत्यनेन नमस्कारविधानात् पञ्चयज्ञेऽपि 'शुद्धस्य
 द्विजशुश्रूषा तया जीवनवान् भवेत् । शिष्यैर्वा विविधै-
 र्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन् । भार्यारतिः शुचिर्भृत्य-
 भर्ता आहक्रियारतः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च
 ज्ञापयेत्' । इति नमस्कारमात्रविधानात् आह्लादिषु पौरा-
 णिकमन्त्रनिषेधः । ततश्च ज्ञानआहृतर्पणपञ्चयज्ञेतरञ्च शुद्धस्य
 पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अत्र 'षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि
 यष्टेष्टं मङ्गलं कुजे' । इति मनुवचनात् 'चूडाकाय्या यथा-
 कुलम्' इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मातुरोधेन
 कालान्तरस्य' नामविशेषोच्चारणस्याभिधानाच्च शुद्धादीनां
 नामकरणे वसुधोषादिकपञ्चतियुक्तनामकरणस्य च प्रतीते-
 र्वेदिककर्मणि शुद्धाणां पञ्चतियुक्तनामाभिधानं क्रियते इति ।
 शुद्धस्वाधमने देवतीर्थेन ओष्ठे जलं सक्तत् क्षिपेत् न पिबेत्
 तथा च याज्ञवल्क्यः 'द्वत्कण्ठतालुगान्निस्तु यथासंख्यं' द्विजा-
 तयः । शुद्धेरन् स्त्री च शुद्धश्च सक्तत् स्पृष्टाभिरन्ततः' । अन्ततो
 हृदयादिधर्मोपेन ओष्ठेन उत्तरोत्तरमप्रकर्षात्' अतएव स्पृष्टा-
 भिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति 'स्त्री शुद्धः शुद्धते निर्वृ-
 त्तालनाच्च करोष्योः' इति ब्रह्मपुराणवचनञ्च याज्ञवल्क्यः

‘प्राग्वा ब्राह्मणं तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत्’ । अत्र द्विज-
स्त्रैवाचमने ब्राह्मणतीर्थोपादानात् स्त्रीशूद्रयोर्न तेनाचमनम्
एवमेव मिताचरायां व्यक्तमुक्तं मरौचिना ‘स्त्रियास्त्रैदश्विर्वा
तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च । सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव
चीभयोः’ इति । एतदनन्तरम् इन्द्रियादिसंश्रमन्तु ब्राह्मण-
वदेव प्रमाणान्तरन्तु वाजसनेयिसामगन्धाह्निकतत्त्वयोरनु-
सन्धेयम् ।

इति वन्यघटीय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज श्रीरघुनन्दन-
भट्टाचार्यविरचितं शूद्राह्निकाचारतत्त्वं
समाप्तम् ।

यजुर्वेदिदृषोत्सर्गतत्त्वम् ।

प्रथम्य सच्चिदानन्दं दृषोत्सर्गं यजुर्विदाम् ।

प्रमाणकृत्योस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

पाररकरः । ‘अथ दृषोत्सर्गो गोयज्ञे व्याख्यात इति’ ।
गोयज्ञे शूलनवमभिधाय एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः पायसिन
चक्षुषाऽयं तु तस्यैव तुल्यवया मोर्दक्षिणा इति सूत्रोक्तः एतेन
शूलनवोक्तान्मेयादि अवनामकवद्देवतहोमेन तथाच सूत्रं
‘स्वालोपाकमित्राणां वदानानि कुहोत्वन्मये रुद्राय सर्वाय पशु-
पतये उग्राय अग्रनये भवाय महादेवाय ईशानाय इति च’
अत्र सर्वशब्दो द्रव्यादिः अग्रनिशब्दश्चेदन्तः शतपथश्रुती पठ-
काण्डे तथादर्शनात् वाचस्पतिमित्रोऽप्येवम् । अवदानानि
पशोर्हृदयमांसानि तत्र पायसिनेत्वभिधानात् शूलनवप्राप्त-
मांसावप्राप्तिः तदप्राप्ता च नवदेवतातिरिक्तानां शूलनव-

वतनामप्राप्तिस्तद्व्यक्तीकरोति अर्थलुप्त इत्यस्यार्थः पाशुकादि-
वेधेरनुगतोऽर्थो यो विधिस्तेन लुप्तो विहीन इति अनर्थलुप्तपाठे
प्रखिन् पायसविधौ अनर्थो निष्प्रयोजनकोषः पाशुकादि-
वेधिस्तेन विहीन इति स्विष्टिक्तत् प्राप्तिस्तु सामान्यपरि-
भाषाबलात् एवमेव हरिशर्मप्रभृतयः । अत्र गोयज्ञे पायस-
वरुरिति गोभिलसूत्राच्चरुभाषोक्तग्रहणनिर्वापणप्रोक्षणादयः
स्युः । यद्यपि गोयज्ञे उपदिष्टपायसेन शूलगवातिदिष्टपशु-
निवृत्तौ तुल्यवया गौरित्यनुपपन्नस्तथापि तत्र तच्छब्देन
प्रक्रान्तशूलगवप्रक्रंस्यमानवृषोक्तगर्गपशुः परामृश्यः अविशेषात्
प्रतस्त्योर्दक्षिण्यं गोयज्ञप्रकरणे पाठात् तत्रापि तुल्यवयस्का
गोर्दक्षिणा हरिशर्माप्येवं विशेषस्तु भविष्ये 'वृषतुल्य-
वयो वर्णो वृषः स्याद्दक्षिणा द्विजाः । वृषोक्तगर्गं तथा पुंसां
स्त्रीणां स्त्री गोर्विशिष्यते' । वृषोक्तगर्वविधौ पारस्करः 'मध्ये
गवां सुसमिद्धमग्निं कृत्वाण्यं संस्कृत्य इह रतिरिति
इड्लुहोति' । गवां मध्ये गोष्ठे गोशालायां वा शूलगवाति-
दिष्टगोयज्ञातिदेशादावसय्याग्निलाभे सुसमिद्धमग्निं कृत्वेति
। दुपादानं तत्त्वोक्तिकाम्नेरपि प्राप्त्यर्थम् अतो निरम्नेरपि
। त्राधिकारः । एवं कृत्वाण्यप्यन्यजन्मनः एवं सङ्गच्छते ।
। ण्यं होमार्थं संस्कृत्य इह रतिरित्यादि षण्मन्त्रैः पायस-
ोमात् पूर्वं षडाहुतौर्जुहोति न चाण्यं संस्कृत्य इह रति-
ति तदभिधानस्य फलवत्त्वात् उत्तरे आग्नेयं दक्षिणे सौम्यं
ध्वं चन्द्रा आहुतयः इति सांख्ययनीक्ताण्यभागहोमदेशान्त-
नादेशसामान्यहोमीयस्य च बाधापन्ते । आण्यसंस्कारानन्तरं
तोपधमनकुशादानसमिधादानपर्युत्थणानां षडाहुतेः पूर्वं
षाण्यत्वेन तानि च तेनापि पूर्वसुक्तानि तत्तत्प्रातिदेशप्राप्त-
रिवदानधर्मे प्रागुक्तादिदेशपरम्पराप्राप्त्यन्त्यादिभ्यो नवाहु-

तयः । ततः प्रकरणोक्तपौष्णहोमः । यथा पाररकरः 'पूषा
गा चक्षे ओनः पूषा रक्षत्वसर्वतः । पूषा वाजसनी ओनः
स्नाहा इति' पौष्णस्य पूषदेवतस्यथीभूतपिष्टपचरोरवदान्धर्मेण
उद्धृत्य पूषेत्यनेन मन्त्रेण जुहोति अत्र पूष्णः पृथग्विधानात्
पिष्टप्राप्तिः छन्दोगपरिशिष्टस्य तु सामान्यतो विधानात्
तदर्थतेति तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् । 'यद्यप्यदन्तकः पूषा
पेष्टमस्ति सदा चरम् । अग्नीन्द्रेश्वरसामान्यात्तच्छ्रुतोऽपि
विधीयते' । अत्र चरुश्रुतेश्चरुभाषया पूष्णोत्वाजुष्टं निर्वपा-
मौत्वादेः प्राप्तिरिति एतेन पौष्णस्य चरुः अपणानुपदेशात्
सिद्धस्वेवासादनमिति निरस्तम् । 'अग्निं परिस्तौथ्य चरुं अप-
यित्वा पूषा गा' इति विष्णुसूत्रेण स्पष्टमुक्तत्वात् न चैतत्
काव्यशास्त्रिमात्रपरम् अन्योक्तस्यान्यत्राकाङ्क्षितत्वेनान्वयात्
तथाच छन्दोगपरिशिष्टं 'यच्चान्ना तं स्वशाखायां परोक्तमवि-
रोधि च । विहङ्गिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्' इत्यत्र
चकारादाकाङ्क्षितं समुचितम् अन्यथा 'वक्ष्य' वा स्वगृह्योक्तं
यस्य यत् कर्म कीर्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व-
ज्ञतो भवेत् इति गृह्यपरिशिष्टीयेन विरुद्धेऽत एवमेव आह-
विवेकहरिश्चर्मप्रभृतयः अन्यथा विष्णुस्तस्यापि बाधः स्यात्
यथा होमानन्तरं विष्णुः 'अयस्कारमाह्वयेदेकस्मिन् पार्श्वे
शूलेनाङ्कितं हिरण्यवर्णेति चतस्रभिः शन्नोदेवीति ज्ञापयेत्
ज्ञातालङ्कृताभिषिक्तं चतस्रभिर्वक्षतरीभिः सार्धं रुद्रान्
पुरुषसूक्तान् कुष्माण्डीर्जपेत् पिता वक्षेति मन्त्रं वृषस्य दक्षिणे
कर्चेऽन्वर्थ्य च । वृषो हि भगवान् धर्मस्तुष्ट्यादः प्रकीर्तितः ।
वृषोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः । एनं युवानं पतिं
वो ददानीत्वादि' अत्र कुष्माण्डीः यद्देवादेवहोममिति माध-
व्जिनस्तिष्ठन्न ऋषी प्राप्ता यद्देवास्तिहोमिवाहुर्ग्यदेवताः

क्रमेणानुष्टपः कुष्माण्डीरिति माध्यन्दिनशाखायां सर्वानुप-
क्रमस्थां कात्यायनवचनात् अत्र रुद्रजपात् पूर्वं गायत्रीमर्च-
मर्षणसूक्तञ्च जपन्ति 'सावित्रीञ्च जपेत् पूर्वं तथा चैवाचमर्ष-
णम्' इति आदित्यपुराणात् । अथमर्षणसूक्तञ्च ऋग्वेदोक्त-
मिह ग्राह्यं सम्भ्रावन्दनवत् न तु यजुर्वेदिकमपि तैत्तिरीयं
याज्ञवल्क्योक्तौर्णत्वात् अत्र पौराणिकत्वात् गायत्र्याचमर्षण-
जपावविरुद्धौ विष्णुक्तानाङ्कितमपि आचारानुरोधादत्रावस्थ-
मिति । होमे तु परिभाषासिद्धः स्त्रिष्टिकहोमः पायस-
पिष्टाभ्यां कर्त्तव्यः तथा महाव्याहृत्यादिप्राशनान्त इति
एतत् सर्वं गृह्यस्थालीपाकसार्धं ततस्तत्प्रमाणमभिधीयते
प्रथा पारस्करः 'गृह्यस्थालीपाकानां कर्म परिसमूह्य उपलिप्य
उहृत्याभ्युष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य
।णीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीं संस्कृत्यार्थ-
।त् प्रोक्षणीरूपाभ्यमधिश्रित्य पथ्यग्निं कुर्यात् सुर्वं प्रतप्य
नेदध्यात् आभ्यमुहास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीं पूर्ववदुत्पूय
।पयमनकुशानादाय समिधमाधाय पथ्येक्ष्य जुहुयात् एष एव
अधिः यच्च क्वचिहोम इति अथ औतकर्मविधानानन्तरं यतो
'तोः औतानि' कर्माणि विहितानि स्वात्तानि विधेयानि
तो होताः गृह्य अवसध्याग्नौ ये स्थालीपाकास्तेषां कर्मानु-
।नं व्याख्यास्यते इति शेषः अत्र चतुष्कोणस्थानमाह
।स्थायनः 'चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्येति' शार-
।याञ्च 'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं स्थण्डिले वा समाचरेत् ।
।समावृणु तत् कुर्यात् चतुरस्रं समन्ततः' । परिसमूह्य
भिर्दग्धैः पांशून् अपसार्य उपलिप्य गोमयोदकाभ्यां एत-
।यमपि उदकसंख्यमुल्लिख्य स्नेनरेखामुल्लिखेदिति कुशेन
।र्जनमिति वचनाभ्यां स्नेन खड्गाकारप्रात्रेण तदभावे

कुशेरुदकसंस्थाः प्रादेशप्रमाणास्तिस्रो रेखाः कृत्वा उद्धृत-
 अनामिकाकुष्ठाभ्यां यथा उल्लिखिताभ्यो रेखाभ्यश्च पांशुतृप्त-
 भ्युष्णाङ्गिरभिषिच्य अग्निमुपसमाधाय कांस्यपात्रस्त्वमग्नि-
 आत्माभिमुखं संस्थाप्य दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तौर्था यज्ञीर-
 दाहमयं ब्रह्मण आसनं प्रागयैः कुशैराच्छाद्य अत्र ब्रह्म-
 कर्मकरणाय ब्रह्माणमुपवेश्य प्रणीय वरुणकाष्ठमयं षडङ्गु-
 प्रस्तारं विंशत्यङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलखातं चतुरङ्गुलमूलदण-
 मात्रं मृगमयपात्रं वा सव्यहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तीपां
 उद्धृतपात्रस्य उदकेन पूरयित्वा परिस्तरणकुशादुत्तरस्यां दिां
 कुशोपरि स्थापयेत् परिस्रौर्था वह्निर्मृष्टिमादाय प्रागयैर्वति-
 भिराग्नेयादीशानाम् ब्रह्मणोऽग्निपर्यन्तं नैर्ऋताह्वयव्यस-
 त् अग्नेः प्रणीतापर्यन्तं परिस्तरणं तथा सांख्यायनसूत्रं 'भव-
 खावृतो दक्षिणतः प्रवृत्तय उदकसंस्था भवन्तीति' एवम-
 हरिशर्मपशुपतिरामदत्ताचार्य्यसूडामणिप्रभृतयः एतेन वा-
 स्यतिमित्रोक्त ईशानौतः सौम्यन्तक्रमो निरस्तः । यत्तु पिठ-
 भक्तितरङ्गिण्याम् आहूतेः सामान्यप्रदक्षिणमिति श्रौतकाल्य-
 यनसूत्रं तत् स्मार्त्तकर्मणि स्मार्त्तौक्तविशेषात्तस्य विषयत्वात्
 अर्थवटासाद्य यावद्भिः पदार्थैरर्थप्रयोजनं तावत्तः 'प्राञ्चं प्राञ्च-
 मुदगम्नेरुदगमसमीपतः । तत्तथा साधयेद्ब्रह्म यदयथा विनि-
 युज्यते' इति छन्दोगपरिशिष्टादम्नेरुत्तरतः प्रतौच्यादिप्राच्यत्वं
 सुत्तराग्रकुशोपरि आसाद्य न तु उत्तरोत्तरत इति हरिशर्मा-
 तद् यथा पवित्रच्छेदनार्थं दर्भास्त्रयः पवित्रार्थमन्तर्गमशून-
 साद्यं कुशपत्रद्वयं प्रोक्षणीपात्रं द्वादशाङ्गुलदीर्घम् प्राञ्च-
 स्थाली तैजसी मृगमयी वा द्वादशाङ्गुलविस्तृता प्रादेशोक्त-
 चरुस्थाली सन्नार्जनायं कुशास्त्रयः समिधस्तिषः पालाश-
 पीडुस्त्रयी वा प्रादेशमात्रः सुवः खादिरो हस्तमात्रोऽङ्गु-

मानव्यातायः । आज्यं गव्यं चर्वयं ब्रीहितण्डुलाः षट्पञ्चाश-
दुत्तरमुष्टिशतप्रघातातपतण्डुलाः बहुभोक्तृसृमिचमतण्डुला
वा पूर्णपात्रं दक्षिणार्थं यथाशक्ति हिरण्यचेति पवित्रे कृत्वा
चिभिः कुशैः प्रादेशमात्रे पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीं संस्तुत्य
प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासन्निधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण हस्ते न
वा प्रणीतोदकेनासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षिण्यां
निधाय दक्षिणहस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्पाप्य सव्ये कृत्वा तदु-
दकं दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य अर्थवत् प्रोक्ष्य अर्थवन्ति प्रयोजन-
वन्ति । आज्यस्याख्यादीनि प्रक्षात्याङ्गिरासादनक्रमेण एकै-
कशः प्रोक्षणीरूपाज्यम् आसादितमाज्यमौपयिकम् आज्य-
स्याख्यां पश्चादग्नेर्निहितायां प्रक्षिप्य चरुपक्षे तु यवादि-
ग्रहणासादनप्रोक्षणानि मन्त्रदेवताभ्य इति सांख्यायनसूत्रात्
न तु तण्डुलस्यासादनं मिश्रोक्तं युक्तं ब्रीहीन् यवान् वा
हवींषि इति परिभाषासिद्धत्वात् । वृषोक्तं ब्रीहिणामेव
ग्रहणादिति कृन्दोगपरिशिष्टे सत्कृत्य ब्रीहितण्डुलानि
इत्युपदेशात् तदभावे शालीनामपि ततः प्रस्फोटनम् अशक्तौ
तण्डुलस्यासादनं ततस्त्रिः प्रक्षात्य चरुस्याख्यां प्रोक्षणीत
उदकमासिष्ठासादिततण्डुलांस्तत्र प्रक्षिप्य अधिश्रित्याग्ने-
रुत्तरतो दर्भान् विस्तौर्य तदुपरि आज्यस्थालीं निधाय
तथाच आपस्तम्बः 'आज्यस्याख्यामाज्यं निरूप्य उदीच्याङ्गारे
तन्निरूप्याधिश्रित्येति' स्थालीपाकेषु ग्रहणासादनप्रोक्षणादि-
मन्त्रदेवतामुद्दिश्य कुर्यात् चरोरधिश्रयणञ्च मध्येऽग्नौ पाक-
योग्यत्वात् पर्यग्निं कुर्यात् ज्वलदुष्मकं प्रदक्षिणमाज्यचर्वोः
समन्ततो भ्रमयेत् । सुवं प्रतप्य दक्षिणहस्तेन सुवमादाय
ग्राह्यमधोमुखमग्नौ पुनः प्रतप्य दर्भैः संसृज्य सव्ये पाणी
कृत्वा दक्षिणहस्तेन समार्जनकुशैर्मूलाद्गुप्यन्तं संब्रीह्या-

भ्युक्ष्य प्रणीतोदकेनेति शेषः । पुनः प्रतप्य पूर्ववत् प्रतप्य
उत्तरतो निदध्यात् न तु वाचस्पतिमिश्रोक्तं दक्षिणत आसा
दनम् । आश्वलायनसांख्यायनापस्तम्बोक्ते वर्हिषि सप्तोत्तरतो
निदध्यात् चर्वोश्च उदगुहासनम् आज्योत्तरतो निधानम्
उत्पूयावेक्ष्येति पूर्ववत् गृहीतमाज्यं सवितुस्त्वेति वारत्रय
सुत्पूयोक्तोक्त्य तदेव चावेक्ष्यालोच्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति
प्रोक्षणीः स्थापिताः पश्चादानौय ओम् सवितुर्व इति मन्त्रेण
ताभ्यां पवित्राभ्यां तदुत्पुनाति तथाच सांख्यायनः 'आज्य
मुहास्य उदगये पवित्रे धारयन् अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामुभयत
प्रतिगृह्य ऊर्द्धाग्रे प्रक्षेप्य कृत्वा आज्ये उहास्यति ओम् सवितुस्त्वा
प्रमवम् उत्पुनात्वच्छिद्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्याज्य
संस्कारः । सर्वत्र नासंस्कृतेन जुहुयादिति श्रुतितः ओम् सवितुर्व
इति प्रणीताः प्रोक्षणीष्वेति उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्या
धाय पर्य्यक्ष्य जुहुयादिति । उपयमनं संयमनमिधस्य समिधा
मुहस्यनं यैः कुशैः क्रियते उपयमनकुशान्तानादाय दक्षिण
पाणिना गृहीत्वा वामे पाणौ संस्थाप्य तथाच आश्वलायन
गृह्यपरिशिष्टं 'समूलान् दर्भानादाय इध्वक्त्वाः कुशेन तु ।
होमकाले तथा मुक्ता सव्ये पाणौ च वेष्टितान् । ततः
समिधोऽभ्याधाय उत्तिष्ठन्नमनौ तूष्णीं प्रक्षिप्य उपविशेत् ।
पर्य्यक्ष्य उदकेनाग्निं परिसर्वतो भावेन वेष्टयित्वा जुहुयात्
अचारादीनिति शेषः । होमे देवतोद्देशमाह कठसंवादिनी
स्मृतिः 'आदौ च देवतोद्देशस्तैत्तिरोकठशाखिनोः । काण्व-
माध्यन्दिनानाञ्च पश्चादुक्तेष्वेते चुरान्' । स्मृत्यर्थसारमदन-
पारिजातश्लोः 'सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ।
असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका । 'असन्निधौ तु
पत्न्याः स्मादध्यक्ष्युत्तदनुज्ञया । उन्मादे प्रसवे चर्त्तौ कुर्वी-

तामुच्यया विना' । एष परिसमूहनादिपर्युक्त्यान्तो विधिः
यत्र कश्चित् गृह्यकर्मणि होमो विधीयते तत्र भवति तथा
पारस्करः अन्वारब्धम् आचाराज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्व-
प्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टिकृच्चैतन्नित्यं सर्वत्रेति ब्रह्मा
दक्षिणवाहुना दक्षिणवाह्वारब्धहोतरि प्रजापतीन्द्रदेवताके
आचारसंज्ञके चाहुतौ तत्र पूर्वाहुतिर्वायुकोणादारभ्याग्निर्कोणं
यावत् अविच्छिन्नघृतधारया सुवेण परा नैर्ऋतकोणादारभ्य
ऐशानीं यावत् आचारेण सामर्थ्यात् तथाचोक्तं 'प्राश्चाव-
धारौ विदिशावेके' इति । विदिशावेव कर्त्तव्यौ सर्वेष्टृत्वा-
दिति हरिशर्मप्रभृतयः । अग्निर्होमदेवताके आज्यभाग-
संज्ञके इति । तत्राहुतिरग्नेरुत्तरभागे परा दक्षिणभागे
एते प्रागग्रे आज्यभागावधिकृत्ये अग्नये स्वाहेत्युत्तरतः
सोमायेति दक्षिणतः प्रागग्रे जुहुयादिति सूत्रात् ।
एतयोर्मध्येऽन्याच्चाहुतयः तथाच सांख्यायनसूत्रम् 'उत्तरा-
ग्नेयं दक्षिणे सौम्यं मध्येऽन्या आहुतयः' इति । महा-
व्याहृतयो भूराद्या व्यस्तसमस्ताश्च तयोर्व्याहृतयः सर्वप्राय-
श्चित्तम् ओं त्वमन्नोऽग्ने ओं सत्वं नोऽग्ने ओम् अयाद्याग्ने ओं
ये ते शतम् ओम् उदुत्तममिति मन्त्रैर्वर्कणदेवताकाः पञ्चाहुतयः
प्राजापत्यं प्रजापतये स्वाहेति स्विष्टिकृदग्नये स्विष्टिकृते
स्वाहेति चकारात् जुहुयादित्यन्वयः एतदुक्तं दशाहुतिकं
कर्म नित्यम् आवश्यकम् अवश्यभावि सर्वत्रैतद् गृह्योक्तहोम-
मात्रे स्विष्टिकृद्धोमस्य विशेषमाह स एव प्राज्ञहाव्याहृतिभ्यः
स्विष्टिकृदन्यच्चेदाहुतिरिति स्थानोपाकहविषेत्तदा महाव्या-
हृतिहोमात् पूर्वं तेन हविषा स्विष्टिकृद्धोमः । केवलाज्यहोमे
तु सर्वाहुतिशेष महाव्याहृत्यादयस्तु सर्वत्राज्येनैव परिभाषा-
सेवत्वात् इति तथा च छन्दागपरिशिष्टम् 'आज्यं द्रव्यमना-

देशे जुहोतिषु विधीयते' । इति महाव्याहृत्यादयस्तु प्रकृत-
होमकर्मान्ते कर्त्तव्याः । ततः प्रकृतकर्माह पारस्करः 'रुद्रा
जपित्वा एकवर्णं द्विवर्णं वा यो वा यूथं ह्वादयति लोहितो वा
स्यात् सर्वाङ्गैरप्युपेतो जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुञ्चोऽथ
रूपवान् स्यात् तमलङ्कृत्य यूथमुख्याञ्चतस्रो वक्षतर्ध्यालङ्कृत्य
एनं युवानं पतिं वो ददानि तेन क्रीडन्तीश्वरथ प्रियेण मान
सामजनुषा सुभगा रायस्योषेण समिषामदेम एतेनेवोत्सृजे-
रन् इति' रुद्राध्यायं पठित्वा एकवर्णं शुक्लं कृष्णं वा द्विवर्णं
शुक्लकृष्णं विहितो यस्तु वर्णेनेति परिभाषितो नीलवृषः तमलं
कृत्य सौवर्णवीरपट्टादिभिर्यथायोग्यं भूषयित्वा वक्षतरीचतु
ष्टयमङ्कितं वृषम एनं युवानमित्यादिमन्त्रं पठित्वा निमित्ता-
न्युद्दिश्य उत्सृजेत् । पारस्करः 'मध्यस्थमभिमन्त्रयेत् मयो-
भूरित्यनुवाकशेषेणेति' । मध्यस्थं वक्षतरीणां मध्यस्थं वृषं
पूर्वादिदिक्षु लोहितवत्सिकाः संख्याप्य तन्मध्ये प्राङ्मुखं स्थाप्य
भो मयोभूरभिमयोहोत्यादि स्पर्शसूर्यः स्वाहेत्यन्तेन अनुवाक-
शेषमन्त्रेणाभिमन्त्रणं करोति । एतदवशिष्टकृत्यप्रमाणं सामग-
हृषोक्षगर्गतत्त्वे द्रष्टव्यं विस्तरभयात् नेहाभिलिखितमिति संक्षेपः

इति वन्यघटौय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज श्रैरघुनन्दन-

भट्टाचार्यविरचितं यजुर्वेदिहृषोक्षगर्गतत्त्वं

समाप्तम् ।

दीक्षातत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं संसारध्वान्तभास्करम् ।

दीक्षातत्त्वञ्च तत्प्रीत्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

शारदातिलकाद्येषु बहुलाङ्गप्रदर्शनात् ।

इदानीमननुष्ठानादौक्षा संचिष्य लिख्यते ॥

प्रयोगसारे । 'दीयते ज्ञानमत्यन्तं क्षीयते पापसञ्चयः ।
तेन दीक्षेति सा ज्ञेया पापच्छेदक्षमा क्रिया । गुरोर्भृंगो-
रस्तुबाख्ये बार्हके सिंहगे गुरौ । गुर्वादित्ये दशाहे च वक्ति-
जीवेष्टविंशके । दिने प्रायाश्चनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।
प्रायाशिगन्तृजीवस्यातिचारे त्रिपक्षके । कम्पाद्यङ्गुतसप्ताहे
नीचस्थेज्ये मलिच्छुचे । पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे ।
एकेनाङ्का चेकदिने द्वितीयेन दिनत्रये । तृतीयेन च सप्ताहे
मङ्गल्यानि जिजीविषुः । विद्यारम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनो-
द्धान् । तीर्थस्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेक्षणम् । परीक्षा-
रामहृत्सांश्च पुरस्सरणदीक्षणे । व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भ-
प्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भे देव कृपादेः परिवर्जयेत् । हासि-
गृह्विसाखास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । हासप्रतिर्महत्स्यस्ते
पादास्ते द्वादशक्रमात् । अस्तात् प्राक्परयोः पक्षं गुरो-
र्बार्हिकबालते । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धे बाले दिनत्रयम् ।
अगस्त्यसंहितायाम् । 'यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो
मनुम् । स्वयमेव तथा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः । विशुद्ध-
देशकालेषु शृङ्गाया नियतो गुरुः । मधुमासे भवेद् दुःखं
माधवे रजसञ्चयः । मरणं भवति ज्येष्ठे चाषाढे बभ्रुना-

शनम् । समृद्धिः श्रावणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः । प्रजानां-
 माश्विने मासि सर्वतः शुभमेव च । ज्ञानं स्वात् कार्तिके
 सौख्यं मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयो माघे भवेन्नेधा-
 विवर्जनम् । फाल्गुनेऽपि विवृद्धिः स्वाश्वलमासे विवर्जयेत् ।
 गुरौ रवौ शनौ सोमे कर्तव्यं बधशक्रयोः । अश्विनी भरणी
 स्वातो विशाखाहस्तभेषु च । ज्येष्ठोत्तरार्द्रयोश्चैवं कुर्यान्मन्वा-
 भिषेचनम् । शुक्लपक्षे च कृष्णे वा दीक्षा सर्वसुखावहा ।
 पूर्णिमा पञ्चमौ चैव द्वितीया सप्तमी तथा । त्रयोदशी च
 दशमी प्रशस्ता सर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे सोदये
 शशितारयोः । गुरुशुक्रौदये शुक्लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्र-
 तारानुकूले च शस्यते सर्वकर्म च । सूर्यग्रहणकालेन समानो
 नास्ति कश्चन । तत्र यद् यत् कृतं कर्म तदनन्तफलं भवेत् ।
 वारादिशोधनं मासो न चैवं सूर्यपर्वणि । ददातीष्टगृहीतं
 यत्तस्मिन् काले गुरुर्ऋजुः । सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य विना-
 यासेन वेगतः । मनुर्मन्त्रः । विघ्नकालं दर्शयति मधुमास
 इत्यादि । पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे वारतिथिनक्षत्रकालयोगशुद्धि-
 दिवसे । तथाच महाकपिलपञ्चरात्रे । 'एवं नक्षत्रतिथ्यादौ
 करणे योगवासरे । मन्त्रोपदेशो गुरुणा साधकानां सुखा-
 वहः' । शशितारयोरानुकूल्ययुक्ते गुरुशुक्रौदये इति प्रागुक्त-
 समयशुद्धिपरम् । द्वादशशोधिते द्वादशांशशोधिते । तन्मान्तरे ।
 'रविवारे भवेद्विप्तं सोमे शान्तिर्भवेत् किल । आयुरङ्गारके
 इन्ति तत्र दीक्षां विवर्जयेत् । बुधे सौम्यमाप्नोति ज्ञानं
 स्वात्तु बृहस्पती । शुक्रे सौभाग्यमाप्नोति यशोहानिः शनै-
 चरे । प्रतिपत्सु कृता दीक्षा ज्ञाननाशकरो मता । द्विती-
 यायां भवेज्ज्ञानं तृतीयायां शुचिर्भवेत् । दशम्यां सर्वसिद्धिः
 स्वात्तयोदक्षां दरिद्रता । निर्यग्योनिस्तुर्दशां हानिर्मासा-

वसानके । पक्षान्ते धर्मवृद्धिः स्यादस्त्राध्यायं विवर्जयेत् ।
सन्ध्यागर्जितनिर्घोषभूकम्योक्तानिपातनम् । एतानन्यांश्च
दिवसान् श्रुत्युक्तान् परिवर्जयेत् । त्रयोदश्यां कृष्णायाम् ।
‘अमा वै सोमवारे च भौमवारे चतुर्दशी । चतुर्थ्यङ्गारवारे
च सूर्यपर्वशतैः समा’ । वीरतन्त्रे । ‘रोहिणी श्रवणाद्रेमे
धनिष्ठा चोत्तरात्रयम् । पुष्या शतभिषार्द्धे च दीक्षानक्षत्र-
मुच्यते’ । अर्द्धा हस्ता । रक्षावस्थाम् । ‘योगाश्च प्रीति-
रायुषान् सौभाग्यः शोभनो धृतिः । वृद्धिर्ध्रुवः सुकर्मा च
साध्यः शुक्रश्च हर्षणः । वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्म इन्द्रश्च
षोडशः । एतानि करणानि स्युर्दीक्षायान्तु विशेषतः । शकु-
न्यादीनि विष्टिश्च विशेषेण विवर्जयेत्’ । शकुन्यादीनि शकु-
निचतुष्टयदनागकिन्तुघ्नानि । ‘कृष्णाष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्वपक्ष-
दिने तथा’ । कृष्णपक्षे इति शेषः । कालोत्तरे । ‘कृष्ण-
पक्षे भूतिकामः सिद्धिकामः सिते सदा’ । दीपिकायाम् ।
‘ध्रुवमृदुनक्षत्रगणे शुभवासरेषु सत्तिथौ दीक्षा । स्थिरलम्बे
शुभे चन्द्रे केन्द्रे कोणे गुरौ धर्मे’ । ध्रुवाणि त्रैख्यसराणि
रोहिणी च । मृदूनि चित्रानुराधाशुक्रशिरो रेवत्यः । ज्ञान-
मालायाम् । ‘रविसंक्रमणेनैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा । अत्र
लग्नादिकं किञ्चिदविचार्यं कथञ्चन’ । तत्त्वसागरे । ‘यदै-
वेष्ट्या तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः । न तिथिर्न व्रतं
होमो न ज्ञानं न जपक्रिया । दीक्षायां कारणं किन्तु
स्नेह्यावार्त्तं तु सद्गुरौ’ । सारसंग्रहे । ‘शिवत्रिजगत्सदिवसे
संप्राप्तौ विषुवायने । सत्तीर्थैर्ऽर्कविधुपासे तन्तुदामनपर्वणोः ।
सन्ध्यादीनां प्रकुर्वाणो मासर्चादीन् शोधयेत्’ । तन्तुपर्व-
परमेष्ठरीपवीतदानतिथिः श्रावणौ द्वादशी । दामनपर्व-
द्दमनभस्मनतिथिश्चेत्तद्वशुचतुर्दशी । योगिनौतन्त्रे । ‘नवायां

भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्वते । चदने च मतङ्गे च तथा
 कन्याश्रमेषु च । न गृह्णीयात्ततो दीक्षां तीर्थक्षेत्रेषु पार्वति ।
 कूर्मपुराणे । 'यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
 धानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ।
 करालभैरवश्चापि जामलं वाममेव च । एवंविधानि चान्यानि
 मोहनार्थानि यानि च । मया सृष्टानि चान्यानि मोहयैषां
 भवार्थवे' । आर्यादिदुष्टमन्त्रप्रतीकारे तु राघवभट्टकृतम् ।
 'तेषु दोषेषु सर्वत्र मायां काममथापि वा । सिद्धा वादौ
 श्रियं दद्याद् दूषणस्य विमुक्तये । तारसंपुटितो वापि दुष्ट-
 मन्त्रोऽपि सिद्धापि' । नृसिंहतापनीये । सावित्रीं प्रणवं
 यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं
 स्त्रीशूद्रो यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छति नेच्छन्तीत्यन्तं
 पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्टकृतम् । 'स्वाहा-
 प्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्भिजः । शूद्रो निरयगामी स्वाद्
 ब्राह्मणः शूद्रतामियात्' । शारदायाम् । 'मन्त्रविद्याविभा-
 गेन द्विविधा तन्त्रशास्त्रतः । मन्त्राः पुं देवता स्त्रिया विद्या-
 स्त्रीदेवता पुनः' । एतेन मन्त्रविद्ययोर्ग्रन्थायथमुल्लेखः । मन्त्र-
 तन्त्रप्रकाशे । 'आचार्यानुमतिप्राप्तः प्राप्तश्चादत्तदक्षिणः ।
 सप्ततं जप्यमानोऽपि मन्त्रसिद्धिं न गच्छति' । नारदीये ।
 'अनृत्विजोऽशुभं मन्त्रं हृत्तेनाभिजनेन वा । पत्रेऽङ्कितं वा
 गाथावत्तथाप्राप्तस्त्वनर्थक्यत्' । अन्यत्रापि 'गुर्वनुक्ताः क्रियाः
 सर्वा निष्फलाः स्युर्यतो भुवम् । गुहं न मर्त्यैर्बुध्येत यदि
 बुध्येत कर्हिचित् । कदापि न भवेत् सिद्धिर्न मन्त्रैर्देव-
 पूजनैः' । अतएव शारदायाम् । 'गुरुष्वर्थं सदा वाक्ये
 सञ्चिन्तो गुरुमाश्रयेत्' । तेन गुरुकर्मकरणाय तस्य वरणं
 प्रतीयते । गुरुशिष्यावाह । 'सर्वागमानां सारज्ञः सर्व-

शास्त्रार्थतत्त्ववित् । परोपकारनिरतो जपपूजादितत्परः ।
 इत्यादि गुणसम्पन्नो गुरुरागमपारगः । वासनः कायवस्त्रभि-
 र्गुरुशुश्रूषणे रतः । एतादृशगुणोपेतः शिष्यो भवति नापरः ।
 होममूले । 'चीर्णाचारव्रतो मन्त्री ज्ञानवान् सुसमाहितः ।
 ब्रह्मनिष्ठोऽतिविख्यातो गुरुः स्याद्भौतिकोऽपि च' । भौति-
 कोऽपि देवयोन्युपसेवकोऽपि । 'देवताचार्यशुश्रूषां मनो-
 बाह्यायकर्मभिः । शुद्धभावो महोत्साहो बोद्धाशिष्य इति
 स्थितः' । दैवं कर्म यजुः कुर्यात् स इति पूरणीयम् । 'न
 रूपदेश्यः पुत्रश्च व्यत्ययी वस्तुदस्तथा' । व्यत्ययी परस्पर-
 विद्यादायी । प्रयोगसारे । 'तत्रापि भक्तियुक्ताय पुत्राय
 वस्तुदाय च' । एतानि राघवभट्टकृतानि । महाकपिलपञ्च-
 तात्र नारदीययोः । 'मन्त्रं यः साधयेदेकं जपहोमार्चना-
 दिभिः । क्रियाभिर्भूरिभिस्तस्य सिद्ध्यन्त्येऽप्यसाधनात् ।
 सम्यक्सिद्धैकमन्त्रस्य नासिद्धमिह किञ्चन । बहुमन्त्रवतः
 तु सः का कथा हरिरेव सः' । पिङ्गलामते । 'मननं विद्वा-
 न्विज्ञानं त्राणं संसारबन्धनात् । यतः करोति संसिद्धैः मन्त्र-
 त्वभिधीयते' । अन्यत्रापि । 'प्राप्तोपदेशतो मन्त्रो मन-
 ताज्यपनादपि' । सिद्धिप्रदः साधकानां पूजाहोमादिकं
 वेना । यमः । 'पुण्याहं वाचयेद्देवे ब्राह्मणस्य विधीयते' ।
 शासः । 'संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ।
 तस्यै कर्मणि माङ्गल्ये संप्रामादभुतदर्शने' । पूजाधारमाह
 श्वपुराणम् । 'शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
 तत्र देवाऽसुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश' । अत्र सर्वसांख्यिष्ठा-
 त्र तेषां पूजा प्रतीयते । तत्रावाहनविसर्जने नन्दः । 'शास्त्र-
 ानि स्थावरे वा नावाहनविसर्जने' । इति राघवभट्टकृतात् ।
 अध्यायनः । 'प्रतिमास्थानेष्वपस्वमौ नावाहनविसर्जनमिति' ।

पूजाप्रदीपे । 'अनुक्तकल्पे यन्मन्त्रं लिखेत् पञ्च' दशाष्टकम् ।
षट्कोणकर्णितं तत्र वेदहारोपशोभितम् । अत्रावाहनप्रति-
ष्ठाविमर्जनानीति शेषः । उपचारद्रव्याणि शारदायाम् । 'पाद्यं
श्यामाकटूर्वाक्षविष्णुकान्ताभिरौरितम्' । विष्णुकान्ताऽपरा-
जिता । श्यामाकादियुक्तं जलमिति शेषः । 'गन्धपुष्पाक्षत-
यवकुशाग्रतिलसर्षपैः । सद्रवैः सर्वदेवानामर्घ्यमेतदुदीरि-
तम्' । गन्धादियुक्तं जलमित्यर्थः । 'जातीलवङ्गककोक्षै-
र्जलमाचमनीयकम् । दधिमध्वाज्यसंमिश्रं मधुपर्कं विनिर्दि-
शेत् । गन्धचन्दनकपूरकालागुरुभिरौरितः' । पुष्पाणि ताम्बू-
देयानि शास्त्रान्तरेऽवगम्यानि । 'गुग्गुलुगुरुकोशीरशर्करा-
मधुचन्दनैः । धूपं गन्धाम्बुसंमिश्रैर्नैर्चिदैर्वस्त्र साधकः' ।
उशीरं वीरणमूलम् । साधकः पूजाकर्त्ता । राघवभट्टधृतम् ।
'सर्वोपचारवस्तूनामलाभे भावनैव हि । निर्मलेनोदकेनाथ
पूर्णतैत्याह नारदः' । नारसिंहे । 'स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये
दद्यादाचमनीयकम्' । देवीपुराणम् । 'यद्द्वीयते च देवेभ्यो
गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घ्यपात्रस्थितैस्तोत्रैरभिषिञ्च्य तदुत्-
सृजेत्' । शारदायाम् । 'मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः
सिद्धिदायिनः । जननं जीवनं पञ्चात्ताडनं बोधनं तथा ।
अथाभिषेको विमर्शनीकरणाप्यायने तथा । तर्पणं दीपनं
गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः । मन्त्राणां मातृका यस्यादुहारो
जननं स्मृतम् । प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत्
सुधीः । एतज्जीवनसित्वाहुर्मन्त्रतन्त्रविशारदाः । मन्त्रवर्णान्
समाक्षिप्य ताडयेच्चन्दनाम्बसा । प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं
तदुदाहृतम्' । लिखनविधिमाह दानसागरे । 'शुभे नक्षत्र-
दिवसे शुभे चापि दिनपक्षे । लेखयेत् पूज्य देवेशान् वर-
प्रज्ञजनार्दनान् । पूर्वदिग्बदनो भूत्वा क्षिपिष्यो लेखको

समः । निरोधो हस्तवाङ्मोक्ष मसीपत्रविधारणे । मन्त्र-
पुराणे । 'श्रीर्षोपेतान् सुसम्पन्नान् सममात्रांश्च तान् समान् ।
अक्षराणि लिखेद् यस्तु लेखकः स उदाहृतः' । वायुना
वायुवीजेन । 'यमित्यनेन तं मन्त्री प्रसूनेः करवीरकैः ।
तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्त्याद् यान्तेन बोधनम्' । यान्तेन
रमित्यनेन इति । 'स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया ।
अक्षरपञ्चवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये । स्वतन्त्रोक्तविधानेन मूर्द्ध-
तोयेन देशिकः । नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभि-
धाम् । द्वितीयास्तामहं पञ्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु । तोयै-
रञ्जलिबद्धेषाप्यभिषिञ्चेत् स्वमूर्धनि' । स्वतन्त्रोक्तविधानेन
पुरश्चर्याप्रकरणोक्तविहिताञ्जलिना इत्यभिहितेन । 'सञ्चिन्ध
मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्देहेत् । मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री
विमलौकरणत्विदम्' । मलत्रयं मायिकं कार्मिकं मानव-
रूपम् । 'तारं ध्योमाग्निमनुयुग्दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः' । तारं
प्रणवः ध्योम हकारः अन्नीरेफः मन्तुरौकारः तद्युक्तोऽनु-
स्वारः । तेन ओम् ह्रीं इति ज्योतिर्मन्त्रः । कुशोदकेन
मन्त्रेण प्रत्यर्घ्यं प्रोक्षणं मनोः' । प्रत्यर्घ्यं प्रत्यक्षरम् । 'तेन
मन्त्रेण विधियदेतदाप्यायं मतम् । मन्त्रेण वारिणा मन्त्र-
तर्पणं तर्पणं मतम्' । मन्त्रेण मूलमन्त्रेण । 'मूलमन्त्रं
समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् । द्वितीयास्तामहं पञ्चात्तर्प-
यामि नमोऽन्तकम्' । इति पुरश्चर्योक्तक्रमेण लिखितमन्त्रा-
धाररूपयन्त्रे । 'तारमायारमायोगी मनोर्दीपनमुच्यते' ।
तार ओम् माया ह्रीं रमा त्रीम् । 'जप्यमानस्य मन्त्रस्य
तोपनमन्त्रप्रकाशनम् । संस्कारा दशसंख्याताः सर्वतन्त्रेषु
तोपिताः । यान् कृत्वा सप्त्रदायालं मन्त्री वाञ्छितमश्नुते' ।
पारादायाम् । 'तत्तन्मन्त्रोदिताग्रासान् कुर्व्याद्देहे शिशो-

स्तथा । पञ्चोपचारैः कृत्वा पूजयेदिष्टदेवताम् । दद्यात्
 वेद्यां ततस्तस्मै विनीताय प्रयत्नतः । षडुक्तयमहातन्त्रे
 'गुरुवक्त्रं निजं वक्त्रं विभाव्य गुरुरादरात् । गुरुवक्त्रप्रयोगीय
 दिव्यमन्त्रादिकं शिशोः । सुद्रान्यासादिभिः सार्धं दद्यात्
 सेयं हि वाचिकी' । गुरुः स्वीयं वक्त्रं गुरुवक्त्रत्वेन विभाव्य
 शिष्याय दद्यादित्यर्थः । 'दीक्षापरा तथामन्त्रन्याससंयुक्त
 विग्रहा । सेयं मन्त्रतनुर्भूत्वा संक्रमं मन्त्रमादरात् । दद्यात्
 शिष्याय सा दीक्षा मन्त्री मनुविघातिनी' । दक्षिणामूर्तिं
 संहितायाम् । 'भूमौ लिखित्वा मन्त्रन्तु पूजयित्वा यथा
 विधि । जपता मनसा देवि शिष्याय निर्मलात्मने । प्रक
 र्णार्थं जने दद्यात् ऋष्यादिसंहितं गुरुः' । वशिष्ठसंति
 तायाम् । 'ततस्तत् शिष्यशिरसि हस्तं दत्त्वा शतं जपेत्
 षडोत्तरशतं मन्त्रं दद्यादुदकपूर्वकम्' । क्रमदीपिकायाम्
 'ऋष्यादियुक्तमथ मन्त्रवरं यथावद् ब्रूयात् शिशोर्गुरुवरस्त्रि
 वामकर्णे' । शारदायां 'गुरोर्लब्ध्वा पुनर्विद्यामष्टकत
 जपेत् सुधीः । गुरुविद्यादेवतानामैक्यं सञ्भावयन् धिया
 प्रथमेहण्डवद्भूमौ गुरुं तं देवतात्मकम् । तदा पादाम्बु
 हन्त्रं निजमूर्धनि योजयेत्' । वशिष्ठः 'पादयोस्तुल्यफलत
 भवत्वेवमुदीरयेत् । वरं प्राणपरित्यागच्छेदनं शिरसोऽर्प
 वा । न त्वनभ्यर्थं भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम्' । अन्यत्र
 धोक्षकमित्यूहः । नारायणीयमहाकपिलपञ्चरात्रे । 'म
 दत्त्वा सहस्रं वै स्वसिद्धे देशिको जपेत्' । मन्त्रप्रकाशे
 'स सर्वज्ञं तदहं वा वित्तशास्त्रविवर्जितः । गुरवे दक्षि
 दत्त्वा ततो मन्त्रषडो मतः' । अन्यत्रापि 'तां वित्तशास्त्र
 परिहृत्य दक्षिणां दत्त्वा स्वकीयां तनुमर्पयेत् सुधीः' । ना
 यणीयकपिलपञ्चरात्रयोः । 'त्वत्प्रसादादहं सुक्तः कृतकृत्यं

ऽस्मि सर्वतः । मायासृत्स्वमहापाशादिमुक्तोऽस्मि शिवोऽस्मि च' । शारदायां 'ब्राह्मणांस्तर्पयेत् पश्चात् भक्ष्यभोज्य सद-
क्षिणाम्' । शैवे । 'यो गुरुः स शिवः प्रोक्तो यः शिवः स च
शङ्करः । शिवविद्यागुरुणाश्च भेदो नास्ति कथञ्चन । शिवे
मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सदृशी भवेत् । भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च
शीघ्रं तस्य भवेत् ध्रुवम् । वस्त्राभरणमाभ्यानि शयनान्यास-
नानि च । श्रेयांसि चात्मनो यानि तानि देयानि वै गुरौ ।
तोषयेच्च प्रयत्नेन कर्मणा मनसा गिरा' । योगिनीतन्त्रे ।
'मन्त्रं दत्त्वा गुरुश्चैव उपवासं यदाचरेत् । मोहान्धकारनरके
क्वमिर्भवति नान्यथा । दीक्षां कृत्वा यदा मन्त्री उपवासं
समाचरेत् । तस्य देवः सदा रुष्टः शापं दत्त्वा व्रजेत् पुरम्' ।
उद्योगपर्वणि 'गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते' ।

तत्र प्रयोगः । पूर्वदिने कृतोपवासः कृतहविष्यादिको
वा यथाशक्ति सहस्रादिकां सावित्रीं जप्त्वा परदिने कृतस्ना-
नादिः पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिञ्च वाचयित्वा ओं तद्विष्णोरित्य-
नेन विष्णुं संस्मृत्य ताम्रपात्रे कुशत्रयतिलफलपुष्पजलान्या-
दाय ओं तत्सृज्य अमुके मासि अमुकराशिस्थे भास्करे अमुक-
पक्षे अमुकतिथावमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्मा पापक्षयदिव्य-
ज्ञानलाभकामः अमुकदेवताया अमुकमन्त्रग्रहणमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य गुरुं हणुयात् तत्र क्रमः । उत्तरामुखो गुरोः
समीपे आसनमानीय ओं साधु भवानास्तामिति वदेत् ओं
साध्वहमासे इति प्रतिवाक्यं तदासने कृते गुरुस्तदासने उप-
विशेत् । ओम् अर्चयिष्यामी भवन्तम् ओम् अर्चय इति प्रति-
पन्नम् । ततः पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धपुष्पवस्त्रालङ्कारादिभि-
र्गुरुमभ्यर्च्य दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ओम् अथेत्यादि मत्सङ्कल्पि-

तामुकदेवताया अमुकमन्त्रग्रहणकर्मणि अमुकगोचममुक-
 प्रवरम् अमुकदेवशर्माणं गुरुत्वेन भवन्तमहं हृण्ये । ओं वृत्ते-
 ऽस्मीति प्रतिवचनं कृताञ्जलिः ओं यथाविहितं वृतकर्म कुरु ।
 ओं यथाज्ञानं करवाण्येति प्रतिवचनम् । ततो गुरुः सामा-
 न्यार्घ्यं कृत्वा तज्जलेनास्त्राय फट् इति हारमभ्युक्ष्य ओं हार-
 देवताभ्यो नम इति संपूज्य वामाङ्गं स्पृशन् दक्षिणाङ्गं सङ्गी-
 चयन् दक्षिणपादपुरःसरं मण्डपे प्रविश्य ओं वास्तुपुरुषाय
 नमः ओं ब्रह्मणे नम इति नैऋत्यां संपूज्य निर्निमेषदृष्ट्या
 देयमन्त्रेण दिव्यान् अस्त्राय फट् इति जलेनान्तरौक्ष्माणं
 फडिति वामपाणिंघातैस्त्रिभिर्भौमान् विघ्नाग्निःसार्धं फडिति
 सप्तमन्त्रितान् विकिरानादाय ओम् अपसर्पन्वित्यादिना
 चतुर्दिक्षु विघ्नानुक्षार्य ओं क्लीं आधारशक्तिकमलासनाय नम
 इत्यासनं संपूज्य ओम् आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिरित्यादिना
 प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा बन्धपद्मासनो मौनो दक्षिणभागे पूजा-
 द्रव्याणि वामभागे जलं स्थापयित्वा कृताञ्जलिपुटो भूत्वा
 वामदक्षिणमस्तकेषु यथाक्रमं गुरुत्रयगणपतिदेवता नत्वा
 फडिति गन्धपुष्पाभ्यां करौ संधोध्य देयमन्त्रेण वामे लिप्त्वा
 ऊर्ध्वोर्ध्वतालत्रयं दत्त्वा छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा
 रमिति जलधारया वज्रप्राकारं विचिन्त्य भूतशक्तिं कुर्यात्
 यथा । सोऽहमिति मन्त्रेण सुसुम्ना वर्त्मना दीपकलिका-
 कारजीवात्मानं हृदयाभोजात् पृथिव्यपतञ्जोवायाकाशानि
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु तन्मात्ररूपेषु लीनानि तन्मात्राण्यपि
 भौतिकान्यहङ्कारे वाक्पाणिपादपायूपस्थकर्मन्द्रियाणि त्वक्-
 चक्षुः श्रोत्रजिह्वा नासिका शानेन्द्रियाणि उभयात्मकमन-
 याहङ्कारेऽहङ्कारं महत्तत्त्वे महत्तत्त्वञ्च प्रकृतौ कुण्डलिनोरु-
 पायां तन्मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरकानाहृतविश्वाम्नास्थानि

षट्चक्राणि भित्त्वा कुण्डलिन्या सह शिरोऽवस्थितसङ्घटन-
कमलोदरवर्त्तिचन्द्रमण्डलान्तर्गतपरमात्मनि संयोज्य नाभि-
स्तेन यमिति वायुबीजोत्थेन वायुना सकलं संशोष्य हृदयस्थेन
रमिति वज्रबीजोत्थेन वज्रिना पापपुरुषं संदह्य दीधान्
दहेत् । लमिति वायुबीजोत्थेन वायुना भस्म प्रोक्षार्थं वायुना
वमिति वरुणबीजोत्थेन चन्द्रमण्डलविगलदमृतधारया सपाद-
समस्तं देवतारूपं देहसम्पाद्यात्मादीनि स्वस्वस्थाने संस्थाप्य
जीवात्मानं हृदयाभोजे हंस इति मन्त्रेण नयेत् । ततो
ऋषादिन्यासः । यथा गोपाले । शिरसि नारद ऋषये
नमः सुखे गायत्रीछन्दसे नमः हृदि श्रीकृष्णाय देवतायै नमः
एवमन्यत्र यथायथमूहनीयम् । ततः प्राणायामः । यथा
तत्तन्मन्त्रेण षोडशधा जप्तेन दक्षिणानासां धृत्वा वामनासया
वायुसौलनरूपं नासिके धृत्वा चतुःषष्टिवारजपेन वायुधारण-
रूपं कुम्भकं कृत्वा वामनासां धृत्वा दक्षिणनासया द्वात्रिंश-
द्वारजपेन त्यागरूपं रेचकं कुर्यात् । पुनर्वामनासया पूरकम्
उभाभ्यां कुम्भकं दक्षिण्या रेचकमिति । ततो मातृका-
न्यासः यथा ॐ नम इति ललाटे इत्यादि तः करन्यासः ।
गोपाले यथा क्लीं अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्यादि । ततोऽङ्गन्यासः ।
गोपाले क्लीं हृदयाय नम इत्यादि अन्यत्र यथायथमूह्यम् ।
ततः पीठन्यासः । श्रीं धर्माय नम इति दक्षिणांशे एवं सर्वत्र
श्रीङ्कारादि नमोऽन्तेन ज्ञानाय वामांशे । वैराग्याय ऐश्वर्याय
ऊरुद्वये । सुखे अधर्माय वामपार्श्वे अज्ञानाय नाभौ अक्वे-
राग्याय दक्षिणपार्श्वे अनेश्वर्याय हृदि अनन्ताय पद्माय च
सूर्यमण्डलाय द्वादशकलात्मने उं सोममण्डलाय षोडशकला-
त्मने मं वज्रमण्डलाय दशकलात्मने सं सत्वाय रं रजसे तं
तमसि वां आत्मने चं अन्तरात्मने पं परमात्मने क्लीं ज्ञानात्मने

तत्तद्देवतोक्तपीठमग्नं न्यसेत् । ततो मग्नस्य दशविधसंस्कारान् कुर्यात् । यथा चन्दनलिप्तताम्रादिपात्रे मातृकायग्नं विलिख्य तत्रस्य मग्नवर्णान् मनसा समाहृत्य वीजादिरूपमग्ननिरूपणं जननम् । १ । तत्तद्बीजाक्षरं प्रत्येकम् श्रीङ्कारइयमध्यस्थं कृत्वा दशधा जपरूपं जीवनम् । २ । चन्दनलिप्तताम्रादिपात्रे तान् वीजादिरूपमग्नवर्णान् समालिख्य यमिति वायुबीजेन चन्दनोदकप्रक्षेपरूपं ताडनम् । ३ । पुनस्तान् मग्नसंख्यककरवीरजैः पुष्पैः प्रत्येकं रमिति वाङ्मवीजेन दहनरूपं बोधनम् । ४ । नमोऽन्तं दातव्यमग्नमुच्चार्य तत्तद्देवतानाम उच्चार्याभिषिञ्चामीत्यनेन मग्नवर्णसंख्यया मग्नवर्णीपरि अश्वत्थपल्लवोदकप्रक्षेपरूपमभिषेकम् । ५ । मनसा समस्तमग्नं सञ्चिन्त्य श्रीं ह्रीं इति मन्त्रेण मलत्रयदहनरूपं विमलीकरणम् । ६ । श्रीं ह्रीं इति मग्नजपेन कुशोदकेन मग्नस्य प्रत्यक्षरप्रक्षालनरूपमाप्यायनम् । ७ । दातव्यमग्नमुच्चार्य तमहं तर्पयामि नम इति मन्त्रेण देवतीर्थजलेन लिखितमन्त्राधाररूपयन्त्रे मन्त्रतर्पणम् । ८ । श्रीं ह्रीं श्रीं इत्युच्चार्य दातव्य मग्नोच्चारणरूपं दीपनम् । ९ । जप्यमानमग्नस्यान्यत्राप्रकाशनरूपं गोपनम् । १० । गुरुशिष्योभयकर्तृकं कुर्यात् । ततोऽर्घ्यस्थापनं यथा स्वामे त्रिकोणमण्डलं विलिख्य तत्र आधारशक्तये नम इति संपूज्य तत्र त्रिपदिकामारोप्य फडिति शङ्खं प्रक्षाल्य तदुपरि संस्थाप्य विम्बस्रुतामृतस्वरूपैस्तोयैः सुगन्धिपुष्पाद्यैराकीर्य तीर्थमावाह्य आधारं दशकलात्मानं पावकं शङ्खं द्वादशकलात्मानं रविं जलं षोडशकलात्मानं सोमम् अनुक्रमतः स्मृत्वा संपूज्य जलं स्पृष्ट्वा मूलं जपेत् । ऋमित्यवगुण्ठय षडङ्गन्यासमग्नैः अग्नीशासुरवायुमध्ये दिक्षु च क्रमेण संपूज्य मग्नमुद्रया

पात्रमाच्छाद्य वसिति धेनुमुद्रया मृतौकृत्य वषडिति मालि-
नीमुद्रां प्रदश्यं वी षडिति वीक्ष्य मूलमष्टधा जप्त्वा षडिति
संरक्ष्य यथावयसुद्राः प्रदश्यं दक्षिणे प्रोक्षणीपात्रे तत्फलं
क्षिप्रिहृत्वा तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणश्चाभ्युक्ष्य न्यासक्रमेण
धर्मादीन् स्वीयदेहे पूजयित्वा शिरोहृदयाधारपादसर्वाङ्गेषु
मूलेन पुष्पाञ्जलिपञ्चकं निःक्षिप्य मानसिकगन्धाद्यैर्नैवेद्य-
रहितैर्मानसपूजां कुर्यात् ततः शालग्रामे कुम्भजले वा भोम्
आधारशक्तये नमः एवं कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै क्षीरसमुद्राय
मन्त्रिमण्डपाय कल्पतरुभ्यः मणिवेदिकायै रत्नसिंहासनाय
धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय अधर्माय अज्ञानाय
अवैराग्याय अनेश्वर्याय आनन्दाय कन्दाय समिप्लाय प्रज्ञ-
तिमयपत्रेभ्यः विकारमयकेशरेभ्यः कर्षिकायै अं सूर्यमण्ड-
लाय द्वादशकलात्मने उं सोममण्डलाय षोडशकलात्मने
मं वज्रिमण्डलाय दशकलात्मने सं सत्वाय रं रजसे तं
तमसे आं आत्मने पं परमात्मने ओङ्कारादिनमो-
ऽस्तेन सर्वत्र पूजयेत् । ततस्तत्तन्मन्त्रोक्तां नवशक्ति-
पूजां पीठपूजाञ्च कुर्यात् । आवाहनादिरहितां यन्त्रे तु
तत्तद्देवतोक्तरूपं ध्यात्वा तत्तन्मन्त्रं समुच्चार्य सुसुक्ता वर्त्मना
वामेनासारन्मुनिर्गतं तेजः पुष्पाञ्जलिमादाय । गोपाले चेत्
मन्त्रमुच्चार्य ओं श्रीकृष्ण इहागच्छ इत्यादिमुद्राभिः कुर्यात् ।
प्राञ्चप्रतिष्ठामन्त्रस्तु । आं ह्रीं क्रीं इत्यादि । विसर्जनमन्त्रस्तु
अमस्मेति । एवमन्यदेवपक्षेऽप्युच्यते । एतन्नयरहितपूजा-
ज्ञाने तत्तद्देवतोक्तरूपं ध्यात्वा देवताङ्गे षडङ्गन्यासं मन्त्र-
प्रयोगे नेत्रशून्यत्वेन पञ्चाङ्गन्यासं वा कवचेनावगुण्ठनम्
इत्यादि धेन्यादिमुद्राः प्रदश्यं मूलमुच्चार्य यथासम्भवमास-
नादि ताम्बूलान् दद्यात् । यथा गोपाले मूलमुच्चार्य इद-

मासनम् श्रीं श्रीलक्ष्माय नम इत्यासनं दद्यात् एवं सर्वद्वय-
दानरूपोपचारे सर्वत्रोपचारान्तरे जलं दद्यात् । पार्श्वं
श्रीमाकदूर्वापराजितायुक्तजलं पादाम्बुजे दद्यात् । एवं
जातीतवक्त्रकक्षीलयुक्तजलमाचमनीयं सुखे स्वधान्तेन ।
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाद्यतिलसर्षपयुक्तजलमर्घ्यं स्नाहान्तेन
मूर्धनि । दधिमधुघृतात्मकमधुपर्कः स्वधान्तेन सुखे । पूर्व-
वदाचमनीयम् । लौकिकवर्षाधिकशतत्रयतोलकपरिमिता-
न्यूनं स्नानीयं निवेदयामीत्यन्तेन चन्दनकर्पूरागुग्गुमिश्रितो
गन्धः । तत्तद्देवतादेयपुष्पं वीषडन्तेन । गुग्गुल्वगुग्गुल्वेत-
वीरणमूलं शर्करामधुचन्दनघृताक्तो धूपः इत्यादि नमोऽन्तेन
पूजयेत् । ततस्तद्देवताङ्गमन्त्रैरङ्गपूजनम् आवरणपूजन-
मित्यादि लोकपालास्त्रपूजान्तं विधाय मन्त्रं दद्यात् । तत्र
क्रमः गुहर्निजवक्त्रं स्ववक्त्रत्वेन चिन्तयित्वा भूमौ मन्त्रं
विलिख्य अमुकमन्त्राय नम इति मन्त्रं संपूज्य तत्तद्देवतोक्त-
धेन्यादिमुद्राप्रदर्शनपूर्वकम् ऋष्यादिकं ब्रूयात् । यथा दातव्य-
गोपालमन्त्रस्य नारदकिर्णायत्रीछन्दः श्रीलक्ष्मोदेवता अमुक-
मन्त्रदापने विनियोगः । एवमन्यत्रापि ततः शिष्यशिरसि
हस्तं दत्त्वा षष्ठोत्तरशतं जप्त्वा श्रीम् अथोत्यादि अमुकगोत्राया-
मुकदेवशर्मणे मन्त्रमुच्चार्य इमं मन्त्रं विष्णुदेवतं तुभ्यमहं
सम्पददे इत्युत्सृज्य ददस्वेति प्रत्युक्ते शिष्यदक्षिणकर्णे त्रिव-
देत् । विद्यादाने तु इमां विद्यां विष्णुदेवताम् इति विशेषः ।
शिष्यः मन्त्रोऽयं विष्णुदेवत इति वदेत् । विद्याग्रहणे इयं
विद्या विष्णुदेवता इति । ततोऽष्टवारं गुहदेवतयोरेकं भाव-
यन् जपेत् । भूमौ दण्डवत्पतित्वा प्रणम्य शिरसि गुरुपाद-
द्वयं धोजयेत् । गुरुस्तु 'उत्तिष्ठ वक्ष्ये सुक्तोऽसि सख्यगाधारवान-
भव' इत्युक्त्वा एव मन्त्रः आचर्योक्तुष्यकस्तदोऽस्तु इति वदेत् ।

ततो मन्त्रमुच्चार्य एष मन्त्रः आवयोः सम्यक्फलदोऽस्तु इति
गुरुं प्रणमेत् । ततो 'वरं प्राणपरित्यागच्छेदनं शिरसोऽपि
वा । न त्वनभ्यर्च्य भुञ्जीत भगवन्तमधोक्षजम्' । इत्युच्चार्य
पूजामियमं कुर्यात् । अन्यत्र तु तत्तद्वहेत् ततो मन्त्रग्रहण-
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां काञ्चनादिकां तस्मै निवेदयेत् । ततः
प्रभृति गुरोः प्रियमेवाचरेत् । 'त्वत्प्रसादादहं देव कृतकृत्यो-
ऽस्मि सर्वतः । मायामृत्युमहापाशादिमुक्तोऽस्मि शिवोऽस्मि
च' । इति पठित्वाऽष्टिद्रावधारणं कृत्वा वैगुण्यसमाधा-
नार्थम् ओं तद्विष्णोरित्यादिना विष्णुं स्मृत्वा विप्रान् भस्त्र-
भोष्यदक्षिणाभिः यथाशक्ति परितोषयेत् । गुरुस्तु मन्त्रदाना-
नन्तरं स्वसिद्धये सहस्रकृत्यो मन्त्रं विद्यां वा प्रविधानपूर्वकं
जपेत् ।

इति वन्द्यघटौय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज श्रीरघुनन्दन-

भट्टाचार्यविरचितं दीक्षातत्त्वं

समाप्तम् ।

श्रीदुर्गार्चनपद्धतिः ।

ओं दुर्गायै नमः ।

प्रथम्य सच्चिदानन्दरूपां दुर्गां जयन्मयीम् ।

प्रयोगं शरदर्चाया वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अष्टाश्विन दुर्गापूजा नित्या काम्या च । अथ नवम्यादि-
त्यः । पौर्णमास्याश्विनकृष्णपक्षे आर्द्रानक्षत्रयुक्त-नवम्या-
तस्मै केवलायां वा पूर्वाश्ले दिवार्द्रमे वा उभयदिने तस्मा-
त्तस्मै पूर्वादिने शुक्लादरेण कृतम् । अथ च पूर्वदिने

कृतनियमः परदिने कृतज्ञानादिः गोमयोपलिप्तदेशे दर्भपात्रि-
 राचान्त उदक्षुब्ध उपविष्टः ओं स्वस्ति न इत्यादिना ब्राह्मणान्
 स्वस्ति वाचयित्वा ओं सूर्यः सोम इति पठित्वा ओं तद्विष्णो-
 रित्यादिना विष्णुं स्मृत्वा ओं तत्सदितुश्चार्थं तान्नपात्रं
 शुक्ति-शङ्ख-पाषाण-केवल-हस्त-कांस्यं रूप्य-सौम्यं लौहं स्यस्म-
 येतरपात्रं वा दर्भत्रयं पुष्प-फल-तिल-जलपूर्णं यद्योपपन्नं
 वा आदाय ओम् अथ आश्विने मासि क्षण्णे पक्षे नवम्यामिथा-
 वारभ्य शुक्लदशमीं यावत् प्रत्यहम् असुकगोत्रः श्री असुक-
 देवशर्मा असुलविभूतिकामः संवत्सर-सुखप्राप्तिकामो दुर्गा-
 प्रीतिकामो वा वार्षिक-शरत्कालीन-दुर्गा-महापूजामहं
 करिष्ये । इति संकल्प्य तज्जलमैशान्यां क्षिपेत् । ततो देवो
 व इति पठेत् । यथान्यद्वारा पूजां करोति तदा तं वरयेत् ।
 यथा यजमानः प्राक्षुब्धः उदक्षुब्धं ब्राह्मणम् ओं साधु भवा-
 नास्वाम् इति वदेत् । ओं साध्वहमासे इति प्रतिवचनम् । ओम्
 अर्चयिष्यामो भवन्तम् इति वदेत् । ओम् अर्चय इति प्रति-
 वचनम् । ततो गन्ध-पुष्पवस्त्राङ्कुरीयकादिना अर्चयित्वा
 दक्षिणं जानुं स्पृष्ट्वा ओम् अथेत्यादि वार्षिक-शरत्कालीन-
 दुर्गा महापूजाकरणाय असुकगोत्रमसुकदेवशर्मां भवन्तं
 ब्राह्मणमहं वृषे इति वदेत् । ओं वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम् ।
 यथाविहितं कर्म कुरु इति वदेत् । ओं यथाज्ञानं करवा-
 चीति प्रतिवचनम् । यदि तद्दिने एकादा संकल्प्य शुक्लनवमी-
 पर्वन्तं देवीमाहात्म्यं पठति तदा पूर्ववज्जलमादाय अथे-
 त्यादि नवम्यामिथावारभ्य शुक्लनवमीपर्वन्तं प्रत्यहं वार्षिक-
 शरत्कालीन-दुर्गा-महापूजायाम् असुकगोत्रः श्री असुकदेव-
 शर्मा सर्वकारविनिर्मुक्तत्वधनधान्यसुखान्वितत्वकामः सर्व-
 कामसिद्धिकामो क विप्रिष्टवसोद्देशे तु धनकामः पुत्रकामः

इत्यादिना वा श्रीदुर्गाप्रौतिकामो वा मार्कण्डेयपुराणीय श्री
सावर्णिः सूर्यतनय इत्यादि सावर्णिर्भविता मनुस्मृत्या देवी-
माहात्म्यमहं पठिष्यामि श्रवणपक्षे श्रोष्यामि । प्रत्यहं संकल्प-
पक्षे आरभ्येत्यादि न वक्तव्यम् । अन्यद्वारा पाठपक्षे पाठयिष्ये
इति विशेषः । ततः पूर्ववत् संपूज्य वरयेत् । श्रीम् अद्ये-
त्यादि शतावृत्ति देवीमाहात्म्यपाठकर्मणि पञ्चदशावृत्ति देवी-
माहात्म्यपाठाय वा अमुकगोत्रम् अमुकदेवशर्माणं ब्राह्मणं
भवन्तमहं वृषे इति वरयेत् । एवमन्यसंख्यापाठेष्वप्युक्तम् ।
ततो देवीं संपूज्य श्रीं नारायणाय नमः श्रीं नाराय नमः श्रीं
नरोत्तमाय नमः श्रीं देव्यै नमः सरस्वत्यै नमः श्रीं व्यासाय नमः
इति नत्वा ऋष्यादिज्ञानाय इदं पठेत् । प्रथमचरितस्त्र
ब्रह्म ऋषिरित्यादि पठेत् । पुरस्तात् सूत्रं ततः मुक्ता पुनस्तत्
सूत्रं बद्ध्वा पुस्तकमाधारे संस्थाप्य प्रणवाद्यन्तं देवीमाहात्म्यं
अथ भावयन् अद्भुतं स्पष्टाक्षरं पठेत् । अध्यायमध्ये विरामश्चेत्
पुनरध्यायादितः पठेत् । ततः पाठकाय दक्षिणां दद्यात् ।

अथ बोधनम् । विश्ववृक्षसमीपं गत्वा आचान्तो दर्भयुक्ता-
वने उपविश्य श्वेतसर्पपमादाय श्रीं वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्ष-
साश्च सरोरुपाः । अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः ।
श्रीं विनायका विघ्नकरा महीया यज्ञहिंसो ये पिशिताश-
पाश्च । सिद्धार्यकैर्वज्रसमानकल्पैर्मया निरस्ता विद्मः प्रयान्तु
इति मन्त्राभ्यां श्वेतसर्पपप्रक्षेपैः विघ्नकरान् अपसार्य गायत्र्या
पठस्यापनं कृत्वा घटादिस्वजले श्रीं सूर्याय नम इत्यनेन
जपेत् एवं सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनै-
राय राहवे कृतुभ्यः इति ग्रहान् संपूज्य पञ्चदेवताः संपूज-
त्वा एव गन्ध श्रीं सूर्याय नम इति पञ्चोपचारैः गन्ध-
ाभ्यां वा पूजयेत् एवं गणेशं दुर्गां शिवं विश्णुञ्च संपूज्य

अर्घ्यस्त्रापनं कुर्यात् शङ्खादिपात्रे दूर्वाक्षतदधिपुष्पाणि दत्त्वा यथालाभं वा वम् इति धेनुमुद्रयाऽमृतौकृत्य श्रीं विष्वक्त्राय नम इति अष्टधा जप्त्वा तेन उदकेन आत्मानं पूजोपकरणञ्चाभ्युक्ष्य विष्वक्त्रे एतत् पाद्यं श्रीं विष्वक्त्राय नमः सामगानामिदमर्घ्यम् । अन्येषाम् एषोऽर्घः । एवमाचमनीयादि दद्यात् । पञ्चोपचारैर्गन्धपुष्पाभ्यां वा पूजयेत् । सम्भवे एतद्वस्त्रं वृद्धस्यति-
 देवतम् श्रीं विष्वक्त्राय नम इति दद्यात् । ततो विष्वक्त्रे दुर्गां पूजयेत् । यथा शङ्खादिपात्रं पुरतो निधाय त्रिभागं जलेनापूर्य्य तत्र अक्षतपुष्पाणि दत्त्वा यथालाभं वा वम् इति धेनुमुद्रया अमृतौकृत्य “श्रीं जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते श्रीम् क्लीं दुर्गायै नमः” इति अष्टधा जप्त्वा तेन उदकेन आत्मानं पूजोपकरणञ्च अभ्युक्ष्य श्रीम् जटाजूटेत्यादि ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य अर्घ्यान्तरं स्त्रापयित्वा पुनर्ध्यात्वा श्रीम् भूर्भुवः स्वर्भगवति दुर्गं इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति उक्त्वा एतत् पाद्यम् श्रीम् जयन्तीत्यादि उक्त्वा श्रीम् क्लीं दुर्गायै नमः एवमर्घ्यादिभिः पञ्चोपचारैर्वा पूजयेत् । सम्भवे वस्त्रं पुनराचमनीयञ्च दद्यात् । ततो वाद्यपुरःसरमञ्जलिं बद्ध्वा पठेत् । श्रीम् इषे मास्वसिते पक्षे नवम्यामाद्र्योगतः । श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत् पूजां करोम्यहम् । ऐं रावणस्य बधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च । अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा । इति मन्त्राभ्यां देवीं बोधयेत् । शूद्रस्तु प्रणवव्याहृतिस्थाने नम इत्युच्चार्य्य पूजयेत् । ततः शुक्लनवमीपर्यन्तं यथाशक्ति दुर्गां पूजयेत् । षष्ठ्यादौ देव्या आमन्त्रणादिकत्तु वक्ष्यमाणं बोध्यम् ।

अथ प्रतिपदादिकल्पः । तत्र उभयदिने पूर्वाह्ने शुक्ल-
प्रतिपक्षाभौ पूर्ववत् संकल्पपूर्वकालीनं कर्म कृत्वा ओम् अद्य
आश्विने मासि शुक्ले पक्षे प्रतिपदि तिथावारभ्य शुक्लदशमीं
यावत् प्रत्यहम् अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा स्कन्दवत् पालना-
संख्यातपुत्रदारधनर्हिमदैहिक-परमभोगलाभपूर्वकामुत्र देव-
भवनकामो दुर्गाप्रीतिकामो वा वार्षिकशरत्कालीन
श्रीदुर्गा महापूजामहं करिष्ये इति संकल्प्य “ओ देवोवो
द्विषणोदा पूर्णं विवक्षा सिचम् । उहा सिध्वध्वसुप वा
पृणध्व मा दिहो देव ओहते ॥” इति सूक्तं पठित्वा घटं
संस्थाप्य पूर्ववत् दुर्गां संपूज्य गन्धामलत्रादि केशसंस्कार-
द्रव्यं कङ्कतिकाञ्च दद्यात् । एवं द्वितीयायां केशसंयमनहेतुकं
गृह्णोरकं, तृतीयायां चरणरागार्थमलक्तकं, शिरसि धारणार्थं
मन्दूरं, मुखविलोकनार्थं दर्पणं, चतुर्थ्यां मधुपर्कं, तिलकाकारं
जटादिकं नेत्रमण्डनं कज्जलं, पञ्चम्यां चन्दनमनुलेपनं
पञ्चाशक्त्या अलङ्कारञ्च दद्यात् । षष्ठ्यादिषु देवोबोधनादिकं
विशेष्यमाणं बोध्यम् ।

अथ षष्ठ्यादिकल्पः । तत्राश्विनशुक्लपक्षे पत्नीप्रवेशपूर्व-
दिने ज्येष्ठानक्षत्रशुक्लायां षष्ठ्यां केवलायां वा सायं समये
बोधनात् प्राक् प्रातरादिकाले वा विष्वङ्मक्षसमीपं गत्वा पूर्व-
त् संकल्पप्राक्कालीनं कर्म कृत्वा ओम् अद्य आश्विने मासि
शुक्ले पक्षे षष्ठ्यान्तिथावारभ्य शुक्लदशमीं यावत् प्रत्यहम्
अमुकगोत्रः अमुकदेवशर्मा अतुलभूतिकामः संवत्सरसुख-
कामो श्रीदुर्गाप्रीतिकामो वा वार्षिकशरत्कालीनदुर्गापूजामहं
करिष्ये इति संकल्प्य देवोव इति पठित्वा घटं संस्थाप्याचारात्
एतत् दुर्गां संपूज्य सायं ज्येष्ठाशुक्लायां केवलायां वा षष्ठ्यां
एतत्समीपं गत्वा पूर्ववत् दुर्गापूजान्तं कर्म कृत्वा

“ते रावणस्य वधार्थाय रामस्नानुपहाय च । अकाले ब्रह्मणा
 बोधो देव्यास्त्वयि कृतः परा । अहमप्याश्रिते षष्ठ्यां सायाह्ने
 बोधयाम्यतः ।” इति देवीं बोधयित्वा च विस्वतर्कमामन्त्रयेत् ।
 यदि तु पत्नीप्रवेशपूर्वदिने सायं षष्ठ्यालाभस्तदा पूर्वदिने सायं
 बोधयित्वा परदिने आमन्त्रयेत् । यदि उभयदिने सायं षष्ठ्या-
 लाभः तदा सायं विना षष्ठ्यां बोधयित्वा सायमामन्त्रयेत् । यथा
 “मेरुमन्दर कलास हिमवच्छिखरे गिरौ । जातः श्रीफलवृक्ष
 त्वमम्बिकायाः सदा प्रियः । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः
 श्रीनिकेतनः । नेतव्योऽसि मया गच्छ पृथ्वी दुर्गास्वरूपतः ।”
 ततो गन्धं गृहीत्वा ओम् गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां
 करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृये श्रियम् ।
 अनेन गन्धेन अमुष्या भगवत्या दुर्गादे याः शुभाधिवासनमस्तु ।
 ततो महीं गृहीत्वा तत्तन्मन्त्रं गायत्रीं वा पठित्वा अनया
 मध्या अमुष्या भगवत्या दुर्गादेव्याः शुभाधिवासनमस्तु इत्यादिन
 विस्ववृक्षेऽधिवासयेत् । पुनर्गन्धेन । तत्र द्रव्याणि मही गन्धः
 शिला धान्यं दूर्वा पुष्पं फलं दधि । घृतं स्वस्तिक मिन्दूरं
 शङ्ख कज्जल रोचनाः । सिद्धार्थः काञ्चनं रूप्यं ताम्रं चामर
 दर्पणम् । दीपः प्रशस्तिपात्रञ्च विज्ञेयमधिवासने । ततः
 आचारात् पूजामण्डपं गत्वा आचम्य कटली टाडिमौ धान्यं
 हरिद्रा माणकं कज्जुः । विस्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया
 नवपत्रिका । इत्युक्तनवपत्रिकां प्रतिमाञ्च संपूज्य गन्धा-
 दिना अधिवासयेत् ।

अथ सप्तम्यादिकल्पः । तत्र सप्तम्यां मूलानक्षत्रयुक्तायां
 केवलायां वा कृतस्नानादिः पूर्ववत् संकल्पप्राज्ञास्त्रीनं कर्म
 कृत्वा संकल्पं कुर्यात् । नवम्यादि कल्पकरणे तु संकल्पं
 विनेव सप्तम्यादि कृत्यं कुर्यात् ।

अथ सप्तमीकृत्यम् । तत्र सप्तम्यां मूलानक्षत्रयुक्तायां वा कृतज्ञानादिः कन्यालग्ने चरांश्च वा स्थापनाय विस्वतरुसमीपं गत्वा तमभ्यर्च्य कृताञ्जलिः “ओम् विस्ववृक्ष महाभाग सदा त्वं शङ्करप्रियः । गृहीत्वा तव शाखाञ्च दुर्गापूजां करोम्यहम् । शाखाञ्छेदोद्वेगं दुःखं न च कार्यं त्वया प्रभो । क्षम्यतां विस्ववृक्षेऽथ वृक्षराज नमोऽस्तु ते ।” इत्युक्त्वा विस्ववृक्षादायव्य-
नेच्छतेतरस्यां शाखां फलयुगलशालिनीं केवलां वा शाखाम् ओम् छिन्दि छिन्दि फट् फट् हुं फट् स्वाहा इत्यनेन कृदयेत् । ततस्तां शाखां गृहीत्वा पूजालयमागत्य पीठोपरि स्थापयेत् । ततः श्वेतसर्पपमादाय ओम् वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः । अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः । विनायका विघ्नकरा महोद्या यज्ञहिषो ये पिशिताश्चनाश्च । सिद्धार्थकैरेष्वासमानकल्पैर्मया निरस्ता विदिमः प्रयान्तु । इत्याभ्यां श्वेतसर्पपप्रक्षेपैर्विघ्नकरान् अपसार्य माघभक्तबलिं गृहीत्वा एष माघभक्तबलिः ओम् जय त्वं कालि सर्वेशे सर्व-
भूतगणावृते । रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं गृह्ण नमोऽस्तु ते । ओम् काल्यै नमः । ओम् मातर्मतर्वरे दुर्गे सर्वकामार्थ-
साधिनि । अनेन बलिदानेन सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे । इति प्रार्थयेत् । तत आचारादपराजितालतावह्नां नवपत्रिकां विस्वशाखाञ्च स्थापयित्वा ओम् विस्वशाखायै नम इति संपूज्य विस्वशाखायां मृत्स्मयप्रतिमायाञ्च एतत् पादम् ओम् शमुण्डायै नम इति चामुण्डां संपूज्य ओम् श्रीशैलशिखरे तातः श्रीफलः श्रीनिकेतननः । नेतव्योऽसि मया गच्छ [ज्यो दुर्गास्वरूपतः । चामुण्डे चल चल चालय चालय तैन्न मम मन्दिरं प्रविश्य पूजालयं गच्छ स्वाहा इति वदेत् ।] । तो घटं संस्थाप्य नवग्रहपञ्चदेवताः संपूज्य मृत्स्मयप्रतिमां

तद्वक्ष्ये नवपत्रिकाश्च गीतवाद्यादिभिः पीठोपरि स्थापयित्वा भूतशुद्ध्यादिकं विधाय सामान्यार्घ्यं स्थापयित्वा देवी समीपे ताम्रादिपात्रे विष्णुशाखां स्थापयित्वा ओम् आरोपितासि दुर्गे त्वं सृष्टमये श्रीफलेऽपि च । स्थिरात्यन्तं हि न भूत्वा गृहे कामप्रदा भव । ओम् स्थां स्थीं स्थिरा भवेति स्थिरीकृत्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । यथा । प्रतिमायाश्चक्षुषि कज्जलं दत्त्वा कपोलौ स्पृष्ट्वा ओम् कालि कालि स्वाहा हृदयाय नमः । ओम् कालि वज्रिणि शिरसि स्वाहा । ओम् कालि कालेश्वरि शिखायै वषट् । ओम् कालि कालि वज्रे श्वरि कवचाय हुम् । ओम् कालि वज्रे श्वरि लौहदण्डायै स्वाहा । नेत्रत्रयाय वीषट् । ओम् कालि लौहदण्डायै अस्त्राय फट् । ओम् जयन्तीत्यादि पठित्वा हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा अस्यै प्राणा प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च । अस्यै देवत्व संख्यायै स्वाहा । पुनः कालि कालि स्वाहा हृदयाय नम इत्यादि सर्वम् ओम् जयन्तीत्यादि च पठित्वा ओम् मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनो त्वरिष्टं यज्ञं समिधं दधातु विश्वेदेवास इह मादयन्तामोम् प्रतिष्ठ इत्येतैः कालि कापुराणोक्तमन्त्रैरिति । अथवा भागमोक्तमन्त्रैः प्राणप्रतिष्ठा यथा । हृदये हस्तं दत्त्वा ओम् आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं षं सं ह्रौं हं सः भगवत्या दुर्गायाः प्राणा इह प्राणाः । पुनरपि दुर्गाया इत्यन्तमुक्त्वा जौव इह स्थितः । पुनः दुर्गाया इत्यन्तमुक्त्वा इह सर्वेन्द्रियाणि वाक्पानस्वक्चक्षुःश्रोत्रघ्राण प्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा इति । एवमन्येषां गणेशादीनाम् । ततः सपुष्पाक्षतमादाय देवीं ध्यायेत् यथा । श्रीं जटाजूटसमायुक्तामर्द्धन्दुक्तशेषराम् । लोचनत्रयसंयुक्तां भूर्ध्वःसदृशाननाम् । अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।

नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् । सुचारुदशनां देवीं
 पीनोन्नतपयोधराम् । त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुर-
 मर्दिनीम् । त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते खड्गं चक्रं क्रमादधः ।
 तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि निबोधत । खेटकं पूर्ण-
 चापञ्च पाशमङ्कुशमेव च । घण्टां वा परशुं वापि वामतः
 सन्निवेशयेत् । अधस्तात्माहिषं तद्वद् विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ।
 शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् । हृदि शूलेन निर्भिन्नं
 निर्यदन्त्रविभूषितम् । रक्तारक्तोक्तताङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
 वेष्टितं नागपाशेन भुक्तुटीभीषणाननम् । सपाशवामहस्ते न
 धृतकेशञ्च दुर्गया । वमद्गुधिरवक्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ।
 देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरि स्थितम् । किञ्चिद्दूर्ध्वं
 तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि । स्तूयमानञ्च तद्रूपममरैः सन्नि-
 वेशयेत् । इति अत्रातसीशण-कनकोत्तम-कान्तिकान्तमिति
 माकण्डेयपुराणीयतप्तकाञ्चनवर्णाभामिति पुराणान्तरेकवाक्य-
 त्वादितं मत्स्यपुराणीयं ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं दत्त्वा सोऽह-
 मिति विचिन्त्य सपुष्पाञ्चतमादाय आवाहयेत् । ओं सर्वभूत-
 मयोद्भूते सर्वासुरविमर्दिनि । अनुकम्पय मां देवि पूजास्थानं
 व्रजस्व मे । ओं आवाहयाम्यहं देवीं मृस्मये श्रीफलेऽपि च ।
 कैलासशिखराह्वे विन्ध्यार्द्धिर्मपर्वतात् । आगत्य विल्ब-
 शाखायां चण्डिके कुरु सन्निधिम् । ओं भूर्भुवः स्वर्भगवति
 दुर्गे इहागच्छ इहागच्छ इति आवाह्य ओम् स्थापितासि
 मया देवि मृस्मये श्रीफलेऽपि च । आयुरारोग्यमेच्छर्थं देहि
 देवि नमोऽस्तु ते । ओम् भगवति दुर्गे इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति
 ज्ञापयित्वा कृताञ्जलिः ओम् दुर्गे दुर्गस्वरूपासि सुरतेजो-
 रहाबले । सदानन्दकरे देवि प्रसीद मम सिद्धये । ओम्
 ह्येहि भगवत्यम्ब शत्रुक्षयजयप्रदे । भक्तितः पूजयामि त्वां

नवदुर्गे सुरार्चिते । पञ्चवैद्य फलोपेतैः पुष्पैश्च सुमनोहरैः ।
 पञ्चवे संस्थिते देवि पूजये त्वां प्रसीद मे । ओम् दुर्गे देवि
 समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय । यज्ञभागान् गृहाण त्वं
 योमिनौकोटिभिः सह । एहोहि परमेशानि सान्निध्यमिह
 कल्पय । पूजाभागं गृहाणेमं दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते । दुर्गे
 देवि समागच्छ गणैः परिकरैः सह । पूजाभागं गृहाणेमं
 मखं रत्न नमोऽस्तु ते । इति ततः शङ्खादिपात्रं पुरतो निधाय
 त्रिभागं जलेन आपूर्य दध्यक्षतपुष्पाणि यथालाभं वा दत्त्वा
 वमिति धेनुमुद्रया अमृतौक्यं क्रीं ओम् दुर्गायै नम इति
 अष्टधा जप्त्वा तनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्चाभ्युक्ष्य पुनर्ध्यात्वा
 इदमासनम् ओम् जयन्तीत्यादि उच्चार्य क्रीं ओम् दुर्गायै
 नम इति दत्त्वा कृताञ्जलिः ओम् भूर्भुवः स्वर्भगवति दुर्गे
 देवि स्वागतामि इति उच्चार्य एतत् पाद्यम् इदमग्न्यं
 सामगेतरस्तु एषोऽर्घं इति पूर्ववद्दद्यात् । इदमाचमनीयम्
 एष मधुपर्कः । इदमाचमनीयम् । इदं स्नानीयम् । इदं वस्त्रम्
 इदमाभरणम् । एष गन्धः । एतत् पुष्पम् । पुष्पाञ्जलिं त्रय-
 मालां गृहीत्वा ओम् कौसुमस्रजमेताञ्च चन्दनागुरुचर्चिताम्
 गृहाण त्वं महादेवि प्रसीद परमेश्वरि । एषा माला
 ओम् जयन्तीत्यादिना दद्यात् । कुमुदोत्पलपद्मानि कुन्-
 शेफालिका जवा । वकुलं तगरञ्चैव पुष्पाष्टकमुदाहृतम्
 इदं पुष्पाष्टकम् । विश्वपत्रं गृहीत्वा ओम् अमृतोद्ग-
 श्रीवृक्षं शङ्करस्य सदाप्रियम् । विश्वपत्रं प्रयच्छामि पवि-
 त्रं ते सुरेश्वरि । इदं विश्वपत्रम् । द्रोणपुष्पसत्ते ओम् ब्रह्म
 विश्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदाप्रियम् । तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि
 धर्मकामार्थसिद्धये । इदं द्रोणपुष्पम् । एष धूपः । एष दीपः
 एतन्नेवेष्ट्यम् । इदमाचमनीयम् । एतत्ताम्रलम् । अन्यानि

दृष्ट्वापि यथाकामं दद्यात् । ततो नवपत्रिकासमौघं गत्वा ओम्
 एहि दुर्गे महाभागे पत्रिकारोहणं कुरु । तव स्थानमिदं मर्त्ये
 शरणं त्वां व्रजाम्यहम् । इत्युक्त्वा घटे स्त्री ओम् कदलोस्त्रायै
 ब्रह्मास्त्रे नम इति क्रमेण दशोपचारैः पञ्चोपचारैर्गन्धपुष्पाभ्यां
 वा पूजयेत् । एवं दाडिमस्थां रक्तदन्तिकां, धान्यस्थां लक्ष्मीं,
 हरिद्रास्थां दुर्गां मानस्थां चामुण्डां, कपुस्थां कालिकां,
 विस्वस्थां शिवाम्, अशोकस्थां शोकरहितां, जयन्तीस्थां
 कार्तिकीञ्च पूजयेत् । एवं गणेशादीनामपि यथाशक्ति
 पूजा । ततो देवीं पाद्यादिभिः संपुण्य ङागादिवलिं
 दद्यात् । यथा स्वयमुत्तरासुखः स्नानं पूर्वाभिमुखं बलिं
 कृत्वा ओम् अस्त्राय फट् इत्यवलोक्य “ओम् अग्निः
 पशुरासीत् तेनाजयन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन्नग्निः स
 ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अपः । ओं वायुः
 पशुरासीत्तेनाजयन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् वायुः स ते
 लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अपः । ओं सूर्यः
 पशुरासीत्तेनाजयन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन् सूर्यः स ते
 लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अपः इति कुशोदकैः
 संप्रोक्ष्य ओं ङागपशवे नम इति गन्धादिभिरभ्यर्च्य ओं ङाग
 त्वं बलिरूपेण मम भाग्यादुपस्थितः । प्रणमामि ततः सर्व-
 रूपिणं बलिरूपिणम् । चण्डिकाप्रीतिदानेन दातुराप-
 दिनाशनम् । चामुण्डाबलिरूपाय वल्ले तुभ्यं नमोऽस्तु ते ।
 प्रक्षार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयन्भुवा । अतस्त्वां घातया-
 यय तस्माद् यज्ञे बधोऽबधः । इत्युच्चार्य ऐं ह्रीं श्रीं इति
 मन्त्रेण बलिं शिवरूपिणं ध्यात्वा तस्य मूर्ध्नि पुष्पं न्यसेत् ।
 ओम् अथेत्यादि महाबलभवनकामो दुर्गाप्रीतिकामो वा
 ‘मं ङागपशुं वज्रदेवतं भगवत्त्वे दुर्गादेव्यै तुभ्यमहं घात-

यिष्णे इति जलं दद्यात् । ततः कृष्णं पिनाकपाणिञ्च काल-
रात्रिस्वरूपिणम् । उग्रं रक्तास्त्रनयनं रक्तामात्रानुलेपनम् ।
रक्ताम्बरधरश्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम् । पिबमानञ्च रुधिरं
भुञ्जानं क्रव्यसंहतिम् । एवं खड्गं ध्यात्वा ओं रमना त्वं
चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधक । इत्यभिमन्त्र्य ह्रीं श्रीं ओम्
खड्गाय नम इति गन्धादिभिः संपूज्य ओम् अग्निर्विश्वमनः
खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः । श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल
नमोऽस्तुते । इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा ।
नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः । हिरण्यञ्च शरीरं ते
धाता देवो जनार्दनः । पितापितामहो देवस्त्वं मां पालय
सर्वदा । नीलजीमूतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः । भाव-
शुद्धोऽमर्षणश्च अतितेजास्तच्चैव च । इयं येन धृता क्षीणी
हृतश्च महिषासुरः । तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ।
इति पुष्पं दद्यात् । आं ह्रीं फट् खड्गमादाय कालि कालि
वज्रेश्वरि लीहदण्डायै नम इति जघ्ना पूर्वाभिमुखं बलिं
स्वयम् उत्तराभिमुखं उत्तराभिमुखं बलिं स्वयं पूर्वाभिमुखो
वा सकृच्छिन्द्यात् । ततो मृक्षमयादिपात्रे रुधिरमादाय
देवीसन्मुखे स्थापयित्वा ओम् अद्येत्यादि दशवर्षावच्छिन्न
दुर्गाप्रौतिकाम इमं छागपशुरुधिरबलिं दास्यामीति संकल्प्य
एष छागपशुरुधिरबलिः ओम् जयन्तीत्याद्युच्चार्य दद्यात् ।
ततः ओम् कालि कालि महाकालि कालिके पापनाशिनि ।
शोणितञ्च बलिं गृह्ण वरदे वामलोचने । ऐं ह्रीं श्रीं कौशिकि
रुधिरेशाप्सायताम् इति वदेत् । ततश्छागशिरसि ज्वल-
ह्वां दत्त्वा ओम् अद्येत्यादि दशवर्षावच्छिन्न दुर्गा प्रौतिकाम
इमं सप्रदीपच्छागश्रीर्षबलिं दास्यामीति संकल्प्य एष सप्रदीप-
च्छागपशुश्रीर्षबलिः ओम् जयन्तीत्याद्युच्चार्य दद्यात् । ततः

ओम् जय त्वं सर्वभूतेशे सर्वभूतसमाहृते । रक्ष मां निज-
भूतेभ्यो बलिं भुङ्क्ते नमोऽस्तु ते । इत्युक्त्वा खड्गस्वरुधिरमादाय
ओम् यं यं स्पृशामि पादेन यं यं पश्यामि चक्षुषा । स स
मे वश्यतां यातु यदि शक्तसमो भवेत् । ओम् ऐं ह्रीं श्रीं
नित्यक्षिप्त्वे मदद्रवे स्वाहा इति सर्ववश्यमन्त्रेण स्त्रीयललाटे
तिलकं कुर्यात् । महिषोत्सर्गे तु महिषारण्यपशुत्वेनागस्त्य-
प्रोक्षितत्वात्तद्दाने अग्निः पशुरासीदित्यादि मन्त्रैः प्रोक्षणं
नास्ति ततश्च एतत् पाठ्यम् । ओम् यथा वाहं भवान् हेष्टि यथा
वहसि चण्डिकाम् । तथा मम रिपून् हंसि शुभं वह लुलाप-ह ।
यमस्य वाहनस्त्वं वै वररूपधराव्यय । आयुर्वित्तं यशो देहि
कासराय नमोऽस्तु ते । ओम् महिषपशवे नम इति गन्धादिभिः
संपूज्य ह्राग इत्यत्र पशो इत्यूहेन वदेत् । रुधिरदाने तु फलं
शतवर्षावच्छिन्नं दुर्गाप्रोतिः । पूर्ववदन्यत् सर्वम् । मेघघाते
तु मेघ इत्यूहेन प्रयोज्यम् । रुधिरदाने तु एकवर्षाव-
च्छिन्नं दुर्गाप्रोतिः फलम् । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।
स्वदेहरुधिरदाने तु एष स्रगात्ररुधिरबलिः ओम् महा-
माये जगन्मातः सर्वकामप्रदायिनि । ददामि देहरुधिरं
प्रसीद वरदा भव । इत्युक्त्वा जयन्तीत्यादिना दद्यात् । प्रभू-
तबलिदाने ह्रीं वा ब्रीन् वायतः कृत्वा संप्रोक्ष्य तत्तत्पशुभ्यो
नम इति संपूज्य ह्राग त्वमिति बहुवचनानूहेन प्रयोगः ।
पञ्चमस्तरेऽप्येवं वाक्ये तु महाबलभवनकामोऽतुलविभूतिकामो
दुर्गाप्रोतिकामो वा एतान् पशून् घातयिष्ये इति रुधिरदाने
तु एष पशुरुधिरबलिः ओं जयन्तीत्याद्युच्चार्य ह्रीं ओं
दुर्गायै नमः पशुशीर्षदाने एष सप्रदीपपशुशीर्षबलिः पूर्ववत् ।
कुष्माण्डेक्षुबलिं दद्यात् । तत ओं जयन्तीति मन्त्रं यथा-
पक्षि जप्त्वा ओं शुद्धातिशुद्धगोमूत्रं त्वं गृह्णाणास्मत्कृतं त्वं

सिद्धिर्भवतु मे देवि त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थिते । इति जपं सम-
 र्पयेत् । ततः स्तव पठेद्यथा । ओं दुर्गां शिवां शान्तिकरीं
 ब्रह्माणीं ब्रह्मणः प्रियाम् । सर्वलोकप्रणेत्रीं प्रणमामि सदा-
 शिवाम् । मङ्गलां शोभनां शुद्धां निष्कलां परमां कलाम् ।
 विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् । सर्वदेवमयीं
 देवीं सर्वलोकभयापहाम् । ब्रह्मेशविष्णुनमिताम् प्रणमामि
 सदाशिवाम् । विन्ध्यस्थां विन्ध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीम् ।
 योगिनीं योगमातां च चण्डिकां प्रणमाम्यहम् । ईशान-
 मातरं देवीमौश्वरीमौश्वरप्रियाम् । प्रणतोऽस्मि सदा दुर्गां
 संसारार्णवतारिणीम् । य इदं पठति स्तोत्रं मृणुयाद्वापि यो
 नरः । स मुक्तः सर्वपापेभ्यो मोदते दुर्गया सह ।

अथ वरप्रार्थनम् । ओं सहस्रघ्न महाभाये चामुण्डे मुण्ड-
 मालिनि । आयुरारोग्यविजयं देहि देवि नमोऽस्तु ते । भूत-
 प्रेतपिशाचेभ्यो रक्षोभ्यः परमेश्वरि । भयेभ्यः मानुषेभ्यश्च देवेभ्यो
 रक्ष मां सदा । सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । उमे
 ब्रह्माणि कौमारि विश्वरूपे प्रसीद मे । रूपं देहि यशो देहि
 भाग्यं भगवति देहि मे । पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च
 देहि मे । चन्दनेन समालम्ब्य कुङ्कुमेन विलेपिते । विस्वपत्र-
 छतापीडे दुर्गे त्वां शरणं गतः । इत्युच्चार्य मूलमन्त्रेण
 पुष्पाञ्जलिद्वयं दद्यात् । ततो यथाकालमन्नमद्यस्नानपूषपाय-
 सादिकमुपानीय पूर्वोक्तमन्त्रेण दत्त्वा पानार्थं वासितजलम्
 आचमनीयं ताम्बूलञ्च दद्यात् । गीतवाद्यादिभिः शेषकालं
 नयेत् । इति सप्तमीपूजा ।

अथ महाष्टमीपूजा । तत्र पूर्वाषाढाद्युताष्ट्यां केवलायां वा
 कृतस्नानादिरात्रान्तः पूर्वमुख उदङ्मुखो वा दर्भासने उप-
 विश्य भूतशुद्धिं कुर्वीद् यथा । सोऽहमिति मन्त्रेण जीवात्मानं

नाभितो हृदिस्थे परमात्मनि संयोज्य पृथिवीं जले जलं तेजसि
 तेजो वायौ वायुमाकाशे प्रविश्य दक्षिणाङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटं
 धृत्वा यम् इति वायुवीजेन षोडशधा जप्तेन वायूत्कर्षणरूपपू-
 रकसंज्ञया वायव्या धारणया देहं शोषयित्वा नासापुटावङ्गु-
 ष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा रम् इति वज्रिवीजेन चतुःषष्टिधा जप्तेन
 वायुस्तम्भनरूपकुम्भकसंज्ञया अग्निचित्तनरूपया आग्नेया धार-
 णया देहं दाहयित्वा लम् इति इन्दुवीजेन द्वात्रिंशजप्तेन दक्षि-
 णनासापुटेन वायुनिःसरणरूपया रेचकसंज्ञया ऐन्द्र्या धारणया
 स्थिरीकृत्य वं इति वरुणवीजेन वायादिभूतानि व्योमादिभ्यो
 वह्निःकृत्वा हंस इति मन्त्रेण परमात्मतो जीवं नाभिपद्मे न्यसेत् ।
 ततः प्राणायामः । दक्षिणनासापुटं धृत्वा श्रीं जयन्तीत्यादि
 मन्त्रेण शनैरेकधा जप्तेन वामनासया वायूत्तोलनरूपं पूरकं
 नासिके धृत्वा चतुर्धा जप्तेन वायुधारणं कुम्भकं वामनासां
 धृत्वा दक्षिणनासया त्रिधा जप्तेन वायुत्वजनं रेचकं पुनर्द-
 क्षिणनासया पूरकं पूर्ववत्ताभ्यां कुम्भकं वामया रेचकं
 पुनर्वामया पूरकम् उभाभ्यां कुम्भकं दक्षिणया रेचकमिति ।
 ततोऽङ्गन्यासः । अनङ्गुष्ठहस्ताङ्गुलिभिः श्रीं कालि कालि
 स्वाहा हृदयाय नम इति हृदि । तर्जनीमध्यमाभ्याम्
 श्रीं कालि कालि वज्रिणि शिरसि स्वाहा इति शिरसि ।
 अघोऽङ्गुष्ठमुष्टिकया श्रीं कालि कालेश्वरि शिखायै वषट्
 इति शिखायाम् । विपरीतपर्थ्यन्तकरतलाभ्याम् ओम् कालि
 कालि वज्रेश्वरि कवचाय हुं इति आशिरः पादपर्थ्यन्तम् ।
 तर्जनी मध्यमानामिकाभिः ओम् कालि वज्रेश्वरि लौह-
 दण्डायै नेत्रत्रयाय वीषट् इति नेत्रयोः । ओम् कालि लौह-
 दण्डायै अस्त्राय फट् इति एवं करन्यासं न्यस्य ऊर्ध्वाध ऊर्ध्वदि-
 तालत्रयं दत्त्वा छोटिकादिभिः दशदिशो बध्नीयात् । ततः

शङ्खादिपात्रं पुरतो निधाय त्रिभागजलेन आपूर्य्य तत्र दध्य-
 क्षतपुष्पाणि यथालाभं दत्त्वा वं इति धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य
 क्लीं ओम् दुर्गायै नम इति अष्टधा जप्त्वा तेन उदकेन आत्मानं
 पूजोपकरणञ्च अभ्युक्ष्य जटाजूटेत्यादिना ध्यात्वा स्वगिरसि
 पुष्पं दत्त्वा सोऽहमिति विचिन्त्य मानसोपचारेः संपूज्य पुन-
 र्ध्यात्वा इदम् आसनम् ओम् जयन्तीत्यादि उच्चार्य्य क्लीं
 ओम् दुर्गायै नम इति दत्त्वा कृताञ्जलिः ओम् भूर्भुवः
 स्वर्भगवति दुर्गे स्वागतासि इति पृच्छेत् एवं पाद्यम्
 अर्घ्यादि दधि मधु घृतात्मको मधुपर्कः पुनराचमनीयं
 ततो दर्पणप्रतिविम्बस्थां देवीं लौकिक षष्ठ्याधिक शत-
 त्रयतोलकान्यूनं जलमादाय इदं स्नानीयं जलम् । ओम्
 नारायण्यै विद्महे चण्डिकायै धीमहि तन्नश्नणी प्रचोद-
 यात् । जयन्तीत्यादि उच्चार्य्य क्लीं ओम् दुर्गायै नम इति
 स्नापयेत् । फलभूमार्थी तु दर्पणप्रतिविम्बस्थां घृताभ्यङ्गो-
 हर्त्तनोष्णोदकप्रक्षालनपूर्वकम् अन्यस्नानीयेन तथैव स्नाप-
 यित्वा जलेन स्नापयेत् । तत्र अष्टरत्नाधिक लौकिक
 माषद्वयाधिकद्वयोतिशयसंख्यक तोलकान्यूनं घृतमानीय इदम्
 अभ्यङ्गनीयं घृतम् ओम् जयन्तीत्यादिना अभ्यङ्गयेत् । यव-
 गोधूमयोर्धूर्णमादाय इदम् उहर्त्तनीयं चूर्णं पूर्वोक्तमन्त्रेण
 उहर्त्तयेत् । घृतस्नाने तु पूर्वपरिमितं घृतमानीय इदं स्नानीयं
 घृतम् एवं दुग्धेन दध्ना मधुना ततः पूर्ववत् उहर्त्तनं ततस्तत्-
 संख्यकैश्चन्दनजलैर्मिलितं प्रत्येकं वा द्रोणपुष्पजलेन वा रत्न-
 जलेन वा अगुरुजलेन वा स्नापयेत् । ततो नूतनवाससा जल-
 मपनीय इदम् आचमनीयम् इदं वस्त्रम् ओम् तन्मुसन्तान-
 संयुक्तं रञ्जितं रागवस्तुना । दुर्गे देवि भज प्रीतिं वाससे ।
 परिधीयताम् । पूर्ववत् आचमनीयं यथालाभम् इदं हैमभूष-

यम् इदं रजतभूषणं इदं शङ्खभूषणं मणिमुक्तादिना विचित्र-
 भूषणं सिन्दूरभूषणं दर्पणं पङ्कसूत्रं विचित्रभूषणं यथालाभम्
 अन्नपात्रोपभूषणं जलपात्रोपभूषणं रैत्यपात्रोपभूषणं तान्त्र-
 पात्रोपभूषणं हेमपात्रोपभूषणं रजतपात्रोपभूषणं कृत्रोपभूषणं
 चामरोपभूषणं ध्वजोपभूषणं तालवृन्तोपभूषणं घण्टोपभूषणं
 शय्योपभूषणम् इदं चन्दनानुलेपनम् अङ्गुष्ठयुक्तया कनिष्ठा-
 रूपया गन्धमुद्रया एवं कृष्णागुरुकालेयकं कर्पूरं कुङ्कुम-
 कस्तूरीप्रभृतीनि प्रत्येकमेकत्र वा यथालाभं वा दद्यात् ।
 १ एषां पञ्चरजसां चूर्णानि गन्धत्वेन देयानि । पद्मचम्पक-
 कुमुदोत्पलमालतीमल्लिकाजवाबन्धुकापराजिता कुन्दाशोका-
 दौनि पुष्पाणि आदाय यथालाभम् एतानि पुष्पाणि एतत्
 पुष्पं वा दद्यात् अङ्गुष्ठयुक्ततर्जनीरूपया पुष्पमुद्रया अपामार्ग-
 भृङ्गराजामलकीतुलसीविष्वक्पत्राणि यथालाभं वा आदाय
 एतानि पत्राणि एतत्पत्रं वा दद्यात् । एषा माला ओम्
 कौसुमस्रजम् एताञ्चन्दनागुरुचर्चिताम् । शृङ्गाण त्वं
 महादेवि प्रसौढ परमेश्वरि । जयन्तीत्यादिना दद्यात् ।
 द्रोणपुष्पम् आदाय ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा
 प्रियम् । तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धये । ओं
 जयन्तीत्यादिना दद्यात् । विल्वपत्रम् आदाय ओम् अमृतो-
 ज्ज्वं श्रीहृत्वं शङ्करस्य सदा प्रियम् । तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि
 पवित्रं ते सुरेश्वरि । पूर्ववद्दद्यात् । दक्षमानं घृतं गुग्गुलुम्
 आनीय एष धूपः ओं धूपोऽयं देवदेवेशि घृतगुग्गुलुयोजितः ।
 शृङ्गाण वरदे मातः दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते । ओं जयन्तीत्या-
 दिना दद्यात् । सन्धवे मधुमुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुल्वगुरु-
 शैलजम् । सरलं सिंहसिंहायं दशाङ्गी धूप उच्यते । दशाङ्ग-
 धूपमादाय पूर्वोक्तं मन्त्रं विना मूलेन दद्यात् । एष दीपः ।

अग्निज्योतीरविज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च ज्योतिषामुत्तमं
दुर्गे दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् । सर्वत्र एतादृशपाठेऽपि जयन्ती
त्यादिना दद्यात् । विशेष मन्त्राभावे सुतरां तथा घृततिल
तैल सर्षपतैलाद्यन्यतमोपस्कृतां यथालाभं वा दत्त्वा जयध्वनि
मन्त्रमातः स्वाहा इति घण्टां संपूज्य वादयन् देवीं नीरा
जयेत् । यथालाभं नैवेद्यानि दद्यात् । विशेष नान्ना चेत्तद
एतद्घृतम् इदं दधि इदं दुग्धम् एते चिपिटका एते लड्डुक
एते लाजा एतानि कदलकानि नारिकेलफलानि एतानि
जम्बीराणि एते इक्षुदण्डाः एतानि कुभाण्डानि एतानि
सुखाशकानि एते मोदकाः इदमाचमनीयम् एतानि ताम्बूलानि
जयन्तीत्यादिना दद्यात् ततो यथालाभं द्रव्यं दत्त्वा यथा
शक्तिं जयन्तीति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्थं स्तुत्वा प्रणमेत्
ततो मन्त्रिषासुरसिंहगणेशादीनां यथाशक्ति पूजा कार्या ।

अथ भ्रावरणपूजा । देव्या दक्षिणपार्श्वे पञ्चोपचारैः गन्ध
पुष्पाभ्यां वा ह्रीं श्रीं जयन्त्यै नमः एवं मङ्गलायै काल्यै भद्र
काल्यै कपालिन्यै दुर्गायै शिवायै क्षमायै धात्र्यै स्वाहायै
स्वधायै । देव्याः पूर्वभागे ह्रीं उग्रचण्डायै नमः एवं प्रच
ण्डायै चण्डनायिकायै चण्डायै चण्डवत्यै चण्डरूपायै अति
चण्डिकायै । ततो देव्या वामदिशि तथैव ह्रीं श्रीम् उग्रदं
ट्टायै नमः एवं महादंष्ट्रायै शुभदंष्ट्रायै करालिन्यै भौमनेत्रायै
विशालाक्ष्यै मङ्गलायै विजयायै जयायै । ततो देवी पुरतः
स्तथैव ह्रीं श्रीं मङ्गलायै नमः एवं नन्दिन्यै भद्रायै लक्ष्म्यै
कीर्त्यै यशस्विन्यै पुष्ट्यै शिवायै साध्व्यै यशायै शोभायै जयायै
धृत्यै चानन्दायै सुनन्दायै । ततो देव्या दक्षिणे चतुःषष्टि-
मातरः अशक्तौ हाविंशत् जोड्म अष्टौ वा पञ्चोपचारैर्गन्ध-
पुष्पाभ्यां वा पूजयेत् । यथा ह्रीं श्रीं विजयायै नमः एवं

मङ्गलायै भद्रायै हृत्वे शा न्त्यै शिवायै क्षमायै सिद्धेयै तुष्ट्यै
 * उमायै पुष्ट्यै श्रियै ऋद्धेयै रत्यै दीप्तायै कान्त्यै । यशायै लक्ष्म्यै
 ईश्वर्य्यै हृष्टेयै शक्त्यै जयावत्यै ब्राह्म्यै जयन्त्यै अपराजितायै
 अजितायै मानस्यै खेतायै दित्यै मायायै महामायायै मोहि-
 न्यै ११ । लालसायै तीव्रायै विमलायै गौर्य्यै मत्स्यै दुर्गायै
 क्रियायै अरुन्धत्यै घण्टायै कर्णायै सकर्णायै कपालिन्यै
 रौद्रेयै काल्यै मायूर्य्यै विनेत्रायै सुरूपायै बहुरूपायै रिपुहायै
 अश्विकायै चर्चिकायै सुरपूजितायै वैवस्वत्यै कौमार्य्यै माहे-
 श्वर्य्यै वैष्णव्यै महालक्ष्म्यै कार्तिक्यै कौशिक्यै शिवदूत्यै शिवायै
 चामुण्डायै ६४ । अथ मातरः । ह्रीं श्रीं ब्राह्मण्यै नमः एवं माहे-
 श्वर्य्यै कौमार्य्यै वैष्णव्यै वाराह्यै इन्द्रायै चामुण्डायै महा-
 लक्ष्म्यै । पूर्वादि दिक्षु श्रीं शिवदूत्यै मध्ये चण्डिकायै मातृणां
 पुरोभागे श्रीम् भैरवाय नम इति पञ्चोपारैः पूजयेत् । श्रीम्
 महिषासुराय नमः । ततोऽङ्गपूजा । श्रीम् कालि कालि
 स्वाहा हृदयाय नम इति गन्धपुष्पाभ्यां पूजयेत् । एवं
 कालि कालि वज्रिणि शिरसे स्वाहा नमः । श्रीम् कालि
 कालेश्वरि शिखायै वषट् नमः । कालि वज्रेश्वरि कवचाय हुं
 नमः । आग्नेयादिर्विदिक्षु श्रीम् कालि कालि वज्रेश्वरि लौह-
 दण्डायै स्वाहा नेत्रत्रयाय वीषट् नमः । देव्यग्रे श्रीम् कालि
 लौहदण्डायै अस्त्राय फट् नमः इति पूर्वादिदिक्षु पूजयेत् ।
 देव्याः शिखां भावयन् श्रीम् ईशानाय नमः इति संपूज्य मुखं
 भावयन् श्रीम् कालि कालि तत्पुरुषाय नमः हृदयं भावयन्
 श्रीम् वज्रेश्वरि अघोराय नम अघो भावयन् श्रीम् लोहद-
 ण्डायै वामदेवाय नमः सर्वाङ्गं भावयन् श्रीम् स्वाहा सद्यो-
 जाताय नमः । ततोऽस्त्राणि पूजयेत् । देव्या दक्षिणभागे
 श्रीम् त्रिशूलाय नमः एवं खड्गाय चक्राय तीक्ष्णबाणाय

शक्तये । वामभागे खेटकाय पूर्णचापाय पाशाय अक्षुषा
चण्डाये । ततः सिंहासनपूजां । ओम् वक्षनखदंष्ट्रायुधा
सिंहासनाय हुं फट् नमः । ततो देव्याः पुरतः पद्मं निर्मा
प्रागादिदलेषु कर्णिकाया जले वा एतत् पादम् ओम् रु
चण्डायै नमः अभावे पञ्चोपचारैर्गन्धपुष्पाभ्यां वा पूजयेत्
एवं प्रचण्डायै चण्डोग्रायै चण्डनायिकायै चण्डायै चण्डवा
चण्डरूपायै अतिचण्डिकायै मध्ये उग्रचण्डायै । तत्र ओ
दक्षयज्ञविनाशिन्यै महाघोरायै योगिनौकोटिपरिहृता
भद्रकाय्यै ह्रीं दुर्गायै नम इति पुष्पाञ्जलित्रयेन पूजयेत्

अथ शस्त्रपूजा । तत्रादौ खड्गपूजा । ओम् अस्मिन्
सनः खड्ग इति पूर्वोक्तं पठन् ओम् खड्गाय नम इति संपूज
कुरिकां पूजयेत् । ओम् सर्वायुधाना प्रथमं निर्मिता
पिनाकिना । शूलायुधादिनिष्कृत्य कृत्वा सुष्टिपद्मं शुभम्
चण्डिकायाः प्रदत्तानि सर्वदुष्टनिवर्हिणी । तथा निस्तारित
चासि देवानां प्रतिदेवता । सर्वसम्पत्कामभूतासि सर्वाशुभ
निवर्हिणी । कुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमोऽस्तु ते
ओम् कुरिकायै नमः । ततः कटारकपूजा । ओम् रक्षा
ङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष वाजिवलानि च । मम देहं सद
रक्ष कटारक नमोऽस्तु ते । ओम् कटारकाय नमः ।

अथ धनुःपूजा । ओम् सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारि
सूदन । चाप मां समरे रक्ष साकं शरगणेरिह । धृत
कण्ठेन रक्षार्थं संहाराय हरेण च । त्रयौमूर्त्तिगतं देव
धनुरस्त्रं नमाम्यहम् । ओम् धनुषे नमः ।

अथ कुन्तपूजा । प्रास पातय शत्रून् स्वमनया लोकमा
यया । गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यञ्च रक्षताम् । ओम्
कुन्ताय नमः ।

अथ वर्मपूजा । शर्मप्रदस्त्वं समरे वर्मन् सैन्यं यशोऽयमे ।

रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेयं नमोऽस्तु ते । ओम् वर्मणे नमः ।

अथ चामरपूजा । शशाङ्ककरसङ्काशं हिमहिच्छोर-
पाण्डुरं । प्रोत्सारय त्वं दुरितं चामरामरवज्रम् । ओम्
चामराय नमः ।

अथ छत्रपूजा । यथाश्वदुष्कादयते शिवायेनां वसुध-
राम् । तथा मां कादय छत्रं युद्धाध्वनिगतं सदा । ओम्
छत्राय नमः ।

अथ ध्वजपूजा । शक्रकेतो महावीर्यः सुपर्णस्त्वां समा-
श्रितः । पक्षिराजो वेनतेयस्तथानारायणध्वजः । काश्य-
पेयोऽमृताहर्ता नागारिविष्णुवाहनः । अप्रमेयो दुराधर्षो
रणं देवारिसूदनः । गरुडान् मारुतगतिस्त्वयि सन्निहितः
स्थितः । साश्ववर्मायुधानाञ्च रक्षास्माकं रिपून् दह । ओम्
ध्वजाय नमः ।

अथ पताकापूजा । हुतभुग् वसवो रुद्रा वायुः सोमो
महर्षयः । नागकिन्नरगन्धर्वा यक्षभूतमहोरमाः । प्रमथाश्च
सङ्गादित्यैर्भूतेशो मातृभिः सह । शक्रसेनापतिः स्कन्दो
वरुणश्चाश्रितः त्वयि । प्रतिहन्तुं रिपून् सर्वान् राजा विजय-
मृच्छतु । यानि प्रयुक्तान्यरिभिर्दूषणानि समग्रतः । निह-
तानि सदा तानि भवन्तु तव तेजसा । कालनेमिवधे
युद्धे युद्धे त्रिपुरघातने । हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे देवासुरे
तथा । शोभितासि तथैवाद्य शोभस्व समरं स्मर । नीलां
वक्त्रां सितां दृष्ट्वा नश्यन्त्वाश्च ममारयः । ओं पताकायै नमः ।

अथ दुन्दुभिपूजा । दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोषाद् दृढश-
कम्पनः । भव भूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्धनः । यथा
जीमूतशब्देन हृष्यन्ति वरवारणाः । तथास्तु तव शब्देन

हर्षोऽस्माकं जयावहः । यथा जीमूतशब्देन शीघ्रा
वासोऽभिजायते । तथात्र तव शब्देन ब्रह्मन्वत्सदृश्वी
रणे । श्रीं दुन्दुभये नमः ।

अथ शङ्खपूजा । श्रीं पुण्यं त्वं शङ्खं पुण्यानां मङ्गलानाञ्च
मङ्गलम् । विष्णुना विभूतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ।
श्रीं शङ्खाय नमः ।

अथ सिंहासनपूजा । विजयी जयदो जेता रिपुघाती
प्रियङ्करः । दुःखहा शर्मदः शान्तः सर्वारिष्टविनाशनः ।
इत्यष्टौ तव नामानि यस्मात् सिंहपराक्रमः । तेन सिंहा-
सनेति त्वं नाम्ना देवेषु गोयते । त्वयि स्थितः शिवः साक्षात्
त्वयि शक्रः सुरेश्वरः । त्वयि स्थितो हरिर्देवस्त्वदर्थं तप्यते
तपः । नमस्ते सर्वतोभद्र शिवो भव मञ्जोपती । त्रैलोक्य-
जयसर्वस्व सिंहासन नमोऽस्तु ते । श्रीं सिंहासनाय नमः ।

ततो नवपत्रिकासमौषं गत्वा पञ्चोपचारैर्गन्धपुष्पाभ्यां
वा पूजयेत् । एष गन्धः श्रीं श्रीं ब्राह्मर्यै नमः एवं रत्नदन्ति-
कादयः प्रत्येकं पूज्याः । ततो देवीसमौषं गत्वा पूर्ववत्
जयन्तीत्यादिना देवीं पूजयित्वा च छागाटिबलिं दद्यात् ।
ततो जम्बा जपं समर्प्य स्तुत्वा प्रणमेत् । ततो माषभक्तबलिं
दद्यात् यथा । गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ माषभक्तबलि-
मुपासीत एष माषभक्तबलिः श्रीं जयन्त्ये नमः एवं मङ्गलायै
काश्ये भद्रकाश्ये कपालिन्ये दुर्गायै शिवायै जमायै धात्र्यै
स्वाहायै स्वधायै इति दत्त्वा श्रीम् उषचण्डायै नम इत्याद्य-
ष्टाभ्यः श्रीं श्रीम् उषदंष्ट्रायै नमः इत्यादि चतुःषष्टि मातृभ्यः
एवं श्रीं श्रीं ब्राह्मर्यै नम इत्यादि मातृभ्यः । ततो माषा-
मांसाद्यैर्देव्यो दिक्षु बलिर्निशि । तत्र एष माषभक्तबलिः श्रीं
श्रीकपालसहजमन्त्रसुरासुरगणनन्धवयसराक्षसविद्याधरगङ्ग-

महोरगकिन्नरगजेन्द्र देवतासु रो भूत पिशाच क्रव्याद मनुष्य
मातृगण योगिनी डाकिनी शाकिनीगणा इमं नानाद्रव्य-
सहितबलिं गृह्णन्तु हुं फट् स्वाहा । श्री लोकपालादिभ्यो
नम इति दत्त्वा श्रीम् शिवाः कङ्कालवेतालाः पूतना जम्बका-
दयः । सर्वे ते वृत्तिमायान्तु बलिदानेन तोषिताः । एष
माषभक्तबलिः श्रीम् शिवादिभ्यो नमः । ततो यथाकालं
यथालाभमन्त्रव्यञ्जनपूषपायसादिकमानीय गन्धादिना संपूज्य
दद्यात् । पानार्थं वासितजलम् आचमनीयं ताम्बूलञ्च शेषे
कुमारौर्भोजयेत् ब्राह्मणानपि । शेषं नृत्यगौतवाद्यादिभिः
नयेत् । इति महाष्टमौपूजा ।

अथ सन्धिपूजा । तत्र महाष्टमौ शेषदण्डं महानवमौ
प्रथमदण्डात्मको यः कालः तत्र महाष्टमौपूजावत् यथालाभं
पूजां कुर्यात् । महानवमौक्षण एव क्रागादि बलिदानं
न तु महाष्टमौक्षणे । अथ अर्द्धरात्रपूजा यद्दिनेऽर्द्धरात्रे महा-
ष्टमौ लाभस्तद्दिने फलभूमार्थिना पूर्ववत् यथालाभं पूजा
कर्त्तव्या यदि तु उभयदिनेऽर्द्धरात्रे महाष्टमौलाभस्तदा पूर्व-
दिने एव पूजा ।

अथ नवमौक्त्यम् । तत्र उत्तराषाढायुक्तायां केवलायां वा
महानवम्यां महाष्टमौपूजावत् (कालाख्ये तु सप्तमौ पूजावच्च)
यथालाभं कृत्यं विधाय पिष्टप्रदौषयवधान्यसर्षपैर्यथालाभो-
पपक्वैः आचारात् व्यस्तपाणिभ्यां शिरः प्रभृतिपादपर्यन्तं निर्म-
च्छ्यन् देवीं नीराजयेत् । ततो होमं कुर्यात् । तद्दिने होमा-
सामर्थ्यं महाष्टम्यां होमं कुर्यात् । शक्तस्तु उभयदिन एव
कुर्यात् । तत्र स्वयच्छोक्तविधिना बलिदानमग्निं संस्थाप्य
वित्पत्रसहितैस्त्रिलोकादशपर्वप्रकिया आद्रामलकमालया
वा उत्तानकरेण देवतीर्थेन श्रीम् जयन्तीत्यादि स्वाहान्त-

मन्त्रेण षष्टीसरशतकृत्यो जुहुयात् । स्वगृहीतविधिना
 हविषासहितं होमशेषं समापयेत् । असामर्थ्यं होमकारणाय
 ब्राह्मणं तृणयात् । गृहस्तु सदैव होमाय ब्राह्मणं तृणयात् ।
 ततः प्रार्थयेत् । ओम् यच्चष्टिदं तपश्चिदं यच्चिदं पूजने
 मम । सर्वं तदष्टिदमस्तु भास्कारस्य प्रसादतः । यद्वत्
 भक्तिभावेन पत्रं पुष्पं फलं जलम् । आवेदितञ्च मेवेद्यं
 तद् गृहाणानुकम्पया । ओम् यदक्षरं परिभ्रष्टं मात्राहीनञ्च
 यद्वेत् । अन्तुमर्हसि मे देवि कस्य न खलितं मनः ।
 ततस्तान्त्रादिपात्रे कुशत्रयतिनजलानि आदाय ओम् अथ
 आग्निमी मासि शुक्ले पक्षे महानवम्यां त्रिथौ अमुकगोत्रः
 श्री अमुकदेवशर्माकनैतद्वार्षिकं शरत्कालीनं दुर्गामहापूजा-
 कर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणांमदं काञ्चनं तन्मूर्खं वा विष्णुदेवतम्
 अमुकगोत्राय अमुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददे ।
 अन्वार्थकारणे तु ददं इत्यत्र ददानीति विशेषः । ब्राह्मणा-
 सन्निधाने तुभ्यं विना यथामन्त्रश्रुतीनाम् इति विशेषः ।
 ततो ब्राह्मणं कुमारो पादप्रक्षालनपूर्वकं यथेष्टं द्रव्यं भोज-
 यित्वा तद्वस्त्रादञ्चतादिकं शिरसि विधाय भक्त्या अनुव्रजेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् शेषकालं गीतवाद्यादिभिर्नयेत् ।

अथ दशमीकृत्यम् । कृतस्नानादिरात्रान्तः पूर्ववहेवीं पाद्या-
 दिभिर्यथाकामं वा संपूज्य ओम् दुर्गां शिवाम् [६७२ पृ० २ पं]
 इत्यादिना स्तुत्या प्रणम्य मन्त्रिष्यतीति आदिना सर्वमङ्गलं मङ्गल्ये
 श्विदे सर्वाहंसाधिके । शरस्व्ये त्रयम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु
 ते । इत्यन्तेन संप्रार्थ्य ओम् विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं
 यद्वर्त्तनम् । पूर्वं भवत् तत् सर्वं त्वत् प्रसादादात् महेश्वरि ।
 इति संप्रसाद्य संहारमुद्रया पुष्पं गृहीत्वा अमस्मेति विसृज्य
 निर्माळ्यं गृहीत्वा अस्तेष्वर्थ्ये नम इति ऐशान्यां दिशि पूज-

येत् । श्रीम् उतिष्ठ देवि चामुखे शुभां पूजां प्रगृह्य च ।
 ब्रह्मस्रम कल्याण मष्टाभि शक्तिभिः सह । गच्छ गच्छ
 परं स्थानं स्वस्थानं देवि चण्डिके । ब्रज स्रोतो जले वृष्टे
 तिष्ठ गेहे च भूतये । इत्याभ्यां प्रतिमां विश्वशास्त्राच्च नव-
 पत्रिकाच्च उखाप्य स्थानान्तरे नीत्वा पूर्ववत् पिष्टकप्रदीपा-
 दिभिर्नीराजयेत् । ततो नृत्यगीतवाद्यब्रह्मघोष क्रीडा-
 कौतुकमङ्गलपुरःसरं स्रोतोजलसमीपं गत्वा श्रीम् दुर्गे देवि
 जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजिते । संवत्सरव्यतीते तु पुन-
 रागमनाय च । इमां पूजां महादेवि यथाशक्ति निवेदिताम् ।
 रक्षार्थं तु समादाय ब्रजस्र स्थानमुत्तमम् । इत्याभ्यां स्रोतसि
 मज्जयेत् । ततो धूलिकर्दमविशेषक्रीडाकौतुकमङ्गलभग-
 लिङ्गामिधानं भगलिङ्गप्रगीतपराक्षिप्तपराक्षेपकरूपं श्राव-
 रोत्सवं कुर्यात् । ततो देव्या पञ्चद्वारादिकं ब्राह्मवेभ्यो
 दद्यात् । ततः शान्खाशिष्यो ब्राह्मवेभ्यो गृह्णीयात् इति ।
 इति वन्द्यवटीय श्रीमन्महामहोपाध्याय रघुनन्दनमहापात्रे-
 विरचिता शारदीया महापूजापद्धतिः

समाप्ता ।

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१. चाणक्यीय व्याकरणम्.	१	२५. भागिनीविद्यास संक्षिप्तटीकासह १०.	
२. चण्डवन् पाणिनीयम्	१०	२६. चण्डरामायणम् सटीक	१
३. चण्डादिचण्डम् सटीक	२	२७. (चण्डरामायणम्) भोजयणम्	१०
४. चणिकल्पद्रुम (धातुपाः)	१०	२८. चतुर्कावलिः	१०
५. चण्डादिव्याकरणं वा चातक	२	२९. माधवचण्ड्या	१०
६. चातुर्पाददर्शः	११०	३०. मेघदूत मन्त्रिनावज्ञत टीकासहित	१०
७. चरिभाषीन्दुशेखर सटीक	१	३१. मेघदूत सटीक तुल्यभूषणम्	१०
८. कुम्भवीरव्याकरणम् सटीक	११०	३२. रघुवंश काव्य सटीक	११०
९. वाक्यमञ्जरी (मङ्गाचरः)	१०	३३. रघुवंश मूलभाज ७, ८, १२ सर्वाः	१०
१०. वेदाकरचण्ड्यासहार	१०	३४. राजमञ्जलि सटीक	१
११. चण्डकीमुद्रिव्याकरणम्	१०	३५. शिशुपायवधकाव्य सटीक (नाथ)	२
१२. चिह्नानुभासनं सटीक	१०	३६. मधकथासरित्सागर सम्पूर्ण	६
१३. चन्द्रोपादर्शः	१०	३७. कादम्बरी विस्तृतव्याख्यासहित	२
१४. चन्द्राक्षरम्	१०	३८. दम्भकुमारचरितमयकाव्य सटीक	१
१५. चारुलताव्याकरण सटीक पूर्वार्धम्	१	३९. दामिनीपुत्रिकासंक्षिप्तभाजन	१
१६. चारुलताव्याकरण सटीक उत्तरार्धम्	१	४०. पञ्चतन्त्रम् विश्वकर्मासहित सटीक	१
१७. चिह्नानुभाषी सरकासहिता	१०	४१. नटविद्यासहित	१०
१८. चतुर्लङ्कार काव्य सटीक	१	४२. नासवदना मयकाव्य सटीक	१
१९. काव्यसंग्रह मूलभाज	१	४३. वेतालपक्षविंशतिः (सरस्वत)	१०
२०. काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभाजः	१	४४. मङ्गलविजय	११०
२१. काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभाजः	१	४५. भोजयणम्, संस्कृत मय	१०
२२. काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभाजः	१	४६. कर्णधारिणः सटीक भाष्यसहित	१०
२३. किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	११०	४७. कर्णधारिणः सटीक भाष्यसहित	१
२४. कुमारसङ्गवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक	१०	४८. संक्षिप्तचिन्तामञ्जरी प्रथमभाजः	१
२५. कुमारसङ्गवकाव्य उत्तरखण्डसटीक	१०	४९. संक्षिप्तचिन्तामञ्जरी द्वितीयभाजः	१०
२६. नीतमीविन्द काव्य सटीक	१०	५०. संक्षिप्तचिन्तामञ्जरी तृतीयभाजः	१०
२७. चन्द्रशेखरचण्ड्या	१	५१. संक्षिप्तचिन्तामञ्जरी चतुर्थभाजः	१०
२८. मञ्जरी काव्य सटीक	१	५२. द्वितीयद्वय सटीक	१०
२९. नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक	१	५३. चमरकीय	१०
३०. नैषधकाव्य मयमसंग्रहसहित सटीक	१०	५४. वाचकालम् (उद्भवविधान)	२००
३१. पुष्पावलिभास काव्य सटीक	१०	५५. मीढनीकीय	१
३२. विश्वकीयतपस्विनी (चण्ड्या) १०		५६. चन्द्रसीमन्तानिधिः	१
३३. मञ्जरी टीकासहित	१	५७. चण्डरामनाटक सटीक (सुतार)	१०
३४. भाषिणीविद्याकाव्य सटीक	१०	५८. चण्डरामनाटक मूलभाज	१०

१६ कमरराजपरिवर्तनाटक सटीक	१	१०१ काव्यालङ्कारसूत्रसिद्धान्त	
१७ चरूपनक्षत्रीनाटिका सटीक	१०	१०४ वागमटाकहार	
१८ चक्रकीर्तिनाटक सटीक	११	१०५ सरस्वतीमण्डाभरण सटीक	
१९ चैतन्यचन्द्रीदयनाटक सटीक	२	१०६ सङ्गीतमारिजात(सङ्गीतशास्त्र)	
२० चणकचरित्रनाटक सटीक	१०	१०७ चन्द्रीनक्षत्री उपरजाकर सटीक	
२१ नागानन्दनाटक सटीक	१०	१०८ नुतनीधः (चन्द्रीनक्ष) सटीक	
२२ नागानन्दनाटक सूत्र	१०	१०९ पिङ्गलचन्द्रः शास्त्र उल्लिखित	
२३ प्रवीणचन्द्रोदयनाटक सटीक	१	११० मङ्गलनिर्वाणतन्त्रम् सटीक	
२४ प्रसन्नराजवनाटक जयदेवकृत	१	१११ सारदातिलक तन्त्रम्	
२५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	१०	११२ मन्मथोदधि तन्त्र सटीक	
२६ प्रवर्णतिलक भाष्य नाटक	१७	११३ रुद्रवामक तन्त्र	
२७ बाह्यरामायणनाटक सटीक	१	११४ रुद्रनाथविद्यासंवरः	
२८ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक)	१	११५ कामन्दकी नीतिसारः	
२९ विद्वत्सामञ्जिकानाटिका सटीक	१०	११६ चापकथनतन्त्रम् सटीक	
३० वीरवीरनाटक सटीक	१०	११७ धर्मनीतिसारः सटीक	
३१ सहिष्णुसाधननाटक सटीक	२	११८ वसन्तविराटपद्यतिः	
३२ महाभाटक कुरुक्षेत्राटक सटीक	११	११९ तुलनादानादिपद्यतिः (वृत्ताचरः)	
३३ महाभाटकम् (कुरुक्षेत्राटकम्)	१०	१२० धर्मशास्त्रसंग्रहः	१०
३४ महावीरचरित्रनाटक सटीक	११०	१२१ नीरमित्रोदय (कृतिसास्त्र)	११
३५ महावीरचरित्रनाटक सूत्रमात्र	१०	१२२ अनुसंहिता कुरुक्षेत्राटक टीका- प्रतिपद	१
३६ भावतीसाधननाटक सटीक	१०	१२३ विद्यानन्दन सभास सटीक	१
३७ भावविद्याधितिलकनाटक सटीक	१	१२४ भावती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृत	
३८ सुहृदराजनाटक सटीक	१	१२५ वेदान्तपरिभाषा	१०
३९ चक्रवर्तिनाटक सटीक	१०	१२६ वेदान्तसार सटीक	१०
४० महावीरचरित्रनाटक सटीक	१०	१२७ विवेकचूडामणि वेदान्त	१७
४१ महावीरचरित्रनाटक सटीक	१	१२८ वचनद्वयी (सटीक) वेदान्त	१०
४२ काव्यप्रकाश उपरजाकर सटीक	१०	१२९ सिद्धाभ्यासिन्धुसारः (वेदान्त)	१०
४३ काव्यालङ्कार सटीक (पञ्चदश)	१	१३० पूर्वप्रश्नसंग्रह सभास	१०
४४ काव्यलङ्कार सटीक (पञ्चदश)	१०	१३१ ब्राह्मणदर्शन (भाष्यसहित)	२
४५ उपरजाकरचरित्रनाटक सटीक	२	१३२ सांख्यसूत्र चण्डिकासहित	१०
४६ उपरजाकरचरित्रनाटक सटीक	१०	१३३ ब्राह्मणसार	१०
४७ उपरजाकरचरित्रनाटक सटीक	१	१३४ काव्यलङ्कारसूत्र	२
४८ उपरजाकरचरित्रनाटक सटीक	१०	१३५ काव्यलङ्कारसूत्र	१०

